

พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง :
พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน

นายจิตรกร เอ็มพันธ์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญามนุษยวิทยามหาบัณฑิต
สาขาวิชามนุษยวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-17-1580-3

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

**NAGA, THE KING OF THE MEKONG : RITUAL AND BELIEF
SYSTEM IN NORTHEASTERN THAI CULTURE**

Mr. Chitrakorn Empan

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Anthropology**

Faculty of Political Science

Chulalongkorn University

Academic Year 2002

ISBN 974-17-1580-3

หัวข้อวิทยานิพนธ์ พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่ง
วัฒนธรรมอีสาน
โดย นายจิตรกร เอมพันธ์
สาขา มานุษยวิทยา
อาจารย์ที่ปรึกษา ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์

คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยรับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโท

..... คณบดีคณะรัฐศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. ปรีชา คุณินทร์พันธุ์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์)

..... กรรมการ
(อาจารย์ ดร. นฤมล หิณชิระนันท์ อรุโณทัย)

จิตรกร เอ็มพันธ์ : พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่ง
วัฒนธรรมอีสาน (NAGA, THE KING OF THE MEKONG : RITUAL AND BELIEF
SYSTEM IN NORTHEASTERN THAI CULTURE) อ. ที่ปรึกษา : ศาสตราจารย์ ดร. อมรา
พงศาพิชญ์ ; 449 หน้า ISBN 974-17-1580-3

ตำนานพญานาคใหญ่ หรือ “พญานาค” เป็นวัฒนธรรมที่ยิ่งใหญ่และทรงอิทธิพลต่อชุมชนสองฝั่งแม่น้ำโขง ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคปรากฏในวรรณกรรมปรัมปรา ความเชื่อ พิธีกรรม สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม วิถีชีวิต และจิตรกรรม การศึกษาครั้งนี้มุ่งศึกษาระบบความเชื่อพื้นบ้านเรื่องพญานาค ทางด้านเนื้อหาและบทบาทของความเชื่อตามโลกทัศน์ของชาวอีสานในอดีต ว่ายังคงอยู่ในสังคมปัจจุบันหรือคลี่คลายความเชื่อไปในลักษณะใด ตลอดจนการศึกษายาทบาทของความเชื่อเรื่องพญานาคที่มีอิทธิพลในการดำรงชีวิตของชาวอีสานว่าเป็นในรูปแบบใด โดยศึกษาจากนิทานปรัมปราที่ว่าด้วยเรื่องพญานาค อันเป็นคติชนรูปแบบหนึ่งที่ปรากฏเป็นตำนานแห่งราชอาณาจักรล้านช้าง และชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ผู้ศึกษาได้นำแนวความคิดและหลักทฤษฎีมานุษยวิทยาสัญลักษณ์ และสำนักการหน้าที่นิยมมาเป็นแนวทางการศึกษา เพื่ออธิบายถึงหน้าที่ทางสังคมของความเชื่อเรื่องพญานาคในปัจจุบันและการร่วมสมัย จากการวิเคราะห์สังเคราะห์ พบว่า ระบบสัญลักษณ์ของพญานาค หากแบ่งตามกฎเกณฑ์ตามบริบททางสังคมวัฒนธรรมอันเป็นร่องรอยความคิดแห่งอดีตที่ว่าด้วยเรื่อง “พญานาค” สามารถแบ่งออกเป็น 3 ประการด้วยกัน คือ 1. พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม 2. พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ 3. พญานาคเป็นลัทธิทางศาสนา ร่องรอยแห่งอดีตมักปรากฏเป็นนัยยะความหมายและเค้าโครงที่ซ่อนอยู่ในนิทานปรัมปราแห่งโลกจินตนาการผสมความเป็นจริง ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคจึงมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิต กำหนดความคิดทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา และสาธารณสุข รวมทั้งด้านสันตนาการ ซึ่งล้วนแต่มีอิทธิพลอันเป็นพลังทางศาสนาอันเนื่องมาจาก “ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาค” ทั้งหมดทั้งสิ้น

สำหรับระเบียบวิธีการวิจัยใช้วิธีการค้นคว้าจากเอกสาร และการวิจัยทางมานุษยวิทยา ด้วยการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมในพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาค ที่หมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย โดยใช้วิธีการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์ผู้ที่มีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” อันได้แก่ พ่อพราหมณ์ จำ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีอายุตั้งแต่ 60-80 ปีขึ้นไป ผลการศึกษาพบว่า การคลี่คลายร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคจำแนกออกเป็นความเชื่อกับโลกและจักรวาล ความเชื่อเรื่องพญานาค ความเชื่อเรื่องผีसाงเทวดา และการแสดงออกของความเชื่อในรูปแบบของพิธีกรรม จากการประมวลความรู้และบูรณาการทางความคิดพบว่า พญานาคมักปรากฏอยู่ใน “ลัทธิความอุดมสมบูรณ์” ของสังคมวัฒนธรรมอีสาน ถูกผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อทางพุทธศาสนาในเรื่องสวรรค์และนรก นอกจากนี้ยังพบว่า ระบบสัญลักษณ์ของพิธีกรรมมีความหมายที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ ประการสำคัญที่สุดของพิธีกรรมครั้งนี้ ทำให้ผู้ที่อยู่ในหมู่บ้านได้มีโอกาสพบปะกันก่อให้เกิดความเป็นปึกแผ่นทางสังคม

ภาควิชา สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
สาขาวิชา มานุษยวิทยา
ปีการศึกษา 2545

ลายมือชื่อนิติศ
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา

##428 11168 24 : MAJOR ANTHROPOLOGY

KEYWORD : NAGA / BELIFE / ESARN CULTURE / SERPENT / SNAKE / MYTH /
 FOLKLORE / MEKONG RIVER / NORTHEASTERN CULTURE / LOCAL
 LITERATURE / RITUAL / FERTILITY GOD / PRIMITIVE GROUP /
 BONGFAI FESTIVAL / BONGFAI CEREMONY / BONGFAI PHAYANAK /
 THE KING OF THE MEKONG / CULTURAL RIVER / SYMBOL /
 ANTHROPOLOGY
 CHITRAKORN EMPAN : NAGA, THE KING OF THE MEKONG : RITUAL
 AND BELIFE SYSTEM IN NORTHEASTERN THAI CULTURE. THESIS
 ADVISOR : PROF. AMRA PONGSAPICH, Ph.D. 449 pp. ISBN 974-17-1580-3

The mythical serpent as “**Naga**” is major cultural symbols prevalent among people of the Mekong River area. Naga is represented in local literature, ritual, architecture, textile, design and painting. This thesis explores the symbolic meaning and function of naga through the study of myth on naga. Its purpose is to describe naga as symbol of the Lao Vien and Thai-Esarn culture. This paper discovers 3 meaning of naga : 1. Naga : an indigenous group 2. Naga : a fertility god 3. Naga : a belief system. Naga as a belief system can be seen in ritual performed in agricultural society and reflects in people’s way of life, which may be political, economic, or social. The structure and meaning specified by society have been influenced by the belief in naga. Which also function as a social control mechanism in society.

This dissertation is a study of naga in the context of a particular rite known as “**Pithi Bluing Suang Bucha Bongfai Phayanak**” take place in the town of Ahong in Nong Khai Province. The methodology adopted in the study is documentary research and anthropological fieldwork employing participant observation and interview of key informants. The analyses of the belief of naga are presented in 4 aspects : 1. Cosmology 2. Naga Cult 3. Animism 4. Rites. It is found that symbol in the rituals are integrated in folk belief and Buddhist belief in the term of heaven and hell. Symbols in the ritual also represent the relationships between human being and supernatural spirits. Furthermore, Ritual event bring relatives who usually live far away back to the village and hence create social solidarity. Finally naga is a symbol of rich natural resources, earth, water, and fertility of the Esarn society.

Department Sociology and Anthropology

Student’s signature.....

Field of Study Anthropology

Advisor’s signature.....

Academic Year 2002

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์ได้ด้วย “พลังรัก” ทุกถ้อยคำที่เรียงร้อยถักทอออกมาเป็นวัฒนธรรม จึงมีความละเอียดอ่อนและลุ่มลึก และเห็นความจริงที่ยิ่งใหญ่ของความเป็น “ลูกอีสาน” อย่างแท้จริง ผู้ศึกษารู้สึกสำนึกในบุญคุณของคณะกรรมการทุกคน ซึ่งมี ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์ ที่กรุณาได้รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาในการทำวิทยานิพนธ์ ท่านเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ทางวิชาการ และแนวคิดเบื้องต้นในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ตลอดจนได้ให้คำแนะนำ และตรวจแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ จนทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี และด้วยความกรุณาของ รองศาสตราจารย์ ดร. ปรีชา คุวินทร์พันธุ์ และอาจารย์ ดร. นฤมล วิทยะธีระนันท์ อรุ โนทัย ที่สละเวลาอันมีค่ามาเป็นประธานคณะกรรมการ และกรรมการสอบในครั้งนี้ จึงขอขอบคุณในความเมตตาเป็นอย่างสูง บุคคลทั้ง 3 ท่านนี้ถือว่าเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ทางด้าน “สังคมวิทยาและมานุษยวิทยา” เป็นอย่างดี สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้อยู่ในบันทึกความทรงจำอันเป็นหน้าหนึ่งในประวัติศาสตร์สำหรับความหมายของการเป็น “ครู” กับ “ศิษย์” และขอขอบพระคุณ คุณอดุลคุณนุการวิจัยกิตติมศักดิ์ “ท่านผู้หญิงเชิญ พิศลยบุตร” ในการวิจัยครั้งนี้ รวมทั้งคณาจารย์ในภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาทุกท่านที่ให้ความรู้และคำแนะนำที่เป็นประโยชน์ในชีวิตการศึกษาและการวิจัยครั้งนี้ รวมถึงเพื่อนร่วมรุ่นนิสิตปริญญาโทบัณฑิตสาขาวิชามานุษยวิทยาทุก ๆ คน และทุกท่านที่มีส่วนช่วยเหลือ ตลอดจนเพื่อน ๆ ในระดับปริญญาบัณฑิตสาขาวิชาบรรณารักษศาสตร์และสารนิเทศศาสตร์ แห่งมหาวิทยาลัยขอนแก่น สำหรับการเติมเต็มการเป็นนิสิตทางวัฒนธรรมแห่งรั้วจามจุรีศรีจุฬา เหนือยิ่งสิ่งอื่นใด คือ ชุมชนชาวบ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงในการอนุเคราะห์เกื้อกูลเรื่องราวของการวิจัยภาคสนามครั้งนี้

บุคคลที่ผู้ศึกษาระลึกถึงพระคุณเสมอ คือ คุณพ่อและแม่ และ “คุณยายหนูปิ่น แดงทน” ตลอดจนสมาชิกในครอบครัวที่ห่วงใยและเอื้ออาทรอยู่เสมอ ซึ่งเสมือนเป็นบุคคลที่ทำให้ผู้ศึกษามีกำลังใจ สามารถฟันฝ่าอุปสรรคทั้งหมดที่มวลมาด้วยดี ขออานุภาพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยคลี่คลายให้คุณพ่อหายจากการเจ็บป่วยด้วยเทอญ แค่นี้ก็อยากเห็นครอบครัวมีความสุข ไม่เป็นทุกข์ และเป็นเหมือนเมื่อครั้ง 20 กว่าปีที่ผ่านมาที่เรามีทั้ง “พ่อแม่และลูก” ไม่ต้องกระซัดกระเซ็นต่างคนต่างไปเหมือนเช่นที่เป็นอยู่ในขณะนี้ อย่างน้อยก็ไม่ต้องเจ็บปวดกับบาปกรรมเก่า ๆ ที่เคยสร้างเมื่อชาติปางก่อน ขอให้เราเป็นสุขเหมือนเดิม อย่างไม่ต้องระหกระเหินเหมือนนกไรรังอันมีแต่โทษที่หาความสุขทางใจมิได้เลย ลูกเหนื่อยแล้ว เหนื่อยกับการที่เราเป็นไม่เหมือนคนอื่น อยากหยุดตรงนี้ ไม่อยากไปไหนอีก เพราะนั่นมันมากพอสำหรับคน ๆ หนึ่ง ที่ต้องทนอยู่กับวิบากกรรมแห่งความเป็นวิญสสารชีวิต และอีกบุคคลหนึ่งที่เสมือนว่าเป็นแม่ผู้บังเกิดเกล้า คือ “คุณน้ำนิตยา แดงทน” ผู้ที่ล่องลับไปจากผู้ศึกษาอย่างไม่มีวันเจอกันอีก ถ้าหากบุพเพตบัพพญาที่สั่งสมร่วมกันมาขอให้เราได้กลับมาผูกพันเป็นน้ำหลานกันอีก ลาก่อนครับ และท้ายที่สุดขอให้พลังแห่งพุทธานุภาพช่วยคลี่คลายให้มนุษย์ผู้พร้อมทั้งกายและใจ รูปและนาม โปรดได้ชี้แนวทางให้เราพ้นจากวิญสสารนี้สู่หนทางการหลุดพ้นดังพระพุทธองค์ที่แสวงหาหนทางสู่ความเป็นนิพพาน

นายจิตรกร เอมพันธ์ รหัส 428 11168 24

สาขาวิชามานุษยวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฐ
บทที่	

1. บทนำ ปฐมบทแห่งร่องรอยความคิดเรื่อง “พญานาค”

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
สมมติฐานในการวิจัย.....	10
วัตถุประสงค์ในการวิจัย.....	10
ขอบเขตของการวิจัย.....	11
นิยามคำศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย.....	11
วิธีการศึกษาและวิธีการวิจัย.....	13
ข้อจำกัดในการวิจัย.....	16
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	17

2. หลักทฤษฎีแนวความคิดมานุษยวิทยาสังคมวัฒนธรรม การสำรวจวรรณกรรมและเอกสารที่เกี่ยวข้อง จากปมสังคมสู่ข้อเท็จจริงเรื่องพญานาค.....

นิยามของศาสนา.....	19
องค์ประกอบของศาสนา.....	21
ประเภทของศาสนา.....	21
การกำเนิดและวิวัฒนาการทางศาสนา.....	24
แนวความคิดของเบลล่าห์ (Robert Bellah).....	25
แนวความคิดของเดอว์ไคม์ (Emile Durkheim).....	29
แนวความคิดของมาลินอฟสกี (Bronislaw Malinowski).....	32
แนวความคิดของยังก์ (Frank W. Young).....	34
แนวความคิดของลีช (Edmund R. Leach).....	37
มานุษยวิทยาในแนวทางคติชน.....	38

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

บทที่

ประเภทของตำนานและนิทานปรัมปรา.....	40
ลักษณะโครงสร้างและหน้าที่ของนิทานปรัมปรา.....	41
แนวความคิดของเทอร์เนอร์ (Victor Turner).....	43
แนวความคิดของเกียร์ซ (Clifford Geertz).....	48
พิธีกรรมในบริบททางสังคมวัฒนธรรมไทย.....	50
สรุป “หลักทฤษฎีและแนวความคิด” ที่ใช้ในการวิจัย.....	51
การสำรวจวรรณกรรมและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	54
ส่วนที่ 1 ประวัติความเป็นมาของการนับถือพญานาค.....	54
ส่วนที่ 2 พญานาคกับศิลปกรรมไทย.....	68
ส่วนที่ 3 แนวความคิดกับความหมายเชิงโครงสร้างในสังคมไทย.....	70
3. วรรณกรรมปรัมปรา : กบการพลิกตำนานแห่งอดีตเพื่อตามรอยพญานาค บันทึกพัฒนาการชีวิต ทางวัฒนธรรมว่าด้วยมิติซับซ้อนของสังคมแห่งวิถีคิดจากข้อมูลทางคติชน.....	81
ตำนานอุรังคธาตุ : ลักษณะทางสังคมของข้อเท็จจริงว่าด้วยเชื้อชาติวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำ- โขง.....	84
แก่นความคิดของตำนานอุรังคธาตุ.....	86
พญานาค : จากอุรังคธาตุสู่บริบททางสังคมลุ่มแม่น้ำโขง.....	91
หลักทฤษฎีมานุษยวิทยาสัญลักษณ์ : บูรณาการความคิดแห่งชีวิตทางวัฒนธรรม.....	98
ความหมายทางสัญลักษณ์ของพญานาค.....	99
ภูมิหลังพญานาค : การศึกษาวรรณกรรมปรัมปราเชิงคติชนวิทยา.....	104
พญานาคใน “อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)”.....	106
พญานาคในตำนานสุวรรณโคมคำ.....	119
พญานาคในตำนานสิงหนวัติกุมาร.....	123
พญานาคในพงศาวดารเมืองสกลนคร.....	126
พญานาคในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา.....	133
พญานาคในพงศาวดารมอญพม่า.....	139
พญานาคในเรื่องพระร่วงอรุณกุมารเมืองสวรรค์โลก.....	143

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

บทที่

พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่อง “ขุนทิง”	146
พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่อง “ท้าวผาแดง-นางไอ่”	149
พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่อง “พระยากาเผือก”	152
พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่อง “สังข์ศิลป์ชัย”	154
พญานาคในพงศาวดารเมืองตะโก้งตันยับ.....	159
พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่อง “ภูริทัตตนาคราช”	163
พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่อง “จัมเปยนคราช”	168
พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่อง “ทัตตนาคราช”	170
พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่อง “สังขपालนาคราช”	171
พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่อง “พญานาคบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า”	172
พิภพพญานาค “ที่อยู่ของพญานาค”	174
บทสรุป “ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาค”	177
4. พิธีกรรมกับความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี” บนสายสัมพันธ์ทางศาสนา และชาติพันธุ์ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง.....	185
เกริ่นนำ.....	185
พิธีกรรมกับความเชื่อ.....	187
พญานาคในพิธีกรรมไหลเรือไฟ.....	194
พญานาคในพิธีกรรมแห่พระอุปคุต.....	197
พญานาคในประเพณีชักพระ.....	202
พญานาคในเทศกาลบุญบั้งไฟ.....	208
พญานาคในพิธีกรรมปลุกเรื้อน.....	219
พญานาคในพิธีกรรมบุญกองหด (ฮดสร่งน้ำ).....	229
พญานาคในพิธีกรรมกล่อมลูก.....	232
พญานาคในเพลงแต่งงาน “นางนาค - พระทอง”.....	235
พญานาคในพิธีบุญเข้ากรรม.....	236
พญานาคในพิธีการบวช.....	238

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

บทที่

พญานาคในตำราพรหมชาติ.....	243
พญานาคในวันพิธีสงกรานต์.....	249
พญานาคในพิธีปักธงขาว.....	255
พญานาคในประเพณีช้างแห่นาค.....	257
พญานาคในพิธีจองพารา.....	258
5. งานศิลปกรรมบนสื่อสัญลักษณ์ แห่งสี่สันอันวิจิตรต่อความหมายสังคมของความเป็นบูรณ ระบบความสัมพันธ์ระหว่างกลไกทางความคิดและกลไกทางสังคมในอาณาจักรวัฒนธรรม นาคา.....	269
พญานาคในศิลปกรรมบ้านเชียง.....	269
พญานาคในศิลปกรรมแบบเขมรโบราณ.....	271
พญานาคในองค์ประกอบของสถาปัตยกรรม.....	277
พญานาคในวรรณคดีไทย.....	283
พญานาคในศิลปหัตถกรรมของลวดลายผ้า.....	285
สรุป “พญานาคกับงานศิลปกรรม”.....	293
6. พิธีบวงสรวงบูชาบังไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา กรณีศึกษา หมู่บ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย.....	301
เกริ่นนำ ลักษณะของชุมชนบ้านอาสง.....	301
ที่ตั้งและอาณาเขต.....	302
ส่วนที่ 1 ความสำคัญอันเป็นที่มาของ “พิธีกรรมและความเชื่อ”.....	305
อิทธิพลทางศาสนา.....	312
แนวคิดเกี่ยวกับศาสนากับสังคมของระบบความเชื่อและพิธีกรรม.....	318
“แก่งอาสง” เมืองหลวงของพญานาค : พื้นที่ภาคสนามกับการวิจัยทางมานุษย- วิทยา.....	321

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

บทที่

ส่วนที่ 2	พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค.....	325
	ขั้นตอนของพิธีกรรม.....	325
	สถานที่ประกอบพิธีกรรม.....	336
	อุปกรณ์และสิ่งที่ใช้ในพิธีกรรม.....	338
ส่วนที่ 3	วิเคราะห์ความหมายของพิธีกรรม.....	340
	บทบาทของผู้นำพิธี.....	341
	ผู้เข้าร่วมพิธี.....	344
	โครงสร้างทางสังคม.....	346
	“ระบบมาตุพงศ์” : สถานภาพของผู้หญิงชาวอีสาน.....	350
	พิธีกรรมกับวัฒนธรรมแบบวัตถุนิยม.....	356
	โครงสร้างของพิธีกรรม.....	358
	โลกทัศน์และความเชื่อของชาวอีสาน.....	362
	สัญลักษณ์สำคัญ : การตีความหมายทางมานุษยวิทยา.....	366
	บทสรุป “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค”.....	377
7.	บทสรุป บูรณาการทางความคิดแห่งบทประเมินองค์ความรู้เกี่ยวกับคติชนและวรรณกรรม ปรัมปราแห่งร่องรอยพญานาค ของจิตวิญญาณชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง.....	394
	พญานาค : ผู้สร้างสรรค์และผู้ทำลาย.....	394
	พญานาค : ระบบเครือญาติแห่งสายมาตุพงศ์.....	396
	พญานาค : จิตวิญญาณของสายน้ำ.....	398
	พญานาค : ลัทธิทางศาสนา และผู้สะสมธรรมเพื่อบรรลุพุทธิภาวะ.....	401
	พญานาค : เจ้าที่.....	402
8.	ข้อเสนอแนะ ผลผลิตทางสังคมศาสตร์จากประสบการณ์วิจัยมานุษยวิทยา ในฐานะพิธีกรรมบน ปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง.....	405

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
ปรากฏการณ์บังไฟพญานาคกับพื้นที่ภาคสนาม.....	406
“พิธีบวงสรวงบูชาบังไฟพญานาค” ในแง่มุมสังคมศาสตร์ของภาคสนาม.....	408
ข้อเสนอแนะ.....	410
รายการอ้างอิง.....	413
ภาคผนวก.....	434
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	449

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่

ตารางสรุปที่ 1 พญานาคในนิทานปรัมปรา : จินตนาการผสานความจริงแห่งดินแดนสุวรรณภูมิ.....	179
ตารางสรุปที่ 2 พิธีกรรมกับความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิภพ” : มิติสัญลักษณ์ทางมานุษยวิทยา บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง.....	261
ตารางสรุปที่ 3 พญานาคในงานศิลปกรรมแห่งระบบความสัมพันธ์ระหว่างกลไกทางความคิดและกลไกทางสังคมในอาณาจักรวัฒนธรรมนาคา.....	297

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

ปฐมบทแห่งร่องรอยความคิดเรื่อง “พญานาค”

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

“เกษียณสมุทฺรเลิศล้ำน้ำอมฤต
เหนือความปรารถนาเทพมารทั้งปวง
ก่อนที่โพธิสัตว์ตรัสรู้
เสวยพระชาติบำเพ็ญในขันตี
พุทธบริษัทผู้ศรัทธาปสาทะ
ด้วยซาบซึ่งรสพระธรรมพระสัมมา
โอง ธิ มูล ห้วงแห่งมรรณพ
ด้วยอำนาจนาคาเนื่อนานูญ
แม่น้ำโขงสายน้ำอันยิ่งใหญ่
ก่อกำเนิดแม่น้ำมูลและชี
ด้วยฤทธานุภาพมหาศาล
ด้วยความงามนางไฉ่เมืองคิตา
เมืองหนองหานจึงจมล่มสลาย
กองทัพนาคอำนาจล้ำจิ่งสำแดง
อินทปัตต์ เมลืองที่เรื่อรัตน
พญานาคบันดาลยังเกิดมี
อุบลราชธานี ศรีวนาลัย
ด้วยศิลปวัฒนธรรมอันโอภา
สถาปัตยกรรมอันวิจิตร
โบสถ์วิหารงามสง่าภานาคิน
“นาคสะคั้ง” เสดลสลักจำหลักค่า
นาคดำรงอยู่คู่บูรณ
เมืองแห่งดอกบัวงามยามวิสา
ล้วนตื้นตื้นใจใครได้เขื่อน
อานุภาพหน่อนนาคราช
จึงได้ตามศึกษาเรื่องนาคิน

นาคนิมิตรทพิชชารชาราวง
ต่างช่วงชิงน้ำศักดิ์สิทธิ์มากฤทธิ
บรมครูทรงเป็นนาคมาราสิ
บารมีผู้ดำรงองค์ศาสดา
นาคขอบวชในพระพุทศศาสนา
นาคาซึ่งวิมุติพุทศคุณ
หลังไหลมาบรรจบนาคเนื่อหนุน
คอยโอบเอื้อเจือจนสาขนท์
หล่อเลี้ยงลาว-ไทยชารวิถี
ก็เพราะด้วยฤทธิแห่งนาคา
เมืองหนองหานปรากฏเด่นยศฐา
ท้าวกังคิจิงรบราท้าวผาแดง
ด้วยความตายของนาคฤทธิเพลง
หนองหานแกร่งจิ่งลุ่มจมนท์
เมืองแห่งนาควิวัฒน์สมศักดิ์ศรี
ธานีจิ่งเกรียงไกรในนครา
อู่อารยธรรมยิ่งใหญ่ทรงคุณค่า
เพราะนาคาบันดาลดลให้ยลยิน
นาคสถิตดอถังการุณานศิลป์
ได้ยลยิลาชามือบาคาล
จิ่งโอ้อ่าพิสุทธิพุทศสถาน
ชนสืบสานอย่างยิ่งใหญ่ไม่ลืมเลือน
รูปนาคายิ่งใหญ่ใครจักเหมือน
นาคย้าเตือนคตชนบนแผ่นดิน
คืออำนาจที่ยิ่งใหญ่ไม่สุดสิ้น
ชวนถวิลความยิ่งใหญ่ในตำนาน”

(วันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2545)

มนุษย์มีความเชื่อในเรื่องโลกของจิตวิญญาณมานานแล้ว จนบางครั้งเราไม่สามารถหาคำตอบหรือคำเฉลยใด ๆ ที่แน่ชัดได้ว่า ความเชื่อเรื่องเหล่านี้เกิดขึ้นมาสมัยใด แต่ถ้าตอบอย่างนักมานุษยวิทยาก็คงจะได้คำตอบที่ว่า เพราะมนุษย์มีความกลัวซึ่งเป็นสัญชาตญาณอยู่แล้วเมื่อก้าวแล้วก็ย่อมหาสิ่งยึดเหนี่ยวทางด้านจิตใจและอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่ยังไม่รู้ว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือเทวดาภูติผีปีศาจ

“มนุษย์มีสองโลก” โลกหนึ่งนั้นเป็นโลกแห่งความจริงสามารถรับรู้ได้จากรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส กับอีกโลกหนึ่งนั้นเป็นโลกแห่งจินตนาการยากที่จะสืบเสาะค้นหา รับรู้ได้จากมโนทัศน์และจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ ซึ่งทั้งสองโลกนี้ล้วนสัมพันธ์กันและจะเป็นอย่างนี้ตลอดไป ตราบใดที่มนุษย์ยังมีลมหายใจและมองคุณค่าของความเป็นมนุษย์ชาติตรงที่ชีวิตและจิตใจ และเราผู้เป็นมนุษย์บางครั้งก็อยู่ในโลกแห่งวัตถุมากเกินไป จนหลงลืมละทิ้งระบบความเชื่ออันดีงามหมดสิ้นไป ขาดห้วงสำนึกทางด้านจิตใจหรือมโนธรรมที่ดีให้กับตนเองในการมีชีวิตอยู่บนภพภูมิของผู้เป็นมนุษย์

เมื่อก้าวถึงวัฒนธรรมในลักษณะความเชื่อ หมายถึง ความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ สังคมทุกสังคมมีความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ไม่รูปแบบใดก็รูปแบบหนึ่ง คำว่า “ศาสนา” ที่ใช้ในที่นี่ หมายถึง ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ถึงแม้ว่าคำสอนเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะไม่ได้เป็นคำสอนของศาสนา ความเชื่อในภูติผีปีศาจก็รวมเรียกเป็นความเชื่อทางศาสนา เพราะเป็นความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ลักษณะสิ่งของที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ตัวอย่างเช่น พระภูมิเจ้าที่ ผีปู่ตา เทพเจ้า (อมรา พงศาพิชญ์, 2541 : 8-9)

ความเชื่อของมนุษย์ได้จากศาสนาเพราะถือเป็นตัวกลางเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ นักมานุษยวิทยาอย่าง Durkheim (1954) Winter (1976) และ Steward (1953) ให้จำกัดความของคำว่า “ศาสนา” ตรงกันว่า ศาสนาเป็นระบบความเชื่อที่เกี่ยวข้องอย่างมากกับธรรมชาติ บ้างก็ใช้คำว่า “เหนือธรรมชาติ” (Supernatural Phenomena) เป็นพฤติกรรมที่สื่อระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540 : 264) โดยสรุปแล้ว ศาสนาก็คือระบบสัญลักษณ์ (Symbolism) ซึ่งเป็นสื่อกลางระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติรอบ ๆ ตัวมนุษย์นั่นเอง ศาสนาถูกแสดงออกทางความเชื่อ ความขลัง และพลังความศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อจึงเป็นเรื่องของความศรัทธามากกว่าการค้นหาคำตอบ ให้อธิบายเพียงแต่ว่าสิ่ง ๆ นั้น เป็นความสุขใจเปรียบประหนึ่งเป็นตัวแทนของตนต่อระบบความสัมพันธ์สิ่งหนึ่ง ๆ ที่เหนือธรรมชาติยากที่จะพิสูจน์และยากที่จะทำความเข้าใจ และความเชื่อส่วนใหญ่จะผนวกเข้ากับศาสนาเพราะมนุษย์เกิด

จากความกลัวที่มีในสัญชาตญาณและความไม่รู้ถึงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นและเป็นปรากฏการณ์ที่เก่าแก่ที่สุดในบรรดาปรากฏการณ์ทั้งหลายของมนุษย์ที่ยังคงสืบทอดมาจนถึงวันนี้

พระอริยานุวัตร เชมจารีเถระ (2528 : 1-3) อรรถกถาไว้ว่า โดยรวมแล้วแผ่นดินที่อยู่อาศัยของมนุษย์และสัตว์ รวมทั้งสิ่งที่มีวิญญาณและสิ่งที่ไม่ได้ อ้นมืออยู่ทั่วไปเรียกว่า “ปฐวีโลก” โลกคือแผ่นดิน กล่าวถึงสังคมมวลมนุษย์ซึ่งอยู่อาศัยแผ่นดินสร้างบ้านเมืองเป็นหมวดหมู่ นั้น มีสติปัญญาเลิศกว่าสัตว์โลกทั้งหลาย และสามารถถ่ายทอดวิชาความรู้ให้แก่กันและกันได้ ความคิดเห็น ความรู้สึก และความเคยชิน ความเชื่อ ซึ่งนักปราชญ์เรียกว่า “นิสัยสังคม” ได้เชื่อถือสืบทอดกันมานั้นจนกลายเป็นประเพณี และมีปลีกย่อยออกไป เหลือกำลังที่จะใช้จดจำได้ ไม่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร แต่ความเชื่อส่วนใหญ่มาจากศาสนาซึ่งมีคำสอนได้สอนไว้ตามลัทธิความเชื่อในศาสนาอันสังคมยอมรับนับถือกันมานานแล้ว การสร้างความเชื่อของมนุษย์ เกิดขึ้นจากความไม่รู้เป็นประการสำคัญ ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็น “อวิชชา” เมื่อได้พบเห็นเหตุการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ฟ้าผ่าคนตาย แผ่นดินถล่ม เป็นต้น ก็เกิดความคิดว่าจะต้องมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่เบื้องหลัง บังคับให้เป็นอย่างนี้จึงพากันสร้าง “ผี” และ “วิญญาณ” ขึ้นเป็นการสมมติว่าเทพเจ้าหรือผี จะมีรูปร่างเป็น อย่างนั้นอย่างนี้ ตามจินตนาการของตน และทำพิธีกรรมต่าง ๆ บูชา สักการะ เช่น สรง เพื่อให้อสิ่ง ที่ตนคิดว่ามีอยู่ นั้น ผ่อนคลายความรุนแรง และมีเมตตากรุณา ไม่ทำร้ายและบันดาลความสุขมาให้ เมื่อแรกเป็นชนบทรรมนิยมภายหลังเกิดเป็นวัฒนธรรมจีน โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางศาสนา คือ แนวปฏิบัติการประพฤติตนตามศาสนา เกิดคัมภีร์ที่สำคัญขึ้นในศาสนา เช่น เกิดพระเวทในศาสนาพราหมณ์ เกิดคัมภีร์ไบเบิลในศาสนาคริสต์ และเกิดอัลกุรอานในศาสนาอิสลาม เป็นต้น สำหรับทางพระพุทธศาสนาเกิดพระธรรมคำสอนที่จำแนกบุญบาป ว่าคนทำดีมีบุญย่อมจะประสบผลเป็นความสุขสมบูรณ์ได้เกิดในสวรรค์และจะหมดกิเลสตัดหาเข้าสู่พระนิพพาน คนทำชั่วคือบาป จะได้รับความทุกข์ทรมานตกนรกไม่มีวันหมดสิ้น หรือเป็นเวลานับโกฏินับกัลป์ คนที่เชื่อในคำสอนก็ประพฤติปฏิบัติตามด้วยความหวังให้พบกับความสุขในชีวิตของตน

ความเชื่อเป็นพื้นฐานให้เกิดการกระทำสิ่งต่าง ๆ ทั้งด้านดี ด้านร้ายของคนโบราณจึงสร้างศรัทธาให้เกิดแก่ลูกหลาน เช่น ความเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจ ว่ามีอิทธิฤทธิ์ที่จะบันดาลความสุขสวัสดิ มาให้ และหากทำให้ผีโกรธ ก็จะนำความทุกข์ยากลำบากมาให้ด้วย เมื่อมีการพูดและการนำไหว้กราบ เช่น สร้างสักการะบ่อขี้ ๑ เข้าก็ปลุกความเชื่อให้ลึกกลงไปในสำนึกของแต่ละคนจนไม่สามารถถอดถอนได้ เมื่อความเชื่อมีเต็มที่แล้ว จะทำสิ่งที่ตนต้องการ มากขึ้นกว่าเดิม ความเชื่อนับเป็นพื้นฐานแห่งการนับถือ สิ่งศักดิ์สิทธิ์และศาสนาแยกออกเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้ คือ 1. ความเชื่อทำให้เกิดความมั่นใจ 2. ความเชื่อทำให้เกิดพลัง 3. ความเชื่อทำให้เกิดการสร้างสรรค์ 4. ความเชื่อทำให้เกิดความสามัคคี 5. ความเชื่อทำให้เกิดรูปธรรม 6. ความเชื่อเป็นพื้นฐานให้เกิดปัญญา 7. ความ

เชื่อทำให้การนับถือศาสนาได้อย่างมั่นคง 8. ความเชื่อทำให้เกิดฤทธิ์ทางใจ (มณี พยอมยงค์, 2528 : 70-71)

ในดินแดนที่เป็นภาคอีสานของประเทศไทยเชื่อกันว่า “พญานาค” มีตัวตนจริง มีภพภูมิเป็นโลกทิพย์อยู่ใต้เมืองบาดาล มีอิทธิฤทธิ์สามารถบันดาลให้เกิดสรรพภาวะเหนือโลกได้เอนกประการ มีปกติวิสัยเป็นผู้รักษาบริสุทธิศีลแต่ก็มีพวกที่เป็นมิชฌาทิฐิและสัมมาทิฐิ พญานาคจึงเป็นสัตว์กึ่งเทพสามารถจำแลงแปลงกายได้ และเป็นที่ยึดมั่นศรัทธาจากภาพลักษณ์ที่สร้างมาจากจินตนาการอันวิเศษยอดเยี่ยมของคนโบราณและได้จดจารึกผูกขึ้นเป็นนิยายหรือนิทานปรัมปราที่เล่าขานสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคนว่า “พญานาค” เป็นสัตว์ในตระกูล “งู” แต่ตัวใหญ่มากและมีมหิทธิฤทธิ์มากมาย ตัวจริงมีลักษณะเป็นงู มีหงอน มีเกล็ดสีดำวาวแวบตั้งสันนิล ดวงตาแดงกำ ทิ้งให้คลุมและให้โทษต่อผู้นับถือ และยังเป็นระบบสัญลักษณ์อันศักดิ์สิทธิ์ที่กลุ่มคนไทยอีสาน/หรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เคารพยกย่องและยำเกรงต่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์โดยเฉพาะชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง พวกเขามีแรงบันดาลใจบนความเชื่อที่ว่า พญานาค คือ “เจ้าแห่งแม่น้ำโขง” และนั่นก็เป็นการเชิดชูเกียรติให้เป็นเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ประจำ ณ สายานที นี้ (หลวงปู่คำคะนิง จุลมณี, 2531 : 113)

เรื่องของ “พญานาค” นั้น เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมไทยเราอย่างมาก มีปรากฏทั้งในวรรณคดี ศิลปกรรม ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี คติความเชื่อ ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย ทั้งโดยทางตรงและทางอ้อมในทางวรรณกรรมพุทธศาสนา (นิทานชาดก) พบว่าวรรณกรรมพุทธศาสนาหลายเรื่องที่มีเรื่องเกี่ยวกับนาค อาทิ “จัมเปยชาดก” กล่าวถึงนาคพิภพของจัมเปยนาคราชไว้ว่า พระเจ้ากาสิกราชเมื่อเสด็จสู่นาคพิภพ พระองค์ทอดพระเนตรเห็นนาคพิภพนั้นงามเลิศเหลือที่จะหาสถานที่ใดมาเปรียบเทียบ ได้กล่าวคือ พื้นภูมิภาคนาคพิภพเป็นทรายทอง ปราสาทเนรมิตด้วยทองปูลาดด้วยแผ่นแก้วไพฑูริย์ งดงามมีรัศมีรุ่งโรจน์ราวแสงแห่งดวงอาทิตย์ มีพฤษชาติและสุคนธชาตินานาพันธุ์ เป็นที่น่ารื่นรมย์ มีทิพยดุริยางค์บรรเลงขับกล่อม มีเหล่านางนาคกัญญาพื่อนราถวาย แทนที่ประทับของนาคราชเป็นทองคำและลูบไล้ด้วยแก่นจันทร์ทิพย์

“วิมานอันประเสริฐของท่านเหล่านี้ งามรุ่งโรจน์ดังรัศมีแห่งดวงอาทิตย์ ทิพยวิมานเช่นนี้ จะมีในมนุษย์โลกก็หาไม่ นางนาคกัญญาหมั้นหกพันนางเหล่านั้น ล้วนทรงสุวรรณภรณ์ มีนิ้วกลมกลิ้งดังหน่อแก้วประพาพ มีพื้นหัตถ์และบาทเป็นสีแดงดุจดงามยิ่งนัก นางยกทิพยปาน ประคองเข้าถวายให้พระองค์เสวย ดงดงามหาที่ติไม่ได้ สนมনারีเช่นนี้ จะมิอยู่ในมนุษย์โลกก็หาไม่ มหานทีอันชุ่มชื้น มีหมู่ปลาเกล็ดแข็งนานาชนิด มีนกจำลอง ร้องเสียงไพเราะจับใจ มีทำนน้ำอันงาม ทิพยนทีธารเช่นนี้ จะมิอยู่ในมนุษย์โลกก็หา

ไม่ ผุ่จนกทิพย์ทั้งหลายคือ นกกระเรียน นกยูง หงส์และนกคู่เหว่า ต่างร้องระงม โผบินอยู่ไปมา ทิพย์ปักยี่เช่นนี้ จะมีอยู่ในมนุษย์โลกก็หาไม่ ต้นมะม่วง ต้นรั้ง ต้นหมากเมา ต้นชมพู ราชพฤกษ์และแคฝอย ออกดอกสะพรั่ง ทิพย์รุกขชาติ เช่นนี้จะมีอยู่ในมนุษย์โลกก็หาไม่ ที่สระโบกขรณีเหล่านั้น กลิ่นทิพย์สุคนธชาติหอมตลบอบอวล ทิพย์สุคนธชาติเช่นนี้ จะมีอยู่ในมนุษย์โลกก็หาไม่” (ชาตกัฎฐกถา ภาค 7 จัมเปยยชาดก วิสดีนิบาต, 2465 : 126-127)

นอกจากจะอาศัยอยู่ที่นาคพิภพ ทำน้ำ เชิงเขา และสระแล้ว นาคบางตนมีความปรารถนาจะถึงสุคติในโลกสวรรค์ มักจะแยกตัวจากพวกพ้องออกจากนาคพิภพอันเป็นทิพย์ขึ้นมารักษาอุโบสถศีลที่จอมปลวกใหญ่ในมนุษย์โลก อาทิ จัมเปยยนาคราช สังขपालนาคราช ภูริทัตหรือทัตตนาคราช เป็นต้น

ในทางศิลปกรรมซึ่งเป็นวัฒนธรรมในลักษณะสิ่งประดิษฐ์และสถาปัตยกรรมนั้น หนังสือ “ความรู้คือประทีป” ได้กล่าวถึงบทบาทของนาคในด้านศิลปกรรมว่า “ในทางศิลปกรรม ส่วนที่งามสง่าที่สุดที่อยู่ปลายหน้าบันหรือหน้าจั่วของพระอุโบสถพระวิหารและพระที่นั่งต่าง ๆ นั่นก็คือรูปศิระษะนาคที่มีหงอนยาวเฟื้อย ซึ่งเรียกกันว่า “ช่อฟ้า” นั่นเอง ความงามของศิระษะนาคที่ผาดขึ้นไปในท้องฟ้าเป็นภาพที่งดงามอย่างยิ่งถึงกับกวีโบราณเกือบทุกท่านต้องแต่งคำชมไว้มากมาย แต่คำชมของกวีใด ๆ ก็ไม่ชวนให้เกิดภาพพจน์ประทับใจเท่ากับที่กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพรรณนาไว้ในสรรพสิทธิคำฉันท์ว่า

“ช่อฟ้าชวนฟ้าชำเลื่อง ตัวของนาคที่ต่อจากช่อฟ้าทอดระทวยลงมากระหนาบสองด้านของหน้าบันเรียกกันว่าลำยอง บนลำยองมีครีบบนจัก ๆ เรียกกันว่าใบระกา สุดปลายลำยองแต่ละช่วงที่อยู่ต่ำลงมาเป็นหัวนาค แต่เรียกกันว่าหางหงส์ นอกจากนี้ส่วนที่ประคองแขนยันระหว่างชายคากับผนังหรือเสารายรอบพระอุโบสถพระวิหารและพระที่นั่ง ซึ่งเรียกว่า “ทวย” นั้น ก็มักทำเป็นรูปนาคตัวเล็ก ๆ โคงสลวยระทวยสมชื่ออีกด้วย ภาพดังกล่าวนี้เป็นศิลปกรรมอันงามตระการตาที่จะหาดูได้ทั่วไปในเมืองไทย นอกจากนาคจะเป็นส่วนประดับสำคัญของเครื่องบนแล้ว ส่วนล่าง คือ บันไดก็มักทำราวบันไดเป็นตัวนาคกระหนาบสองข้างแล้วชูศิระษะเหนือขึ้นบันไดต่ำสุด ส่วนใหญ่มักทำเป็นนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพานรูปพัด” (ศักดิ์ศรี เข้มนัดดา, 2522 : 22)

เรื่องราวของพญานาคถูกกล่าวขานกันมากพอสมควรในหลาย ๆ ปีก่อน ส่วนใหญ่ที่มีข่าวคราวกันนั้นมาจากทางภาคอีสาน ท่านที่เดินทางไปทางภาคนี้ซึ่งเป็นดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์จะมีจุด

สังเกตได้อย่างชัดเจนว่าตามวัดวาอารามต่าง ๆ ในภาคนี้ นั้น จะมีการสร้าง ปั้นรูปเหมือนพญานาค ขึ้นทุกแห่งตามพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งตามริมฝั่งแม่น้ำโขงตลอดแนว ชาวบ้านต่างเชื่อว่า พญานาคมีจริง และหลายครั้งพบในแม่น้ำโขง ที่เห็นเป็นรูปธรรมที่สุดก็วันออกพรรษา เราท่านทั้งหลายต่างมุ่งไปที่บริเวณที่ถูกไฟพญานาคผุดขึ้นจากแม่น้ำโขง ถูกไฟสีแดงอมชมพู หรือบั้งไฟพญานาคที่จุดถวายเป็นพุทธบูชา พุ่งขึ้นจากแม่น้ำโขงลอยขึ้นมา ด้วยเหตุนี้เองการนับถือพญานาคเป็นความเชื่ออีกรูปแบบหนึ่งที่แพร่หลายอยู่ในหมู่พวกลาวและคนไทยอีสาน ปรากฏจากตำนานและพงศาวดารของคนสองฟากฝั่งแม่น้ำโขง เพราะตำนานกล่าวถึงชุมชนเล็ก ๆ บริเวณลุ่มน้ำโขงตลอดจนรูปแบบความเชื่อของชุมชนอีสานอีสานเดิม ชุมชนเหล่านี้ นับถือผี เช่น ผีบรรพบุรุษ ธรรมชาติที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์รับนับถือ มีตำนานเกี่ยวกับบงใหญ่ หรือพญานาคมากมายในแถบลุ่มแม่น้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี หนองหานหลวงสกลนคร หนองหานน้อยกุมภวาปี ล้วนเกิดจากอิทธิฤทธิ์ของพญานาคทั้งสิ้น นิทาน หรือตำนานเหล่านี้มิได้เป็นเพียงเครื่องมืออธิบายสาเหตุการเกิดทางสภาวะภูมิศาสตร์กายภาพเท่านั้น แต่หากได้เก็บบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตเป็นเชิงสัญลักษณ์ของการกระจาย และเคลื่อนย้ายชุมชนไว้ด้วย

หากจะถามเรื่องราวประวัติศาสตร์และความเป็นมาอย่างแน่ชัด คำตอบก็คงไม่ชัดเจนและแน่นอนเท่าใดนัก แต่ถ้าจะให้บอกว่าพญานาคมีผลต่อระบบคิดของชุมชนก็ยอมไม่ยากนัก วิธีการศึกษานั้นจะส่งผ่านได้จากตำนานและความเชื่อซึ่งว่าเป็นคตินชาวบ้านและมีมากมายที่กล่าวถึงเรื่องราวของพญานาค (รายละเอียดจะขอกว่าในบทที่ 3 วรรณกรรมปรัมปรา : กับการพลิกตำนานแห่งอดีตเพื่อตามรอยพญานาค บันทึกพัฒนาการชีวิตทางวัฒนธรรมว่าด้วยมิติซับซ้อนของสังคมแห่งวิถีคิดจากข้อมูลทางคติชน) ว่าเป็นผู้ทำหน้าที่คุ้มครองรักษาธรรมชาติ อันได้แก่ แม่น้ำ หนอง บึง สามารถเนรมิตบ้านเมืองหรือทำลายบ้านเมือง และได้มีพลังความศักดิ์สิทธิ์ในแง่ของการให้ความเคารพบูชา และบางครั้งพญานาคยังเป็นบรรพบุรุษของกลุ่มชนดั้งเดิมที่เคลื่อนย้ายจากหนองแสเข้าไปตั้งหลักแหล่งอยู่ตามลำน้ำสาขาต่าง ๆ ที่อยู่สองฟากฝั่งแม่น้ำโขง แม้กระทั่งเป็นลัทธิศาสนาใหม่ที่ผนวกพญานาคเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาให้มีหน้าที่ปกป้องรักษาวัดวาอารามและสถานนิเวศน์ จึงยังเป็นปริศนาธรรมให้ค้นหาว่า “ใครขุดเจาะแม่น้ำโขง” ที่หลาย ๆ คนใจจดใจจ่อรอคอยการกลับมาของเขากายใต้บาดาลทิพย์

พญานาคมักจะถูกผูกเขียนขึ้นเป็นตำนานและความเชื่อซึ่งเป็นนิทานปรัมปรา (Myth) ถือว่าเป็น “คตินชาวบ้าน” เป็นศัพท์ทางวิชาการซึ่งแปลมาจากคำว่า “Folklore” ในภาษาอังกฤษ นักวิชาการในประเทศไทยโดยเฉพาะนักอักษรศาสตร์ นักมนุษยศาสตร์ มักจะแปลคำว่า Folklore ไว้หลายรูปแบบด้วยกัน เช่น แปลว่า คตินชาวบ้าน คติชนวิทยา และวัฒนธรรมพื้นบ้าน เนื่องจาก “คตินชาวบ้าน” บัญญัติขึ้นโดยราชบัณฑิตยสถานได้กำหนดขึ้นจึงต้องใช้คำว่า “คตินชาวบ้าน” แทน

Folklore พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493 ให้ความหมายคำว่า “คติ” ไว้ว่า “การเป็นไป การดำเนิน วิธี แบบอย่าง ทาง ลักษณะ” คติชาวบ้านจึงแปลได้ว่า “ความเป็นไปของชาวบ้าน หรือแบบอย่างการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน” ฉะนั้น ความเชื่อเรื่องพญานาคถือเป็นนิทานปรัมปรา (Myth) ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของคติชาวบ้าน (Folklore) นักมานุษยวิทยามักลงความเห็นว่า นักคติชาวบ้านสนใจศึกษาในด้านจุดกำเนิดและการสืบสาวสร้างประวัติของคติชาวบ้าน โดยมองข้ามความสำคัญในด้านอื่น ๆ ซึ่งนักมานุษยวิทยาสนใจและเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญ นักมานุษยวิทยาต้องการความร่วมมือของนักคติชาวบ้านในการวิเคราะห์ทางวรรณคดี การให้ความเข้าใจในด้านตำนานโวหารและลีลาการเขียน รวมทั้งการบันทึกเรื่องราวของท้องถิ่นเอาไว้ เพื่อให้ นักมานุษยวิทยาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างคติชาวบ้าน วัฒนธรรมและพฤติกรรมต่าง ๆ เพื่อจะได้บรรลุจุดประสงค์ในขั้นสุดท้าย คือ ได้ทราบถึงหน้าที่ของคติชาวบ้าน

นิทานปรัมปราอันเป็นตำนานพญานาคสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมโดยได้จากการอธิบายของชาวบ้านถึงพิธีกรรม เทคโนโลยี และเรื่องราวทางวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่สำคัญยิ่งอื่นใด ก็คือ ในตำนานนั้นสะท้อนให้เห็นอารมณ์ของชาวบ้าน เนื่องจากปรากฏข้อเท็จจริงอยู่อย่างหนึ่งว่า ตัวละครในนิทานชาวบ้านและเทพนิยายต่าง ๆ นั้น อาจแสดงพฤติกรรมบางอย่างซึ่งไม่เคยปรากฏขึ้นจริงในสังคมนั้น ๆ และเป็นพฤติกรรมที่ผิดไปจากปกติธรรมดาของชาวบ้าน เช่นเดียวกับ “พญานาค... เจ้าแห่งแม่น้ำโขง” นี้แล ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า คติชาวบ้านและวัฒนธรรมมีความหมายใกล้เคียงกัน เพราะวัฒนธรรมในความหมายเชิงมานุษยวิทยาหมายถึง “วัฒนธรรมคือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น กำหนดขึ้น มิใช่สิ่งที่มนุษย์ทำตามสัญชาตญาณ อาจจะมีการประดิษฐ์วัตถุสิ่งของขึ้นใช้หรืออาจจะเป็นการกำหนดพฤติกรรมและ/หรือความคิด ตลอดจนวิธีการหรือระบบการทำงาน ฉะนั้นวัฒนธรรมก็คือ ระบบในสังคมมนุษย์ที่มนุษย์สร้างขึ้น มิใช่ระบบที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติตามสัญชาตญาณ” (อมรา พงศาพิชญ์, 2541 : 1)

เรื่องราวของพญานาคที่มีอยู่มากมายในคติชาวบ้าน แสดงให้เห็นว่า “ระบบความเชื่อพื้นบ้าน” ได้รับการถ่ายทอดอยู่ในความคิดของผู้คนในดินแดนภาคอีสานมาเป็นเวลานานแล้ว แต่คำถามที่ยังค้างคาใจผู้มีต่อไปว่า ความคิดและความเชื่อดังกล่าว นอกจากจะได้รับการถ่ายทอดผ่านทางวรรณกรรมแล้ว ยังได้รับการถ่ายทอดผ่านพิธีกรรมที่ปฏิบัติในโลกปัจจุบันนี้หรือไม่ ซึ่งถือว่าเป็นรอยต่อทางวัฒนธรรมที่มีการผสมผสานกันอย่างละเมียดละไม และการถ่ายทอดผ่านพิธีกรรมจะเป็นอีกข้อหนึ่งที่แสดงว่า ชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงมีผู้คน คิด เชื่อ ต่อเรื่องพญานาคเจ้าแห่งแม่น้ำโขง และมีการแสดงออกของความเชื่อผ่านทางพิธีกรรม นั่นก็เป็นกุญแจดอกสำคัญที่จะไขความลับธรรมชาติที่เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมให้นักมานุษยวิทยาค้นหาและรับรู้ความหมายของพญานาคได้อย่างถูกต้องแม่นยำ อันหมายถึง เส้นทางวัฒนธรรมได้เบิกทางให้กับ

เราแล้ว และงานศึกษาชิ้นนี้จึงเป็นวิธีการหนึ่งในการทำความเข้าใจสังคมผ่าน “ระบบความเชื่อ และพิธีกรรม” ที่เรารู้จักในนามของพญานาคผู้เป็นเจ้าแห่งแม่น้ำโขง อันเป็นตัวแทนของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว ของวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขง พร้อมกับเรื่องราวประวัติศาสตร์ของบรรพชนคนอีสานที่เข้ามาตั้งรกรากในดินแดนทางภาคอีสานของประเทศไทย และเป็นผู้สานต่อวัฒนธรรมลาวอย่างลุ่มลึกแห่งกระแสน้ำโขง โดยเฉพาะหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนอีสานแห่งสองฟากฝั่งแม่น้ำโขงที่ยังคงรักษาเอกลักษณ์แห่งร่องรอยความหมายของพญานาคเป็นอย่างดี และสืบทอดสืบแห่งค่าความงามของความเป็นมนุษย์ชาติกลุ่มชนหนึ่งที่โดดเด่นเป็นอีสานและมีชีวิตชีวาโดยเฉพาะ “ศาสนาและความเชื่อ” ที่ปรากฏในพื้นที่ต่าง ๆ ในสังคมอีสาน ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคเป็นความยิ่งใหญ่แห่งลีสันของวัฒนธรรมลาว ที่สืบทอดมาอย่างช้านาน ด้วยเหตุนี้เอง พญานาคจึงเป็นคลังความรู้ที่สำคัญของเนื้อหาของความเป็นแก่นทางวัฒนธรรมอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอุดมการณ์ทางสังคมแห่งระบบความเชื่อและพิธีกรรมของมนุษย์เข้ามาเกี่ยวข้องไปสู่การบรรลุอุดมการณ์ทางสังคม ซึ่งพฤติกรรมมนุษย์ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นการขยายความรู้เรื่อง “ระบบสังคม” อันเป็นโครงสร้างหลักของสังคมอีสานและเป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการนิยามความหมายของ “แอ่งอารยธรรมอีสาน” ที่จะก้าวไปสู่ความจริงทางสังคมและการเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แห่งบรรทัดฐานทางสังคมของคนอีสาน การปฏิบัติสัมพันธ์ต่าง ๆ ของมนุษย์ธรรมชาติ โลก จึงเป็นการโต้ตอบระหว่างกันเพื่อคงความเป็นอุดมคติและโลกทัศน์ของคนอีสานที่มีต่อสภาพแวดล้อม และวิถีชีวิตความเป็นอยู่ อันมี “วัฒนธรรม” ชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงเป็นรากเหง้าทางความคิดที่ตั้งอยู่บนข้อความรู้ลึกและข้อความอุดมคติที่มีต่อร่องรอยความคิดเรื่อง “พญานาค” แห่งความเป็นพลังของศาสนา

จากการสำรวจข้อมูลเบื้องต้นในพื้นที่จังหวัดหนองคาย เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2543 ซึ่งผู้ศึกษาได้พบกับเรื่องเล่าและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพญานาคในรูปแบบต่าง ๆ ที่วิจิตรพิสดารชวนให้หลงใหลในรูปแบบต่าง ๆ ที่ยังคงดำรงอยู่ และได้นำเอาพิธีกรรมที่มาจากนาคที่ว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” มาเป็นประเด็นในการศึกษาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ แม้วามันจะเห็นคเห็นน้อยแสนน้อยเพียงใด ทางเดินอาจจะยาวไกล ข้าพเจ้าก็ยังจะเดินต่อไปและพร้อมที่จะอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมนั้น ๆ จะเห็นได้ว่า พิธีกรรมที่มาจากนาคที่ว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนสองฟากฝั่งโขงที่มีความเชื่อเรื่องนาคหลงเหลืออยู่ อาทิ (สกลนคร นครพนม มุกดาหาร อุบลราชธานี) เป็นพิธีที่เกิดขึ้นมาช้านานแล้วและสืบทอดมาเป็นประเพณีประจำหมู่บ้านและจังหวัดหนองคาย เพราะสังเกตจากการวิจัยภาคสนามพบว่า เกือบทุกหมู่บ้านและทุกอำเภอจะมีพิธีกรรมการบูชาพญานาค ข้าพเจ้าจึงเลือกเป็นกรณีศึกษาและเลือกจุดที่

มีความเข้มข้นทางวัฒนธรรมมากที่สุด การเกิดขึ้นของพิธีกรรมทำให้ได้รับรู้ความหมายของพญานาคไว้มากยิ่งขึ้น เป็นการสร้างความหมายใหม่ของพญานาคกับพุทธศาสนา และเห็นข้อความหมายและข้อความรู้ลึกซึ้งของคนในวัฒนธรรมที่มีต่อพญานาคอย่างถูกต้อง พิธีกรรมจึงต้องอาศัยความละเอียดอ่อนและสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมเป็นอย่างมากและต้องเต็มที่ เพราะพิธีกรรมจะนำเราไปสู่ความเข้าใจต่อระบบโครงสร้างทางสังคมของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง โดยเฉพาะหมู่บ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอเมืองกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนสองฟากสองฝั่งโขงที่มีความเชื่อเรื่องนาคได้อย่างถูกต้องและเหมาะสมตามช่วงของวันและเวลาแห่งความลุ่มลึกของแม่น้ำโขง

จากจุดนี้เอง ทำให้ผู้ศึกษาสนใจที่จะศึกษาพิธีกรรมที่มาจากนาคที่ว่าด้วยการ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง แม้ว่าในปัจจุบันสังคมจะหมุนเวียนเปลี่ยนไปก็ตาม ท่ามกลางความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีล้ำสมัย ก็ไม่ได้ทำให้ชาวบ้านจังหวัดหนองคายละทิ้งประเพณีการบูชาพญานาคของตนให้หมดสิ้นไป ดังจะเห็นได้ว่า มีการสร้างรูปเคารพของพญานาคตามสถานที่ต่าง ๆ ในหมู่บ้าน และมีพิธีกรรมอันอลังการชวนให้เราร่วมเดินทางไปด้วยกันบนเส้นทางวัฒนธรรมสายนี้ เพื่อสร้างมนต์เสน่ห์และมิติใหม่ทางวัฒนธรรมให้เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาคนนอกอย่างภาคภูมิใจ เพราะวัฒนธรรมก็เปรียบเสมือนกระจกส่องให้เห็นวิถีชีวิตของคนชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงในรูปแบบต่าง ๆ ที่รวมเป็นหนึ่งเดียว

ทุกเส้นทางของการเดินทางในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีความตั้งใจโดยแท้ที่จะนำพาผู้ที่สนใจร่วมชื่นชมวัฒนธรรมอีสาน ค่อย ๆ ลัดเลาะออกไปตามเส้นทางวัฒนธรรมสายเล็กสายน้อยของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงเพื่อค้นคว้าหาความรู้ ค้นพบเรื่องราวที่เรียงร้อยทักถอขึ้นมาเป็นภาษาและถ้อยคำที่มีความเสนาะไพเราะโดยผ่านกระบวนการทางมานุษยวิทยา และเห็นวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชาวอีสานอย่างถูกลึกซึ้ง ในบางครั้งเราอาจจะได้ค้นพบหรือสัมผัสแง่มุมบางอย่างที่เรายังไม่มีโอกาสได้สัมผัสมาก่อน และขอบเขตในการศึกษาความเชื่อในสังคมอีสานของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จำกัดอยู่ก่อนที่สังคมอีสานจะได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาเข้ามา อันเป็นระบบเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชน และมุ่งศึกษาความเชื่อพื้นบ้านของสังคม โดยยึดตำนาน นิทานปรัมปรา และพยายามแยกให้เห็นความเชื่อเหล่านั้นไม่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาแต่เป็นระบบความเชื่อดั้งเดิม ถึงแม้จะพบว่ามีพิธีกรรมจำนวนมากในท้องถิ่นอีสานที่มีลักษณะผสมผสานระหว่างศาสนาพุทธกับความเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจ แต่ก็พอจะแยกแยะได้จากพิธีกรรมเหล่านั้นว่าส่วนใดเป็นแบบพุทธ ส่วนใดเป็นคติความเชื่อเรื่องภูติผีปีศาจ สังคมอีสานพุทธศาสนาและผีจึงเป็นมนต์เสน่ห์ที่สำคัญในรูปแบบของความเชื่อที่มีอิทธิพลเหนือความคิดและจิตใจ “ลัทธิถือผีสงเทวดา” ได้ฝังลึกอยู่ในจิตใจของคนอีสานมาตั้งแต่สมัยยังเป็นสังคมเล็ก ๆ เป็นสังคมชนบทที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติ

คติความเชื่อเดิมก็คงมีอยู่ ภายหลังเมื่อติดต่อกับเขมร อีสานก็รับเอาลัทธิศาสนาฮินดูผ่านเขมรมา นับถือด้วย จึงกล่าวได้ว่าความเชื่อของ “คนไท-ลาว” มีรากฐานซ้อนกันอยู่เป็น 2 ชั้น คือ คติผีสง เทวดาอยู่ชั้นล่าง พุทธศาสนาเป็นชั้นบน แต่มีลัทธิศาสนาฮินดู (ไสยศาสตร์) เข้ามาแทรกซึมปะปน ผสมอยู่ด้วย (เสฐียร โกเศศ, 2510 :118-119)

สมมติฐานในการวิจัย

ผู้ศึกษาได้ตั้งประเด็นปัญหาในการทำวิจัยทางมานุษยวิทยาไว้ 4 ประเด็น คือ

1. ดำเนินความเชื่อเรื่องพญานาคเป็นสายสัมพันธ์อันแนบแน่นต่อชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง
2. ความหมายเชิงสัญลักษณ์ของพญานาค ทำให้บุคคลมารวมกันเกิดความยึดเหนี่ยวกัน และเกิดการผนึกกันทางสังคม
3. พญานาคเป็นกลไกทางสังคมในการควบคุมพฤติกรรมมนุษย์และเป็นบรรทัดฐานแบบจารีตประเพณีต่อชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง
4. การเกิดขึ้นของพิธีกรรมมีความสัมพันธ์กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

วัตถุประสงค์ในการวิจัยมีด้วยกัน 4 ข้อ คือ

1. เพื่อศึกษาดำเนินความเชื่อเรื่องพญานาค/การใช้พญานาคเป็นระบบสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่จังหวัดหนองคาย นครพนม มุกดาหาร และอุบลราชธานี
2. วิเคราะห์พิธีกรรมการบูชาพญานาคในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงว่ามีอิทธิพลและบทบาทต่อวัฒนธรรมของชาวอีสานอย่างไร

3. วิเคราะห์/สังเคราะห์บทบาทของพญานาคที่มีต่อการจัดระเบียบและโครงสร้างทางสังคมของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงที่มีความสัมพันธ์ในความเป็นชาติพันธุ์และอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมว่ามีบทบาทอย่างไร

4. เพื่อศึกษาถึงลักษณะการนับถือ-การใช้ ความหมายของพญานาคเป็นระบบสัญลักษณ์ตลอดถึงบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงกับพญานาค

ขอบเขตของการวิจัย

สำหรับการวิจัยในครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้จำกัดขอบเขตของการวิจัยเฉพาะพิธีกรรมเท่านั้น โดยการศึกษาในลักษณะการตีความหมายพิธีกรรมว่า พิธีกรรมมีหน้าที่และประโยชน์อย่างไร และวิเคราะห์หน้าที่ ประโยชน์ของพิธีกรรม มีผลต่อระบบและโครงสร้างทางสังคมของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงหรือไม่และอย่างไร นอกจากนี้แล้ว ข้าพเจ้าได้เลือกสถานที่ศึกษาเป็นแบบเฉพาะกรณี คือ หมู่บ้านอาสง ตำบลโคกสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนสองฟากฝั่งโขง เพราะเป็นหมู่บ้านที่มีความเข้มข้นทางวัฒนธรรมในเรื่องระบบความเชื่อเรื่องพญานาค และเห็นได้จากพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาคที่ว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” เนื่องจากหมู่บ้านมีภูมิศาสตร์คิดเป็นแนวยาวและขนานกับแม่น้ำโขง ทิศนัยภาพและสิ่งแวดล้อมจึงเอื้ออำนวยในการสร้างมโนทัศน์ของชาวบ้านให้เห็นความคมชัดทางพิธีกรรม แลดูขลัง และมีอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์สิงอยู่ภายใต้บาดาลทิพย์แห่งสายน้ำที่นี้ ประเพณีทุกสิ่งทุกอย่างของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงจึงยังคงธำรงรักษาเอกลักษณ์ทางประเพณีได้อย่างยอดเยี่ยม จนหาที่ติติดยมิได้ และคาดการณ์ได้ว่า “พิธีกรรมที่มาจากนาค” จะอยู่ตราบนานเท่านานในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

นิยามคำศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

พญานาค หมายถึง ราชาหรือหัวหน้าของงูใหญ่ มีหงอน ซึ่งเป็นสัตว์ในเทพนิยายปรัมปรา พญานาคไม่ใช่ภูติหรือภูตแต่เป็นสัตว์กึ่งเทพเจ้า คือ มีสภาพกึ่งสัตว์กึ่งเทวดา มีถิ่นอาศัยอยู่ใต้บาดาลทิพย์ของสายแม่น้ำโขง

ชาวไทยอีสาน หมายถึง คนไทยเชื้อสายลาว ที่อาศัยอยู่บริเวณทางอีสานตอนเหนือติดพรมแดนไทย-ลาว ซึ่งมีอยู่ไม่กี่จังหวัด อันได้แก่ หนองคาย นครพนม มุกดาหาร อุบลราชธานี ซึ่ง

ในการวิจัยครั้งนี้ ทำการวิจัยเฉพาะชาวอีสานที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย

ชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง หมายถึง สถานที่ชาวอีสานตอนเหนืออาศัยอยู่ มีพรมแดนติดกับแม่น้ำโขง อันได้แก่ หนองคาย นครพนม มุกดาหาร อุบลราชธานี แต่การวิจัยครั้งนี้ หมายถึง หมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย

พิธีกรรม หมายถึง การกระทำที่เป็นรูปแบบพิธีการ โดยทั่วไปเกี่ยวกับเรื่องความเชื่อเรื่องศาสนา พิธีกรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์คิดขึ้นเพื่อความสบายใจและเสริมกำลังใจ พิธีกรรมจึงเน้นเรื่องสัญลักษณ์ อุปกรณ์ กิริยาท่าทาง และถ้อยคำ ที่ใช้เป็นสื่อเพื่อนำมาซึ่งความสำเร็จที่ตั้งปรารถนาไว้ จึงมักแสดงออกในทางความขลังและศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้เกิดผลสนองต่อด้านจิตใจ

พิธีบวงสรวงบูชาบังไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา หมายถึง นาคพิธีของการบูชาพญานาค คือ ระบบความเชื่อต่าง ๆ ทำให้เกิดพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่มาจากนาค

คติชาวบ้าน หมายถึง ความเป็นไปของชาวบ้านหรือแบบอย่างการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน อันประกอบด้วย ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ นิทานประเภทต่าง ๆ พิธีกรรม สุภาษิต คำพังเพย ฯลฯ

ระบบสังคม หรือ โครงสร้างทางสังคม หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสถานภาพ และบทบาทที่บุคคลปฏิบัติต่อกันอย่างมีระบบ เป็นระยะเวลายาวนานและถาวร อันมีผลสะท้อนถึงความอยู่รอดทางสังคม โครงสร้างทางสังคมในที่นี้แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ ระดับครอบครัว และระดับชุมชนหมู่บ้าน

การจัดระเบียบทางสังคม หมายถึง การกำหนดสถานภาพและบทบาทของบุคคลในสังคม รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของสังคม ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความร่วมมือทางสิทธิและหน้าที่อันพึงมีต่อกัน

ลัทธิทางศาสนา หมายถึง ระบบความเชื่อพื้นบ้านของวัฒนธรรมอีสานที่ฝังรากลึกอยู่ในจิตใจของคนอีสานที่มีรากฐานซ้อนกันอยู่เป็น 2 ชั้น คือ คติผีสางเทวดาอยู่ชั้นล่าง พุทธศาสนาเป็นชั้นบน แต่มีลัทธิศาสนาฮินดู (ไสยศาสตร์) เข้ามาแทรกซึมปะปนผสมอยู่ด้วย

วิธีการศึกษาและวิธีการวิจัย

วิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้ศึกษาได้ใช้การวิจัยทางมานุษยวิทยา และได้พยายามรวบรวมข้อมูล เอกสารจากแหล่งต่าง ๆ ดังนี้ คือ

1. ข้อมูลจากเอกสาร เริ่มจากการรวบรวมวรรณกรรมและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย อันเป็นภูมิหลังทางด้านประวัติและตำนาน พิธีกรรม ศิลปกรรม และเนื้อหาได้บรรจุลงในวิทยานิพนธ์ลำดับขั้นตอนดังต่อไปนี้ คือ

บทที่ 3 วรรณกรรมปรัมปรา : กับการพลิกตำนานแห่งอดีตเพื่อตามรอยพญานาค บันทึกพัฒนาการชีวิตทางวัฒนธรรมว่าด้วยมิติซับซ้อนของสังคมแห่งวิถีคิดจากข้อมูลทางคติชน

บทที่ 4 พิธีกรรมกับความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี” บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

บทที่ 5 งานศิลปกรรมบนสื่อสัญลักษณ์ แห่งสีสันอันวิจิตรต่อความหมายสังคมของความเป็นบูรณ ะบบความสัมพันธ์ระหว่างกลไกทางความคิดและกลไกทางสังคม ในอาณาจักรวัฒนธรรมนาคา

เอกสารและตำนานเสมือนเป็นหัวใจของงานศึกษาที่นำมาใช้วิเคราะห์ สังเคราะห์ ปฐมบทแห่งร่องรอยความคิดเรื่อง “พญานาค” แห่งระเบียบวิธีวิจัย อนึ่งผู้ศึกษาได้เน้นถึงโครงสร้างทางความคิดที่ปรากฏในนิทานปรัมปราอันเป็นต้นกำเนิดแกนกลางการศึกษาโดยวิธีการ Reconstruct หรือสืบสร้างขึ้นจากข้อมูลเป็นรากฐานเบื้องต้น แล้วเปรียบเทียบโครงสร้างจากนิทานปรัมปราหลาย ๆ ชุด เพื่อจัดระบบความคิด เอกสารงานวิจัยและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องที่ใช้อ้างอิงวิทยานิพนธ์เล่มนี้ มุ่งใช้แต่เอกสารชั้นต้นที่เป็นเอกสารโบราณ ุณ หอสมุดแห่งชาติ และเท่าที่ปรากฏในห้องสมุดอื่น ๆ โดยหลักการแล้วจึงเป็นการวิเคราะห์ สังเคราะห์ ระบบความเชื่อหรือศาสนาดั้งเดิมในประวัติศาสตร์ความคิดของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวเป็นหลักอย่างสัมพันธ์กับขั้นตอนของพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม

ศูนย์ข้อมูลและสารสนเทศของการวิจัยและค้นคว้า คือ ห้องสมุดต่าง ๆ อันได้แก่

- ห้องสมุดคณะรัฐศาสตร์, ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ และสำนักวิทยบริการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ห้องสมุดคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา, ห้องสมุดคณะสังคมสงเคราะห์ และสำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- ห้องสมุดคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, ห้องสมุดสถาบันวิจัยและพัฒนา และสำนักวิทยบริการมหาวิทยาลัยขอนแก่น
- ห้องสมุดคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, ศูนย์ข้อมูลเอกสารสิรินธร, สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยมหาสารคาม

2. ข้อมูลภาคสนาม เป็นข้อมูลที่ผู้ศึกษาได้ออกเก็บข้อมูลในพื้นที่ที่ได้เลือกไว้ คือ

หมู่บ้านอสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ซึ่งจะมีพิธีกรรมที่ว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” และชุมชนสองฟากฝั่งโขงในแถบจังหวัดใกล้เคียงที่ยังมีความเชื่อเรื่องพญานาค (สกลนคร นครพนม มุกดาหาร อุบลราชธานี) หลงเหลืออยู่ การวิจัยภาคสนามจึงเป็นข้อมูลที่ได้จากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ จากการศึกษาภาคสนามแห่งงานวิจัยทางมานุษยวิทยาครั้งนี้ เนื้อหาถูกบรรจุลงในวิทยานิพนธ์ลำดับดังนี้ คือ

บทที่ 6 พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา กรณีศึกษา หมู่บ้านอสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย

ดังนั้นวิธีการที่ใช้ในการศึกษาเรื่องนี้ จึงเป็นไปในลักษณะผสมผสานระหว่างงานวิจัยที่เป็นเอกสาร และข้อมูลที่ได้จากการวิจัยภาคสนามประกอบกัน โดยเน้นหนักที่การวิจัยภาคสนามเป็นสำคัญ ซึ่งมีขั้นตอน คือ

1. การเก็บข้อมูลโดยวิธีสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ในพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาฬิกาด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรมแห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา”

2. การเก็บข้อมูลโดยวิธีการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (In-depth Interview) โดยสัมภาษณ์จากแบบสัมภาษณ์ ตลอดจนการพูดคุยแบบไม่เป็นทางการกับผู้ประกอบพิธีกรรม พิธีกรรม และผู้ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรม

ในการลงเก็บข้อมูลในพื้นที่เหล่านี้ ผู้ศึกษาเข้าไปในพื้นที่ 3 ครั้ง

ครั้งแรก เป็นการสำรวจสถานที่ เพื่อว่ามีสถานที่ไหนบ้างที่เข้าเกณฑ์ที่ผู้ศึกษาจะเลือกเป็นสถานที่เก็บข้อมูลพร้อมกับสำรวจข้อมูลไปอย่างคร่าว ๆ ซึ่งก็ได้เลือก หมู่บ้านอาสง ตำบล ไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย พิธีกรรมที่มาจากนาฬิกา ผู้ศึกษาได้เลือกศึกษานอกพื้นที่ในบางส่วน โดยเฉพาะจะศึกษาในชุมชนสองฟากฝั่งโขงแถบจังหวัดนครพนม มุกดาหาร และอุบลราชธานี ที่ยังมีความเชื่อเรื่องนาฬิกาหลงเหลืออยู่ (ลงภาคสนาม เมื่อวันที่ 1-15 กรกฎาคม 2543)

ครั้งที่สอง หลังจากที่ได้กลับมาจากการสำรวจแล้ว ผู้ศึกษาก็ได้กลับมาทบทวนเอกสารต่าง ๆ พร้อมกับเตรียมตัวและลงเก็บข้อมูลจริง แล้วจึงเข้าพื้นที่อีกครั้งหนึ่ง (ลงภาคสนาม เมื่อวันที่ 1-20 ตุลาคม 2544)

ครั้งที่สาม เป็นการกลับไปเพื่อดูพิธีกรรม สำคัญ ๆ และเก็บข้อมูลพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาฬิกาเพิ่มเติมที่ว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของหมู่บ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนสองฟากฝั่งโขงแถบจังหวัดใกล้เคียงที่มีความเชื่อเรื่องนาฬิกา ในเขตพื้นที่สกลนคร นครพนม มุกดาหาร อุบลราชธานี ตลอดจนในเนื้อหาย่อย ๆ ที่ถือเป็นนาฬิกาพิธีที่สำคัญของหมู่บ้าน (ลงภาคสนาม เมื่อวันที่ 1-25 ตุลาคม 2545)

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือในการวิจัยครั้งนี้ประกอบด้วย

1. เอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพิธีกรรม

2. การบันทึกภาคสนาม
3. แบบสัมภาษณ์
4. กล้องถ่ายรูป
5. กล้องวิดีโอ
6. เทปบันทึกเสียง

การวิเคราะห์และแปลข้อมูล

การวิเคราะห์และแปลข้อมูล จะใช้การตีความ (Interpretation) โดยแบ่งการวิเคราะห์ออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นพิธีกรรม และส่วนที่เป็นการจัดระเบียบทางสังคม โดยจะวิเคราะห์ข้อมูลที่เก็บมาจากสนามโดยตรงเป็นหลัก

การเสนอรายงานการวิจัย จะนำเสนอในรูปแบบของชาติพันธุ์วรรณาตามข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ และการเข้าร่วมสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม และการวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากภาคสนามตามแนวคิด “โครงสร้างหน้าที่” และ “สัญลักษณ์”

ข้อจำกัดในการวิจัย

เนื่องจากการศึกษาพิธีกรรมเป็นเรื่องที่กว้างและหลากหลาย เพราะชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงมีพิธีกรรมหลายอย่างและกระทำในเวลาแตกต่างกัน การศึกษาวิจัยในครั้งนี้จึงเลือกศึกษาเฉพาะพิธีกรรมที่จะทำในช่วงเดือน 4-11 (พฤษภาคม-ตุลาคม) ซึ่งเป็นช่วงที่ชาวอีสานจะประกอบพิธีกรรมมากที่สุด เนื่องจากว่างจากการทำไร่ทำนา ประกอบกับมีข้อจำกัดในเรื่องเวลาและงบประมาณผู้ศึกษาจึงเลือกศึกษาเฉพาะพิธีกรรมที่เด่น ๆ เท่านั้น ลักษณะการศึกษาจะเป็นการตีความพิธีกรรมว่า พิธีกรรมมีหน้าที่ ประโยชน์อย่างไร และวิเคราะห์หน้าที่ ประโยชน์ของพิธีกรรมว่า มีผลต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้านหรือไม่อย่างไร นอกจากนี้สถานที่ศึกษาจะศึกษาเฉพาะกรณี หมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย เท่านั้น เนื่องจากหมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านชาวอีสาน โดยแท้และมีการปฏิบัติตามขนบธรรมเนียม ประเพณีอย่างเคร่งครัด ประจวบว่าเป็นชุมชนที่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ทางประเพณี และพิธีกรรมอย่างเหนียวแน่นดังที่เห็นเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้

ปัญหาของการเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยเฉพาะในพิธีกรรมก็คือ บริบทของพิธีกรรมเป็นสิ่งที่นักมานุษยวิทยาต้องอาศัยการสังเกตเป็นอย่างมาก ในขณะที่พิธีกรรมดำเนินไป นักมานุษยวิทยาไม่สามารถอยู่ในพื้นที่ทุก ๆ ส่วนของพิธีกรรมได้ในเวลาเดียวกัน ดังนั้นนอกจากการเข้าไปมี

ส่วนร่วมเพื่อรับรู้บรรยากาศพิธีกรรมด้วยสายตาของเราแล้ว รายละเอียดบางอย่างยังต้องอาศัยการพูดคุยเพิ่มเติมกับผู้เข้าร่วมพิธีในตอนหลังอีกด้วย หรืออาจจะต้องศึกษากระบวนการพิธีที่จะเกิดขึ้นก่อนเพื่อที่จะได้ทราบบทบาทของตนว่าช่วงเวลาใดควรให้ความสนใจต่อปรากฏการณ์ใดในพิธี บทบาทของผู้ศึกษาในพิธีก็มีส่วนสำคัญมากที่จะต้องชี้แจงให้ผู้เข้าร่วมพิธีได้เข้าใจเพราะการปฏิบัติในฐานะของผู้เข้าร่วมพิธีเราต้องยอมเป็น “คนนอก” การให้ความเคารพต่อความเชื่อและทัศนคติของผู้เข้าร่วมพิธีมีต่อตัวสัญลักษณ์จึงเป็นสิ่งที่พึงกระทำเพื่อมิให้ระยะห่างทางสังคมระหว่างผู้ศึกษากับชาวบ้านเกิดช่องว่าง กักับการไว้วางใจซึ่งจะมีผลต่อการพูดคุยและการให้ข้อมูล (Key Informant) ของผู้เข้าร่วมพิธีอีกด้วย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ เกี่ยวกับพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาคว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

2. ทำให้เข้าใจความเป็นมา แนวคิด และรูปแบบการดำเนินชีวิตของหมู่บ้านอสง ตำบลโคกลี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย

3. ทำให้เกิดความเข้าใจในหน้าที่ประโยชน์ของพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาคว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” รวมทั้งผลของพิธีกรรมที่มีต่อการจัดระเบียบสังคม

4. เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์พิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาคว่าด้วยเรื่องการ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา”

ระเบียบวิธีการวิจัยของวิทยานิพนธ์เรื่อง “พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน” จึงเป็นการศึกษาที่รัดกุมและกระชับเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ผู้ศึกษาวางแบบแผนการวิจัยที่ละเอียดอ่อน โดยเฉพาะขั้นตอนการวิจัยมีความหลากหลายของเนื้อหาที่บรรจุเป็นองค์อย่างเป็นมาตรฐาน และนอกจากนี้หลังจากการศึกษภาคสนามที่หมู่บ้านอสง ตำบลโคกลี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ทำให้ผู้ศึกษาเห็นมโนทัศน์ภาพรวมแห่งการวิจัยภาคสนามที่ผสมผสานกับการวิจัยเอกสารอย่างแนบแน่นและกระชับความสัมพันธ์อันดีในความเป็นพันธมิตรซึ่งกันและกัน การผสมผสานของเนื้อหาจึงเป็นเหตุผลมีพลังอำนาจให้เนื้อหาของวิทยา

นิพนธ์ลำดับต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นจนจบ เป็นกระบวนการที่มีคุณภาพและเข้าใจความหมายโดยรวมของคำว่า “สังคมวัฒนธรรมอีสาน” อันเนื่องมาจากวัฒนธรรมสายแม่ น้ำโจง บนความพิเศษที่ลุ่มลึกแห่งมหัศจรรย์ความเป็นพญานาคที่ผูกพันชีวิตตั้งแต่อรุณรุ่งของความเป็นมนุษยชาติ อันประจักษ์เป็นรากฐานแห่งโลกทัศน์ชาวอีสานที่เปี่ยมค่าความหมายทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ (Social Science and Humanity) ของความเป็นทุนทางวัฒนธรรมของสังคมพื้นถิ่นพื้นบ้านอีสาน ในเชิงญาณวิทยาและคุณวิทยา (Epistemology and Axiology)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

หลักทฤษฎีแนวความคิดมานุษยวิทยาสังคมวัฒนธรรม การสำรวจวรรณกรรมและเอกสารที่เกี่ยวข้อง จากปมสังคมผู้ซื้อเท็จจริงเรื่องพญานาค

หลักทฤษฎีและแนวความคิดที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยทางมานุษยวิทยาที่จะใช้ในงานนี้มีกรอบแนวความคิดหลัก ๆ อยู่ 2 หัวข้อ คือ ทฤษฎีหน้าที่นิยม (Functionalism) และมานุษยวิทยาสัญลักษณ์ (Symbolic Anthropology) ของพญานาคจากพิธีกรรม ที่ยังคงดำเนินอยู่ในปัจจุบันและร่วมสมัย

นักมานุษยวิทยาให้ความสนใจต่อประเด็นการศึกษาทางสัญลักษณ์มานานับร้อยปีแล้ว และปัจจุบันนี้ก็ยังเป็นประเด็นที่น่าสนใจให้กับนักมานุษยวิทยาทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะระบบสัญลักษณ์ทางศาสนาซึ่งถือเป็นกลไกสำคัญทางสังคมประเภทหนึ่ง นักมานุษยวิทยาเองนั้นมักจะอธิบายว่า ความหมายของสัญลักษณ์ในสิ่งที่ตนศึกษา และวิเคราะห์ถึงพฤติกรรมและการกระทำที่มีต่อสัญลักษณ์อย่างเป็นระบบ เพื่อทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ทางสังคมนั้น ๆ

“ศาสนา” เป็นประสบการณ์เร้นลับ ยากแก่การทำความเข้าใจและอธิบาย ตั้งแต่รุ่งอรุณแห่งประวัติศาสตร์มนุษย์ได้ทำการประกอบพิธีกรรมเช่นไหว้บวงสรวงเทพยดาฟ้าดิน สร้างเทพปกรณัม ไสยศาสตร์และความเชื่อเกี่ยวกับภูติผีปิศาจ วิญญาณและพระเจ้า ศาสนามีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจเหนือธรรมชาติ ศาสนาโยงใยกับสถาบันทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ความเชื่อทางศาสนามีอิทธิพลแทรกซึมเข้าสู่ทุกปริมณฑลของสังคมวัฒนธรรม และประสบการณ์ชีวิตของมนุษย์

ตลอดมาทุกยุคทุกสมัย นักมานุษยวิทยาได้พยายามค้นคว้าทำความเข้าใจกับต้นกำเนิดและพัฒนาการของศาสนาในสังคมวัฒนธรรมต่าง ๆ แต่ดูเหมือนว่าเป็นเรื่องยากอย่างยิ่งที่จะตอบคำถามง่าย ๆ ว่า “ศาสนา” คืออะไร? ความเชื่อทางศาสนามีความสัมพันธ์กับโลกทัศน์ ค่านิยม สถาบันสังคมและพฤติกรรมของมนุษย์อย่างไร? นักมานุษยวิทยาจำนวนไม่น้อยได้หันกลับไปสู่คำจำกัดความดั้งเดิมของไทเลอร์ ที่ว่า ศาสนาคือ “ความเชื่อในดวงวิญญาณทั้งหลาย” ศาสนาเกี่ยวพันเชื่อมโยงโดยตรงกับความศักดิ์สิทธิ์และอำนาจเหนือธรรมชาติ ดังนั้น ศาสนาคือการบวงสรวงบูชา หรือการสร้างสัมพันธ์ทางอันดีระหว่างมนุษย์กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ซึ่งมนุษย์เชื่อว่าสามารถ

ควบคุมหรือมีอิทธิพลเหนือวิถีทางของธรรมชาติและวิถีชีวิตของมนุษย์ (ยศ สันตสมบัติ, 2540 : 199-200)

ศาสนาต่าง ๆ ของมนุษย์มีความแตกต่างหลากหลาย ทั้งในด้านรูปแบบ เช่น การจัดองค์กร และพิธีกรรม และในด้านของเนื้อหาหรือความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น บางศาสนามีความเชื่อในเทพเจ้าหลายองค์ บางศาสนามีความเชื่อในพระเจ้าองค์เดียว บางศาสนาก็ไม่มีเลย และบางศาสนามีเพียงความเชื่อในเรื่องผีหรือวิญญาณ ขอบเขตของอำนาจของเทพเจ้าและจิตวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายก็มีความแตกต่างกันออกไป เทพเจ้าในศาสนาบางอำนาจของเทพเจ้าและจิตวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายก็มีความแตกต่างกันออกไป เทพเจ้าในศาสนาบางองค์เป็นทั้งผู้สร้างและผู้ทำลายล้างมนุษย์ บางศาสนาแบ่งแยกงานและอำนาจหน้าที่ให้เทพเจ้าแต่ละองค์คดหล่นกันออกไป เทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบางศาสนาไม่ได้เข้ามายุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์โดยตรง แต่ในบางศาสนาสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้เข้ามายุ่งเกี่ยวโดยตรง ด้วยการให้คุณหรือโทษในกิจกรรมและวิถีชีวิตประจำวันของมนุษย์ ในศาสนาที่สิ่งศักดิ์สิทธิ์เข้ามายุ่งเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์โดยตรงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงมีลักษณะของความเกรงขามและหวาดกลัว ก่อให้เกิดพิธีกรรมเช่นสรวงบูชาเพื่อเอาใจและต่อรองกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น ศาสนาตามทัศนะทางมานุษยวิทยาจึงบ่งบอกนัยถึงการขยายความสัมพันธ์ทางสังคมของมนุษย์ออกไปสู่ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งมีอำนาจเหนือมนุษย์และธรรมชาติ

“ศาสนาและความเชื่อ” ถือเป็นระบบสัญลักษณ์ระบบหนึ่งที่เป็นระบบเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ที่มนุษย์จำเป็นต้องเกี่ยวข้องด้วยตั้งแต่เกิดจนตายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ศาสนาเป็นปรากฏการณ์ทางจิตใจซึ่งบุคคลแสดงออกมาทางความเชื่อและความเชื่อนี้เองที่ไปก่อให้เกิดพฤติกรรมทางพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์มาในหลาย ๆ รูปแบบ โดยดูจากระบบสัญลักษณ์ พิธีกรรม องค์กรทางศาสนา และอิทธิพลที่ศาสนามีต่อสังคม นักมานุษยวิทยา มองศาสนาเป็นวัฒนธรรม เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของคนแต่ละกลุ่ม หากสังคมใดเป็นสังคมที่ซับซ้อนประกอบด้วยกลุ่มคนหลายคนหลายกลุ่มหลายวัฒนธรรม เช่น ในสังคมไทยเราจะพบว่ามีระบบความเชื่อและศาสนาอยู่หลายระบบ นับเป็นวัฒนธรรมย่อยในวัฒนธรรมใหญ่ ในสังคมที่ซับซ้อนเช่นสังคมไทยจึงมีระบบความเชื่อหลายระบบ เช่น ระบบความเชื่อและพิธีกรรมแบบจีน ระบบความเชื่อและพิธีกรรมของชาวมุสลิม หรือของชาวเขาเผ่าต่าง ๆ ซึ่งระบบความเชื่อและศาสนาของคนกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ก็อาจมีการปรับเปลี่ยนแนวปฏิบัติบางอย่างเมื่อดำรงอยู่ในสังคมไทย ความเชื่อและศาสนาที่จะพูดถึงต่อไปนี้จะใช้ในความหมายกว้าง ๆ ครอบคลุมความเชื่อและพิธีกรรมแบบต่าง ๆ ไม่เฉพาะเจาะจงแต่ศาสนาใหญ่ ๆ ของโลกเท่านั้น แต่จะรวมความเชื่อและพิธี

กรรมใด ๆ ก็ตามที่เข้าข่ายและมีบทบาทหน้าที่เป็น “ศาสนา” ในฐานะที่ตอบสนองความต้องการทางจิตใจของคนในสังคม และในฐานะที่เป็นกลไกของสังคมและในแง่ที่สัมพันธ์กับระบบอื่น ๆ ของสังคม

องค์ประกอบของศาสนา (The Elementary Component of Religion) ก็คือ

ความเชื่อทางศาสนามีหลายรูปแบบ ตั้งแต่รูปแบบง่าย ๆ เช่น ความเชื่อในผีสาวนางไม้ เทวดาจ้าวป่า ไปจนถึงศาสนาสมัยใหม่ เช่น พุทธ คริสต์ อิสลาม เป็นต้น บางคนไม่ได้คิดว่าระบบบูชาผีสาวและการกราบไหว้สัตว์และต้นไม้เป็นศาสนา แต่ที่จริงมันเป็นระบบศาสนาด้วยเช่นกัน เราจะได้รู้ว่าอะไรคือศาสนาจะต้องพิจารณาถึงองค์ประกอบต่อไปนี้ (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540 : 268-269)

1. ศาสนาต้องมีสิ่งเคารพบูชาสูงสุด (Supernatural and natural beings) เช่น มีดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ต้นไม้ สัตว์ พระเจ้า (God) และเจ้าของลัทธิ เช่น ขงจื้อ พระพุทธเจ้า
2. มีความเชื่อและศรัทธา (Belief) โดยไม่ต้องพิสูจน์จากความจริง
3. มีความขลัง (Ritual) ในพิธีกรรม
4. มีความศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) และจะมีการลงโทษฝ่าฝืนล่วงเกินข้อห้าม
5. มีพิธีกรรม (Rites) ได้แก่ขบวนการกระทำอันแสดงออกซึ่งความเชื่อนั้น
6. มีกฎเกณฑ์ให้ผู้เลื่อมใสปฏิบัติตาม (Rules) เช่น ศีล 5
7. มีผู้ประกอบพิธีกรรมและสืบทอดเจตนารมณ์ (Prophet)

ประเภทของศาสนา

ศาสนาอาจจำแนกได้หลายประการ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่า คนจะนับถือและยึดเหนี่ยวอะไรเป็นสิ่งเคารพบูชาของตน ประเภทของศาสนาแบ่งออกได้ดังนี้คือ

1. **ประเภทนับถือภูตผีปีศาจ (Animism)** ประเภทนี้ได้แก่ การเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์สิงสถิตอยู่กับอำนาจลึกลับที่มองไม่เห็นเป็นรูปธรรม เกิดมาจากความคิดคำนึงและความผูกพันกับบุคคลรอบ ๆ ตัว เช่น พ่อแม่ ญาติ ๆ เมื่อบุคคลเหล่านี้ตายเอง ผู้ที่อยู่เบื้องหลังสร้างความหวังว่า ญาติพี่น้องของตนยังไม่ตายยังอยู่กับสังคมในรูปอื่น ๆ และไม่ไปไหน ถึงแม้จะมองไม่เห็นก็จริง แต่ก็มีอำนาจมากกว่าตอนมีชีวิตอยู่ สามารถปกป้องคุ้มครองให้คุณให้โทษแก่ผู้เกี่ยวข้องได้ ชนบางกลุ่มสงวนรักษาร่างกายที่ตายแล้วเก็บเอาไว้ด้วยวิธี ทำศพอบยา เช่น “Mummy” ของชาวอียิปต์ เป็นต้น บางกลุ่มก็ขุดหลุมฝังร่างกายเอาไว้เช่นชาวคริสต์ บางกลุ่มเผาร่างกายทิ้งเพื่อให้วิญญาณกลับมาเกิดในร่างใหม่ที่ดีกว่าร่างเก่าซึ่งผูกพันและมีเชื้อโรค เช่น ชาวพุทธ เป็นต้น แต่การเชื่อเรื่อง

วิญญาณก็ยังมีอยู่ทั่วไป บางทีก็ถูกยึดถือปนกับศาสนารูปอื่น ๆ บางทีก็ถูกยึดถือบูชาเฉพาะ วิญญาณอย่างเดียว การนับถือผียังแบ่งออกเป็นผีหรือวิญญาณประเภทต่าง ๆ อีกด้วย ได้แก่

1.1 ผีร้ายหรือซาตาน (Demons) ประเภทนี้ส่วนใหญ่จะเป็นผีสัตว์ร้ายทั้งหลายที่มนุษย์ นึกคิดเอาไว้ให้คุณให้โทษในทางลบมากกว่าทางบวก ถ้าคนกราบไหว้บูชาเช่นสรวงแล้วจะไม่ทำ ร้าย ความคิดนี้มีที่มาจากความกลัวสัตว์ร้ายในป่า เช่น เสือ สิงห์ กระทิง แรด ที่มนุษย์ต้องพบเจอ ในป่าเขา นี่คือธรรมชาติอันโหดร้ายซึ่งมนุษย์ในอดีตต้องประสบอยู่เนื่อง ๆ มนุษย์คิดไปว่าเมื่อ ตอนยังมีชีวิตอยู่ ยังร้ายจากมากมาย เมื่อสัตว์เหล่านั้นตายไปจะยิ่งร้ายไปกว่าเดิม ความกลัวภัยสัตว์ ร้ายยังฝังใจมนุษย์ตลอดไป จึงเกิดระบบบูชาวิญญาณของสัตว์ร้ายขึ้นมา

1.2 ผีนางไม้ (Spirits) เป็นการนับถือวิญญาณสรรพสิ่งในธรรมชาติทั่ว ๆ ไป เกิด มาจากความเชื่อที่ว่า นอกจากพ่อแม่ และญาติใกล้ชิดของบุคคลแล้วยังมีมนุษย์อีกมากมายที่ล้มหาย ตายจากลงไปทุกวัน ๆ วิญญาณจากร่างกายของคนตายเหล่านั้นไม่ได้หายไปไหนยังล่องลอยไปมา อยู่รอบ ๆ ตัวของมนุษย์ บางทีก็สิงสถิตอยู่ในบริเวณบ้านเรือน คอยปกป้องคุ้มครอง คนไทยเรียกผี ประเภทนี้ว่า “เจ้าที่” และยังสร้างบ้านให้เจ้าที่อยู่อีกด้วยเรียกว่า “ศาลพระภูมิ” บางทีก็สถิตอยู่ตาม ต้นไม้ เรียกว่า “นางไม้” บ้างก็อาศัยอยู่ในจอมปลวก ผีประเภทนี้โดยปกติจะให้คุณ คือ คอยปก ปองคุ้มครองผู้นับถือแต่จะให้โทษถ้าบุคคลทำผิดแบบแผนประเพณีที่ดั้งเดิม เช่น คนที่เข้าไปอยู่ใน บริเวณบ้านใหม่โดยไม่บอกกล่าวเสียก่อนหรือการปีศาจระดอมปลวก เป็นต้น

1.3 ผีบรรพบุรุษ (Ancient Spirit หรือ Ghost) เป็นการนับถือวิญญาณของบิดา-มารดา หรือญาติ ๆ ใกล้ชิดซึ่งได้ตายลงไป บุคคลเชื่อว่าวิญญาณยังล่องลอยอยู่ในครอบครัวนั่นเอง คอย พิทักษ์รักษาสมาชิกในครอบครัวและสินทรัพย์ผู้นับถือมักจะทำหิ้งให้อยู่ คอยถวายข้าวปลาอาหาร ผีประเภทนี้คอยรับฟังสารทุกข์สุขดิบของสมาชิกในครอบครัว สมาชิกต้องไม่ลืมที่จะรายงานทุก ครั้งที่จะจัดงานใหญ่ ๆ ขึ้นมา หรือเกิดการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ขึ้นภายในครอบครัว เช่น ลูกหลานจะ แต่งงาน เป็นต้น (นิยพวรรณ วรรณศิริ, 2540 : 269-270)

ผีบรรพบุรุษจะมีผู้นับถืออย่างกว้างขวางทั่วไป โดยเฉพาะครอบครัวในสังคมเอเชีย เช่น ชาวจีน ชาวป่า ชาวเขา หรือสังคมดั้งเดิมในอดีต

2. ประเภทที่นับถือธรรมชาติ (Naturalism) ประเภทนี้ได้แก่การยึดถือ กราบไหว้บูชา สรรพสิ่งในธรรมชาติโดยตรง เช่น การกราบไหว้ต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ ไฟ ก้อนหิน สัตว์ ฯลฯ เป็น การนับถือธรรมชาติและไม่เกี่ยวกับวิญญาณหรือภูติผีปีศาจที่สิงอยู่ในธรรมชาติ ที่มาของศาสนา

ประเภทนี้ก็คือความกลัวภัยธรรมชาติ เช่น ภูเขาไฟระเบิด น้ำท่วม พายุพัดทำให้ต้นไม้ล้มทับบ้าน เป็นต้น ธรรมชาติแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

2.1 ธรรมชาติเบื้องต้น ได้แก่ การนับถือดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดวงดาวต่าง ๆ เมฆ ลม ฝน และจักรวาล เป็นต้น

2.2 ธรรมชาติเบื้องล่าง ได้แก่ การนับถือพื้นดิน ก้อนดิน ก้อนหิน แม่น้ำ ต้นไม้ ภูเขา ไฟ และสัตว์ เป็นต้น (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540 : 270)

3. ประเภทนับถือพระเจ้า (Theism) ประเภทนี้เป็นศาสนาที่มีสื่อกลางในการเกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์รอบ ๆ ตัวเรา มนุษย์มีความคิดว่าภัยจากธรรมชาติซึ่งสมัยก่อนอธิบายไม่ได้ก็คือผีหรือปรากฏการณ์ตามธรรมชาติที่ไม่สามารถจะหาคำตอบให้กระจ่างได้ เช่น “กำเนิดของโลก” และ “จักรวาล” “กำเนิดของมนุษย์คนแรกของโลก” ฯลฯ มนุษย์ก็คิดเอาว่าเป็นระบบการกระทำของสิ่งที่มีพลังมหาศาลเกินมนุษย์หรือธรรมชาติแน่ ๆ มนุษย์จึงเรียกพลังนั้นว่า “พระเจ้า” (God) มนุษย์คิดว่าพระเจ้านี้เองเป็นพลังผลักดันให้มนุษย์ทำการใด ๆ ได้สำเร็จ เป็นที่ดับร้อนผ่อนทุกข์เจ็บไข้ทั้งปวง บันดาลให้เกิดผลดี ผลร้ายได้ บันดาลให้เกิดและตายได้ พระเจ้าอยู่ในสรวงสวรรค์ จะให้รางวัลเมื่อมนุษย์ทำดีและจะลงโทษเมื่อทำชั่ว พระเจ้าติดต่อกับมนุษย์โดยผ่านบุคคลที่พระเจ้าเลือกสรร บุคคลเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นทูตของพระเจ้า แต่ที่จริงทูตเหล่านี้ก็คือ “ศาสดา” (Prophet) นั่นเอง มนุษย์เชื่อว่าพระเจ้าอยู่ในใจของมนุษย์ทุกคน ศาสนาประเภทมีพระเจ้านี้เป็นสรณะ แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

3.1 ประเภทที่มีพระเจ้าองค์เดียว (Monotheism) ได้แก่ ศาสนาคริสต์ อิสลาม ยิว เป็นต้น

3.2 ประเภทที่มีพระเจ้ายิ่งกว่าหนึ่งองค์ (Polytheism) เช่น ศาสนาฮินดู เป็นต้น ประเภทนี้บางครั้งเป็นประเภทผสม คือ นับถือพระเจ้ารวมกับการนับถือธรรมชาติไปพร้อม ๆ กัน

3.3 ประเภทมีพระเจ้าทั่วไปหมดทุกหนแห่ง (Pantheism) ได้แก่ศาสนาที่นับถือพลังศักดิ์สิทธิ์หลายอย่าง ๆ ผ่านสื่อประเภท “เจ้าพ่อ” “เจ้าแม่” “เทพเจ้า” เช่น ศาสนาบางระบบในอินเดีย เป็นต้น (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540 : 270-271)

4. **ประเภทไม่มีพระเจ้า (Atheism)** หรือศาสนาประเภทนับถือบุคคลได้แก่การยึดถือบุคคลที่ดี ปราดเปรื่อง เลียดลาง เก่งกาจ มาเป็นผู้วิเศษที่สามารถสั่งสอน ปกป้องคุ้มครอง ให้คุณให้โทษ แก่มนุษย์ในสังคมได้ ศาสนาประเภทนี้ ได้แก่ ศาสนาที่เป็นลัทธิต่าง ๆ และเจ้าของลัทธิก็คือ “ศาสนา” ศาสนาดังกล่าว อาทิเช่น เต๋า ขงจื้อ ซินโต พุทธ ฯลฯ ศาสนาประเภทนี้ค่อนข้างเจริญขึ้นมาอีกระดับหนึ่งถึงขั้นใช้เหตุผลมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมและธรรมชาติได้แล้ว ศาสนาระดับนี้ค่อนข้างไปทางการเป็นวิทยาศาสตร์ ศาสนาแบบนี้เรียกว่าศาสนาประเภทไม่มีพระเจ้า (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540 : 272)

จากแนวคิดข้างต้นเป็นการอธิบาย “การกำเนิดและวิวัฒนาการทางศาสนา” นักวิชาการได้สรุป วิวัฒนาการของลัทธิความเชื่อในอำนาจลึกลับว่ามีขึ้นตอนดังนี้ (จิตติมา อนุกุลวรรณกะ, 2540 : 156-157)

1. **ความเชื่อถือในอำนาจของธรรมชาติ** เป็นความเชื่อของมนุษย์ที่มีมาแต่ดั้งเดิม เชื่อว่าธรรมชาติมีอำนาจบันดาลทุกข์สุขให้แก่มนุษย์ได้ จึงมีการเช่นสรวงบูชาธรรมชาติ

2. **ความเชื่อถือในเรื่องอำนาจของวิญญาณหรือผีบางเทวดา** เป็นวิวัฒนาการขั้นต่อมาของมนุษย์ที่เชื่อว่าสถานที่ทุกแห่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ หรือแม้ในบ้านเรือนก็มีวิญญาณสิงสถิตอยู่ วิญญาณเหล่านี้เองที่บันดาลให้เกิดเหตุการณ์ดีหรือเหตุการณ์ร้ายขึ้น

3. **ความเชื่อถือในเทวดาหลายองค์หรือเทพเจ้าหลายองค์** เป็นความเชื่อที่พัฒนามาจากความเชื่อเรื่องวิญญาณอีกชั้นหนึ่ง คือ เชื่อว่ามีเทพเจ้าประจำอยู่ในธรรมชาติทุกหนแห่ง เทพเจ้าเหล่านี้บางองค์มีนิสัยร้าย บางองค์ก็ใจดี ผู้ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาจึงพยายามสั่งสอนให้มนุษย์ทำความดีเพื่อเอาใจเทพเจ้าด้วย นอกเหนือจากการเช่นไหว้บวงสรวงที่ทำกันอยู่แล้วเป็นประจำ ในระยะนี้มนุษย์บางเผ่า เช่น อินเดีย กรีก และโรมัน เริ่มมีความพยายามสร้างเทพเจ้าไว้สำหรับเคารพบูชามากมายหลายองค์ แต่ละองค์มีอำนาจหน้าที่แตกต่างกันออกไป

4. **การนับถือบูชาเทพเจ้าหรือพระเจ้าองค์เดียว** เนื่องจากการนับถือเทพเจ้าหลายองค์ก่อให้เกิดความแตกแยกไม่สามารถสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคม ชนบางกลุ่มจึงพยายามหาทางสร้างเอกภาพทางสังคมโดยคิดให้มีเทพเจ้าสูงสุดในโลกเพียงองค์เดียว เทพเจ้าองค์อื่น ๆ เป็นเพียงเทพบริวารไม่มีอำนาจอื่นใด นอกจากการคอยรับบัญชาจากเทพเจ้าสูงสุดเท่านั้น ชนชาติที่นับถือบูชาเทพเจ้าองค์เดียวเป็นชาติแรกได้แก่ ชนชาติยิว นับถือพระยะโฮวา และต่อมาศาสนาอิสลามก็ได้ยอมรับนับถือพระอัลเลาะห์เป็นพระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่องค์เดียวในโลก

5. การนับถือหลักปรัชญาหรือสัจธรรม เป็นวิวัฒนาการขั้นสุดท้ายของความเชื่อมนุษย์ เกิดขึ้นเมื่อมนุษย์มีเหตุมีผล ละความงมงาย มีความคิดเห็นเป็นของตนเอง ศาสนาประเภทนี้จะไม่สอนเรื่องเทพเจ้าสร้างโลกหรือเทพเจ้าเป็นศูนย์กลางของชีวิต แต่จะเน้นการสอนให้มนุษย์ใช้ปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง และหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง เช่น พุทธศาสนา

ความเจริญขั้นสูงสุดของ “ลัทธิความเชื่อ” เรียกว่า “ศาสนา” แต่การเป็นศาสนาได้นั้นนักวิชาการได้กำหนดไว้ด้วยว่า ต้องมีองค์ประกอบ 5 ประการ คือ มีศาสดาพยากรณ์ คัมภีร์ศาสนา นักบวช ศาสนสถาน และพิธีกรรม ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ถือเป็นศาสนา และเรียกกันว่า “ลัทธิ” อย่างไม่ดี บางศาสนาอาจขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ศาสนาฮินดู ไม่มีศาสดา ศาสนาชินโต ไม่มีศาสดา ไม่มีคัมภีร์ศาสนา ศาสนาขงจื้อ ไม่มีนักบวช แต่อนุโลมให้เรียกศาสนาได้เพราะมีวิวัฒนาการมาโดยลำดับ

จะพบว่าในแต่ละสังคมวัฒนธรรมจะมีรูปแบบความเชื่อและพิธีกรรมแตกต่างกันออกไป สังเกตได้จากประเภทของศาสนาตามที่อยู่อาศัยที่ผู้ศึกษานำเสนอนั้น ทั้งขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมด้วย โดยอาจจะมีตัวแปรอื่นใดที่มีแรงผลักดันให้กระบวนการทางศาสนาแต่ละรูปแบบแตกต่างกัน ทั้งนี้ศาสนาเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อช่วยให้มนุษย์มีสภาวะจิตใจที่ดีขึ้น และมีวิธีการที่หลากหลาย ซึ่งระบบความเชื่อและศาสนาเป็นระบบทางสังคมระบบหนึ่ง ย่อมจะต้องมีความสัมพันธ์กับระบบอื่น ๆ ในสังคม เช่น ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ ระบบการศึกษา ในเมื่อระบบความเชื่อและศาสนาเป็นวัฒนธรรมซึ่งมีธรรมชาติที่จะเปลี่ยนแปลง ปรับเปลี่ยนตัวเองไปตามสถานการณ์ สิ่งแวดล้อม และความต้องการของสังคมในแต่ละยุคสมัย ซึ่งทางมานุษยวิทยา มองในเรื่องของรูปแบบ “วิวัฒนาการ” โดยเฉพาะกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่มีความแตกต่างเพิ่มขึ้น และมีความซับซ้อนมากขึ้นในองค์กรที่จะช่วยให้ทั้งสิ่งมีชีวิต และระบบทางสังคมหรือหน่วยทางสังคมใด ๆ ก็ตาม มีความสามารถที่จะปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ดีขึ้น เพื่อว่าจะได้มีความสัมพันธ์ที่เป็นอิสระกับสิ่งแวดล้อมมากกว่าสังคมในอดีตที่มีความซับซ้อนน้อยกว่า และต้องพึ่งพิงสิ่งแวดล้อมมากกว่า

โรเบิร์ต เบลล่าห์ (Rebert Bellah) มองมนุษย์ในทุกระดับสังคมต่างก็พยายามหาคำตอบเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติและ ความหมายของชีวิต การให้ความหมายและตีความหมายจะแตกต่างกัน แต่สังคมทุกรูปแบบมีการพยายามให้ความหมายและการตีความหมายจะแตกต่างกัน แต่สังคมทุกรูปแบบมีการพยายามให้ความหมายหรือคำตอบเบลล่าห์จึงได้เสนอแนะว่าเราอาจพิจารณาสังคมนี้อย่างต่าง ๆ วิเคราะห์การให้ความหมายหรือระบบสัญลักษณ์ของศาสนา ดูว่าสอดคล้องกับพิธีกรรมทางศาสนาและสัมพันธ์กับสถาบันทางสังคมอื่นอย่างไร การแบ่งสังคมนั้น

เบลล่าห์ได้ใช้ข้อมูลทางโบราณคดีซึ่งได้กล่าว จากหนังสือเรื่อง “Religious Evolution” ว่าสังคมออกเป็น 5 ระดับ คือสังคมเร่ร่อน สังคมโบราณ สังคมสมัยประวัติศาสตร์ สังคมต้นสมัยใหม่ และสังคมสมัยใหม่ ถ้าเปรียบเทียบกับช่วงเวลาทางโบราณคดีสังคมเร่ร่อนก็คือสังคมยุคหินเก่า สังคมโบราณ คือสังคมยุคหินใหม่หลังการปฏิวัติเกษตรกรรม สังคมสมัยประวัติศาสตร์ คือสังคมของอารยธรรมต่าง ๆ เช่น กรีก โรมัน อินเดีย จีน เป็นต้น สังคมต้นสมัยใหม่คือสังคมในช่วงก่อนและหลังปฏิวัติอุตสาหกรรมใหม่ ๆ ส่วนสังคมสมัยใหม่คือสังคมในช่วงก่อนและหลังปฏิวัติอุตสาหกรรมใหม่ ๆ ส่วนสังคมสมัยใหม่คือสังคมปัจจุบันแบบตะวันตกหรือแบบประเทศที่พัฒนาแล้ว สมมติฐานของเบลล่าห์ก็คือว่าสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปก็ย่อมเปลี่ยนแปลงรูปแบบของศาสนาไปด้วย ทั้งในด้านสัญลักษณ์ พิธีกรรม กลุ่มศาสนา และอิทธิพลที่มีต่อสังคม (อมรา พงศาพิชญ์, 2541 : 51-53)

1. ศาสนาของสังคมสมัยล่าหลัง มีระบบสัญลักษณ์ที่อาจเป็นมนุษย์ หรือสัตว์ หรือพืช สิ่งศักดิ์สิทธิ์คืออะไรก็ได้ ในพิธีกรรมทุกคนมีส่วนร่วมในการประกอบพิธีกรรมด้วย ไม่มีการแยกระหว่างผู้ทำพิธีกับผู้เข้าร่วมพิธีอย่างชัดเจน องค์กรทางศาสนาก็ไม่มีลักษณะชัดเจน เพราะทุกคนมีส่วนเกี่ยวข้องและทุกคนเป็นส่วนประกอบของทุกองค์กร พิธีกรรมทั้งหลายจึงมีบทบาทในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคม และสมาชิกของสังคมจะต้องเรียนรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมเพื่อที่จะได้สามารถมีส่วนร่วมในพิธีต่าง ๆ ได้

2. ศาสนาของสังคมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในสมัยนี้ความเชื่อทางศาสนามีลักษณะชัดเจนขึ้นในทุก ๆ เรื่อง สิ่งศักดิ์สิทธิ์มีสัญลักษณ์ใกล้เคียงกับมนุษย์ในการประกอบพิธีกรรม มีการแยกระหว่างผู้ประกอบพิธีกรรมและผู้เข้าร่วมพิธี และผู้ประกอบพิธีทำหน้าที่เป็นกลางหรือเป็นสื่อกลางในการติดต่อระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ องค์กรทางศาสนามักจะประกอบด้วยกลุ่มบุคคลบางคน ซึ่งมีลักษณะพิเศษเฉพาะ คนปกติสามัญไม่ได้มีส่วนร่วมในองค์กรทางศาสนา เฉพาะคน “พิเศษ” หรือคนชั้นสูง จึงมีโอกาสมีส่วนร่วมในองค์กรได้ เริ่มมีการแบ่งคนออกเป็น 2 ชั้น โครงสร้างทางศาสนาสอดคล้องกับโครงสร้างทางสังคม

3. ศาสนาของสังคมสมัยประวัติศาสตร์ ศาสนาของสังคมสมัยประวัติศาสตร์ มีความเชื่อในเรื่องชาตินี้ชาติหน้า และมนุษย์เราสามารถหลุดพ้นจากบาปและใช้ชีวิตชาติหน้าอย่าง “ผู้บริสุทธิ์” “ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณความดี” หรือ “พระอรหันต์” พิธีกรรมต่าง ๆ จึงเน้นในเรื่องการหลุดพ้น องค์กรทางศาสนาและองค์กรทางการเมืองเริ่มแยกออกจากกัน ทำให้เกิดมีชนชั้นเพิ่มมากขึ้น ศาสนาอาจมีส่วนสร้างความขัดแย้งทางการเมือง ในขณะที่เดียวกันศาสนาอาจมีบทบาทในการช่วยสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้ปกครอง หรือผู้นำการเปลี่ยนแปลงได้เช่นเดียวกัน

4. ศาสนาของสังคมที่เริ่มจะทันสมัย ศาสนาของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงและอาจมีการปฏิรูปความเชื่อในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ระบบสัญลักษณ์ไม่ได้เน้นที่ความศักดิ์สิทธิ์เท่ากับเน้นเรื่องอรรถาหรือตัวของมนุษย์เอง พิธีกรรมลดความสำคัญลงแต่ “ความเชื่อ” ของบุคคลสำคัญกว่า “การกระทำ” หรือการประกอบพิธีกรรม องค์กรทางศาสนากลายเป็นกลุ่มเล็ก ๆ สมาชิกของกลุ่มสมัครใจหรือเลือกที่จะเป็นสมาชิก บทบาทของศาสนาลดน้อยลงโดยมีองค์กรหรือกลไกอื่นเข้ามาทำหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคมแทนศาสนา

5. ศาสนาของสังคมสมัยใหม่ ศาสนาของสังคมสมัยใหม่เน้นในเรื่องบุคคลมากกว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มนุษย์ต้องรับผิดชอบตัวของตัวเอง จะหวังพึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่ได้ พิธีกรรมไม่มีความหมายในระดับสังคม มนุษย์เราอยู่ในภาวะที่ศึกษาและค้นคว้าหาตัวเอง กลุ่มทางศาสนาซึ่งสมาชิกสมัครใจเข้าร่วมเริ่มมีบทบาทมากขึ้นในขณะที่สถาบันสงฆ์หรือสถาบันศาสนาแท้ ๆ ไม่ได้มีบทบาทในสังคมโดยตรง ศาสนาของสังคมสมัยใหม่เน้นอิสรภาพและเสรีภาพในเรื่องความเชื่อและอาจจะมีส่วนช่วยลดบทบาทของศาสนาในสังคมลงได้

จะเห็นได้ว่า เบลล่าห์ได้พยายามชี้ให้เห็นว่ารูปแบบของศาสนาเปลี่ยนไปพร้อม ๆ กับรูปแบบของสังคม และได้วิเคราะห์ 4 เรื่อง คือ สัญลักษณ์ พิธีกรรม องค์กรทางศาสนา และอิทธิพลที่มีต่อสังคม นอกจากนี้ในเรื่องเดียวกัน อมรา พงศาพิชญ์ มีความเห็นว่าเพื่อให้สอดคล้องกับนิยามของคำว่า “ศาสนา” ซึ่งราชบัณฑิตได้เสนอไว้ ในการเปรียบเทียบความสัมพันธ์และอิทธิพลของศาสนากับสถาบันอื่นในสังคมนรูปแบบต่าง ๆ สามารถแยกองค์ประกอบของศาสนาออกเป็น 3 ลักษณะดังนี้ คือ 1. ปรัชญาคำสอน 2. พิธีกรรม 3. หลักศีลธรรมหรือแนวทางการอยู่ร่วมในสังคม ซึ่งเป็นค่านิยมของราชบัณฑิตสถานในส่วนของปรัชญาคำสอนนั้นมองคำสอนในฐานะเป็นระบบสัญลักษณ์และการให้ความหมายหรือที่เบลล่าห์เรียกว่าสัญลักษณ์ ส่วนพิธีกรรมก็คือกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับศาสนา และในหัวข้อหลักศีลธรรมหรือแนวทางการอยู่ร่วมกันในสังคมจะมองถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันศาสนาและสถาบันทางสังคมอื่น ๆ แต่จะเน้นที่สถาบันเศรษฐกิจและการเมือง หัวข้อนี้คล้ายคลึงกับหัวข้อขององค์กรศาสนาและอิทธิพลของศาสนาต่อสังคมของเบลล่าห์

เบลล่าห์ นิยามความหมายของคำว่า “วิวัฒนาการ” ที่จะใช้ในการอธิบายถึงทฤษฎีวิวัฒนาการทางศาสนาของตนว่า หมายถึง กระบวนการเปลี่ยนแปลงที่มีความแตกต่างเพิ่มขึ้น และมีความซับซ้อนมากขึ้นในองค์กรที่จะช่วยให้ทั้งสิ่งมีชีวิต และระบบทางสังคมหรือหน่วยทางสังคมใด ๆ ก็ตาม มีความสามารถที่จะปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ดีขึ้น เพื่อว่าจะได้มีความสัมพันธ์ที่เป็นอิสระกับสิ่งแวดล้อมมากกว่าสังคมในอดีตที่มีความซับซ้อนน้อยกว่า และต้องพึ่งพิง

สิ่งแวดลอมมากกว่า ในคำอธิบายนี้ เบล่าห์ไม่ได้สรุปว่า กระบวนการวิวัฒนาการจะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ หันกลับไม่ได้ เปลี่ยนแปลงไม่ได้ หรือจำต้องผ่านกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เป็นสายตรงสายเดียว นอกจากนี้เบลล่าห์คิดว่ารูปแบบหรือ โครงสร้างที่เรียบง่ายกว่ายังสามารถอยู่รอด และพัฒนาอย่างควบคู่กับรูปแบบที่ซับซ้อนกว่าได้ด้วย ดังนั้น ความหมายของคำว่า วิวัฒนาการในที่นี้ จึงมิได้มีความหมายในเชิงอภิปราย แต่เป็นข้อสรุปจากประสบการณ์ว่า รูปแบบและโครงสร้างที่ซับซ้อนมากกว่ามักจะพัฒนามาจากรูปแบบที่ซับซ้อนกว่าจึงแตกต่างจากรูปแบบที่ซับซ้อนน้อยกว่าเท่านั้น

ดังนั้น ระบบความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ และภูติผีวิญญาณของชนเผ่าต่าง ๆ จึงนับเนื่องเป็นศาสนา หรือระบบสัญลักษณ์ที่มีบทบาทมีความหมายต่อมนุษย์และสังคม เช่นเดียวกับศาสนาใหญ่ ๆ ของโลก เช่น พุทธ คริสต์ อิสลาม ด้วย แต่เบลล่าห์เขาคงไม่สามารถให้ความหมายที่ครอบคลุมทุกด้านเกี่ยวกับวิวัฒนาการของศาสนาได้ และเมื่อกล่าวถึงความซับซ้อนและความแตกต่างของระบบสัญลักษณ์ทางศาสนา ก็ไม่ได้หมายความว่าศาสนาที่ซับซ้อนกว่าจะดีกว่า มีความจริงมากกว่า หรือยิ่งใหญ่กว่า ระบบสัญลักษณ์ของศาสนาที่มีความซับซ้อนน้อยกว่าหรือเรียบง่ายกว่าแต่ประการใด รวมทั้งเมื่อกล่าวถึงความก้าวหน้าของศาสนา เบลล่าห์ก็ไม่ได้หมายถึงความก้าวหน้าทางด้านจริยธรรมแต่อย่างใดเพียงแต่เป็นการให้ความหมายเชิงพัฒนาการของกระบวนการทางสังคมเท่านั้น

ปราณี วงษ์เทศ (2543 : 5-6) ได้สรุปว่า แนวคิดเกี่ยวกับ “วิวัฒนาการทางศาสนา” วางอยู่บนพื้นฐานของการตั้งข้อสมมติฐาน ทั้ง 3 ประการด้วยกัน คือ

ประการแรก ศาสนาหรือระบบสัญลักษณ์หรือที่ Geertz เรียกว่า “ระบบทั่วไปของการดำรงอยู่” จะมีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาอย่างน้อยก็เปลี่ยนไปในทิศทางที่มีความแตกต่างมากขึ้น เป็นที่เข้าใจได้มากขึ้น หรือในทัศนะของ Weber ก็คือมีรูปแบบที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น

ประการที่สอง ความคิดเกี่ยวกับพฤติกรรมทางศาสนา ธรรมชาติของผู้ปฏิบัติตามศาสนา องค์การทางศาสนาและความคิดเกี่ยวกับเนื้อหาของศาสนาในสังคม ก็มีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนไปในวิถีทางที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของระบบความเชื่อหรือสัญลักษณ์ทางศาสนาอย่างเป็นระบบ

ประการที่สาม การเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ ของศาสนาจะสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงในมิติทางสังคมที่มีความหลากหลาย ซึ่งถือเป็นกระบวนการทั่วไปของวิวัฒนาการของสังคมและวัฒนธรรม

การศึกษาเกี่ยวกับพิธีกรรมจำเป็นต้องพาดพิงไปถึงเรื่องศาสนา เพราะศาสนาเป็นระบบความเชื่อที่มีความสำคัญยิ่งต่อบุคคลและการดำรงชีวิตในสังคม บุคคลจะปฏิบัติตามพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อนั้น ฉะนั้น ระบบศาสนาจึงเกี่ยวข้องกับบุคคลตั้งแต่เกิดไปจนตาย และมีอยู่ในกลุ่มมนุษย์ทรานแทนานถ้าหากมนุษย์ไม่สามารถจะอธิบายปรากฏการณ์เหนือธรรมชาตินั้น ๆ ได้ มนุษย์สร้างระบบศาสนาขึ้นมาเพื่อให้ตนอยู่ได้ในโลกซึ่งแวดล้อมด้วยธรรมชาติอันน่าสะพรึงกลัวได้อย่างมั่นคง ระบบศาสนาจะได้รับการยอมรับนับถืออย่างเข้มข้น และกว้างขวาง ในยุคที่มนุษย์ยังหาคำตอบและคำอธิบายในเรื่องธรรมชาติไม่ได้ ยิ่งลึกลับยิ่งน่าพิศวง ยิ่งไม่เข้าใจได้มากเพียงนั้น ศาสนายิ่งจะคลุมเคลือและศักดิ์สิทธิ์ พลังอำนาจเร้นลับก็จะแสดงผ่านออกมาทางพิธีกรรมอันน่าพิศวงชวนให้ค้นหาเหตุผลลับในอีกมิติหนึ่งของวัฒนธรรม และเราไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าพระเจ้า (God) คือใคร มีรูปร่างหน้าตาเป็นเช่นใด สวรรค์สวรรค์นั้นอยู่ที่ไหน ทุกสิ่งทุกอย่างจะเป็นข้อถกเถียงทรานแทนานแทนานของการเป็นมนุษย์ชาติ ดังคำกล่าวที่ว่า “ศาสนาคือระบบความเชื่อ ไม่ต้องการพิสูจน์ หากพิสูจน์เสียแล้วมันจะเป็นวิทยาศาสตร์ขึ้นมาโดยทันที” สุดท้ายแต่ใครจะเชื่อและกำหนด ตามแต่วิถีทางแห่งชีวิตจะลิขิตให้เราเลือกเดิน ทุกข์ก็เป็นสุขได้หากเรามีความพอเพียง

ในการศึกษา “ศาสนา” ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่งนั้น นักมานุษยวิทยา และนักสังคมวิทยาได้ทำการศึกษาจากแง่มุมและด้านต่าง ๆ ตามความสนใจของแต่ละบุคคล และให้แนวความคิดในการศึกษาแตกต่างกันออกไป คือ

Emile Durkheim (1917 : p. 45-47) ได้แสดงแนวความคิดเกี่ยวกับศาสนาและพิธีกรรมไว้ว่า ความเชื่อทางศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวบุคคลเข้ากับกลุ่ม และบุคคลจะกระทำพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อนั้น อันเป็นพลังที่จะรวมกลุ่มเข้าด้วยกันให้เป็นปึกแผ่น (Solidarity) เพื่อความอยู่รอดของกลุ่ม ฉะนั้นตามทัศนะของเดอร์ไคม์ จึงถือว่า ศาสนาทำหน้าที่บำรุงรักษาให้สังคมนั้นได้ดำรงอยู่ต่อไปได้ (Continuity)

นอกจากนี้เดอร์ไคม์ ได้ชี้ให้เห็นว่า กลุ่มหรือสังคมจำเป็นต้องมีการควบคุมนอกจากกฎหมายข้อบังคับทำหน้าที่ควบคุมเพียงส่วนหนึ่งแล้ว ศาสนาเป็นอีกส่วนหนึ่งในการควบคุมและช่วยสร้างเสถียรภาพให้แก่สังคม ศาสนาตามทัศนะของเดอร์ไคม์ ปฏิบัติหน้าที่สำคัญ 3 ประการ คือ (Durkheim 1917 อ้างใน จิตวิทยา สุวรรณชญ, 2529 : 99-100)

1. **หน้าที่ในการเตรียมและจัดระเบียบวินัย (Disciplinary and Preparatory Function)** หน้าที่นี้จะเป็นส่วนพิธีกรรมของศาสนาและหัดให้บุคคลมีระเบียบวินัยด้วยตัวของตัวเอง และเตรียมคนเพื่อชีวิตในสังคม

2. **หน้าที่ในการยึดเหนี่ยวหรือผนึกเข้ากับสังคม (Cohensive Function)** ศาสนาและพิธีกรรมจะทำหน้าที่ในอันที่จะสร้างความหมายของการที่มนุษย์จำเป็นต้องอยู่ร่วมกัน มีอารมณ์และความรู้สึกทำนองเดียวกัน ตลอดจนแสดงออกในแนวเดียวกันเป็นการสร้างพลังของการรวมกลุ่ม

3. **หน้าที่ในการผนวกและรื้อฟื้น (Euphoric Function)** พิธีกรรมทำให้เกิดความสุขในการมีชีวิตร่วมกัน พร้อมทั้งเป็นการลดความกดดันหรือเศร้าโศกในจิตใจ ในกรณีที่กลุ่มสังคมจักต้องประสบภาวะวิกฤติเสมอ ๆ เช่น การตายหรือประสบภัยต่าง ๆ ซึ่งพิธีกรรมทางศาสนาจะเป็นเครื่องชี้ว่าบุคคลที่ประสบเคราะห์กรรมนั้น มิใช่เป็นผู้เดียวที่ได้รับทุกข์ แต่กลุ่มสังคมก็มีส่วนร่วมในความทุกข์อันนั้นเห็นได้จากพิธีกรรมศพซึ่งบรรดาญาติพี่น้องเพื่อนฝูงของผู้ตายทั้งหลายและผู้ที่มีชีวิตอยู่ก็จะมาร่วมในพิธีกรรมนั้นด้วย เป็นการแสดงถึงการมีส่วนร่วมในความทุกข์ หรือในพิธีแต่งงานก็จะมีผู้มาแสดงความยินดีช่วยเหลือ สิ่งเหล่านี้ทำให้ผู้เกี่ยวข้องโดยตรงตระหนักในผลของการเป็นสมาชิกของสังคมนั้น

จะเห็นได้ว่า เดอร์ไคม์ ศึกษาพิธีกรรมทางศาสนา แต่เป็นการศึกษาในลักษณะหน้าที่นิยมทางสังคม คือหน้าที่สถาบันต่าง ๆ ต้องมีไว้เพื่อประโยชน์ของสังคม สำหรับเดอร์ไคม์นั้นเขามองว่าศาสนาเป็นระบบสัญลักษณ์ที่เป็นวิธีการแสดงออกวิธีหนึ่งซึ่งมีผลกระทบต่อสมาชิกของสังคม ทั้งนี้พื้นฐานความคิดทฤษฎีของเดอร์ไคม์สนใจอยู่มี 2 ระดับ คือ 1. ระดับความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม 2. ระดับความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนกับกลุ่มสังคม

จากผลงานชิ้นสำคัญของเดอร์ไคม์ คือ “The Elementary Form of Religious Life” (1954) ซึ่งมีประเด็นสำคัญว่า ระบบความเชื่อและศาสนาที่พบในสังคมล่าสัตว์ เป็นรูปแบบพื้นฐานที่สุดของศาสนา เขาได้พบว่า แต่ละชนเผ่ามีสัตว์หรือพืชเป็น “สัญลักษณ์” ประจำกลุ่ม (Totem) เช่น มีชนเผ่ากลุ่มจิงโจ้ กลุ่มนกอีมู กลุ่มหมูป่า สมาชิกของแต่ละกลุ่มก็จะมี ความเชื่อ ตำนาน นิยาย วิระบุรุษ สิ่งของศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม การเดินรำที่เกี่ยวกับสัตว์ที่เป็นสัญลักษณ์ของกลุ่ม เมื่อมีพิธีกรรมจะมีการเล่าตำนานมีการรำรำโดยการเลียนแบบท่าเดินหรือท่าวิ่งของสัตว์ประจำกลุ่มของตน และคนที่ เป็นสมาชิกของกลุ่ม เช่น กลุ่มจิงโจ้ ก็จะมีข้อห้ามไม่ให้กินเนื้อจิงโจ้ ถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันจะแตะต้องมิได้ หรืออีกนัยหนึ่งถือว่าจิงโจ้เป็นพระเจ้า (God) เด็กชายที่กำลังจะเป็นหนุ่มจะต้องผ่านพิธีกรรมในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อจากการเป็นเด็กไปสู่การเป็นหนุ่ม (Initiation rites) ซึ่งจะ

ต้องมีการเข้าค่าย ผ่านการทดสอบ ความสามารถในลักษณะต่าง ๆ เมื่อผ่านพิธีกรรมนี้จะถือว่าเด็กชายผู้นั้นเป็น “จิงโจ้” โดยสมบูรณ์

นอกจากนี้เคอร์ไคม์ได้กล่าวว่า อะไรก็ตามที่มีลักษณะเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) มีลักษณะเป็นศาสนา เพราะความศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่แยกศาสนาออกจากสิ่งอื่น ๆ ในทัศนะของเคอร์ไคม์ ความเชื่อเรื่องสัตว์เป็นบรรพบุรุษจึงเป็นความเชื่อทางศาสนา และจากข้อมูลที่ว่าคนแต่ละกลุ่มใช้สัญลักษณ์ต่างกัน จึงนับได้ว่า ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นกลไกในการรวมกลุ่มทางสังคม เป็นสิ่งที่สร้างสัญลักษณ์และเอกลักษณ์ของกลุ่ม คนที่เป็นสมาชิกของกลุ่มจิงโจ้จะมีความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณีที่เป็นวัฒนธรรมของกลุ่มจิงโจ้ที่ต่างไปจากกลุ่มอื่น ความเชื่อและแนวปฏิบัติที่ต่างกันนี้ เป็นสิ่งที่แยกคนกลุ่มหนึ่งออกจากคนอีกกลุ่มหนึ่ง ในแง่นี้อาจจะกล่าวได้ว่าต่าง Totem หรือต่างศาสนาก็ต่างสังคมกัน (ศิริพร ณ ถกลาง, 2535 : 10)

นักมานุษยวิทยาเรียกวิถีที่มีความเชื่อในสิ่งมีชีวิตทุกสิ่งว่า “Animism” คือ วิถีที่มีศรัทธาว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีชีวิตไม่เพียงแต่คนไม่เพียงแต่สัตว์ ต้นไม้ ภูเขา เครื่องใช้ อาวุธ ฯลฯ มีชีวิตกำกับอยู่ด้วยทั้งนั้น ชีวิตของสัตว์และของธรรมชาติเหล่านี้มีรูปร่าง มีจิตใจ มีวิญญาณ มีความรู้สึก ทุกข์สุข มีความหวัง อาจมีกรุณา อาจโหดร้าย อาจไม่มีอำนาจ อาจทรงอำนาจ อาจช่วยเหลือมนุษย์ได้ หรืออาจทำร้ายเอาแก่มนุษย์ได้ รวมความว่ามีทุกอย่างเท่ากับมนุษย์มี ครั้นความคิดตกลงมาถึงขั้นนี้ ทำให้มนุษย์กับธรรมชาติมีความสัมพันธ์กันมากขึ้น ความสัมพันธ์ตอนนี้แสดงออกโดยความเชื่อของมนุษย์ว่า ธรรมชาติทั้งหลายชอบให้ความรัก ให้อ่อนนวล พะเน้าพะนอ และสุดท้ายจะเชื่อว่า ธรรมชาติใดมีคุณลักษณะไปในรูปใด มนุษย์ก็กระทำให้ถูกใจไปในรูปนั้น ๆ ต่อจากนั้นความเชื่อเริ่มเข้าทำนองกลัวอำนาจธรรมชาติ ครั้นเกิดความกลัวก็ต้องกราบอ่อนนวลไม่ให้ธรรมชาติทำร้าย ตัวเองเคยกินอย่างไร ใช้อย่างไร สุขทุกข์อย่างไร ชีวิตของธรรมชาติต้องการเช่นเดียวกับตน ตกลงว่าศรัทธานี้มีทางไปให้เกิดเรื่องเครื่องเช่นสรวงสังเวศ เป็นสินบนต่อธรรมชาติและธรรมชาติซึ่งมีอำนาจเหล่านั้นเองได้กลายเป็นเทพเจ้าไปในภายหลังและกลายเป็นระบบสัญลักษณ์ที่ศักดิ์สิทธิ์ ภายหลังกลายมาเป็นเครื่องราง คือ ศรัทธาอันเกิดจากการนำวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่พอใจแล้วรับเอามาเป็นเครื่องหมายในตระกูลและเผ่าของตน ศรัทธาในเครื่องหมายสิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้ภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Totemism” ซึ่งหมายถึง เครื่องหมายอาจเป็นรูปสัตว์ พืชพันธุ์ ต้นไม้นานาชนิด มนุษย์มีความพอใจสัตว์ประเภทใด ต้นไม้ พืชพันธุ์ชนิดใด มีฤทธิ์มีอำนาจ หรือมีรูปร่างสรรพคุณอันเป็นมงคล ยังความพอใจให้เกิดแก่ตนได้ ก็เลือกเอาสิ่งนั้น ๆ มาเป็นเครื่องหมายประจำเผ่าและตระกูลของตน (ส. พลายน้อย, 2539 : 5-7)

เรื่องศรัทธาทำเครื่องหมาย เปลี่ยนรูปเป็นเครื่องรางในชั้นหลัง ส่วนเผ่าที่ใช้รูปสัตว์เป็นเครื่องหมาย กลายเป็นผลให้เกิดบัญญัติทางศีลธรรมขึ้นก็มี มีคนโบราณหลายเผ่าเลือกเอางูพิษขึ้นมาเป็นเครื่องหมาย ไม่ยอมทำอันตรายแก่งูพิษ บางพวกเลือกเอาแมว เลือกเอาเสือ เลือกเอาโค และบางเอนกบางชนิด มาเป็นเครื่องหมายประจำเผ่าประจำตระกูล คนในเผ่านั้น ตระกูลนั้นกลายเป็นคนมีเมตตากรุณาต่อสัตว์เหล่านั้น ไม่ยอมทำร้ายถือว่าสัตว์นั้น ๆ ศักดิ์สิทธิ์ ไครละเมิดมิได้ ในประเทศอินเดียปัจจุบัน นกยูงและลิงยังเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ ห้ามไม่ให้ทำร้าย ห้ามฆ่าเหล่านี้คือเครื่องแสดงศรัทธาดังกล่าว จัดเข้าประเภท “Totemism” แต่เรื่องนับถือเครื่องหมายประจำตระกูลและประจำเผ่า เป็นผลร้ายแรงที่เกิดขึ้นในสังคม เผ่าที่มีเครื่องหมายประจำอย่างหนึ่ง ไม่ยอมไปผสมกับเผ่าอื่น ซึ่งเครื่องหมายอย่างอื่นคนละเผ่าคนละเครื่องหมาย ร่วมกินหลับนอนกันไม่ได้ ศรัทธาอันมั่งมายอย่างนี้ เป็นเหตุให้เกิดชนวรรณะของมนุษย์ขึ้นในภายหลัง

แนวความคิดของเดอร์ไคม์ทำให้สรุปเป็นประเด็นได้ว่า ศาสนาทำหน้าที่สื่อความเข้าใจระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ทำให้มนุษย์กับธรรมชาติอยู่ร่วมกันได้อย่างมีกำลังใจไม่มีความหวาดกลัวธรรมชาติ และสังคมคือระบบของการกระทำที่เกิดจากแรงผลักดันของกระบวนการทางสัญลักษณ์ จากการวิเคราะห์พิธีกรรมของเขาได้สรุปว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์เกิดจากความสัมพันธ์ทางสัญลักษณ์เช่นกัน ศาสนาจึงถือเป็นระบบสัญลักษณ์ระบบหนึ่งนั่นเอง ศาสนาคือองค์ประกอบที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมทางจิตใจ ได้แก่ สิ่งที่ถ่ายทอดกันจากบรรพบุรุษรุ่นหนึ่งมายังอีกรุ่นหนึ่งเป็นทอด ๆ ไป เป็นรากฐานที่สำคัญในการวางรากวัฒนธรรมประจำกลุ่ม องค์ประกอบสำคัญที่สุดก็คือ “ภาษา” และ “ศาสนา” สำหรับศาสนาเป็นองค์ประกอบที่ลึกซึ้งทางจิตใจเกิดจากความเชื่อเลื่อมใสศรัทธาในสิ่งเดียวกันร่วมกัน ช่วยส่งผลให้เกิดการรวมตัวกันเป็นประเทศชาติ หรือรัฐและเป็นกลุ่มวัฒนธรรมเดียวกัน เพราะศาสนาเป็นรากฐานของขนบธรรมเนียมประเพณีก่อให้เกิดสิ่งก่อสร้างที่เป็นถาวรวัตถุที่ยั่งยืนอยู่ถึงในสมัยหลัง เช่น ในอินเดียใช้เป็นรากฐานในการวางแผนผังเขตการปกครองในประเทศ ส่วนศาสนาเก่าแก่ดั้งเดิมที่สุดของมนุษยชาติได้แก่การนับถือภูตผีปิศาจ (Animism) มีอยู่เขตทุรกันดาร ป่าเขา ที่ประชากรเผ่าพันธุ์ต่าง ๆ ยังรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิม เช่น ในเขตร้อนของแอฟริกา อเมริกาใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และในเขตหนาวเหนือของยูเรเชีย (ปราณี วงษ์เทศ, 2543 : 42-51)

Bronislaw Malinowski (อ้างใน วาสนา อรุณกิจ, 2529 : 9-10) ได้เสนอแนวทางสำหรับกลุ่มที่ศึกษาโครงสร้าง-หน้าที่ (Structural-Functionalism) ว่า การปฏิบัติตามวัฒนธรรมในแต่ละสังคมนั้นย่อมจะปรากฏออกมาในลักษณะของการกระทำอย่างต่อเนื่องและอย่างมีความหมาย และทั้งหมดนี้จะต้องพยายามเข้าใจในแง่ของการสนองตอบความต้องการทางด้านจิตวิทยาของเอกชนที่รวมกันอยู่ในสังคม มาลินอฟสกี มุ่งอธิบายให้เห็นว่าการปฏิบัติในเรื่องเกี่ยวกับศาสนาและความ

เชื่อต่าง ๆ นั้น เป็นไปเพื่อสนองความต้องการในการดำรงชีวิตของมนุษย์ในสังคม มาลินอฟสกี เห็นว่า “หน้าที่ของศาสนา” คือ ช่วยสนับสนุนกำลังขวัญของมนุษย์ โดยการเสริมสร้างทัศนคติที่มีคุณค่าต่าง ๆ เช่น การยอมรับนับถือประเพณี ความกลมกลืนกับสภาพแวดล้อม ความกล้าหาญ และความมั่นใจในการต่อสู้กับอุปสรรคและในการเผชิญหน้ากับความตาย พิธีกรรมทางศาสนา มีหน้าที่บางอย่างในการตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจของมนุษย์ในสังคม

มาลินอฟสกี ได้ทำการศึกษาคนในหมู่เกาะโทรบรีอัน (Trobriand) ซึ่งอยู่ในบริเวณเกาะนิวกินีพบว่าชาวโทรบรีอันจะไม่ใช้มายาศาสตร์ (Magic) หรือไสยศาสตร์เลย เมื่อออกทำการประมงตามชายฝั่งใกล้ ๆ ที่มีความปลอดภัย เพราะเขาเห็นว่าเครื่องมือ เครื่องใช้ และวิชาการที่มีอยู่นั้นพอเพียงต่อการดำเนินการ แต่เมื่อออกทำการประมงในพื้นที่ที่ห่างไกลและอาจจะต้องเผชิญกับพายุหนักหรือความปั่นป่วนของท้องทะเล เครื่องมือ เครื่องใช้ และวิชาการที่มีอยู่อาจจะไม่สามารถคุ้มครองชีวิตของพวกเขาได้ ก็จะเกิดความกระวนกระวายใจ ก็จะหันมาใช้พิธีกรรมทางไสยศาสตร์เข้าช่วย ฉะนั้น มาลินอฟสกี จึงถือว่าเป็นการปฏิบัติทางไสยศาสตร์ด้วยการใช้เวทย์มนต์คาถา และอื่น ๆ จึงเป็นไปเพื่อสร้างความอบอุ่นและระงับความกระวนกระวายใจด้วยในขณะเดียวกัน

การศึกษาสัญลักษณ์ในแบบของมาลินอฟสกี แม้จะใช้พื้นฐานความคิดบางอย่างร่วมกับแรดคลิฟ-บราวน์ ในประเด็นของหน้าที่ทางสถาบันทางสังคม จากการใช้ชีวิตอยู่ในภาคสนามเป็นเวลานานทำให้มาลินอฟสกีมองเห็นบูรณาการของสังคมโทรบรีอันในระดับที่เขาอาจจะไม่สามารถเห็นได้หากใช้เวลาที่สั้นกว่านั้น เขาสรุปว่า ถึงแม้ว่าชนบทรธรรมนิยม สถาบัน หรือลักษณะทางวัฒนธรรมอาจจะดูแปลกประหลาดมากสำหรับบุคคลภายนอกสังคม แต่สำหรับสมาชิกภายในสังคมเอง ทุกอย่างล้วนแล้วแต่มีความหมายและหน้าที่ในสังคมทั้งสิ้น จากข้อสรุปนี้ก็คือ ไม่มีลักษณะทางวัฒนธรรมใดที่ไม่มีหน้าที่ (Functions) ทั้งนี้เพราะลักษณะทางวัฒนธรรม (Traits) ที่ไม่มีหน้าที่จะมีอยู่ไม่ได้

คนที่มองเห็นว่าพฤติกรรมของสังคมอื่น ๆ ดูตลก น่าขบขัน น่าเกลียด น่ากลัว น่าทุเรศ และเย้ยหยัน มักจะเป็นคนนอกสังคม เป็นคนมาจากสังคมอื่น และสิ่งแวดล้อมอื่นที่ไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์ร่วมกับผู้สร้างพฤติกรรมนั้น ๆ ขึ้นมา และผู้ที่แสดงอาการแฉลบต่อพฤติกรรมของสังคมอื่นก็คือผู้ที่ไม่เคยได้ศึกษาวิธีการตีความพฤติกรรมหรือวัฒนธรรมมาก่อนจึงเกิดความไม่เข้าใจพฤติกรรมของผู้อื่นและมองการกระทำของผู้อื่น สังคมอื่น ในทางที่ไม่ดี โดยพื้นฐานแล้วต้องเข้าใจว่าทุกคนย่อมมีเหตุผลในการกระทำของตนเสมอ นักมานุษยวิทยาจึงต้องมีหน้าที่ ๆ จะค้นคว้าเหตุผล และที่มาของการกระทำใด ๆ ของคนต่างสังคม เพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องเสมอ พฤติกรรมที่ดูแปลกประหลาดในสายตาของคนต่างสังคม แต่ดูปกติในสายตาของคนในสังคมซึ่งเป็น

เจ้าของพฤติกรรมนั้น ๆ มีอาทิเช่น พระราชพิธีแรกนาขวัญของสังคมไทย การเอาเนยวางบนศีรษะในงานแห่ฉลองทุก ๆ พิธีกรรมของสังคมเอธิโอเปีย การบูชาวัวในสังคมอินเดีย การบูชาพญานาคของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง พิธีเบิกพรหมจรรย์ของชาวเขมรโบราณ พิธีแห่นางแมว ฯลฯ เหล่านี้ล้วนมีเหตุผลและที่มาทั้งสิ้นเพราะทุกสิ่งทุกอย่างล้วนแล้วเกิดขึ้นอย่างมีเหตุมีผลต่อสังคมและวัฒนธรรมนั้น ๆ (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540 : 104)

ช่วงระยะเวลาต่อมา นักวิชาการต่าง ๆ ได้มีความเห็นพ้องต้องกันกับแนวความคิดของมาลินอฟสกีเป็นอย่างยิ่ง เห็นได้จากแฟรงค์ ดับบลิว ยังก์ (Frank W. Young, 1965) ที่ได้วิเคราะห์แนวคิดทางด้านหน้าที่นิยมจากพิธีรับวัยรุ่น (Initiation Rites) ในผลงานชิ้นสำคัญของเขา “Initiation Ceremonies” ซึ่งเป็นสถาบันทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง ปฏิบัติกันแพร่หลายในสังคมดั้งเดิมเกือบจะทุกสังคม พิธีนี้เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางร่างกายของมนุษย์จากวัยหนึ่งไปสู่อีกวัยหนึ่งนั่นเอง พิธีรับวัยรุ่นเป็นหนึ่งในขบวนการวัฏจักรวงจรชีวิตของมนุษย์ (Rites of Passage) ซึ่งพิธีเหล่านี้เป็นตัวกำหนดและบ่งชี้ถึงความเปลี่ยนแปลงทางร่างกายของคนซึ่งเป็นไปโดยธรรมชาติ เป็นต้นว่า คนที่เกิดมาเป็นทารก และจะเปลี่ยนวัยเป็นวัยเด็กเล็ก เด็กโต ผู้ใหญ่ วัยเจริญพันธุ์ ซึ่งสามารถสืบพันธุ์หรือแต่งงานได้ จากนั้นจะเข้าสู่วัยชรา ในตอนช่วงที่ผ่านจากวัยหนึ่งก้าวขึ้นสู่อีกวัยหนึ่ง คนในสังคมจะพร้อมใจกันทำบางสิ่งบางอย่างให้เป็นที่สังเกตได้ว่าการเปลี่ยนแปลงในร่างกายแล้วนั่นก็คือ มีการฉลองหรือพิธีกรรมเป็นเครื่องบ่งชี้ วัฒนธรรมรับวัยรุ่นเป็นพฤติกรรมที่บ่งชี้ถึงการละทิ้งวัยเด็กเข้าสู่วัยผู้ใหญ่ ในพิธีนี้จะมีการฝึกฝนให้เด็กรู้จักภาระหน้าที่และความรับผิดชอบที่เด็ก ๆ ทุกคนจะต้องเผชิญเมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้ว พิธีรับวัยรุ่นนี้มีหน้าที่ต่อไปนี้ คือ

1. ก่อให้เกิดความร่วมมือในสังคมระหว่างเพื่อนร่วมรุ่นและในระหว่างเด็กกับผู้ใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างผู้ร่วมในพิธีรับวัยรุ่นด้วยกัน

2. ก่อให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคม เพราะว่าสมาชิกทุกคนในสังคมได้ร่วมกันกำหนดเอาพิธีนี้มาใช้ปฏิบัติร่วมกัน ดังนั้น ผู้ที่ผ่านพิธีนี้จะได้รับรู้กฎเกณฑ์เกี่ยวกับภาระรับผิดชอบในสังคมของตนเหมือน ๆ กัน ทุกคนจะมีรูปแบบพฤติกรรมในแนวเดียวกันหมดหลังจากผ่านการอบรมฝึกฝนในรูปแบบเดียวกันมาแล้ว

3. สร้างความเป็นปึกแผ่นและความเข้มแข็งให้แก่ระบบเศรษฐกิจ ในพิธีนี้จะมีการฝึกฝนให้เด็กชายรู้จักการหาเลี้ยงสังคมหรือการล่าสัตว์ ตกปลา และให้ความร่วมมือกันและเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันจะทำให้อาหารได้มากกว่าในสังคมที่มีแต่ความแตกแยกและไม่รู้จักกันดีพอ

4. สร้างลักษณะชายชาติรีให้แก่เด็กชายให้ไปเป็นผู้ใหญ่ที่สมบูรณ์แบบ

5. การจัดการของการรวมกลุ่ม และการจัดองค์ทางสังคมในกลุ่มผู้ชายขึ้น (Male Organization) จะเป็นไปได้โดยง่าย มีระเบียบเรียบร้อยดี ซึ่งจะแจกแจงวัฒนธรรมออกไปได้อีกหลายรูปแบบ เช่น กิจการทหาร ยูวชน การกีฬา ฯลฯ

6. การรับวัยรุ่นน ที่ายที่สุดจะสามารถสร้างสังคมให้เข้มแข็ง ปราศจากการรุกรานใด ๆ เพราะมีชายชาติรีที่ได้รับการฝึกฝนมาดี

มนุษย์จะแสดงออกให้เห็นซึ่งความเชื่อทางศาสนาโดยได้จากพิธีกรรม เพราะการที่มนุษย์ทั้งหลายสร้างพิธีกรรมต่าง ๆ ขึ้นมา มนุษย์เหล่านั้นก็ย่อมจะต้องมีวัตถุประสงค์และมีความหมายตามความเข้าใจอันเกิดจากพื้นฐานความเชื่อทางศาสนาของตน กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือตัวพิธีกรรมเองนั้น แท้ที่จริงแล้วก็คือพฤติกรรมที่มนุษย์พึงปฏิบัติต่อความเชื่อทางศาสนาของตน ดังนั้น พิธีกรรมในที่นี้ จึงหมายถึง พฤติกรรมที่เป็นรูปธรรมของศาสนาความเชื่อนั่นเอง “พิธีกรรม” อาจจะเป็นเงื่อนไขอย่างหนึ่ง หรือช่วยตอบสนองต่อภาวะวิกฤติในชีวิตของปัจเจกชน หรือชุมชนเราเรียกพิธีกรรมชนิดนี้ว่า พิธีกรรมที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไข (Contingent Rituals) ซึ่งอาจแบ่งย่อยออกเป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับภาวะวิกฤติในช่วงชีวิต เช่น การเกิด การตาย การชำระบาป (Purity) การแต่งงาน หรืออื่น ๆ ทั้งนี้เพื่อที่จะส่งผ่านจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่งในรอบชีวิตของปัจเจกชน และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับภัยพิบัติ (Ritual of Affliction) ที่จัดขึ้นเพื่อปลดปล่อย บำรุงขวัญ โดยการติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อกันว่าเป็นต้นเหตุแห่งภัยพิบัตินั้น เช่น โรคภัยไข้เจ็บเคราะห์ร้าย ความเจ็บป่วยของผู้หญิง (Gynecological Troubles) ความเจ็บป่วยทางกายและอื่น ๆ ศาสนาใหม่ ๆ (กรณีของพุทธศาสนา ได้แก่ การบวชนาค ฯลฯ) บางกรณียังรวมไปถึงการให้ทานการบวงสรวงเทพเจ้า หรือวิญญูณของบรรพบุรุษอีกด้วย

นอกจากนี้ สุริยา สมุทคุปดี (2533 : 11) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า พิธีกรรมกับสังคมในทางมานุษยวิทยา บทบาทของพิธีกรรมที่มีต่อสังคมมักจะแยกไปออกจากบทบาทของศาสนา ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ในแง่ที่ว่า ศาสนานั้นประกอบไปด้วยความเชื่อและพิธีกรรม และในบริบทนี้เองที่นักมานุษยวิทยาอธิบายว่า ศาสนามีหน้าที่ต่อสังคม 3 ประการ คือ

1. ศาสนาทำหน้าที่อธิบาย (Explain) ตอบความสงสัยของมนุษย์ เช่น โลกนี้เกิดขึ้นมาได้อย่างไร มนุษย์สัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างไร ทำไมมนุษย์เกิดมาแล้วต้องตายหรือทำไมมนุษย์ถึงต้องแตกต่างกัน เช่น บางคนก็ประสบความสำเร็จ บางคนกลับล้มเหลว

2. ศาสนาทำหน้าที่สนับสนุน (Validate) ศาสนาเป็นพลังที่ครอบจักรวาลเพื่อรักษาจริยธรรมและความเป็นระเบียบของสังคมมนุษย์ ในความหมายนี้ วิญญาณบรรพบุรุษความเชื่อเรื่องผีหรือพระเจ้า ต่างก็เป็นกฎเกณฑ์และให้คำอธิบายที่เป็นเหตุเป็นผลต่อการกระทำของมนุษย์

3. ศาสนาทำหน้าที่เพิ่มขวัญกำลังใจ (Reinforce) มนุษย์สามารถเผชิญกับภาวะวิกฤติต่าง ๆ ในช่วงชีวิต เช่น ตาย เจ็บป่วย ขาดแคลนอาหาร ความโศกเศร้า ได้ดี เมื่อมนุษย์ใช้ศาสนาเพื่อบำรุงขวัญกำลังใจในทางจิตวิทยาตามช่วงเวลาของภาวะวิกฤติเหล่านั้น เช่น “โศกเศร้า สับสน เสียใจ”

อย่างไรก็ตามในการพิจารณาบทบาทของพิธีกรรมกับสังคมนั้น ในบางแง่มุมพิธีกรรมก็ควรจะได้รับพิจารณาแตกต่างไปจากศาสนา อย่างน้อยก็เนื่องมาจากสาเหตุที่ว่า พิธีกรรมเป็นหน่วยที่เล็กกว่า เป็นเพียงองค์ประกอบส่วนหนึ่งของศาสนาเท่านั้น พิธีกรรมโดยตัวของมันเองยังมีความสำคัญที่ในทางมานุษยวิทยา เรียกว่า “รหัสทางวัฒนธรรมและความหมายของสังคม” (Cultural Code and Social Message) ซึ่งสิ่งเหล่านี้เองที่เป็นตัวชี้ให้เราได้เข้าใจถึงแก่นสำคัญของแต่ละวัฒนธรรม (Cultural Themes) ตามความคิดของเทอร์เนอร์นั้น ในธรรมชาติการสื่อความหมายและความสำคัญของแก่นสำคัญ (Themes) จะช่วยเปิดทางให้เราได้เห็นถึงลักษณะโครงสร้างและทิศทางของแต่ละวัฒนธรรมที่สำคัญ ทุกวัฒนธรรมจะมีแก่นสำคัญที่หลากหลาย ซับซ้อน และส่วนใหญ่จะมีหลายความหมาย ซึ่งอาจจะแฝงอยู่ในชุดของวัฒนธรรมอันหนึ่ง หรือในส่วนของวัฒนธรรมที่รวมตัวกันเป็นสถาบันนั้น พิธีกรรมนั่นเองที่เป็นแหล่งสำคัญในการสื่อความหมายของแก่นสำคัญนั้น และสัญลักษณ์ที่ใช้ในพิธีกรรมก็เป็นตัวส่งผ่านแก่นสำคัญอันนั้น (Freilich อ้างใน Turner, 1983 : p. 362)

ในเรื่องเดียวกัน สุริยา สมุทคุปดี ได้อธิบายถึงการที่จะทำความเข้าใจ “พิธีกรรม” ว่า หากเราจะยึดตามคำอธิบายของ Leach (1968) และ Levi-Strauss เราจะพบว่า ทั้งสองท่านได้เสนอความคิดที่คล้าย ๆ กัน กล่าวคือ พิธีกรรมจะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อ เราเข้าใจกฎเกณฑ์หรือรหัสทางความคิดที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังของพิธีกรรมเหล่านั้น ดังที่ Leach ท่านใช้คำว่า “...The rules of grammar and syntax of an unknown language.” และ Levi-Strauss ก็ได้เน้นที่ว่า “...A conceptual apparatus for intellectual operation at abstract and metaphysical level.” (อ้างใน Leach, 1968 : p. 524) แต่ปัญหาที่ตามมาของนักมานุษยวิทยาแทบทุกคนก็คือ เราจะเข้าใจถึงชุดของความคิดที่เป็นนามธรรมนั้นได้อย่างไร และด้วยวิธีการอย่างไร ซึ่งในกรณีนี้ แม้บทความนี้พยายามจะประยุกต์แนวความคิดและแนวการวิเคราะห์พิธีกรรมผ่านสัญลักษณ์สำคัญ (Dominant Symbols) ของเทอร์เนอร์ก็ตาม เราคงต้องยอมรับกันว่า คำถามเหล่านี้ใช้จะหมดไปง่าย ๆ เพราะสัญลักษณ์สำคัญเป็น

เพียงองค์ประกอบหนึ่งของพิธีกรรมเท่านั้น ฉะนั้น จึงจำเป็นต้องศึกษาและเชื่อมโยงการวิเคราะห์ถึงปัจจัยอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากสัญลักษณ์ไปพร้อม ๆ กันด้วย

Leach ได้ศึกษาโครงสร้างสังคมโดยผ่านทางนิยายปรัมปราและพิธีกรรม โดยที่เขาได้ตั้งสมมติฐานในการศึกษาคั้งนี้ไว้ คือ นิยายปรัมปรา และพิธีกรรม เป็นเครื่องมือให้เห็นถึงโครงสร้างสังคม และเขาได้อธิบายให้เห็นว่า นิยายปรัมปราเป็นแนวความคิดของบุคคลในสังคมซึ่งทั้งสองอย่างนี้สามารถชี้ให้เห็นถึงโครงสร้างทางสังคมได้เช่นกัน เพราะทั้งนิยายปรัมปราและพิธีกรรม ต่างก็เป็นคนละด้านของเหรียญอันเดียวกัน (Two sides of the same coin) และมองพิธีกรรมทางศาสนาว่าเป็นรูปแบบ หรือ “วัฒนธรรม” อันจะเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงโครงสร้างทางสังคม โดยได้แสดงแนวความคิดที่เกี่ยวกับวัฒนธรรมและสังคมไว้ว่า วัฒนธรรม คือ รูปแบบแต่โครงสร้างสังคมเป็นเนื้อหา และโครงสร้างสังคมถูกนำมาแสดงออกในรูปแบบของวัฒนธรรมเป็นการแสดงออกทางพิธีกรรม พิธีกรรมนี้ทำให้ทราบถึงสถานภาพและบทบาทของบุคคลในสังคมจะสะท้อนให้เห็นถึงโครงสร้างสังคมได้ ทั้งนี้โดยการตีความ ซึ่งเป็นหน้าที่ของนักมานุษยวิทยาโดยตรง งานเขียนเรื่อง “Magical hair” (1967) โดยแบ่งสัญลักษณ์ออกเป็น 2 ระดับ คือ สัญลักษณ์เฉพาะ (Primitive symbol) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ทางจิตวิทยา และสัญลักษณ์ทั่วไป (Public symbol) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ทางสังคม ในเรื่องนี้เขากล่าวว่า ทรงผมในหลายวัฒนธรรมเป็นสัญลักษณ์บ่งบอกถึงสถานภาพทางเพศ สถานภาพทางสังคม เช่น การไว้ผมจุก การเกล้าผมมวย การโกนผม เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีความเชื่อว่า ผมยังเป็นสัญลักษณ์ของอวัยวะเพศ (Phallic) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพลังอำนาจในการสร้างสรรค์ของพระเจ้า ดังเช่นศาสนาฮินดู เป็นต้น (Leach อ้างใน พระมหาสมชาย ไมตรี, 2536 : 9-10)

จะเห็นได้ว่า มาลินอฟสกีและนักวิชาการหน้าที่นิยม ศึกษาศาสนาโดยมุ่งไปที่หน้าที่ของพิธีกรรมและลัทธิศาสนาต่าง ๆ เป็นสำคัญ แต่การมองหน้าที่ของมาลินอฟสกี นั้นจะหนักในทางด้านจิตวิทยามากกว่าเพราะเน้นที่ตัวบุคคลหรือจิตใจบุคคล เห็นได้จากการมองวัฒนธรรมคือการทำหน้าที่ในการตอบสนองแรงขับหรือความจำเป็นพื้นฐานของปัจเจกชนซึ่งประกอบขึ้นเป็นสังคม สถาบันสังคมจึงทำหน้าที่ตอบสนองความจำเป็นของปัจเจกบุคคล แนวการศึกษาด้านหน้าที่นิยมเหมาะสมและสะดวกมากสำหรับการศึกษาและเข้าใจพฤติกรรมระดับพื้นฐาน อีกนัยหนึ่งพฤติกรรมของคนในสังคมบุพกาลสามารถอธิบายพฤติกรรมของคนได้ว่า คนเราจะทำอะไรได้นั้นก็ทำเพราะความจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ความจำเป็นขั้นพื้นฐานจะเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งยวดซึ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้ เช่น ความจำเป็นในการหาอาหารทุกคนและหลาย ๆ คนมีพฤติกรรมในการเสาะแสวงหาอาหารใส่ปากใส่ท้องเหมือน ๆ กัน พฤติกรรมนั้นจะเป็นรูปธรรม กลายมาเป็นสถาบันทางเศรษฐกิจของสังคมไป แนวความคิดหน้าที่นิยมจะช่วยให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจถึงพฤติกรรมอันก่อให้เกิด

เกิดสถาบันต่าง ๆ ในสังคมมนุษย์ ตลอดจนรูปแบบและระดับความเจริญของสถาบันเหล่านั้นซึ่งก็คือวัฒนธรรมของสังคมหนึ่ง ๆ นั้นเอง เช่น เราเรียกสถาบันทางเศรษฐกิจว่าวัฒนธรรมทางเศรษฐกิจ เป็นต้น

“คติชาวบ้าน” (Folklore) คือ การศึกษาวัฒนธรรมที่มีการถ่ายทอดโดยคำบอกเล่า การสังเกต การเลียนแบบ หรือการนำไปทดลองปฏิบัติ และส่วนมากไม่มีการเขียนบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร การศึกษาวิถีชีวิตพื้นบ้านมักจะเน้นศึกษาวิถีชีวิตในชนบท โดยที่ถือว่าในสังคมเมือง การสืบทอดวัฒนธรรมส่วนมากสืบทอดโดยการเขียนบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร และการศึกษาอยู่ในขอบเขตการศึกษาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาสังคมเมืองมากกว่า คำจำกัดของคติชาวบ้านที่ใช้อ้างอิงกันมากเช่นกันในปัจจุบัน คือ คำจำกัดความในแง่ของการแสดงและการสื่อความหมาย “คติชน” คือ เหตุการณ์ และกระบวนการสร้างสรรค์สัมพันธ์ในรูปแบบของการแสดงที่มีการสื่อความหมาย มีการใช้ถ้อยคำที่เป็นสัญลักษณ์ คติชนจะมีความหมายอย่างไรต่อผู้ฟัง ผู้ชม และผู้ร่วมเหตุการณ์ขึ้นอยู่กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นขณะที่มีการแสดง และการสื่อความหมาย การศึกษาคติชนปัจจุบันมักจะรวมการศึกษาวิถีชีวิตพื้นบ้านเข้าไว้ โดยที่การศึกษาทั้งสองด้านนั้นมีความต่อเนื่องสัมพันธ์กัน ประเด็นบางประเด็น เช่น ศิลปะพื้นถิ่น พื้นบ้าน ยาและแพทย์แผนโบราณ ความเชื่อ พิธีกรรมทางศาสนา เป็นที่สนใจของนักคติชนวิทยา นักมานุษยวิทยา และนักวิชาการวิถีชีวิตพื้นบ้านร่วมกันอยู่แล้ว แต่การนำด้านวิถีชีวิตพื้นบ้านเข้ามาผสมผสาน ทำให้ขอบเขตการศึกษากว้างขึ้นไปรวมประเภทเครื่องแต่งกาย โภชนาการ หัตถกรรม สถาปัตยกรรม เครื่องมือกลกรรม เครื่องมือจักสาร ทอผ้า เทศกาลงานฉลองในท้องถิ่น และวัฒนธรรมในท้องถิ่นประเภทอื่น ๆ (หม่อมศรีพรหมา กฤดากร และคณะ, 2531 : 19-20)

เพราะเหตุนี้เอง “นิทานปรัมปรา” ก็เป็นส่วนหนึ่งของ “คติชาวบ้าน” สำหรับนักมานุษยวิทยาให้ความสนใจในหน้าที่ของคติชาวบ้านมากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากเขามีความเห็นที่นอกเหนือจากหน้าที่เปิดเผยของคติชาวบ้าน ซึ่งได้แก่การให้ความเพลิดเพลินและความสนุกสนานแล้ว คติชาวบ้านยังมีหน้าที่อื่น ๆ อีกที่สำคัญกว่า ได้แก่ (ผ่องพันธุ์ ภูมิรัตน์, 2525 : 20-21)

1. คติชาวบ้านสนับสนุนความเชื่อ ทศนคติและสถาบันต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม
2. ทำให้ทราบถึงความต้องการของความเชื่อ และทศนคติบางอย่างที่เป็นปัญหาอยู่ในสังคมนั้น
3. คติชาวบ้านมีความสำคัญมากในการให้การศึกษาแก่คนในสังคมซึ่งไม่รู้หนังสือ
4. คติชาวบ้านมีบทบาทในการถ่ายทอดวัฒนธรรมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

5. คนในบางสังคมใช้คตินิยามบ้านเป็นเครื่องควบคุมสังคม คือ ใช้สร้างความกดดันต่อบุคคลที่ประพฤติตนเบี่ยงเบนไปจากบรรทัดฐาน (Norms) ทางสังคม
6. คตินิยามบ้านเป็นวิธีการทางจิตวิทยาอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านใช้เพื่อหนีจากความกดดันแบบต่าง ๆ ของสังคม

การศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมของมนุษย์สมัยก่อนที่จะมีการศึกษาวัฒนธรรมโดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (ตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20) และจัดระเบียบเป็นวิชามานุษยวิทยาโดยวางทฤษฎีและหลักการต่าง ๆ นั้น มักได้มาจากตำนาน เทพนิยาย นิทาน ศาสนา แนวความคิดและปรัชญาต่าง ๆ เราจึงกล่าวได้ว่าวิชามานุษยวิทยาวัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับวิชาคตินิยามบ้านอย่างใกล้ชิดมาเป็นเวลานานมาก เนื่องจากคตินิยามบ้านศึกษาขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวบ้านทั่ว ๆ ไป ซึ่งอยู่ในขอบข่ายวิชามานุษยวิทยาวัฒนธรรม สำหรับนักมานุษยวิทยาแล้ว คตินิยามบ้านเป็นส่วนสำคัญยิ่งที่ช่วยให้เข้าใจวัฒนธรรมของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง คนทุกกลุ่มไม่ว่าจะอยู่ห่างไกลความเจริญและมีเทคโนโลยีอย่างง่าย ๆ เพียงใดก็ตาม ย่อมมีคตินิยามบ้านรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งเสมอ คตินิยามบ้านช่วยสนับสนุนการศึกษาสถาบันสังคมต่าง ๆ เช่น ศาสนา สังคม การเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจให้ถูกต้องมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้คตินิยามบ้านยังมีความสำคัญในฐานะที่เป็นรูปแบบของการศึกษาของชาวบ้านที่ตกทอดจากบรรพบุรุษสืบต่อกันมาอีกอย่างหนึ่งด้วย อาจกล่าวได้ว่า คตินิยามบ้านและวัฒนธรรมมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและมีลักษณะคล้ายคลึงกัน นิทานชาวบ้านหรือสุภาษิตต่าง ๆ ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของคตินิยามบ้านก็จัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมด้วย ขอบเขตของวิชาคตินิยามบ้านและวัฒนธรรมหรือมานุษยวิทยาวัฒนธรรมจึงมีความเหลื่อมล้ำกันอยู่ และเป็นจุดที่ก่อให้เกิดปัญหาและการโต้แย้งกันมานาน จนกระทั่งปัจจุบันนี้ สำหรับนักมานุษยวิทยาโดยทั่วไปนั้นถือว่าคตินิยามบ้านเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม แต่ไม่ใช่เนื้อหาของวัฒนธรรมทั้งหมด นักมานุษยวิทยาวัฒนธรรมจำเป็นต้องศึกษาคตินิยามบ้าน ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาสังคมที่มีตัวหนังสือหรือสังคมที่ไม่มีตัวหนังสือใช้

นักมานุษยวิทยามักลงความเห็นว่า นักคตินิยามบ้านสนใจศึกษาในด้านจุดกำเนิดและการสืบสาวสร้างประวัติของคตินิยามบ้าน โดยมองข้ามความสำคัญในด้านอื่น ๆ ซึ่งนักมานุษยวิทยาสนใจและเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญ นักมานุษยวิทยาต้องการความร่วมมือของนักคตินิยามบ้านในการวิเคราะห์ทางวรรณคดี การให้ความเข้าใจในด้านสำนวนโวหารและลีลาการเขียน รวมทั้งการบันทึกเรื่องราวของท้องถิ่นเอาไว้ เพื่อให้ให้นักมานุษยวิทยาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างคตินิยามบ้าน วัฒนธรรมและพฤติกรรมต่าง ๆ เพื่อจะได้บรรลุจุดประสงค์ในขั้นสุดท้าย คือ ได้ทราบถึงหน้าที่ของคตินิยามบ้าน (ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์, 2525 : 21-22)

จากการศึกษาของนักคิดชาวบ้านรวมความได้ว่าตำนานมีลักษณะดังนี้ คือ

1. เกี่ยวข้องกับนิทานปรัมปรา
2. เป็นเรื่องในท้องถิ่น
3. เป็นเรื่องของคนธรรมดา ๆ และมีความถูกต้องทางประวัติศาสตร์
4. มีลักษณะเป็นคำสอนเปรียบเทียบ
5. เป็นแหล่งสะสมเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์
6. ผู้เล่าและสมาชิกในสังคมเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง อาจเป็นเรื่องแปลกประหลาด ผิดจากธรรมดาที่เกิดขึ้น แต่ชาวบ้านก็ยอมรับและเชื่อว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริง

นอกจากนี้ ในเรื่องเดียวกัน ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์ (2529 : 140-141) ได้อธิบายว่า นักคิดชาวบ้านแบ่งตำนานออกเป็น 3 ประเภทด้วยกัน ได้แก่ ตำนานประจำถิ่น ตำนานที่อธิบายเหตุผลและตำนานในประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามการแบ่งดังกล่าวมักไม่ชัดเจน และใช้ไม่ได้ เพราะในนิทานเรื่องเดียวกันอาจมีเหตุการณ์ทั้ง 3 อย่างปรากฏอยู่พร้อม ๆ กันได้ คือ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นและบุคคลในประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ยังอาจเป็นเรื่องอธิบายลักษณะทางธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งพร้อม ๆ กันไปด้วยก็ได้ ฉะนั้น นักคิดชาวบ้านได้ประชุมตกลงกันแบ่งตำนานออกเป็น 4 ประเภท ตามลักษณะของเรื่อง ได้แก่

1. ตำนานประเภทอธิบายเหตุ ได้แก่ นิทานที่อธิบายกำเนิดของโลก กำเนิดของสิ่งของและลักษณะทางธรรมชาติที่ก่อให้เกิดความประหลาดใจ ลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่แปลกผิดธรรมดาธรรมชาติของพืชและสัตว์ซึ่งมนุษย์สังเกตเห็น ตำนานเหล่านี้แสดงให้เห็นความฉลาดของชาวบ้านในการสังเกตและอธิบายสิ่งต่าง ๆ เช่น ตำนานที่เล่าว่าทำไมสุนัขและแมวจึงเป็นศัตรูกัน ฯลฯ เรื่องเหล่านี้ได้รวบรวมไว้และถ่ายทอดโดยทางมุขปาฐะสืบมาหลายชั่วอายุคน

2. ตำนานทางประวัติศาสตร์ และ “ตำนานประวัติศาสตร์อารยธรรม” เป็นเรื่องราวหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เรื่องเหล่านี้จัดว่าเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ของชาติ ท้องถิ่นแต่ละแห่งจะสร้างหรือพัฒนาประวัติศาสตร์ของตนเองขึ้น ประวัตินี้ประกอบด้วยเหตุการณ์ในท้องถิ่นซึ่งเล่าสืบต่อ ๆ กันมาในครอบครัว และเหตุการณ์ที่ปรากฏอยู่ในเอกสารตัวเขียนต่าง ๆ ฯลฯ เรื่องราวที่เป็นตำนานทางประวัติศาสตร์ที่แพร่หลายมากที่สุด ได้แก่ เรื่องราวที่เกี่ยวกับชาติและวีระบุรุษในสังคม ตัวอย่างเช่นเรื่องของผู้ปกครองหรือหัวหน้าที่มีคุณธรรมและไว้คุณธรรม การโจมตีของข้าศึก โรคระบาด ฯลฯ ตำนานประเภทนี้รวมเอานิทานเกี่ยวกับชื่อของสถานที่ แม่น้ำ ภูเขาและแหล่งโบราณคดี ที่เราไม่รู้เรื่องราวแน่นอนที่เหลือซากไว้ เข้าไว้ในตำนานทางประวัติศาสตร์ด้วย

3. ตำนานเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ หรืออำนาจลึกลับต่าง ๆ ได้แก่ ความเชื่อของชาวบ้านในท้องถิ่นซึ่งมีผลต่อการทำบุญ การประกอบพิธีกรรมและการบูชาธรรมชาติ ฯลฯ ตำนานเหล่านี้จึงเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือธรรมชาติ บุคคลที่มีความรู้เหนือธรรมชาติและมีอำนาจมหัศจรรย์ บรรพบุรุษ ไสยศาสตร์ทั้งที่เป็นการปฏิบัติเพื่อป้องกันและเพื่อทำลาย เป็นต้น

4. ตำนานทางศาสนา หรือ “เทพนิยาย” เกี่ยวกับพระเจ้าและนักบุญ ได้แก่ ตำนานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางศาสนา พระ นักบุญ ผู้อุทิศตนเองให้แก่ศาสนา ฯลฯ ตำนานของศาสนาคริสต์ แม้จะอยู่ในรูปแบบของวรรณคดี แต่ก็ถูกจัดว่าเป็นตำนานของชาวบ้านด้วย เนื่องจากมีลักษณะเป็นวัฒนธรรมของชาวบ้านทั่วไป เรื่องราวของนักบุญและสิ่งมหัศจรรย์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับศาสนาคริสต์ก็จัดเข้าอยู่ในตำนานประเภทนี้ด้วย

ตำนานต่าง ๆ เหล่านี้เป็นแหล่งสะสมความรู้และความฉลาดของชาวบ้าน เป็นคลังแห่งขนบธรรมเนียมประเพณีที่ให้ความรู้เกี่ยวกับสังคมของชาวบ้านได้อย่างดียิ่ง กำเนิดและตำนานทางธรณีวิทยาช่วยในการสอบสวนถึงประวัติศาสตร์ของเผ่าหรือกลุ่มคนเช่นเดียวกับตำนานทางประวัติศาสตร์ซึ่งทำให้เราได้ทราบถึงเรื่องราวและวัฒนธรรมในอดีต เทพนิยายที่เกี่ยวกับการที่เด็กจะต้องผ่านพิธีเข้าสู่วัยเป็นผู้ใหญ่ (Initiation rite) เป็นเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาของเผ่า ประวัติศาสตร์ของชาวบ้านที่ถ่ายทอดผ่านตำนานต่าง ๆ มีประโยชน์อย่างมากทางการศึกษาวัฒนธรรมและความเชื่อของชาวบ้าน เนื่องจากเรื่องเล่าเหล่านี้มักไม่ได้บรรจุเข้าไปในรูปแบบการศึกษาอย่างเป็นทางการ เช่น ระบบการศึกษาในโรงเรียน ถ้าไม่มีตำนานแล้วเรื่องเหล่านี้ก็จะสูญ และเราจะขาดความรู้เรื่องเกี่ยวกับชาวบ้านในท้องถิ่น การเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมในปัจจุบันไม่มีผลกระทบกระเทือนถึงตำนาน ตำนานจัดเป็นเรื่องเล่าของชาวบ้านที่อยู่คงทนมากที่สุด เพราะมันสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพที่ทันสมัยได้ง่าย ชาวบ้านสามารถสร้างตำนานใหม่ ๆ ซึ่งมีพื้นฐานอยู่ที่เรื่องราวและเหตุการณ์ทันสมัยในชีวิตปัจจุบันได้ ตำนานจึงเป็นที่รวมของความเชื่อต่าง ๆ ที่แพร่หลายอยู่ในหมู่ประชาชน เราสามารถแสวงหาความรู้ในเรื่องแปลก ๆ และฝึกจากธรรมชาติได้จากตำนานเสมอ

ลักษณะโครงสร้างและหน้าที่ของนิทานปรัมปรา จากการพิจารณาการศึกษาตามแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ ทำให้ประมวลลักษณะโครงสร้างและหน้าที่คือ นิทานปรัมปราคือสำนึกต่อโลกของมนุษยชาติ ซึ่งสื่อด้วยระบบสัญลักษณ์ภายใต้การพรรณนาเรื่องเล่าอันเหนือธรรมชาติด้วยลีลาโอ้อ่านิทานปรัมปราถือเป็นองค์ประกอบสำคัญทางจิตใจและสังคมของมนุษย์สมัยขุพกาล โดยที่นิทานปรัมปราจะเผยความจริงสูงสุดเกี่ยวกับการมีอยู่ของมนุษย์ในจักรวาล การเกิด และการตายของชีวิต การดำรงอยู่และดำเนินไปของจักรวาลพร้อมกันนี้ก็เป็นส่วนหนึ่งของอุดมการณ์ (วิถีของความ

เชื่อ) ในวัฒนธรรมนั้น ๆ อันคู่เคียงกับพิธีกรรม รูปเคารพ หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ อย่างไรก็ตาม ใดก็ตามที่ปราศจากอุดมการณ์สมัยใหม่หรือศาสนาที่มีจริยธรรมเป็นพื้นฐาน ก็จะแสดงอำนาจในฐานะองค์เทพเจ้า หรือสิ่งศักดิ์ในสากลโลกอย่างหนึ่ง วิธีการรับรู้และดำเนินรอยตามนิทานปรัมปราของชนบพกาลนั้น โดยนัยที่แท้จริงคือการได้เข้าไปติดต่อสัมพันธ์กับอำนาจสูงส่งนั่นเอง

Malinowski ได้อธิบายถึงส่วนหน้าที่ของนิทานปรัมปราในสังคมบพกาล ในหนังสือเรื่อง “Myth in Primitive Psychology” (1926) ดังนี้ คือ “นิทานปรัมปราได้สร้างสังคมบพกาลอย่างสมบูรณ์ด้วยบทบาทอันขาดเสียมิได้ คือ แสดง เพิ่มคุณค่า และประมวลความเชื่อคุ้มครองจารีตคลองธรรม และบังคับในตัวให้ปฏิบัติตาม ทั้งยังประกันประสิทธิผลของพิธีกรรมและบรรพบุรุษหลัก ถือเป็นปฏิบัติเพื่เนาะแนวปวงชน นิทานปรัมปราเป็นองค์ประกอบอันมีพลังของอารยธรรมมนุษย์ มิได้เป็นเพียงเรื่องเล่าเปล่า ๆ แต่มีอำนาจกระทำภารกิจใหญ่หลวง มีอาจอธิบายได้ด้วยวิธีทางปัญญาหรือจินตภาพเชิงศิลป์หากต้องอธิบายในลักษณะประมวลหลักการของคติความเชื่อและภูมิปัญญาทางจารีตคลองธรรมที่ปฏิบัติเป็นจริงได้ของสังคมบพกาล” (Malinowski อ้างใน ธานี เลิศเลื่อมใส, 2544 : 52)

ธานี เลิศเลื่อมใส (2544 : 53-54) ได้อธิบายอีกว่า โครงสร้างกับหน้าที่ของนิทานปรัมปราส่วนเรื่องเล่านั้นแยกไม่ออกจากกระบวนการรับรู้คติความเชื่อภายใน อาจลำดับได้ดังนี้

1. นิทานปรัมปราสถาปนาขึ้นด้วยการพรรณนากิจการสร้างโลก และสรรพสิ่งขององค์อำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่อาจมีตัวแทนเป็นทิพยบรรพชนหรือเทพเจ้า อันได้รับการพิจารณาคุณค่าความจริงขั้นสูงสุดหรือปรมาตถสัจ (ultimate reality) ที่ศักดิ์สิทธิ์ภายในสังคมบพกาล เนื่องด้วยเผยความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ประจักษ์ว่ามีอยู่จริงเช่น โลก มนุษย์ ธรรมชาติแวดล้อม กับองค์อำนาจศักดิ์สิทธิ์

2. นิทานปรัมปราใด ๆ ต้องสัมพันธ์กับนิทานปรัมปราแกนกลาง “คติการสร้างโลกและสรรพสิ่ง” (cosmogony and creation) เสมอ เนื่องจากบอกเล่าว่าเหตุใดสรรพสิ่งจึงมีอยู่ หรือว่าบอกเล่าถึงแบบแผนพฤติกรรม สถาบัน ประเภทการทำงาน ว่ากำเนิดขึ้นมาอย่างไร นี่คือการที่นิทานปรัมปราสถาปนาแบบแผนวิธีคิดและปฏิบัติของมนุษย์ขึ้นมา

3. เมื่อมีความรู้ในนิทานปรัมปราย่อมเท่ากับทำความเข้าใจเรื่อง “อู่กำเนิด” (origin) ของสรรพสิ่ง ดังนั้นจึงสามารถบัญชาหรือเปลี่ยนแปลงสรรพสิ่งนั้นได้ ความรู้มิใช่อยู่ลอย ๆ แต่เป็นความรู้ร่วมกับประสบการณ์ทางพิธีกรรมหรือประเพณีต่าง ๆ ซึ่งช่วยหนุนเสริมนิทานปรัมปราดังกล่าว

4. พิธีกรรมหรือประเพณีนั้นได้ “ชุบชีวิต” ให้นิทานปรัมปราครั้งแล้วครั้งเล่า ในความหมายที่บุคคลหรือชุมชนกลายเป็นหนึ่งเดียวกับองค์อำนาจศักดิ์สิทธิ์สูงส่ง ในพิธีกรรมหรือประเพณีที่ต้องมีการสำแดงซ้ำ (reenact) เหตุการณ์ศักดิ์สิทธิ์สมัยกำเนิดจักรวาลโดยการสวดขับ ฟ้อนรำ ละคร หรือจัดวางสถานที่และตั้งเครื่องบูชา

ที่กล่าวมาแล้วเป็นการศึกษาโครงสร้างและหน้าที่ของนิทานปรัมปราในวัฒนธรรมของสังคมบุพกาล ต่อจากนี้อาจวิเคราะห์หน้าที่ของนิทานปรัมปราต่อสังคมในลักษณะรวมได้ดังนี้

1. **อธิบาย** หน้าที่ประการแรกของนิทานปรัมปรา คือ อธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรมต่าง ๆ โดยผ่านรูปแบบเรื่องเล่า

2. **สนับสนุน** นิทานปรัมปรามากมายอธิบายถึงกำเนิดพิธีกรรมและจารีตประเพณี ความเชื่อ และคุณค่า สถาบันการปกครอง ซึ่งล้วนเป็นการสนับสนุนการดำรงอยู่ของระเบียบและจารีตคลองธรรมในสังคม

3. **ปลุกฝังอุดมการณ์** นิทานปรัมปราแกนกลางนั้นมักไม่ได้บรรยายเพียงเรื่องกำเนิดจักรวาล หากล่วงไปถึงวาระสุดท้ายของจักรวาลด้วย นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงชีวิตในโลกหน้า หรือสวรรค์ชั้นต่าง ๆ บางทีก็พรรณนาถึงดินแดนในอุดมคติ ทั้งหมดนี้เป็นจินตภาพสูงสุดของอุดมการณ์ในวัฒนธรรมนั้น นอกจากทำหน้าที่ปลุกฝังอุดมการณ์แล้วยังสั่งสอนบุคคลถึงวิถีบรรลุดมคตินั้นด้วย

4. **บรรเทาภัยโรคและฟื้นฟูขวัญกำลังใจ** ในสังคมบุพกาลพวกมดหมอผีพิธีกรรมร้าย ตำนานปรัมปราในฐานะมนตราอย่างหนึ่งเพื่อขับไล่โรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ของคนไข้ โดยกล่าวย้อนถึงครั้งองค์อำนาจศักดิ์สิทธิ์สร้างโลก (พิธีกรรมอย่างนี้ไม่ใช่การอัญเชิญอำนาจเทพลงมารักษาอย่างสมัยหลัง แต่เป็นการสร้างผลทางจิตวิทยานำคนไข้กลับสู่ “อุก้าเนิด” หรือสัญลักษณ์ของการกำเนิดใหม่ อันเป็นการฟื้นฟูกำลังใจและขวัญของคนไข้ขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง)

Victor Turner (วิกเตอร์ เทอร์เนอร์, 1967) สนใจศาสนาและพิธีกรรม เขาวิเคราะห์ว่าพิธีกรรมในสังคมเด็มบู (Ndembu) เป็นสัญลักษณ์อันเป็นส่วนประกอบของกิจกรรมทางสังคมและเชื่อว่าต้องศึกษาสัญลักษณ์ภายในสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม งานวิจัยของเทอร์เนอร์มีการทดสอบอย่างระมัดระวัง เทอร์เนอร์ได้ทำวิจัยภาคสนามเพื่อตอบคำถามว่า สัญลักษณ์มีความหมายต่อสมาชิกของสังคมอย่างไร และเชื่อว่าการเก็บข้อมูลจากมุมมองของเจ้าของวัฒนธรรม (Emic)

อย่างเดียวกันไม่เพียงพอ การศึกษาเชิงพรรณนาและการวิเคราะห์เชิงวิชาการ (Etic) ต่างก็มีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน จากการศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ของนักมานุษยวิทยาสาขามานุษยวิทยาสัญลักษณ์ (Symbolic Anthropology) ซึ่งเป็นตัวแทนอีกอันหนึ่งของความคิดที่ว่าด้วยการรับรู้ และความรู้สึกลึกซึ้ง อาจมองว่า “มานุษยวิทยาสัญลักษณ์” เป็นวิธีการศึกษาอีกวิธีหนึ่งภายใต้กรอบของการศึกษาเชิงการหน้าที่ (เช่น ระบบสัญลักษณ์ มีหน้าที่ทางด้านธำรงรักษา หรือการหน้าที่ด้านจิตวิทยา) ก็ได้ มานุษยวิทยาสัญลักษณ์มีแนวความคิดว่า “วัฒนธรรมเป็นระบบสัญลักษณ์”

ในงานเขียนชิ้นสำคัญของเขาชื่อ “The Forest of Symbol” (1967) ได้แยกแยะให้เห็นว่าสัญลักษณ์ทางจิตของบุคคลมาจากแรงขับภายในจิตใจ เป็นแม่บทสำคัญในการศึกษาสัญลักษณ์ในพิธีกรรม เทอร์เนอร์ได้พัฒนาวิธีการคิดและการวิเคราะห์ความหมายของสัญลักษณ์อย่างเป็นระบบ เขาได้เลือกทำความเข้าใจสังคมโดยมองผ่านพิธีกรรมเพราะเห็นว่า การแสดงที่เกิดขึ้นในพิธีกรรมของในแต่ละช่วงนั้นเกิดขึ้นมาจากกระบวนการทางสังคม พิธีกรรมแต่ละประเภทเป็นกระบวนการที่มีแบบแผนโดยเฉพาะ มิใช่ทำเป็นกิจวัตรประจำวัน โดยอิงความเชื่อในสิ่งและอำนาจลึกลับ สัญลักษณ์อาจเป็นสิ่งของ กิจกรรม คำพูด สัมพันธภาพ เหตุการณ์หรือลักษณะท่าทาง เทอร์เนอร์เห็นว่าพิธีกรรมมีแรงบันดาลใจจากความเชื่อทางศาสนา ดังนั้นพิธีกรรมจึงเป็นระบบของความหมายและต้องมีการเปรียบเทียบกับส่วนต่าง ๆ ของระบบทั้งหมดซึ่งต้องพิจารณาถึงความหมายที่เห็นชัดแจ้ง กับความหมายที่เห็นอยู่ภายใน (Emic) รวมทั้งการวิเคราะห์เชิงวิชาการในฐานะที่เราเป็นนักมานุษยวิทยา สัญลักษณ์ในพิธีกรรมเป็นหน่วยที่เล็กที่สุด ซึ่งยังคงมีคุณสมบัติเฉพาะของพฤติกรรมทางพิธีกรรม (Ritual behavior) ซึ่งเป็นหน่วยที่ใหญ่ที่สุดของโครงสร้างเฉพาะในบริบทของพิธีกรรม

Turner มองว่าสัญลักษณ์เป็นตัวปฏิบัติการในกระบวนการทางสังคม เมื่อนำมาจัดระเบียบในบริบทหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพิธีกรรม สามารถจะผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้ นอกจากนั้นแนวความคิดของเขายังเน้นการขัดแย้งอีกด้วย แบ่งสัญลักษณ์ในพิธีกรรมออกเป็นสองชนิด คือ “Dominant Symbol” และ “Instrumental Symbol”

1. Dominant Symbol คือ “สัญลักษณ์หลัก” หรือ “สัญลักษณ์รวม” จะปรากฏอยู่มากมายในบริบททางพิธีกรรมที่แตกต่างกันแต่ความหมายของสัญลักษณ์นี้ จะมีลักษณะเป็นเอกเทศสูงและตรงกับระบบสัญลักษณ์รวม (Total Symbolic System) นอกจากนี้ ยังมีคุณสมบัติอื่น ๆ อีก คือ

1.1 มีลักษณะกระชับ (Condensation) มีความหมายหลายนัย (Polysemy) หรือมีความหมายคลุมเครือ (Multivocality) เพราะสัญลักษณ์สำคัญอย่างหนึ่งจะสามารถแทนสิ่งต่าง ๆ และการกระทำที่แตกต่างมากมาย

1.2 สามารถทำให้ความหมายที่ไม่สัมพันธ์กันเกิดการรวมกันเป็นเอกภาพ (Unification of disparate significant) โดยการเชื่อมโยงความหมายซึ่งแฝงอยู่ในสัญลักษณ์ กับคุณลักษณะตามความเป็นจริงหรือความคิดที่ถูกกำหนดไว้แล้ว

1.3 มีขั้วของความหมาย (Polarization of meaning) ซึ่งแบ่งเป็นสองขั้ว คือ

1.3.1 ขั้วอุดมคติ (Ideological pole) จะเป็นกลุ่มของความหมายที่อ้างอิงส่วนประกอบของคุณธรรมและระเบียบของสังคม

1.3.2 ขั้วความรู้สึก (Sensory pole) เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อออกมาโดยตรงความหมายจะเป็นไปโดยธรรมชาติ หรือเป็นปรากฏการณ์ทางกายภาพ และเป็นขบวนการที่ปลุกเร้าความรู้สึกและความต้องการ

Dominant Symbol “สัญลักษณ์หลัก” หรือ “สัญลักษณ์รวม” จะครอบคลุมทั้งความต้องการทางธรรมชาติ (Natural necessity) และความต้องการทางสังคม (Social need or desire) ซึ่งเป็นกระบวนการแสดงออกถึงพันธะหน้าที่และความต้องการ

2. Instrumental Symbol คือ สัญลักษณ์ที่ใช้เป็นวิธีให้ได้มาซึ่งจุดมุ่งหมายเฉพาะในแต่ละพิธี สัญลักษณ์แบบนี้จะเข้าใจได้ก็ต่อเมื่ออยู่ในระบบสัญลักษณ์รวมทั้งหมดที่ประกอบขึ้นเป็นพิธีกรรมเฉพาะ เพราะความหมายจะปรากฏออกมาเมื่อดูจากความสัมพันธ์กับสัญลักษณ์อื่นเท่านั้น

เทอร์เนอร์ ได้ยกตัวอย่างต้นน้ำนม (Milk tree) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์หลักในพิธีกรรมของชาวเด็มบู โดยพบสัญลักษณ์นี้ในพิธีกรรมมากกว่า 6 พิธีขึ้นไป ชาวเด็มบูกล่าวว่า ต้นน้ำนมเป็นสัญลักษณ์ของหน่ออก เต้านม ความบริสุทธิ์ ผู้หญิง ภาวะความเป็นผู้หญิง และความสวยงามของร่างกายซึ่งเป็นขั้วความรู้สึก ฯลฯ สำหรับขั้วอุดมคตินั้น หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างแม่กับลูก และความสำคัญของระบบมาตุพงศ์ (Matriliney) ในสังคมเด็มบูและความเป็นเอกภาพของสังคมเด็มบูและทุกสิ่งทุกอย่างของระดับความสัมพันธ์ และการเมืองที่ถูกควบคุมโดยการสืบทอดสายโลหิตข้างมารดา เป็นต้น ต้นน้ำนมในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์หลักของพิธีกรรมของชาว

เต็มบุ ก็มีคุณสมบัติดังกล่าวตาม (Dominant Symbol) กล่าวคือ มีความกระชับที่แสดงออกมาในรูปแบบเดียวกันทั้งความต้องการทางธรรมชาติและความต้องการทางสังคม และได้รวมความหมายหลายอย่างเข้าไว้ด้วยกัน ทั้งตัวของอุดมคติและข้อความรู้สึก ข้อความรู้สึก คือ มีความผูกพันระหว่างแม่กับลูกและความงดงามของหญิงสาว ส่วนข้อทางสังคม คือ มีระบบสังคมแบบมาตุพจน์ (Matriliney) สำหรับข้ออุดมคติ พบว่าข้ออุดมคตินี้จะเน้นปัจเจกบุคคลเป็นสำคัญโดยมีชีวิตและจิตใจร่วมด้วยต่อรูปแบบพฤติกรรมนั้น ๆ ส่วนข้อทางสังคมจะเน้นระบบสังคม กฎเกณฑ์และโครงสร้างทางสังคม ข้อทางสังคมจึงเป็นการขยายส่วนของข้อความรู้สึกที่พึงมีต่อพฤติกรรมต่าง ๆ ตามมา ยังพบอีกว่า พิธีกรรมเป็นขั้นตอนหนึ่งของกระบวนการทางสังคม ที่มีความเกี่ยวข้องกับการแสดงกิริยา (gestures) คำพูด (words) วัตถุ (objects) โดยจะปฏิบัติในสถานที่แยกออกไป จุดมุ่งหมายก็เพื่อเป็นการบูชาสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ พิธีกรรมจะกระทำเมื่อเริ่มประกอบกิจกรรม เช่น การเพาะปลูก การเก็บเกี่ยว การเปลี่ยนแปลงจากฤดูหนึ่งไปยังอีกฤดูหนึ่ง การแบ่งแยกวงจรชีวิต เช่น การเกิด การเปลี่ยนผ่านจากความเป็นเด็กไปสู่ความเป็นผู้ใหญ่ การตาย และอื่น ๆ และพิธีกรรมที่เกี่ยวกับความเจ็บป่วย ปฏิบัติเพื่อเป็นการปลอบโยนผู้มีทุกข์และโชคร้าย ซึ่งแต่ละพิธีกรรมจะมีความแตกต่างตามสังคมวัฒนธรรม

จากตัวอย่างดังกล่าว เทอร์เนอร์ พยายามชี้ให้เห็นว่า สัญลักษณ์แสดงออกถึงความรู้สึกและอารมณ์หลาย ๆ อย่างรวมกัน แต่ในขณะที่เดียวกันสัญลักษณ์ดังกล่าวก็หมายถึงความเป็นเอกภาพร่วมกัน ในการปฏิบัติทางพิธีกรรม ความหมายทั้งหมดจะถูกนำมารวมกันเข้าและเป็นหนึ่งเดียวหรือมีลักษณะเป็น “สัญลักษณ์ที่ทำหน้าที่” (Instrumental Symbol) ทำให้บุคคลหรือกลุ่มสังคมแสดงการกระทำด้วยแรงปรารถนาที่ถูกต้องตามกฎหมายทางสังคม สัญลักษณ์จึงมีหน้าที่ในด้านการสำนึกรู้ ปลดปล่อยอารมณ์ และแสดงออกตามความต้องการ (Turner, 1967 : pp.52-54) ระบบสัญลักษณ์จึงเป็น โครงสร้างในใจของมนุษย์ซึ่งต้องอาศัยการตีความพฤติกรรมของมนุษย์หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการอธิบายความคิดของมนุษย์ที่แสดงออกในทางภาษาและการกระทำที่สื่อแสดงออกมา เป็นการย่อความคิดอันหลากหลาย ความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องการกระทำ ปฏิบัติกิจโต้ตอบ ถูกแสดงออกมาพร้อมกันโดยสื่อสัญลักษณ์นั้น ๆ ทุก ๆ วัฒนธรรมมีเนื้อหาซับซ้อน และเนื้อหาส่วนมากก็มีถ้อยคำที่ซับซ้อน บางอย่างก็มีความหมายเดียวหรือมากกว่านั้น สัญลักษณ์ที่สำคัญอาจพบบ่อย ๆ ในพิธีกรรมหลายอย่าง เช่น ถ้าหากแบ่งพิธีกรรมแต่ละชนิด สามารถเห็นความแตกต่างที่ถูกใส่ลงในระบบพิธีกรรม คือ A อาจพบในพิธีกรรม 9 อย่าง B พบใน 7 C พบใน 3 สัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏเหล่านี้ล้วนมีความหมายและคำแปลแตกต่างกันไปตามบริบทของพิธีกรรมและการสืบสาวค้นหาความหมายนั้น ๆ

สรุปได้ว่า ในกรณีของพิธีกรรมนั้น เทอร์เนอร์ กำหนดไว้ชัดเจนว่าสัญลักษณ์ในพิธีกรรม จะมีความสมบัติสำคัญ 3 ประการ คือ (สุริยา สมุทคุปดี, 2533 : 12)

1. สัญลักษณ์อันหนึ่งประกอบด้วยความหมายหลาย ๆ อย่าง (Condensation)
2. สัญลักษณ์สำคัญ ก็คือรูปแบบที่รวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสิ่ง ๆ นั้นกับคุณลักษณะตามความเป็นจริงหรือความคิดที่ถูกกำหนดไว้แล้ว (Unification)
3. ความหมายของสัญลักษณ์สำคัญจะแบ่งเป็นสองขั้ว (Polarization) ได้แก่

3.1 ขั้วของอุดมคติ (Ideological Pole) หมายถึง องค์ประกอบทางจริยธรรมและระเบียบของสังคมที่เป็นหลักสำคัญในการจัดองค์กรทางสังคม การรวมกลุ่มและบรรทัดฐาน ค่านิยม ที่ยึดถือกันเป็นระบบความสัมพันธ์ในสังคมนั้นออกมาโดยตรง

3.2 ขั้วของความรู้สึก (Sensory Pole) คือ รูปแบบที่เห็นได้ชัดเจนที่สัญลักษณ์นั้นสื่อออกมาโดยตรง ซึ่งนัยแห่งความหมายก็มักจะนำไปตามปรากฏการณ์และกระบวนการทางธรรมชาติ ทางที่เป็นเหตุเป็นผลและในทางจิตวิทยา

ในการศึกษาพิธีกรรมของชนเผ่าเด็มบู ในทวีปแอฟริกา เทอร์เนอร์ อธิบายว่าในพิธีกรรม ยังมีความหมายและเป้าหมายอีกหลายอย่างที่ผู้ประกอบพิธีไม่ได้แสดงออกมาภายนอกอย่างชัดเจน เป็นหน้าที่ของผู้ศึกษาที่ต้องค้นหาความหมายเหล่านั้น จากแบบแผนของสัญลักษณ์และพฤติกรรมอย่างอื่นอีกที่เกิดขึ้นในบริบทของสังคมเดียวกัน หรือพูดอีกอย่างหนึ่ง ก็คือผู้ศึกษาจะต้องลงมือตรวจสอบสัญลักษณ์ ไม่เฉพาะแต่ในบริบทของพิธีกรรมแต่ละอย่าง แต่ต้องตรวจสอบในบริบทของสังคมทั้งหมด เขาอาจจะได้ผลมากยิ่งขึ้น ถ้าจะศึกษาการเปลี่ยนแปลงความหมายของสัญลักษณ์เหล่านั้นในต่างสังคมออกไป แต่อยู่ในบริเวณเดียวกันกับพื้นที่ที่มีสัญลักษณ์นั้นอยู่ (Turner อ้างใน สุริยา สมุทคุปดี และคณะ, 2534 : 16) จากลักษณะคำอธิบายนี้ทำให้ได้แนวทางพิจารณาในฐานะที่เป็นระบบสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง ซึ่งว่าไปแล้วก็คือภาษาชนิดหนึ่งที่สามารถอ่านได้ เข้าถึงความหมายที่แท้จริงได้ด้วยการวิเคราะห์และตีความหมายเชิงสัญลักษณ์นั้น การศึกษาสัญลักษณ์จะต้องทำภายในสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่ง เพื่อที่จะได้เข้าใจว่าสัญลักษณ์มีความหมายต่อสมาชิกของสังคมอย่างไร เทอร์เนอร์ เชื่อว่า การเก็บข้อมูลแบบมองจากสายตาของเจ้าของวัฒนธรรม (Emic) อย่างเดียวไม่เพียงพอ และเขาคิดว่าการบรรยายและวิเคราะห์แบบ (Etic) มีความสำคัญติดเทียมกันกับการเก็บข้อมูลแบบ (Emic) ด้วย

Clifford Geertz (คลิฟฟอร์ด เกิยร์ซ) เสนอว่ามนุษย์นิยมและเปลี่ยโลกของตนเป็นแบบจำลองของจักรวาลโดยอาศัยสัญลักษณ์ และศาสนาเป็นระบบสัญลักษณ์ที่มนุษย์ใช้เสริมพลังให้กับโลกและการรับรู้โลก กล่าวคือ ศาสนามีความหมายต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์ ศาสนามีคำอธิบายให้กับการดำรงชีวิตและโลกทัศน์ของมนุษย์ตลอดจนธรรมชาติของชีวิต เกิยร์ซพูดถึงศาสนาในฐานะที่เป็นระบบสัญลักษณ์ ที่มนุษย์ใช้สำหรับเสริมธรรมชาติของโลกที่แท้จริงให้เข้มข้นยิ่งขึ้น รวมทั้งเสริมอารมณ์และความรู้สึกของมนุษย์เข้าเป็นส่วนหนึ่งของศาสนา ความหมายของศาสนา จากคำนิยามของเกิยร์ซนิยามว่า “ศาสนา คือ ระบบสัญลักษณ์ที่ให้ความหมายแก่สิ่งรอบตัว มีพลังอำนาจสามารถสร้างศรัทธา ให้อารมณ์ความรู้สึกของคนโดยการให้สังขรณ์เกี่ยวกับชีวิต และอธิบายประสบการณ์ในลักษณะที่สอดคล้องกับอารมณ์ความรู้สึกของคน และเป็นที่ยอมรับกันว่าเป็นจริง” (อ้างถึงใน อมรา พงศาพิชญ์, 2541 : 50) ความหมายของสัญลักษณ์จึงมีผลต่อความสัมพันธ์ของกลุ่มสถานภาพต่าง ๆ รวมทั้งระดับ รูปแบบ และค่านิยมทางสังคมซึ่งมีความสำคัญต่อวิถีชีวิต และการกระทำของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการทางสังคม จึงพอสรุป นิยามความหมายของศาสนา ได้คือ 1. เป็นระบบสัญลักษณ์ 2. มีพลังอำนาจที่สามารถสร้างศรัทธา ให้อารมณ์ความรู้สึกของคน 3. ให้สังขรณ์เกี่ยวกับชีวิต 4. อธิบายปรากฏการณ์ในลักษณะที่สอดคล้องกับอารมณ์และความรู้สึกของคน 5. อธิบายในลักษณะที่ผู้ที่เชื่อถือยอมรับกันว่าเป็นจริง

ในงานศึกษาเรื่อง **Deep Play** ของหนังสือเรื่อง “The Interpretation of Culture” (1973) เป็นการศึกษาพิธีกรรมการชนไก่ของชาวบาติ เกิยร์ซได้อธิบายให้เห็นว่า บางครั้งปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นผ่านสายตานั้นก็อาจมีความนัยรวมอยู่ด้วย เราจำเป็นต้องอ่านเข้าไปถึงเรื่องราวที่แฝงอยู่ในโครงสร้างส่วนลึกหรือห้วงอารมณ์และความรู้สึก (Deep Structure) มาประกอบกันด้วย การชนไก่ไม่ใช่เพียงเกมกีฬาและการแข่งขันเพื่อให้รู้แพ้และชนะเท่านั้น แต่สิ่งที่เกิยร์ซมองเข้าไปในห้วงอารมณ์และความรู้สึก ก็คือ การชนไก่ในแต่ละครั้งเป็นการแสดงออกทางอารมณ์และความรู้สึกที่กำลังเกิดขึ้นในวินาทีของการแข่ง เช่น ความตื่นเต้นหวาดเสียวจากการเสียงพ่นไก่อชน เพราะนั่นเป็นการแสดงให้เห็นว่าชัยชนะคือ ความยิ่งใหญ่และเป็นที่ยอมรับของคนทุกคน ผู้แพ้ก็จะรู้สึกสลดหดหู่ใจเหมือนกับการสูญเสียพลังแห่งความหวัง

พิเชฐ สายพันธ์ (2539 : 21) ได้กล่าวว่า เกิยร์ซได้พัฒนาการมองพิธีกรรมในฐานะที่เป็นการแสดงในงานที่ชื่อว่า “Negara” ซึ่งเป็นการศึกษาสัญลักษณ์ในพิธีกรรม เกิยร์ซกล่าวถึงพิธีศพของราชาในเมืองแห่งหนึ่งของบาติ ซึ่งจะมีขบวนแห่พระศพอันยิ่งใหญ่มุ่งไปสู่พระราชวังอันถือเป็นศูนย์กลางในพิธีเผาศพ ขบวนแห่จะประกอบด้วยเหล่าทหารม้า เครื่องราชูปโภคต่าง ๆ เครื่องประดับเกียรติยศ ขบวนขุนนาง พรหมณ์ และกษัตริย์พระองค์ใหม่ นำหน้าพระศพที่บรรจุในเจดีย์ 11 ชั้น หลังเจดีย์พระศพก็จะมีหญิงสาว 3 นาง ผู้ซึ่งพร้อมที่จะพลีร่างของตนสังเวไนในกองไฟ หญิง

สาวทั้ง 3 นางเชื่อว่า ตนจะได้เป็นราชินีผู้เป็นที่โปรดปรานขององค์กษัตริย์ในโลกหน้า จะมีการแสดงเหมือนฉากละครสำคัญเกิดขึ้น ร่างม้งกรจำลองจะถูกฆ่าและเผาไปพร้อมกับพระศพ นักบวชชั้นผู้ใหญ่จะลงมาจากเก้าอี้ในขบวนแห่และเข้าไปแย่งหอกธนูจากทหารเพื่อพุ่งใส่หัวม้งกร โดยที่ปลายหอกเหล่านี้จะติดด้วยดอกไม้ แล้วร่างม้งกรจะถูกแห่รอบนักบวชชั้นผู้ใหญ่เหล่านั้น และแห่รอบสิงโตสลักอันเป็นที่เผาพระศพ เมื่อขบวนเคลื่อนเข้าไปใกล้ที่เผาพระศพ พระเจดีย์จะถูกหมุนกลับ 3 รอบ เพื่อให้วิญญานสับสน ร่างของกษัตริย์จะถูกนำเข้าไปไว้ในร่างของสิงโตสลักซึ่งฉาบด้วย ทอง เงิน ทองแดง เหล็ก และตะกั่ว บรรดาพระผู้ใหญ่จะอ่าน โองการ สร้างน้ำศักดิ์สิทธิ์ลงบนพระวรกายของกษัตริย์ ไม้สีทอง สีดำ และขาว จะถูกวางไว้ใต้สิงโตแล้วจุดไฟเผา หญิงสาวทั้ง 3 นางจะถูกนำไปยังปะรำสังเวช ทุกคนแต่งตัวสวยงามเสมือนกับการเตรียมพร้อมที่จะมีชีวิตต่อไป (ในโลกหน้า) คนข้างล่างราดน้ำมันให้ไฟลุกท่วมขึ้นมา แล้วหญิงสาวทั้งสามก็พุ่งตัวลงสู่ทะเลเพลิงเบื้องล่าง นักพิราบถูกปล่อยขึ้นสู่ท้องฟ้าเป็นสัญลักษณ์แทนถึงดวงวิญญาณที่บินจากไป พิธีกรรมแห่งชีวิตอันคลาสสิกที่แสดงออกนี้ เป็นเสมือนละครโรงใหญ่ที่ทำให้เรื่องราวต่าง ๆ ในตำนานและในความคิดเกิดขึ้นจริง ในพิธีมิได้มีแต่การแสดงของบรรดากษัตริย์ ราชวงศ์ และชนชั้นสูงเท่านั้น แต่ยังมีผู้คนอีกจำนวนมากที่ห้อมล้อมพิธีนี้อยู่ อาจกล่าวได้ว่า พิธีกรรมดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงระบบการจัดการทางสังคมของชาวบาหลิ

การศึกษาของ Geertz เป็นลักษณะของการเปรียบเทียบวัฒนธรรมหนึ่งกับวัฒนธรรมอื่น ซึ่งเขากล่าวว่าจะทำให้การศึกษานั้นเข้าใจมากยิ่งขึ้น ในเรื่อง “From the Native’s Point of View” : on the Nature of Anthropological Understanding (1977) Geertz ได้ศึกษาคำนิยามของ “Person” โดยเปรียบเทียบใน 3 วัฒนธรรม คือ ในชวา บาหลิ และโมร็อกโค โดยได้ศึกษาอย่างพินิจพิเคราะห์ และวิเคราะห์จากรูปแบบของสัญลักษณ์ (Symbolic forms) คือ คำพูด (Words) มโนภาพ (Image) ขนบธรรมเนียม (Institution) และพฤติกรรม (Behaviors) ในศัพท์ที่พวกเขาเรียกตนเองกับพวกของตนและคนอื่น วิธีการศึกษาของ Geertz จะแตกต่างกันกับวิธีการของ Turner คือ ในขณะที่ Turner กล่าวว่า การศึกษาสัญลักษณ์นั้นจะต้องทำภายใต้วัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่ง แต่ของ Geertz จะศึกษาในลักษณะของการเปรียบเทียบกันหลายวัฒนธรรม (อ้างใน พระมหาสมชาย ไมตรี, 2536 : 14)

จากแนวคิดทฤษฎีของนักมานุษยวิทยาที่กล่าวมาแล้วนั้น จะเห็นว่าพิธีกรรมยังคงอยู่ได้ เพราะพิธีกรรมนั้นยังคงมีหน้าที่ ประโยชน์ต่อสังคมและพิธีกรรมยังสะท้อนถึงวิถีชีวิตธรรมเนียมปฏิบัติตลอดจนค่านิยม และการจัดระเบียบทางสังคม ขณะเดียวกันสัญลักษณ์ที่ใช้ในพิธีกรรมก็แสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และความสืบเนื่องของสังคมด้วย พิธีกรรมที่ปฏิบัติกันโดยทั่ว

ไปในสังคมไทยภายในรอบปีหนึ่ง อาจจำแนกได้เป็น 3 ประเภท คือ (ปราณี วงษ์เทศ, 2536 : 239-252)

1. พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำมาหากิน
2. พิธีกรรมที่เกี่ยวกับชีวิต
3. พิธีกรรมที่เกี่ยวกับชุมชนหรือสังคม

จากพิธีกรรมทั้ง 3 ประเภท อาจกล่าวได้ว่า

1. **พิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำมาหากิน** เป็นพิธีกรรมที่มีอยู่ตลอดทั้งปี แต่ช่วงของความสำคัญจะมีอยู่ระหว่างหลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตและก่อนจะเริ่มฤดูกาลผลิตใหม่ เป็นการกำหนดช่วงเวลาอย่างกว้าง ๆ ตามลักษณะสังคมชาวชนบทที่ผูกพันกับธรรมชาติ

2. **พิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต** ทุกสังคมมีพิธีกรรมในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต คือ พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกิด การเป็นผู้ใหญ่ การแต่งงาน การตาย ในการประกอบพิธีกรรมเหล่านี้จะมีญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านมาร่วมพิธี ญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านจึงเปรียบเสมือนพยานที่รับรู้การเปลี่ยนแปลงสภาพของคนในสังคม

3. **พิธีกรรมที่เกี่ยวกับชุมชนหรือสังคมหรือประเทศ** ในสังคมไทยพิธีกรรมนี้จะเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า เทวดา และผีทุกชนิด และจะเป็นพิธีกรรมที่ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะมาร่วมงานได้ทั้งหมด

จากพิธีกรรมรวมทั้ง 3 ประเภท มีพิธีกรรมที่เกี่ยวกับชุมชนหรือสังคมหรือประเทศเพียงพิธีกรรมเดียว ที่เกี่ยวข้องกับ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” เนื่องจากพิธีกรรมของความเชื่อทางศาสนาเกี่ยวข้องกับชุมชนนี้จะมีบทบาทสำคัญ ในการที่ทำให้ชาวบ้านต่างมีความรู้สึกร่วมกันอันหนึ่งอันเดียวกัน เกิดการผินึกและผสานกันทางสังคม ทั้งเป็นโอกาสที่ทำให้ชาวบ้านจะได้ร่วมกันทำบุญสุนทาน กินเลี้ยงและรื่นเริงสนุกสนานด้วยกัน หนุ่มสาวจะมีโอกาสพบปะกัน อีกทั้งยังเป็นเหตุให้มีการรวมญาติรวมมิตร ที่อยู่ห่างไกลกันมาร่วมสังสรรค์กันเป็นการช่วยรักษาสืบทอดวัฒนธรรม ทำให้สมาชิกในสังคมรู้สึกผูกพันว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคม และเป็นลูกหลานของเมืองพญานาคอย่างแท้จริง ภายใต้บรรทัดฐานทางสังคมเดียวกัน ทั้งหมดนี้คือพิธีกรรมที่ทำให้ชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงทุกผู้ทุกคนรู้สึกว่า เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนหรือสังคมหรือประเทศนั้น ๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่า พญานาคเป็นระบบสัญลักษณ์ของความเป็นวัฒนธรรมอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำ

น้ำโจงอย่างแท้จริง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่สามารถที่จะขวางกั้นให้สายน้ำโจงหยุดเดินและหมุนเวียนไปตามกาลเวลา หากแต่ความลุ่มลึกของแม่น้ำโจงคือ “จิตวิญญาณแห่งสายน้ำ” ของวิถีชีวิตคนอีสาน

จากทฤษฎีและกรอบความคิดที่ได้อธิบายในปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมทำให้ เลวี-เซตราส์ เทอร์เนอร์ เกียร์ซ ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาสัญลักษณ์มีแนวความคิดและทัศนะตรงกันว่า (นิยพรรณ วรณศิริ, 2540 : 114-115)

1. ความคิดของมนุษย์เป็นขบวนการทำงานโดยธรรมชาติ และเป็นอิสระจากการทำงานของร่างกาย ตัวอย่างเช่น ความฝันเป็นการทำงานของระบบความคิดและจิตใจ เกิดเมื่อตอนร่างกายหลับไหล และบงการความฝันไม่ได้

2. ขบวนการทางระบบความคิดมีเหตุและผลในตัวเอง โดยปราศจากการบงการของร่างกาย ตัวอย่างเช่น ระบบกฎไวยากรณ์ในภาษาทุก ๆ ภาษาของมนุษย์จะมีพื้นฐานเหมือนกันหมด กล่าวคือ หน่วยที่มีอำนาจ และสามารถจะกระทำการใด ๆ ต่อผู้อื่นได้จะมีตำแหน่งเป็นประธานของประโยคและอยู่หน้าประโยค หน่วยอ่อนแอกว่าและถูกกระทำการต้องเป็นกรรม และถูกวางไว้ส่วนหลังของประโยค เป็นต้น

3. ระบบความคิด (Cognitive System) จะเป็นตัวบงการ ๆ กระทำของคน ซึ่งจะถูกแสดงออกได้สองทางคือ ทางภาษา (Verbal Action) และทางการกระทำ (Body Action) จะรู้ว่าใครคิดอย่างไรก็ดูได้จากคำพูด (รวมทั้งการเขียน) และการกระทำของเขา

4. ผู้ที่ต้องการสื่อความคิดของคนให้ผู้อื่นรับรู้และเข้าใจ ต้องจงใจใส่ความหมาย (Encode) เข้าไปในคำพูดหรือการกระทำของตนและมุ่งสื่อต่อคนที่ตนจงใจให้รับรู้

5. ผู้ที่จะเข้าใจความคิดของผู้อื่นได้ต้องสามารถตีความ หรือถอดความหมายคำพูดหรือการกระทำของผู้อื่น (Decode)

6. ผู้สื่อความคิด และผู้รับความคิดจะเข้าใจซึ่งกันและกันได้ต้องเป็นผู้รู้กฎวัฒนธรรมเดียวกัน หรืออยู่ในสิ่งแวดล้อมแบบเดียวกัน เช่น การก้มมือ ถ้าทำในวัฒนธรรมไทยจะตีความได้ว่าการเรียกให้ผู้อื่นเข้ามาหาเรา แต่ถ้าการกระทำในวัฒนธรรมอเมริกัน อาจจะหมายถึงการทักทายกัน เป็นต้น ดังนั้น การจะเข้าใจกันได้ก็ต้องรู้กฎเกณฑ์ทางวัฒนธรรมของสังคมเดียวกัน

7. ระบบการตีความพฤติกรรมดังกล่าวแล้วเรียก “ระบบสัญลักษณ์” (Symbolism) ซึ่งหมายถึงการตีความหมายหลายชั้น ตัวแทนความหมาย และตัวที่ถูกแทนความหมายอาจจะไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกันมากนัก เป็นการแทนความหมายโดย “อิสระ” หรือ “อำเภอใจ” (Arbitrary) โดยการตกลงกันเองเป็นกฎเกณฑ์ในระหว่างผู้คนที่ในสังคมเดียวกัน คนนอกสังคมไม่มีวันจะเข้าใจความหมายนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น “แม่โจง” แปลว่า “เหล่า” ในสังคมไทยและคนไทยก็รู้จักความหมายนี้กันทั่วไป ทั้ง ๆ ที่แม่โจงถ้าแปลตรง ๆ ก็คือชื่อของแม่น้ำ ผู้ที่ไม่ใช่คนไทยจะเข้าใจเพียงว่าแม่โจงเป็นชื่อของแม่น้ำเท่านั้น

8. ระบบสัญลักษณ์มาจากขบวนการทำงานของระบบความคิด(Cognitive System) ในใจของมนุษย์ซึ่งเป็นระบบเชิงนามธรรมที่ลึกซึ้ง

9. พฤติกรรมทุก ๆ ด้านของมนุษย์เป็นระบบสัญลักษณ์ เพราะพฤติกรรมของมนุษย์มาจากระบบความคิดนั่นเอง

ฉะนั้นนักมานุษยวิทยาจึงเห็นพ้องต้องกันว่า โครงสร้างในใจของมนุษย์แสดงออกทางระบบสัญลักษณ์ และระบบสัญลักษณ์ที่แสดงออกถึงโครงสร้างในใจของมนุษย์ได้ดีที่สุด คือ “ระบบภาษา” และ “ศาสนา” ซึ่งทั้งสองระบบรวมกันอยู่ในนิทานปรัมปรา (Myth) มากที่สุด นิทานปรัมปราและตำนานที่ใช้ภาษาเขียนมีลักษณะของความขลังและศักดิ์สิทธิ์อยู่ในเนื้อหา และเป็นช่องทางแสดงออกของคำพูดหรือการกระทำในสิ่งที่สังคมห้ามกระทำ จึงต้องแสดงออกทางอ้อมคือแอบแฝงทางภาษาหนังสือและสังคมต้องอนุญาตเพราะถือว่าเป็นเรื่องของศาสนา มุมหนึ่งนิทานปรัมปราจึงมักมีเนื้อหาและเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตอันพิศดารของเทพเจ้าธรรมชาติและมนุษย์ที่สัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ได้หยิบยกแนวความคิดของวิกเตอร์ เทอร์เนอร์ มาอธิบายและวิเคราะห์ปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรม โดยเฉพาะพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาคที่ว่าด้วยการ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของหมู่บ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนสองฟากฝั่งแม่น้ำโขงที่มีความเชื่อเรื่องพญานาคหลงเหลืออยู่ แม้การท่องสูตรดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์ทางภาคอีสานของประเทศไทยจะมีขอบเขตกว้างขวางมาก แต่ผลงานชิ้นนี้เป็นความพยายามหาความหมายเกี่ยวกับความจริงที่เป็นอยู่ของวัฒนธรรมอีสาน โดยนำเอาแนวความคิดมาวิเคราะห์พิธีกรรมเกี่ยวกับพญานาค ซึ่งเป็นสังคมที่แตกต่างออกไปจากสังคมชาวเด็มนาคที่เทอร์เนอร์ได้เคยศึกษาไว้ ทั้งนี้เนื่องจากชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงมีขนาดใหญ่กว่าและมีพัฒนาการจากชุมชนเล็ก ๆ ในสมัยโบราณขึ้น

มาเป็นชุมชนขนาดใหญ่ในปัจจุบัน เหตุนี้เองผู้ศึกษาจึงอาศัยกระบวนการทางมานุษยวิทยา มาช่วยในการวิเคราะห์ความหมายของสัญลักษณ์ที่สำคัญของกลุ่มคนดังกล่าวอย่างละเอียด

บทส่งท้าย จากการศึกษา “ศาสนาและความเชื่อ” ในวัฒนธรรมความเชื่อ จึงสรุปได้ว่า

1. ระบบความเชื่อและศาสนา เป็นระบบสังคมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและพิธีกรรมในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติที่มีอำนาจในการให้คุณให้โทษกับมนุษย์ โดยมนุษย์ใช้พิธีกรรมเป็นสื่อในการต่อรองกับอำนาจเหนือธรรมชาตินั้น

2. ระบบความเชื่อและศาสนา เป็นระบบที่วางกรอบความคิดและให้คำอธิบายเกี่ยวกับสถานภาพของคนในสังคม และวางแนวปฏิบัติทางจริยธรรมให้คนในสังคม

3. ไสยศาสตร์ นับว่าอยู่ในระบบความเชื่อและศาสนาของสังคมหนึ่ง ๆ โดยเหตุที่เป็นวิธีการที่ตอบสนองความต้องการทางจิตใจของคนในสังคมโดยใช้วิธีการควบคุมอำนาจเหนือธรรมชาติเช่นเดียวกับศาสนา แต่ไสยศาสตร์ต่างกับศาสนาในแง่ที่ว่าศาสนาเป็นเรื่องของส่วนรวม แต่ไสยศาสตร์เป็นเรื่องของปัจเจกบุคคล

4. ระบบความเชื่อและศาสนา ทุกสังคมมีลักษณะเป็นการผสมผสานของความเชื่อและพิธีกรรมทางไสยศาสตร์และศาสนา

5. นักมานุษยวิทยาที่ศึกษาระบบความเชื่อและศาสนาในสังคมไทยได้ชี้ให้เห็นว่า “ระบบความเชื่อดั้งเดิมเรื่องผีสงเทวดา” “พิธีกรรมแบบพราหมณ์” และ “พิธีกรรมแบบพุทธ” ต่างก็มีหน้าที่ในการตอบสนองจิตใจของคนไทยและสามารถดำรงอยู่ในสังคมไทยได้อย่างผสมกลมกลืนเป็นระบบศาสนาอันเดียวกัน

“ศาสนาและความเชื่อ” เป็นส่วนประกอบที่สำคัญมากของวัฒนธรรม ถ้าจะแยกวัฒนธรรมออกเป็นวัฒนธรรมหลักและวัฒนธรรมรอง ศาสนาก็นับเป็นส่วนประกอบที่สำคัญมากของวัฒนธรรมหลัก อาจเกี่ยวข้องในส่วนของวัฒนธรรมรองบ้างแต่ไม่สำคัญ การพิจารณาเรื่องวัฒนธรรมจึงจำเป็นที่จะต้องให้ความสำคัญกับเรื่องศาสนาอย่างมาก การถ่ายทอดวัฒนธรรมและการรับวัฒนธรรมจากสังคมอื่น จะมีมากน้อยเพียงใดจะเข้ากันได้หรือมีความขัดแย้งในระดับรุนแรงหรือไม่ขึ้นอยู่กับว่าวัฒนธรรมนั้น ๆ เป็นวัฒนธรรมหลักหรือวัฒนธรรมรอง และเกี่ยวข้องกับเรื่องศาสนาอย่างไร

การสำรวจวรรณกรรมและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิทยานิพนธ์เรื่อง “พญานาคเจ้า แห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน” ในบทนี้จะนำเสนอผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมกับระบบความเชื่อมาเป็นแนวทางในการศึกษา โดยผู้ศึกษาได้แบ่งวรรณกรรม หนังสือ และเอกสารออกเป็น 3 ส่วน คือ

1. ส่วนที่ว่าด้วยประวัติความเป็นมาหรือตำนานเกี่ยวกับพญานาค
2. ส่วนที่ว่าด้วยพญานาคกับศิลปกรรมไทย
3. ส่วนที่ว่าด้วยแนวความคิดกับความหมายเชิงโครงสร้างในสังคมไทย ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับความหมายของระบบสัญลักษณ์ในสังคมไทย

1. ส่วนที่ว่าด้วยประวัติความเป็นมาของการนับถือพญานาค

คือ สารสังเขปของการอ้างอิงถึง “ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาค” ว่ามีที่มาจากแหล่งใดบ้างโดยอาศัยวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น นิทานพื้นบ้าน เรื่องเล่าปรัมปราคติ ตำนานท้องถิ่นพงศาวดารและวรรณคดี (ผู้สนใจสามารถติดตามอ่านและขยายโลกทัศน์ได้ใน “บทที่ 3 วรรณกรรมปรัมปรา : กับการพลิกตำนานแห่งอดีตเพื่อตามรอยพญานาค บันทึกพัฒนาการชีวิตทางวัฒนธรรมว่าด้วยมิติซับซ้อนของสังคมแห่งวิถีคิดจากข้อมูลคติชน”) ในลำดับนี้ผู้ศึกษาหยิบเป็นประเด็นในการศึกษาสำรวจและรวบรวมวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องเท่านั้น และมีดังนี้ คือ

ตำนานเมืองสวรรคโลก (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 72) เป็นนิทานปรัมปราเรื่องพญานาคตามตำนานได้กล่าวว่า

“ครั้งหนึ่งมีพญานาคอยู่ 2 ตัวเป็นสหายกัน อาศัยอยู่ในหนองกระแสน้ำ พญาศรีสัตตนาคราชอยู่ทางทิศใต้ ส่วนพญาสุตตนาคราชอยู่ทิศเหนือ ตามปกติวิสัยเวลาหาอาหารได้ก็จะเอามาแบ่งกัน วันหนึ่งพญาศรีสัตตนาคราชได้ช้างมาหนึ่งตัวก็แบ่งเนื้อช้างให้แก่สหายซึ่งอยู่ทางทิศเหนือคือพญาสุตตนาคราช

วันหนึ่งพญาสุตตนาคราชได้เม่นมาหนึ่งตัว ก็แบ่งเนื้อเม่นให้แก่สหายที่อยู่ทางทิศใต้ แต่พญาศรีสัตตนาคราชรู้สึกไม่พอใจและกับข้องใจว่าเนื้อเม่นไม่น่าจะน้อยกว่าเนื้อช้าง

เพราะสังเกตจากลักษณะของขนเม่นแล้ว มีความยาวและใหญ่กว่าขนช้าง จึงเป็นชนวนสงครามให้ต้องต่อสู้และรบราฆ่าฟันกัน

รบอยู่ได้ 7 วัน 7 คืน ทำให้พญาสุตตนาครบชนะพญาศรีสัตตนาคร ดังนั้นพญาสุตตนาครจึงพาบริวารขับไล่พญาศรีสัตตนาครพร้อมทั้งบริวารออกไปจากหนองน้ำนั้นเสีย ฝ่ายพญาศรีสัตตนาครเห็นว่าไม่เป็นท่าจึงนำพาบริวารของตนคู่คู้ควักแผ่นดินพ่ายหนีออกไปทิศตะวันตกเฉียงใต้ แล้วเกิดเป็นแม่โขงในปัจจุบันนี้”

อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) เป็นหนังสือที่มีนิทานปรัมปราเกี่ยวกับพญานาคเต็มไปหมดและดูเหมือนว่าจะมีพญานาคมากที่สุด ตามตำนานได้กล่าวว่

“ยังมีนาค 2 ตัว เป็นมิตรสหายกันอาศัยอยู่ในหนองแส ตัวหนึ่งชื่อพินทโยนกวดินาคเป็นใหญ่อยู่หัวหนอง อีกตัวหนึ่งชื่อชนะมุลนาคเป็นใหญ่อยู่ท้ายหนองกับชีวานาคผู้เป็นหลาน และทั้งสองก็ให้ความสัจย์แก่กันและกัน ถ้าหากมีสัตว์ตัวใดตัวหนึ่งมาตกที่หัวหนองก็ดี ตกท้ายหนองก็ดี เราทั้งสองรักกันด้วยอาหารการเลี้ยงชีวิต เราทั้งสองจงเอาเนื้อสัตว์เหล่านั้นมาแบ่งปันแก่กันเพื่อเลี้ยงชีวิต

อยู่มาวันหนึ่งมีช้างตัวหนึ่งตกอยู่ที่ท้ายหนอง ชนะมุลนาคก็เอาเนื้อช้างไปแบ่งให้พินทโยนกวดินาค อยู่มาอีกสองสามวันก็มีเม่นตัวหนึ่งมาตกลงที่หัวหนอง พินทโยนกวดินาคก็เอาเนื้อสัตว์นั้นมาแบ่งเอาไปให้ชนะมุลนาค แต่ชนะมุลนาคกินไม่อิ่มและรู้สึกไม่พอใจเพราะบังเอิญมองไปเห็นขนเม่นยาวถึงศอก ก็เกิดความโกรธหาว่าพินทโยนกวดินาคไม่ตั้งมั่นในความสัจย์ นาคทั้งสองก็เกิดทะเลาะวิวาทกัดกันขึ้นในหนอง เทวดาที่เป็นใหญ่อยู่ที่นั่นห้ามปราม นาคทั้งสองก็ไม่ได้เชื่อฟัง จึงนำความขึ้นไปไหว้พระอินทร์พอทราบเหตุ นั้น ๆ จึงใช้ให้วิสุกรรมเทวบุตรขับไล่ นาคทั้งสองให้หนีไปเสียจากหนองนั้น ทำให้ นาคทั้งสองวัดเหวี่ยงกันออกหนีจากหนองนั้นไปด้วยอก ดินก็ลิกเป็นคลอง

ชีวานาคผู้เป็นหลานของชนะมุลนาคก็คู่คู้ควักให้เป็นแม่น้ำออกไปตามคลองออกของนาคทั้งสอง แม่น้ำจึงเรียกชื่อว่า “อุรังคนที” ส่วนพินทโยนกวดินาคได้คู่คู้ควักให้เป็นแม่น้ำออกไปทางเมืองเชียงใหม่ เรียกว่า “แม่น้ำพิง” และ “เมืองโยนกวดินคร” ตามชื่อนาคตัวนั้น ส่วนศิษย์สี่เปรตเห็นสัตว์ทั้งหลายในน้ำหนองแสตายมาก จึงพากันมาชุมนุมกินอยู่ในที่นั้น ทำให้ นาคทั้งหลาย มีสุวรรณนาค พุทโธปาปนาค ปัพพารนาค สุกขรนาค

และหัตถิศรีสัตตนาท อยู่ไม่ได้จึงหนีไปอยู่ตามแม่น้ำอุรังคนที ซึ่งเป็นแม่น้ำโขงในปัจจุบัน”

ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา (2513) เป็นหนังสือที่กรมศิลปากรพิจารณาแล้วเห็นสมควรอนุญาตให้จัดพิมพ์เพราะเป็นหนังสือที่ให้ความรู้เกี่ยวกับตำนานพงศาวดารกรุงกัมพูชา ตั้งแต่สมัยโบราณ จนถึงจุลศักราช 1227 (พ.ศ. 2408) รัชกาลสมเด็จพระนโรดม ซึ่งตรงกับรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งเรื่องราวต่าง ๆ ที่กัมพูชาเกี่ยวข้องกับไทย เนื้อเรื่องเป็นหนังสือ 3 ตอน แต่งต่างสมัยกัน กล่าวคือ

ตอนที่ 1 เป็นเรื่องตำนานครั้งคำบรรพ์ ไม่ปรากฏศักราชกล่าวถึงเรื่องสร้างพระนครหลวงพระนครวัด มีบางแผนกกล่าวว่าพระองค์เจ้านพรัตนหริรัศยราชานุบัติ ราชบุตรสมเด็จพระนโรดม แต่งขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ. 2420 เพื่อเชื่อมเข้าข้างหน้าหนังสือพงศาวดารเขมรที่มีอยู่แล้ว

ตอนที่ 2 เป็นพงศาวดารเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 1889 รัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมนิพนธ์ท จนถึง พ.ศ. 2361 ครั้งนักร้องจันทร์เป็นสมเด็จพระอุทัยราชา ครองกรุงกัมพูชา ตรงกับรัชกาลที่ 2 กรุงรัตนโกสินทร์ พงศาวดารเขมรตอนนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานไว้ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งแรกว่า แต่งในรัชกาลสมเด็จพระหริรัศยราชานุบัติ ครองกรุงกัมพูชา และสมเด็จพระหริรัศยฯ ถวายฉบับเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แปลออกเป็นภาษาไทยเมื่อ พ.ศ. 2398 ดังได้ตีพิมพ์ออกเผยแพร่รวมอยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1

ตอนที่ 3 เป็นพงศาวดารเขมรต่อตอนที่ 2 ลงมาจนถึงปี พ.ศ. 2404 เมื่อสมเด็จพระนโรดม ครองกรุงกัมพูชา ตรงกับรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏว่าแต่งเมื่อใด ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ ได้ค้นฉบับหนังสือเรื่องราชพงศาวดารกรุงกัมพูชานี้จากกรุงกัมพูชา นำมามอบให้แก่ หอพระสมุดวชิรญาณเมื่อปี พ.ศ. 2457 กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณพิจารณาเห็นเป็นพงศาวดารฉบับที่แปลกพิสดารกว่าที่เคยมีมาก่อน สมควรจะแปลขึ้นไว้เป็นหลักฐานในภาษาไทย จึงได้นำความทูล นายพลเอกสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชณุโลกประชานารถขอประทานอนุญาตให้นายพันตรีหลวงเรืองเดชอนันต์ (ทองดี ธนรัชต์) (ผู้มีความรู้เชี่ยวชาญทั้งภาษาเขมรและภาษาไทยรับแปล)

ในที่นี้ผู้ศึกษาเลือกศึกษาเพียง “ตอนที่ 1” เท่านั้น เพราะจะมีเรื่องราวของพญานาคมากมายในต้นฉบับภาษาเขมร เรื่องมีอยู่ว่า

“ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาเริ่มภาคศึกคำบรรพ์ด้วยพุทธทำนายว่า ขณะทีพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพระชนมายุจวนครบถ้วนได้ 80 พรรษา ได้เสด็จพระราชดำเนินเลียบบตามฝั่งมหาสมุทร มีพระมหาอาณนเถระตามเสด็จด้วย สมัยหนึ่งได้เสด็จมาบรรลุถึงเกาะใหญ่เกาะหนึ่ง ที่กลางเกาะมีต้นหมัน (หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ต้นทะเลโลก) ขึ้นอยู่ต้นหนึ่ง ต้นหมันต้นใหญ่ประกอบด้วยกิ่งก้านสาขา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงประทับยังใต้ร่มไม้หมันนั้น ที่ลำต้นของต้นหมันมีโพรงใหญ่ เป็นโพรงของพญานาคลงสู่เมืองบาดาล ต่อมาพญานาคนำบริวารขึ้นจากเมืองบาดาล มาน้อมเศียรนมัสการกราบบังคมทูลขอพระธรรมวิเศษเทศนา พระพุทธองค์ก็ประทานให้

คำคั้นนั้น ผุ้เทพนิกรทั้งปวงก็พากันหะเหินโดยนภากาศเพื่อขอเฝ้า แล้วกราบทูลถามข้อธรรมปัญหาต่าง ๆ ส่วนบนต้นหมันมีตะกวดตัวหนึ่งอาศัยอยู่ ก็ได้ยินศัพท์คำเนียงพระสังฆธรรมเทศนาแห่งพระตถาคตที่ประทานผุ้เทพบุตรเทพธิดา ตลอดถึงผุ้ขนาดนาคิทุกประการ แล้วน้อมเกล้าฯ กราบถวายบังคม เพื่อขอเศษอาหารทิพย์ทีพระองค์ทรงบริโภค ครันตะกวดได้บริโภคอาหารทิพย์เข้าไปแล้วก็รู้สึกมีรสโอชา จึงเลบชีวหาลีบบปากของตนเอง

สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงทัศนการเห็นลันตะกวดทีเลบออกมาเลบบาก แดกออกเป็น 2 ซีก ก็ทรงแยมพระโอบุษฐ์ศรีสรทนายบอกแก่พระมหาอาณนเถระว่า จำเดิมตั้งแต่นี้ไปภายหน้า เกาะโคคหมันนี้จะมิแผ่นดินงอกออกกว้างใหญ่ แล้วจะเกิดเป็นนครหนึ่ง ส่วนสัตว์ตะกวดนี้ทีแอบได้ยินพระสังฆธรรม ครันเมื่อสิ้นชีพแล้วจะได้บังเกิดบนสวรรค์แล้วจะได้จุติลงมาเป็นกษัตริย์ครอง “กรุงอินทปัตตนคร” และพระราชบุตรจะได้เสด็จมายังทีตรงนี้ แล้วพญานาคทีได้มาฟังธรรมเทศนาจะมาสร้างนครลงตรงนี้ ในราชบุตรองค์นี้ประทับโดยขนานนามพระนครว่า “กรุงกัมพูชา” ส่วนนานาประเทศจะเรียกว่า “เขมรภาษา” พระอินทราธิราช จะได้มาสร้างปราสาทถวาย แล้วเรียกนามเมืองว่า “อินทปัตตนคร” เป็น 2 ชื่อ และบรรดามนุษยชาติในพระราชธานีนี้จะพุดจาสิ่งใด ๆ ไม่ค่อยยังยืนอยู่ในสัตขานุสตัคย์โดยพระบูรพกษัตริย์อยู่ตั้งแผ่นดินมีชาติกำเนิดจากสัตว์ตะกวดมีลันแผดแยกออกเป็น 2 ซีก”

เรื่องเล่าเกี่ยวกับนาคในเมืองเขมรมีอีกเรื่องหนึ่ง กล่าวว้า...

“เมื่อ พ.ศ. 1838 จักรพรรดิจีนราชวงศ์หงวดสืบราชทูตไปเกลี้ยกล่อมกษัตริย์เขมรมิบุคคลผู้หนึ่งชื่อ “โจวต้ากวาน” ร่วมเดินทางไปกับราชทูตด้วย โจวต้ากวานเข้าไปถึง

นครธม เมื่อราวเดือนสิงหาคม พ.ศ. 1839 (ตรงกับปีที่สร้างเมืองเชียงใหม่) พักอยู่ที่นั่นหนึ่งปีจึงเดินทางกลับเมืองจีน แล้วเขียนบันทึกเล่าเรื่องต่าง ๆ ไว้ (เฉลิม ขงบุญเกิด แปลจากต้นฉบับภาษาจีนเป็นภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. 2510) โจวต้ากวางบันทึกไว้ดังนี้

ส่วนที่เกี่ยวกับปราสาททองคำภายในพระราชวังนั้นพระเจ้าแผ่นดินเข้าที่บรรทมในยามราตรีรับนยอดปราสาท พวกชาวพื้นเมืองพากันกล่าวว่า ปราสาทนั้นมี “ภูติงูเก้าศีรษะ” ซึ่งเป็นพระภูมิเจ้าที่ทั่วทั้งประเทศ ภูติตนนี้เป็นร่างของสตรีและจะปรากฏกายทุกคืน พระเจ้าแผ่นดินจะเข้าที่บรรทมและทรงร่วมสังวาสด้วยก่อน แม้แต่บรรดามเหสีทั้งหลายของพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่กล้าเข้าไปในปราสาทนี้

พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออกจากปราสาทนั้นเมื่อเพลยามที่ 2 แล้ว จึงจะเข้าที่พระบรรทมร่วมกับพระมเหสีและพระสนมได้ ถ้าหากราตรีใดภูติตนนี้ไม่ปรากฏกาย ก็หมายความว่าเวลาสวรรคตของพระเจ้าแผ่นดินของชาวป่าเถื่อนพระองค์นั้นใกล้เข้ามาแล้ว ถ้าพระเจ้าแผ่นดินของชาวป่าเถื่อนมิได้เสด็จไปเพียงราตรีเดียว ก็จะทรงได้รับภัยอันตราย”

พระราชพงศาวดารเขมร ของ (ทองสีบ สุกะมาร์ค, 2526 : 7-9) เนื้อหาของหนังสือได้กล่าวถึงนิทานเรื่องหนึ่งคือ “พระทอง-นางนาค” (พ.ศ.731-741) ประวัติศาสตร์แห่งประชาชาติเขมรนั้น เริ่มขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 8 มีเรื่องเล่าว่า

“ที่เกาะโคกชลอก เมืองพนม มีลูกสาวชาวเขาคคนหนึ่ง ชื่อ “นางนาค”^{*} เป็นผู้ปกครอง ในศิลาจารึกเรียกว่า “โสมมา” หรือ “นาคีโสมมา” ส่วนในเอกสารจีนกล่าวว่า ที่เมืองพูนัน (พนม) มีนางพญาคคนหนึ่ง ชื่อ “ลิว-ยี่” เป็นผู้ปกครอง และกล่าวชมเชยว่า พระนางมีพระรูปโฉมงามสง่าเหมือนเจ้าชาย ดังนี้

มีตำนานเล่าว่า ชาวอินเดียตะวันตกเฉียงใต้คนหนึ่งมีชื่อตามภาษาสันสกฤตว่า “เกาณทีนยะ” หรือตามภาษาบาลีว่า “โกณฑัญญะ” ซึ่งจีนเรียกว่า “เทียน” ได้รับคำบอกเล่าหรือเทพเจ้าเข้าฝันว่า ที่เมืองชายทะเลทางตะวันออกเฉียงหนึ่ง มีผู้หญิงปกครอง ถ้าจะไปปล้นเอาเมืองก็คงได้โดยไมยาก ดังนี้ จึงชักชวนพรรคพวกลงเรือใหญ่เดินทางออกจากเมืองกี (มคร?) มาสู่เมืองพนม ในศิลาจารึกของจามกล่าวว่าเกาณทีนยะเดินทางมาแวะขึ้น

* นค = พนม-ภูเขา นาค = ชาวพนม - ชาวเขา นาคี = นางนาค - หญิงชาวเขา

บกที่ปากแม่น้ำโขง ที่เรียกว่า “บันทายไพรนคร” (ภวปุระ) ณ บริเวณโขงอ่อนก่อน เมื่อตั้งมั่นได้แล้วจึงลงเรือมาปล้นเกาะ โศกชลอก โดยเริ่มโจมตีตำบลชายทะเล ปากแม่น้ำที่จะเข้าสู่กรุงโศกชลอก ในราว พ.ศ. 731

ฝ่ายนางนาครู้ข่าวว่ามีข้าศึกมาตีเมือง ก็เกณฑ์เรือพลลงเรือแจวเรือพายออกไปต่อต้าน แต่ถูกข้าศึกใช้ธนูยิงถูกไพร่พลบาดเจ็บล้มตายลงเป็นอันมาก พระนางเห็นว่าไพร่พลของพระองค์มีน้อยกว่าของข้าศึก ไม่สามารถจะต่อต้านศัตรูได้จึงยอมแพ้ เมื่อเกาทินยะได้ชัยชนะแล้ว จึงตั้งตัวเป็นกษัตริย์ปกครองกรุงโศกชลอก แห่งเมืองพนม แล้วตั้งนางนาคเป็นอัครมเหสี มีพระนามว่า “นาคีโสมา” บรรดาชาวเมืองนิยมเรียกพระมหากษัตริย์และพระมเหสีทั้งสองพระองค์นี้ว่า “พระทอง-นางนาค” นับเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชอาณาจักรเขมร ส่วนในพงศาวดารจีนเรียกพระทอง (เกาณทินยะ) ว่า “ฮวน-เทียน” และ “ฟาน-เทียน” หรือ “ห้วน-ถัน” ตามสำเนียงจีนแต่ละท้องถิ่น ราชอาณาจักรพนมในสมัยนั้น คงไม่ใหญ่โตเท่าไรนัก ในเอกสารจีนกล่าวว่าพระเจ้าฮวน-เทียน (พระทอง) กับพระนางลิว-ยี่ (นางนาค) มีพระราชบุตรพระองค์หนึ่ง มีพระนามว่า “ฮวน-พัน-ฮวง” พระราชบิดาทรงแต่งตั้งให้เป็นผู้ปกครองดูแลเมืองขึ้น 7 เมือง

อนึ่ง มีทำนองเพลงเขมรโบราณอยู่ 2 เพลง ชื่อ เพลงพระทอง 1 เพลงนางนาค 1 ที่เขาแต่งขึ้นเฉลิมพระเกียรติแก่พระทอง-นางนาค ผู้เป็นปฐมกษัตริย์ราชวงศ์เขมรสำหรับร้องหรือบรรเลงเพื่ออำนวยความสุขมงคล มาจนตราบถึงทุกวันนี้ “พระทอง-นางนาค” ได้เสวยราชสมบัติมาจนตลอดพระชนม์ชีพ พระทองทิวงคตในราว พ.ศ. 741”

ตำนานสุวรรณโคมคำ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 72, 2504) ได้กล่าวถึง

“พระยาอินทปัฐเจ้าเมืองโพธิสารหลวง มีพระโอรสอยู่ 7 องค์ องค์ที่ 7 ชื่อ “สุวรรณมุกขทวาร” เพราะประสูติจากทางปาก ตอนประสูตินี้มีปรากฏการณ์ประหลาดหลายอย่าง เมื่อพระราชบิดาให้พาหิระพราหมณ์ท่าย พราหมณ์นั้นได้ท่ายว่า เจ้าชายองค์นั้นเป็นตัวกาลิบ้านกาลิเมือง ให้ลอยแพเสีย พระราชบิดาจึงโปรดให้นำพระราชมารดาซึ่งมีพระนามว่า “อูรสา” และพระกุมาร ใส่แพลอยไปตามลำน้ำโขง

ความนี้ล่วงรู้ไปถึงเจ้าไอยะผู้เป็นมหาอุปราชแคว้นโพธิสารหลวง แต่ได้ออกไปอยู่ที่เมืองคอนทราย ซึ่งตั้งห่างไปทางทิศเหนือของเมืองโพธิสารหลวงมาก เจ้าไอยะจึงทำพิธีจุดโคมทองขึ้นริมฝั่งแม่น้ำโขง เพื่อบวงสรวงพญานาคที่อยู่ในแม่น้ำโขง ขอให้ช่วยปก

ปักษีรักษาผู้ถูกลอยแพทั้งสอง พญานาคจึงพาบริวารล่องตามลำแม่น้ำโขง ลงไปสร้างฝายกั้นแม่น้ำโขงตักหน้าแพ ทำให้น้ำในแม่น้ำโขงท่วมทันขึ้นเต็มฝั่งและเกิดพายุพัดเอาแพแล่นทวนกระแสแม่น้ำผ่านเมืองโพธิสารหลวง ขึ้นไปจนถึงเมืองคอนทราย แพไปหยุดตรงท่าที่ปากเสาโคมทองคำบูชาพญานาค นำอัศจรรย์นัก เจ้าโอยะทรงดีพระทัยที่ได้พบพระธิดาและพระนัดดา โปรดให้มีงานสมโภช 7 วัน 7 คืน แล้วให้สร้างเมืองขึ้นตรงที่แพจอด เพื่อให้เจ้าชายสุวรรณมุกขทวารพระนัดดาครอง เรียกว่า “เมืองสุวรรณโคมคำ” และตรงฝายที่พญานาคชวนพรรคพวกไปสร้างขึ้นกั้นกระแสน้ำในแม่น้ำโขงนั้น ต่อมาเรียกว่า “ฝายนาค” แต่ทุกวันนี้มักเรียกกันว่า “แก่งลีผี”

ต่อมาเมืองโพธิสารหลวงเกิดเหตุพิภิกขภัยและเกิดโรคระบาด ผู้คนหนีขึ้นมาอยู่ที่เมืองสุวรรณโคมคำมาก พระยาอินทปัฐเสด็จตามขึ้นมารับพระนางอรุสากับราชกุมารกลับไปเมืองโพธิสารหลวงตามเดิม แต่พระนางไม่ยอม พระยาอินทปัฐจึงต้องอภิเษกให้เจ้าชายครองเมืองสุวรรณโคมคำ แล้วเสด็จกลับไปครองเมืองโพธิสารหลวง ต่อมาอีกไม่นานก็สวรรคต กษัตริย์องค์ใหม่ที่ขึ้นครองราชย์แทนได้เนรเทศพาหิระพราหมณ์ออกจากเมืองพาหิระพราหมณ์เข้าตาจน ก็โกรธได้จัดให้พราหมณ์ไปตั้งเมืองใหม่อยู่ต้นแม่น้ำกก ห่างจากเมืองสุวรรณโคมคำระยะทาง 3 คืน เมืองใหม่นี้ชื่อ “เมืองอุโมงค์เสลา” เพราะมีถ้ำใหญ่อยู่ถ้ำหนึ่ง ชื่อ “ถ้ำผาตูบ” (เมืองนี้ได้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเมืองดุม หรือเมืองฝางเก่าที่มี ส่วนเมืองโพธิสารหลวงนั้น ต่อมาเป็น “เมืองหลวงพระบาง”)

ต่อมาเชื้อสายเจ้าสุวรรณมุกขทวารได้หมดลง เป็นเหตุให้เชื้อสายของพาหิระพราหมณ์ได้ครองสุวรรณโคมคำแทน แต่กษัตริย์เชื้อสายพราหมณ์มิได้อยู่ในทศพิธราชธรรม จึงเกิดเดือดร้อนทั่วไป ครั้งนั้นริมแม่น้ำโขงในเขตเมืองสุวรรณโคมคำ มีกระต่ายเขี้ยวใจคนหนึ่งได้ทำไร่เลี้ยงชีวิต วันหนึ่งมีลูกสาวพญานาครวม 3 คนด้วยกัน (น่าจะเป็นลูกของพญานาคตนเดียวกับที่ชวนพวกไปทำฝายนาค เพราะเขาว่าพวกนาคนี้อายุยืน) ได้ขึ้นมาเล่นน้ำ เล่นน้ำเพลินนานเข้าก็หิว จะกลับไปกินที่วังของตนได้น้ำก็ชักช้า จึงเข้าไปขโมยผลไม้ในไร่ของชายเขี้ยวใจกินแก้หิว เมื่อกลับไปถึงวังแล้ว ได้เล่าเรื่องนี้ให้พญานาคบิดาทราบ พญานาคเป็นผู้รักษาศิล เมื่อเห็นลูกสาวตนผิด ก็ส่งให้ขึ้นไปปรับใช้ชายเขี้ยวใจชิดานาคทั้งสามแปลงกายเป็นมนุษย์ขึ้นไปอยู่กับชายเขี้ยวใจ ช่วยเหลือกิจการภายในบ้าน และได้เนรมิตเรือสินค้า ให้ชายผู้เป็นนายเล่นทวนน้ำขึ้นไปขายที่เมืองสุวรรณโคมคำ แต่ก็ถูกพระยาขอมเจ้าเมืองเชื้อสายพาหิระพราหมณ์ หาเรื่องริบเอาเรือและสินค้าเสียสิ้น ชิดาพญานาคจึงเนรมิตเรือและสินค้าขึ้นใหม่ แล้วลงเรือไปด้วย ครั้นเมื่อพระยาขอมแก่งล้งชวน

ชายเจ้าของเรือไปเล่นพนันเอาเรือและสินค้าอีกคราวนี้ธิดาพญานาคช่วยกันทำให้ชายผู้เป็นนายคนขณะพนัน แต่พระยาขอมกลับพาลหาเรื่องขับไล่เรือออกไปจากเมือง

ธิดาพญานาคนำเอาเรื่องนี้ไปเล่าให้บิดาของตนฟัง พญานาคจึงนำบริวารขึ้นมาบันดลให้น้ำในแม่น้ำโขงเอ่อขึ้นมาท่วมเมืองสุวรรณโคมคำ จมหายไปได้น้ำสิ้นภายในคืนเดียว พระยาขอมและชาวเมืองที่ไม่ตั้งอยู่ในศีลสัตย์ก็พากันจมน้ำตายหมด เหลือแต่ผู้ตั้งในสุจริตธรรมเท่านั้น แต่นั้นมาเมืองก็หายไปเหลือแต่ท่าเรือ เรียกว่า “ท่าโคมคำ” อยู่จนบัดนี้”

จบเรื่องนาคใน “ตำนานสุวรรณโคมคำ” แล้ว ยังมีเรื่องนาคที่เป็นเรื่องราวต่อไปอีกว่า...

ตำนานสิงหนวัติ (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61, 2478) ได้กล่าวถึง

“ณ ที่ตั้งเมืองสุวรรณโคมคำเก่าซึ่งร้างไปแล้วนั้น ต่อมาเจ้าสิงหนวัติกุมารเชื้อไทย ได้อพยพครัวไทยหนึ่งแสนคนจากทางเหนือ เข้ามาพักอยู่ชั่วคราว ก็ได้มีพญานาคคนหนึ่ง ชื่อ “พันธุนาคราช” ได้เนรมิตกายเป็นพราหมณ์เข้ามาทูลเจ้าสิงหนวัติว่า “ขอให้พระองค์ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม แล้วบ้านเมืองจะรุ่งเรือง และข้าพระเจ้าจะได้ชี้ที่ตั้งเมืองให้” เมื่อพญานาคแปลงชี้ที่ตั้งเมืองให้แล้วก็หายไป ตกกลางคืนพญานาคขึ้นมาควักพื้นดินเป็นคูเมืองสี่ด้าน กว้างด้านละ 3,000 วา และกลับไปเมื่อตอนจะสว่าง ที่ทำไม่ยอมให้ใคร ๆ เห็นตัว

ตอนเช้าเมื่อเจ้าสิงหนวัติทอดพระเนตรเห็นคูและคันดิน เป็นขอบเขตเมืองขึ้นมาเช่นนั้น ก็โสมนัสตรัสสั่งให้สร้างเมืองขึ้น ณ ที่นั้น เสร็จแล้วให้ชื่อว่า “เมืองนาคพันธุสิงหนวัติ” โดยเอาชื่อพญานาคเข้าผสมกับพระนามของพระองค์ ต่อมาพระองค์ทรงยกทัพไปปราบเมืองอุโมงค์เสลาและอื่น ๆ เข้ามาไว้ได้ทั้งหมด และทรงรวมตั้งขึ้นเป็นแคว้นเรียกว่า “แคว้นโยนกนาคนคร” อันเป็นแคว้นแคว้นแรกที่ปรากฏเป็นพงศาวดารโยนก”

คำเนิร เลขะกุล (2521) ได้กล่าวถึงเรื่อง “นาค-งู-ปลาไหล-กระรอก” ในหนังสือชุด “สัตว์ในเทพนิยาย” เนื้อหาพูดถึงความเชื่อเรื่องงูของมนุษย์ในสมัยโบราณ ในตำนานพื้นเมืองของไทยมักจะกล่าวถึงพญานาคและนางนาคอยู่บ่อย ๆ จนกระทั่งมีนักประวัติศาสตร์บางคนได้ให้ความเห็นอย่างน่าฟังว่า ท่านผู้เขียนตำนานเมืองในสมัยโบราณนั้น เมื่อกล่าวถึงกษัตริย์สักพระองค์หนึ่ง

ที่ทรงมีพระเกียรติคุณมาก มักจะยกย่องว่า กษัตริย์พระองค์นั้นมีพระราชมารดาเป็นนาคหากไม่ทราบแน่ชัดว่าผู้ใดเป็นพระราชมารดา ส่วนนักประวัติศาสตร์อีกท่านหนึ่งได้ให้ความเห็นไว้เป็นส่วนตัวว่า ถ้าในตำนานกล่าวว่า กษัตริย์พระองค์ใดทรงมีพระราชมารดาเป็นนางนาคแล้ว เป็นเชื่อได้ว่าพระราชมารดาต้องมีเชื้อสายขอม ความเห็นนี้น่าคิด เพราะพวกขอมนับถือนาคมาก ศาสนสถานของขอมมักสลักรูปพญานาคไว้มากมาย ในหนังสือได้นำเอาเรื่องราวของนาคในตำนานที่กล่าวแล้วมาเล่าย่อ ๆ ไว้

ยมโดย เพ็ญพงศา ได้ทำวิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต เรื่อง “ครุฑและนาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี” (2521) เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติและความเป็นมาของครุฑและนาค ตลอดจนวรรณกรรมที่เกี่ยวกับครุฑและนาค ผู้ศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงประวัติความเป็นมาของครุฑและนาคอย่างละเอียด โดยแยกออกเป็น 3 หัวข้อ คือ 1. กำเนิดครุฑและนาค 2. ที่อยู่ของครุฑและนาค และ 3. บทบาทและลักษณะของครุฑและนาค ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ยังได้กล่าวถึงพระไตรปิฎกใน “ปางมัสยวตาร” ว่า พญานาคเคยเป็นเชือกผูกเรือของท้าวสัตยพรต หรือพระมनुไว้กับกระโถงปลาใหญ่ เมื่อคราวน้ำท่วมโลก ฉะนั้น เรื่องของครุฑและนาคในอินเดียจึงมีอิทธิพลต่อสังคมและวัฒนธรรมไทยในด้านต่าง ๆ อยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านศิลปกรรมไทย วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงช่วยขยายความรู้ทางวัฒนธรรมอินเดียให้กว้างมากยิ่งขึ้น

โดยรวมวัตถุประสงค์ของการวิจัยนี้ ก็เพื่อจะศึกษาเกี่ยวกับแนวคิด เรื่องครุฑและนาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี เป็นการรวบรวม ศึกษาและวิเคราะห์เรื่องครุฑและนาค ในแง่ต่าง ๆ จากวรรณคดีสันสกฤต อาทิ มหาภารตะและคัมภีร์ปุราณะฉบับต่าง ๆ และจากวรรณคดีบาลี ได้แก่ “พระไตรปิฎก” และ “ชาดกัฎฐกถา”

ผลของการวิจัยทำให้ทราบว่า แม้ครุฑและนาคในวรรณคดีสันสกฤตจะมีกำเนิดจากพระผู้เป็นเจ้าของค์เดียวกัน คือ พระกศยปประชาบดี แต่ทั้งสองฝ่ายก็เป็นปฏิปักษ์ต่อกันเพราะเป็นลูกต่างมารดากัน ครุฑได้พรจากพระวิษณุให้เสพนาคเป็นภักษาหารให้ยกเว้นนาคเพียงบางตัว ส่วนคติของปรัชญาพุทธศาสนาเชื่อว่ากรรมแห่งครุฑและนาคเป็นเครื่องกำหนดให้ทั้งสองฝ่ายเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน และเป็นที่ยอมรับกันว่านาคเป็นอาหารของครุฑตามลักษณะธรรมชาติ แต่บางคราวครุฑและนาคก็เป็นมิตรต่อกันเมื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า โดยที่เรื่องครุฑและนาคของอินเดียเข้ามามีอิทธิพลอยู่ในสังคมและวัฒนธรรมไทยในด้านต่าง ๆ อยู่มาก โดยเฉพาะศิลปกรรมไทย เราจะเห็นภาพครุฑและนาคในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งในจิตรกรรม ปฏิมากรมและสถาปัตยกรรม การศึกษาเรื่องครุฑและนาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลีจึงช่วยขยายความรู้ทางวัฒนธรรมของอินเดียให้กว้างขวางยิ่งขึ้น และช่วยขยายความรู้ ความเข้าใจในวัฒนธรรมไทยส่วนหนึ่งอีกด้วย

อรพิมพ์ บุญอาภา ได้ศึกษาเรื่อง “นาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี” ซึ่งเป็นวิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต (2524)

วัตถุประสงค์ของการวิจัยนี้ ก็เพื่อจะศึกษาเกี่ยวกับแนวคิด เรื่องนาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี เป็นการรวบรวมศึกษาและวิเคราะห์เรื่องครุฑและนาค ในแง่ต่าง ๆ จากวรรณคดีสันสกฤต อาทิ “มหาภารตะ” และ “คัมภีร์ปุราณะ” ฉบับต่าง ๆ และจากวรรณคดีบาลี ได้แก่ “พระไตรปิฎก” และ “ชาตกัญฐกถา”

เนื้อหาของวิทยานิพนธ์แบ่งออกเป็น 5 บท บทแรกเป็นบทนำซึ่งกล่าวถึงความเป็นมาของปัญหา ตลอดจนถึงวิธีการดำเนินการวิจัย บทที่ 2 ว่าด้วยความหมายของคำว่า “นาค” โดยเฉพาะในแง่ที่หมายถึง “งู” และลักษณะของนาคที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี บทที่ 3 ว่าด้วยเรื่องนาคที่ปรากฏในวรรณคดีสันสกฤต ทั้งในมหากาพย์และวรรณคดีประเภทนิทาน บทที่ 4 เรื่องของนาคที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีพุทธศาสนา ซึ่งได้แยกกล่าวออกเป็นสองทางคือ เรื่องนาคกับพระพุทธเจ้า กับนาคในวรรณคดีชาดก บทที่ 5 เป็นบทสรุปและข้อเสนอแนะ

ผลของการวิจัยทำให้ทราบลักษณะของนาคในด้านต่าง ๆ คือ กำเนิด ที่อยู่ รูปร่าง อุปนิสัย และอำนาจ และได้ทราบถึงเรื่องราวของ “พญานาค” ที่มีปรากฏในวรรณคดีสันสกฤตและบาลีอย่างละเอียดพิสดาร อันจะทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ ในการศึกษาวรรณคดีสันสกฤต บาลี และไทย ตลอดจนความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมระหว่างอินเดียกับไทยได้แจ่มแจ้งชัดเจนและกว้างขวางยิ่งขึ้น

ส. พลายน้อย ได้เขียนเรื่อง “พญานาค” (2539) เป็นการศึกษาเรื่องงูและพญานาคที่มีกล่าวถึงในวรรณคดีและพงศาวดารโบราณ ยังพูดถึง “ลัทธินูชาง-นุชานาค” ของชนชาติต่าง ๆ ทั่วโลก ไม่ว่าจะเป็นอียิปต์ กรีก และโรมัน ความสัมพันธ์ระหว่างนาคกับมนุษย์ พญานาคในชาดก พญานาคในพระพุทธศาสนา ลักษณะพญานาคและนาคโลก พญานาคแห่งลุ่มน้ำโขง พญานาคมีจริงหรือไม่ บั้งไฟพญานาค หนังสือเล่มนี้จึงบรรจุเรื่องราวและเนื้อหาของมโนทัศน์ที่มีต่อพญานาคอย่างเป็นสรุประ

ส. พลายน้อย ยังได้รวบรวมเรื่องนาคไว้ในหนังสือ “สัตวนิยาย” (ส.พลายน้อย, 2510 : 165-200, 363-374) ยังมีบทความอีก 2 เรื่องของเขาคือ “มะโรง-งูใหญ่” (ส.พลายน้อย, 2530 : 55-56) และตำนานสัตว์หิมพานต์ตอน 24 เรื่อง “งู-พญานาค” (ส.พลายน้อย, 2530 : 27-30) เป็นการ

อ้างอิงถึงเรื่องนาคว่ามีที่มาจากแหล่งใดบ้างโดยอาศัยวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น นิทานพื้นบ้าน เรื่องเล่าปรัมปรา ตำนานท้องถิ่น พงศาวดาร วรรณคดี เป็นต้น

ลอง ชารา (2542) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “คำชะโนด เมืองพญานาค” เป็นการศึกษาชาติชน ความเชื่อเรื่องนาคจากนิทานปรัมปรา โดยเนื้อหาประกอบด้วย 1. นาคคืออะไร 2. ถิ่นฐานเดิมของนาค 3. พระทอง-นางนาค 4. พญานาคชอบฟังธรรม 5. ท้าวผาแดง-นางไอ่คำ 6. บั้งไฟพญานาค 7. คำชะโนด เมืองพญานาค 8. ชาวคำชะโนดจ้างหนังเร่ไปฉายดู 9. หลวงปู่คำตา สิริสุทโธ 10. ไปประกวดชายงาม 11. บวชครั้งที่สอง

ประเด็นที่น่าสนใจจากหนังสือเล่มนี้ คือ “เรื่องเจ้าพ่อศรีสุทโธ” เป็นเรื่องเล่าสืบทอดกันมาแต่โบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เป็นความเชื่อของผู้คนลุ่มแม่น้ำโขงทั้ง 2 ฝั่ง คือฝั่งไทยและฝั่งลาว มีความเชื่อว่า เจ้าพ่อพญาศรีสุทโธเป็นพระราชของพญานาค และเป็นผู้สร้างแม่น้ำโขง ซึ่งแม่น้ำโขงชาวไทยท้องถิ่น (อีสาน) และพี่น้องทางฝั่งลาว เรียกว่า “แม่น้ำของ” ดังความปรากฏต่อไปนี้

“มีเรื่องเล่ากันมานานแสนนานว่า แด่ก่อนหนองกระแสนหรือหนองแสซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปในเขตลาวเป็นเมืองที่พญานาคครองอยู่โดยแบ่งออกเป็นสองส่วน อีกส่วนหนึ่งหัวหน้าผู้ครองอยู่ก็เป็นพญานาคเหมือนกัน มีชื่อว่า “เจ้าพ่อพญาสุวรรณนาค” มีบริวารฝ่ายละ 5,000 เท้า ๆ กัน ทั้งสองพญานาคอยู่ด้วยกันด้วยความผาสุก มีความรัก ความสามัคคี เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน มีอาหารแบ่งกันกิน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน และเป็นเพื่อนตายกันตลอด และมีข้อตกลงกันอยู่ข้อหนึ่งว่า ถ้าฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดออกไปล่าเนื้อหาอาหาร อีกฝ่ายหนึ่งจะต้องออกไปเพราะเกรงว่า หากต่างฝ่ายต่างออกไปหาอาหาร ทั้งสองฝ่ายก็อาจจะเกิดการกระทบกระทั่งแย่งอาหารกัน จนอาจเกิดการทะเลาะวิวาทรบรากันขึ้นได้

เมื่อฝ่ายที่ออกไปหาอาหารได้เนื้อสัตว์ใดมาเป็นเหยื่อก็ให้แบ่งอาหารนั้นออกเป็น 2 ส่วน แบ่งออกเป็นคนละครึ่ง ข้อตกลงนี้ได้ปฏิบัติกันเนิ่นนานโดยไม่มีข้อขัดแย้ง แต่อยู่มาวันหนึ่งพญานาคศรีสุทโธนาคพบริวารไพร่พลไปล่าเนื้อหาอาหารและได้ข้างม้า จึงแบ่งเนื้อข้างพร้อมด้วยหนังและขนออกเป็น 2 ส่วน เท้า ๆ กัน นำไปมอบให้แก่พญาสุวรรณนาคครึ่งหนึ่งตามสัญญาที่มีต่อกัน ต่างฝ่ายต่างก็กินเนื้อข้างอย่างเอร็ดอร่อยกันอย่างอิมหันต์สำราญเพราะเนื้อข้างมีมาก ต่อมาวันหนึ่งพญาสุวรรณนาคได้พบริวารออกไปล่าเนื้อหาอาหารได้เม่นมา จึงแบ่งเนื้อเม่น หนังเม่น และขนเม่นเป็น 2 ส่วน นำไปมอบให้แก่พญาศรีสุทโธนาคส่วนหนึ่ง ฝ่ายตนก็เก็บไว้กินส่วนหนึ่ง เนื่องจากเม่นตัวเล็กนิดเดียว เนื้อที่แบ่งให้พญาศรีสุทโธจึงมีนิดเดียวไม่พอกิน

พญาศรีสุทโชนาคไม่เคยรู้ เคยเห็น ว่าเม่นตัวเล็กแค่ไหน แต่เมื่อเอาชนเม่นมาเทียบกับชนข้างแล้ว ชนเม่นใหญ่กว่าหลายเท่า เมื่อชนใหญ่กว่าตัวต้องใหญ่กว่าแน่นอน คิดว่าสุวรรณนาคเล่นไม่ซื่อ ไม่ปฏิบัติตามสัญญา เวลาตัวเองจับข้างมาได้ก็แบ่งเนื้อไปให้กินอย่างเหลือเฟือ พอพญาศรีสุวรรณนาคได้เม่นมากลับแบ่งมาให้กินคนเดียว ยิ่งคิดก็ยิ่งโกรธ จึงให้เสนาอำมาตย์นำเนื้อเม่นที่ได้รับส่วนแบ่งมาครึ่งหนึ่ง เอาไปกินให้พญาสุวรรณนาค พร้อมกับบอกไปจะไม่ขอรับอาหารส่วนแบ่ง ที่ไม่เป็นธรรมจากเพื่อนที่ไม่ซื่อสัตย์ ฝ่ายพญาสุวรรณนาคได้ทราบดังนั้นก็ร้อนใจ รีบเดินทางไปพบกับพญาศรีสุทโชนาคเพื่อชี้แจงให้ทราบว่า เม่นถึงแม้จะชนใหญ่แต่ตัวของมันเล็กนิดเดียว จะเอาชนไปเทียบกับข้างไม่ได้ ตัวแต่ละชนิดก็มีลักษณะแตกต่างกันออกไป ขอให้เพื่อนรับเนื้อเม่นไว้เถิด แต่ไม่ว่าพญาสุวรรณนาคจะพูดว่าอย่างไร พญาศรีสุทโชนาคก็ไม่ยอมเชื่อ จึงโกรธกันทั้งสองฝ่าย และมีเหตุการณ์รุนแรงทุกขณะ ผลสุดท้ายจึงประกาศสงครามต่อกัน

พญาศรีสุทโชนาคซึ่งเป็นฝ่ายโกรธก่อนจึงสั่งไพร่พลนาครุกรบพันที่ ฝ่ายพญาสุวรรณนาคก็ไม่ยอมแพ้เรียกระดมไพร่พลเข้าต่อสู้จนสามารถเล่ากันว่าต่างฝ่ายต่างรบกันจน 7 ปี ยังเอาชนะกันไม่ได้และต่างฝ่ายต่างก็พยายามจะเอาชนะให้ได้เพื่อจะได้เป็นใหญ่ครองเมืองพญานาคทั้งหมดแต่เพียงผู้เดียว การต่อสู้ครั้งนี้ทั้งสองฝ่ายรบกันอย่างเอาเป็นเอาตายทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างในบริเวณหนองกระแสนและบริเวณรอบ ๆ หนองแห่งนั้นเกิดความเดือดร้อนและเสียหายเป็นอันมาก พื้นโลกสะเทือนเกิดแผ่นดินไหวไปทั่ว เทวดาใหญ่ผู้น้อยทั้งหลายเกิดความเดือนร้อนไปทั้ง 3 ภพ ความทราบไปถึงพระอินทร์ซึ่งเป็นประมุขของเทวดาทั้งหลายจึงได้เรียกเทวดาเข้าเฝ้าเล่าเรื่องราวให้ฟัง และเมื่อทรงทราบโดยละเอียดแล้ว จึงเสด็จจากดาวดึงส์ลงมายังมนุษย์โลกที่เมืองหนองกระแสน แล้วตรัสเป็นโองการให้นาคทั้งสองฝ่ายหยุดรบกันให้ถึว่าทั้งสองฝ่ายเสมอกันไม่มีใครแพ้ใครชนะให้หนองกระแสนเกิดสันติสุขโดยด่วน แล้วให้สร้างแม่น้ำคนละสายแยกออกจากหนองกระแสน ใครสร้างถึงทะเลก่อนจะให้ปลาบึกขึ้นไปอยู่แม่น้ำสายนั้น และเพื่อป้องกันการทะเลาะวิวาทของพญานาคทั้งสอง ให้เอาภูเขาพญาไฟเป็นเขตกันคนละฝ่าย ใครข้ามไปรุกรานราวี ขอให้ไฟจากภูเขาพญาไฟไหม้ฝ่ายนั้น

เมื่อพระอินทร์ทรงตรัสดังนั้นแล้ว พญาศรีสุทโชนาคจึงพาบริวารทั้งหลายออกจากหนองกระแสนสร้างแม่น้ำมุ่งไปทางทิศตะวันออกของหนองกระแสน เมื่อถึงตรงไหนเป็นภูเขาขวางอยู่ แม่น้ำก็คดโค้งไปตามภูเขา เพราะพญาศรีสุทโชนาคใจร้อน แม่น้ำสายนี้เรียกว่า “แม่น้ำโขง” คำว่า “โขง” มาจากคำว่า “โค้ง” คือ “ไม่ตรง” ส่วนพญาสุวรรณนาค

ได้พาบริวารออกไปสร้างแม่น้ำมุ่งไปทางทิศใต้ พญาสุวรรณนาคนั้นนาใจเย็นพิถีพิถัน และตรงการสร้างแม่น้ำจึงต้องทำให้ตรง แม่น้ำนี้ได้ชื่อว่า “แม่น้ำน่าน” เป็นแม่น้ำที่ตรงกว่าแม่น้ำทุกสายบรรดานี้ การสร้างแม่น้ำแข่งกันครั้งนั้น ปรากฏว่าแม่น้ำโขงของพญาศรีสุทโชนาคสร้างเสร็จก่อนเป็นผู้ชนะและมีปลาบึกอาศัยอยู่ในแม่น้ำโขงเพียงแห่งเดียวในโลก ตามเทวโองการของพระอินทร์

เมื่อพญาศรีสุทโชนาคสร้างแม่น้ำโขงเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหาะขึ้นไปเฝ้าพระอินทร์ยังดาวดึงส์เทวโลก ทูลขอต่อพระอินทร์ว่า ตัวข้าพเจ้านี้เป็นชาติเชื้อพญานาคจะอยู่บนโลกนานเกินไปได้ จึงขอทางขึ้นลงระหว่างเมืองบาดาลกับโลกมนุษย์ไว้ 3 แห่ง จะโปรดให้ครอบครองอยู่ตรงไหนแน่นอน พระอินทร์ผู้เป็นใหญ่จึงอนุญาตให้มีพญานาคเอาไว้ 3 แห่ง 1. ที่พระธาตุหลวง นครเวียงจันทน์ 2. ที่หนองคันแท 3. ที่พรหมประกายโลก (คำชะโนด) แห่งที่หนึ่งและที่สองให้เป็นทางลงสู่บาดาลพญานาคเท่านั้น ส่วนแห่งที่สามที่พรหมประกายโลกเป็นที่พรหมเทวดาลงกินจวันดิน จนหมดฤทธิ์กลายเป็นมนุษย์ ให้พญาศรีสุทโชนาคตั้งบ้านเมืองครอบครองเฝ้าดูแลอยู่ ให้มีดิน “คำชะโนด” หรือ “ชะโนด” ขึ้นเป็นสัญลักษณ์ ลักษณะดินคำชะโนดให้เอาดินมะพร้าว ต้นหมาก และต้นตาล อย่างละเท่า ๆ กันผสมกันในเวลา 1 เดือน ทางจันทรคติ ช้างขึ้น 15 วัน ให้พญาศรีสุทโชนาคและบริวารกลายเป็นมนุษย์ได้ชื่อว่า “เจ้าพ่อพญาศรีสุทโ” และอีก 15 วัน ช้างแรมให้พญาศรีสุทโชนาคและบริวารกลายเป็นนาค เรียกชื่อว่า “พญานาคราชศรีสุทโ” ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาถึงถึงพุทธกาลนับแต่ปี พ.ศ. 2500 ถอยหลังไปพี่น้องชาวบ้านม่วง บ้านเมืองไพร บ้านวังทอง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี จะได้พบเห็นชาวเมืองคำชะโนดไปเที่ยวงานบุญประจำปี หรือบุญเทศน์มหาชาติ ที่ชาวบ้านเรียกว่า “บุญพระเวส” ทั้งผู้หญิงผู้ชายอยู่บ่อยครั้งและบางครั้งจะเป็นผู้หญิงไปอีมहुก (พิมพ์) ไปทอผ้าอยู่เป็นประจำ” (ลอง ธารา, 2542 : 73-80)

สุจิตต์ วงษ์เทศ เขียนหนังสือเรื่อง “นาค ในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์” (2543) เป็นการศึกษาความเชื่อเรื่องนาคหรืองูของผู้คนในภูมิภาคอุษาคเนย์ และว่าด้วยนิทานปรัมปราที่ผูกขึ้นเป็นเรื่องราว และได้นำกรอบแนวความคิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมทางมานุษยวิทยาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของลัทธิบูชางู-นาค เพราะได้กล่าวถึง “การผสมผสานความเชื่อระหว่างพุทธ-พราหมณ์-ผี” ของคนในอุษาคเนย์ “นาคเป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม” “ความสัมพันธ์ระหว่างนาคกับมนุษย์” “นาคเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ” “นาคเป็นลัทธิทางศาสนาของระบบความเชื่อดั้งเดิม” ฉะนั้นเนื้อหาของหนังสือจึงได้ขยายความหมายของพญานาคให้กระชับและแนบแน่นขึ้นมา แม้ว่า “ในโลกของความเป็นจริง นาคอาจเป็นเรื่องเหลวไหล

ไร้สาระ แต่ในโลกแห่งความเชื่อ นาคเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ ขลัง และมีอำนาจน่าเกรงขาม ยิ่งย้อนหลังกลับไปหาอดีตคือคำบรรพ์ นาคยังมีความสำคัญต่อชุมชนบ้านเมือง และไพร่ฟ้าประชากรในภูมิภาคอุษาคเนย์อย่างยิ่ง ดังพบร่องรอยของนิทานปรัมปราเรื่องนาค มีอยู่ในกลุ่มชนหลายเผ่าพันธุ์ทั่วทั้งภูมิภาคอุษาคเนย์ โดยเฉพาะบนผืนแผ่นดินใหญ่ เช่น มอญ เขมร ลาว ญวน และไทย นี้แหละ... นาค” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2543 : 7)

อ. บุรพา (2544) เขียนหนังสือเรื่อง “ร่องรอยนาคา” โดยเนื้อหาสาระสำคัญของหนังสือได้กล่าวถึง 1. ร่องรอยนาคากับอารยธรรมโลก 2. ประวัติความเป็นมาของพญานาค 3. พญานาคกับพระพุทธศาสนา 4. ตำนานพญานาค 5. ปราภฏการณ์บั้งไฟพญานาค 6. ประสพการณ์เกี่ยวกับพญานาค

หัวข้อที่น่าสนใจและประเด็นหยิบนำมาศึกษา คือ “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” อันเป็นแนวทางการศึกษาถึงความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาคเพื่อจุดเป็นพุทธบูชา ในฝ่ายลาวนั้นเขามีพิธี “ฮิตสิบสอง” หรือ “พิธี 12 เดือน” ในคืนวันเพ็ญเดือนสิบสองนั้นซึ่งถือเป็นวันลอยกระทงของพี่น้องร่วมแผ่นดินสุวรรณภูมิ ทางฝั่งลาวจะทำพิธีบูชาพญานาคไปด้วย เรียกว่า “เดือนสิบสองสว่างเฮือบูชาอุสุกนาค 15 ตระกูล” บ้างก็ว่า 7 ตระกูลสำหรับพญานาค 7 ตระกูลที่ว่านั้นชาวเวียงจันทน์ หลวงพระบาง เชียงแสน เชียงรุ่งจะนับถือกันมาก กล่าวคือ

1. พุทโธปนาค (กฎโฐปนาค)	2. หัตถิกุญชรนาค (หัตถินาค)
3. สขารนาค (สุขรนาค)	4. ไชยเชฏฐนาค (เสฏฐไชยนาค)
5. ปีกขานาค (ปีพพารนาค)	6. มุลนาค
7. สุวรรณนาค	

พญานาคทั้งหมดนี้มีกล่าวอยู่ในอุรังคนิทาน เรื่อง “บุรีจันฮ่วยล้วย” ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป ส่วนที่เหลือให้ครบ 15 คน มีดังนี้

8. สุคันธนาค	9. กายโลหะนาค
10. เอกจักขุนาค	11. อินทจักกนาค
12. สิทธิโภคนาค	13. สิริวัฒนาค
14. สหัสพลนาค	15. คันธัพพนาค

อันพญานาคทั้ง 15 คนมี “พญาสุวรรณนาค” เป็นใหญ่ “พญาพทุโธธปาปนาค” อาวุโส เป็นรอง เป็นผู้มีคำสั่งให้นาคทั้งหลายช่วยบูรณอภัยด้วยเหตุนี้ นาคทั้งหลายที่กล่าวมาจึงเป็นที่นับถือของผู้คนชาวบ้านชาวเมืองยิ่งนักสืบต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่านาคทั้งหลายที่กล่าวมานั้น ล้วนเป็นนาคที่ช่วยสร้างบ้านแปงเมืองในครั้งอดีตทั้งสิ้น และนอกจากนี้ พญานาคที่กล่าวไว้ในอุรังคนิทานก็ล้วนเป็นนาคคอยดูแลรักษาอาณาเขตเมืองหนองหาน รวมทั้งฝั่งประเทศลาวอีกด้วย และสิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่ทำให้ชาวบ้านทั้งสองฝั่งโขงโดยเฉพาะชาวลาวนั้นนับถือ ก็คงเป็นเพราะนาคเหล่านี้ล้วนอยู่ในศีลในธรรม ตั้งมั่นอยู่ในพระบวรพุทธศาสนา คอยช่วยเหลืออุปถัมภ์คนดี

สำหรับกระทงที่ลอยกันเพื่อบูชาพญานาคนี้ ไม่ใช่กระทงใบเล็ก ๆ แบบที่ลอยกันในงานลอยกระทงทั่วไป แต่เป็นกระทงใบใหญ่มีขนาดเพียงนอนเห็นจะได้ ภายในกระทงบรรจุด้วยข้าวของเครื่องใช้สารพัดคล้ายเครื่องถ้วยสังฆทานในบ้านเราเอง ซึ่งประกอบไปด้วย ที่นอน หมอนมุ้ง เครื่องอุปโภคบริโภคครัวเรือน บาตรพระ รวมทั้งทรัพย์สินเงินทอง โดยเขาจะมีพระสวดมนต์คล้ายพิธีถวายสังฆทาน และเมื่อเสร็จพิธีสวดชาวบ้านก็จะช่วยกันยกกระทงขนาดเพียงนอนที่วางนี้ไปวางผูกกระทงติดกับแพเพื่อไปลอยในแม่น้ำโขง โดยชาวลาวเชื่อกันว่าพญานาคจะรับข้าวของเหล่านี้ไป สำหรับตำนานพญานาคกับชนพื้นเมืองทางฝั่งลาวนั้นนับได้ว่า มีความผูกพันในเรื่องของพญานาคมากกว่าทางฝั่งไทย อย่างพิธีบวงสรวงก็เป็นพิธีทางจิตวิญญาณอย่างแท้จริงที่เต็มไปด้วยความสงบสำรวมของผู้คนที่มาร่วมงาน (อ. บูรพา, 2544 : 80-85)

ส่วนที่ 2 พญานาคกับศิลปกรรมไทย

คือ กลุ่มงานวิเคราะห์และตีความหมายมักจะมีการอธิบายความหมายของนาคที่ปรากฏให้เห็นเป็นวัฒนธรรมทางวัตถุที่เราเรียกว่า “ศิลปะ” ในรูปแบบต่าง ๆ และเหตุผลที่พญานาคปรากฏแพร่หลายในงานศิลปกรรมโดยการเชื่อมโยงด้านองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมของความเป็นรูปทรงพญานาคกับความกลมกลืนทางระหว่างศิลปวัตถุกับนิเวศวิทยาวัฒนธรรม

มานพ ถนอมศรี เขียนบทความเรื่อง “เรื่องของนาคที่มาเกี่ยวข้องกับศิลปกรรมไทย” (มานพ ถนอมศรี, 2539 : 80-84) ได้อธิบายถึงเหตุผลที่นาคปรากฏแพร่หลายในงานศิลปกรรม โดยเชื่อมโยงเข้าไปสู่ลักษณะทางรูปทรงของนาคว่า “เป็นรูปทรงที่ให้ประโยชน์ในการออกแบบเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ นาคมีลำตัวเป็นท่อนกลม ขาว เหมือนเป็นลักษณะของเส้น ทำให้สามารถบิด หัก งอ ให้เป็นรูปต่าง ๆ ได้ตามต้องการ นอกจากนั้นส่วนประกอบต่าง ๆ ของนาค เช่น หงอน ครีบกี้ด หาง ยังเปิดโอกาสให้นำมาดัดแปลงหรือเพิ่มเติมสวดลายต่าง ๆ ลงไปได้โดยไม่จบสิ้น ในสถาปัตยกรรมไทย นาคที่เลื้อยอยู่บนหน้าบัน ยังช่วยลดความรุนแรงในการตัดกันของอาคาร และ

ท้องฟ้าได้เป็นอย่างดี โบระกา ช่วยให้ความกลมกลืนกันระหว่างบรรยากาศของธรรมชาติและสิ่งก่อสร้างที่เกิดขึ้น” เราจึงพบเห็นงานศิลปกรรมรูปนาค ระดับตกแต่งตามส่วนประกอบของอาคารทางศาสนาอยู่ทั่วไป

จำนงค์ กิตติสกล (2533 : 4) ได้ศึกษา “ประติมากรรมรูปนาคระดับลิมในเขตอีสานเหนือ” โดยเน้นศึกษารูปแบบทางศิลปะที่ปรากฏตามตำแหน่งต่าง ๆ ของลิม* และศึกษาแนวคิดคติความเชื่อของการใช้ประติมากรรมรูปนาคระดับลิม มีความสัมพันธ์กับคติความเชื่อในแนวปรัชญาทางศาสนาพุทธ-พราหมณ์จากอินเดีย และเน้นความหมายของนาคที่เกี่ยวข้องกับน้ำ การให้น้ำ และความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งจะพบเห็นนาคระดับลิมเป็น ซ่อฟ้า นาคสำรวย นาคลำยอง นาคหางหงส์ และนาคหน้าบัน อยู่ตามลิมอันเปรียบเสมือนการจำลองเขาพระสุเมรุที่เป็นแกนกลางของจักรวาล นอกจากนี้นาคยังมีความหมายถึงผู้พิทักษ์รักษา โดยเห็นได้จากรูปนาคระดับตามทวารบาล และการเป็นบันไดเชื่อมโยงระหว่างสวรรค์กับโลกมนุษย์ ซึ่งมีรูปนาคระดับตามบันไดลิม อยู่ทั่วไป

เผด็จ สุขเกษม ได้อธิบายเพิ่มเติมถึงคติการนำนาคมาประดับลิม ในปริญาณิพนธ์ของเขา ชื่อ “รูปแบบลิมที่พบในจังหวัดหนองคาย” โดยได้อธิบายว่า คติดังกล่าวเป็น “การตกแต่งเพื่อป้องกันอันตรายจากศัตรู จะเห็นได้ว่า ตามลิมในที่ต่าง ๆ บันไดทางขึ้น ลง คันทวย และบริเวณหลังคาหน้าจั่ว มักนิยมทำเป็นเป็นรูปพญานาค ซึ่งจุดเป้าหมายก็คือเพื่อต้องการให้พญานาคเป็นผู้ป้องกันภัยอันตราย เพราะมีความเชื่อว่า พญานาคเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ สามารถคุ้มครองได้” (เผด็จ สุขเกษม, 2535 : 23) “ซึ่งตามคติความเชื่อของคนในชุมชนนั้น มีความเชื่อว่า นาคเป็นสัตว์ที่มีอิทธิฤทธิ์อภินิหารมากมาย เห็นสมควรนำมาประดับยังบริเวณรอบนอกของอาคาร เพื่อเป็นสิ่งป้องกันอันตรายจากภัยที่มีตัวตน และไม่มีตัวตน ไม่ให้เข้ามาสร้างความเดือดร้อนแก่ศาสนสถานที่ใช้ในการประกอบพิธี” (เผด็จ สุขเกษม, 2535 : 29) ดังนั้น “สิ่งเลวร้ายหรือภัยอันตรายที่จะมารบกวนทำลายสถานสงฆ์ จะได้รับการคุ้มครองจากนาคผู้มีอิทธิฤทธิ์ ...ลิมวัดดังกล่าวจึงใช้นาคประดับ... เพื่อปกป้องรักษาพุทธศาสนสถาน” (เผด็จ สุขเกษม, 2535 : 104-105)

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ในงานเรื่อง “น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย” (2528) หรือในภาคภาษาอังกฤษใช้ชื่อว่า Naga : Cultural Origin in Siam and the West Pacific โดยอาศัยความหมายเชิงสัญลักษณ์ของนาคจากงานสถาปัตยกรรม ก็อธิบายความหมายของนาคว่า “พญานาคหรือ

* โบสถ์ที่นิยมสร้างในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกว่า “ลิม” ลักษณะของลิมมีรูปร่างคล้ายกล่องสี่เหลี่ยม มีขนาดเล็ก พื้นที่ภายในมีที่สำหรับให้พระสงฆ์นั่งได้ประมาณ 10 รูป มีประตูเข้าอยู่ด้านหน้า ด้านหลังปิดทับฐานของลิมทำเป็นฐานบัวหยาบ ๆ ตามแบบพื้นบ้าน ลักษณะของหลังคาเป็นหน้าจั่วลดชั้น (จำนงค์ กิตติสกล, 2533 : 4)

นาคก็คือสัญลักษณ์แห่งธาตุน้ำนั่นเอง ลวดลายศิลปะและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในงานสถาปัตยกรรมแม่บทรวมทั้งนาคสามารถแบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือ ประเภทที่เกี่ยวกับระบบจักรวาล และประเภทที่เกี่ยวกับน้ำโดยตรง... ในการแปรรูปเขาพระสุเมรุและมหาสมุทรที่ล้อมรอบเข้าสู่ลักษณะทางสถาปัตยกรรมนั้น ในส่วนที่เป็นน้ำ หากใช้น้ำจริง ๆ ก็จะเป็นเรื่องยุ่งยากมากอยู่ ดังนั้น โดยทั่วไปแล้วพญานาคจึงเป็นสัญลักษณ์แทน” (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2528 : 134-135) นอกจากนี้ยังได้อธิบายประติมากรรมของนาคที่ใช้เป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรมไทยในส่วนที่เป็นข้อฟ้า ไว้ที่น่าสนใจว่า “ข้อฟ้าที่ใช้เป็นรูปหัวพญานาค ส่วนสันมุมหลังคาทำเป็นรูปสันหลังของพญานาคกำลังเลื้อยลงมาเป็นชั้น ๆ จนถึงชายคาชั้นล่างสุด แล้วจึงมีทวยไม้สลักเป็นนาคค้ำยันไว้ สัญลักษณ์ที่เรียงกันลงมาเช่นนี้ เปรียบเสมือนสายน้ำที่กำลังไหลจากภูเขาที่เป็นจุดศูนย์กลางลงสู่เบื้องล่างจนกระทั่งถึงฐานโบสถ์...หรืออีกนัยหนึ่งคือมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ไพศาลอันเป็นที่รวมของน้ำทั้งหมด” (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2528 : 134) “สรุปแล้ว ความหมายที่แท้จริงของข้อฟ้าควรเป็นพญานาคบนเขาพระสุเมรุซึ่งทำให้นาคต้องพ่ายแพ้ และต้องปล่อยให้ น้ำไหลหลากมาหล่อเลี้ยงชีวิตบนโลก” (สุเมธ ชุมสาย, 2528 : 157)

ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา (2522) วิเคราะห์ความหมายของพญานาคในแง่ศิลปกรรม “ตัวของนาคที่ต่อจากข้อฟ้าทอดระทวยลงมากระหนาบสองด้านของหน้าบันเรียกกันว่า ถ้ายอง บนถ้ายองมีครีบบนจัก ๆ เรียกกันว่า ไบระกา สดปลายถ้ายองแต่ละช่วงที่อยู่ต่ำลงมาเป็นหัวนาค แต่เรียกกันว่าหางหงส์ นอกจากนี้ส่วนที่เป็นประคองแขนยันระหว่างชายคากับผนังหรือเสารายรอบพระอุโบสถพระวิหารและพระที่นั่ง ซึ่งเรียกกันว่า ทวยนั้นมักทำเป็นรูปนาคตัวเล็ก ๆ โค้งสทวยระทวยสมชื่ออีกด้วย ภาพดังกล่าวนี้เป็นศิลปกรรมอันงามตระการตาที่จะหาดูได้ทั่วไปในเมืองไทย นอกจากนาคจะเป็นส่วนประดับสำคัญของเครื่องบนแล้ว ส่วนล่างคือบันไดก็มักทำราวบันไดก็มักทำราวบันไดเป็นตัวนาคกระหนาบสองข้างแล้วชูศีรษะเหนือขึ้นบันไดต่ำสุด ส่วนใหญ่มักทำเป็นนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพานรูปพัด

ส่วนที่ 3 แนวความคิดกับความหมายเชิงโครงสร้างในสังคมไทย

สำหรับมุมมองจากเอกสารกลุ่มที่ 4 เป็นพื้นฐานการศึกษาหน้าที่ของ “โครงสร้างของสังคม” แต่ละโครงสร้างจะทำหน้าที่ประสานสัมพันธ์กัน เห็นได้จากกลุ่มงานวิจัย ต่อไปนี้

สุรียา สมุทรูปดี และคณะ ได้เขียนหนังสือเรื่อง “ทรงเจ้าเข้าผี” (2539) เป็นงานวิจัยที่มีวัตถุประสงค์ที่จะทำความเข้าใจ “ลัทธิพิธีทรงเจ้าเข้าผี” ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ทางศาสนาและความเชื่อในสังคมเมือง โดยอาศัยความหมายเชิงสัญลักษณ์ซึ่งยึดเอาความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณและอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติขององค์เทพเป็นศูนย์กลางและความเชื่อที่ว่าอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง

ๆ ให้กับมวลมนุษยชาติหากได้รับการเช่นไหว้ บวงสรวงและสวดอ้อนวอนจนท่านพึงพอใจ องค์เทพสามารถติดต่อสื่อสารกับมนุษย์ได้โดยอาศัยร่างมนุษย์ที่ท่านเลือกแล้ว ร่างดังกล่าวเรียกว่า “ร่างทรง” “คนทรง” “สังขาร” หรือ “ผู้สนองโอรุขขององค์มหาเทวะ” แต่งานวิจัยนี้ไม่เหมาะสมสำหรับคนทั่วไปที่เฝ้าหาคำตอบว่าเจ้าและผีมีจริงหรือไม่ เพราะไม่ได้เกี่ยวข้องกับการพิสูจน์หาข้อเท็จจริงแต่อย่างใดหากเป็นเรื่องของความพยายามที่จะอธิบายปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมในสังคมไทยที่มีลักษณะเปลี่ยนผ่านจากสังคมชวานาแต่เดิมมาเป็นสังคมอุตสาหกรรมที่ถูกครอบงำโดยเรื่องของความทันสมัยจากอารยธรรมตะวันตก แนวความคิดที่ใช้ในงานวิจัยใช้โพสต์โมเดิร์นนิซึม (Post modernism) เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้พยายามบอกว่า สถาบันทางศาสนาและความเชื่อหลักที่เคยสร้างความมั่นคงทางจิตใจให้แก่คนหลายชนชั้นและหมู่เหล่าในสังคมมาเป็นเวลานาน ได้หมดความสำคัญลงไป อันเนื่องมาจากความเจริญทางวัตถุนิยมจากตะวันตกในยุคสงครามเย็นครอบงำผลที่ตามมาก็คือ ทำให้คนในกลุ่มต่าง ๆ โดยเฉพาะชนชั้นกลางต้องแสวงหารูปแบบทางความเชื่อใหม่ ๆ มาทดแทนเพื่อความมั่นคงในทางจิตใจ โดยเฉพาะที่เวลานั้นมีผลนำไปสู่การหนีถลอลถลวงในทางที่เสื่อมศีลธรรมอย่างมากมาย

นอกจากนี้ สุริยา สมุทคุปดี และคณะ (2533) ยังได้ศึกษาเรื่อง “สัญลักษณ์สำคัญในบุญบังไฟ การวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา” สำหรับบทความชุดนี้เป็นการนำเสนอ “ประเพณีบุญบังไฟ” ตามวิธีการวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา โดยใช้กรอบแนวความคิด “สัญลักษณ์สำคัญ” (Dominant Symbols) ของ Victor Turner และโครงสร้างนิยม (Structuralism) ของ Levi-Strauss โดยนำเสนอว่า ประเพณีบุญบังไฟคือ พิธีกรรมแห่งความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหาร ซึ่งเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีพของชาวบ้านอีสานในสังคมเกษตรกรรมที่ต้องอาศัยน้ำฝนและปัจจัยทางธรรมชาติ ผู้ศึกษาใช้วิธีการศึกษาแบบมีส่วนร่วมทางมานุษยวิทยาในการเก็บข้อมูลจากต่างพื้นที่และต่างเวลาถิ่น คือ ที่จังหวัดศรีสะเกษ เมื่อปี 2523 และที่จังหวัดขอนแก่น เมื่อปี 2533 นอกจากนี้ ผู้ศึกษายังได้ค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องกับประเพณีนี้ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษเพื่อประกอบการศึกษาอีกด้วย

บทความประกอบนิทรรศการ “บุญบังไฟ” ชุดนี้ ก็เป็นแบบฝึกหัดชุดหนึ่งที่คณะผู้ศึกษาได้ช่วยกันเขียนขึ้นมาโดยอาศัย “หลักการ” “กระบวนการ” และวิธีการทางมานุษยวิทยา รวมทั้งจากประสบการณ์ ในบทความชุดนี้สุริยา สมุทคุปดีและคณะได้เลือกวิเคราะห์และตีความบุญบังไฟ โดยใช้กรอบแนวความคิดสำหรับศึกษาพิธีกรรมของนักมานุษยวิทยาที่ชื่อ Victor Turner แนวคิดดังกล่าว คือ “สัญลักษณ์สำคัญ” ตามแนวคิดของ Victor Turner แล้ว สัญลักษณ์สำคัญมีคุณสมบัติดังนี้ 1. มีความหมายโดดเด่นและชัดเจน 2. ความหมายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน 3. ความหมายแบ่งเป็นสองขั้วคือ “ขั้วอุดมคติ” กับ “ขั้วความรู้สึก” คุณสมบัติเหล่านี้ทำให้ผู้ศึกษาตีความ

บุญบังไฟว่า เป็น “พิธีกรรมแห่งความสมบูรณ์” และสัญลักษณ์ที่มีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ ได้แก่ รูปนาคจำลอง ปลัดขิก/บั๊กแบ่น/บั๊กแคน่ ลิงเต้าไม้ ชาย-หญิงในท่าร่วมเพศ เพลงเซ็งบังไฟ ในขณะที่เดียวกันพฤติกรรมต่าง ๆ ที่ชาวบ้านแสดงออกมาในบริบทพิธีกรรมนั้น ทำให้ชาวบ้านทั้งชายหญิงและเด็ก ๆ สามารถเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องเพศสัมพันธ์ได้อย่างเปิดเผย ซึ่งในชีวิตประจำวันแล้ว กฏระเบียบทางสังคมจะไม่เอื้อต่อการรับรู้หรือเรียนรู้ในเรื่องเหล่านี้เลย

อย่างไรก็ตาม จากการตีความหมายและการวิเคราะห์ “บุญบังไฟ” คนอีสานมีโลกทัศน์ (Worldview) และความเชื่อตามแนวคิดทฤษฎี “โครงสร้างนิยม” ของ Levi-Strauss ในลักษณะที่แปรโลกของความเป็นจริงออกมาเป็น “คู่ตรงข้าม” คือ 1. โลกของเทวดาซึ่งเป็นที่อยู่ของแดนตรงกันข้ามกับโลกมนุษย์ซึ่งเป็นที่อยู่ของคน 2. โลกของเทวดาตามความเชื่อของคนอีสานก็คือ “สวรรค์” หรือท้องฟ้า ตรงกันข้ามกับโลกของคนคือ พื้นดิน 3. โลกของเทวดาซึ่งเป็นที่อยู่ของแดนจะตรงกันข้ามกับพื้นดินซึ่งเป็นที่อยู่ของแม่ธรณี ซึ่งมีความหมายโดยนัยถึงเพศชายหญิงนั่นเอง 4. ผู้ชายตามความเชื่อทางพุทธศาสนามีโอกาสที่จะได้ขึ้นสวรรค์ได้โดยตรง เพราะผู้ชายสามารถบวชหรือสืบทอดศาสนาได้ ในขณะที่ผู้หญิง ถ้าถือตามการจัดลำดับชั้นในพุทธศาสนาแล้วเพศหญิงจะอยู่ในลำดับที่ต่ำกว่าเพศชาย เพราะผู้หญิงบวชสืบทอดศาสนาไม่ได้เต็มที่ ฉะนั้น ผู้หญิงจึงต้องทำบุญมากและอาศัยกุศลจากการบวชของลูกชายเพื่อว่าตนเองจะได้ขึ้นสวรรค์หลังจากที่ตายจากโลกนี้แล้ว 5. สวรรค์หรือฟ้าซึ่งเป็นที่อยู่ของพญาแถนเป็นแหล่งกำเนิดน้ำฝนซึ่งชาวอีสานเชื่อกันว่าเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตทั้งหมด เปรียบเสมือนน้ำสุจิตของผู้ชายให้กำเนิดชีวิตมนุษย์ในครรภ์มารดา ซึ่งก็คือพื้นดิน หรือแม่ธรณีนั่นเอง มโนทัศน์ (Conception) ตามรายละเอียดที่ปรากฏในบทความหลักของเอกสารชุดนี้ ผู้ศึกษาได้พยายามนำเสนอว่า ถ้าหากเราได้ทำความเข้าใจบุญบังไฟตามแนวความคิดและกรอบทฤษฎีทางมานุษยวิทยาแล้ว อย่างน้อยที่สุดเราก็น่าจะมีความรู้เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมอีสานเพิ่มมากขึ้น ซึ่งความรู้เหล่านี้จะเป็นประโยชน์โดยตรงต่ออนิสิต นักศึกษาทางสังคมศาสตร์ผู้ซึ่งกำลังแสวงหา “ความรู้เชิงองค์รวม” และ “ความรู้เชิงองค์รวมเฉพาะด้าน” การศึกษาครั้งนี้ทำให้ “ความรู้เชิงองค์รวม” เกี่ยวกับสังคมวัฒนธรรมของอีสานจะเพิ่มขึ้นอีกอย่างแน่นอน หากเรามาช่วยกันร่วมแรงลงมือ ไม่ว่าจะจากมิติใด ๆ หรือจากสาขาวิชาเฉพาะใด ๆ ก็ สามารถบังเกิดผลในทางวิชาการได้ทั้งสิ้น เพียงแต่เป้าหมายของเรามุ่งที่จะศึกษา “คน” และทำความเข้าใจวิถีชีวิตของคนโดยไม่แยก “คน” ออกจากบริบทแวดล้อมของพวกเขา

พิเชฐ สายพันธ์ (2539) ได้เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “นาคาคติ” อีสานลุ่มน้ำโขง : ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย” พบว่า “นาค” เป็นสัญลักษณ์ที่แพร่หลายในเขตวัฒนธรรมลุ่มน้ำโขง ซึ่งปรากฏให้เห็นในรูปแบบของวัฒนธรรมด้านต่าง ๆ เช่น วรรณกรรมท้องถิ่น พิธีกรรมสถาปัตยกรรม ทัศนกรรม จิตรกรรม ฯลฯ จนอาจกล่าวได้ว่า นาคเป็นสัญลักษณ์หลักในเขตวัฒนธรรม

ธรรมนี้ ความแพร่หลายและความหมายที่หลากหลายของนาค ได้แสดงให้เห็นว่า “นาคาคติ” หรือความเชื่อเรื่องนาคได้ถูกรับรู้ความหมายที่ปรับเปลี่ยนไปตาม “เทศะ” และ “กาละ” ที่ต่างกัน การศึกษาความหมายสัญลักษณ์นาคจาก “พิธีบูชาสัตตนาคา” แห่งวัดพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม ซึ่งให้เห็นว่า โครงสร้างและคุณสมบัติของสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรมเป็นหน่วยความหมายที่มีพลวัตร ความหมายของนาคได้เกิดขึ้นมาอย่างสัมพันธ์กับการรับรู้ของกลุ่มบุคคลแต่ละกลุ่มในสังคม และเกี่ยวเนื่องกับกระบวนการทางสังคมที่เคลื่อนตัวผ่านบริบทที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น

ข้อวิเคราะห์ที่ได้มาจากข้อมูลภาคสนามสรุปได้ว่า ปมทางสังคมเป็นเงื่อนไขหนึ่งของการเกิดพิธีกรรม อีกทั้งเงื่อนไขของกลุ่มบุคคลก็มีส่วนสำคัญที่จะเป็นกลไกให้พิธีดำเนินต่อไปได้ พิธีกรรมบูชาพญาสัตตนาคาได้ถือกำเนิดขึ้นมาในปี พ.ศ. 2500 เพื่อต้องการยืนยันถึงการดำรงสถานภาพอันชอบธรรมของกลุ่มสังคม พิธีสัตตนาคาได้รับการจัดขึ้นโดยกลุ่มพระสงฆ์กับกลุ่มผู้นำพิธี ซึ่งเป็นชาวจีน โดยอาศัยนาคเป็นสัญลักษณ์หลักของพิธี เพื่อดำรงสถานภาพของกลุ่มในฐานะเป็นผู้ดูแลรักษาพระธาตุพนม และได้ตอบกับชาวบ้านเดิมซึ่งเคยทำหน้าที่นี้มาก่อน ทำให้เห็นว่า พิธีกรรมเป็นเสมือนละครเวทีทางสังคมที่แต่ละกลุ่มต่างใช้เพื่อแสดงออกถึงความเป็นกลุ่มระหว่างกลุ่มตนกับกลุ่มสังคมอื่น สัญลักษณ์นาคในพิธีนี้ จึงเป็นการนำเอาคติความเชื่อเรื่องนาคที่มีมาแต่โบราณในลุ่มน้ำโขงมาตีความ และสร้างคำอธิบายใหม่ ให้นาคเข้ามาอยู่ในบริบทของพระพุทธศาสนา เป็นผู้ปกป้องรักษาพระศาสนา มีสถานภาพของการเป็นผู้ปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นฐานะที่กำลังเปลี่ยนผ่านจากสัตว์เดรัจฉานไปสู่ผู้หลุดพ้นจากสังสารวัฏตามอุดมคติในพุทธศาสนา สัญลักษณ์นาคได้ถูกปรับแปลงความหมายเรื่อยมา ไปตามบริบทของสังคมและกลุ่มคนที่เข้ามาเลือกใช้ความหมาย ความหมายของนาคจึงยังมีได้ตายไปจากสังคmlุ่มน้ำโขง ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า สัญลักษณ์นาคยังมีชีวิตทางวัฒนธรรมผ่านเวลาทางประวัติศาสตร์อันยาวนานมาจนกระทั่งปัจจุบัน

พระมหาสมชาย ไมตรี (2536) เขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง “ของพิงใจ : สัญลักษณ์เพศชายในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมอีสาน” เป็นการศึกษาการนับถือสัญลักษณ์ทางเพศในภาคอีสานในด้านประวัติของสัญลักษณ์ทางเพศ ความหมาย บริบททางสังคมวัฒนธรรม และภาพสะท้อนของสัญลักษณ์ทางเพศในสังคม โดยศึกษาข้อมูลทั้งจากเอกสารและข้อมูลภาคสนาม ซึ่งผู้ศึกษาได้เก็บข้อมูลจาก 3 หมู่บ้านในภาคอีสาน

จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีและเอกสารทางประวัติศาสตร์ พบว่าแหล่งที่มาของความเชื่อมีอยู่ 2 กระแส คือ กระแสที่หนึ่ง เป็นความเชื่อเกี่ยวกับสัญลักษณ์ทางเพศของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ดังที่ปรากฏในหลักฐานทางโบราณคดี จากแหล่งขุดค้นบ้านเชียง อีกกระแสหนึ่ง เป็นอิทธิพลจากศาสนาฮินดูนิกายไศวะ ในด้านพิธีกรรมและการนับถือสัญลักษณ์ทางเพศใน

ภาคอีสานปัจจุบัน งานวิจัยชิ้นนี้พบว่า จำแนกออกได้เป็น 3 ประเภทด้วยกัน คือ ในพิธีกรรมเพื่อความสมบูรณ์ ในพิธีกรรมบูชาผีเจ้าแม่และในฐานะเป็นเครื่องรางของขลัง

เฉพาะในพิธีกรรมที่ใช้สัญลักษณ์ทางเพศเป็นเครื่องบูชาผีเจ้าแม่ต่าง ๆ ในภาคอีสานงานวิจัยชิ้นนี้ พบว่า การใช้สัญลักษณ์ทางเพศในพิธีกรรมดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อที่มีความสัมพันธ์ต่อสถานภาพของผู้หญิงในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมอีสาน ซึ่งผู้หญิงมีสถานภาพค่อนข้างสูง ภาพสะท้อนลักษณะเดียวกันนี้ ยังปรากฏอยู่ในระบบการแต่งงานที่ฝ่ายชายจะเป็นผู้ย้ายไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิงและระบบสืบทอดมรดกโดยผ่านลูกผู้หญิง นอกเหนือจากนี้ การใช้สัญลักษณ์ทางเพศในพิธีกรรมต่าง ๆ น่าจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับในฐานะเป็นปฏิกริยาต่อวิกฤตการณ์ท้องถิ่น อันไม่อยู่ในวิสัยที่ชุมชนจะแก้ไขได้โดยลำพัง เช่น สภาวะฝนแล้ง ปัญหาโรคภัยและการสาธารณสุข ตลอดจนปัญหาสาธารณสุขอื่น ๆ สัญลักษณ์ทางเพศถูกนำมาใช้ในฐานะเป็นกลไกแก้ไขปัญหามาให้ชุมชนสามารถผ่านพ้นวิกฤตการณ์ไปได้

สุเทพ สุนทรเกตุ (2511) ได้ศึกษาเรื่อง “ความเชื่อเรื่องผีปู้ตา” ในหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยได้ทำการศึกษาที่หมู่บ้านอัคร อ.อำนาจเจริญ จ.อุบลราชธานี พบว่า “ผีปู้ตา” ก็คือผีบรรพบุรุษของชาวบ้าน ที่ชาวบ้านเชื่อว่า เมื่อบรรพบุรุษของตนสิ้นชีวิตไปแล้ว ก็ยังกลับมาให้ความคุ้มครองรักษาชาวบ้านที่ยังเป็นลูกหลานของผู้ตายอยู่ ซึ่งลูกหลานก็จะต้องเคารพ มีการเซ่นสังเวย เพื่อบูชาบรรพบุรุษของตนเป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ยังพบว่า ผีปู้ตามีความเกี่ยวข้องกับโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของหมู่บ้านอัครอย่างใกล้ชิด เช่น ในกรณีที่ชาวบ้านแตกความสามัคคี ผู้ใหญ่บ้านในหมู่บ้านอัครก็ได้อาศัยสถาบันปู้ตา เป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหา โดยให้เจ้าซึ่งเป็นตัวแทนของผีปู้ตาพูดให้ชาวบ้านเชื่อถือและปฏิบัติตามได้ มาตรการควบคุมการประพฤติ และศีลธรรมของชาวบ้านก็อาศัยอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ ผีปู้ตาจะเป็นผู้ควบคุมมิให้ชาวบ้านประพฤติตน นอกจารีตประเพณีหรือระเบียบของสังคม

บุญยงค์ เกศเทศ (2537) ได้ศึกษาความเชื่อเรื่อง “ผีปู้ตาของชาวอีสาน” พบว่า ผีปู้ตาเป็นผีบรรพบุรุษ หรือกลุ่มผีประจำตระกูลที่ล่วงลับไปแล้ว แต่เชื่อกันว่า ดวงวิญญาณยังเป็นห่วงบุตรจึงเฝ้าคอยดูแลรักษาคุ้มครอง ป้องกันภัยร้ายทั้งปวงที่จะเกิดขึ้นในชุมชน เขาเน้นให้เห็นว่า ผีปู้ตา เฒ่าจ๋า และชุมชน เป็นองค์ประกอบประสานร่วมกันของสังคม ในอันที่จะผลักดันให้ชุมชนเกิดแรงศรัทธา ความเชื่อ ความสามัคคี ที่จะสืบทอดเจตนารมณ์ของบรรพชนในการอนุรักษ์ทรัพยากร “ดวงผีปู้ตา” ซึ่งเป็นสาธารณสมบัติส่วนรวมของชุมชน นอกจากนี้ลักษณะพิธีกรรม เกี่ยวกับการเลี้ยงผีปู้ตา หรือการบาก็ตาม เป็นเงื่อนไขที่แสดงให้เห็นถึงปัจจัยทางด้านวัฒนธรรมการกินอยู่ ความอุดมสมบูรณ์ ด้านการเกษตรกรรม และความมุ่งหวังในอนาคต การเสี่ยงทายเป็นการเตรียมรับสถาน

การณ์อันอาจจะเกิดขึ้นโดยไม่ประมาท ส่วนการลงโทษของผีปู้ตาเพื่อสั่งสอนให้คนรู้จักกระทำในสิ่งที่ถูกที่ควรมีให้ประพฤติผิดครองครองธรรม ป่าคอนปู้ตาจึงเป็นสถาบันทางสังคมที่สำคัญของหมู่บ้านชนบทอีสาน

นอกจากนี้เขายังได้พบถึงความขัดแย้ง ระหว่างกลุ่มในชุมชนบ้านตาหลุง บ้านเสื่อกินวัว บ้านป่าขาด บ้านหนองแดง อำเภอหนองแก จังหวัดมหาสารคาม ที่ทางสภาตำบลต้องการสร้างโรงเรียนมัธยมศึกษาบนพื้นที่ป่าคอนปู้ตา แต่ได้เกิดการทักท้วงของชาวบ้านซึ่งได้เข้าเรียกร้องให้ระงับการดำเนินการ โดยอ้างเหตุผลความเชื่อถือศรัทธาผีปู้ตา จากจารีตประเพณีที่เคยปฏิบัติสืบต่อกันมาแต่ครั้งโบราณกาล ด้วยเป็นที่พึงทางใจที่สำคัญยิ่งจนกระทั่งสภาตำบลต้องเลิกล้มเลิกไป

กิติ แก่นจำปี (2528) ได้เขียนบทความเรื่อง “ผีปู้ย่า” และสังคมชานนาไทย กล่าวว่า ผีปู้ย่าเป็นผีบรรพบุรุษหรือผีประจำสายสกุลที่มีความสำคัญมากในสังคมชานนาภาคเหนือ ลูกหลานจะต้องเคารพเช่นสังเวช เพื่อบูชาบรรพบุรุษของตนเป็นประจำทุกปี ข้อห้ามและกฎระเบียบพื้นฐานของชานนาล้วนสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องผีปู้ย่า ในหมู่บ้านภาคเหนือโดยทั่วไปแล้วจะพบว่า ลูกทุกคนจะต้องนับถือผีปู้ย่าของฝ่ายแม่ ลูกชายเมื่อแต่งงานแล้วก็ต้องไปอยู่กับบ้านภรรยาที่บ้านพ่อแม่ของฝ่ายภรรยาและเริ่มนับถือผีปู้ย่าของฝ่ายภรรยา ผีปู้ย่าเป็นเครื่องมือของผู้อาวุโสในสายสกุล ซึ่งเป็นการช่วยต่อยอดความแตกต่างทางชนชั้นและสอนให้คนในสังคมยอมรับในความแตกต่าง และพิธีกรรมพ่อนผีเป็นสัญลักษณ์ที่ชานนาสร้างขึ้นเพื่อสื่อความหมายในทางการเมือง ดังจะเห็นได้จากการละเล่นในพิธีกรรมพ่อนผี อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าพิธีกรรมจะอุดมไปด้วยคำสอนแก่ชานนา ข้อเรียกร้องและการเสียดสีต่อชนชั้นปกครอง แต่บทบาทที่สำคัญอีกด้านหนึ่งของพิธีกรรมคือการอบรมสั่งสอนให้ชาวบ้านทำดีมีสามัคคี

สุมาลี โพธิ์พยัคฆ์ (2535) ได้เขียนบทความเรื่อง “ดอนผีปู้ตา ป่าอาถรรพ์ ที่หมู่บ้านคำสูง อำเภอพนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด” พบว่า “ผีปู้ตา” เป็นพิธีกรรมทางศาสนาของชาวอีสานและเป็นความเชื่อที่ยึดถือปฏิบัติกันมาเป็นประจำทุกปี เป็นที่พึงทางใจ เป็นแหล่งอาหาร การกินเป็นแหล่งเศรษฐกิจการค้า และเป็นแหล่งยาสมุนไพร

สมชาย นิลอาธิ (2525) ได้เขียนบทความเรื่อง “จาก...ผีปู้ตาถึงป่าสงวนและวัด” พบว่า ผีปู้ตาเป็นความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษของแต่ละตระกูลและแต่ละหมู่บ้าน ที่จะต้องมีกันทุกหมู่บ้านในภาคอีสาน เป็นความเชื่อที่ชาวบ้านแต่ละแห่งเชื่อถือและยึดมั่นกันอย่างเหนียวแน่นมาแต่เดิม ชาวบ้านจะเชื่อมั่นกันจนกลายเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนทั้งหมู่บ้านจนกลายเป็นสถาบันหนึ่งของสังคมหมู่บ้าน ความเชื่อว่าผีปู้ตาเป็นการรักษานิเวศน์วิทยา ถึงแม้ว่าจะมีพื้นที่สำหรับผีปู้ตาเป็น

หย่อม ๆ ก็ตาม แต่ก็สามารถช่วยดูดซึมและรักษาความชื้นตลอดจนแหล่งน้ำ เพื่อใช้หล่อเลี้ยงชีวิต และสังคมของตนเองได้

สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร (2515) ได้ศึกษาเรื่อง “ประเพณีไทยโบราณ : ประเพณีการนับถือผีต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” โดยบอกว่า ชนชาวพื้นเมืองของไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยก่อน ๆ นี้มีความเลื่อมใสในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ กันมาก ซึ่งมีชนบางเผ่านับถือพระพุทธศาสนา บางเผ่านับถือเทพเจ้า บางเผ่านับถือภูติผีปิศาจ แต่บางเผ่ากลับไม่นับถืออะไรเลยก็มี การนับถือหรือการเชื่อถือ ณ ในที่นี้ คือ “ผี” ซึ่งก็มีผีประเภทต่าง ๆ ซึ่งได้แก่

1. ผีปู่ตา และผีหลักเมือง	2. ผีมหัศจรรย์
3. ผีตาแฮก	4. ผีเทวดา
5. ผีเชื้อ	6. ผีโป่ง และผีอาชกกกไม้
7. ผีโพรง	8. ผีปอบ
9. ผีนางธรี	10. ผีฟ้า ผีแดน ผีแมน และผีกำเนิด

สมพงษ์ได้กล่าวถึงผีปู่ตาว่า “ผีปู่” “ผีตา” และ “ผีหลักเมือง” นั้นนับเป็นของคู่บ้านคู่เมือง ถ้าเขาได้ตั้งบ้านเมืองขึ้นที่แห่งใดแล้ว เขาจะอันเชิญผีปู่ ผีตา และผีหลักเมือง ที่กล่าวมานี้ไว้ในศาลเจ้าต่างหากหรือสร้างสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่เป็นที่สถิตขึ้นต่างหากอีกหลักหนึ่ง เช่น หอและศาล เป็นต้น โดยเฉพาะผีหลักเมืองนั้น ส่วนมากมีผู้เลื่อมใสนิยมนับถือกันมาก อันเป็นการเชื่อถือส่วนรวมของประชาราษฎร์ทั่ว ๆ ไป เมื่อมีการสร้างเมืองขึ้นใหม่ก็ต้องตั้งศาลหลักเมืองหรือผีหลักเมืองขึ้นเพื่อเป็นมิ่งขวัญยั่งยืนของเมืองนั้น ๆ ฉะนั้น ผีทั้งสองชนิดที่กล่าวมานี้ จึงมีความสำคัญต่าง ๆ กันในด้านความนับถือของชาวพื้นเมืองทั้งหลาย

จากเอกสารงานวิจัยและบทความที่เกี่ยวข้องกับผีปู่ตา จะเห็นได้ว่า “ผีปู่ตา” เป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหา ควบคุมความประพฤติมิให้ชาวบ้านประพฤติผิดนอกจารีต ประเพณีหรือระเบียบของสังคม เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมต่าง ๆ ที่สามารถรวบรวมได้มีดังนี้

ศิริลักษณ์ สุภากุล (2533) ได้ศึกษาเรื่อง “พิธีกรรมพื้อมผีกับการจัดระเบียบสังคมศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดลำปาง” พบว่า พิธีกรรมพื้อมผีมีหน้าที่ ประโยชน์ที่สำคัญคือ เป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในตระกูลที่ประกอบพิธีกรรม โดยมีบรรพบุรุษหรือที่เรียกว่า “ผีปู่ย่า” เป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในตระกูล ช่วยเป็นกำลังใจในการแก้ปัญหาและเอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ ในด้านการจัดระเบียบสังคม พิธีกรรมมีบทบาทในการควบคุมความประพฤติของคนในตระกูลให้ประพฤติ

ปฏิบัติตนเป็นคนดี ยึดมั่นในหลักคำสอนของศาสนา โดยใช้อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และความเชื่อเรื่องผีป่วนมาควบคุมคนในสังคม พิธีกรรมช่วยขจัดปัญหาความขัดแย้งของคนในกลุ่มตระกูลสร้างความร่วมมือและความสามัคคีให้เกิดขึ้นภายในกลุ่ม

นอกจากนั้น พิธีกรรมยังเป็นการแสดงถึงอดีตของกลุ่มตระกูลที่ประกอบพิธีกรรมว่าได้สืบเชื้อสายมาจากชนชั้นเจ้าหรือนักรบในอดีต และพิธีกรรมยังได้เปิดโอกาสให้ผู้หญิงได้ปลดปล่อยอารมณ์ แสดงออกในสิ่งที่ตรงข้ามกับการปฏิบัติในชีวิตประจำวันของตน

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2527) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “ผีเจ้านาย” เป็นการทรงเจ้าเข้าผีของภาคเหนือ กรณีศึกษาในจังหวัดเชียงใหม่ โดยทำการศึกษาจากร่างทรงหรือม้าขี่จำนวน 3 คน เพื่อให้ได้ภาพรวมของระบบโครงสร้างความเชื่อทางศาสนา อันเป็นภาพใหญ่และศึกษาว่าผีเจ้านายนั้นดำรงอยู่ได้อย่างไรในสังคม พิจารณาในแง่ของระบบโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าสำนักต่าง ๆ และวิเคราะห์เปรียบเทียบผีเจ้านายและม้าขี่ที่เป็นกรณีศึกษานั้น ผลการวิจัยสรุปได้ว่าผีเจ้านายนั้นมีความสัมพันธ์กันระหว่างเจ้าสำนักต่าง ๆ มีการลำดับชั้นตามสถานภาพ ความสำคัญ และหน้าที่ของเจ้าแต่ละองค์ และการนับถือผีนั้นสามารถตอบสนองความต้องการ หรือตอบสนองความเชื่อถือของคนในสังคมนั้นได้ ผีเจ้านายมีบทบาททั้งในส่วนสังคมและในส่วนปัจเจกชนในสังคมของจังหวัดนั้น

วาสนา อรุณกิจ (2529) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “พิธีกรรมและโครงสร้างทางสังคมของลาวโซ่ง” พบว่าวิถีชีวิตของลาวโซ่งคล้ายคลึงกับวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ “ไท-ลาว” ทางภาคอีสานของไทย ลาวโซ่งปฏิบัติพิธีกรรมถือเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งในอันที่จะอยู่ในสังคม และยังแสดงให้เห็นถึงความกตัญญูกตเวทีต่อบรรพบุรุษ ความสามัคคี ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่คณะ และในหมู่บ้านสถานภาพและศักดิ์ศรีของวงศ์ตระกูล ตลอดจนเป็นการดำรงไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณีของกลุ่มชน การปฏิบัติพิธีกรรมต่าง ๆ ของลาวโซ่งเป็นการยืนยันโครงสร้างทางสังคมที่มีอยู่ พิธีกรรมมีหน้าที่ในการสร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับสังคม และเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมขนบธรรมเนียมประเพณีของกลุ่มชน ตลอดจนเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสถานภาพระหว่างบุคคลในสังคมประกอบกันเป็นกลุ่มต่าง ๆ นอกจากนี้ชุมชนลาวโซ่ง ยังได้อาศัยความเชื่อในการนับถือและสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ ในการควบคุมพฤติกรรมของบุคคลในชุมชน ทำให้บุคคลอยู่ในระเบียบวินัย ศีลธรรม ซึ่งก่อให้เกิดความเป็นระเบียบในชุมชนหมู่บ้าน

กิรณัย โชติกันตะ (2530) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “แดน : นิยายปรัมปราเรื่องแดน วิเคราะห์ความเชื่อตามพงศาวดารล้านช้าง” พบว่า ความเชื่อเรื่องแดน มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินชีวิต

ของชาวอีสานในอดีต ในการกำหนดรูปแบบการดำเนินชีวิต กำหนดความคิดทางการเมือง ทางด้านเศรษฐกิจ ทางด้านการศึกษา ทางด้านสาธารณสุข รวมทั้งทางด้านสันตนาการ ซึ่งล้วนแต่มีอิทธิพลอันสืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องแดนทั้งถิ่น

เสาวภา เชาวศิลป์ (2535) ได้ศึกษา “พิธีบุญหลังบ้าน : กรณีศึกษาหมู่บ้านกระเดื่อง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา” เป็นการศึกษาโดยใช้การตีความทางสัญลักษณ์ ทำให้พบว่า นอกจากพิธีบุญหลังบ้าน จะเป็นพิธีเกี่ยวกับการสะเดาะเคราะห์แล้ว ยังทำให้เห็นการแบ่งหน้าที่ตามบทบาทของเพศหญิงและเพศชาย จากการจัดระเบียบทางสังคม ในขณะเดียวกันพิธีนี้สะท้อนให้เห็นถึงบรรทัดฐานที่แบ่งแยกหน้าที่ของเพศหญิงและเพศชาย ซึ่งกำหนดโดยโลกทัศน์ และความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาพุทธ พราหมณ์ และการนับถือผี (Animism) การวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์ทำให้มองเห็นลักษณะ โครงสร้างทางสังคม และการจัดระเบียบทางสังคมของหมู่บ้านกระเดื่อง

ทรงสิริ วิชิรานนท์ (2538) ได้ศึกษาเรื่อง “พิธีชิงเปรต : ประเพณีเทศกาลเดือนสิบในภาคใต้” ผลการศึกษาพบว่า ประการที่หนึ่งบริบทสังคมมีอิทธิพลต่อรูปแบบของพิธีกรรมแต่เนื้อหาความเชื่อยังคงอยู่ ประการที่สองบทบาทสำคัญของพิธีชิงเปรต คือ ทำให้ผู้ที่อยู่ในหมู่บ้านและญาติมิตรได้มีโอกาสมาพบปะกันก่อให้เกิดความเป็นปึกแผ่นในสังคม และประการสุดท้ายสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรมมีความหมายที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติและความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองในสังคมเดียวกัน

ระพีพรรณ คมใส, เรือเอก (2540) ได้ศึกษาเรื่อง “พิธีกรรมแซนเนียะตาของกลุ่มชาวไทยเขมร : ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านกราม ตำบลไพร อำเภอบึงสามพัน จังหวัดศรีสะเกษ” วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นการศึกษาสัญลักษณ์และความหมายที่ใช้ในพิธีกรรม และศึกษาหน้าที่รวมทั้งวิเคราะห์หน้าที่ของพิธีกรรม ที่มีผลต่อการวิเคราะห์หน้าที่ของพิธีกรรม ที่มีผลต่อการจัดระเบียบสังคมของชาวไทยเขมร วัตถุประสงค์ของพิธีกรรมแซนเนียะตา เพื่อเป็นการเฉลิมฉลองของความสำเร็จในการเพาะปลูก และเพื่อเป็นการเซ่นสรวงบูชาผีบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว

สำหรับวิธีการวิจัย ใช้วิธีการค้นคว้าจากเอกสารและการวิจัยสนามทางมานุษยวิทยา โดยใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วม และการสัมภาษณ์ผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับพิธีกรรมแซนเนียะตา ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซองเม็ง และชาวบ้านที่มีอายุตั้งแต่ 40-85 ปี

ผลการศึกษาพิธีกรรมแซนเนียะตาพบว่า ประการที่หนึ่งสภาพเศรษฐกิจปัจจุบันทำให้การเข้าร่วมพิธีกรรมของชาวบ้านมีวัตถุประสงค์แตกต่างกัน คือ ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเข้าร่วมพิธีกรรม

ด้วยความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษที่ได้ถูกสั่งสมมานาน และชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่ง ต้องการเลี้ยง โขจจากทำให้ห้วยของมมีวด ประการที่สองสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรม มีความหมายที่แสดงให้เห็นถึง ความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ และประการสุดท้ายหน้าที่ของพิธีกรรม มีความหมายที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ อีกทั้งยังทำให้ผู้ที่ อยู่ในหมู่บ้านและญาติมิตรได้มีโอกาสพบปะกัน ก่อให้เกิดความเป็นปึกแผ่นในสังคม

สมหมาย ชินนาค (2539) ได้ศึกษาเรื่อง “คติความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษของชาวไทย-กวย (สาว) เลี้ยงช้าง จังหวัดสุรินทร์” การศึกษาวิจัยในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติความเชื่อและการเปลี่ยนแปลงของระบบความเชื่อเรื่อง “ผีปะกำ” ผลการศึกษาได้ตอบสมมติฐานที่ตั้งไว้ดังต่อไปนี้

ประการแรก พบว่าผีปะกำอันเป็นผีประจำอยู่ในหนังปะกำ (บ่วงบาศสำหรับคล้องช้างป่า) นั้น ชาวกวยเลี้ยงช้างเชื่อว่าประกอบด้วยวิญญาณ 2 ประเภทด้วยกัน คือ “พระครู” ซึ่งเป็นวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ที่มีสถานภาพเทียบเท่าเทพ และวิญญาณของบรรพบุรุษในสายตระกูลที่เคยเป็นหมอช้าง พวกเราเชื่อว่าผีปะกำสามารถให้คุณและให้โทษแก่มนุษย์ได้ ดังนั้น จึงต้องมีการเซ่นสรวงบูชาอยู่เสมอ ผลการศึกษายังพบว่าความเชื่อนี้มิได้มีอยู่เฉพาะในกลุ่มชาวกวยเลี้ยงช้างเท่านั้น หากยังมีแพร่หลายในกลุ่มชนพื้นเมืองที่มีอาชีพคล้องช้างตามภูมิภาคต่าง ๆ ด้วย ขณะเดียวกันหมอช้างในราชสำนักที่นับถือพระพิฆเนศวร ซึ่งหมอช้างชาวกวยและหมอช้างพื้นเมืองบางกลุ่มไม่รู้จักนั้นก็รับรู้และนับถือผีปะกำด้วยเช่นกัน

ประการที่สอง พบว่าระบบความเชื่อเรื่องผีปะกำสะท้อนให้เห็นถึงระบบอำนาจของผู้อาวุโสในสายตระกูลได้เป็นอย่างดี กล่าวคือ ความเชื่อเรื่องผีปะกำเป็นคติความเชื่อในลักษณะการถ่ายโอนอำนาจจากผีบรรพบุรุษไปสู่ผู้อาวุโสในสายตระกูล ทำให้ผู้อาวุโสได้รับความเคารพเชื่อฟังจากสมาชิกในตระกูล เป็นผู้นำในการประกอบพิธีเซ่นสรวงผีปะกำ รวมทั้งเป็นผู้ที่มีอำนาจสั่งการทุกอย่างในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับผีปะกำ

ประการที่สาม พบว่าคติความเชื่อเรื่องผีปะกำ มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับโครงสร้างสังคมส่วนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการจัดระเบียบทางโครงสร้างเศรษฐกิจ และการควบคุมการใช้ทรัพยากรของชุมชน บทบาทของเพศชายและเพศหญิง การจัดระเบียบครอบครัว เครื่องญาติและสายตระกูล ตลอดจนคติความเชื่อของพุทธศาสนานิกายเถรวาท ลัทธิพราหมณ์ และความเชื่อเรื่องผีอื่น ๆ ในชุมชน

อย่างไรก็ตาม พิธีกรรมความเชื่อเรื่องผีปะกำที่ดำรงอยู่ในชุมชนทุกวันนี้ ยังคงทำหน้าที่ตอบสนองความต้องการของชุมชน 2 ระดับ คือ ระดับครอบครัว และระดับปัจเจกบุคคล เพราะระดับครอบครัว ผีปะกำยังคงมีการเช่นผีปะกำอยู่ และมีพิธีกรรมเกี่ยวกับพาช้างไปเที่ยวเพิ่มขึ้น มาส่วนระดับปัจเจกบุคคล ก็จะพบว่าจะมีการเช่นผีปะกำกันบ่อย เมื่อลูกหลานเจ็บไข้ได้ป่วย และแก้บนในเรื่องต่าง ๆ นี้ เกี่ยวกับปัญหาความคับข้องใจส่วนบุคคล ซึ่งนับว่าจะทวีมากขึ้นเรื่อย ๆ

ทั้งหมดนี้จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จึงเป็นแนวทางที่ผ่านมาของการศึกษาทางมานุษยวิทยาที่กล่าวถึงร่องรอยความคิดเรื่อง “พญานาค” และเป็นการศึกษาจากวรรณกรรมปรัมปรา (Myth) และจากพิธีกรรม (Ritual) จากนั้นจึงนำมาวิเคราะห์และตีความต่อความหมายทางวิชาการ วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จึงได้พยายามนำตัวอย่างพิธีกรรมที่มีจุดมุ่งหมายเป็นการบูชาพญานาคโดยตรง ที่ยังคงดำเนินอยู่และแสดงให้เห็นรูปพิธีในปัจจุบันและร่วมสมัย เพื่อศึกษาให้เห็นความชัดเจนและลุ่มลึกต่อการวิเคราะห์ความหมายของพญานาค งานศึกษาที่ว่าด้วยการรวบรวมงานวรรณกรรมและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจึงจัดได้ว่าเรียบเรียงอย่างเป็นขั้นตอน และพยายามจัดกลุ่มของเอกสารที่เกี่ยวข้องได้อย่างเป็นระเบียบที่สุดในกลุ่มงานสำรวจและรวบรวม สามารถทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจสังคมวัฒนธรรมอีสาน อันมีพญานาคเป็นผู้สวมบทบาทแห่งความสำคัญแก่คนอีสาน และมองมโนทัศน์โดยรวมถึงระดับการวิวัฒนาการทางความเชื่อเรื่องพญานาคที่ผ่านออกมาในระบบคิดของมนุษย์ ตามที่อธิบายลำดับข้างต้นนี้แล้ว ความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมจึงเป็นการโยงความสัมพันธ์ด้านต่าง ๆ อันเป็นมิติทางมานุษยวิทยาที่นำมาศึกษาและเป็นต้นแบบการวิจัยภาคสนามที่ปรากฏขึ้น คือ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรมแห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 กรณีศึกษาหมู่บ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ทำให้เกิดการบูรณาการทางความคิดและความเข้าใจร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคอย่างเข้าใจและละเอียดอ่อนและเป็นการนำนิทานปรัมปรา (Myth) มาก่อให้เกิดประโยชน์หรือเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งวิเคราะห์ สังเคราะห์ วัฒนธรรมอีสานที่แสดงผ่านทางพิธีกรรม และย่อโลกทัศน์ของคนอีสานสามารถทำความเข้าใจพฤติกรรมต่าง ๆ ที่ก่อเกิดขึ้นมาเป็นโครงสร้างทางสังคม ดังคำกล่าวของ Leach ที่อธิบายว่า นิยายปรัมปรา และพิธีกรรม เป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงโครงสร้างสังคม นิยายปรัมปราเป็นแนวความคิดของบุคคลในสังคมซึ่งทั้งสองอย่างนี้สามารถชี้ให้เห็นถึงโครงสร้างทางสังคมได้เช่นกัน เพราะทั้งนี้ นิยายปรัมปราและพิธีกรรม ต่างก็เป็นคนละด้านของเหรียญอันเดียวกัน (Two sides of the same coin) ผู้ศึกษาจึงคิดว่าการศึกษา นิทานปรัมปราอันเป็นคติชนอีกรูปแบบหนึ่งจากเอกสารโบราณโดยตรงครั้งนี้ นอกจากจะทำให้เข้าใจสภาพสังคมและวัฒนธรรมอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงโบราณสู่ความเชื่อร่วมสมัยเพิ่มยิ่งขึ้นแล้ว ยังอาจเป็นเงื่อนไขที่ช่วยให้สืบสาวราวเรื่องในความเป็นลักษณะดั้งเดิมของสภาพสังคมและวัฒนธรรมไท-ลาวโดยรวมได้ไกลออกไปยิ่งขึ้น

วรรณกรรมปริมปรา : กัณฑ์การพลัดตำนานแห่งอดีตเพื่อตามรอยพญานาค
บันทึกพัฒนาการชีวิตทางวัฒนธรรมว่าด้วยมิติซับซ้อนของสังคมแห่งวิถีคิดจากข้อมูลทางคติชน

สังคมวัฒนธรรมอีสานมีความโดดเด่นและเป็นเอกลักษณ์มาอย่างช้านาน เนื่องจากลักษณะสภาพภูมิศาสตร์เป็นแอ่งรูปกะทะทำให้ชุมชนเหล่านี้มีรูปแบบวิถีชีวิตที่เป็นวัฒนธรรมของตนเองอย่างสูง อีสานเป็นดินแดนที่เป็นที่ราบสูงลุ่มแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขา ฉะนั้นด้วยสภาพภูมิศาสตร์ที่มีแม่น้ำโขงกั้นกลาง จึงมีการอพยพโยกย้ายถิ่นฐานและมีการเดินทางไปมาระหว่างฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง คือ “ลาว” กับฝั่งขวาของแม่น้ำโขงคือ ดินแดนที่เป็นภาคอีสานของประเทศไทย ในปัจจุบัน ดังนั้นวัฒนธรรมลาวกับวัฒนธรรมอีสานตอนบนบริเวณแอ่งสกลนครจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก ในประวัติศาสตร์อิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างและอารยธรรมล้านช้างจึงได้แผ่ขยายมาถึงบริเวณอีสานตอนบนด้วย เห็นได้จากพระธาตุพนมที่นครพนม พระธาตุเชิงชุมที่สกลนคร พระธาตุศรีสองรักที่จังหวัดเลย เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สะท้อนสายสัมพันธ์ไท-ลาวที่อยู่สองฝั่งแม่น้ำโขงได้เป็นอย่างดี โดยสภาพภูมิศาสตร์อีกเช่นกัน ทางแอ่งโคราชซึ่งอยู่ใกล้กับภาคกลางของประเทศไทยก็ได้รับอิทธิพลอารยธรรมไทย สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ที่อาณาจักรอยุธยาแผ่ขยายดินแดนไปถึงกัมพูชาและได้ใช้โคราชเป็นหัวเมืองสำคัญ กลุ่มคนในแอ่งโคราชพูดภาษาไทยโคราช แต่ในขณะที่เดียวกันกลุ่มชนทางแอ่งโคราชก็มีการติดต่อสัมพันธ์กับคนไท-ลาวทางอีสานตอนบนตลอดมาด้วย ส่วนอีสานตอนล่าง อันได้แก่ ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ ลงมาถึงพิมายเป็นดินแดนที่ได้รับอิทธิพลอารยธรรมเขมรโบราณ คงจะเห็นได้จากปราสาทหินเมืองต่ำ ปราสาทพนมรุ้งที่บุรีรัมย์ ปราสาทหินพิมายที่พิมาย อีสานตอนล่างเป็นดินแดนที่มีกลุ่มชาติพันธุ์ที่พูดทั้งภาษาเขมร ส่วย กูย ลาว และไทโคราช โดยสรุปอีสานนั้นมี 3 คือ ส่วนบนเป็นเขตวัฒนธรรมไท-ลาว และส่วนแอ่งโคราชเป็นส่วนที่ได้อิทธิพลไทยภาคกลาง และส่วนล่างเป็นเขตอิทธิพลเขมร

อีสานจึงมีความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรม แต่ยังคงความเป็นเอกลักษณ์ของเนื้อหาทางวัฒนธรรมตนเป็นอย่างมาก และถือว่าเป็นระบบสัญลักษณ์ ดังนั้นวัฒนธรรมจึงเป็นแบบอย่างให้คนอีสานได้เรียนรู้หรือนำไปปฏิบัติ สามารถถ่ายทอดไปสู่คนอีกรุ่นต่อ ๆ มาได้ มนุษย์รู้ว่าอะไรคือ ขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม และส่วนใหญ่แล้วมนุษย์จะรู้ว่า อะไรควรทำและไม่ควรทำ ฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมและพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดมาก ในสาระสำคัญของมิติประวัติศาสตร์ วิถีชีวิต และภูมิปัญญาอีสาน โดยเฉพาะบริเวณแอ่งสกลนครและอีสานตอนบนนั้น มีรากฐานร่วมกันกับอาณาจักรล้านช้างเช่นเดียวกับล้านนา ใน

ขณะเดียวกัน บริเวณอีสานใต้ก็ได้ได้รับอิทธิพลอารยธรรมขอม ส่วนแ่งโคราชก็ได้รับอิทธิพลอารยธรรมกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตลอดมา โดยนับนี้สังคมวัฒนธรรมจึงมีความหลากหลาย มิใช่น้อยตามเหตุปัจจัยทางภูมิประเทศและเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว อย่างไรก็ตาม ลักษณะร่วมของภูมิภาค ระบบนิเวศ อิทธิพลของพุทธศาสนา วัฒนธรรมข้าว และสายสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ ล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่มีอิทธิพลในการหล่อหลอมวิถีชีวิตของชาวอีสานโดยรวม และเกื้อกูลให้เกิดพัฒนาการทางภูมิปัญญาที่มีลักษณะเด่นเป็นของอีสาน

ลักษณะเด่นเป็นอีสานอย่างหนึ่งก็คือ “ศาสนาและความเชื่อ” โดยวางอยู่แห่งความเป็นจริง ในกฎวัฏจักรการเกิดและดับ ความเชื่อเป็นปรากฏการณ์ลำดับต้น ๆ ของมนุษยชาติ เพราะความเป็นสากลอย่างหนึ่งคือมนุษย์มีความกลัวเป็นสัญชาตญาณ ต่างก็หาความพึงพิงทางด้านจิตใจเป็นสิ่งที่เกื้อกูลกับลำดับความเป็นคุณค่าแห่งตัวตน ความเชื่อถูกใช้ในการสร้างกลุ่มและการโต้ตอบกับอำนาจอื่น ๆ ของสังคม สังคมอีสานพุทธศาสนาและผีเป็นมโนทัศน์ที่สำคัญในรูปของความเชื่อที่มีอิทธิพลเหนือความคิดและจิตใจของปัจเจกบุคคลและกลุ่มในสังคม ด้วยการขึ้นาทางที่จะบรรลุสู่จุดหมายปลายทางแม้ว่าโดยอุดมการณ์หลักที่แตกต่างกันระหว่างมโนทัศน์ทั้งสองรูปแบบในการปูทางไปสู่การบรรลุถึงปลายทางของชีวิต หากว่าไปแล้วคนอีสานเชื่อว่า “พญานาค” มีตัวตนจริง เพราะจากนิทานปรัมปราและหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ที่มีการจดบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรก็บ่งบอกให้บรรพชนรุ่นหลังรับรู้ในเรื่องราวลึกลับมหัศจรรย์ต่าง ๆ ที่ได้บังเกิดผูกเป็นตำนานพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน จนดูเหมือนว่าจิตวิญญาณแห่งความเป็นนาคได้ทิ้งรากเหง้าให้แก่คนรุ่นหลังสืบต่อมา เหตุฉะนั้นศาสนาและความเชื่อของคนอีสานจึงมีรูปแบบการผสมผสานระหว่างพุทธ-พราหมณ์-ผี อย่างเห็นได้ชัดแจ้งเป็นที่สุดแล้ว แสดงให้เห็นว่า ชาวอีสานสืบทอดวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขง และมีความสัมพันธ์ทางเชื้อชาติใกล้ชิดกับกลุ่มคนไทยในล้านช้าง (ลาว) รวมทั้งมีความคล้ายคลึงกันทางด้านภาษา วรรณกรรม ตลอดจนความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ ฉะนั้นโลกทัศน์ต่าง ๆ ความเชื่อ และคติชน ของชาวอีสานยังคงมีลักษณะร่วมกับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงมากกว่าวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในการศึกษาโลกทัศน์ของสังคมอีสานจึงใช้เอกสาร ตำนาน และนิทานปรัมปรา ที่มีอิทธิพลและเจริญสืบเนื่องอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงอันมีอาณาจักรล้านช้าง (ลาว) เป็นศูนย์กลาง ภายในวัฒนธรรมอันเดียวกัน คติความเชื่อต่าง ๆ ของชาวอีสานและลาวในลุ่มแม่น้ำโขง จึงยังคงสืบทอดต่อกันมา ดังนั้น การสืบเค้าโครงความหายของพญานาคจึงมีความจำเป็นที่ต้องเข้าไปเกี่ยวพันกับความเชื่อดังกล่าวที่ปรากฏในดินแดนลาว

ชนิดา ตั้งถาวรศิริกุล (2541 : 50-51) ได้อธิบายว่า พญานาค คือร่องรอยความคิดของสังคมอีสานและลาว ปรากฏการณ์สากลของสังคมมนุษย์ตั้งแต่ระดับสังคมดั้งเดิมจนถึงสังคมระดับเมือง คือการนับถือสัตว์ การเป็นสัตว์ไม่ใช่ความด้อยค่ากว่าการเป็นมนุษย์ แต่กระนั้นเมื่อมาถึงสมัยที่

ความต่างศักดิ์ระหว่างมนุษย์ผู้เหนือกว่าสัตว์ผู้ต่ำกว่าปะทะกันขึ้นในสังคม การเป็นมนุษย์จึงเป็น อภิลิทธิทางอำนาจเหนือกว่ากับสัตว์ในสังคม อย่างไรก็ตาม บางสังคมยกย่องและเคารพสัตว์เป็น บรรพบุรุษ เป็นสัญลักษณ์ประจำตระกูล ทั้งยังสร้างวัฒนธรรมที่ประสมระหว่างมนุษย์และ สัตว์ เช่น ชาวโทบริอันในออสเตรเลียถือ “งู” “สุนัข” “หมู” “จระเข้” เป็นสัตว์ประจำตระกูลของ ตำนานโบราณของกรีก โรมัน อินเดีย ไทย เขมร จีน ลาว กล่าวถึงการบูชา หลักฐานประวัติ ศาสตร์ของไทยลาวปรากฏผลิตผลทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับงู การเป็นสัญลักษณ์ในสังคมลาวและ คนอีสานที่ปรากฏอยู่ดาษดื่นในพื้นที่ของวัฒนธรรม ทำให้นึกเป็นความหมายสังคมที่น่าสนใจยิ่ง โดยเฉพาะศรัทธาดั้งเดิมของวัฒนธรรมลาวนี้ถูกสร้างบนพื้นฐานสุนทรียะทางศิลป์ ความศรัทธา ของสังคม และอุดมการณ์ของมนุษย์ อันเป็นพื้นที่หลักของสังคม อีกทั้งบนเส้นทางอันยาวนาน การช่วงชิงศรัทธาระหว่างนาคและความเชื่อใหม่ทางสังคมคงปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจน ในมิติ สัญลักษณ์และความหมายของนาคทั้งรูป ภาษา ภาพ และความคิด เป็นร่องรอยกระบวนการความคิด ของวัฒนธรรมลาวที่นำพาและเลื้อยสู่กระบวนการทางสังคม บนหนทางอันยาวนานของความเข้าใจ ที่จะไขเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์ระหว่างกลไกทางความคิดและกลไกทางสังคมในอาณาจักรวัฒนธรรมนาค การเข้าใจพฤติกรรมของจักรวาลเป็นการไขเข้าสู่กระบวนการพฤติกรรมของสังคมที่มี นาคและมนุษย์เป็นผู้กระทำ หลักสำคัญของพฤติกรรมนาคคือกฎการเปลี่ยนแปลงของกลุ่มขัดแย้ง พลังของกลุ่มตรงข้าม การเคลื่อนที่และการหยุดนิ่งของร่างกายบนพื้นที่และเวลา กระทำเป็นรูปพฤติกรรม การนอนหมอนของนาคในรอบปี ที่บรรจบพลังของกลุ่มตรงข้ามไว้ด้วย อาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ อนุมานได้ว่า การนับถือพวงนาคเป็นความเชื่ออีกรูปแบบหนึ่งที่แพร่หลายอยู่ในหมู่พวงลาว เสมือน “คติเรื่องนาค” เป็นความเชื่อเชิงสัญลักษณ์สำหรับผู้คนในกลุ่มแม่น้ำโขงบริเวณนี้

ร่องรอยอดีตพวงนาคมีความผูกพันกับวิถีชีวิตของผู้คนลุ่มแม่น้ำโขงจะแยกแยะตัดขาด จากกันไม่ได้ เพราะเนื้อหาทางวัฒนธรรมแห่งความเป็นอีสานมักมีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับนาคมาก มาย และวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ในเรื่อง “พวงนาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้น บ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน” ที่หลายคนสงสัยว่าพวงนาคมีจริงหรือไม่ คงจะไขปัญหาข้อข้องใจแก่ ผู้ใคร่ศึกษาผู้น้อย เพราะความเชื่อเรื่องพวงนาคไม่ใช่ความเชื่อที่เล็ก ๆ แต่เป็นความเชื่อที่ลุ่มลึก จะต้องทำการศึกษากันต่อไปและต้องหาข้อเท็จจริง โดยเฉพาะข้อสงสัยของผู้คนสองฝั่งแม่น้ำโขง ที่ว่า

1. ความเชื่อที่ว่าแม่น้ำโขงเกิดขึ้นเพราะพวงนาคได้ขุดเจาะไว้
2. ความเชื่อที่ว่านาคเป็นผู้บันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์และอาจทำให้เกิดภัยพิบัติได้
3. ปรากฏการณ์บั้งไฟพวงนาคซึ่งจะตรงกับเทศกาลออกพรรษาเชื่อว่า พวงนาคได้จุดบั้ง

ไฟถวายเป็นพุทธบูชา

นี่เป็นเพียงตัวอย่างที่คนสองฝั่งโขงที่เขามีความเชื่อในเรื่องพญานาค และพญานาคคืออะไรที่ทำให้คนสองฝั่งโขงจึงมีความเชื่อเช่นนั้น เหตุนี้เองจึงเป็นสิ่งที่ตืออย่างยิ่งที่วิทยานิพนธ์ได้ถือกำเนิดขึ้นบนข้อสงสัยต่าง ๆ นานา นิทานปรัมปรายังคงเป็นมนต์เสน่ห์แก่นักมานุษยวิทยาเพื่อรับรู้เรื่องราวของมนุษยชาติเมื่อครั้งอดีต และถือกันว่าเป็นเรื่องจริง และมีข้อมูลจริง ๆ จัดว่ามีความสำคัญ คติชาวบ้านจึงเป็นกระจกส่องให้เห็นวัฒนธรรม เนื้อหาสำคัญของคติชาวบ้านไม่ใช่เป็นเพียงแต่การแสดงออกทางวรรณกรรมของชาวบ้าน แต่เป็นการบรรยายทางชาติพันธุ์วิทยา ซึ่งหากได้รับการศึกษาอย่างมีระบบแล้ว ย่อมช่วยให้เราสามารถเข้าใจและเห็นภาพวิถีชีวิตของประชาชนได้

ตำนานอุรังคธาตุ : ลักษณะทางสังคมของข้อเท็จจริงว่าด้วยเชื้อชาติวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขง

อีสานกับ “ตำนานอุรังคธาตุ” เป็นหนังสือที่เป็นหลักฐานทางเอกสารที่ว่าด้วยเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติของพระธาตุพนมและเรื่องราวของประชาชนตลอดจนแคว้นแคว้นที่เกี่ยวข้องซึ่งถือได้ว่าดีที่สุดในคำว่า “อุรังคธาตุ” นั้น หมายถึง “พระบรมธาตุส่วนหน้าอกของพระพุทธเจ้า” ซึ่งพระมหากัสสปนำมาประดิษฐานไว้ ณ คอยกัปปนคีรี หรือ ภูคำพร้าว อีกนัยหนึ่งก็คือพระธาตุพนมนั่นเอง จำแนกเนื้อหาออกได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ประเภทนิทานปรัมปรา (Myth) และประวัติบุคคลสำคัญของลาว ในส่วนที่เป็นนิทานปรัมปรา นั้น ประกอบด้วย “อุรังคธาตุนิทาน” หรือ “ตำนานเดิมของพระธาตุพนม”

2. บาทลักษณะนิทาน คือ นิทานปรัมปราที่มีความเกี่ยวกับสถานที่สำคัญทางศาสนา โดยเฉพาะรอยพระบาทในสถานที่ที่สำคัญต่าง ๆ แถบสองฝั่งโขงแม่น้ำโขงในดินแดนประเทศไทย-ลาวปัจจุบัน และเรื่องศาสนนครนิทานอันเป็นนิทานปรัมปราเกี่ยวกับเมืองร้อยเอ็ด และกำเนิดเมืองเวียงจันทน์

เรื่อง “อุรังคธาตุนิทาน” หรือ “ตำนานพระธาตุพนม” และนิทานปรัมปราเรื่องเล็ก ๆ หลายเรื่องในบาทลักษณะนิทาน คงเป็นตำนานเดิมที่มีอยู่แล้ว เพราะมีแบบแผนในการเล่าเรื่องเหมือนกัน อันเป็นแบบแผนเดียวกันกับนิทานปรัมปราประเภทเดียวกันในล้านนาไทยด้วย การเริ่มบันทึกนิทานเหล่านี้ลงบนใบลานทั้งในลาวล้านช้างและล้านนาไทย ควรอยู่ในระยะเวลาเดียวกันคือประมาณพุทธศตวรรษที่ 21 ลงมา อันเป็นระยะเวลาที่มีการศึกษาและเขียนตำราทางพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองในสถานที่ทั้งสองแห่ง สำหรับเรื่องศาสนนครนิทานโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับเมืองร้อยเอ็ด ประเด็น น่าจะเป็นนิทานปรัมปราที่เกิดขึ้นใหม่ในระยะเวลาที่เรียบเรียงเอกสารเรื่อง “อุรังคธาตุ” นี้ เพราะมีวิธีการดำเนินเรื่องที่ขยายคิดแผ่ออกไปจากนิทานปรัมปราเรื่องอื่น ๆ ที่เคยมีมา การตั้งชื่อ

บุคคลสำคัญคือ พญาสุริยวงศาธรรมิกราช แห่งเมืองร้อยเอ็ดประตุ ก็เป็นการตั้งชื่อลือกับชื่อพระเจ้าสุริยวงศาแห่งเวียงจันทน์ซึ่งครองราชย์ในสมัยที่มีการเรียบเรียงอุรังคธาตุ ส่วนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับบุรีจันอ้วยล้วย แสดงเค้าโครงของเรื่องใกล้เคียงกับเรื่องทำวแสนปมเป็นอันมาก นิทานปรัมปราเกี่ยวกับเรื่องบุรีจันอ้วยล้วย มีตอนที่น่าสนใจเกี่ยวกับแนวความคิดในการสร้างเมืองในสมัยโบราณตามคำอธิบายของพราหมณ์ทั้ง 5 ในเรื่อง นับว่ามีความน่าสนใจไม่น้อยในการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะเมืองโบราณ เพราะมีหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรของไทยน้อยมากที่กล่าวถึงคติในการสร้างเมืองไว้ นอกจากนี้ในตำนานเกี่ยวกับการสร้างเมืองเชียงใหม่ ที่กล่าวถึงมลล 7 ประการในการเลือกแหล่งที่ตั้งเมืองเชียงใหม่ (ซึ่งอาจนำไปใช้ได้ในการศึกษาเมืองสุโขทัย) แล้วไม่มีหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษรอื่นอีกที่จะแสดงคติในเรื่องนี้อย่างชัดเจน ยกเว้นที่กล่าวถึงในตำนานแห่งเมืองเวียงจันทน์ในหนังสืออุรังคธาตุนี้

การอธิบายชื่อเมืองกรุงทงซึ่งมีอีกชื่อหนึ่งว่า “อโยธยา” ว่ามาจากชื่อของพระยา 2 คนผู้เป็นสหพยาน คือ พญาศรีอมรณี และพญาโยธิกานัน มีความเหมือนกันกับการอธิบายความหมายของชื่อเมืองอยุธยาในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ เนื้อเรื่องเกี่ยวกับเมืองกรุงทงหรืออโยธยาซึ่งมีอนุภาพมาก แสดงความรู้ตึกนิกคิของลาวในสมัยที่เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ว่า ได้มองกรุงศรีอยุธยาในฐานะที่เป็นเมืองที่มีอำนาจ เช่นเดียวกับที่มองกัมพูชาว่าเป็นรัฐโบราณที่มีความเก่าแก่และเจริญรุ่งเรือง ทั้งนี้จากการอ้างอิงตำนานเรื่องที่มาของนิทานต่าง ๆ ที่รวบรวมขึ้นว่าได้มาจากเมืองอินทปัตฐ ในส่วนที่เป็นประวัติบุคคลสำคัญของลาวนั้น ผู้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ได้ทำให้เป็นเรื่องเดียวกันกับนิทานปรัมปรา โดยการใช้คำอธิบายเกี่ยวกับกฎแห่งกรรมในการกลับชาติเกิดใหม่ของบุคคลต่าง ๆ ในนิทานปรัมปรามาเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ลาว โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ลาวในช่วงก่อน จ.ศ. 1000 (พ.ศ. 2181) เล็กน้อย หลักฐานทางประวัติศาสตร์ของลาวล้านช้างจะมีความสับสนมาก เมื่อพระเจ้าสุริยวงศาได้ครองเวียงจันทน์ในปีนั้น ไม่มีเอกสารเล่มใดที่กล่าวถึงที่มาอย่างแน่นอนของพระองค์ มีเพียงหนังสืออุรังคธาตุเล่มเดียวเท่านั้น ที่จะบอกประวัติความเป็นมาของพระองค์อย่างแน่ชัด

หนังสืออุรังคธาตุปรากฏชื่อพระยาศรีไชยชมพู่ในตอนท้าย ท่านผู้นี้ น่าจะเป็นข้าราชการผู้หนึ่งที่อยู่ในกลุ่มผู้สนับสนุนพระเจ้าสุริยวงศา และเป็นผู้เรียบเรียงเอกสารเรื่องนี้ขึ้นมา (และน่าจะอีกหลายเรื่องสำหรับวรรณคดีลาวในสมัยนี้) ด้วยวัตถุประสงค์ที่ชัดเจนในเอกสารในการขอพระเกียรติพระเจ้าสุริยวงศา ด้วยชาติต่าง ๆ ของพระองค์ ที่ผู้เรียบเรียงได้กำหนดขึ้นไว้ให้เป็นบุคคลในนิทานปรัมปรา และกษัตริย์ลาวสมัยก่อนหน้า ผู้เรียบเรียงได้มุ่งแสดงให้เห็นความเหมาะสมและสิทธิโดยชอบธรรมของพระเจ้าสุริยวงศา ผู้ลี้ภัยอยู่ที่เมืองร้อยเอ็ด จักได้เข้ามาเสวยราชสมบัติเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งตามประวัติศาสตร์ลาวล้านช้างกล่าวไว้ว่า พระองค์ได้รับการสนับสนุนจากข้าราชการ

การกลุ่มหนึ่งหนุนให้ได้ครองเมืองเวียงจันทน์ ท่ามกลางการแก่งแย่งของข้าราชการกลุ่มต่าง ๆ ที่สนับสนุนเจ้านายของตนให้เข้ามามีอำนาจ ในการได้ราชสมบัติท่ามกลางความวุ่นวายเช่นนี้ นอกจากจะต้องขจัดพี่น้องบางองค์ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามแล้ว จำเป็นที่พระองค์จะต้องสร้างบารมีไว้ด้วยเช่นกัน การทำนุบำรุงพุทธศาสนา โดยการก่อสร้างปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ เป็นวิธีการอย่างหนึ่งของกษัตริย์ในประเทศที่นับถือพุทธศาสนาทรงกระทำ เพื่อให้เป็นที่นิยมของมวลชน โดยการยึดเอาบทบาทด้านนี้ของพระไชยเชษฐา กษัตริย์ที่ชาวลาวเลื่อมใสมาเป็นแม่แบบ เจดีย์พระธาตุพนมซึ่งมีนิทานปรัมปราเป็นที่เชื่อถือกันมากของชาวลาวภาคใต้ จึงได้ถูกเพ่งเล็งที่จะได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์ต่อไป และนอกจากจะเป็นเอกสารที่เรียบเรียงขึ้นเพื่อขอพระเกียรติ ดังได้พยายามวิเคราะห์มาแล้วตั้งแต่ต้น และเป็นหลักฐานที่ช่วยตรวจสอบเหตุการณ์บางตอนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ลาวล้านช้างดังกล่าวแล้ว ยังเป็นเอกสารที่มีประโยชน์ที่ได้รวบรวมคติความเชื่อเก่าในด้านต่าง ๆ ที่กระจัดกระจายกันอยู่ของชาวลาวและไทยทั้งสองฟากแม่น้ำโขง รวมทั้งสะท้อนให้เห็นแนวความคิดของคนในสมัยที่มีการเรียบเรียงเอกสารนี้ ต่อดินแดนที่ตนมาตั้งถิ่นฐานอยู่ และความสัมพันธ์ที่มีต่อดินแดนข้างเคียงอีกด้วย เอกสารเล่มนี้จึงเป็นหลักฐานที่มีประโยชน์มากขึ้นหนึ่งในการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งในด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม

แก่นความคิดของตำนานอุรังคธาตุ

ตำนานอุรังคธาตุเป็นตำนานที่เรียบเรียงลำดับเหตุการณ์และสถานที่คู่ก่อนข้างสืบสนจึงมีผู้นำไปเรียบเรียงใหม่ให้อ่านง่ายเข้า หรือไม่มีผู้คัดลอกเอาเรื่องราวของสถานที่ไปแยกเขียนเป็นประวัติตำนานของท้องถิ่นอื่น ๆ เช่น ตำนานพระธาตุเชิงชุม ตำนานพระบาทตำนานพระธาตุนารายณ์เจงเวง เป็นต้น สารสำคัญในตำนานอุรังคธาตุนั้น อาทิวเคราะห์เป็นเรื่องสำคัญออกเป็นแก่นความคิดทางประวัติศาสตร์ออกเป็น 4 ประเด็นด้วยกันคือ 1. พุทธทำนาย 2. หลังจากพระพุทธเจ้านิพพาน 8 ปี 3. ร่วมระยะเวลาเดียวกันกับพระเจ้าอโศก 4. สมัยลาวล้านช้าง ซึ่งเป็นรายละเอียดที่น่าศึกษาและเข้าใจข้อเท็จจริงที่ว่าด้วยชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ดังที่ปรากฏต่อไปนี้

1. พุทธทำนาย เป็นสิ่งที่จะต้องมีการจำอยู่ในทุกตำนาน คือ การที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดสัตว์ยังท้องถิ่นใดถิ่นหนึ่งในสุวรรณภูมิ แล้วทรงทำนายการเกิดของบริเวณที่จะเป็นศาสนสถานวัดวาอารามหรือบ้านเมือง ตลอดจนการกำหนดพระมหากษัตริย์หรือบุคคลที่จะทะนุบำรุงพระศาสนา ในตำนานอุรังคธาตุนี้พระพุทธองค์เสด็จมาโปรดดินแดนในลุ่มแม่น้ำโขงโดยเฉพาะคือในบริเวณตั้งแต่เขตจังหวัดอุดรธานี หนองคาย สกลนคร และนครพนม เป็นสำคัญ ทรงประทับรอยพระพุทธบาทไว้ในท้องที่ต่าง ๆ เช่น ที่หนองคาย สกลนคร และนครพนม ทรงกำหนดกฎกำพรว้าในเขตอำเภอธาตุพนมเป็นสถานที่บรรจุพระอุรังคธาตุ และทำนายการเกิดของนครเวียงจันทน์ในบริเวณหนองคันแทเสื่อน้ำ ถัดจากพุทธทำนายก็เป็นนิยายปรัมปรา (Myth) เกี่ยวกับ

ประวัติการเกิดภูมิประเทศ อันได้แก่ แม่น้ำ ที่ราบ และภูเขา ซึ่งมีความสัมพันธ์กับกลุ่มชนที่อยู่อาศัย โดยเนื้อหาสาระสังเขปในช่วงนี้ เป็นช่วงก่อนพระพุทธเจ้านิพพาน ได้เสด็จมาพร้อมพระอานนท์ และหยุดอยู่ที่ “แควหนองคันแทเสื่อน้ำ” อันเป็นตำแหน่งที่ตั้งของเมืองเวียงจันทน์ในปัจจุบัน พระองค์ได้พยากรณ์เรื่องราวของบ้านเมืองที่จะเกิดขึ้น ณ ที่นั่นเป็นสองระยะ คือ ระยะเวลาร่วมสมัยพระเจ้าอโศกของอินเดีย จะเป็นเวลาของการสร้างเมืองเวียงจันทน์ขึ้น ณ ที่นั่น มีการกล่าวชื่อของบุคคลสำคัญหลายชื่ออย่างรวบรัดในระยะเวลาตามพุทธทำนายของตอนนี้ รวมทั้งการสร้างเมืองที่คอยันทังรี (คือ เมืองหลวงพระบาง) โดยอิทธิฤทธิ์ของฤๅษีคนหนึ่ง ถัดจากนั้นเป็นพุทธทำนายในช่วงระยะเวลาล่วงหน้าต่อไปอีก (พุทธศตวรรษที่ 20-สิ้นพุทธกาล อันมีช่วงเวลาดอนหนึ่งคาบเกี่ยวอยู่กับประวัติศาสตร์ลาวล้านช้าง) ช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ ปรากฏชื่อของบุคคลสำคัญหลายชื่อ ซึ่งกลับชาติมาเกิดใหม่ตามผลกรรมที่เคยทำไว้ สำหรับพุทธทำนายตอนนี้ ท่านเจ้าคุณพระเทพรัตนโมลี เจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนม ได้เคยให้ข้อสังเกตไว้สั้น ๆ ไว้ในหนังสือ “อรรถนิทาน” ของท่านเองว่า เป็นประวัติศาสตร์ของกษัตริย์ประเทศลาว

ถัดจากนั้นพระพุทธองค์ได้เสด็จล่องใต้ผ่านสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งอยู่ริมสองฟากแม่น้ำโขง และเกิดเป็นนิทานปรัมปราของสถานที่นั้น ๆ เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธองค์ ในที่สุดพระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าเขตแคว้นศรีโคตรบูรณ์ (ประมาณแนวเขตอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม ลงไปทางใต้) และพำนักที่คอยกัปปนคีรีหรือภูกำพร้าว (ที่ตั้งพระธาตุพนม) พญาศรีโคตรบูรณ์มานิมนต์พระพุทธเจ้าไปปรับบาตรที่ในเมือง และได้ถือบาตรของพระองค์มาส่งยังภูกำพร้าว และตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ในครั้งนี้พระพุทธองค์ได้ตรัสพยากรณ์แก่พระอานนท์ถึงพญาศรีโคตรบูรณ์ว่า จะได้ไปเกิดที่เมืองร้อยเอ็ดประตูชาติหนึ่ง และจะได้เกิดเป็นพญาสุมิตตธรรมวงศาเมืองมรุกขนครอีกชาติหนึ่ง ในชาตินี้จะได้ “ฐาปนา” พระอัฐราชตุไวกัฏฐกำพร้าว จากนั้นพระองค์ได้เสด็จกลับแควเมืองหนองหานหลวง และเทศนาธรรมให้พญาสุวรรณภิงคารฟัง พร้อมประทับรอยพระบาทไว้ แล้วเสด็จไปยังคอยลูกหนึ่ง เรียกพระมหากัสสปมาจากราชคฤห์ตั้งเสียว่าเมื่อพระองค์นิพพานให้เอาอัฐราชตุมาไว้ที่ภูกำพร้าวแล้วเสด็จไปที่ภูเวียง (ภูพาน จังหวัดอุดรธานี) ในตอนนี้มีเรื่องแทรกเป็นนิทานปรัมปราถึงเหตุชื่อ “ภูเวียง” มีเรื่องเกี่ยวเนื่องไปถึงเรื่องท้าวบารถกับนางอุษา พระพุทธเจ้าเสด็จกลับต่อไป ไวรอยพระบาทที่คอยันทังรี และพยากรณ์ว่าเวียงที่หนองคันแทเสื่อน้ำ (เวียงจันทน์สมัยพระเจ้าอโศก) นั้น ภายหลังจะเสื่อมสูญมลายไป พญาคนหนึ่ง (ฟ้าจุ่มกษัตริย์ลาวล้านช้าง) จะมาทำนุบำรุงพุทธศาสนาในที่นี้ (เมืองหลวงพระบาง) และภายหลังเมืองนี้จะเสื่อมลงพระพุทธศาสนาจะกลับไปรุ่งเรืองที่เมืองเวียงจันทน์สืบต่อไป (พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, 2521 : 7)

ถัดจากพุทธทำนายก็เป็นนิยายปรัมปรา ตำนานอุรังคธาตุกล่าวถึงการเกิดแม่น้ำสำคัญ ๆ ตามลำแม่น้ำโขงว่าเป็นการกระทำของนาค ซึ่งแต่เดิมมีที่อยู่อาศัยในหนองแสเขตยูนนานทางใต้ของประเทศจีน นาคเหล่านั้นได้เกิดทะเลาะวิวาทกัน จนเป็นเหตุให้ต้องทิ้งถิ่นฐานเดิมล่องมาตามลำแม่น้ำโขงทางใต้ซูดควักพื้นดินทำให้เกิดแม่น้ำสายต่าง ๆ ขึ้น เช่น แม่น้ำอู แม่น้ำฟิง แม่น้ำจิม แม่น้ำซี และแม่น้ำมูล เป็นต้น ข้อความที่เกี่ยวกับหนองแสและการวิวาทกันของพวกนาคจนเป็นเหตุให้ต้องหนีลงมาทางใต้ตามลำแม่น้ำโขงนั้น ตรงกันกับข้อความในตำนานอื่น คือ ตำนานสุวรรณโคมคำ และตำนานสิงหนวัติ อันเรื่องราวเกี่ยวกับนาคนี้ดูเหมือนจะเป็นเรื่องที่นิยมกันมากในบรรดาบ้านเมืองสองฝั่งแม่น้ำโขงตั้งแต่หนองแสซึ่งเป็นตอนต้นน้ำในเขตยูนนานลงมาจนถึงเมืองเขมรตอนปากแม่น้ำโขง มีลัทธิเคารพบูชานาค เชื่อกันว่านาคเป็นผู้บันดาลให้เกิดแม่น้ำลากล่องเกิดความสมบูรณ์พูนสุขแก่บ้านเมืองและอาจบันดาลภัยพิบัติให้น้ำท่วมเกิดความล่มจมแก่บ้านเมืองได้ นาคมีความสัมพันธ์กับคนในฐานะที่เป็นบรรพบุรุษ เช่น ในประวัติของอาณาจักรพูนันในจดหมายเหตุจีนกล่าวว่า พราหมณ์มาแต่งงานกับลูกสาวนาคแล้วตั้งตัวเป็นกษัตริย์ปกครองพูนัน ตำนานอุรังคธาตุกล่าวถึงการที่พระพุทธเจ้าทรงทรมานพวกนาคจนเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา กลายเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาไป ยิ่งไปกว่านั้นนาคยังเป็นสถาบันที่ศักดิ์สิทธิ์ในการปกครองหรือประชาชนมีจิตใจไว้ศีลธรรมจะได้รับการลงโทษจากนาคทำให้บ้านเมืองพิบัติล่มจมไป แต่ผู้ใดเจ้าเมืองใดยึดมั่นในพระพุทธศาสนา นาคก็จะทำตัวเป็นผู้คุ้มกันและช่วยเหลือ นิยายปรัมปราคดีอันเกี่ยวกับนาคซึ่งเชื่อกันว่าเป็นความจริงนี้ถ้าหากวิเคราะห์และแปลความหมายตามหลักวิชามานุษยวิทยาแล้ว อาจมองได้ 2 ลักษณะ คือ 1. นาคในลักษณะที่เป็นกลุ่มชนดั้งเดิม และ 2. นาคในลักษณะที่เป็นลัทธิหนึ่งในทางศาสนา (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2538 : 9-10)

พญานาคในลักษณะที่เป็นกลุ่มชนดั้งเดิม สะท้อนให้เห็นว่าเป็นกลุ่มชนที่มีถิ่นฐานอยู่ในเขตหนองแสตอนต้นของแม่น้ำโขง ต่อมาได้มีการเคลื่อนย้ายลงมาตามแม่น้ำโขงเป็นกลุ่มเป็นเหล่าไป ซึ่งสาเหตุของการเคลื่อนย้ายนี้อาจจะมาจากการรุกรานที่ทำมาหากินจากชนเผ่าอื่นหรือไม่ก็เป็นการขยายตัวลงมาหาแหล่งทำกินใหม่ การเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนที่มาจากหนองแสนี้ คงเข้าไปตั้งหลักแหล่งยังลุ่มน้ำต่าง ๆ ที่อยู่สองฝั่งแม่น้ำโขงจนจดแก่งลีผี เพราะการขุดลำน้ำของพวกนาคมาถึงแก่งลีผีเป็นที่สุด ต่จากแก่งลีผีไปในบริเวณเขมรต่ำจนออกอ่าวไทยนั้นคงจะเป็นแหล่งที่อยู่ของชน กลุ่มอื่น ถ้าหากแบ่งขั้นตอนของการอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนที่มาจากหนองแสตามตำนานแล้วก็กล่าวได้ว่า “ตำนานสุวรรณโคมคำ” และ “ตำนานสิงหนวัติ” เป็นเรื่องของกลุ่มชนที่เคลื่อนย้ายมาตั้งรกรากอยู่ในเขตลุ่มน้ำโขงตอนบน คือตั้งแต่จังหวัดเชียงราย หลวงพระบาง มาจนถึงจังหวัดเลย ส่วน “ตำนานอุรังคธาตุ” นั้น เป็นเรื่องของผู้ที่เคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่ในลุ่มแม่น้ำโขงตอนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยตั้งแต่เขตจังหวัดหนองคายลงไปจนถึงอุบลราชธานี

พยานาคเป็นลัทธิหนึ่งในทางศาสนา หมายความว่า ระบบความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชนที่อยู่ใกล้แม่น้ำโขงตั้งแต่หนองแสมาเป็นลัทธิเกี่ยวกับการบูชา นาคเป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติที่สำคัญ บันดาลให้เกิดแม่น้ำ หนอง บึง ภูเขา และแหล่งที่อยู่อาศัย ครั้นเมื่อวัฒนธรรมอินเดีย โดยเฉพาะพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์แพร่หลายเข้ามา ลัทธิบูชา นาคก็ได้ผสมผสานเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิศาสนาที่เข้ามาใหม่ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเรื่องการที่พระพุทธเจ้าทรงทรมาน นาคก็ดี เรื่องพระอิศวรและพระนารายณ์ (พระกฤษณะ) รบกับพยานาคก็ดี ในตำนานอุรังคธาตุนั้น เป็นการแสดงถึงชัยชนะของศาสนาใหม่ที่มีต่อระบบความเชื่อเก่า แต่ทั้งนี้และทั้งนั้นก็ไม่ได้หมายความว่าระบบความเชื่อดั้งเดิมจะสลายตัวไป กลับถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาใหม่ด้วย ดังจะเห็นได้ว่าบรรดานาคได้กลายมาเป็นผู้พิทักษ์พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชน กษัตริย์หรือเจ้าเมืององค์ใดเป็นผู้ยึดมั่นในพระพุทธศาสนาก็มักจะได้รับความช่วยเหลือจากนาคในการสร้างบ้านแปลงเมืองและบันดาลความอุดมสมบูรณ์ให้แก่บ้านเมือง แต่ถ้ากษัตริย์หรือประชาชนไม่ยึดมั่นในพระศาสนา ขาดศีลธรรม นาคก็จะกลายเป็นอำนาจนอกเหนือธรรมชาติที่บันดาลความวิบัติให้บ้านเมืองล่มจมเป็นหนองเป็นบึงไป อย่างเช่นเมืองหวนหลวงและเมือง มรุกขนคร เป็นต้น

2. หลังจากพระพุทธเจ้านิพพาน 8 ปี พระมหากัสสปพร้อมด้วยพระอรหันต์ 500 องค์ ได้นำพระอุรังคธาตุมาสู่แหลมทอง ผ่านมาทางเมืองหนองหานหลวง พญาสุวรรณภิงคารและพญาคำแดง เจ้าเมืองหนองหานหลวง และหนองหานน้อยออกมาต้อนรับ มีการสร้างเจดีย์แข่งกันเพื่อบรรจุพระธาตุระหว่างผู้หญิงและผู้ชาย ผู้ชายสร้างพระธาตุกุเพ็ก (สกลนคร) ผู้หญิงสร้างพระธาตุนารายณ์เจงเวง (สกลนคร) ผลปรากฏว่าผู้หญิงใช้กลมารยาเอาชนะสร้างเสร็จก่อน แต่พระมหากัสสปไม่บรรจุพระอุรังคธาตุด้วยพระพุทธเจ้าไม่เคยสั่งไว้ คงให้แต่พระอุรังคธาตุแล้วพระมหากัสสปได้มาที่ภูคำพร้าว พญาทั้ง 2 ตามมาด้วย พญานันทเสนเมืองศรีโคตรบูรได้ทำการต้อนรับ (พญาศรีโคตรบูรได้พบพระพุทธเจ้าสิ้นพระชนม์ไปแล้ว พญานันทเสนเป็นน้องครองราชย์สืบต่อมา) ขณะนั้นพญาจุลณี และพญาอินทปัตฐได้ทราบข่าว จึงได้มาร่วมกันช่วยก่ออุบมุงเพื่อรับพระอุรังคธาตุ ครั้งนั้น พระอุรังคธาตุได้กระทำปาฏิหาริย์ให้พระมหากัสสปทราบว่า ไม่ต้องการให้มีการรับ เพราะพระพุทธองค์มิได้ทำนายไว้ว่าจะมีการรับในครั้งนี้ พญาทั้ง 5 จึงเพียงประดิษฐานอุรังคธาตุไว้ภายในอุบมุง ทำประตูปิดไว้ และอธิษฐานขอให้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาติหน้า เมื่อพญาทั้ง 5 เสด็จกลับบ้านเมืองแล้ว พระวิษณุกรรมได้ลงมาทำการแกะสลักลายอุบมุง เทวดาทั้งหลายได้มาชุมนุมบูชาพระอุรังคธาตุและกำหนดหน้าที่กันเพื่อมาเฝ้าดูแลองค์พระธาตุ

เรื่องได้กล่าวอ้างถึงพญาศรีโคตรบูรผู้มีโอกาสถือบาตรพระพุทธเจ้าว่า ในระยะเวลาใกล้เคียงกับพระพุทธเจ้านิพพาน พระองค์ได้สิ้นพระชนม์และไปเกิดเป็นโอรสของเจ้าเมืองสาเกต ชื่อ

สุริยกุมาร ส่วนที่เมืองโคตรบูรณนั้น พญานันทเสนผู้น้องได้ครองเมืองแทน (คือผู้ที่ได้ร่วมสร้างอุบมุงพระธาตุพนม) เจ้าเมืองสาเกตชื่อศรีอมรณีไปเป็นเพื่อนและไปอยู่เที่ยวเล่นกับพญาโยชิกา แห่งเมืองกुरुณฑะ สหายจึงให้ครองเมืองร่วมกันเปลี่ยนชื่อเมืองเป็น “ศรีโยชยา” ตามชื่อของพญาทั้งสอง ภายหลังบวชเป็นปะชวามีฤทธิ์มากทั้งเมืองสาเกตไว้จนสุริยกุมารอายุ 16 ปี จึงให้ครองเมืองสาเกตแทน พญาทั้ง 2 ได้เที่ยวไปตีเมืองต่าง ๆ ได้ถึงร้อยเอ็ดเมือง เขามาอยู่ในอำนาจของสุริยกุมาร เมืองสาเกตจึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “สุริยวงศาธรรมิกราชาธิราชเอกราช” พระองค์ 18 ปี ในขณะที่มีการก่อสร้างอุบมุงประดิษฐานพระอัฐนครธาตุ (พญานันทเสนครองราชย์ได้ 18 ปี พระมหากัสสปนำอัฐนครธาตุมา ดังนั้นพระพุทธรูปเจ้ามาที่ภูเก้าพร้าก่อนจะนิพพานอย่างน้อย 10 ปี) มีเรื่องแทรกเกี่ยวกับกำเนิดแม่น้ำอู แม่น้ำจิม แม่น้ำปิง แม่น้ำมูล แม่น้ำชีและหนองหาน ในครั้งปฐมกาลปีตามความเชื่อดั้งเดิมเรื่องพญานาคในนิทานปรัมปราของคนไทย-ลาว

3. ร่วมระยะเวลาเดียวกันกับพระเจ้าอโศก ได้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับบ้านเมือง และการเกิดขึ้นใหม่ของบุคคลตามผลกรรมที่ได้ทำไว้ สำคัญในตำนานต่อจากเรื่องการเกิดของภูมิประเทศและการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนก็คือเรื่องราวที่เกี่ยวกับบ้านเมืองโบราณ ได้แก่ เมืองศรีโคตรบูรณ เมืองหนองหานหลวง เมืองหนองหานน้อย เมืองสาเกตหรือร้อยเอ็ดประคู เมืองกुरुณฑนคร หรือโยชยา เมืองอินทปัฐนคร และเมืองจุลณี บรรดาเมืองเหล่านี้เป็นเมืองหลวงของแคว้นที่สำคัญ ๆ ในยุคนั้นทั้งสิ้น

สี่เมืองแรกเป็นแคว้นแคว้นที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ใกล้เคียงกันคือ

1. แคว้นศรีโคตรบูรณ ตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำโขงตั้งแต่เขตจังหวัดหนองคายลงไปจนถึงเขตจังหวัดอุบลราชธานี คอยภูเก้าพร้าอันเป็นที่ประดิษฐานพระอัฐนครธาตุตั้งอยู่ในทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ใกล้กับลำน้ำเซบั้งไฟซึ่งไหลมาออกแม่น้ำโขงตรงข้ามพระธาตุพนม สมัยต่อมาจึงย้ายมาอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงและมีชื่อใหม่ว่ามรุกขนคร

2. แคว้นหนองหานหลวง ตั้งอยู่บริเวณหนองหาน สกลนครอันเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงทางฝั่งขวา ในแคว้นนี้มีศาสนสถานอันศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ พระธาตุเชิงชุม ซึ่งก่อสวมรอยพระพุทธรูปบาทไว้และพระธาตุนารายณ์เจงเวงซึ่งบรรจุพระอังคารของพระพุทธเจ้า

3. แคว้นหนองหานน้อย อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของหนองหานหลวงคือ บริเวณหนองหาน กุมวาปี แคว้นนี้ไม่ได้อยู่ในใกล้ฝั่งแม่น้ำโขง แต่อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มตอนเหนือของลำน้ำชี

หนองหานน้อยเป็นแหล่งต้นน้ำของลำน้ำป่าว ซึ่งไหลลงมาได้ไปรวมกับลำน้ำชีในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์

4. **แคว้นสาเกต หรือ ร้อยเอ็ดประตู** ก็เช่นเดียวกันกับแคว้นหนองหานน้อยคือไม่ได้อยู่ในที่ราบลุ่มของแม่น้ำโขง แต่อยู่ไกลลงไปทางตะวันตกเฉียงใต้ในบริเวณที่มีลำน้ำชีไหลผ่าน เป็นบริเวณที่เป็นเขตจังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน

ส่วนอีก 3 แคว้น คือ “กรุงทนคร” หรือ “อโยธยา” “แคว้นจุลณี” และ “แคว้นอินทปัฐนคร” เป็นแคว้นที่อยู่อห่างไกลออกไปนอกบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย แคว้นกรุงทนครหรืออโยธยาอยู่ห่างไปทางตะวันตก แคว้นจุลณีอยู่ห่างไปทางตะวันออกของแม่น้ำโขงในเขตตั้งเกียของเวียดนาม ซึ่งในระยะนั้นคงเป็นเขตแคว้นของพวกที่เวียดนาม ส่วนแคว้นอินทปัฐนครนั้นคือ แคว้นกัมพูชาสมัยโบราณซึ่งอยู่ในบริเวณลำน้ำโขงตอนใต้จากจังหวัดอุบลราชธานีลงไป แคว้นนี้กล่าวถึงในหลาย ๆ ตำนาน เช่น ตำนานสุวรรณโคมคำ เป็นต้น นอกไปจากแคว้นทั้ง 5 นี้ยังมีแคว้นที่ร่วมสมัยเดียวกันแต่ห่างไกลออกไปอีกเช่น แคว้นราชคฤห์ซึ่งอยู่ในเขตหนองแสทางด้านแม่น้ำโขง เป็นต้น บรรดาแคว้นทั้ง 5 นี้จัดว่ามีอายุอยู่ในสมัยเริ่มแรกในตำนานโดยเฉพาะในระยที่มีการก่อสร้างพระธาตุพนม ระยะเวลาต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องตำแหน่งที่ตั้งของบ้านเมืองขึ้น แต่ว่ามีกล่าวอยู่เฉพาะในบริเวณที่อยู่ใกล้กับพระธาตุพนมเท่านั้น คือ แคว้นหนองหานหลวงและแคว้นหนองหานน้อยเกิดน้ำท่วมลุ่มจม เป็นเหตุให้ผู้คนอพยพโยกย้ายมาตั้งถิ่นฐานใหม่ในบริเวณหนองคันแทเสื่อน้ำริมฝั่งแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดหนองคายและเวียงจันทน์ ซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของเมืองศรีโคตรบูรณ ต่อมาท้องถิ่นนี้ก็เจริญขึ้นมาเป็นนครเวียงจันทน์ในขั้นแรกยังเป็นส่วนหนึ่งของศรีโคตรบูรณ แต่ต่อมาเมืองมรุกขนคร ซึ่งเป็นเมืองหลวงสลายตัวลุ่มจมไป เวียงจันทน์ก็กลายเป็นเมืองสำคัญของแคว้นไป

4. **สมัยลาวล้านช้าง** ได้กล่าวถึงที่มาของเรื่องว่า เขียนขึ้นโดยพระอรหันต์ทั้งห้า และถูกนำไปเก็บในที่ต่าง ๆ สุดท้ายตกมาอยู่ที่เมืองอินทปัฐนนานมาแล้ว ถึงสมัยพระโพธิสาร (ปลายพุทธศตวรรษที่ 21) ก็ได้มาบูรณะเจดีย์บรรจุพระอัฐิธาตุ กำหนดเขตกัลปนา และสละคนไว้บำรุงรักษาพระธาตุ พระไชยเชษฐา โอรสของพระองค์ได้มีโอกาสเห็นตำนานเรื่องนี้ จึงได้บูรณะเจดีย์พระธาตุอื่น ๆ ซึ่งอรหันต์ทั้ง 5 นำมาพระธาตุมาบรรจุไว้ในสมัยของบุรีจันด้วย

พยานาค : จากอัฐิธาตุสู่บริบททางสังคมลุ่มแม่น้ำโขง

บรรดาแคว้นบ้านเมืองทั่วภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง ตั้งแต่ตอนใต้มณฑลยูนนานของจีนลงมาจนถึงปากแม่น้ำโขง ล้วนเลื่อมใสใน

ลัทธินุชาญาณาค เพราะเชื่อกันว่าพญานาคเป็นผู้บันดาลให้เกิดธรรมชาติ เกิดความมั่นคงมั่นคง ในขณะที่เดียวกันก็อาจบันดาลให้เกิดภัยพิบัติถึงขั้นทำให้บ้านเมืองล่มจมและสลายลงไป นอกจากนี้ นั้นยังยกย่องนับถือพญานาคเป็นผิบรรพบุรุษด้วย ด้วยเหตุผลต่าง ๆ เหล่านี้ ทำให้ผู้คนในดินแดน ลุ่มแม่น้ำโขงมีคำบอกเล่าในลักษณะนิทานปรัมปราเกี่ยวกับพญานาคมากมาย หลากหลายสำนวนจน นับไม่ถ้วน แล้วเชื่อกันว่าเป็นเรื่องจริงและได้บังเกิดกับแคว้นแคว้นบ้านเมืองในดินแดนแถบนี้ เช่น แคว้นศรีโคตรบูรณ์ แคว้นหนองหานหลวง แคว้นหนองหานน้อย แคว้นสาเกตุ แคว้นกรุงนทนคร แคว้นจูลณี และแคว้นอินทปัฐนคร ตำนานอุรังคธาตุซึ่งเป็นประวัติพระธาตุพนมเป็นเอกสารเก่าแก่ที่มีคุณค่าในการศึกษาเรื่องราวในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีของบ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอย่างมาก แม้ว่าตำนานนี้เขียนขึ้นหลังจากเหตุการณ์เป็นจริงช้านานก็ตามแต่ ทว่านิยายปรัมปรา ซึ่งผสมปนเปออยู่กับเนื้อเรื่องแต่แฝงข้อมูลที่เค้าเงื่อนว่าเป็นข้อเท็จจริงอยู่ไม่ใช่น้อย เมื่อนำมาวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับหลักฐานทางโบราณคดีในด้านโบราณวัตถุสถานแล้วก็พอประมาณเข้าเป็นสมมติฐานอย่างคร่าว ๆ และกว้าง ๆ ถึงประวัติการโยกย้ายถิ่นฐานของกลุ่มชน การแพร่หลายของพระพุทธศาสนา การสร้างพระธาตุพนมและการเกี่ยวข้อตลอดจนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมของบ้านเมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะ แถบลุ่มแม่น้ำโขงเป็นอย่างดี กลุ่มชนโบราณที่เคยอาศัยอยู่บนสองฝั่งแม่น้ำโขงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย คือตั้งแต่จังหวัดอุดรธานีลงมาจรดเขตจังหวัดอุบลราชธานี เป็นเผ่าพันธุ์ของกลุ่มชนที่เคลื่อนย้ายจากหนองแสในมณฑลยูนนานทางตอนใต้ของประเทศจีน มาตามลำแม่น้ำโขงและเข้าไปตั้งถิ่นฐานชุมชนกันอยู่ตามที่ราบลุ่มของสองฝั่งโขงและกลุ่มลำน้ำสาขาอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง กลุ่มชนเหล่านี้ในชั้นแรกมีลัทธิทางศาสนาเป็นแบบถือผี มีการบูชานาคเป็นสำคัญ การเคลื่อนย้ายลงมาตั้งหลักแหล่งในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้มีโอกาสพบปะติดต่อกับกลุ่มชนที่เคยอยู่ในดินแดนนี้มาก่อน เช่น กลุ่มชนที่มีความเจริญรู้จักการหล่อสัมฤทธิ์ขึ้นใช้ และกลุ่มชนที่อยู่ใกล้ทะเลมีการติดต่อรับวัฒนธรรมต่างประเทศ เช่น แคว้นจูลณีในเขตตั้งเคียงทางตะวันออกเฉียงเหนือ และแคว้นอินทปัฐนครซึ่งอยู่ต่ำลงไปทางใต้แถวใกล้ปากแม่น้ำโขง ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาแพร่หลายจากลุ่มแม่น้ำชี ผ่านหนองหานหลวงเข้ามา ประชาชนส่วนมากก็หันมานับถือพระพุทธศาสนาแต่ก็ยังคงรักษาลัทธิเดิมคือการบูชาพญานาคอยู่ นาคจึงกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ควบคู่ไปกับพุทธศาสนา ในระยะนี้ได้มีการสร้างเสมาหินซึ่งแต่เดิมเป็นหินตั้ง ในลัทธินับถือผีขึ้นเป็นของศักดิ์สิทธิ์ในทางพุทธศาสนา ปักแสดงเขตของบริเวณที่เป็นศาสนสถานซึ่งมีกระจัดกระจายไปทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่กลุ่มชนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงของบริเวณจังหวัดนครพนมหรือแต่เดิมคือแคว้นศรีโคตรบูรณ์ อยู่ในท้องที่ที่มีการคมนาคมกับแคว้นแคว้นอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้ทะเล เช่น แคว้นจูลณี และแคว้นอินทปัฐนคร จึงมีโอกาสรับอารยธรรมของต่างประเทศโดยเฉพาะลักษณะแบบอย่างในทางศิลปกรรมของศาสนาพราหมณ์จากอินเดียเข้ามา ประยุกต์และสร้างเป็นพระธาตุพนมขึ้นบนที่ดอยสูงริมฝั่งขวาของแม่น้ำโขง จากนั้นพระบรมธาตุก็

ได้กลายเป็นศาสนสถานที่สำคัญที่สุดของกลุ่มชนทั้งหลายที่แถบลุ่มแม่น้ำโขง มีการทำนุบำรุงซ่อมแซมปฏิสังขรณ์เรื่อยมาจนกระทั่งถึงกาลหักพังลงไปเมื่อเร็ว ๆ นี้

จุดสำคัญอันเป็น “หัวใจของอุรังคนิทาน” คือ การกล่าวถึงพระอรหันตภิกษุองค์หนึ่งชื่อ พระมหากัสสปพร้อมด้วยคณะสงฆ์จำนวนหนึ่ง ได้นำพระอุรังคธาตุกระดูกหน้าอกของพระพุทธเจ้าจากเมืองราชคฤห์ ประเทศอินเดีย มายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เดินทางมาถึงเขาภูเพ็ก (ในอำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร) พระยาสุวรรณภิงคารผู้ครองนครหนองหาน หลวง จึงเสด็จไปจัดการต้อนรับ ขณะเดียวกันนั้นพระยาคำแดงผู้ครองนครหนองหานน้อยและเป็นอนุชาของพระยาสุวรรณภิงคารทรงทราบข่าวการนำมาซึ่งพระบรมสารีริกธาตุ ก็รับนำกำลังพลโยธามาสมทบกับนครหนองหานหลวงเพื่อดำเนินการสร้างประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ในบ้านเมืองของกษัตริย์สองพี่น้อง แต่พระกัสสปเถระไม่ยอมด้วยมีความตั้งใจจะนำไปประดิษฐานที่ “กัปปนลิริ” คือ “ภูคำพร้าว” ในเขตนครโคตรบูร แล้วพระมหาเถระกับกษัตริย์ทั้งสองพร้อมด้วยเหล่าโยธาประชาชนก็พากันอัญเชิญพระอุรังคธาตุเดินทางมายังภูคำพร้าว กิตติศัพท์เรื่องประดิษฐานพระบรมธาตุ ณ ภูคำพร้าว ทราบไปถึงพระยานันทเสนผู้ครองนครโคตรบูร พระยาอินทปัฐผู้ครองนครอินทปัฐกับพระยา จุณิพรหมทัตผู้ครองนครจุณิ ต่างก็เสด็จยกทัพมาประทับรอคอยอยู่ ณ ที่ข้างใต้ปากเซบั้งไฟ คำว่า “เซ-เส” เป็นภาษาไทยแปลว่า “แม่น้ำ” ฉะนั้นคำว่า “เซบั้งไฟ” คือ “แม่น้ำบั้งไฟ” (บั้งไฟ) ครั้นพร้อมเพรียงกันหมดแล้ว พระกัสสปเถระเป็นประธานดำเนินงานก่อสร้างเริ่มต้นด้วยการขุดดินเอามาทำแผ่นอิฐดินก่อน มีขนาดแม่พิมพ์เท่าฝ่ามือพระมหากัสสป แล้วทำการขุดหลุม (บ่อกรู) ขนาดลึก 6 ศอก ของพระมหากัสสป กว้าง 2 วา ของพระมหากัสสป โดยพระยาสุวรรณภิงคารทรงเริ่มขุดก่อน แล้วทำวพระยาอีก 4 พระองค์ทรงขุด จากนั้นข้าราชการประชาชนช่วยกันขุดต่อไป เสด็จขุดบ่อกรูแล้ว เหล่ากษัตริย์ก็ทรงแบ่งหน้าที่กันก่ออุโมงค์ (เรือนธาตุ) ฝ่ายละด้าน คือ พระยาจุณิพรหมทัตทรงก่อด้านตะวันออก พระยาอินทปัฐทรงก่อด้านใต้ พระยาคำแดงทรงก่อด้านตะวันตก พระยานันทเสนทรงก่อด้านเหนือ ต่างพระองค์ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ถวายเป็นพุทธรูปบูชาฝังลงตรงด้านที่ต่างฝ่ายต่างก่อ ส่วนพระยาสุวรรณภิงคารนั้นทรงบริจาคพระราชทรัพย์ฝังลึกไปในบ่อกรูท่ามกลางสิ่งพุทธรูปบูชาของท้าวพระยาทั้งสิ้น อุโมงค์หรือเรือนธาตุนั้นก่อจากพื้นดินขึ้นไปเป็นรูปสี่เหลี่ยมสูง 1 วา ของพระมหากัสสป แล้วมอบให้พระยาสุวรรณภิงคารก่อนเป็นรูปฝาละมีขึ้นไปจนสุดยอด สูงอีก 1 วา ของพระมหากัสสปเถระมีช่องประตู 4 ด้าน ขนเอาไม้จันทน์ ไม้กล่มพัก ไม้คันทรส ไม้ขมพู่ ไม้นิโครธ และไม้รังมาทำพื้นเผา 3 วัน 3 คืน จนแผ่นอิฐดินดิบสุกดีแล้วจึงขนเอาหินหมากก้อม (หินกรวด) กลางโลกมาถมกลบลงไปหลุมบ่อกรู เสร็จงานก่อสร้างองค์พระสถูปแล้วพระมหากัสสปเถระพร้อมกับท้าวพระยา 5 องค์อัญเชิญพระอุรังคธาตุบรรจุในหินยอดของธาตุภูเพ็ก (ซึ่งสร้างไม่สำเร็จ) นำเข้าประดิษฐานในอุโมงค์ (เรือน

ธาตุ) แล้วปิดประตู 4 ด้าน บานประตูทำด้วยไม้ประดู่มีลูกดานขัด (จรัส พัทธมราชศักดิ์, 2534 : 15-16)

หลักฐานโบราณวัตถุสถานในเขตวัดรอบ ๆ องค์พระธาตุเป็นของที่มีมาแต่สมัยทวารวดี จนถึงสมัยล้านช้างและอยุธยา โดยเฉพาะของสมัยทวารวดีนั้น ได้แก่ หลักหิน และเสมาหิน ซึ่งปักอยู่ตามทิศต่าง ๆ รอบองค์พระธาตุ บางหลักเป็นแท่นหินทรายขนาดใหญ่ไม่มีลายจำหลัก บางหลักมีรอยรูปสลูปลูกและกลีบบัวที่ฐาน เสมานหินเหล่านี้เป็นของในพุทธศาสนา ซึ่งปักแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ขององค์พระธาตุมาแต่สมัยทวารวดี ประเพณีการปักเสมาหินรอบสถานที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นคติโบราณของประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยเฉพาะ นอกจากเสมาหินแล้วยังมีผู้นำเอารูปสลักหินทรายเป็นรูปสิ่งมหัศจรรย์ไว้กับเสมาเหล่านี้เป็นของโบราณเหมือนกัน ยังไม่ทราบสมัยใด แต่ท่านผู้รู้ในตำนานเรียกว่า “อัญมณี” ซึ่งมีกล่าวลงในตำนานอุรังคธาตุ รอบ ๆ วัดมีชิ้นส่วนของศิลาแลงเป็นจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่าเป็นสมัยหนึ่งก่อนล้านช้าง คงมีการก่อสร้างอาคารทางศาสนาขึ้นใกล้ ๆ กับพระธาตุเหมือนกัน บางทีอาจจัดอยู่ในสมัยลพบุรี เพราะเคยมีผู้พบไหเคลือบสีน้ำตาลแบบลพบุรีบรรจุกระดูกคนตายที่เผาแล้วฝังไว้ตามเนินดินต่าง ๆ ในย่านใกล้เคียงกับวัด ลักษณะของไหเคลือบนี้แม้ว่าจะจัดอยู่ในแบบลพบุรีก็ตาม แต่ก็ไม่ใช่ลักษณะไหขอมแบบที่ทำจากเตาบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ อาจเป็นของคนในย่านนี้ทำขึ้นโดยเฉพาะ ไหบรรจุอัฐิบางใบมีขามเคลือบสีเขียวไปกาของสุโขทัยเป็นฝาปิดไว้ แสดงให้เห็นว่าประเพณีการบรรจุอัฐิลงในไหเคลือบนี้มีมาจนถึงสมัยล้านช้างหรือสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น

นอกจากนั้นตามโลกเนินต่าง ๆ ยังพบกลองมโหระทึกสัมฤทธิ์อีกเป็นจำนวนมาก ไหบรรจุกระดูกและกลองมโหระทึกเหล่านี้พระเทพรัตนโมลีเจ้าอาวาสได้เก็บรักษาไว้ โบราณสถานที่สำคัญที่สุดของวัดคือ “องค์พระธาตุพนม” สร้างเป็นรูปกุหาสี่เหลี่ยมสองชั้นด้วยอิฐ ฐานกว้างละ 16 เมตร ส่วนยอดเป็นทรงโกศต่อเติมขึ้นใหม่ภายหลัง ลักษณะกุหาสองชั้นที่ก่อด้วยอิฐนี้ดูผิดแผกไปจากลักษณะเจดีย์แบบสมัยทวารวดีที่พบทั้งในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั่วไปรอบ ๆ กุหาชั้นแรกมีลวดลายสลักบนแผ่นอิฐซึ่งมีรูปกษัตริย์ทรงช้างม้า มีบริวาร มีรูปสัตว์ เช่น ควาย เนื้อทราย นอกนั้นเป็นลวดลายต่าง ๆ ซึ่งไม่เหมือนกับศิลปะแบบขอม แบบจามและแบบทวารวดี โดยเฉพาะลักษณะของม้าที่มีผู้ควบวิ่งนั้น นักโบราณคดีบางท่านบอกว่าละม้ายไปทางจีนหรือญวนตรงกลางกุหาทั้ง 4 ทิศมีประตูและซุ้มประดับ แต่เดิมกุหากงโปรงแต่สมัยหลังคงมีการก่อประตูปลอมปิด ซุ้มที่อยู่เหนือประตูเป็นของเก่ามีภาพสลักอิฐเป็นรูปเทพเจ้าในศาสนาฮินดู แต่ทว่าเหลือให้เห็นเพียง 3 ด้าน อีกด้านทิศตะวันออกชำรุดหายไป ใน 3 ด้านที่เหลือนั้น ซุ้มประตูทิศใต้มีรูปพระศิวะทรงพระโคนนทิการมีเทวดาเฝ้า ซุ้มประตูทิศเหนือมีรูปพระนารายณ์ทรงสุบรรณ และมีเทวดาเฝ้าแทนเช่นกัน ส่วนซุ้มประตูทิศตะวันตกมีรูปพระพรหมทรงมงกุฎเทริดใบไม้หรือ

ชมก ประทับนั่งเหนือแท่นหงส์ พระหัตถ์ถือพวงประคำ มีพวกพราหมณ์เฝ้าแหนและเทวดาหะ
ลงมารคน้ำถวาย โดยเฉพาะภาพสลักบนซุ้มหลังนี้ท่านผู้รู้บางท่านเห็นว่าเป็นรูปพระพุทธรูปปาง
ปฐมเทศนาที่มี ซึ่งเรื่องนี้ก็ยังเป็นปัญหาอยู่ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2538 : 29-30)

เมื่อพิจารณาจากลักษณะศิลปกรรมและเรื่องราวในทางตำนานตลอดจนหลักฐานทาง
โบราณคดีคิดว่าพระธาตุพนม คือ สถาปัตยกรรมในทางศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดของภาคตะวันออกเฉียง
เหนือในขณะนี้ ลักษณะดั้งเดิมในทางสถาปัตยกรรมเป็นวัฒนธรรมที่ผ่านจากทะเลขึ้นมาจาก
ปากแม่น้ำโขง ซึ่งจะต้องผ่านแคว้นอินทปัฐนคร ซึ่งอาจหมายถึงเจนละหรือพูนัน หรือไม่ก็ผ่าน
แคว้นอันนัมหรือจุลณีพรหมทัตมาทางตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะของสถาปัตยกรรมแบบนี้
กล่าวได้ว่ามีแหล่งที่มาเดียวกันกับปราสาทของจามและขอม ลวดลายสลักอิฐในระยะแรก ๆ เป็น
ของกลุ่มชนที่อยู่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงตอนนี้ ซึ่งได้รับแบบอย่างจากศิลปกรรมที่ผ่านทะเลขึ้นมา
ทางปากแม่น้ำโขงและแคว้นอันนัมสมัยหลังราวพุทธศตวรรษที่ 13 ก็มีการสร้างซุ้มแซมลวดลาย
สลักอิฐขึ้น ลักษณะของของเสากลมและเทวรูปที่ประดับใกล้เสาได้อิทธิพลศิลปะขอมแบบไพร
กมม ในด้านคติทางศาสนาเท่าที่ค้นคว้าในขณะนี้ ลักษณะในทางสถาปัตยกรรมและลวดลายที่ซุ้ม
ประตูของพระธาตุพนมมีเค้าโครงไปในแบบพระพุทธศาสนาทางมหายานและศาสนาพราหมณ์
คล้ายกับศาสนสถานของจามและขอม แต่ทว่ากลุ่มชนที่อาศัยอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำโขงตอนนี้แต่
โบราณซึ่งเป็นผู้สร้างองค์พระธาตุนี้หาใช่ผู้นับถือศาสนาพราหมณ์ไม่ หากเป็นผู้ที่นับถือพระพุทธ
ศาสนาซึ่งเห็นได้จากคติการปักเสมาหินที่มีลวดลายพระสฤปหรือรูปกลีบบัวที่ฐานไว้ตามบริเวณที่
เป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะรอบ ๆ องค์พระธาตุพนมก็มีเสมาหินดังกล่าวปักแสดงเขตอยู่ ดังนั้น จึง
เชื่อได้ว่า พระธาตุพนมเป็นศาสนสถานซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเป็นเจดีย์ในทางพุทธศาสนา อันพระพุทธ
ศาสนาที่แพร่หลายเข้ามาเป็นที่นับถือของคนในท้องถิ่นนี้ ถ้าศึกษาจากการแพร่หลายของเสมา
หินที่กระจายกันอยู่ในลุ่มน้ำต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือกล่าวได้ว่าเป็นของที่ผ่านบริเวณ
ลุ่มน้ำชีขึ้นมายังลุ่มน้ำโขง ต้นเค้าคงผ่านลุ่มน้ำเจ้าพระยา ข้ามเทือกเขาแดงพญาเย็นและเพชรบูรณ์
เข้ามายังต้นลำน้ำมูลและลำน้ำชี ต่อจากนั้นก็แพร่หลายออกไปทั่ว การแพร่หลายของพุทธศาสนา
ดังกล่าวมีลักษณะสวนทางกับลักษณะในทางสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของพระธาตุพนมซึ่ง
ผ่านทะเลขึ้นมาทางตะวันออกเฉียงเหนือหรือไม่ก็แต่ปากแม่น้ำโขง เรื่องนี้ดูเหมือนได้รับการ
สนับสนุนเป็นอย่างดีจากตำนานอุรังคธาตุ ซึ่งกล่าวว่าพระมหาภิณษิตนำพระอุรังคธาตุผ่านมา
ทางแคว้นหนองหานหลวง และเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ก็หยุดอยู่เพียงแต่เขตแดน
ของแคว้นศรีโคตรบูร หาได้เสด็จไปยังแคว้นจุลณีและแคว้นอินทปัฐนครไม่ แต่ว่าเมื่อมีการบรรจุ
พระอุรังคธาตุนั้นพระยาจุลณีพรหมทัตและพระยาอินทปัฐนครเสด็จมาร่วมสร้าง (ศรีศักร วัลลิโ
ดม, 2538 : 31-34)

พระธาตุพนมจึงสัญลักษณ์แห่งพระพุทธศาสนาได้มีชีวิตผ่านประวัติศาสตร์ลุ่มแม่น้ำโขงมานับเป็นพันปี ได้เป็นศูนย์กลางหรือสัญลักษณ์หลักในทางวัฒนธรรมร่วมกันที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกันของผู้คนในดินแดนแถบนี้ สังกัดได้ชัดเจนว่า ความเป็นศูนย์กลางขององค์พระธาตุได้รับการสถาปนาขึ้นมาท่ามกลางอำนาจที่สำคัญ 2 ประการ คือ 1. อำนาจในทางศาสนา ซึ่งได้แสดงความชอบธรรมผ่านพุทธพยากรณ์ขององค์พระพุทธเจ้า และถือเป็นสถานที่ที่บรรจุพระบรมธาตุที่เป็นเสมือนตัวแทนของพระองค์ 2. องค์พระธาตุได้รับการสถาปนาผ่านอำนาจทางฝ่ายราชอาณาจักร โดยกษัตริย์องค์สำคัญทั้งที่เป็นกษัตริย์ในตำนานและเป็นกษัตริย์องค์สำคัญในประวัติศาสตร์เมืองล้านช้างและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น สิ่งที่ผ่านมาทั้งหมดแสดงให้เห็นว่าการดำรงอยู่ของอำนาจของสัญลักษณ์จำเป็นต้องอิงอยู่กับอำนาจสำคัญที่มีอยู่ในชุมชนด้วยอำนาจของสถาบันกษัตริย์ และอำนาจของสถาบันศาสนาจึงจำเป็นต้องอยู่ร่วมกัน หากประมวลองค์ความรู้ของอุรังคนิทานจึงมีหลายกัณฑ์ คือ (จรัส พยัคฆราชศักดิ์, 2534 : 29-30)

กัณฑ์ที่ 1 กล่าวถึงกำเนิดของแม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง เริ่มตั้งแต่ทะเลสาบหนองแสในมณฑลยูนนาน ประเทศจีน แล้วพรรณนาถึงบ้านเมืองในสมัยโบราณ จนกระทั่งถึงสมัยสร้างพระธาตุและสมัยต่อมาที่มีการบูรณะซ่อมแซมพระธาตุครั้งแรกแล้วจารึกประวัติพระธาตุไว้

กัณฑ์ที่ 2 พุทธประวัติบรรยายถึงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาโดยการสร้างรอยพระพุทธรูปในที่ตั้งต่าง ๆ ซึ่งเป็นยุคก่อนจะมีพระพุทธรูปตลอดจนการทำให้อาณาจักร “นาค” ยอมรับนับถือพุทธศาสนา มีข้อสันนิษฐานว่า แต่เดิมมาคนเผ่าอ้ายลาวคงนับถือผีคือบรรพบุรุษผู้มีพระคุณที่ล่วงลับไปแล้ว และมีลัทธินูชา โดยเหตุที่ได้อพยพโยกย้ายมาสู่อาณาบริเวณที่เป็นเขตรวมผสมผสานกันมีสัตว์ร้ายนานาชนิดโดยเฉพาะคงจะถูกกัดตายมาก จึงยอมจำนนแล้วบูชา จะเห็นรูปปั้นงูในสมัยก่อนเป็นหัวงูจาง ซึ่งเรียกกันว่า “งูชวง” ต่อมาจึงเติม “หงอน” ขึ้นคล้ายกับสวมชฎาให้งูแล้วใช้เป็นลวดลายประดับไว้ตามสถานที่เคารพ เช่น บนหลังคาโบสถ์ วิหาร หรือตามข้างบันไดทางขึ้นลง ต่อมาชนพวกนี้จึงยอมรับนับถือพุทธศาสนาในสมัยก่อนสร้างพระอุรังคธาตุ

กัณฑ์ที่ 3 อุรังคนิทาน บรรยายถึงการก่อสร้างพระธาตุโดยเจ้าครองนครต่าง ๆ ที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแบ่งหน้าที่กันก่อสร้างและทรงบริจาคทรัพย์สิ่งของเป็นพุทธบูชาได้ประโยชน์ในการศึกษาถึงประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในยุคนี้เป็นอย่างที่ว่ามีการเครื่องมือเครื่องใช้มีค่านิยมในศิลปวัตถุประเภทใดบ้าง

กัณฑ์ที่ 4 เทพเจ้าสโมสร คือเมื่อก่อสร้างพระธาตุสำเร็จแล้วก็ถึงขั้นตอนตบแต่งประดับประดาเฉลิมฉลองกันเป็นงานใหญ่โต แสดงให้เห็นถึงศิลปวัฒนธรรมในยุคนั้นว่ามีความสูงส่งเพียงใดด้วย

กัณฑ์ที่ 5 เหตุการณ์บ้านเมือง บรรยายถึงความเป็นไปของท้าวพระยา และบ้านเมือง นำท้าวเมืองหนองหานหลวง และหนองหานน้อย พ่อค้ำบางเมืองสกลนครนำพลอพยพไปอยู่บริเวณที่ตั้งเมืองเวียงจันทน์ เหตุการณ์นครจุลณีพรหมทัต นครอินทปัฐ นครศรีโคตรบูร นครสาเกต ประชาชนนครสาเกตอพยพไปอยู่ริมฝั่งโขง ไปตั้งบ้านเมืองทางหนองคาย “บุรีจันอ้วยล้วย” ขึ้นครองราชย์นครเวียงจันทน์เร่งบำรุงพระพุทธศาสนา

กัณฑ์ที่ 6 การปฏิสังขรณ์พระอุรังคธาตุครั้งแรก การก่อสร้างพระธาตุบังพวน พระธาตุเมืองลา หนองคาย พระธาตุอิงฮัง การบรรจุพระบรมธาตุใหม่ในอุรังคธาตุ การทำพุทธบูชา สถานการณ์เมืองร้อยเอ็ดประคอง (สิบเอ็ดประคอง)

จากกัณฑ์ทั้ง 6 เป็นการแสดงถึงอำนาจทางสังคมแห่ง “พลังทางศาสนา” ทำให้สนับสนุนความคิดที่ว่า พระธาตุพนมเป็นศูนย์กลางของพระพุทธศาสนายุคแรกที่แพร่เข้ามาบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง พระพุทธศาสนานี้เองที่หล่อหลอมให้ชนทุกกลุ่มเหล่าทุกเผ่าพันธุ์ที่นับถือผีต่างกันและมีมากในเขตนี้เข้ามานับถือพระพุทธเจ้าองค์เดียวกันจนกลายเป็นพวกเดียวกัน ฉะนั้นพระธาตุพนมจึงเป็นศูนย์กลางความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของคนต่างเผ่าพันธุ์ในท้องถิ่นนี้ด้วย เมื่อพราหมณ์กับพุทธเข้ามาถึงดินแดนสองฝั่งโขงแถบลาวและอีสานกลุ่มชนต่าง ๆ ที่มีมาแต่เดิมก็เปลี่ยนไป เพราะมีผู้คนจากภายนอกหลายทิศทางเคลื่อนย้ายเข้ามาปะปนเพิ่มขึ้น กลุ่มประชากรในยุคนี้ประกอบด้วยพวกข่า พวกชนเผ่าอื่น ๆ (จากยูนนาน) พวกกัมพูหรือกัมพูช พวกจาม พวกเวียด พวกสยาม และพวกลาว ฯลฯ (สมหมาย เปรมจิตต์, แปลใน สิลา วีระวงส์, 2540 : 40-41)

“เมืองนครพนม นี้ ดินดำน่าชุม ป่ากุ่มบ่อน คือ แข็งแองหาง
 ป่านางบ่อน คือ ขางฟาดัน จักจั่นฮ้อง คือ ฟารวงบน
 แดกจัน จัน เสียงปีบโฮแซว เมืองนี้ มีชูแนว เทิงระบำ ราฟ่อน”

(สมัย สุทธิธรรม, 2539 : 35)

พระธาตุพนมจึงมีความสำคัญต่อบ้านเมืองแคว้นแคว้นในลุ่มแม่น้ำโขง นับตั้งแต่เมืองที่ถูกกล่าวถึงในตำนาน เช่น เมืองศรีโคตรบูร เมืองหนองหานหลวง เมืองหนองหานน้อย เมืองอินทปัฐนคร เมืองจุฬณีพรหมทัต และเมืองที่มีชื่อในประวัติศาสตร์ เช่น เมืองหลวงพระบาง เมืองเวียง

จันทร์ เมืองมรุกขนคร เป็นต้น ภาพที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นความเป็น “จุดสูงสุด” ของพระพุทธศาสนาในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งทั้งหมดเป็นภาพจากมุมมองกว้างสำหรับการทำความเข้าใจวัฒนธรรมอีสาน ที่ผสมผสานระหว่างความเชื่อเรื่องพญานาคแห่งสายน้ำโขง ผู้ศึกษาหยิบประเด็น “ตำนานอุรังคธาตุ” หรือ “ตำนานพระธาตุพนม” มาครั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจพัฒนาการทางสังคมอันมี “ศาสนาและความเชื่อ” เป็นพลังสนับสนุนความเป็น “รัฐโบราณ” คู่ความร่วมมือแห่งความรุ่งโรจน์ขององค์พระธาตุ

หลักทฤษฎีมานุษยวิทยาสัญลักษณ์ : บูรณาการความคิดแห่งชีวิตทางวัฒนธรรม

“อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)” กับความเชื่อเรื่องพญานาคในกระแสธารชุมชนของแม่น้ำโขงที่ไหลเลี้ยวเกี่ยวคดผ่าน ณ ดินแดนหลายประเทศจึงซึมซับรับเอาวัฒนธรรมและความศรัทธาต่อศาสนาของผู้คนสองริมฝั่งแม่น้ำ ภายใต้ผืนน้ำสีขุ่นข้นได้เก็บงำเรื่องราวต่าง ๆ ที่เป็นมิติทางสังคมวัฒนธรรม โดยเฉพาะระหว่างกลไกทางความคิดและกลไกทางสังคมแห่งอาณาจักรอีสาน “ร่องรอยความคิดเรื่องนาค” กับการแบ่งสัญลักษณ์ที่ปรากฏในสังคมวัฒนธรรม ใช้กรอบแนวความคิดสำหรับศึกษาพิธีกรรมของนักมานุษยวิทยาที่ชื่อ **Victor Turner** แนวคิดดังกล่าว คือ “สัญลักษณ์สำคัญ” มีคุณสมบัติดังนี้

1. มีความหมายหลาย ๆ อย่างตามบริบท (Condensation)
2. ความหมายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (Unification)
3. ความหมายแบ่งออกเป็นสองขั้ว คือ “ขั้วอุดมคติ” กับ “ขั้วความรู้สึก” (Polarization)

คุณสมบัติเหล่านี้ทำให้ผู้ศึกษาตีความ พญานาคที่ปรากฏในสังคมวัฒนธรรมอีสาน เป็นพิธีกรรมแห่งความสมบูรณ์ และสัญลักษณ์ที่มีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ ได้แก่ รูปนาคจำลอง ปลัดจิก/บักเบ๊น/บักแด่น ลิงเค้าไม้ ชาย-หญิงในท่าร่วมเพศ (พิธีบุญบั้งไฟ) ในขณะที่เดียวกันพฤติกรรมต่าง ๆ ที่ชาวบ้านแสดงออกมาในบริบทพิธีกรรมนั้น ทำให้ชาวบ้านทั้งชาย หญิง และเด็ก ๆ สามารถเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องเพศสัมพันธ์ได้อย่างเปิดเผย ซึ่งในชีวิตประจำวันแล้ว กฎระเบียบทางสังคมจะไม่เอื้อต่อการรับรู้หรือเรียนรู้ในเรื่องเหล่านี้เลย นาคในพิธีกรรมบุญบั้งไฟ เป็นพิธีกรรมที่เห็นเด่นชัดที่สุดกับการนำทฤษฎีสัญลักษณ์มาจับและเข้ากับบริบททางสังคมวัฒนธรรม Turner มองว่าสัญลักษณ์เป็นตัวปฏิบัติการในกระบวนการทางสังคม เมื่อนำมาจัดระเบียบในบริบทหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพิธีกรรมสามารถจะผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้ นอกจากนี้แล้วผู้ศึกษาได้เก็บข้อมูลแบบมองจากสายตาของเจ้าของวัฒนธรรม (emic) อย่างเดียวไม่เพียงพอ ต้องคิดว่าการบรรยายและวิเคราะห์แบบ (etic) มีความสำคัญทัดเทียมกันกับการเก็บข้อมูลแบบ (emic) ด้วย เพราะสาเหตุที่ว่า “สัญลักษณ์” ทางพิธีกรรมเป็นส่วนประกอบของกิจกรรมทางสังคม

ความหมายทางสัญลักษณ์ของพญานาค

จากการศึกษาทางสัญลักษณ์ของพญานาคได้ปรากฏในความหมายอื่น ๆ ต่อการถอดรหัส ออกมามากมาย ส่วนใหญ่ความหมายของพญานาคแฝงอยู่ในรูปความเชื่อเป็นคติชนชาวบ้าน หาก แบ่งตามกฎเกณฑ์แนวคิดของ สุจิตต์ วงษ์เทศ ซึ่งเป็นลักษณะความหมายของนาคเป็น 3 กลุ่ม ด้วย กัน คือ 1. นาคเป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม 2. นาคเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ 3. นาคเป็นลัทธิทางศาสนา ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ สังเคราะห์ ถอดรหัสความหมายของพญานาคออก เป็น 3 กลุ่มด้วยกัน อาทิเช่น นาคในตำนานอุรังคธาตุ นาคในตำนานสุวรรณโคมคำ เป็นสัญลักษณ์ ของกลุ่มชนดั้งเดิม และเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ (คำอธิบายเหล่านี้) จะนำมากล่าวใน ครั้งต่อไป คติชนความเชื่อเรื่องนาคจึงมีความหมายแฝงเร้นอันเป็นระบบสัญลักษณ์ที่ผู้ศึกษาได้ จำแนกประเภทสัญลักษณ์ของนาคตามแนวทางมานุษยวิทยา ในข้ออุดมคติแสดงผ่านทางพิธีกรรม และความเชื่อ เป็นผลการกระทำของมนุษย์ที่มีต่อระบบความเชื่อ จากปริมปราศติ ผลผลิตเหล่านี้ เป็นเครื่องยืนยันความหมายของพญานาค ที่เป็นสื่อหรือสัญญาณที่เรารับรู้และเข้าใจโดยตรง แต่ สื่อหรือสัญญาณบางอย่างยังแสดงความจริงที่เรายังไม่รู้ จำเป็นต้องอาศัยสัญลักษณ์ (พญานาค) มา อธิบายต่อความหมายแห่งการกระทำบนความเชื่อเรื่องนาค ระบบสังคมวัฒนธรรมจะช่วยได้มาก ในการแบ่งแยกสื่อหรือสัญญาณ (สัญลักษณ์) เพราะทั้งคู่ต่างก็ถูกกำหนดโดยสังคมวัฒนธรรมอีก ต่อหนึ่งนั่นเอง หลักการของ Turner (1967) กำหนดไว้อย่างชัดเจนว่า สัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธี กรรมจะมีคุณสมบัติสำคัญ 3 ประการ 1. สัญลักษณ์อันหนึ่งประกอบด้วยความหมายหลาย ๆ อย่าง (Condensation) 2. สัญลักษณ์สำคัญ คือ รูปแบบที่รวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสิ่ง ๆ นั้นกับ คุณสมบัติตามความเป็นจริงหรือความคิดที่ถูกกำหนดไว้แล้ว (Unification) 3. ความหมายของ สัญลักษณ์สำคัญจะแบ่งเป็นสองขั้ว (Polarization) ได้แก่

3.1 ขั้วของอุดมคติ (Ideological Pole) หมายถึง องค์ประกอบทางจริยธรรมและระเบียบ ของสังคมที่เป็นหลักสำคัญในการจัดองค์กรทางสังคม การรวมกลุ่มและบรรทัดฐาน ค่านิยม ที่ยึด ถือกันเป็นระบบความสัมพันธ์ในสังคมนั้นออกมาโดยตรง

3.2 ขั้วของความรู้สึก (Sensory Pole) คือ รูปแบบที่เห็นได้ชัดเจนที่สัญลักษณ์นั้นสื่อออก มาโดยตรง ซึ่งนับแห่งความหมายก็มักจะจะเป็นไปตามปรากฏการณ์และกระบวนการทางธรรมชาติ ทางที่เป็นเหตุเป็นผลและในทางจิตวิทยา

เมื่อบูรณาการทางความคิดตามหลักทฤษฎีมานุษยวิทยาเชิงสัญลักษณ์ ระหว่างนักวิชาการ ไทย คือ สุจิตต์ วงษ์เทศ (2543) กับนักวิชาการต่างชาติ (Victor Turner) ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาที่มีความสนใจระบบสัญลักษณ์อย่างเป็นพิเศษ และผลงานการศึกษาชิ้นดังกล่าว “The Forest of

Symbol” (1967) เป็นความพยายามชี้ให้เห็นถึงสัญลักษณ์ทางจิตใจของบุคคลมาจากแรงขับภายในจิตใจ เมื่อนักจิตวิทยาได้มาศึกษาและวิเคราะห์พิธีกรรมของสังคมดั้งเดิม มักจะมองไม่เห็นความสัมพันธ์ของความหมายใน “ข้าวอุดมคติ” หรือข้าวสังคม แต่จะมุ่งไปศึกษาความหมายทางความรู้สึก และมีแนวโน้มที่จะพิจารณาสัญลักษณ์ในพิธีกรรมในฐานะที่เป็นอาการทางจิตเช่นเดียวกับที่เกิดขึ้นในความฝันของปัจเจกบุคคล นักมานุษยวิทยาสนใจข้อมูลในระดับลึกมากกว่าการแสดงออกผ่านพิธีกรรม ต่อการเข้าใจความหมายพฤติกรรมของมนุษย์ ไม่มองว่าเป็นความคิดปกติแต่อย่างใด ต้องการเข้าใจแรงความปรารถนาภายใน ซึ่งมีส่วนในการก่อรูปทางสัญลักษณ์ขึ้นมา พยานาคที่ปรากฏในพิธีกรรมต่าง ๆ ในสังคมวัฒนธรรมจึงมีทั้งข้าวอุดมคติและข้าวความรู้สึกควบคู่กันไป หากนำข้อมูลแบบแผนของพิธีกรรมมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ ทำให้สัญลักษณ์ของนาคที่นำมาเป็นสัญลักษณ์มีความหมายแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ด้วยกัน เพราะสัญลักษณ์อย่างหนึ่งประกอบด้วยความหมายหลาย ๆ อย่าง (Condensation) การศึกษาพิธีกรรมต้องอาศัยบริบทแวดล้อม ที่สัมพันธ์ระหว่างสถานภาพ บทบาท กับโครงสร้างสังคมหน่วยต่าง ๆ ที่เป็นรูปแบบวิถีชีวิต จึงจะสามารถทำความเข้าใจในความหมายรวมของสัญลักษณ์ได้อย่างสมบูรณ์ แต่ท้ายที่สุดพยานาค คือ ข้าวอุดมคติ ก่อให้เกิดการเรียนรู้ทางสังคม และประมวลความเชื่อกุ่มครองจารีตคลองธรรม และบังคับในตัวให้ปฏิบัติตาม ทั้งยังประกันประสิทธิผลของพิธีกรรมและบรรจุหลักถือปฏิบัติเพื่อแนะนำประชาชน พยานาคเป็นองค์ประกอบอันมีพลังของอารยธรรมมนุษย์ มิได้เป็นเพียงเรื่องปรัมปราเท่านั้น แต่มีอำนาจกระทำภารกิจใหญ่หลวง มีอาจอธิบายได้ด้วยวิถีทางปัญญาหรือจินตภาพเชิงศิลป์ หากต้องอธิบายในลักษณะประมวลหลักการของคติความเชื่อและภูมิปัญญาทางจารีตคลองธรรมที่ปฏิบัติเป็นจริงได้เมื่อในสมัยบุพกาล

1. พยานาคเป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม

จากหนังสือตำนานอุรังคธาตุ สะท้อนให้เห็นว่านาคเป็นกลุ่มชนดั้งเดิม มีถิ่นฐานอยู่ในเขตหนองแสทางตอนใต้ของมณฑลยูนนาน ต่อมาได้เคลื่อนย้ายเป็นกลุ่ม ๆ เหล่า ๆ ลงมาตามลำแม่น้ำโขง ด้วยสาเหตุต่าง ๆ กัน การเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนที่มาจากหนองแสนี้ คงเข้าไปตั้งหลักแหล่งอยู่ตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ที่อยู่สองฝั่งแม่น้ำโขงจนถึงแก่งสี่ผีเป็นที่สุด เพราะการขุดลำน้ำของพวกนาคมาถึงแก่งสี่ผีเป็นที่สุด ต่ำจากนั้นลงไปจนออกอ่าวไทยคงจะเป็นแหล่งที่อยู่ของชนกลุ่มอื่น หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นเรื่องของคนที่เคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่ในลุ่มแม่น้ำโขงทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ตั้งแต่เขตจังหวัดหนองคายลงไปจนถึงจังหวัดอุบลราชธานี นอกจากนั้นยังหมายถึง คนพื้นเมืองทั่วไปทั่วทั้งภูมิภาคด้วย ดังที่หนังสืออุรังคธาตุตอนต้นเรื่องบอกว่า “เมืองสุวรรณภูมินี้เป็นที่อยู่แห่งนาคทั้งหลาย...” ฉะนั้นคนไทยและชาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงรู้จัก “นาค” กันดีจากภาพลักษณ์ที่สร้างมาจากจินตนาการของคนโบราณที่จดจารึกผูกขึ้นเป็นนิยายหรือนิทานปรัมปรา ที่เล่ากันมานมนานเมื่อในครั้งอดีตกาล

“นาค (นาคะ) และความเชื่อของชนชาติลาว” เป็นบทความหนึ่งที่ได้ยกตัวอย่างนิทานที่มีแม่เป็นพญานาค “เรื่องท้าวกาหลง” คำว่า “กาหลง” นั้น ภาษาจีนเรียก “เก้าหลั่ง” หรือ “จิ่วหลง” ซึ่งแปลว่า เก้าหลง หรือนาคทั้ง 9 และภาษาเวียดนามเรียกว่า “กิวล่อง” ซึ่งเป็นชื่อของแม่น้ำโขง และก็เป็นชื่อของนาคทั้ง 9 ด้วย นิทานเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนลาวและพญานาคในฐานะที่เป็นศิบรรพบุรุษ ชนชาติอ้ายลาวผูกนิทานเรื่องนี้ขึ้นมาเพื่อให้สังคมภายในกลุ่มชนของตนถือเป็นต้นเค้าแห่งสายตระกูล และเชื่อมโยงคนลาวกับนาคในสถานะเดียวกัน คือผู้ที่มีเชื้อสายจากชนชาติอ้ายลาว นักวิชาการลาวได้อธิบายถึงความเชื่อเรื่องนาคของลาว โดยสังเคราะห์ความหมายของพญานาคออกเป็น 2 อย่าง คือ นาคเป็นศิบรรพบุรุษของชนชาติอ้ายลาว และนาคที่มาจากอิทธิพลของอินเดียซึ่งเข้ามาในลาวทางพุทธศาสนา และได้เน้นความหมายของนาคอันเป็นศิบรรพบุรุษล้วนเป็นพญานาค อาศัยจากตำนานและนิทานลาวหลาย ๆ เรื่อง ที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในวัฒนธรรมพื้นบ้าน แล้วสังเคราะห์ข้อความต่าง ๆ ในตำนานนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า คำว่า “นาค” (นาคะ) พร้อมด้วยสถานที่ต่าง ๆ เหล่านั้น เป็นเพียงแค่ชื่อที่ยืมมา เพื่อเป็นคำเรียกขานชื่อของผู้ครองบ้านเมือง และแว่นแคว้นต่าง ๆ ในอาณาจักรล้านช้าง ดินแดนประเทศไทยบางส่วน (อีสาน) ในเวลานั้น หมายความว่า นาคนี้ไม่ใช่เจ็องกูเดียรฉานอะไรเลย แต่มันหมายถึงคนลาว ผู้เป็นเจ้าของปกครองหัวเมืองต่าง ๆ แนวคิดนี้มาจากความเชื่อที่ว่าคนลาวและศิบรรพบุรุษของคนลาวเป็นพญานาค (หุมพัน รัตนวงศ์, 2537 : 108-109)

จิตร ภูมิศักดิ์ (2519 : 257-261) เขียนหนังสือเรื่อง “ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ” ใช้วิธีการศึกษาทางด้านนิรุกติศาสตร์มาอธิบายแง่มุมทางด้านมานุษยวิทยา ต่อคำอธิบายความเป็นมาของกลุ่มชนดั้งเดิมในดินแดนตอนใต้ของยูเนียน ผสมผสานกับความเป็นมาของการเคลื่อนย้ายกลุ่มชนลงมาทางตอนใต้ของยูเนียน เขาได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับคำว่า “นาค” ว่า เป็นคำที่ใช้เรียกชื่อชนกลุ่มหนึ่งทางตะวันตกสุดของอินเดีย ดิพรมแดนพม่า อยู่บริเวณเทือกเขานาค (Naga Hill) เป็นส่วนหนึ่งของรัฐอัสสัม คำเรียกชื่อชนกลุ่มนี้ในภาษาฮินดูสถานีเรียกว่า “นัค” (Nag) แปลว่า “ชนชาวเขา” ในภาษาอัสสัมเรียกว่า “นอค” (Noga) แปลว่า เปลือย แต่ภาษาของชาวนาคเองกลับแปลว่า “คน” การสืบค้นความหมายของคำเมื่ออิงกับประเพณีปฏิบัติของพุทธศาสนาเรื่องการบวชนาค ทำให้เห็นว่า สังคมอินเดียนอกจากจะแสดงวรรณะทางชนชั้นของคนอย่างเด่นชัดแล้ว ยังมีระดับของการปฏิเสธความเป็นคนกลุ่มเผ่าพันธุ์บางกลุ่มด้วย

2. พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ

มีหม้อลายเขียนสีบางใบพบที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี เขียนลวดลายเป็นรูปงูพันอยู่ ลักษณะเช่นนี้เหมือนกันกับภาชนะดินเผายุคก่อนประวัติศาสตร์ที่บ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี แสดง

ว่ามนุษย์สมัยนั้นยกย่องนับถือสูงเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นเจ้าแห่งดินและน้ำ เพราะงูอยู่กับดินและน้ำ เป็นสิ่งสำคัญที่ก่อให้เกิดพืชพันธุ์ธัญญาหารและกุ้ง หอย ปู ปลาที่เป็นอาหารของมนุษย์ ต่อมาเรียก งูว่านาคตามภาษาศักดิ์สิทธิ์ การนับถือสูงคงเป็นความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนในภูมิภาคนี้มาแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ (3,000 ปี) ซึ่งแสดงว่ามนุษย์ยุคโลหะ และคงปรับเปลี่ยนจากงูเป็นการนับถือ นาค หรือพญานาค ดังที่เราเห็นในปัจจุบันว่าพญานาคเป็น “เจ้าแห่งดินและน้ำ”

ในความเชื่อของคนอีสานพญานาคยังผูกติดอยู่กับ “บั้งไฟ” ที่มนุษย์จุดไปขอฝน ทำให้บั้งไฟกลายเป็นงูหรือ นาคที่บันดลน้ำฝนมาให้มนุษย์ บั้งไฟเกี่ยวพันกับชีวิตของชาวอีสานในฐานะที่เป็นเครื่องมือขอฝนที่จัดขึ้นอย่างเอิกเกริกที่สุด ในช่วงความรู้สึก (Sensory Pole) บุญบั้งไฟสามารถตีความหมายได้ว่า เป็นพิธีกรรมแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Rite) และเป็น “ไบอัญญาต” ที่เปิดโอกาสให้สมาชิกของสังคมได้คลายความตึงเครียดที่เกิดจากกฎระเบียบของสังคม โดยการแสดงออกในลักษณะที่สวนทางกับบรรทัดฐาน ในช่วงอุดมคติ (Ideological Pole) บุญบั้งไฟได้สะท้อนให้เห็นถึงบรรทัดฐานที่แบ่งแยกหน้าที่ของเพศชาย-หญิงอย่างชัดเจน ด้วยการอ้างถึงโลกทัศน์และความเชื่อที่ประกอบด้วยพุทธศาสนา ลัทธิพราหมณ์ และความเชื่อเรื่องผี (Animism) ขณะเดียวกัน บุญบั้งไฟยังแสดงให้เห็นถึงลักษณะทางโครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคมอีสานได้อีกด้วย (สุริยา สมุทคุปต์, 2533 : 25-26)

นอกจากนั้น นาคยังสิงสถิตอยู่ ณ อกพิภพหรือเมืองบาดาลซึ่งอยู่ใต้ดินอันเป็นแหล่งกำเนิดน้ำ และคุ้มครองแม่น้ำลำคลอง เช่น คุ้มครองแม่น้ำโขงอันเป็นสายน้ำที่เกื้อกูลชีวิตมนุษย์ด้วย นาคย่อมเกี่ยวพันกับแม่น้ำ มหาสมุทรทั้งหลาย ตามคติฮินดูและสืบเนื่องมาถึงพุทธศาสนา อรุณเทพ คือ “เทพแห่งฝน” และสาครเทพเจ้าแห่งห้วงน้ำ คือ “จอมนาคา” ผู้ยิ่งใหญ่ พญานาคันตนาคราชก็เปรียบประดุจห้วงน้ำแห่งจักรวาล กล่าวคือการไหลเวียนของสายพลังงานต่าง ๆ ในจักรวาล เป็นห้วงน้ำที่ไม่มีประมาณและไม่สิ้นสุด คุณนามที่ว่า “อนันต” นั่นเอง เมฆ หมอก ห้วงน้ำต่าง ๆ เช่น บึง ทะเล และมหาสมุทร รวมทั้งรู้งินน้ำเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกัน และมีพญานาคเป็นสัญลักษณ์หรือตัวแทน นาคสายรุ้ง มีลักษณะโค้งทาบจากขอบฟ้าหนึ่งลงสู่อีกขอบฟ้าหนึ่ง ก็เปรียบได้กับน้ำที่ระเหยตัวขึ้นสู่ฟากฟ้าแล้วกลับลงมาเป็นฝนลงสู่พื้นโลก นาคหรือพญานาคจึงแทนความหมายการเวียนว่ายตายเกิด หรือที่เราเรียกกันว่า “วัฏสงสาร” มีรูปลักษณะเป็นงูกลิ้งหางตัวเอง และเป็นความหมายอีกนัยหนึ่งเช่นกัน (อ. บูรพา, 2544 : 15)

“พญานาค” จึงเป็นตัวแทนของพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ที่สำคัญ และถือได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของชาวอุษาคเนย์ร่วมกัน ที่สะท้อนความเชื่อดั้งเดิมของคนในภูมิภาคนี้ ก่อนการรับศาสนาจากภายนอกได้เป็นอย่างดี ดังปรากฏในวรรณกรรมอีสานหลายเรื่อง “ผาแดง-นางไอ่คำ”

“ตำนานหนองหาน” “พญาคันคาก” ฯลฯ อันเป็นปรากฏการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมอีสานที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อ ค่านิยม และโลกทัศน์อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิตโดยรวมของชาวอีสานอีกด้วย (สุริยา สมุทคุปดี, 2533 : 7)

ในนิทานเรื่องขุนบรมราชาราช ยังเล่าว่าบริเวณสองฝั่งโขงมีนาค 15 ตระกูลคุ้มครองอยู่ ทำให้บ้านเมืองสองฝั่งโขงมั่งคั่งธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ จากความเชื่อนี้ประชาชนจึงมีประเพณีจัดพิธีบวงสรวงนาคเหล่านี้ และการแข่งเรือเพื่อบูชาพญานาค 15 ตระกูล ในช่วงบุญเดือน 12 ดังนั้นประเพณีการแข่งเรือจึงมีความหมายที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์มาก่อน นอกจากนี้นิทานปรัมปราทั้งในประเทศไทย ลาว เขมร มอญ พม่า ก็กล่าวถึงพญานาคเป็นในพิธีเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ ตำนานอุรังคธาตุสนับสนุนความเชื่อนี้ว่าพญานาคคือผู้คุ้มกันแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาต่าง ๆ ในภาคอีสาน เช่น น้ำชี น้ำมูล น้ำอู หนองหานหลวง หนองหานน้อย หรือแม้ในงานบุญพระเวสก็มีความเชื่อเรื่องพระอุปคุตเช่นกัน ชาวบ้านจะอัญเชิญพระอุปคุตจากหนองน้ำเพื่อไปแห่ในงานบุญพระเวสในช่วงเดือน 6 ฉะนั้นพญานาคคือ “เจ้าแห่งดินและน้ำ” ระบบความเชื่อ พิธีกรรม ที่มาจากนาคจึงเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ เพื่อให้เกิดชีวิตและความอุดมสมบูรณ์

3. พญานาคเป็นลัทธิทางศาสนา

ลักษณะนี้หมายความว่า ระบบความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชนที่อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่ทางใต้ของมณฑลยูนนานหรือหนองแสต่อเนื่องลงมาเป็นลัทธิขูชานาค นาคเป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติที่สำคัญ อาจบันดาลให้เกิดธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ หนอง บึง ภูเขา ฯลฯ และแหล่งที่อยู่อาศัยครั้งเมื่ออารยธรรมอินเดีย โดยเฉพาะศาสนาพุทธและพราหมณ์แพร่หลายเข้ามา ลัทธิขูชานาคก็ได้ประสมกลมกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิศาสนาที่เข้ามาใหม่ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าข้อความในตำนานอุรังคธาตุ เรื่องการที่พระพุทธเจ้าทรงทรมานนาคก็ดี พญานาคบางตัวมีฤทธิ์มาก พระพุทธเจ้าต้องเสด็จไปทรมานให้ละพศก่อน ดังเช่น พญานันโทปนันทนาคราช เห็นพระพุทธเจ้าและเหล่าสาวกเข้าออกวิมานเวษยันต์ขององค์อินทร์บ่อย ๆ ก็รำคาญคิดว่าสมณะเหล่านี้เดินข้ามสิริষะตน จึงแสดงฤทธิ์แผ่พังพานบังวิมานของพระอินทร์ไว้ พระอานนท์พุทธอนุชาที่ทูลถามพระตถาคตเจ้าว่า เหตุใดเราจึงยังไม่เห็นวิมานของพระอินทร์ แม้อยอดธงก็หาเห็นไม่ พระพุทธเจ้าทรงทราบด้วยญาณโดยตลอด จึงแจ้งให้หมู่สาวกทราบถึงสาเหตุที่ไม่เห็นวิมานเวษยันต์ว่าเป็นการกระทำของพญานาคคนหนึ่ง แล้วทรงแนะให้มหาสาวกเบื่องขวา คือ พระโมคคัลลานะ ผู้เป็นเลิศด้วยฤทธิ์ไปปราบ สุดท้ายพญานันโทปนันทนาคราชก็ถวายตัวเป็นพุทธอุบาสกในพระพุทธศาสนา

แม้แต่เรื่องพระอิศวรและพระนารายณ์รับกับพญานาคก็ดี ล้วนเป็นการแสดงถึงชัยชนะของศาสนาใหม่ที่มีต่อระบบความเชื่อเก่า แต่ทั้งนี้และทั้งนั้นไม่ได้หมายความว่าระบบความเชื่อ

ดั้งเดิมจะสลายตัวไป ในทางตรงข้ามกลับถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาใหม่ด้วย ดังจะเห็นว่าบรรดานาคได้กลายเป็นผู้พิทักษ์ศาสนา กษัตริย์หรือเจ้าเมืององค์ใดยึดมั่นในศาสนาก็มักได้รับความช่วยเหลือจากนาคเช่นก่อสร้างเมืองให้ และบันดาลความมั่งคั่งและมั่นคงหรือความอุดมสมบูรณ์ให้บ้านเมืองนั้น แต่ถ้ากษัตริย์หรือไพร่ฟ้าประชาชนไม่ยึดมั่นในศาสนา คือ ขาดศีลธรรม นาคก็จะกลายเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติที่บันดาลความวิบัติให้บ้านเมืองนั้น ๆ ล่มจมเป็นหนองเป็นบึงไป เช่น กรณีเมืองหนองหานหลวง เป็นต้น เพราะในโลกของความเป็นจริง นาคอาจเป็นเรื่องเหลวไหลไร้สาระ แต่ในโลกของความเชื่อ นาคเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ ขลัง และมีอำนาจน่าเกรงขาม ยิ่งย้อนหลังกลับไปหาอดีตก็ดึกดำบรรพ์ นาคยังมีความสำคัญต่อชุมชนบ้านเมือง และไพร่ฟ้าประชากรในภูมิภาคอุษาคเนย์อย่างยิ่ง ดังพบร่องรอยของนิทานปรัมปราเรื่องนาค มีอยู่ในกลุ่มชนหลายเผ่าพันธุ์ทั่วทั้งภูมิภาคอุษาคเนย์ โดยเฉพาะบนผืนแผ่นดินใหญ่ เช่น มอญ เขมร ลาว ญวน และไทย

ภูมิหลังพญานาค : การศึกษาวรรณกรรมปรัมปราเชิงคติชนวิทยา

การเริ่มต้นสำหรับการเดินทางค้นหาความหมายของพญานาค จะมองข้ามผ่านผลิตผลทางวัฒนธรรมของ “คติชาวบ้าน” ในแง่มานุษยวิทยามีได้เลย เพราะคติชาวบ้านเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมแต่ไม่ใช่วัฒนธรรมทั้งหมด คติชาวบ้านรวมเอาเทพนิยาย ตำนาน นิทานปรัมปรา สุภาษิต ปริศนาคำทายและรูปแบบอื่น ๆ เนื่องจากเรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องของวัฒนธรรม การศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมของมนุษย์สมัยก่อนที่จะมีการศึกษาวัฒนธรรมโดยวิทยาศาสตร์ มักได้มาจาก ตำนาน เทพนิยาย นิทานศาสนา แนวความคิดและปรัชญาต่าง ๆ กล่าวได้ว่าวิชามานุษยวิทยาวัฒนธรรมเกี่ยวข้องกับวิชาคติชาวบ้านอย่างใกล้ชิดเป็นอย่างมาก หนังสือ “อรัญชธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)” เป็นส่วนสำคัญยิ่งที่ช่วยทำให้เข้าใจวัฒนธรรมของกลุ่มชนสองฝั่งแม่น้ำโขง ยังเป็นเอกสารที่มีประโยชน์ที่ได้รวบรวมคติความเชื่อเก่าในด้านต่าง ๆ ที่กระจัดกระจายกันอยู่ของชาวลาวและไทยจากสองฟากฝั่งแม่น้ำโขง รวมทั้งสะท้อนให้เห็นแนวความคิดของคนในสมัยที่มีการเรียบเรียงเอกสารนี้ต่อดินแดนที่ตนมาตั้งถิ่นฐานอยู่ และความสัมพันธ์ที่มีต่อดินแดนข้างเคียงอีกด้วย เอกสารเล่มนี้จึงเป็นหลักฐานที่มีประโยชน์มากขึ้นหนึ่งในการศึกษาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งในด้านประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม การศึกษาทางชาติพันธุ์วรรณาอาจไม่สมบูรณ์ถ้าขาดคติชาวบ้านสนับสนุนการศึกษาสถาบันสังคมต่าง ๆ เช่น ศาสนา สังคม การเมืองการปกครอง และเศรษฐกิจให้ถูกต้องมากยิ่งขึ้น เนื่องจากนิทานปรัมปรามีความสำคัญในฐานะที่เป็นรูปแบบของการศึกษาของชาวบ้านที่ตกทอดจากบรรพบุรุษสืบต่อ ๆ กันมาอีกอย่างหนึ่งด้วย

พิเชฐ สายพันธ์ (2539 : 39-42) ได้อธิบายว่า วรณกรรมปรัมปราเป็นนิทานที่เกิดขึ้นจากการถ่ายทอดความคิดผ่านออกมาเป็นภาษา โดยอาศัยรูปแบบของเรื่องเล่า และลายลักษณ์อักษร

เพื่อสื่อถึงความคิด ความหมาย ที่ต้องการส่งผ่านให้แก่ผู้รับสาร เช่นเดียวกัน ความคิดต่าง ๆ ในเรื่อง “นาค” ก็ได้รับการถ่ายทอดเรื่องราวผ่านทางวรรณกรรมปรัมปราเหล่านี้ แม้วรรณกรรมปรัมปรา จะดูเหมือนว่า มีความ “ไม่เป็นวิทยาศาสตร์” คือ ไม่สามารถพิสูจน์ได้ แต่ในขณะเดียวกันก็มีความกำกวมระหว่างความเป็นจริงกับความไม่เป็นจริงผสมกันอยู่ การทำความเข้าใจวรรณกรรมปรัมปรา จึงมิใช่การค้นหาดันกำเนิดของเรื่องเล่า หรือการพิสูจน์ข้อเท็จจริงของเรื่องราว แต่ในที่นี้เรามีได้ให้ความสำคัญของ “ที่มา” ของมันว่ามีความเป็นจริงหรือไม่เพียงใด แต่เราสนใจถึงสิ่งที่ปรากฏให้เห็นร่องรอยในปัจจุบัน และต้องการค้นหา “ความหมาย” ที่แฝงอยู่ในเรื่องเล่าที่มีทั้งความจริงและความไม่จริงปนเปื้อนอยู่ในนั้น ทั้งนี้เพื่อต้องการทราบว่าเรื่องเล่าเหล่านี้ต้องการที่จะถ่ายทอดและสื่ออะไรผ่านออกมากับประสบการณ์ชีวิตของผู้คนขณะนั้น เรื่องราวของนาคจึงปรากฏให้เห็นร่องรอยความเชื่อ หรือ “นาคาคติ” ซึ่งถูกเล่าผ่านกันมาในเรื่องเล่าท้องถิ่นแถบลุ่มน้ำโขงหลายสำนวนด้วยกัน ตั้งแต่สำนวนที่แพร่หลายในแถบลุ่มน้ำโขงตอนเหนือ เขตจังหวัดเชียงราย เช่น ตำนานสุวรรณโคมคำ และตำนานสิงหนวัติกุมาร จนกระทั่งลงมายังลุ่มน้ำโขงแถบภาคอีสาน ซึ่งมีวรรณกรรมปรัมปราที่สำคัญ คือ อูรังคนิทาน หรือตำนานพระธาตุพนม ที่เล่ากันทั่วไปตั้งแต่เขตจังหวัดหนองคาย นครพนม สกลนคร อุดรธานี มุกดาหาร ลงมาจนถึงอุบลราชธานี รวมทั้งยังมีวรรณกรรมปรัมปราประเภทนิทานอีกหลายเรื่องที่มีนาคเข้าไปเกี่ยวข้อง วรรณกรรมเหล่านี้มีเรื่องราวที่มีเค้าโครงเรื่องคล้ายคลึงกัน และมีเนื้อเรื่องที่มีส่วนเชื่อมโยงกัน แม้จะเน้นศึกษาในเขตวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่ง ก็มีอาจจะเลยที่จะไม่กล่าวถึงเรื่องอื่นที่เกี่ยวข้องกันได้ เช่นเดียวกันการศึกษา “นาคาคติ” แห่งอีสานลุ่มน้ำโขงจากพิธีกรรมร่วมสมัย ก็มีอาจมองข้ามความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมปรัมปรา ทั้งนี้เพราะวรรณกรรมปรัมปราถือเป็นมรดกหรือคลังทางวัฒนธรรมที่สำคัญแหล่งหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นความเชื่อของผู้คนในเขตวัฒนธรรมนั้น ๆ ที่ได้สืบสาน และสืบทอดต่อมา จนมีการปฏิบัติเป็นแบบแผนทางพิธีกรรม

นิทานปรัมปราว่าด้วยเรื่องราวแห่ง “พญานาค” เป็นวรรณกรรมในเอกสารโบราณ ซึ่งเรียกชื่อโดยทั่วไปว่า “ตำนาน” หรือ “พงศาวดาร” ซึ่งเอกสารโบราณเหล่านี้มักจะเน้นเรื่องราวเกี่ยวกับผู้นำทางวัฒนธรรมและชื่อสถานที่เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับอดีตของสถานที่ที่ยังคงเห็นอยู่หรือมีร่องรอยของชื่อหลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นมากกว่าอดีตที่ตายไปแล้ว หากเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตเคลื่อนไหวอยู่เสมอเพราะเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของปัจจุบัน นิทานปรัมปราเกี่ยวกับนาคจึงเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์แห่งความเป็นรัฐโบราณของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ทำให้เราลึกซึ้งในรากเหง้าแห่งอดีตของผู้คนแถบนี้ได้เป็นอย่างดี จากการค้นคว้าข้อมูลเอกสารโบราณและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ผู้ศึกษาได้แบ่ง “ระบบความหมาย” ของพญานาคในนิทานปรัมปราอันเป็นจินตนาการผสมผสานความเป็นจริงแห่งดินแดน

สุวรรณภูมิออกเป็น 17 ตำนาน เพื่อให้เห็นความหลากหลายของที่มาและที่ไปแห่งเรื่องพญานาคดังนี้ คือ

1. พญานาคในตำนานอุรังคธาตุ หรือตำนานพระธาตุพนม
2. พญานาคในตำนานสุวรรณโคมคำ
3. พญานาคในตำนานสิงหนวัติกุมาร
4. พญานาคในพงศาวดารเมืองสกลนคร
5. พญานาคในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา
6. พญานาคในพงศาวดารมอญพม่า
7. พญานาคในเรื่องพระร่วงอรุณกุมารเมืองสวรรคโลก
8. พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่องขุนทิง
9. พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่องท้าวผาแดง – นางไอ่คำ
10. พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่องพระยากาเผือก
11. พญานาคในวรรณกรรมอีสานเรื่องสังข์ศิลป์ชัย
12. พญานาคในพงศาวดารเมืองตะโก้งตันชัย
13. พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องกฐินาคราช
14. พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องจัมเปยนคราช
15. พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องทัทธนาคราช
16. พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องสังขपालนาคราช
17. พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนาเรื่องพญานาคขอบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า

1. พญานาคใน “อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)” (จัดพิมพ์โดย วิทยาลัยครูมหาสารคาม กับมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2521) เป็นหนังสือจัดพิมพ์เนื่องในการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน ระหว่างวันที่ 16-18 พฤศจิกายน 2521 เป็นนิทานปรัมปราเรื่องนาคเรื่องหนึ่งที่พยายามจะเล่าเรื่องในอดีตอันยาวนาน ย้อนไปถึงยุคดึกดำบรรพ์ ว่ามีผู้คนกลุ่มหนึ่งเคลื่อนย้ายจากหนองแสซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของมณฑลยูนนานในจีน ลงมาตามลำน้ำอู๋ที่อยู่ในดินแดนลาว แล้วกระจายกันตั้งหลักแหล่งอยู่บริเวณต่าง ๆ ตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำปิงในภาคเหนือของประเทศไทยในปัจจุบัน จนถึงสองฝั่งแม่น้ำโขง รวมทั้งแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีในภาคอีสาน ดังเรื่องราวต่อไปนี้

“ยังมีนาค 2 ตัว เป็นมิตรสหายกันอยู่ในหนองแส ตัวหนึ่งชื่อ พินทโยนกวดินาค เป็นใหญ่อยู่หัวหนอง อีกตัวหนึ่งชื่อธนะมุลนาค เป็นใหญ่อยู่ที่ท้ายหนองกับด้วยชีวานาคผู้เป็นหลาน นาคทั้งสองได้ให้ความสัตย์ไว้ซึ่งกันและกันว่า ถ้าหากมีสัตว์ตัวใดตัวหนึ่งมา

ตกที่หัวหนองก็ดี ตกที่ท้ายหนองก็ดี เราทั้งสองรักกันด้วยอาหารการเลี้ยงชีวิต เราทั้งสองจงเอาเนื้อสัตว์นั้น ๆ มาแบ่งปันแก่กันเพื่อเลี้ยงชีวิต แล้วตั้งชีวานาคผู้เป็นหลานของเรานี้ให้เป็นสักขีแก่เราทั้งสอง เมื่อนาคทั้งสองให้สัตย์ปฏิญาณแก่กันดังนั้นแล้ว ต่างก็กลับไปสู่ที่อยู่ของตน ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง ยังมีช่างสารตัวหนึ่งตกลงที่ท้ายหนอง ษะมูลนาคจึงเอาเนื้อสัตว์นั้นมาแบ่งปันออกเป็น 2 พุค เอาไปให้พินทโยนกวดินาคพุคหนึ่ง อีกพุคหนึ่งนั้นตัวเอาไว้บริโภค อยู่ต่อมาอีกสองสามวัน มีเม่นตัวหนึ่งมาตกลงที่หัวหนอง พินทโยนกวดินาคจึงเอาเนื้อสัตว์นั้นมาแบ่งปันออกเป็น 2 พุค เอาไปให้ษะมูลนาคพุคหนึ่ง

ษะมูลนาคบริโภคไม่พ้ออิ่ม แต่บังเอิญมองไปเห็นขนเม่นยาวแคศอก ก็บังเกิดมีความโกรธขึ้น จึงนำเอาขนเม่นนั้นไปให้ชีวานาคผู้เป็นหลานดู จึงกล่าวขึ้นว่าคำสัตย์ปฏิญาณของเรากับพินทโยนกวดินาคนั้นจะขาดกันเสียแล้ว เมื่อเราได้ช่างสารมาเป็นอาหารครั้งนั้น เราก็เอานั่นแบ่งเป็น 2 พุค เอาไปให้พินทโยนกวดินาคพุคหนึ่ง เราเอาไว้บริโภคพุคหนึ่ง บริโภคไม่อิ่ม ถึงแม้ขนก็พอปานนั้น นี้เราเห็นว่าเม่นนี้จะใหญ่โตยิ่งกว่าช่างสารนัก ขนก็โตยาวแคศอก เหตุใดพินทโยนกวดินาคจึงให้เนื้อแก่เราน้อยเช่นนี้เราบริโภคก็ไม่อิ่ม

ตั้งแต่นั้นมานาคทั้งสองก็เกิดทะเลาะวิวาทกัดกันขึ้นในหนอง เป็นเหตุให้น้ำขุ่นมัวไปสิ้นทั้งหนอง สัตว์ทั้งหลายที่อาศัยอยู่ในหนองนั้นตายกันสิ้นเทวดาที่เป็นใหญ่อยู่ในที่นั้นว่ากล่าวห้ามปราม นาคทั้งสองก็มีได้เชื่อฟัง จึงนำความขึ้นไปไหว้พระอินทร์ ๆ ได้ทราบในเหตุนั้น ๆ จึงใช้ให้วิสุกรรมเทวบุตรลงมาจับไล่นาคทั้งสองให้หนีไปเสียจากหนองนั้น เมื่อนาคทั้งสองได้ยินคำบอกเล่าดังนั้น ก็วัดเหวี่ยงกัดกันออกหนีจากหนองนั้นด้วยอก ดินก็ลึกเป็นคลอง ชีวานาคเห็นดังนั้นก็ได้คู่ยักไว้ให้เป็นแม่น้ำ ออกไปตามคลองออกแห่งนาคทั้งสองนั้น แม่น้ำนั้นจึงเรียกชื่อว่า “อูรังคนที” ฝ่ายโลกเรียกว่า “แม่น้ำอู” ส่วนพินทโยนกวดินาค จึงได้คู่ยักไว้ให้เป็นแม่น้ำออกไปทางเมืองเชียงใหม่ เรียกชื่อว่า “แม่น้ำพิง” และ “เมืองโยนกวดินคร” ตามชื่อนาคตัวนั้น ส่วนผียักษ์ผีเปรตเห็นสัตว์ทั้งหลายในน้ำหนองเสตตายมากมักเป็นต้นว่าจี้เข้ เขี้ย เต่า จึงพากันมาชุมนุมกันอยู่ที่นั้น

ครั้งนี้นาคทั้งหลาย มีสุวรรณนาค พุทโธปนาคนาค ปีพพารนาค สุกขรนาค และหัตถิศรีสัตตนาคนาค เป็นต้น อยู่ในน้ำหนองนั้นไม่ได้ ด้วยเหตุว่าน้ำนั้นขุ่น จึงขึ้นมาอาศัยอยู่ตามริมน้ำที่นั้น ผีทั้งหลายเห็นว่านาคเหล่านั้นหวงแหนและจกมาชิงกันกับเขาด้วย ผีเหล่านั้นจึงกระทำให้เป็นอันตรายแก่นาคเหล่านั้นด้วยประการต่าง ๆ ลางตัวก็ตายไป ถึงแม้เงือกงูก็เช่นเดียวกัน สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นจึงพากันหนีออกไปตามแม่น้ำอูรังคนที ไป

ที่เขวแสวงหาที่อยู่ดีมีสางทั้งหลาย นาคและเงือกงูทั้งหลายเหล่านั้นจึงต้องหนีไปตามลำน้ำของ ทางใต้ศรีสัตตนาคนั้นอยู่เสมอด้วยคอยนั้นทังรี สุวรรณาคนั้นอยู่ป่วน พุทโธช ปาปนาค นั้นก็คู้ยควักแต่ที่นั่นไปเกลื่อนพังทลายเป็นหนองบัวบาน แล้วก็อยู่ ณ ที่นั่น นอกจากนั้น ตัวโคปรารถนาอยู่ที่ใดก็ไปอยู่ ณ ที่นั่น ส่วนเงือกงูทั้งหลายก็อยู่เป็นบริวารแห่งนาคนั้นทุกแห่งส่วนปีพพานาคคู้ยควักหนีไปอยู่ที่ภูเขาหลวง ส่วนพญาเงือกตัวหนึ่งกับพญางูตัวหนึ่งไม่ต้องการอยู่ปะปนด้วย จึงคู้ยควักออกไปเป็นแม่น้ำอันหนึ่งมีนามว่า “แม่น้ำจิม” หรือ “แม่น้ำเงือกงู” ก็เรียกเป็นแม่น้ำอันหนึ่งมีนามว่า “แม่น้ำจิม” หรือ “แม่น้ำเงือกงู” ก็เรียกส่วนสุกขรนาคหัตถินั้นอยู่เวินหลอด

พวกนาคที่กลัวผียิ่งกว่านาคทั้งหลายเหล่านั้น พวกมันไปอยู่ที่อุษะมุลนาคได้ค้อยกับปณทรีคือภูกำแพงซึ่งประดิษฐานพระธาตุพนมทุกวันนี้ หนีไปจนถึงน้ำสมุทร แต่นั้นไปเรียกว่า น้ำลี้ผี น้ำที่อยู่แห่งธนะมุลนาคนั้นไหลว่างเสียด ธนะมุลนาคจึงคู้ยควักเป็นแม่น้ำออกไปถึงเมืองกรุงทนคร แม่น้ำนั้นจึงได้เรียกชื่อว่า “แม่น้ำมุลนที” ตามชื่อนาคตัวนั้นชีวนาคตัวนั้นจึงคู้ยควักจากแม่น้ำมุลนทีออกไปเป็นแม่น้ำอ้อมเมืองพระยาสมุทรอุทกที่กินเมืองหนองหานหลวง พร้อมทั้งเมืองขุนขอมนครหนองหานน้อย ตลอดขึ้นไปถึงเมืองกรุงทนคร แต่นั้นมาแม่น้ำนั้นจึงได้ชื่อว่า “แม่น้ำชีวานที” (อุรังคธาตุ, 2521 : 54-55)

นอกจากมีการเคลื่อนย้ายตามที่ค้ดมาแล้ว นิทานปรัมปราในตำนานอุรังคธาตุยังเล่าอีกว่า กลุ่มชนนาคได้เคลื่อนย้ายเข้าไปสู่บริเวณที่เรียกว่าหนองหานหลวงที่จังหวัดสกลนคร กับหนองหานน้อยที่จังหวัดอุดรธานีด้วย สามารถมองอีกอย่างหนึ่งได้ว่า คนในชุมชนแห่งนี้มองตัวเองว่ามีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์เช่นไร และยังมีมีความความสัมพันธ์กับชุมชนใกล้เคียงอีกด้วย เห็นได้จากหนองหานหลวงและหนองหานน้อยด้วย อาจมีปมทางสังคมร่วมกัน หรือกฎระเบียบข้อห้ามทางสังคมเช่นเดียวกัน เราอาจจะดึงความจริงจากตำนานได้มากพอสมควร ค่อนข้างจะมีความตรงไปตรงมา และเห็นได้ชัดเจนดังนี้ คือ

“หนองหานทั้ง 2 นี้ แต่ก่อนไปเป็นหนอง มาบังเกิดเป็นหนองขึ้นเมื่อครั้งพระยา มหาสุรอุทกมีฤทธิ์และอำนาจ วันหนึ่ง พระองค์ทรงดาบเดินไปบนแม่น้ำมุลนที ธนมูลนาคเห็นดังนั้นมีโกรธ หาวาเดินบนหัว จึงได้ให้บริวารมาพังทำลายเมืองเสียดสิ้นราษฎรชาวเมืองจึงพร้อมกันอพยพไปตั้งบ้านสร้างเมืองอยู่ตามริมหนอง แต่นั้นมาจึงได้ชื่อว่าเมืองหนองหานหลวงตามชื่อนาคตัวนั้น ส่วนเมืองหนองหานน้อย เดิมเรียกชื่อว่า เมืองขุนขอม แต่ก่อนก็ไม่เป็นหนองเหมือนกัน มาบังเกิดเป็นหนองขึ้นเมื่อครั้งอนุชาของพระยา มหาสุรอุทกเป็นเจ้าของเมือง

ครั้งนั้นพุทโธปาปนาคยังอยู่หนองบัวบาน มีลูกตัวหนึ่งชื่อว่ากังคียนาค และ นาคตัวนี้สุวรรณนาคเอามาเลี้ยงไว้ วันหนึ่งกังคียนาคไปเที่ยวเล่นถึงเมืองขอมนคร กังคียนาคจึงเผลอเป็นกระรอกค่อน แล้วขึ้นไปบนต้นจิวต้นหนึ่งใกล้กับพระราชฐานมองดูเข้าไปในพระราชฐาน ครั้งนั้นยังมีนายพรานของขุนขอมคนหนึ่งเห็นกระรอกตัวนั้นมีความ ยินดียิ่งนัก จึงยิงกระรอกนั้นด้วยหน้าไม้ถึงแก่ความตาย แล้วจึงมาทูลขุนขอมให้ทราบ เมื่อ ขุนขอมทราบจึงสั่งให้ไปบอกชาวเมือง ไปเล่าเอาเนื้อมาบริโภค

ครั้งนั้นพุทโธปาปนาคทราบความว่าชาวเมืองขุนขอมฆ่าลูกของตนกิน ก็บังเกิด ความเกลียดแค้นแก่ขุนขอมและชาวเมืองยิ่งนัก จึงพร้อมด้วยหมู่คนและเงือกบุรพาไป เคลื่อนพังทลายเมือง ราษฎรชาวเมืองที่ได้กินเนื้อกระรอกค่อนตัวนั้น เงือกภูเหล่านั้นก็กิน เสียจนสิ้น ส่วนราษฎรคนใดที่ไม่ได้กินก็ปล่อยให้พ้นจากความตายไป แล้วไปตั้งเป็นบ้าน เมืองอยู่ตามริมหนองนั้น เงือกจึงช่วยเอาข้าวของราษฎรที่ตายนั้นมาให้ราษฎรซึ่งพ้นจาก ความตายที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมหนองนั้น ที่นั่นจึงได้ชื่อว่าหนองหานน้อย แต่นั้นมา” (อุรังค ชาติ, 2521 : 56-57)

ในภาคพุทธประวัติของตำนาน ได้กล่าวถึงการเสด็จมายังสถานที่สำคัญต่าง ๆ ริมสองฝั่ง แม่น้ำโขงของพระพุทธเจ้า ซึ่งในท้องถิ่นจะมีชื่อเรียกเรื่องราวในตอนนี้ว่า “ตำนานพระเจ้าเลียบ โลก” เนื้อความตอนนี้แสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องระหว่างพระพุทธเจ้ากับบรรดานาคทั้งหลายที่ หนีตามลำน้ำมาอยู่บริเวณลุ่มน้ำโขง การเดินทางของพระพุทธเจ้าในครั้งนี้ถือว่าเป็นหัวใจของ ตำนานอุรังคนิทานทีเดียว เพราะแสดงให้เห็นถึงกำเนิดพุทธสถานสำคัญหลายแห่งในอีสาน นับแต่ เมื่อเสด็จมาถึงภูเขาหลวงริมน้ำบางพวน พระปัพพารนาคได้มาถวายภัตตาหารแก่พระองค์ ภาย หลังบริเวณนี้เป็นที่ประดิษฐานพระธาตุบังพวนซึ่งอยู่เขตจังหวัดหนองคายในปัจจุบัน เมื่อพระ พุทธองค์เสด็จมายังแคว้นศรีโคตรบูรณหรือบริเวณจังหวัดนครพนม ทรงรับบาตรที่ภูกำพร้าวหรือ คอยกัปปนคีรีแล้วทำนายว่าจะเป็นที่ประดิษฐานพระอุรังคธาตุของพระองค์ ซึ่งหลังจะมีการ สถาปนาพระธาตุพนมขึ้นที่นี่ จากนั้นพระองค์เสด็จไปที่ภูเวียงหรือภูพานในเขตจังหวัดอุดรธานี เพื่อเทศน์โปรดพญานาคทั้งหลายให้อยู่ในธรรม แล้วประทับซึ่งรอยพระบาทไว้สี่แห่งคือ หนึ่งที่ภู เวียงใกล้ปากลำสุวรรณนาค สองที่หนองบัวบานให้แก่พุทโธปาปนาค สามที่แผ่นดินบนโพนบก ให้แก่นาคทั้งหลาย และอีกแห่งหนึ่งซึ่งในตำนานไม่ได้บอกสถานที่ไว้ จากนั้นเสด็จต่อไปที่คอย นันทกักริ มีนาคตัวหนึ่งมี 7 หัว ชื่อ “ศรีสัตตนาค” เข้ามาทูลขอให้ทรงย้ายพระบาทไว้ พระองค์ได้ ทำนายว่าต่อไปภายภาคหน้าที่นี่จักบังเกิดเป็นเมือง มีชื่อว่าเมืองศรีสัตตนาค หลังจากที่พระพุทธ องค์ได้เสด็จมาบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงพร้อมกับพุทธทำนายและการประทับรอยพระบาทให้แก่ บรรดานาคทั้งหลายแล้ว ความในตำนานก็กล่าวต่อไปว่าพระองค์ก็เสด็จกลับไปปรินิพพานที่เมือง

กฤษินาราย “ตำนานพระเจ้าเลียบโลก” ทั้งหมดนี้เป็นสัญลักษณ์ของการเผยแพร่พระพุทธศาสนา เมื่อศาสนาจากอินเดียซึ่งเป็นระบบความเชื่ออีกอย่างหนึ่งแพร่หลายเข้ามาถึงดินแดนลุ่มน้ำโขง ก็ต้องปะทะหรือขัดแย้งกับระบบความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่มาก่อนแล้ว คือ คนพื้นเมือง “นาค” ที่มีระบบความเชื่อทางศาสนาเป็นของตนเองมาก่อน คือ “ลัทธินูชางู” หรือ “พญานาค” ดังเรื่องราวที่ปรากฏใน “ตำนานอุรังคธาตุ” ดังต่อไปนี้

“ขณะเมื่อพระพุทธองค์สถิตที่ภูเขเวียน เปล่งพระรัศมีให้เข้าไปในเมืองนาคปุเวียน ขณะนั้นสุวรรณนาคได้เห็นพระเห็นรัศมี จึงออกมาจากแม่น้ำ ขึ้นไปอยู่บนยอดเขา พันพียออกมาเป็นคว้น เขาภูเขเวียนก็มีดมัวไปทั้งสิ้น พระพุทธองค์เห็นดังนั้น ทรงเข้าเตโชกลินเป็นเปลวไฟ ไปเกี่ยวพันสุวรรณนาคกระเด็นตกลงไปในน้ำปุเวียน เปลวไฟก็ผุดแต่พื้นน้ำขึ้นมาไหม้เมืองนาค ตลอดไปถึงหนองบัวบานซึ่งเป็นที่อยู่แห่งพุทโธปาปนาค หนองนั้นเป็นที่เกิดของนางอุษาแต่ก่อน นาคทั้งหลายพากันมาล้อมภูเขเวียนนั้นไว้ ขณะนั้นพระศาสดาประทับกระทำสมณธรรมอยู่ ณ ที่นั้น นาคทั้งหลายจึงกระทำอิทธิฤทธิ์เป็นเปลวไฟพุ่งขึ้นไปหาพระพุทธองค์ เปลวไฟนั้นก็พุ่งย้อนกลับคืนมาไหม้ นาคทั้งหลายเหล่านั้นแล้วกลับบังเกิดเป็นดอกบัวบูชาพระศาสดา นาคเหล่านั้นจึงแวดล้อมพระพุทธองค์ไว้ เพื่อให้พุทโธปาปนาคทำอิทธิฤทธิ์พังทลายที่ประทับ

พระพุทธองค์ทรงเข้าปฐมวิภิกขณ ที่ประทับนั้นก็บังเกิดเป็นพระแท่นแข็งคงามยิ่งนัก นาคทั้งหลายกระทำอิทธิฤทธิ์ทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อทำลายพระแท่นและพระองค์พระศาสดา ก็ไม่สามารถที่จะทำอันตรายพระศาสดาได้ มันเข้ากระทำอิทธิฤทธิ์ให้เป็นเปลวไฟเข้าไปทำลายอีกพระศาสดาทรงเข้าวาโยกลินเป็นลมพัดกลับไปไหม้ นาคทั้งหลายเหล่านั้นแล้ว พระศาสดาก็เสด็จขึ้นไปบนอากาศ นาคทั้งหลายเห็นดังนั้นก็กระทำอิทธิฤทธิ์โองหลังขึ้นไปเป็นหมูนาคล้อมพระศาสดา ๆ ทรงนิรมิตให้หวนนาคทั้งหลายเหล่านั้นขาดตกลงมา นาคทั้งหลายเห็นดังนั้นมีความเกรงกลัวในพระศาสดายิ่งนัก พระศาสดาทรงรู้แจ้งดังนั้นก็เสด็จกลับลงมาประทับ ณ ที่เก่า นาคทั้งหลายจึงพร้อมกันเข้าหาพระศาสดา ๆ จึงตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงบรรเทาเสียยังพยาธิต่อมฝิอันเจ็บปวด กล่าวคือหัวใจแห่งท่านทั้งหลาย ตถาคตจักรักษาให้หายยังพยาธินั้น นาคทั้งหลายได้ฟังพุทธพจน์ดังนั้น มีใจชื่นบาน พร้อมกันเข้ามากราบแทบพระบาท

พระศาสดาจึงตรัสเทศนาว่า ดูรानาคทั้งหลาย บุคคลผู้มีต่อมฝิอันบังเกิดขึ้นในหัวใจ กล่าวคือความโกรธ เทียรยอมเสื่อมเสียจากประโยชน์ทั้งหลาย ส่วนบุคคลที่ไม่มีความโกรธ เทียรยอมประจัญแพ้แก่บุคคลที่มีความโกรธฉนใด พุทธวิสัยของตถาคตนี้บุคคลทั้ง

หลายมิจาจะหยังถึงเป็นนิมิตอันหนึ่ง อิทธิวิสัยของตถาคตก็เป็นอัศจรรย์อันหนึ่ง บุคคลในโลกนี้ไม่สามารถแพ้ฤทธิ์ได้ เสมอด้วยสุทนต์ทั้งหลายกระทำยุทธกรรมต่อ ตถาคตอยู่ในกาลบัดนี้ และโลกนี้ย่อมเป็นที่เกิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย มีฐูลิ้นแห่งความทุกข์ ก็ เป็นอัศจรรย์อันหนึ่ง กรรมวิบากอันสุทนต์ทั้งหลายได้เกิดมาเป็นนาคมีอายุสิ้นกัลป์หนึ่ง บ่ มิได้เกิดเป็นอินทร์เป็นพรหมเป็นเทวดาและมนุษย์แต่สักครั้ง และมิได้ดับขังทุกข์ เป็น อัศจรรย์อันหนึ่งสิ่งที่เป็นแก่นสาร สุทนต์ทั้งหลายมาใส่ใจว่ามีได้เป็นแก่นสาร สิ่งที่ไม่เป็น แก่นสาร สุ ทนต์ทั้งหลายกลับว่าเป็นแก่นสารเช่นนี้ กรรมวิบากที่สุทนต์ทั้งหลายหวน แผล่ดิน และมีความโกรธแต่ปางก่อนนั้นแลเป็นเหตุ จึงได้มาบังเกิดเป็นนาค สุทนต์ทั้ง หลายจงพยายามรักษาอย่ามึที่บังเกิดขึ้นในหัวใจให้หายเป็นปกติ และอย่าให้ยึดถือเอา สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ดังตถาคตได้กล่าวข้างต้นนั้นมายึดถือ มิใช่เป็นกรรมอันประเสริฐ และบ่มีได้เป็นมงคล สิ่งทีประเสริฐในโลกนี้มีแต่พระพุทธพระธรรมพระสงฆ์นั้นแล

ดูราพุทโธชปาปนาค ต่อแต่นี้ไปท่านอย่าได้พานาคทั้งหลายเที่ยวทำลายพังบ้าน เมืองดังแต่ก่อน นาคทั้งหลายเหล่านั้นก็ตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมน์ จึงทูลขอเอาขังรอย พระบาทไว้เป็นที่สักการบูชา พระศาสดาทรงอย่าไว้ที่แผ่นดินในภูฏเวียนใกล้ปากถ้ำที่ สุวรรณาคอยู่ แล้วพระศาสดาทรงซ้ำอธิษฐานรอยบาทไว้ให้พุทโธชปาปนาคที่หนองบัว บาน ซึ่งเป็นที่เกิดของนางอุษาแต่ก่อนรอยหนึ่ง และอธิษฐานไว้ในแผ่นดินให้แก่นาคทั้ง หลายที่มีได้ปรากฏชื่อขึ้นสองรอย ในแผ่นดินบนโพชนกนั้นรอยหนึ่ง” (อุรังคธาตุ, 2521 : 19-21)

เนื้อเรื่องใน “ตำนานอุรังคธาตุ” ยังได้กล่าวถึงเมืองจันทบุรีหรือเวียงจันทน์ต่อมา ว่าเกิด จากสุวรรณนาคและบรรดานาคบริวารช่วยสร้างเมืองเวียงจันทน์ เนรมิต ปราสาท สระน้ำ โรงช้าง กำแพงรอบพระนคร และแต่งตั้งพญานาคทั้ง 9 รักษาบ้านเมืองไว้ เรื่องของนาคได้ปรากฏความใน ตำนานและพงศาวดารอื่น แต่เนื้อเรื่องไม่สู้ละเอียดเท่าตำนานที่กล่าวมาข้างต้น “ตำนานอุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)” เล่าว่ามีบุรุษเชื้อญี่คนหนึ่งชื่อ “บุรีจันอ้วยล้วย” หมายถึง “นายบุรีจัน พง ใหญ่” เกิดในตระกูลชานาเรียกว่า “พอนา” ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่หนองคันแทเสื่อน้ำ แล้วทำบุญเป็น ประจำ ต่อมาเมื่อพญานาคเห็นพฤติกรรมทำบุญของนายบุรีจัน จึงเนรมิตให้มีรูปร่าง และมีลาภ ยศมากมาย พร้อมทั้งเนรมิตบ้านเมืองให้ตรงที่ตั้งเรือนอยู่นั้น ภายหลังได้ชื่อว่า “เวียงจันทบุรี” แล้ว ถูกอุ้มสมได้กับนางอินทสว่างลงสอด ธิดาท้าวคำบาง ฝ่ายท้าวคำบางจึงยกเขตแคว้นเมืองสุวรรณ ภูมิให้บุรีจันครอบครองทั้งหมด นาคสร้างเวียงจันทบุรีที่สองฝั่งแม่น้ำโขงถือเป็นตำนานการสร้าง บ้านแปลงเมืองในกลุ่มน้ำโขงอีกรูปแบบหนึ่ง คนลาวก็เหมือนกับคนทั่ว ๆ ไป ที่พยายามเล่าถึง ความเป็นมาเกี่ยวกับประวัติของตนในระยะเริ่มต้นในทำนองการตั้งถิ่นฐานที่ทำการ เริ่มต้นด้วยการ

เรียนรู้ที่จะอยู่กับธรรมชาติใช้ชีวิตให้สอดคล้องกับธรรมชาติ บางครั้งกล่าวถึงภัยพิบัติจากธรรมชาติและพัฒนาเทคโนโลยีเพื่อให้ชีวิตอยู่รอด สังคมมนุษย์เริ่มแรกสร้างความรู้ใหม่ ๆ ที่เกี่ยวกับการเพาะปลูก การจับสัตว์ การรู้จักหาอาหาร แล้วแต่สภาพแวดล้อมของธรรมชาติขณะนั้น เรื่องราวเหล่านี้มักเล่ากันเป็นทำนองเปรียบหรือให้ความหมายเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งมักจะอยู่ในตำนานนิทานเรื่องเล่าที่คงได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรสมัยหลังล่วงมาแล้ว ห่างไกลยาวนานจนกำหนดเวลาต้นเรื่องไม่ได้ ภายหลังจากเมื่อมนุษย์สร้างศาสนาความเชื่อที่เป็นระบบ เช่น พุทธและฮินดู นอกเหนือไปจากศาสนา คือ “ผี” หรือ (นาค) เรื่องเหล่านี้ก็ถูกตีความให้อิงกับเรื่องทางศาสนา และความเชื่อของชนแต่ละกลุ่ม อาทิเช่น ความเชื่อเรื่องพญานาคของคนลาว เป็นต้น

หนังสือ “ตำนานอุรังคธาตุ” เล่าเรื่องพญานาคสร้างเมือง “เวียงจันทบุรี” ให้บุรีจันอ้วยล้วยไว้อย่างพิสดารและน่าอ่านอย่างยิ่ง มีดังนี้

“ครั้งนั้นเมืองสุวรรณภูมิเป็นเมืองของท้าวคำบาง ตั้งเมืองอยู่ที่ห้วยแก้วคเค้าเลียวยังมีนางผู้หนึ่งชื่อว่า “อินทสว่างลงฮอด” เมื่อนางเทวีของท้าวคำบางจะทรงครรภ์นั้นนิมิตฝันว่าพระอินทร์ให้ดอกนิลบล แล้วนางจึงซัดดอกนิลบลนั้นลงไปในสระน้ำ แล้วกลับเกิดเป็น 2 ดอกบานงามทั่วสระ เมื่อนางประสูติราชธิดาออกมาจึงให้นามว่า “นางอินทสว่างลงฮอด” ครั้งนั้นยังมีพระอรหันต์ 2 องค์ มาจากเมืองราชคฤห์ องค์หนึ่งชื่อมหาพุทธวงศาอยู่ที่ริมน้ำบึง องค์หนึ่งชื่อมหาสิทธะคืออยู่ป่าโพนเหนือน้ำบึง ครั้งนั้นยังมีกระต่ายผู้หนึ่งคำปุมใหญ่ มีใจประกอบไปด้วยการกุศลยิ่งนัก ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ห้องสะแก ท่างหนองคันแทเสื่อน้ำออกมาประจบที่บึงนั้น เป็นผู้อุปฐากพระอรหันต์ทั้งสององค์ด้วยข้าวบิณฑบาตและข้าวสงฆ์ตามปกติ

พระอรหันต์จึงกล่าวว่า ปุมหลวงนี้เป็นคนมีศรัทธาบำเพ็ญบุญท่านจึงใส่ชื่อให้ปรากฏไว้ว่า “บุรีจันอ้วยล้วย” แล้วคนทั้งหลายที่เป็นวงศ์ญาติและที่อยู่บ้านเดียวกันจึงพร้อมกันอุปโลกนบุรีจันอ้วยล้วยขึ้นเป็นครูอาจารย์ ว่ากล่าวสั่งสอนแก่เขาทั้งหลาย ตั้งแต่บัดนั้นมาบุรีจันอ้วยล้วยก็สอนศิลาปะให้แก่เขาทั้งหลาย เป็นต้นว่าการกระทำตามฤดูกาลนาแซง และสั่งสอนให้เขาทั้งหลายใส่บาตรและถวายข้าวสงฆ์มิได้ขาด เมื่อข้าวในนาออกรวงพอเป็นน่านมาก็ให้เขาเกี่ยวมาตำคั้นเอาน้ำ แล้วเอาน้ำฝั้นน้ำอ้อยเจือลง ต้มให้เป็นทานครั้งหนึ่ง เมื่อข้าวนั้นพอเป็นหมากก็ให้เอาข้าวนั้นมาฮางให้ทานอีกครั้งหนึ่ง เมื่อถึงเวลาเกี่ยวให้ทานอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเวลาจะเอาข้าวขึ้นกองก็ให้ทานอีกครั้งหนึ่ง และเวลานวดอยู่ในลานก็ให้ทานอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเวลาเอาขึ้นยุ้งฉางก็ให้ทานอีกครั้งหนึ่ง ส่วนข้าวในบาตร

นั้นมิได้ให้วันแม้แต่สักเวลา ให้ใส่เป็นปกติทุก ๆ วัน แล้วบุรีจันอ้วยล้วยก็อุทิศส่วนส่วน บุญไปให้แก่พญานาคทุก ๆ วันมิได้ขาด

ครั้งหนึ่งยังมีนาค 3 ตัว ๆ หนึ่งชื่อ “กายโลหะ” อยู่ที่ป่ามหาพทุทวงศา ตัวหนึ่งชื่อ ว่า “เอกจักขุ” อยู่ที่ปากห้องสะแกใกล้กับเรือนบุรีจันอ้วยล้วย ตัวหนึ่งชื่อ “สุคันธนาค” อยู่ที่หาดทรายกลางแม่น้ำของ นาค 3 ตัวนี้ได้ยื่นคำอุทิศของบุรีจันอ้วยล้วยทุกวันมิได้ขาด จึงพร้อมใจกันไปไหว้สุวรรณนาคและพทุทโรชปาปนาค พญานาคทั้งสอง ได้ทราบเหตุดังนั้น ก็มีความยินดียิ่งนัก จึงกล่าวว่า สาธุ สาธุ ครั้งเมื่อพระตถาคตยังทรงพระมาอยู่ พระองค์ก็ได้เสด็จมาโปรดสั่งสอนเราที่ภูฏเวียน แล้วพระองค์เสด็จไปไว้รอยพระบาทและทรง ตักเตือนให้เรารักษาพระพุทธศาสนา ทันใดนั้นพระยานาคทั้ง 2 จึงให้นาคบริวารไปทัน มายังเสฏฐไชยนาคที่อยู่หนองคันแทเสื่อน้ำนั้นมา นาคตัวนี้เจาะแปงออกมาอยู่หนองหอ ไชย แล้วเจาะแต่หนองหอไชยออกมาแม่น้ำของเที่ยวมาอยู่ที่หาดทรายที่นั่นเสมอ ๆ แล้ว จึงให้ไปทันมายังสหัสสพจนาคตัวที่อยู่หนองค้ำยางเจาะแปงออกมาแม่น้ำของเสมอ ๆ ครั้นถึงฤดูฝนจึงเข้าไปอยู่ในหนองคันทรพ อยู่ที่ทำนาเหนือตัวหนึ่ง สิทธิโภคอยู่ที่ทำนา ได้ สิริวัฒนะอยู่ที่กักคำ อินทจักกะอยู่ที่ปากห้วยมงคล

เมื่อนาคทั้งหลายเหล่านี้มาชุมนุมกันแล้ว พญาสุวรรณนาคจึงให้โอวาทคำสั่งสอน แก่นาคทั้งหลาย ตามที่พระศาสดาได้ทรงสั่งสอนไว้แต่ก่อนนั้น จบลงแล้วพญาสุวรรณ นาคจึงกล่าวขึ้นอีกครั้งหนึ่งว่า บัดนี้เราทั้งหลายจงช่วยกันทดแทนคุณบุรีจันอ้วยล้วย ที่เธอ ได้ตรวจน้ำหมายทานแผ่ส่วนกุศลไปให้แก่เราทั้งหลาย และท่านทั้งหลายเห็นว่าที่ใดจะ พอเป็นที่ตั้งราชธานีและพุทธศาสนาได้เล่า ทันใดนั้นกายโลหะนาคจึงกล่าวขึ้นว่า ข้าพเจ้า เห็นสมควรจะตั้งราชธานีและพุทธศาสนาที่ริมน้ำของ เสมอหาดทรายที่สุคันธนาคอยู่นั้น แหละ ด้วยเหตุว่ามีพระอรหันต์อยู่ที่นั่น 2 องค์ พร้อมด้วยเทวดาคนหนึ่งอยู่ในที่นั้น มีนาม ว่า “อินทสิริ” เป็นที่ประเสริฐยิ่งนัก แล้วยังมีเทวดาอยู่รักษาในที่นั้นอีก 2 คน ๆ หนึ่งชื่อว่า “ปรสิทธิสัถกเทวดา” อีกคนหนึ่งชื่อว่า “อินทผยอง” มีผมอันกุศอยู่ที่ริมน้ำบึงเสมอหาด ทรายสุดข้างทิศใต้ และยังมีนางเทวดาอีกคนหนึ่งชื่อว่า “มัจฉนารี” มีฤทธิ์รู้ปริวิตเป็นสัตว์ ตัวน้อยใหญ่ได้ทุกประการ เทียวไปในทางน้ำและทางบก นางเทวดานี้อยู่ในสระน้ำเล็ก แห่งหนึ่ง อยู่ในระหว่างกลางข้าพเจ้าและสุคันธนาคอยู่นั้น และยังมีเทวดาคนหนึ่งชื่อว่า “สราสนิท” อยู่ในสระน้ำอันนั้นกำเหนื่อ

เมื่อสุวรรณนาคได้ยื่นถ้อยคำกายโลหะกล่าวดังนั้น มีความพอใจยิ่งนัก จึงกล่าวว่า สาธุ สาธุ เจ้าทั้งสามอยู่ในที่ใกล้พระอรหันต์และบุรีจันอ้วยล้วย จึงได้รู้ว่าสิ่งที่เป็นมงคล

อันประเสริฐมีอยู่ในที่นั้น และเทวดาทั้งหลายเหล่านั้นเขาจะมีใจประกอบไปด้วยการกุศลกับเราหรือ ทันใดนั้นสุคันธนาครพร้อมด้วยเอกจักษุนาคจึงกล่าวขึ้นว่า เทวดาตนชื่ออินทสิรินั้นเป็นใหญ่กว่าเทวดาทั้งหลาย เขาได้พาเทวดาเหล่านั้นเข้าไปสู่สำนักของพระอรหันต์ที่มีนามว่ามหาพุทธวงศาทุก ๆ วันพระ นาคทั้งหลายบอกความเป็นไปของเทวดาอินทสิริให้สุวรรณนาคทราบความดีแล้ว ก็พากันกลับไปสู่ที่อยู่แห่งตน อยู่มาในกาลวันหนึ่ง บุรีจันอ้วยด้วยพาพวกพ้องมากระทำนาแซงที่หนองข้างนอกบ้าน พอข้าวเป็นรวงจวนจะแก่ก็บังเกิดน้ำท่วมเสีย สุวรรณนาคเห็นดังนั้นจึงให้เสฏฐไชยนาคเนรมิตเป็นคันแทกั้นตลิ่งหนองเสื่อน้ำนั้นไว้ น้ำหนองนั้นล้นคันแทมาท่วมต้นข้าวให้เหลืออยู่เสมอรวง คนทั้งหลายเห็นดังนั้นจึงพูดว่าผิดฤดูน้ำมากแล้ว จึงพากันไปดู เห็นคันแทกั้นน้ำให้น้ำไหลไปที่อื่น ที่นั้นจึงได้ชื่อว่า “หนองคันแทเสื่อน้ำ” มาแต่ครั้งนั้น

ครั้นนั้นผีเสื่อน้ำที่รักษาอยู่ในที่นี้ จึงกระทำให้เป็นอันตรายแก่คนทั้งหลายตายมีประมาณ 100 เศษ คนทั้งหลายเหล่านั้นจึงพูดขึ้นว่า หรือ ผีเสื่อน้ำเนรมิตเป็นคันแทกั้นน้ำให้ลงเพื่ออุบายจะกินคนกระมัง คนเหล่านั้นมีความกลัว จึงพากันวิ่งพ่ายหนีกลับคืนไปละทิ้งซึ่งกันและกัน ผู้ที่ไปไม่ทันจึงร้องขึ้นว่า “เอาคันแท ๆ” แต่นั้นมาจึงได้พูดกันเล่นเป็นคำพังเพยว่า “หนองเอาคันแท” แต่นั้นสืบมา สุวรรณนาคจึงให้เอกจักษุนาคและสุคันธนาคนิรมิตเป็นงูผ่าหมากข้าวลุ่มเสียหมดสิ้น คนทั้งหลายเห็นดังนั้นจึงทำรั้วไว้ถี่ ปิดช่องทางคักไซไว้ ก็ได้ยังงูน้อย 2 ตัว เกล็ดเป็นทองคำทั้งตัว มีหงอนอันแดงงาม ในคืนวันนั้น บุรีจันอ้วยด้วยฝันว่า ใส้ออกมาเป็นสาย ๆ มีลึงค์ยาวพันเอวถึง 7 รอบ ทันใดนั้นตนก็สะดุ้งตื่นขึ้นมาทันที และมีความกลัวยิ่งนัก ครั้นถึงเวลาเช้าออกไปใส่บาตร จึงได้เล่าความฝันที่ตนฝันนั้นให้พระอรหันต์ฟัง พระอรหันต์จึงบอกให้หาดอกไม้สีขาวใส่พานบูชาไว้บนหัวนอนแล้วให้ตรวจน้ำอุทิศส่วนกุศลไปให้แก่พญานาค ครั้นถึงเวลาพอกินข้าววาย เศธิญมีคนนำเอาน้ำน้อย 2 ตัวใส่กรงมาให้ จึงเอางังไว้ จึงมานึกว่าจะนำไปถวายท้าวคำบางผู้ใหญ่ แต่ยังมีได้นำเอาไป เพราะเห็นว่าเป็นเวลาจวนค่ำ ในค่ำวันนั้น สุวรรณนาคจึงเนรมิตเป็นคนแก่สิริষะขาว นุ่งผ้าขาวนุ่งเสื่อขาวสบบห่อมแดงงาม เข้ามาหาบุรีจันอ้วยด้วย แล้วพูดว่า งูน้อย 2 ตัว ที่ท่านขังไว้นี้เป็นลูกของข้อย เหตุนี้ข้อยจึงได้เข้ามาขอเอาคืนไป

บุรีจันอ้วยด้วยเห็นคุณหลาก จึงถามว่า เจ้านี้เป็นคนมีศีลธรรมดอกกระมัง จึงได้นุ่งผ้าขาว เหตุไรเล่าจึงมาพูดได้ว่างูเป็นลูกสังคาย ข้อยจะนำเอาไปถวายท้าวคำบางให้ท่านได้เห็นงูเกล็ดเป็นทองคำ ทันใดนั้นคนแก่จึงได้พูดขึ้นว่า เรานี้เป็นพญานาค ท่านอย่าได้เอาลูกของเราไปถวายท้าวคำบาง ๆ ควรเอาข้าวของสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาให้แก่ท่านจึงจะควร บัดนี้ท่านยังมีความปรารถนาเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งกับเราผู้เป็นพญานาค เราก็จะให้แก่ท่านตาม

ความพอใจ ทันใดนั้น บุรีจันอ้วยล้วยจึงได้หวนคิดถึงฝืนที่ตนฝืน พร้อมทั้งที่ตนได้ตรวจ
 น้ำอุทิศส่วนกุศลไปถึงพญานาคขึ้นมาว่า ชะรอยพญานาคจะให้กูมีความสุขดอกกระมัง จึง
 ได้พูดกับพญานาคว่า เมื่อข้าพเจ้ามีความปรารถนาสิ่งใดขึ้นเมื่อใด ท่านจงได้ช่วยกรุณาแก่
 ข้าพเจ้าเมื่อนั้นด้วยเทอญ แล้วบุรีจันอ้วยล้วยจึงเอาน้อยทั้ง 2 นั้นให้ ฐน้อยทั้ง 2 ก็กลับ
 กลายเป็นมาณพ 2 คน นุ่งห่มเครื่องขาวเดินตามกัน หนีออกไปจนสุดซั้วตา ทันใดนั้น ชาย
 เผ่าผู้นั้นจึงบอกกับบุรีจันอ้วยล้วยว่า ท่านจงขุดบ่อน้ำบ่อหนึ่งไว้ที่บึงนอกบ้าน ครั้นถึงวัน
 พระเราหากจักให้สุคันธนาคและเอกจักษุนาคมา ณ ที่นั้น เมื่อท่านปรารถนาสิ่งใดจงไป ณ
 ที่นั้น แล้วให้เฝ้าว่า “สุคันธนาค” “เอกจักษุนาค” ทั้ง 2 จงมา ณ ที่นี้ ท่านมีความปรารถนา
 สิ่งใด จงบอกแก่เขาทั้ง 2 นั้นเทอญ บุรีจันอ้วยล้วยจึงรับคำว่า สาธุ สาธุ ชายเผ่าผู้นั้นก็
 อันตรธานหายไป

ครั้นอยู่มาสองสามวัน บุรีจันอ้วยล้วยจึงเตือนคนทั้งหลายให้เกี่ยวข้าวในนาที่นั้น
 เมื่อน้ำนั้นแห้งจึงได้ขุดบ่อน้ำขึ้นบ่อหนึ่ง แล้วพญานาคจึงไปบันดาลพระทัยท้าวคำบาง
 พร้อมด้วยมเหสีให้มีความปรารถนาใครจะนำเอานางอินทสว่างลงสอดไปถวายพระยา
 สุमितตวงสาราษามรุกขนครให้เป็นบาทบริจา ครั้นนั้นท้าวคำบางพร้อมด้วยมเหสีพอพระ
 ทัยจะใคร่นำราชธิดาไปถวาย สมความที่พญานาคบันดาลทุกประการ พระองค์จึงตรัสสั่ง
 ให้อำมาตย์ตบแต่งเรือหอคำให้เป็นที่ประทับราชธิดา เพื่อจะได้นำไปถวายพระยาสุमितตวง
 สาราษามรุกขนคร พร้อมทั้งเรือเครื่องราชบรรณาการอีก 10 ลำ เมื่อนางได้ทราบความดัง
 นั้น ก็บังเกิดความเศร้าโศกเป็นกำลัง พระบิดาเห็นว่าธิดาไม่พอใจ จึงกล่าวเป็นอุบายเพื่อ
 จะให้นางกลัวว่า ถ้าเช่นนั้นพ่อจะนำเข้าไปเป็นเมียบุรีจันอ้วยล้วยที่เขาเล่ากันว่าปุมใหญ่
 นึก และกินข้าวเข้าไปทางสี่ข้างนั้นหนา เมื่อราชธิดาได้ยินคำพระบิดาจะให้ไปเป็นเมีย
 บุรีจันอ้วยล้วย นางกลับมีความพอใจ และหายจากความเศร้าโศกนั้นสิ้น

ครั้นนั้นท้าวคำบางจึงตรัสสั่งให้เสนาอำมาตย์มาสร้างแปลงเมืองหลวงขึ้นเป็น 2
 หลัง ๆ ละ 5 ห้อง และเรือขวางอีกหลังหนึ่งไว้ที่ระหว่างหาดทรายกับที่บ่อน้ำซึ่งบุรีจัน
 อ้วยล้วยขุดไว้ นั้น จึงนำราชธิดาลงสู่เรือไปจอดพักอยู่ที่เรือนหลวงที่หาดทรายนั้น แล้ว
 ตรัสสั่งให้อำมาตย์ไปบอกบุรีจันอ้วยล้วยให้เข้ามาเฝ้า เพื่อจะให้ธิดาเห็นบุรีจันอ้วยล้วย จะ
 ได้มีความเกลียด แล้วจะได้นำไปถวายพระยาสุमितตวงสาราษามรุกขนครตามความ
 ประสงค์ไว้แต่เดิมบุรีจันอ้วยล้วยได้ทราบความจากอำมาตย์ดังนั้น จึงไปที่บ่อน้ำซึ่งขุดไว้
 นั้น ร้องเรียกนาคทั้ง 2 ให้มา ณ ที่นั้น นาคทั้ง 2 ก็มา บุรีจันอ้วยล้วยจึงบอกกับนาคทั้ง 2
 นั้นว่า บัดนี้ข้าพเจ้ามีความปรารถนาอยากจะได้นางอินทสว่างลงสอดมาเป็นภรรยา ท่าน
 ทั้ง 2 จงกรุณาให้นางได้กับข้าพเจ้าด้วยเทอญ สุคันธนาคจึงนำเอาขวดไม้จันทน์มาให้กับ

นิรมิตอ่างสำหรับอาบน้ำอ่างหนึ่ง พร้อมทั้งกระบวยไว้สำหรับตักน้ำอาบ เอกจักขุนาคนั้น นำผ้าเช็ด กิ่ง กายโลหะนาคให้ผ้า แล้วจึงบอกกล่าวกันต่อ ๆ ไป ส่วนอินทจักขุนาคนั้นให้แหวนชำมรงค์ เสดฐไชยนาคให้ดาบขรรค์ไชยศรีด้าแก้ว คันชีพนาคให้สังวาลทองคำ สิริวัฒนนาคให้เกีบดินคำ ส่วนอินทสิริเทวดานั้นให้แว่นกรอบทองคำ เทวดาอินทผยองให้ต่างหูทองคำ เครื่องหมายทั้งหลายเหล่านี้ประดับด้วยแก้วทุกประการ ส่วนเทวดาสราสนิทนั้นให้ผ้าเช็ดหน้า ประติธิสักกเทวดาให้ขวดน้ำมันแก้วพลึก รัตนเกสีเทวดาให้หวิแก้วพลึก

เมื่อนาคและเทวดาทั้งหลายให้เครื่องเหล่านี้กับบุริจันอ้วยล้วยเสร็จแล้ว ก็มาชุมนุมกันอยู่ ณ ที่หาดทรายซึ่งเป็นที่อยู่สุคันธนาค ส่วนสุวรรณนาค หัตถินาค ปัพพารนาค นั้น มาพร้อมกับพญาสุวรรณนาคและพุทโธชปาปนาค พญาสุวรรณนาคจึงเนรมิตปราสาทสำเร็จแล้วด้วยไม้จันทน์ พร้อมด้วยอาสนะเครื่องลาดปูและผ้าเปดานให้พร้อมสรรพ แล้วจึงพร้อมกันไปรับเอานางอินทสว่างลงสอดมาไว้ในปราสาทที่นั่น พญาสุวรรณนาคเข้าเนรมิตห้องพระโรงหลวง 19 ห้องสำเร็จแล้วไปด้วยแก่นจันทน์แดง ครอบไว้ยังคนทั้งหลายที่เป็นบริวารของนางอินทสว่างลงสอดให้หลับอยู่ในที่นั่น ปัพพารนาคจึงเนรมิตเบญชรปราสาท แล้วไปด้วยไม้มะเดื่อโคบคำ ภายนอกพุทโธชปาปนาคเนรมิตสระพังสำหรับสงรง สุกขนาค หัตถินาค เนรมิตโรงช้างไว้ซ้ายขวาในคุ่มในวังนั้นมีทุกประการเมื่อคนทั้งหลายไปจับต้องวัตถุข้าวของที่พญานาคเนรมิตไว้นั้นก็บังเกิดมีอันเป็นไปด้วยประการต่าง ๆ ครั้นนั้นเทวดาอินทสิริเจียมบางจึงกล่าวกับด้วยพญานาคว่า วัตถุข้าวของทั้งสิ้นในปราสาทนั้น และให้นางเทวดามัจฉนารีนานาพานดอกไม้ไปเชิญบุริจันอ้วยล้วยให้เข้ามา

ขณะนั้นบุริจันอ้วยล้วยกำลังชำระสรีระกายอยู่ในที่อันพญานาคเนรมิต เช็ดคิงด้วยผ้าที่พญานาคนิรมิตไว้ นั้น ร่างกายก็ขาวงามบริสุทธิ์แล้วประพรมด้วยเครื่องหอม มีจวงจันทน์เป็นต้น ท้องก็เวบลง กลมงามประดุจดั่งขานู ใสต่างหู นุ่งผ้าเชิงลายก้านแย่งประดับประดาไปด้วยเครื่องประดับ มีมือถือพวงมาลัยสะพายขรรค์ไชยศรี แล้วสวมสอดเกีบดินคำ พอเวลายามตูดตั้งเมื่อค่ำ นางเทวดามัจฉนาริเนรมิตวิค้ำยื่นให้บุริจันอ้วยล้วย ๆ รับเอาแล้วก็หลับอยู่ในที่นั่น นางเทวดามัจฉนาริจึงโจอมเอาบุริจันอ้วยล้วยมาวางไว้ในปราสาทกับด้วยนางอินทสว่างลงสอด ทันใดนั้นนางก็สะดุ้งตื่นขึ้น ได้กลิ่นสุคนธรรสจวงจันทน์มาถูกต้องนรสา นางก็พลอยหลับไปอีก พอครั้นตื่นขึ้นมภายหลังจึงได้มีความรักใคร่กับบุริจันอ้วยล้วย ได้เป็นภรรยาสามีกันตั้งแต่นั้นมา ส่วนบริวารทั้งหลายเมื่อตื่นขึ้นมาเห็นดังนั้น ก็มีความอัศจรรย์ยิ่งนัก จึงได้นำความไปทูลท้าวคำบางพร้อมด้วยพระ

มหีสี่ทั้ง 2 พระองค์ เมื่อได้ทรงทราบก็ทรงยินดี จึงตรัสสั่งให้เสนาอำมาตย์จัดการพิธีอภิเษกสมโภชบุรีจันอ้วยด้วยขึ้นเป็น “เจ้าบุรีจัน” พระสวามีนางอินทสว่างลงสอด พร้อมทั้งมอบเวนบ้านเมืองให้เขาทั้ง 2

พญานาคจึงได้คู่ยศวักให้เป็นบ่อน้ำมงคลไว้ในห้วยมงคลทางทิศหัวเมืองสองลิน พญานาคจึงกลับมาบอกกับนางเทวดาอินทสิริเจียมบาง ๆ จึงให้เทวดาตนชื่อปรีทสิริสักกะไปอยู่รักษาลินที่ไหลออกมาท่าฝั่งภายนอกเมืองนั้น ลินที่ไหลออกมาท่าฝั่งในเมืองนั้น ให้เทวดาตนชื่อว่ารัตนเกสิไปรักษา เพื่อให้ไหลผ่านมาที่ท่าแม่น้ำของ ให้เป็นมงคลแก่บ้านเมือง นางเทวดามัจฉนารีจึงได้บอกกล่าวกับพญานาคว่า ตัวผู้ข้านี้จะรักษาเจ้าบุรีจันอ้วยด้วยพร้อมด้วยข้าทาสบริวารในหัตถบาล เทวดาอินทผยองจึงกล่าวขึ้นว่า ผู้ข้านี้จะรักษาอาณาประชาราษฎร์ทั้งหลายในพระนคร แต่คุ้มเหนือตลอดไปถึงคุ้มใต้ทั้งสิ้น เทวดาสราสนิทจึงกล่าวขึ้นว่า ผู้ข้านี้จะรักษาแต่คุ้มหลังนี้ไปเหนือทั้งสิ้น แล้วเทวดาอินทสิริจึงบอกกับพญาสุวรรณนาคว่า ศรีเมือง ๆ นี้มีอยู่ 5 แห่ง คือ ที่นาใต้แห่งหนึ่ง ที่นาเหนือแห่งหนึ่ง ที่พันท้าวแห่งหนึ่ง ที่หาดทรายผ่อหล้าแห่งหนึ่ง ที่คอกำแห่งหนึ่ง นาคตัวใดอยู่ในที่เป็นศรีเมืองก็ให้รักษาอยู่ ณ ที่นั้นเทอญ และขอให้นาคทั้งหลายไปเที่ยวดูแลรักษาเงือกงูที่เป็นบริวารแห่งท่านทั้งหลาย อย่าได้ให้ไปขบกัดผู้คนที่ไม่ได้กระทำผิดจารีตประเพณีเดิม จงช่วยกันปกป้องรักษาพระพุทธศาสนาบ้านเมืองให้รุ่งเรืองเหมือนดังท่านนี้ และให้เขาทั้งหลายตั้งอยู่ในพระไตรสรณคมน์รักษาภังคารแก้วแห่งพระพุทธเจ้าด้วย

ครั้นนั้นสุวรรณนาคได้ยินคำของเทวดากล่าวดังนั้น ก็มีความยินดียิ่งนัก จึงแต่งให้นาค 4 ตัวไปเป็นล่ามเมืองสำหรับพิจารณาคุณโทษแห่งราษฎรชาวเมืองทั้งหลาย ควรกตให้กต ควรกินให้กิน ล่ามทั้ง 4 ตัวนี้ คือ กายโลหะนาคหนึ่ง เอกจักษุนาคหนึ่ง สุคันธนาคหนึ่ง อินทจักกนาคหนึ่ง ทั้ง 4 นี้เป็นล่ามเมือง เทวดาอินทสิริจึงให้เทวดาอินทผยองและเทวดาสราสนิททั้ง 2 นี้เที่ยวไปตรวจดูตามตาแสง เมื่อเห็นโทษอันผิดแห่งคนทั้งหลาย ให้บอกเล่าแก่ล่ามเมืองทั้ง 4 พิจารณาให้แจ้ง แล้วจึงให้นาคที่รักษาศรีเมืองทั้ง 5 แห่งแต่งตัดสินเทอญ ส่วนนางเทวดามัจฉนารีนั้น ให้ดูคุณและโทษบุรีจัน พร้อมด้วยข้าทาสบริวารทั้งสิ้น แล้วให้บอกแก่ล่ามทั้ง 4 พิจารณาตามคุณและโทษนั้น ๆ เทวดาอินทสิรินั้นให้เป็นผู้คาดกฏเส้นไว้ แล้วให้เทวดาสราสนิทอ่านข้อกฏนั้น ๆ ให้คนทั้งหลายฟังที่หาดทรายนั้น เทวดาอินทสิริเจียมบางนั้น ให้เป็นผู้รักษาน้ำมงคลสาบสองหนองสาม เทวดาและนาคที่รักษาพระนครนั้น เทวดา 6 คน นาค 9 ตัว ขณะนั้นนาคและเทวดาทั้งหลายจึงบอกกล่าวแก่กันว่า ให้จดจำคาดกฏเส้นไว้จงทั่วกัน แล้วจึงพร้อมกันออกไปเนรมิตให้เป็นเวียงและค่ายไม้จันทน์หอมรอบพระนครทั้ง 4 ด้าน แล้วก็กลับไปที่อยู่แห่งตน เมื่อบุรีจันอ้วยด้วย

ได้ขึ้นเสวยราชย์บ้านเมืองแล้ว จึงให้คนทั้งหลายกรูบ่อน้ำที่ขุดไว้แต่ก่อนนั้นด้วยกระดานไม้ประคูด แล้วให้สร้างมณฑปกมบ่อน้ำนั้นไว้ และสร้างสะพานตั้งแต่พระนครข้ามน้ำบึงนั้นออกไปถึงบ้านเดิมด้วยไม้ประคูด...” (อุรังคธาตุ, 2521 : 63-70)

นิทานปรัมปราเรื่องนาคที่ยกมานี้ ไม่ได้เลื่อนลอยไปเสียทั้งหมด แต่สามารถถลั่นกรองสาระสำคัญได้ว่า ผู้บอกเล่าหรือผู้แต่งพยายามอธิบายถึงการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนพื้นเมืองดั้งเดิมในพื้นแผ่นดินใหญ่ของภูมิภาคอุษาคเนย์ โดยเฉพาะบริเวณสองฝั่งโขง แต่ไม่ได้บอกตรง ๆ หากบอกเป็นภาษาสัญลักษณ์ นิทานปรัมปราเรื่องนาคที่คัดมานี้ แม้จะเชื่อถือเอาเป็นจริงไม่ได้แน่นอน แต่ก็มิร่อยบายอย่างสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดี เช่น หนองแส หมายถึง ทะเลสาบที่เมืองคุนหมิง มณฑลยูนนาน เป็นแหล่งผลิตกลองทอง (มโหระทึก) ที่เก่าแก่มาก กองทองเหล่านี้ นับเป็นเอกลักษณ์ของเทคโนโลยีของผู้คนในภูมิภาคอุษาคเนย์ แล้วแพร่หลายไปสู่แหล่งต่าง ๆ เช่น แถบมณฑลกวางสีของจีนอันเป็นที่อยู่ของชนชาติจ้วงและภาคเหนือของเวียดนามที่เรียกว่า “วัฒนธรรมดองซอน” แล้วกระจายไปสู่ดินแดนอื่น ๆ รวมทั้งประเทศไทยโบราณ หลักฐานนี้ แสดงว่าหนองแสเป็นแหล่งที่อยู่ของมนุษย์มาแต่ยุคค้ำบรรพ์ แล้วมีการเคลื่อนย้ายไปมาสู่ดินแดนใกล้เคียง เรื่องราวดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นการอพยพของพวกนาคลงมาทางใต้ตามลำน้ำโขง และบริเวณดังกล่าวมีคนอยู่มาก่อนแล้ว แต่ถูกเรียกว่า “ผี” เมื่อนาคกับผีมาประสมปนเปอยู่ด้วยกัน จึงกลายเป็นคนพื้นเมืองหลายเผ่าพันธุ์ตั้งแต่นั้นมา ดังมีคำกล่าวในตำนานอุรังคธาตุว่า “เมืองสุวรรณภูมินี้เป็นที่อยู่แห่งนาคทั้งหลาย มีสุวรรณนาคเป็นเค้า แลผีเสื่อน้ำเสือบกัณฑ์ทั้งมวล” อดีตความเชื่อของผู้คนแถบนี้นับถือผี เช่น ผีบรรพบุรุษ ธรรมชาติที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์นับถือสูง เพราะมีตำนานเกี่ยวกับพญานูหรือพญานาคมากมายในแถบลุ่มแม่น้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี หนองหานสกลนคร หนองหานน้อยกุมวาปี ล้วนเกิดจากอิทธิฤทธิ์ของพญานาคทั้งสิ้น

“ส่วนปีพารนาคนั้น จึงคู่คู้ควักออกไปอยู่ที่ภูเขาหลวง พญาเงือกตัวหนึ่ง 1 พญาเงือกตัว 1 ทั้งสองนี้ไม่มีความปรารถนาจะอยู่ปะปนด้วย จึงคู่คู้ควักออกไปเป็นแม่น้ำอันหนึ่งมีนามว่า “แม่น้ำจิม” หรือ “แม่น้ำเงือกงู” ก็เรียก ส่วนสุขขรนาคหัตถินั้น อยู่เวินหลอด พวกนาคที่กลัวผียิ่งกว่านาคทั้งหลายเหล่านั้น พวกมันไปอยู่ที่อยู่ชนะมูลนาคได้ค้อยกับปนคีรี คือภูเก้าพร้าวซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระธาตุพนมทุกวันนี้ หนีไปจนถึงน้ำสมุทร แต่นั้นไปเรียก ว่าน้ำลำผี น้ำที่อยู่แห่งชนะมูลนาคนั้นไหลว่างเสีย ชนะมูลนาคจึงคู่คู้ควักเป็นแม่น้ำออกไปถึงเมืองกรุงนทนคร แม่น้ำนั้นจึงได้เรียกชื่อว่า “แม่น้ำมูลนที” ตามชื่อนาคตัวนั้น ชีวานาคตัวนั้นจึงคู่คู้ควักจากแม่น้ำมูลนที ออกเป็นแม่น้ำอ้อมเมืองพระยามหาสุรอุทก ที่กินเมืองหนองหานหลวง พร้อมทั้งเมืองขุนขอมนครหนองหานน้อย ตลอดขึ้นไปถึงเมืองกรุงนทนคร แต่นั้นมา แม่น้ำนั้นจึงได้ชื่อว่า “แม่น้ำชีวานที” (อุรังคธาตุ, 2521 : 56)

จากข้างต้นนิทานปรัมปราหรือตำนานเหล่านี้มิได้เป็นเพียงเครื่องอธิบายสาเหตุการเกิดทางสภาวะภูมิศาสตร์เท่านั้น แต่หากได้เก็บบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตเป็นเชิงสัญลักษณ์ของการกระจายและเคลื่อนย้ายชุมชนไว้ด้วย จากหลักฐานนี้แสดงว่าหนองแสเป็นแหล่งที่อยู่ของมนุษย์มาแต่ดึกดำบรรพ์ แล้วมีการเคลื่อนย้ายไปมาสู่ดินแดนใกล้เคียง นาคจะมีมาแต่สมัยไหนก็ไม่มิใครเคยกล่าวถึง เพราะนั่นคือจินตนาการของนักเล่านิทานตั้งแต่ครั้งโบราณสร้างสรรค์ขึ้นไว้ ฟังแล้วจะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ไม่มีใครบังคับ เพราะไม่มีอะไรเป็นหลักฐานยืนยันว่าเรื่องจะเป็นดังที่เล่าขานสืบต่อกันมาหรือไม่ เพราะนิทานปรัมปราดูเหมือนจะมีเค้าโครงแห่งความจริงอยู่บ้าง เพราะเมื่อพิจารณากับแผนที่ทางภูมิศาสตร์แล้ว ชวนให้คิดว่าเป็นเรื่องที่ผูกขึ้นจากปรากฏการณ์จริง ชุมชนโบราณเหล่านี้ล้วนเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขง และเป็นชุมชนบ้านเมืองใกล้เคียงมีการติดต่อไปมาหาสู่กับดินแดนใกล้เคียงด้วยกัน นิทานปรัมปราถือว่าเป็นหลักฐานที่นักมานุษยวิทยามีอยู่ และสามารถอธิบายลักษณะสังคมวัฒนธรรมนั้น ๆ ได้ดีที่สุด หลักฐานเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันให้เราทราบว่า บรรพชนคนรุ่นหลังมีความคิด ความเชื่อ รูปแบบวิถีชีวิต ความเป็นมาและเป็นไป แม้ว่าจะเชื่อได้ไม่เต็มที่ก็ตาม หากแต่นิทานปรัมปราก็คือเค้าโครงความเป็นจริงที่เราสามารถเห็นรูปธรรมของผู้คนเหล่านั้นได้ดีที่สุดก็ว่าได้ และเป็นการเล่าอย่างมีหลักฐานพร้อมทั้งมีหลักฐานที่เป็นแหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุเป็นเครื่องยืนยันได้อย่างชัดเจน ตำนานอุรังคธาตุล้วนปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่ชี้ชัดได้ว่า ผู้คนในกลุ่มน้ำโขงและลำน้ำสาขา ต่าง ๆ มีระบบความเชื่อเรื่องนาค และมีการติดต่อไปมาหาสู่มาอย่างเนิ่นนานแล้ว ถือว่าเป็นการเล่าอย่างมีเหตุมีผล เพราะนอกจากที่ว่าแล้ว ยังจะพบว่า ขณะนี้ในบริเวณนั้นยังมีหนองและบึงขนาดใหญ่อยู่หลายแห่ง ซึ่งจะเป็นเครื่องสนับสนุนความคิดเห็นนี้ได้ดี

2. พญานาคในตำนานสุวรรณโคมคำ (ประชุมพงสาวดารภาคที่ 72, 2504) เนื้อความตอนต้นของตำนานสุวรรณโคมคำ กล่าวถึงลักษณะสภาพภูมิประเทศและการเคลื่อนย้ายลงมาทางใต้ของกลุ่มนาค โดยกล่าวถึงพญานาค 2 ตัว คือ พญาศรีสัตตนาคน และพญาสุตตนาคน อาศัยอยู่ในหนองกระแสนหลวง ทั้งสองเป็นสหายกันแต่ต่อมาได้เกิดทะเลาะวิวาทกัน ในเรื่องการแบ่งปันอาหารกัน พญาศรีสัตตนาคนพ่ายแพ้จึงถูกขับกักแผ่นดินหนีลงมาทางใต้ ต่อมาได้เป็นร่องทางเดินของน้ำเกิดเป็น “แม่น้ำชลนที” คือ “แม่น้ำโขง” หรือ “ของ” ในลำดับต่อมาของเนื้อหา กล่าวถึงการกำเนิดเมืองสุวรรณโคมคำเหตุการณ์ต่อเนื่องมาจากพญาศรีสัตตนาคนและบริวารที่พากันอพยพลงมาทางใต้ ได้ช่วยชีวิตเจ้าสุวรรณทวารกุมาร ซึ่งถูกกลอยแพตามน้ำให้กลับคืนสู่ท่าเสาโคมทอง แล้วตั้งบ้านเมืองขึ้นที่นั่น เนื้อความของตำนานได้แสดงถึงอำนาจนาคนในการสร้างบ้านแปงเมือง จึงดูเหมือนว่านาคคือกลุ่มชนที่เคลื่อนย้ายมาตั้งรกรากอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน คือ ตั้งแต่จังหวัดเชียงราย หลวงพระบางลงมาจนถึงจังหวัดเลย ตอนท้ายของตำนานสุวรรณโคมคำพยายามอธิบายถึงข้อขัดแย้งระหว่างนาคเป็นผู้สร้างและผู้ทำลาย เรื่องกล่าวถึงธิดาพญานาค 3 พี่น้องขึ้นมาเที่ยว

เล่นกินของในไร่ของมาณพหนุ่ม ครั้นกลับไปสู่เมืองบาดาล ผู้เป็นพ่อก็ได้อบรมสั่งสอนในเรื่องกรรมวิธีการผลิตข้าว หรือสิ่งของอันมีค่าต่าง ๆ มากมาย นางนาคได้เนรมิตเรือสำเภาไปขายของในเมืองสุวรรณโคมคำ แต่ถูกเจ้าเมืองก่อกวนแกล้งใส่ความว่า ถูกขโมยข้าวของเงินทองไป เป็นกลอุบายโง่งของเจ้าเมืองที่ใส่ร้ายแก้ธิดาพญานาคทั้ง 3 คน ครั้งแรกธิดาพญานาคปฏิเสธว่าตนเองเป็นสตรีไม่สามารถจะไปขโมยข้าวของเงินทองของใคร แต่ก็ต้องจำทนกับสิ่งที่เจ้าเมืองใส่ร้าย ทำให้ธิดาพญานาคเกิดความกินแหนงแคลงใจ กลับไปเฝ้าทูลผู้เป็นพ่อว่า ตนเองถูกก่อกวนแกล้งและใส่ความพญานาคผู้เป็นพ่อจึงเกิดความโกรธแค้น พบบริวารของตนมาทำลายเมืองสุวรรณโคมคำให้จมน้ำสิ้นไป กษัตริย์หรือเจ้าเมืององค์ไหนประพฤติดีในการปกครองหรือประชาชนมีจิตใจไร้ศีลธรรม จะได้รับการลงโทษจากนาค ทำให้บ้านเมืองล่มสลายจมลงไป แต่ผู้ใดเข้าเมืองโดยคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา นาคก็จะทำตัวเป็นผู้คุ้มกันและช่วยเหลือ ดังตำนานสุวรรณโคมคำเล่าไว้ ดังต่อไปนี้

“ครั้งนั้นมีพญานาค 2 ตัวเป็นสหายกัน อาศัยอยู่ในหนองกระแสน้ำลงเมื่อได้บริโภคอาหารสิ่งใดก็แบ่งเป็น 3 ส่วน ส่วนหนึ่งส่งไปให้แก่สหายเสมอมิได้ขาด อยู่มาวันหนึ่ง พญาศรีสัตตนาคราช ซึ่งอยู่ที่ทิศใต้หนองกระแสน้ำลงได้ถูกอุกษรตัวหนึ่งก็แบ่งเนื้ออุกษรส่งไปให้แก่สหายซึ่งอยู่ที่ทิศเหนือหนองบริโภคส่วนหนึ่ง วันหนึ่ง พญาสัตตนาคราช ตัวเป็นสหายซึ่งอยู่ที่ทิศเหนือหนองได้สรกาคือเม่นตัวหนึ่ง ก็ได้แบ่งเนื้อเม่นส่งไปให้สหายส่วนหนึ่งดังหนหลังนั่นแหละ ครั้งนั้นพญาศรีสัตตนาคราช เมื่อได้แลเห็นเนื้อเม่นน้อยนักก็มีความโกรธแก่พญาสัตตนาคราช เรียกร้องเอาบริวารของตนได้ 7 โกลี พากันไปถึงที่อยู่ของพญาสัตตนาคราช ก็เห็นขนเม่น จึงกล่าวว่า สหายนี้ไม่รักกันแท้หนอ เมื่อได้อาหารตัวใหญ่ตัวโตถึงเพียงนี้ เหตุไรจึงแบ่งไปให้เราแต่นิดหน่อย แม้แต่เพียงคมก็ไม่พอจักเหม็นสาบ

พญาสัตตนาคราชจึงกล่าวว่า สัตว์นี้มีขนโตก็จริง แต่ตัวเล็ก เราได้แบ่งเป็น 3 ส่วน ส่งไปให้ท่านส่วนหนึ่งดังที่เคยกระทำมาแล้ว พญาศรีสัตตนาคราชจึงกล่าวว่า ซาดิสัตว์ตัวมีขนใหญ่ปานนี้ เหตุไรท่านจึงว่าตัวเล็กเล่า ภูไม่เชื่อฟังถ้อยคำมึงละ มึงนี้หากความสัตย์มิได้แล้วก็ได้พาเอาบริวารของตนเข้ากระทำยุทธกับบริวารพญาสัตตนาคราช มีเสียงอันกึกก้องไกลหลายสนั่นหวั่นไหว ประจวบดังว่าสระหนองกระแสน้ำนั้นจักแตกทำลายไป แต่รบกันอยู่นานได้ 7 วัน 7 คืน ส่วนพญาศรีสัตตนาคราชเป็นผู้ที่หากความสัตย์มิได้ พลอยมากกล่าวว่า พญาสัตตนาคราชผู้มีสัตย์ว่าหาสัตย์มิได้ ดังนั้นบริวารของตนก็พ่ายแพ้แก่บริวารของพญาสัตตนาคราช ครั้นแล้วพญาศรีสัตตนาคราชก็พาบริวารหนีไปยังที่อยู่ของตน ส่วนพญาสัตตนาคราชเห็นว่าพญาศรีสัตตนาคราชไม่สามารถจะต้านทานเอาชัยชนะแก่ตนได้ดังนั้น ก็พาบริวารขับไล่พญาศรีสัตตนาคราชพร้อมทั้งบริวารไปถึงที่อยู่แห่งพญาศรีสัตตนาคราช

ฝ่ายพญาศรีสัตตนาคนเห็นว่าพญาสุตตนาคนพาบริวารตามมาถึงที่อยู่แห่งตนเช่นนั้น ก็พาบริวารคู่ควักพายหนีออกไปทางทิศเหนือ ทิวอาศัยอยู่ตามซอกหัวถ้ำภูเขา คู่ควัก มาจนถึงริมถ้ำคูหาที่พระพุทธเจ้าประทับกระทำกตกิจนั้นเพื่อเป็นที่อยู่อาศัย แต่นั้นมาน้ำ หนองกระแสน้ำไหลตามคลองที่พญานาคและบริวารคู่ควักมาถึงหนองลูกนั้น ต่อมาพญา ศรีสัตตนาคนเห็นว่าหนองที่นั่นจะไม่เป็นที่อยู่ปลอดภัยก็คู่ควักแต่หนองลูกนั้นหนีออกไป ทางทิศอาคเนย์ คู่ควักมาได้ 7 วัน ก็ถึงแม่น้ำรามแม่น้ำหนึ่งที่ไหลมาแต่ทิศอีสาน มีน้ำอัน มากอันอู โดยเหตุนี้แม่น้ำนั้นจึงได้ชื่อว่า แม่น้ำอู แม่น้ำที่พญาศรีสัตตนาคนคู่ควักมาแต่ หนองกระแสน้ำ จนถึงหนองสระริมถ้ำที่พระพุทธเจ้าทรงทำกตกิจนั้น ได้ชื่อว่า แม่น้ำชลน ที่ ส่วนพญาศรีสัตตนาคนนั้นก็ล่องไปตามแม่น้ำอู ตลอดจนถึงเมืองโพธิสารหลวงโพ้น

ยังมีสระหนองอันหนึ่ง ไม่เล็กไม่ใหญ่นัก มีน้ำลึกเขียวงามยิ่งนักอยู่ใกล้แม่น้ำอู ทิศตะวันออก ครั้งนั้นพญาศรีสัตตนาคนก็พาบริวารคู่ควักฝั่งแม่น้ำ แวะเข้าไปอาศัยอยู่ที่ สระหนองนั้น หนองนั้นคนทั้งหลายจึงเรียกว่าน้ำค้างอ่างหลงตั้งแต่นั้นมา จากที่นั่นไปหา เมืองโพธิสารระยะทางคนเดิน 15 คืบจึงถึง แต่นั้นมาน้ำสระหนองรามที่อยู่ริมถ้ำนั้น ก็ล ไหลไปตามรอยที่พญานาคคู่ควักไป เป็นแม่น้ำใหญ่ตลอดไปถึงน้ำมหาสมุทรโพ้น โดย เหตุนี้พระยาองค์ที่ได้สร้างบ้านเมืองอยู่ที่ริมแม่น้ำชลนที่นั่น ย่อมมีอิทธิฤทธิ์อำนาจ กกล้าหาญ และได้เป็นเอกราช แต่ทำไมยืนาน แต่นั้นมาน้ำหนองนั้นแห้งเงินขาด ท้อง หนองก็เป็นแผ่นดินราบงามเสมอ ภายหลังบังเกิดเป็นป่าไม้ ต้นไม้กลวง ไม้ต้น ป่าอ้อ ป่า แคม ป่าเลา และเป็นป่าพงใหญ่ เป็นที่อาศัยอยู่แห่งแรด ช้าง ละมั่ง กวาง ฟาน และหมู เกื่อนมากมาย ภายหลังมีพราหมณ์คนหนึ่ง อยู่บ้านตำบลหนึ่งแคว้นเมืองโพธิสารทิศใต้ โพ้น ได้พาเอาพรรคพวกลงเรือเดินขึ้นมาตามแม่น้ำชลนที่ได้มาอาศัยเลี้ยงชีวิตอยู่ในป่าพง ใหญ่เป็นนิตยกาล...” (ประชุมพงสาวดารภาคที่ 72, 2504 : 20-22)

จะเห็นว่าเรื่องในตำนานเมืองสุวรรณ โคมคำกับตำนานอุรังคธาตุมีรายละเอียดแตกต่างกัน เช่นมีชื่อต่างกันอยู่ที่ชื่อนาค และสถานที่เส้นทางคู่ควัก คือ นาคในอุรังคธาตุคู่ควักลงมาตามแม่ น้ำอู แต่นาคในตำนานสุวรรณ โคมคำมีนาคตัวเดียวคู่ควักมาตามแม่น้ำโขงที่นิทานเรียก “ชลน ทิ” แล้วมาพบแม่น้ำอู นิทานในสุวรรณ โคมคำพยายามที่จะบอกเล่าว่าแม่น้ำโขงหรือ “ชลนทิ” นั้น ไหลไปออกทะเลสมุทร แล้วมีบ้านเมืองอยู่ทางทิศใต้ ผู้คนจากบ้านเมืองทางทิศใต้เดินทางขึ้นไป ตามแม่น้ำโขง แล้วเกี่ยวข้องกับกลุ่มชนนาคที่อาศัยอยู่ทางเหนือ นี่คือการสัมพันธ์กันทางสังคม และวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มชนที่อยู่ข้างบนกับข้างล่างของแผ่นดินใหญ่อุษาคเนย์สมัยโบราณ ตำนานสุวรรณ โคมคำ ยังมีคติเรื่องนาคเป็นความเชื่อเชิงสัญลักษณ์สำหรับผู้คนในลุ่มน้ำโขง บริเวณนี้ ซึ่งยังทิ้งร่องรอยความเชื่อนี้ในคำเรียกอาณาจักรสำคัญของพวกลาวว่า “ศรีสัตตนาคนหุต

ล้านช้าง” ที่เป็นชื่อของพญาศรีสัตตนาคนผู้คู่ควักดินเป็นแม่น้ำโขง กำเนิดของเมืองสุวรรณโคมคำ เองนั้นเกี่ยวข้องกับนาคและผีเสื้อ ตรงทำเลที่ตั้งเมืองสุวรรณโคมคำเป็นที่ทำไร่ของชายผู้หนึ่งมาก่อน ชายผู้นี้รู้จักการเพาะปลูกข้าวไร่ ข้าวฟ่าง ข้าวสาลี น้ำเต้า แดง ภายหลังชายนี้ได้เป็นสามีของธิดาพญานาค ด้วยอิทธิฤทธิ์ของพญานาคปกป้องรักษาทำลายบ้านเมืองของศัตรู ครอบครองของธิดาพญานาคโยกย้ายไปอยู่เกาะคอนทราย ได้เป็นใหญ่ในหมู่คนแต่นั้นมา ตำนานกล่าวถึงชุมชนเล็ก ๆ บริเวณลุ่มน้ำโขงใกล้เมืองสุวรรณโคมคำว่า นางอินทปัทมาหลงเข้าไปในป่าดงใหญ่ นางได้เรียนรู้การเกษตร รู้จักพืชพันธุ์ข้าวแล้วปลูกไว้ตามขอบหนอง เมื่อรวงข้าวสุกแล้วก็เก็บข้าวมาคั่วกิน คั้นรสของข้าวหอมต้องจุมูกผีเสื้อทั้งหลาย (ในที่นี้หมายถึงคนพื้นถิ่น) ต่างพากันมาขอข้าวนางกิน แล้วขนิลามาก่อสร้างที่อยู่ให้ ภายหลังนางนี้ได้เป็นเทวีของเจ้าเมือง “นาค” จึงเป็นมโนทัศน์หรืออุดมการณ์ทางสังคมเพื่อกลบร่องรอยความขัดแย้งระหว่างชาติพันธุ์ในรูปประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและตำนานเชิงศาสนา เป็นคำอธิบายโลก มนุษย์ และสังคมที่เป็นอยู่ ว่าเมื่อโลกเปลี่ยนแปลงไป ด้วยพลังเหนือธรรมชาติ ถึงแม้ว่าจะเป็นการเขียนขึ้นมาในระยะหลัง ๆ เพื่อทำให้บรรพบุรุษของตัวเองดูเก่าแก่ ยิ่งใหญ่ มีที่มาที่ไปก็ตามที แต่เอาเป็นว่าจินตนาการที่โบราณที่สุดของคนในแถบนี้ก็มีพอมืออยู่เช่นกัน และมันอาจจะสะท้อนอะไรต่อมิอะไรให้เราได้ตั้งข้อสังเกตกันได้ว่าระบบคิดของคนในดินแดนแถบลุ่มน้ำโขงมีลักษณะเป็นอย่างไร

ตำนานสุวรรณโคมคำอธิบายถึงชนเผ่าที่เริ่มต้นเป็นตำนานพงศาวดารของลาวนั้น ก็หนีไม่พ้นรูปแบบเช่นเดียวกับอาณาจักรทั้งหลาย นั่นก็คือ การแต่งงานกันระหว่างชาว “อินเดีย” กับพวก “นาค” หรือชนเผ่าพื้นเมืองในบริเวณนี้ที่เชื่อกันว่าเป็น “ขอม” โบราณขยับขยายเข้าครอบครองพื้นที่ตอนกลางของแหลมอินโดจีนแล้วแผ่ขยายอำนาจมาผสมกับชนเผ่าที่อพยพลงมาจีนตอนใต้ ดังจะเห็นแว่นแคว้นโบราณของตำนานเมืองสุวรรณโคมคำได้กล่าวถึงอาณาจักรขอมโบราณ คือเมืองโพธิสารหลวง (พูนัน) อันเป็นถิ่นฐานของชนชาติขอมโบราณทางด้านใต้ประเทศเวียดนามที่มีอาณาเขตเยื้องไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ติดกับอาณาจักรกัมพูชาในปัจจุบัน คำว่า “อินโดจีน” คือดินแดนที่อยู่ระหว่างอารยธรรมอินเดียบกับจีน ทำให้ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีวัฒนธรรมที่ผสมผสานระหว่างจีนกับอินเดีย สองอาณาจักรนี้พยายามแข่งชิงความเป็นใหญ่ทางด้านอำนาจทางสังคมและการเมือง ดินแดนแหลมอินโดจีนแถบนี้ในปัจจุบันเป็นที่ตั้งของประเทศ 6 ประเทศ อันได้แก่ พม่า ไทย ลาว เวียดนาม กัมพูชา มาเลเซีย แต่เดิมดินแดนแถบนี้มีชนเผ่าพื้นเมืองอาศัยอยู่มากมาย แบ่งตามเทือกเขาเหล้ากอดตามกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ จนแทบเรียกได้ว่า ชนเผ่าบริสุทธิ์ในดินแดนแถบนี้หรือชนเผ่าบริสุทธิ์ในประเทศทั้ง 6 ประเทศในแหลมอินโดจีนนั้นไม่มี แต่ละพื้นที่แต่ละอาณาเขตเต็มไปด้วยการผสมผสานของชนเผ่าต่าง ๆ ที่มีที่มาที่ไปคล้าย ๆ กัน และแยกย้ายกันไป มีที่ตั้งในแผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์ในลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ แต่สุดท้ายก็ปนเปกันออกตลอด จนลักษณะพิเศษของความเป็นชนชาตินั้นแยกแยะได้ยากยิ่ง แม้กระทั่งชนชาติบางชนชาติที่ดูแปลกออกไป

บ้าง เนื่องจากชนเผ่าโบราณเหล่านี้ต่างแย่งชิงอำนาจทางรัฐเกิดขึ้น สังเกตที่เห็นแน่ชัดก็คือ อาณาจักรพุนันท์ที่ต้อนรับขับสู้กับอาณาจักรจัมปา (เขมร) แต่สุดท้ายก็ผนวกเข้าเป็นอาณาจักรเดียวกัน ทัศนคติแสดงให้เห็นท่ามกลางการเติบโตและล่มสลายของแต่ละอาณาจักร และความเป็นชาติพันธุ์ความเป็นประเทศในระยหลังนั้น มันถูกแบ่งแยกเพราะ “การเมือง” หรือ “อำนาจ” มากกว่าวัฒนธรรมหรือสายเลือดใด ๆ ทั้งสิ้น

เมืองสุวรรณโคมคำปรากฏตามตำนานนี้ว่าเป็นเมืองหรือแคว้นของชนพวกหนึ่ง ซึ่งเรียกในตำนานนี้ว่า “กรอมหลวง” ได้มาสร้างขึ้น และชาวกรอมหลวงนั้น เดิมมีแคว้นของตนชื่อโพธิสารหลวง ทำนองจะเป็นเรื่องราวของแคว้นหรือเมืองซึ่งตั้งขึ้นในแหลมสุวรรณภูมิในเวลาก่อนที่ชนชาติไทยได้อพยพลงมาตั้งหลักแหล่งจนเป็นอาณาจักรขึ้นในดินแดนแถบนี้ แต่เรื่องในตำนานเมืองสุวรรณโคมคำนี้ก็เพียงตำนาน ซึ่งยังไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีหรือโบราณวัตถุเข้ามาสนับสนุนยืนยัน ส่วนหลักฐานที่นักโบราณคดีตรวจค้นได้และเป็นที่ยอมรับกันอยู่ก็ปรากฏชื่อแคว้นหรืออาณาจักร ตลอดจนชื่อชนชาติที่ว่าลงมาอยู่ก่อนชนชาติไทย ผิดเพี้ยนไปจากที่ปรากฏในตำนานนี้ ที่มีสำเนียงใกล้เคียงก็คือ อาณาจักรพุนันท์หรือโพหนากับโพธิสารหลวง และชนชาติขอมกับกรอม ซึ่งทั้งนี้จะเป็นแคว้นหรืออาณาจักรใดไม่มีอะไรเป็นเครื่องชี้ขาดได้ จะเห็นได้ว่าตำนานเกี่ยวกับชุมชนบ้านเมืองในกลุ่มน้ำโขงตอนกลางและตอนล่าง ซึ่งให้เห็นว่าก่อนการขึ้นมามีอำนาจของพวกลาว (ชนชาติไท) ใช่ว่าปลอดจากผู้คนตั้งถิ่นฐาน

ตำนานสุวรรณโคมคำแสดงให้เห็นภาพรวมเชิงสัญลักษณ์ในเรื่องการเกิดของแม่น้ำโขงว่าลำน้ำเป็นสิ่งที่ขุดควักโดยพญาศรีสัตตนาคร ตั้งแต่ทะเลสาบหนองแสในมณฑลยูนนานทางตอนใต้ของประเทศจีน จนไปออกมหาสมุทร รวมทั้งการกล่าวถึงการตั้งหลักแหล่งและการสร้างบ้านแปงเมืองของผู้คนครั้งศึกดาบรพ และการอธิบายลักษณะภูมิประเทศที่เป็นถ้ำ ภูเขา และเกาะแก่ง โดยเฉพาะ “แก่งสี่ผี” ที่เชื่อกันว่าเป็นฝ่ายที่เกิดจากการกระทำของพญานาค ตำนานนี้ดูเป็นต้นเค้าของการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนเผ่าพันธุ์ต่าง ๆ จากบริเวณตอนใต้ของจีนลงมาสร้างบ้านแปงเมืองตามสองฝั่งลำน้ำโขง รวมทั้งเป็นต้นเค้าของตำนานอื่น ๆ ที่กล่าวถึงการขุดควักของแม่น้ำสาขา เช่น แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และอื่น ๆ โดยพญานาค รวมทั้งการเนรมิตสร้างเมือง และการทำลายของพวกนาค แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดเห็นจะได้แก่ชื่อของพญานาคศรีสัตตนาครผู้ขุดควักแม่น้ำโขง เพราะเป็นที่มาของชื่อแคว้นที่เรียกว่า “ศรีสัตตนาคนหุตล้านช้างร่มขาว” รวมทั้งชื่อเดิมของเมืองจันทบุรีศรีสัตตนาคร อันหมายถึงนครเวียงจันทน์ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545 : 2-3)

3. พญานาคในตำนานสิงหนวัติกุมาร (ประชุมพงสาวดารที่ 61, 2478) เป็นหนังสือที่กล่าวถึงประวัติศาสตร์ของชาติไทย (ไทย) สมัยก่อนที่ยกลงมาครอบครองในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ประกอบด้วยเรื่อง 2 เรื่อง คือ “พงสาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน” และ “ตำนานสิงหนวัติกุมาร” เนื้อเรื่องพยายามเล่าถึงชาติกำเนิดของคนไทยเมื่อครั้งอดีต มีความเป็นมาอย่างไร ชาวไท (ไทย) มีอาณาจักรยิ่งใหญ่เป็นของตนเองภายใต้แผ่นดินจีนตอนใต้มาแต่ก่อนพุทธกาล จำเนียรกาลต่อมา ไทยบางพวกได้ยกลงมาในแหลมอินโดจีน ในชั้นต้นได้มาตั้งถิ่นฐานทางตอนเหนือของประเทศสยาม แต่แรกที่ยกลงมา ถ้าจะสันนิษฐานตามตำนานและพงสาวดารที่มีอยู่ เช่นเรื่องราวที่มีอยู่ในหนังสือเล่มนี้เป็นต้น คงจะแยกกันอยู่เป็นเมืองเล็ก ๆ ตั้งอยู่เป็นอิสระแก่กันก่อน คือต่างคนต่างอยู่เป็นเมือง ๆ ไป ในสมัยที่กล่าวนี้ดินแดนตอนใต้ของแหลมอินโดจีนตกอยู่ในอำนาจของชนสองชาติ ซึ่งอยู่ในตระกูลภาษาเดียวกัน คือ มอญและขอม ส่วนที่เหนือขึ้นไป ว่าทางแคว้นล้านนา อำนาจของชาติทั้งสองนี้จะแผ่ไปถึงแต่บางคราวบางสมัยเท่านั้น เขตสูงสุดตามที่ปรากฏในตำนานก็เพียงเมืองหริภุญไชย ส่วนทางแคว้นล้านช้างอำนาจขอมแผ่ไปถึงดินแดนที่เรียกในตำนานว่า อุมงค์เสลา (ตอนใต้กัมพูชา) ปากแม่น้ำโขง ผู้ศึกษาเข้าใจว่าเหตุการณ์นี้เกิดขึ้นต่อเนื่องกับตำนานสุวรรณโคมคำ เพราะกล่าวถึงเมืองสุวรรณโคมคำเก่าที่หายไป ซึ่งตามเนื้อเรื่องได้พังทะลายลงด้วยอำนาจของพญานาค ส่วนเนื้อเรื่องในตำนานสิงหนวัติกุมารได้กล่าวถึง กำเนิดของเมือง “นาคพันธุสิงหนวัตินคร” ว่าเกิดจากพญานาคชื่อ พันธุนาคราชเนรมิตตนเป็นพราหมณ์ผู้หนึ่ง เข้าไปบอกกล่าวให้เจ้าสิงหนวัติกุมาร ซึ่งเป็นราชบุตรของกษัตริย์ย่อแห่งตระกูลไทยเมือง ชื่อ “เทวกาล” ให้ตั้งบ้านเมือง ณ ตำแหน่งริมแม่น้ำขรนที แล้วนาคก็แสดงฤทธิ์ขู่ครอบเมืองกว้าง 3000 วาโดยรอบทุกด้าน จึงตั้งชื่อเมืองตามชื่อพญานาคกับชื่อสิงหนวัติกุมารมารวมกัน เป็นเมือง “นาคสิงหนวัตินคร” ซึ่งต่อมาภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น “โยนกนครไชยบุรี ราชธานีศรีช้างแสน” จนเมืองโยนกนาคพันธุสิงหนวัตินครล่มทะลายกลายเป็นหนองไป เพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินและราษฎรไปกินปลาตะเพียนเผือก (ในพงสาวดารโยนกกว่าปลาไหลเผือก ในตำนานเมืองหนองหานก็มีเรื่อง ๆ คล้าย ๆ กัน แต่ว่าเป็นกระรอกเผือก) สิ้นเชื้อวงศ์เจ้าสิงหนวัติกุมารเพียงเท่านั้น

“ตำนานสิงหนวัติกุมาร” เล่าเรื่องพญานาคล่มทะลายเมืองโยนกนาคพันธุสิงหนวัตินครอย่างพิสดารและน่าอ่านอย่างยิ่ง มีดังนี้

“เมื่อนั้นคนทั้งหลาย (เมืองโยนกนาคพันธุสิงหนวัตินคร) ก็ไปเที่ยวขังแม่น้ำกุกกุกนทีได้เห็นยังปลาตะเพียนเผือกตัวหนึ่ง ใหญ่เท่าต้นตาลประมาณ 7 วา แล้วเขาก็พากันไปทูปปลาตัวนั้นตายแล้วก็พากันลากมาถวายมหากษัตริย์เจ้า พระองค์ก็มีอาชญาให้ตัดเป็นท่อนแจกกันกินทั่วทั้งเวียงนั้น ครั้นว่าบริโภคนเสร็จแล้ว ดั่งนั้นสุริยาอาทิตย์ก็ตกไปแล้ว ก็ได้ยินเสียงเหมือนดังแผ่นดินสนั่นหวั่นไหว ประคุดว่าเวียงโยนกนครหลวงที่นี้จักเคลื่อนจักพังไปแล้วก็หายไปครั้งหนึ่ง ครั้นถึงมัชฌิมยามก็ซำดั่งมาเป็นคำรบสองแล้วก็หายนั้นแล ถึงปัจฉิมยามก็ซำดั่งมาอีกเป็นคำรบสาม หนที่สามนี้ดังยิ่งกว่าทุกครั้งทุกคราว

ที่ได้ยินมาแล้ว กาลเวลานั้นเวียงโยนกนครหลวงก็ยุบจมลงเกิดเป็นหนองอันใหญ่ คนทั้งหลายในบ้านเมืองรวมทั้งกษัตริย์ก็จมนตายไปในน้ำ ยังเหลืออยู่แต่เรือนยายแม่หม้ายเฒ่าหลังเดียว

จากนั้นเจ้าขุน (ขุนพันนา) ต่าง ๆ และนายบ้านทั้งหลายที่อยู่นอกเวียงเกิดความสงสัยของเสียงที่ดังสนั่นหวั่นไหวถึง 3 ระลอก หลังจากกินข้าวเย็นกันเสร็จก็มุ่งตรงเข้าสู่เวียงเพื่อจกดูเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แต่สิ่งที่พบเห็นคือเรือนแม่หม้ายเฒ่าหลังเดียวเท่านั้น เจ้าขุน (ขุนพันนา) และนายบ้านต่าง ๆ ก็ร้องถามแม่เฒ่าว่า เหตุอันใดบ้านเมืองถึงล่มจมเหมือนดังพสุธาสุบ แม่เฒ่าบอกด้วยความไม่รู้และสงสัยอยู่เช่นกัน แต่เท่าที่จำความได้เมื่อวานนี้ก่อนที่จะเกิดแผ่นดินถล่มนั้น ในเวลาเย็นมีมาณพชายหนุ่มผู้หนึ่งมาจากที่ใดก็มีทราบแล้วถามความจากแม่เฒ่าว่า ชาวเวียงนี้ นำสิ่งใดมาบริโภคนั้น แม่เฒ่าเลยตอบกับมาณพหนุ่มนั้นว่า ปลาตะเพียนเผือกใหญ่ตัวหนึ่งมาแบ่งกันกินทั่วเมือง แต่แม่เฒ่าไม่ได้กินเพราะเนื่องจากเป็นแม่หม้าย ไม่มีลูกหลานแล้วใครเขาจะเอามาให้กิน มาณพหนุ่มตอบว่าดีแล้วที่ไม่กินกับเขา จากนั้นมาณพก็พลันจากไป แล้วกระซิบแม่เฒ่าว่า หากได้ยินเสียงไรแล้วห้ามออกมาเด็ดขาด จากนั้นแม่เฒ่าก็เข้านอน แต่พอได้นอนก็ได้ยินเสียงดังสนั่นหวั่นไหวแต่เนื่องจากคำกำชับของมาณพหนุ่มว่า ห้ามออกมาเด็ดขาดทำให้แม่เฒ่าไม่ออกมาจากเรือนของตน จากนั้นเจ้าขุน (ขุนพันนา) และนายบ้านถามว่า ปลาตะเพียนเผือกตัวนั้นตัวประมาณเท่าใด แม่เฒ่าก็ตอบว่าไม่รู้และไม่เห็น แต่ว่าเขาทั้งหลายได้ลากเอาปลาตัวนั้นมาพอเป็นทางน้ำ จากนั้นก็ได้ชื่อ “แม่น้ำลาก” แต่นั้นมา (ประชุมพงศาวดารที่ 61, 2478 : 89-90)

พญานาคในตำนานสิงหนวัติกุมารเป็นผู้สร้างและทำลายบ้านเมืองให้ถล่มล่มจมได้ พบว่าหากกษัตริย์หรือเจ้าเมืององค์ใดเป็นผู้ประพฤติดีมีศีลธรรม นาคก็ช่วยสร้างบ้านแปงเมืองและจัดการภาระทุกอย่าง อันได้บังเกิดแก่ชาวเมืองนั้น ๆ แต่กษัตริย์หรือเจ้าเมืององค์ใดมีความคดไม่ซื่ออยู่ในศีลในธรรมแล้ว นาคก็จะพังทะลายบ้านเมืองเหมือนพสุธาสุบจนเกิดเป็นหนองบึงอันกว้างใหญ่ไพศาล สืบเกิดจากเรือนแม่เฒ่าหลังเดียวเท่านั้นที่มีพังทะลายจมหายไปในพสุธา เพราะแม่เฒ่าเป็นคนดีอยู่ในศีลในธรรม ไม่เจิญฆ่าสัตว์หรือผู้อื่น มีคำอธิบายมาแต่ตอนต้นแล้วว่า “นาคเป็นสัญลักษณ์ของสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ” บันดาลให้เกิดสิ่งอันเป็นคุณต่าง ๆ ได้ แต่ก็บันดาลให้เกิดโทษจนมีเหตุเภทภัยต่าง ๆ ได้ด้วย ระบบสัญลักษณ์พญานาคถล่มทะเลายเมืองโยนกนาคพันธุสิงหนวัติตามแนวมานุษยวิทยาคือ “ปลาตะเพียนเผือก” สื่อถึงระบบกฎเกณฑ์ของคนสมัยโบราณว่า หากเหตุผลใด ๆ หรือจารีตประเพณีที่คิดผูกแตกไป ผ่าฝืนกฎและข้อห้ามแล้ว มนุษย์ย่อมถูกลงโทษจากอำนาจเหนือธรรมชาติ แสดงว่าเป็นสิ่งที่ผิดกฎเกณฑ์และกติกาทงสังคม ปลาตะเพียน

เผือกอาจเป็นสิ่งต้องห้ามของคนยุคก่อน ๆ (พฤติกรรมของมนุษย์) และน่าเป็นกุศโลบายอย่างหนึ่งให้คนขำเกรงต่อการกระทำที่ผิดจากจารีตประเพณีแต่เดิมที่เคยมีมา จนเกิดมหาอุทกภัยล้างแผ่นดินขึ้นของเมืองสุวรรณโคมคำอย่างใหญ่หลวงครั้งนี้

นอกจากตำนานสิงหนวัติที่ได้กล่าวถึงการสร้างบ้านแปลงเมืองในบริเวณตอนบนของกลุ่มน้ำโขงตอนล่าง หรือบริเวณที่เรียกว่า “แคว้นโยนก” ที่มีอาณาบริเวณตั้งแต่สิบสองพันนามาจนถึงเชียงแสน เชียงราย เป็นการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนที่มาจากลุ่มน้ำอิระวดี-สาละวินตอนบนแล้วตัดเข้ามายังลุ่มน้ำโขง ผู้นำของชนกลุ่มนี้คือเจ้าสิงหนวัติกุมาร เมืองสำคัญที่เกิดขึ้นคือเมืองโยนกนาคพันธุ์ ซึ่งมีพญานาคเป็นผู้สร้างและต่อมานาคก็เป็นผู้ทำลายให้เมืองล่มไป ตำนานสิงหนวัติทำให้เกิดความเชื่อในเรื่องพระเจ้าพรหมมหาราชกับการขยายดินแดนและการมีเชื้อสายมาเป็นกษัตริย์ที่เมืองไตรตรึงส์ในเขตจังหวัดกำแพงเพชรและพระนครศรีอยุธยา (ศรีศักร วัลลิโภดม 2545 : 3)

4. พญานาคในพงศาวดารเมืองสกลนคร (พระยาประจันตประเทศธานี, 2523-2524 : 4-6)
มีเรื่องราวเกี่ยวกับพญานาคในดินแดนภาคอีสาน เป็นฉบับที่ประชาชนชาวอีสานรับรู้และเข้าใจมากที่สุด เพราะทั้งนี้เป็นนิทานปรัมปราที่เล่าปากต่อปากจนเกิดเป็นระบบความเชื่อของคนอีสานที่ฝังรากลึกถึงก้นบึ้งหัวใจจนผู้คนละแวกแถบลุ่มแม่น้ำโขงและแหล่งน้ำสาขาเชื่อว่าเกิดขึ้นจริง เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องเนื่องจากเหตุการณ์ที่พญานาค 2 คนได้อาศัยอยู่ในหนองแส แต่ต่อมาเกิดความบาดหมางแค้นใจต่อกัน ทะเลาะวิวาทกันจนเรื่องร้อนไปถึงพระอินทร์มีบัญชาให้พระวิสุกรรมเทวบุตรลงมาจัดการกับยุคเข็ญ จับไล่ นาคทั้งสองออกจากหนองแส ส่วนนาคอื่นก็จะต้องพรางจากถิ่นที่อยู่ ไปหาที่อยู่ใหม่ด้วย เพราะแหล่งน้ำที่เคยอยู่สบายมาแต่ก่อนขุนคัลกจนไม่สามารถอาศัยอยู่ได้ จากนั้นกาลเวลาล่วงเลยมาถึงสมัยพระยามหาสุรอุทกซึ่งเป็นใหญ่เหนือเมืองหนองหานหลวง (สกลนคร) พระองค์ได้เสด็จประพาสป่ารอบ ๆ พระนคร จนมาถึงเขตแดนลุ่มแม่น้ำมูล เสนามาตย์คนหนึ่งได้นำความขึ้นกราบทูลเพื่อทรงทราบถึงความเป็นมาของราชอาณาจักรนี้ว่า พระบิดาของพระยามหาสุรอุทกได้มอบให้ธนะมูลนาคเป็นผู้ดูแลปกป้องคุ้มภัย พระยามหาสุรอุทกได้ฟังก็ทรงกริ้วว่า เหตุใดพระบิดาจึงทรงไว้วางพระทัยให้สัตว์เดรัจฉานมาปกครองแผ่นดิน คำริเช่นนั้นแล้วพระองค์เองก็มีฤทธิ์อำนาจจำต้องแสดงบ้าง จึงถือพระขรรค์ออกก้าวเดินไปบนพื้นผิวแม่น้ำมูลทันที ฝ่ายธนะมูลนาคผู้สงบอยู่ใต้น้ำ รู้สึกอกรอนทนไม่ได้ที่ถูกกลบหลุกกับการเดินบนน้ำของพระยามหาสุรอุทกเปรียบเสมือนการเดินอยู่บนหัวของธนะมูลนาค ครั้งแรกการทำศึกกับธนะมูลนาค พระยามหาสุรอุทกได้เปรียบตรงที่เป็นหนุ่มแน่นมากกว่าธนะมูลนาค เหตุนี้เองทำให้พระยามหาสุรอุทกเข้าพระทัยว่า ทรงได้ชัยชนะโดยเด็ดขาดแล้วจึงเสด็จกลับและทรงเกษมสำราญต่อไป แต่หารู้ไม่ว่าธนะมูลนาคจัดแจงพาสัมภรรยาคพวกขึ้นถล่มเมืองหนองหานหลวง พื้นดินกลายเป็นพื้นน้ำสันมีที่หลงเหลืออยู่เป็นเกาะกลางน้ำอยู่แห่งเดียว คือ เกาะดอนสวรรค์ (ดอนแม่หม้าย) ในทุกวันนี้

ส่วนพระยามหาสุรอุทกนั้น ฐานะมูลนาคได้จับตัวไป เอาเชือกผูกลากไปมาจนสิ้นพระชนม์ หลังจากนั้นฐานะมูลนาคก็กลับไปอยู่ยังได้ลำน้ามูลดั้งเดิม ต่อมาพระยาภิงคาระ พระโอรสองค์ใหญ่ของพระยามหาสุรอุทกได้สร้างเมืองขึ้นใหม่ และครองราชย์สืบมา สาเหตุที่ผู้ศึกษาหยิบพยานาคที่ปรากฏในตำนานเมืองสกลนครมาแล้วคู่กันฟังครั้งนี้ เพราะเป็นนิทานปรัมปราที่มีอิทธิพลต่อระบบคิดของคนอีสานเป็นอย่างมาก เนื้อเรื่องสอดคล้องสัมพันธ์กับมิติทางวัฒนธรรมของชุมชนอีสานหลายเรื่องด้วยกันคือ เป็นหมอลำ ผญา วรรณกรรมทางพุทธศาสนา ที่ประยุกต์จากเค้าโครงนิทานไปดัดแปลงหรือปรับปรุงให้เกิดวรรณศิลป์ในรูปแบบศิลปะแขนงต่าง ๆ ทางภาคอีสาน ผู้ศึกษาคัดลอกนิทานเรื่องนี้ออกมาเพื่อขยายโลกทัศน์ความเชื่อเรื่องพยานาคอย่างลุ่มลึก

ตำนานเมืองสกลนคร นี้มีมาว่าเคยเป็นเมืองโบราณมาก่อน สันนิษฐานว่าคงตั้งขึ้นในสมัยขอมเป็นใหญ่ เวลานั้นคือ “เมืองหนองหานหลวง” มีกษัตริย์ปกครองยังปรากฏซากโบราณสถานฝีมือขอมเหลืออยู่มาก ตามตำนานอุรังคนิทาน ผูก 2 ว่า

“เดิมมีขุนขอมราชันคดาพระเจ้ากรุงอินทปัฐนคร ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากพระเจ้าโกเมราช ได้พาบริวารมาสร้างเมืองขึ้นริมหนองหานตรงกับท่านางอาบให้นามเมืองว่า “เมืองหนองหานหลวง” ขุนขอมได้เป็นเจ้าเมืองขึ้นกับกรุงอินทปัฐนคร ขุนขอมมีโอรสชื่อ “เจ้าสุระอุทกกุมาร” คือ เมื่อวันประสูติเจ้าสุระอุทกนั้นมีอศรรย์ 2 ประการ คือ ประการแรก เจ้าสุระอุทกทรงพระครรภ์มาพร้อมกับพระราชสมภพ ประการที่สอง เกิดมีน้ำพุขึ้นกับที่ใกล้ริมเมืองนั้น พระราชบิดาจึงประทานนามราชบุตรว่า “เจ้าสุระอุทก” ตามเหตุที่อศรรย์นั้น ต่อมาประชาชนจึงเรียกตรงที่น้ำพุ นั้นว่า “ทรงน้ำพุ” เพราะพระเจ้าแผ่นดินไปทอดพระเนตรและทรงพระสํารายูที่น้ำพุในวันสงกรานต์ทุกปี พอพระชนม์เจ้าสุระอุทกได้ 15 พรรษา ขุนขอมพระราชบิดาก็ทิวงคต เจ้าสุระอุทกได้ครองราชสมบัติสืบมา มีพระนามว่า “พระยาสุระอุทก” ครั้นต่อมาพระยาสุระอุทกมีพระโอรส 2 องค์ พระยาสุระอุทกมีรับสั่งเสนาข้าราชบริพารให้จัดรีพลจะเสด็จประพาสเขตแคว้นหนองหานหลวง ครั้นมาถึงปากน้ำมูลนที ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับกรุงอินทปัฐนคร เสนาบดีผู้เป็นใหญ่จึงกราบทูลว่า ที่นี้เป็นที่แบ่งเขตเมืองหนองหานหลวงกับกรุงอินทปัฐนครตามลำแม่น้ำมูลนทีจดคงพญาภัย¹ ขุนขอมพระราชบิดากับพระเจ้ากรุงอินทปัฐนครได้ทรงมอบอำนาจให้พญา

¹ ต่อมาเขียนเป็น “คงพญาไฟ” ครั้นต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงปิยมหาราชเสด็จเปิดทางรถไฟคงพญาไฟ ทรงประกาศให้เรียก “คงพญาเย็น” สืบต่อมาเท่าทุกวันนี้ เพราะคราวสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ นครราชสีมาที่มีกรรมกรคนงานเสียชีวิตในดงนี้มาก ตลอดคนชาย่างชาวยุโรปก็ได้สิ้นชีวิตไป 2-3 คน จึงให้ชาความป่วยเจ็บลงแต่ครั้งนั้น

นาคชื่อ “ชนมุล” เป็นผู้รักษาอาณาเขตต่อกัน พระยาสุระอุทก เมื่อได้ทรงทราบเช่นนั้นก็ทรงพระพิโรธว่า พระเจ้าปู่กับพระราชบิดามอบอำนาจให้ชนมุลนาค ซึ่งเป็นสัตว์เดรัจฉานรักษาอาณาเขตบ้านเมืองนั้น เห็นควรไม่ พระยาสุระอุทกทรงพระดำริว่าจะลองฤทธิ์กับชนมุลพญานาคดู ครั้นแล้วพระองค์จึงชักพระขรรค์แสดงฤทธิ์เดชข่มขู่ชนมุลพญานาคไปมา ฝ่ายชนมุลพญานาคเมื่อเห็นพระยาสุระอุทกแผลงฤทธิ์อวดคนเช่นนั้นก็โกรธหาว่ามนุษย์ดูหมิ่นให้เสื่อมเสียเกียรติศักดิ์ จำต้องอวดให้ประจักษ์ว่าเรามีฤทธิ์เหมือนกัน จึงสำแดงตนให้ปรากฏแก่พระยาสุระอุทกและเสนาข้าราชการอยู่ ณ ที่นั้นเห็นเป็นอัศจรรย์ต่าง ๆ นานา เมื่อต่างฝ่ายต่างเหนื่อยอ่อนในการแผลงฤทธิ์ข่มขู่กันแล้ว แต่ไม่ถึงกับรบกันพระยาสุระอุทกก็ยกทัพกลับเมืองหนองหานหลวง

ฝ่ายชนมุลพญานาคยังไม่หายโกรธ ผูกอาฆาตที่มนุษย์มาดูหมิ่น จึงจัดโยธาทัพ มีเสือกงูสรพิษติดตามพระยาสุระอุทกไปเสียบ ๆ พอไปถึงชายป่าริมเมืองหนองหานหลวง ชนมุลพญานาคและบริวารก็จำแลงกายเป็นฟางค้อน² เดินผ่านเมืองไปทางทุ่งโพธิ์ 3 ต้น ชาวเมืองเห็นก็พูดจาอื้ออึง ความทราบไปถึงพระยาสุระอุทกไม่ทรงใคร่ตรองกลอุบายศึก จึงรับสั่งให้หานายพรานและพวกพรานทั้งหลายให้ไปตามล่าจับเอาฟางค้อนมาถวายให้ได้ ถ้าจับเป็นไม่ได้ก็ให้จับตายมา ฝ่ายพวกพรานทั้งหลายก็พากันตามล่าฟางค้อนมาทันกันที่ทุ่งโพธิ์ 3 ต้น ก็เข้าล้อมรอบหมายจะจับเป็นให้ได้ แต่ฝูงนาคเสือกงูทั้งหลายที่เป็นบริวารจำแลงกายเป็นฟางค้อนนั้น ก็หลบหลีกหายตัวไปจับไม่ได้ ยังเหลืออยู่แต่ชนมุลพญานาคตัวเดียว ทำเป็นวิ่งบ้างเดินบ้างล่อให้พวกพรานตามเข้าไปในป่า พอถึงหนองบัวสร้าง³ ฟางค้อนก็ทำเป็นเจ็บขาแต่จะจับก็ไม่ได้ นายพรานจึงยิงด้วยหน้าไม้ลูกหน้าอาบยาพิษ (หนอง) ถูกฟางค้อน ชนมุลพญานาคที่จำแลงเป็นฟางค้อนไม่คิดจะรบกับพวกนายพรานเห็นเป็นผู้น้อยเบาปัญญาเสียเกียรติ จึงสูบเอาดวงจิตจากกายฟางค้อนออก ฟางค้อนนั้นก็ถึงแก่ความตาย พอฟางค้อนตายแล้วชนมุลพญานาคก็แผลงฤทธิ์เป็นฟางค้อนอีก คราวนี้โตเท่าช้าง ฝ่ายพวกพรานเมื่อเห็นว่าฟางค้อนตายแล้วก็ให้บริวารหามเอาซากฟางที่ตายนั้นไป แต่หามยกขึ้นไม่ไหว จึงได้พร้อมกันเข้าจุดลากซากศพฟางค้อนจะกลับไปเมืองหนองหานหลวง พอมาถึงทุ่งโพธิ์ 3 ต้นริมหนองหานหลวง จะชักลากศพฟางค้อนต่อไปอีกก็ไม่เขยื้อนเคลื่อนที่เลยเห็นเป็นอัศจรรย์ นายพรานจึงให้ม้าเร็วนำความไปกราบทูลพระยาสุระอุทกเจ้าเมืองให้ทราบ ฝ่ายพระยาสุระอุทกจึงมีรับสั่งให้เลื่อนเอาเนื้อ

² อีเก้งเผือก

³ ปัจจุบัน คือ “บ้านหนองบัวสร้าง” ริมสนามบินสกลนครที่สร้างใหม่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 16 กิโลเมตร

ฟานค่อนข้างมาถวาย นายพรานพร้อมด้วยกำลังของบ้านเมืองก็เข้าเฝ้าเนื้อฟานค่อนข้าง 3 วัน 3 คืนก็ไม่หมด เนื้อฟานงอกตามขึ้นเรื่อย ๆ ชาวเมืองหนองหานหลวงได้รับประทานเนื้อฟานเผือกทั่วถึงกัน พระยาสุระอุทกก็ได้เสวยเนื้อฟานเช่นกัน ทรงเกษมสำราญแล้วตรัสว่า เนื้อฟานเผือกโอหารสดีกว่าเนื้อสัตว์ทั้งหลาย ฝ่ายชนมุลพญานาคยังผูกพยาบาทอยู่อีก จึงสั่งให้บริวารทั้งหมดพากันมุดดำลงไปหนองหานหลวง พอเวลากลางคืนเงียบ สดกก็ขุดแผ่นดินแทรกพื้นใต้เมืองให้ถล่มจม น้ำ พญานาคก็เข้าจับพระยาสุระอุทกได้มัดด้วยบ่วงบาศพันธนาการ แล้วให้บริวารลุดลากพระวรกายลงไปหา แม่น้ำธนะนที (คือ แม่น้ำโขงปัจจุบัน) จนพระยาสุระอุทกสิ้นพระชนม์ ชนมุลพญานาคก็เอาพระศพพระยาสุระอุทกไปถวายพระเจ้าอินทปัฐนคร ฝ่ายเจ้ากิงการะ เจ้าคำแดง ราชบุตรกับพระญาติวงศ์และประชาราษฎร์ที่รอดตายจากบ้านเมืองถล่ม ก็พากันไปตั้งพักกำลังพลอยู่ที่โพนเมืองริมหนองหานหลวง ทางทิศใต้ แล้วจึงพร้อมด้วยอำมาตย์ไปตรวจชัยภูมิที่จะจัดสร้างบ้านเมืองใหม่ เห็นว่าที่ภูน้ำรอดเชิงชุมเป็นชัยภูมิดี เจ้ากิงการะจึงทรงตั้งสัตยาธิษฐานว่า “ข้าพเจ้าจะพาประชาชนพลเมืองมา สร้างบ้านแปงเมืองที่ภูน้ำรอดแห่งนี้ ขอให้เทพดาอารักษ์เจ้าทั้งปวงโปรดอภิบาลบำรุงให้บ้านเมืองที่จะสร้างใหม่อยู่เย็นเป็นสุขวัฒนาถาวรสืบไปด้วยเทอญ”

ในขณะนั้น มีพญานาคตนหนึ่งชื่อ “สุวรรณนาค” อยู่ในศีลธรรมดี ไม่มีใจเหี้ยมโหดเช่นพญานาคตนอื่น ถือเอากิงการะทองคำบรรจุน้ำหอมทิพย์ผุดขึ้นมาจากพื้นพสุธาคลเคล็ดเป็นทองคำแล้วกล่าวว่า “เราชื่อพญาสุวรรณนาคเป็นผู้รักษารอยพระพุทธรูปอยู่ที่ภูน้ำรอดนี้” แล้วก็รับเป็นผู้ประกอบพิธียกเจ้ากิงการะเป็นเจ้าเมืองหนองหานหลวง ถวายพระนามว่า “พระยาสุวรรณกิงการะ” ตามที่สุวรรณนาคถือน้ำเต้าทองคำมาอภิเษกนั้น พระยาสุวรรณกิงการะก็เสวยราชย์มาโดยราบรื่น บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขสืบมา ฝ่ายทางเมืองหนองหานน้อย (เข้าใจว่าเป็นบริเวณที่ตั้งอำเภอกุมภวาปี) เวลานั้นไม่มีผู้ครองบ้านเมือง เสนาอำมาตย์จึงแต่งทูตนำเครื่องราชบรรณาการมาถวายขออัญเชิญ “เจ้าคำแดง” ไปเป็นเจ้าเมืองหนองหานน้อย เจ้าคำแดงก็ไปครองราชสมบัติเป็นเจ้าเมืองหนองหานน้อยแต่นั้นมา เมืองหนองหานหลวงกับเมืองหนองหานน้อยจึงเป็นเมืองพี่เมืองน้องต่อมา ครั้นจำเนียรมารอยที่พวกพรานลุดลากฟานค่อนข้างจากหนองบัวสร้างก็กลายเป็นคลองน้ำไหลจากหนองบัวสร้างมาตกหนองหานหลวง คนทั้งหลายก็เรียกคลองนั้นต่อ ๆ มาว่า “คลองน้ำลาก”⁴ จนบัดนี้ ส่วนรอยที่ชนมุลพญานาคกับบริวารลุดลากพระยาสุระอุทกลงไปหาแม่น้ำโขงนั้น ก็กลายเป็นคลองน้ำหรือทางน้ำเดินไหลจากหนองหานหลวงตกลำแม่น้ำโขง

⁴ อยู่ระหว่างกิโลเมตร 162-163 ของทางสายจากธาตุนาเวงจะไปนครพนม จนวนจะถึงบ้านเชียงเคือง

ประชาชนเรียกกันต่อ ๆ มาว่า “คลองน้ำกรรม” เพราะเหตุที่ชนมุลพยานาครทรมานกรรม พระยา สุระอุทกให้ถึงแก่กรรมภัยในที่นั้น แต่นานมาที่เรียกกันว่า “คลองน้ำกรรม” เลยฟังเพี้ยนมาเป็น “น้ำก่ำ” เท่าทุกวันนี้ จะเท็จจริงประการใดมีตำนานมาแต่เก่าก่อน พระยาสุวรรณภิงการจะครองราชสมบัติเมืองหนองหานหลวงมาก็ยังไม่ปรากฏหลักฐาน ปรากฏแต่ว่าได้อภิเษกสมรสกับพระนางจรวายเจงเวง⁵ ราชธิดาของพระเจ้าอินทปัตฐนครเป็นเอกอัครมเหสี

ต่อจากนี้เรื่องเมืองหนองหานหลวงในตำนานอุรังคินิทาน ผูก 3 กล่าวไว้ว่า พระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา⁶ ได้เสด็จมาโปรดสัตว์ถึงเมืองศรีโคตรบูรณะหลวง แล้วพระองค์พร้อมด้วยพระสาวกอรหันต์ 1,500 รูป เสด็จจากเมืองศรีโคตรบูรณะหลวงมาจนถึงที่ “ภูคำพร้าว” (หรือคอยเข็ญใจ) สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาแล้วมีพระพุทธรูปปฏิมาว่า ที่นี้ เป็นที่บรรจุธาตุห่อศพพระพุทธเจ้าทั้ง 3 พระองค์ที่เข้าสู่ปรินิพพานแล้ว จึงพาสาวก 1,500 รูป เสด็จสู่ภูน้ำรอดเชิงชุมจะประทานรอยพระบาท ขณะนั้นแผ่นดินศิลาอันบรรจุรอยพระพุทธรูปบาท ซึ่งทำวสุวรรณนาครักษาอยู่ใต้พื้นพสุธา ก็ผุดขึ้นมารับรองฝ่าพระบาท พระพุทธรูปองค์จึงทรงเหยียบพระบาทซ้อนลงในแผ่นดินนั้น

ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงการะกับพระมเหสีพร้อมด้วยข้าราชการที่มากคอยต้อนรับ เสด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่ด้วยนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงทำปาฏิหาริย์ให้พระยาสุวรรณภิงการะเห็นเป็นมหัศจรรย์ คือ ทรงแสดงให้มหามณีรัตน 4 ดวง เสด็จออกจากพระโอษฐ์มีรัศมีโชติช่วงชัชวาลย์ทั่วนภดลแล้วก็หายไปใพอวกาศ คนทั้งหลายเห็นเช่นนั้นก็เส็นผมพองสยองเกล้า พระยาสุวรรณภิงการะจึงทรงกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าตามปัญหาในข้อมหัศจรรย์นั้น พระองค์จึงตรัสพระสัจธรรมเทศนาว่า ที่นี้เป็นที่อันประเสริฐอุดมแห่งหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้า 5 พระองค์จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัพพัญญูในพุทธกาลปีนี้ ทุกพระองค์ได้ทรงปฏิญาณกันไว้แต่เมื่อแรกสร้างโพธิญาณตั้งปณิธานเป็นพุทธภูมิ เมื่อผู้ใดได้สำเร็จเป็นพระสัพพัญญูเจ้าก่อนก็ให้มาประชุมรอยพระบาทไว้ ณ ที่นี้ รัตนมณี 4 ดวง ที่ออกจากพระโอษฐ์ของตถาคตนี้คือ ดวงที่ 1 ได้แก่ พระเจ้ากุกุสนธิ ดวงที่ 2 พระโกนาโคดม ดวงที่ 3 คือ พระเจ้ากัสสป⁶ ที่ล่วงลับเข้าสู่ปรินิพพานนานแล้ว ดวงที่ 4 ซึ่งเสด็จออกมาทีหลังคือองค์โคตมะสัพพัญญูเจ้า นี้แล เมื่อหมดศาสนาของตถาคตครบถ้วน 5,000 พรรษา

⁵ หรือ พระนางเจ้านารายณ์เจงเวง

⁶ นามพระกัสสปนี้มีหลายรูป แต่เฉพาะพระกัสสปผู้เป็นประธานในสังคายนาครั้งแรกนั้น พระพุทธเจ้าสรรเสริญพระคุณ คือ “อุดงค์” จึงได้นามว่า “พระมหากัสสป”

แล้ว ยังมีพระอริยมเตโชไตรเจ้าอีกองค์หนึ่ง จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในพุทธกาลปีนี้ พระองค์ยังจะได้มาประชุมรอยพระบาทนี้ไว้เช่นเดียวกันจึงจะหมดพุทธกาลปี พระยาสุวรรณภิงคาระเมื่อได้สดับฟังพระสัตยธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็มีความโสมนัสยินดีปราโมชยิ่งนัก เพราะที่บ้านเมืองของคนได้ตั้งอยู่ในสถานที่อันประเสริฐ พระยาสุวรรณภิงคาระทรงชักพระขรรค์ออกจะตัดศีรษะของคนเป็นพุทธบูชาพระสัตยธรรมเทศนา ฝ่ายพระนางเจ้าจรวยเจมวงพระราชเทวีทรงเห็นพระสวามีมีสัญญาวิปลาสดังนั้น จึงตรงเข้าจับพระหัตถ์ทรงแย่งพระขรรค์ไว้แล้วทูลว่า เมื่อพระองค์ยังทรงมีพระชนมายุยืนนานอยู่ ก็จะได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงรอยพระบาทสืบพระพุทธศาสนาบำเพ็ญพระราชกุศลต่อไป พระยาสุวรรณภิงคาระได้ทรงฟังพระราชเทวีทรงให้พระสติเช่นนั้นก็สะดุ้งพระทัยระลึกถึงคุณพระศรีรัตนตรัย ทรงมีพระหทัยเลื่อมใสในพระพุทธบาท ทรงถอดมงกุฎกษัตริย์ซึ่งมีน้ำหนักคำณิแสนดั่งสวามลงในรอยพระบาทเป็นเครื่องสักการบูชาแล้ว ศิลาอันบรรจุรอยพระบาทก็จมลงพสุธาตลที่ภูน้ำรอดเชิงชุมในขณะนั้น พระยาสุวรรณภิงคาระก็อาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระอรหันต์สาวก 1,500 ไปรับจันทน์บิณฑบาตรที่พระราชวัง เสร็จแล้วก็เสด็จไปบรรทมที่พระแท่นศิลาอาสน์ค้อยกุหา ทรงรับสั่งพระมหากัสสปเถระเจ้าซึ่งเป็นพระสาวกผู้ใหญ่ว่า เมื่อตถาคตเข้าสู่ปรินิพพานแล้วให้เอากระดูกพระธาตุหัวอกของเราไปบรรจุไว้ที่ภูน้ำรอดตามเมืองอย่างประเพณีพระพุทธภูมิเทอญ พระมหากัสสปเถระเจ้ารับพระพุทธฎีกาแล้วก็กราบนมัสการบังคมลาพระพุทธเจ้าผู้ที่อยู่ของตน ณ กรุงราชคฤห์มหานคร แคว้นมคธ ฝ่ายพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เสด็จจาริกโปรดสัตว์ตามนิคมเขต ไปจนบรรลุเมืองกุสินารายณ์ก็เสด็จเข้าสู่ปรินิพพานในกาลนั้นแล

ข้างฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระกับพระนางเจ้าจรวยเจมวงพระราชเทวี เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จจากพระราชวังไปแล้ว จึงพร้อมด้วยบริวารสร้างอุโมงค์ด้วยหินแลง ก่อเจดีย์สวมรอยพระบาทตรงที่แผ่นศิลาจมลงนั้น พระยาสุวรรณภิงคาระจึงพระราชนามว่า “พระเจดีย์เชิงชุม” (หรือพระธาตุเชิงชุมก็เรียก) พระคันทรจนาจารย์จึงกล่าวพระคาถาว่า “จะตุภควา พุทธปาพะ เจตียังปัญญาปาทวรัง ถานังอหัง อันทมิ” แปลว่า ถ้าบุคคลใดจะนมัสการบูชาพระเจดีย์นี้ก็ให้กล่าวตามคาถานั้น แล้วระลึกถึงคุณนามของพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ กุกุสันโท โกนาคมโน กัสสุโป โคตโม อริยมตรัยโย ให้ครบ 3 หน แล้วจึงกราบลง จะปรารถนาอย่างไรก็ตามแต่ประสงค์เทอญ ครั้นเมื่อเดือน 6 เพ็ญ วันอังคาร ปีมะเส็ง เบญจศก นักขัตฤกษ์ชื่อ “อโนราทรามิ” วันนั้นพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระได้ทราบข่าวว่า พระมหากัสสปเถระกับพระอรหันต์ 500 รูปจะอัญเชิญพระอัฐิธาตุพระพุทธเจ้ามาประดิษฐานบรรจุไว้ที่ภูน้ำรอด จึงทรงปรึกษาประชุม

เสนาพฤตมาตย์ราษฎรทั้งหลายว่า “เราท่านทั้งหลายควรคิดถึงพระคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอันมากสมควรจะสร้างอุโมงค์ไว้ค้อยพระอัฐิธาตุสถาปนาไว้เป็นที่สักการบูชาสืบพระพุทธศาสนาต่อไป เหล่าเสนาพฤตอาจารย์ข้าราชการปวงชนทั้งหลายมีความยินดีเห็นชอบแต่ความศรัทธาแยกออกเป็น 2 ฝ่าย คือฝ่ายชายพอใจจะไปก่ออุโมงค์ที่ค้อยคูหา ซึ่งเป็นพระแท่นบัลลังก์พระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมาประทับบรมมหารัชมงคลหนึ่งฝ่ายหญิงมีพระนางเจ้าจรรยาเจงเวงพระราชเทวีทรงเป็นประธานพอพระทัยจะก่ออุโมงค์ไว้สวนอุทยานเจงเวง เพื่อสะดวกแก่การไปนมัสการบูชาพระบรมธาตุนี้ได้ทุกฤดูกาล พระยาสุวรรณภิงคาระก็ทรงอนุญาตตามประสงค์ ประชาชนต่างก็พุดจาแข่งขันสัญญากันว่าเมื่อรวมอิฐหินปูนพอแล้วจะเริ่มก่อพระธาตุเมื่อใดก็แจ้งหรือสัญญาให้กันทราบ คือให้เสร็จภายในวันกับคืนหนึ่งเป็นอย่างช้า ถ้าฝ่ายใดก่อสร้างภายใน “ดาวเพ็ក” ออกพ้นจากเขายกนครให้ถือว่าฝ่ายนั้นชนะ เมื่อได้สัญญากันแล้วต่างก็ลงมือก่อพระธาตุ ครั้นเวลากลางคืนพระนางเจ้าจรรยาเจงเวงโปรดให้ชักประทีปโคมไฟขึ้นไว้บนยอดไม้เขาสูง เพื่อให้แสงสว่างเห็นทั่วกันจะได้ทำการก่อสร้างสะดวก ฝ่ายพวกชายหนุ่มก็มีมักจะแอบลักลอบหนีไปช่วยฝ่ายหญิงคนรักของตัวเสียโดยมากเพราะอินคูลินรูป กลิ่น เสียง อุโมงค์ของฝ่ายหญิงก่อจึงเสร็จก่อน ฝ่ายชายที่ก่ออุโมงค์อยู่บนยอดเขาค้อยคูหาเห็นแสงประทีปโคมไฟก็สำคัญว่าดาวเพ็กออกแล้ว ก็พากันหยุดเสีย ก่อขึ้นไปได้เพียงชื่อเท่านั้น ฝ่ายหญิงก่อวันยังค่ำคืนยังรุ่งจนสำเร็จตามสัญญา

พอรุ่งขึ้นพระมหากัสสปกับพระอรหันต์ 500 องค์ องค์เป็นบริวารได้อัญเชิญอัฐิธาตุพระพุทธเจ้ามาถึงค้อยคูหา พระยาสุวรรณภิงคาระกับพระนางเจ้าจรรยาเจงเวงราชเทวีทรงขอแบ่งพระอัฐิธาตุพระพุทธเจ้าจะสถาปนาไว้ที่อุโมงค์เพื่อเป็นที่สักการบูชาให้สำเร็จตามความปรารถนา พระมหากัสสปเถระเจ้าจึงมีพระเถระวาจาว่า “ที่นี่ไม่ใช่กุฎำพำจะแบ่งพระอัฐิธาตุไว้ก็ผิดจากพระพุทธวิจนะซึ่งมีรับสั่งอาตมาไว้ และทั้งจะไม่เป็นมงคลอันประเสริฐแก่พระราชสมภารเจ้า” พระมหากัสสปจึงให้พระอรหันต์บริวารกลับไปเอาถ่านไฟหรือพระอังคารพระพุทธเจ้ามาบรรจุไว้ที่พระอุโมงค์ค้อยคูหา พระมหากัสสปเถระให้นามอุโมงค์ค้อยคูหาว่า “พระธาตุภูเพ็ก”⁸ โดยเหตุผู้ชายหลงว่าโคมไฟผู้หญิงเป็นดาวเพ็กจึงก่ออุโมงค์ไม่สำเร็จสืบต่อมาจนถึงทุกวันนี้ ให้นามอุโมงค์พระนางเจ้า

⁷ ดาวกัลปพฤกษ์

⁸ ปัจจุบันอยู่ในท้องที่บ้านนาท้อบ่อ อำเภอพรรณานิคม ทางผ่านอ่างเก็บน้ำภูเพ็ก ห่างจากทางสายอุดร-สกลนคร 13 กิโลเมตร แยกตรงกิโลเมตรที่ 138 ขวามือ

จรวายเจงเวงว่า “พระธาตุเจงเวง”⁹ ตามพระนามของพระนางเป็นต้นศรัทธา^๙ พระมหา กัสสปะเถระจัดการสถาปนาธาตุคูเพ็กและพระธาตุเจงเวงเสร็จแล้วก็พร้อมด้วยบริวาร 500 อัญเชิญพระอัฐิธาตุพระพุทธเจ้าไปยังภูเก้าพร้าว พร้อมทั้งพระยาสุวรรณภิงคาระและท้าว พญาทั้งหลายก่ออุโมงค์บรรจุพระอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าไว้ที่ภูเก้าพร้าว ในปัจจุบันคือ “องค์พระธาตุพนม” ที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม สืบต่อมาพระมหาเถระเจ้ากับ พระอรหันต์ 500 องค์กั้นมัสการบังคมลาพระอัฐิธาตุกลับเมืองราชคฤห์มหานครกระทำ ปฐมสังคายนา ฝ่ายท้าวพญาทั้งปวงก็พากันกราบถวายบังคมนมัสการลาพระอัฐิธาตุ กลับสู่ถิ่นฐานบ้านเมืองของตนในกาลครั้งนั้นแล ฝ่ายพระยาสุวรรณภิงคาระเมื่อสวรรคต แล้ว เมืองหนองหานหลวงไม่มีเจ้านายปกครองสืบตระกูลกษัตริย์ เพราะวงศ์อินทปัฐนคร หมดเพียงพระยาสุวรรณภิงคาระเท่านั้น เสนากรรมการก็สมมติกันขึ้นเป็นเจ้าเมืองผลัด เปลี่ยนกันสืบต่อไปหลายชั่วอายุเจ้าเมือง” (อุรังคนิทาน อ่างโน เต็ม วิชาลัยพจนกิจ, 2542 : 234-243)

สรุป “พญานาคในตำนานเมืองสกลนคร” แก่นของเรื่องพบว่า หนองหานหลวง คือ หนองหาน เมืองสกลนคร ส่วนหนองหานน้อย คือ หนองหาน กุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี มีความเชื่อว่า “ท้าวผาแดง-นางไอ่คำ” นั้นเป็นเรื่องราวที่เกิดอยู่ที่เมืองหนองหานน้อย ค้นพบร่องรอยอดีตจาก นิทานปรัมปราที่กล่าวถึงชุมชนโบราณแห่งนี้ จากความร่วมมือของนักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี และนักมานุษยวิทยา แห่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ได้สันนิษฐานว่า ตำนานหนองหานเป็นนิทานปรัมปราของภาคอีสานมานานก่อนที่จะมีการประพันธ์อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) นั้น จากนั้นยังมีเรื่องราวตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับรอยพระพุทธบาทที่หนองหานหลวง คือ พระธาตุเชิงชุม จึงแทรกเรื่องตำนานเมืองหนองหานไว้ด้วย แต่การแทรกตำนานหนองหานนั้น ไม่กลมกลืน จึงดูเหมือนเป็นเรื่องที่ไม่เกี่ยวเนื่องกัน ทั้งนี้ต้นฉบับตำนานเรื่องหนองหานมีปรากฏอยู่ตอนกลางของเรื่องอุรังคนิทาน (ตำนานพระธาตุพนม) ความสัมพันธ์แห่งมิติทางประวัติศาสตร์เสมือนเป็นการตัดช่วงของระยะเวลาบนความสัมพันธ์กับเรื่องอุรังคธาตุทำให้เชื่อได้ว่าเนื้อหาระหว่างตำนานหนองหานและตำนานอุรังคธาตุเป็นคนละเรื่องกัน เพียงแต่ต้องการความเป็นเอกภาพและปึกแผ่นทางสังคมให้เกิดกับวัฒนธรรมอีสาน

5. พญานาคในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา (2513) เป็นหนังสือที่อธิบายประวัติศาสตร์แห่งชาติเขมรตั้งแต่สมัยโบราณ จนถึงจุลศักราช 1227 (พ.ศ. 2408) รัชกาลสมเด็จพระนโรดม ซึ่งตรง

⁹ คือ อยู่ในวัดบ้านธาตุนาเวง ตรงทางแยกจะเข้าไปในจังหวัดสกลนครและจังหวัดนครพนม ตัวพระธาตุบางส่วนยังมีสภาพดีอยู่ มีประชาชนไปนมัสการทุกปี

กับรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ รวมทั้งเรื่องราวต่าง ๆ ที่กัมพูชาเกี่ยวข้องกับไทย (รายละเอียดของหนังสือได้อธิบายใน “บทที่ 1 บทนำ ปฐมบทแห่งร่องรอยความคิดเรื่อง “พญานาค” เรื่องแรกคือ “พุทธทำนาย” คือการที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จมาโปรดสัตว์ยังท้องถื่นใดถื่นหนึ่งในสุวรรณภูมิ แล้วทรงทำนายการเกิดของบริเวณที่จะเป็นศาสนา วัฒนาอาราม หรือบ้านเมืองและแคว้นต่าง ๆ ตลอดจนการกำหนดพระมหากษัตริย์หรือบุคคลที่จะทำนุบำรุงพระศาสนา ดังความปรากฏต่อไปนี้

“ครั้งพระพุทธองค์ได้เสด็จพร้อมพระมหาอานนเถรมาโปรดดินแดนเป็นเกาะใหญ่เกาะหนึ่งในกลางเกาะนั้นมีต้นหมัน (ต้นทะเลโลก) ขึ้นอยู่ต้นหนึ่ง มีกิ่งก้านสาขาและใหญ่โตมาก มีโพรงในลำต้นซึ่งเป็นโพรงของพญานาค ที่นำบริวารขึ้นมาเล่นตามเกาะแก่งนั้น ส่วนบนต้นหมันนั้นมีสัตว์ตะกวดตัวหนึ่งพักอาศัยอยู่ ครั้นถึงตกคึกอันมีพระจันทร์เจิดจรัสเต็มนภา รุกขเทวดาผู้ซึ่งอภิบาลรักษาต้นหมัน ได้ฉวยฤกษ์เปลี่ยนกายเป็นบรรพตธรรม มีพุกหมอนแพรพรมเครื่องปลาดอันบริสุทธิ พร้อมทั้งพระวิสูตรรูดกำบังพระสนธิยาถวายเป็นพระพุทธรูป ครั้นลุล่วงปฐมยาม พญานาคได้นำบริวารขึ้นมาเล่นบนเกาะตามปกติ ได้ประสบพบกับพระพุทธเจ้า ก็เข้าไปน้อมเศียรนมัสการถวายบังคมขอพระธรรมพิเศษเทศนา พระพุทธรูปมีความปิติทั้ง 5 ประการ จึงทรงพระกรุณาสำแดงพระธรรมพิเศษเทศนาประทานให้พญานาคพร้อมด้วยบริวารได้สดับตรับฟัง ครั้นมัชฌิมยาม ผุ่งเทพนิกรทั้งปวงก็พากันเหาะเหินโดยนภากาศเพื่อขอเข้าเฝ้า แล้วกราบทูลในข้อธรรมปัญหา ซึ่งมีความกัฏขาต่าง ๆ นานา ครั้นปัจฉิมยามบรรดาผุ่งเทวดาบุตรเทวดาและผุ่งนาคินาคาต่างก็พากันถวายบังคมทูลลา พอเพลากลักรุ่งพระองค์ตื่นพระบรรทมพร้อมทั้งรำพึงถึงนิตยในสัตว์โลกทั้งปวงตามพุทธกิจที่แล้วเสร็จ จากนั้นตรัสสั่งให้พระอานนเถรให้คอยอยู่ ณ ภายใต้ต้นหมัน แล้วพระองค์จึงทรงไตรจีวรคลุมพระองค์ เสด็จยุรยาตรทำปฏิหาริย์เหาะขึ้นไปยังชั้นดาวดึงส์ เพื่อทรงบิณฑบาต ครั้นได้พระกระยาหารแล้วก็เสด็จกลับมาสู่สำนักเดิม แล้วทรงพระกรุณาแบ่งส่วนบิณฑบาตนั้นประทานให้พระมหาอานนเถรได้รับประทานฉันด้วย

ในขณะที่พระพุทธเจ้ากำลังเสวยพระกระยาหารอยู่นั้น อันว่าสัตว์ตะกวดได้กลิ่นอาหารทิพย์ซึ่งมีรสโอชา ก็มีความปรารถนาจะใคร่บริโภคนั้นแต่ก็หาไม่ได้ จึงคลานเข้าไปสู่สำนักแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วน้อมเกล้าฯ กราบถวายบังคมเพื่อขอเศษอาหารทิพย์ที่พระองค์ทรงบริโภคนั้น ครั้นตะกวดได้บริโภคนั้นแล้วก็รู้สึกมีรสโอชาจึงแลบชีวหาของตนเอง พระพุทธเจ้าทรงทศนาการเห็นลิ้นตะกวดที่แลบออกมาเลียปาก แดกออกเป็น 2 ซีก ก็ทรงแหย่มพระโอษฐ์ตรัสทำนายบอกแก่พระมหาอานนเถรว่า

จำเดิมตั้งแต่นี้ไปภายหน้า เกาะโคกหมันนี้จะมีแผ่นดินงอกออกกว้าง แล้วจะเกิดเป็นนคร
หนึ่ง ส่วนสัตว์ตะกวดนั้นที่แอบได้ขึ้นพระสัทธรรม ครั้นเมื่อสิ้นชีพแล้ว จะได้บังเกิดบน
สวรรค์แล้วจะได้จุติลงมาเป็นกษัตริย์ครองกรุงอินทปรีตนคร และพระราชบุตรของ
กษัตริย์องค์นั้นจะได้เสด็จมายังที่ตรงนี้ จึงพญานาคที่ได้มาฟังพระธรรมเทศนานี้เองจะได้
มาสร้างพระนคร เป็นราชธานีใหญ่ ให้แก่ราชบุตรของกษัตริย์องค์นั้นประทับอยู่ แล้ว
ขนานนามพระนคร เรียกว่า “กรุงกัมพูชาธิบดี” จากนั้นพระอินทราธิราช จะได้มาสร้าง
ปราสาทถวาย แล้วเรียกนามเมืองว่า อินทปรีตนคร เป็น 2 ชื่อ และบรรดามนุษยชาติใน
พระราชธานีนี้จะพูดจาสิ่งใด ๆ ไม่ค่อยยังยืนอยู่ในสัตยานุสัยโดยพระบุตรกษัตริย์ตั้งอยู่
แผ่นดินมีชาติกำเนิดจากสัตว์ตะกวดมีลิ้นแผดแยกออกเป็น 2 ซีก ครั้นทรงตรัสทำนายทาย
เหตุการณ์ ณ ที่นั่นเสร็จแล้ว ก็เสด็จพระดำเนินไปทรงทำนายเหตุการณ์ ณ ประเทศอื่นที่
อื่น ๆ ต่อไป จนบรรลุถึงนครกุสินาราย เสด็จเข้าสู่ราชอุทยาน ประทับอยู่ภายใต้ต้นรังทั้งคู่
แล้วจะได้เสด็จเข้าสู่พระบรมนฤพาน เวลานั้นมีพระอรหันตญาณพร้อมทั้งบรรดามหา
กษัตริย์มาเฝ้าคอยปฏิบัติต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตามเค้าแห่งประเพณี สมเด็จพระ
ชินศรีได้เสด็จเข้าสู่พระบรมนฤพาน ณ วันอาศาร เดือน 6 ปีมะเส็ง สัมพุทธศก” (ราช
พงศาวดารกรุงกัมพูชา, 2513 : 7-10)

ถัดจากพุทธทำนาย คือ “ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา” ตามคำโบราณซึ่งได้เล่าสืบต่อ ๆ กัน
มาตั้งแต่เดิม เมื่อพระพุทธศักราชได้ทำไฉนไม่ปรากฏ พบว่าพญานาคเข้ามาเกี่ยวข้องกับพงศาวดาร
การกำเนิดบ้านเมืองของเขมร โบราณอย่างเห็นได้ชัด ทั้งยังเป็นต้นตอของตำนานเรื่อง “พระทอง-
นางนาค” ที่โด่งดังและเป็นเรื่องเล่าที่นิยมและสร้างเกียรติภูมิของชาวเขมร ดังต่อไปนี้

“ในกาลครั้งนั้นมีกษัตริย์จามพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามอัศไชยราช พร้อมด้วย
เสนาม้ายและข้าราชการบริวารประมาณ 500 ได้เสด็จลงสำเภา ใ้ไบออกจากพระนครแห่ง
พระองค์ไป เพื่อเสด็จประพาสในท้องทะเลหลวง ครั้นถึงกลางมหาสมุทรสำเภาได้ถูกลม
พายุร้ายพัดมาจนกระทั่งถึงเขาดงรัก ซึ่งเวลานั้นเป็นฝั่งแห่งมหาสมุทร สำเภาถูกลมพายุพัด
มากระทบเขานั้น ก็แตกทำลายก็เสด็จกลับคืนพระนครไม่ได้ พระองค์จึงได้สร้างเมืองขึ้น
ที่ฝั่งทะเล เพื่อให้ไพร่พลจะได้อยู่อาศัย และที่นั้นอยู่ใกล้กับเกาะโคกหมัน พระเจ้าอัศไชย
ราชประทับอยู่ที่เมืองสร้างใหม่ ณ ฝั่งทะเลนั้นราว 50 ปี จึงบังเกิดมีพระราชบุตรพระองค์
หนึ่งทรงพระนามกระวาพราห ครั้นพระราชบุตรได้ 20 พรรษา พระเจ้าอัศไชยราชผู้เป็น
พระราชบิดาก็เสด็จสู่สวรรคต พระชนมายุได้ 70 พรรษา

พระเจ้ากระวาพราชก็ได้ขึ้นครองราชสมบัติแทนพระบิดา ครั้นอยู่ต่อมาก็มีพระราชบุตรา บุตรี สืบสันตติวงศ์ต่อเนื่องกันมาเป็นลำดับ จนกาลช้านานประมาณหลายชั่วกษัตริย์พระพุทศักราชได้ทำไต่ทาบปรากฏไม่ ถึงรัชกาลของกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเจ้าอาทิตย์วงษ์ ครองกรุงอินทปรัตบุรีศรีมหานคร อยู่ทิศอุดร พระองค์มีพระราชบุตร 5 พระองค์ ทรงจัดให้พระราชบุตร 4 พระองค์ไปครองเมืองประจันตประเทศ ซึ่งตั้งอยู่รอบพระมหานครทั้ง 4 ทิศ ในพระราชบุตรทั้งสี่ มีพระราชบุตรองค์กลางพระองค์หนึ่ง ทรงพระนาม “พระทอง” ผู้ครองประจันตประเทศอยู่ข้างทิศทักษิณ ส่วนพระราชบุตรสุดท้องนั้นยังทรงพระเยาว์อยู่พระราชบิดาจึงให้ประทับอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่งในพระนครกับพระองค์ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระราชบุตรทั้ง 4 ก็เป็นดังเช่นสามนตราช ครั้นถึงฤดูกาลทศมาส ก็เข้ามากราบถวายบังคมพระราชบิดาได้ขาด ครั้นกาลล่วงต่อมา ถึงเวลาที่จะเข้ามาถวายบังคมพระราชบิดาดังเช่นเคยอีก พระราชบุตรทั้ง 4 และสามนตราชใหญ่น้อยทั้งปวงก็พากันเข้ามาในพระมหานครพร้อมกัน แต่ในขณะที่นั้นสมเด็จพระราชบิดาทรงพระประชวรมีพระอาการหนัก จะออกมายังท้องพระโรงให้พระราชบุตรและสามนตราชทั้งหลายเข้าเฝ้าถวายบังคมพระองค์ไม่ได้ จึงตรัสใช้ให้พระราชบุตรสุดท้อง ออกมารับสามนตราชแทนพระองค์ ณ ท้องพระโรงในพระมหาปราสาท พระราชบุตรซึ่งเป็นพระอนุชาองค์น้อยทรงพระดำริในพระทัยว่า ควรตัวข้าจำต้องนั่งภายใต้เศวตฉัตรจึงจะปรากฏว่าเป็นผู้แทนพระองค์พระราชบิดา เมื่อได้ทรงดำริตกลงในพระทัยดังนั้นแล้ว เมื่อเวลาเสด็จออกพระราชบุตรองค์น้อยก็เสด็จขึ้นประทับบนบัลลังก์ ซึ่งตั้งอยู่ภายใต้เศวตฉัตร ทรงรับสมเด็จพระเชษฐาและสามนตราชตามราชประเพณีแห่งกษัตริย์

ขณะนั้นบรรดาพระยาสามนตราชก็กราบถวายบังคม เมื่อเสร็จแล้วก็กลับคืนไปยังบ้านเมืองแห่งตน แต่ส่วนพระทอง เมื่อเสด็จถึงพระนครของพระองค์แล้ว ทรงได้คิดปริกษาหารือกับมุขมนตรีทั้งปวงว่า บัดนี้พระราชบิดาทรงพระมหากรุณาธิคุณยกพระอนุชาธิราชให้ครองพระนครหลวงเป็นใหญ่กว่าเราทั้งหลาย ซึ่งแม้แต่เป็นเชษฐาก็ต้องกราบถวายบังคมดังนี้ไม่ควรเลย พระทองจึงยกกองทัพกลับมาล้อมพระราชธานีพระราชบิดา พระเจ้าอาทิตย์วงษ์ทรงทราบก็ทรงพระพิโรธ เวลานั้นพระราชบุตรองค์น้อยจึงกราบทูลขอรับอาสาพระบิดาออกไป ได้พบกับพระทองที่กองทัพ แล้วกราบทูลสมเด็จพระเชษฐาตามเรื่องที่สงสัยว่า “พระราชบิดาจะได้ทรงมอบราชสมบัติให้แก่กระหม่อมฉันนั้นหามิได้ คือพระราชบิดาทรงพระประชวร จึงโปรดเกล้าฯ ให้กระหม่อมฉันออกมารับสมเด็จพระเชษฐาและสามนตราชแทนพระองค์เท่านั้น” เมื่อพระทองได้ทรงฟังข้อความทราบสิ้นแล้ว ความที่พิโรธโกรธเคืองมาแต่ก่อนนั้น ก็กลับกลายเป็นตลกพระทัยหัวนไหวต่อพระราชอาญาแห่งพระราชบิดา จึงทรงอ่อนวอนพระอนุชา ขอให้เข้าไปกราบทูลอ่อน

วอนพระบิดาขอรับสารภาพ อย่าให้ถึงต้องรับพระราชอาญา สมเด็จพระอนุชาที่กลับมาเข้าเฝ้าพระบิดาอ่อนวอนขอให้ทรงลดการลงพระราชอาญา แต่สมเด็จพระราชบิดาหยาบมขกพระราชอาญาไม่ ครัสสั่งเสนามาตย์ให้ไปกุมพระทองไปสำเร็จโทษเสียตามกฎอัยการศึก

ขณะนั้นพระราชบุตรพระองค์น้อย พร้อมด้วยเสนามาตย์จึงกราบบังคมทูลแถลงว่า “พระทองนั้นมีความผิด สมควรรับพระราชอาญาถึงประหารชีวิตโดยแท้ แต่ทว่ามีความชอบต่อราชการแผ่นดิน ด้วยนครฝ่ายทิศทักษิณเธอเป็นผู้รักษา ได้ปกครองชาวประชาให้อยู่เป็นสุขหาได้กระทำใ้ราษฎรได้ทุกข์ฤาเดือดร้อนแต่อย่างใดไม่ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงนี้ไซ้เห็นว่า พระราชบุตรผิดแต่หนึ่งครั้งพลั้งแต่หนึ่งคราวสมควรจะโปรดพระราชทานชีวิตไว้ เพียงแต่สอนให้ทราบความผิดสักครั้งหนึ่งก็จะเป็นการควรอยู่” บัดนั้นสมเด็จพระอาทิตย์ทรงตรัสว่า ถ้าลูกคนใดไม่ตั้งอยู่ในความซื่อสัตย์กตัญญูแล้วก็ไม่อยากได้ยื่นชื่อเสียงเลย จะเอาไว้ให้อยู่ใกล้ชิดนานต่อไปไม่ได้ เพราะได้เกิดเรื่องแตกร้ายความสามัคคีต่อกันดังนี้เสียแล้ว ต้องตัดผมและขบไล่ให้ออกจากบ้านเมืองไปเสีย มุขมนตรีก็รับพระราชโองการพากันยกทหารออกไปถึง ณ ที่พระทองประทับ แล้วก็โจมตีพระทองกับพวกพ้องทั้งหญิงชาย ตัดผมที่เกล้ามวยทั้งไพร่นายเสียดเสร็จแล้ว ก็ขบไล่ให้ออกจากเมืองทั้งครอบครัว เมื่อพระทองกับบริวารถูกขับออกจากเมืองไปนั้น พากันเดินไปในป่าทางทิศทักษิณจนสิ้นเขตพระนครก็ไม่เห็นมีทำเลที่ใดซึ่งเหมาะสมที่จะอาศัยอยู่ได้จึงพากันเดินทางต่อไปอีก ส่วนพวกเสนามาตย์ที่มาขบไล่พระทอง เมื่อเห็นพระทองกับพรรคพวกออกไปไกลพ้นอาณาเขตบ้านเมืองแล้ว ก็นำความมากราบทูลพระเจ้าอาทิตย์ตามประพฤติเหตุให้ทรงทราบทุกประการ พระเจ้าอาทิตย์จึงทรงพระกรุณาให้พระราชบุตรองค์น้อยไปครองเมืองฝ่ายทักษิณแทนพระทองสืบไป

บัดนี้จะได้กล่าวถึงพระทอง ซึ่งอพยพครอบครัวเดินทางต่อไปในอารัญ จนบรรลุถึงนคร โลกหมันใกล้ชิดกับเขตแดนจามจึงสั่งให้ครอบครัวหยุดเพื่อตรวจขานชื่อ ที่ตรงนั้นจึงเรียกกันว่า “บ้านครัวขาน” ครั้นกาลนานมาก็เลยเรียกบ้าน “กูขาน” (หรือเมืองกูขันท์) พระทองรับสั่งให้สร้างพลับพลาเป็นที่ประทับ ณ ที่ตำบลนั้น ส่วนบรรดาผู้คนครอบครัวที่ตามเสด็จมา ก็ให้แยกกันออกเป็นหมู่เป็นกอง ไปตั้งบ้านช่องอยู่ตามตำบลที่ต่าง ๆ และพระทองได้ทรงทำไมตรีเป็นมิตรกับกษัตริย์จาม ด้วยทรงเห็นว่า พื้นแผ่นดินอาณาเขตของจามกว้างขวาง พอจะสร้างเป็นราชธานีใหญ่ได้ จึงให้นักปราชญ์จัดการแต่งเปลี่ยนแปลงหนังสือสันสกฤตเป็นหนังสือขอมตลอดถึงคำพูดก็ให้ใช้พูดภาษามคธและสันสกฤต ปนกับภาษาจามโดยเหตุนี้ภาษาจามมีบางคำคล้าย ๆ กับภาษาเขมร แต่ครั้นกาลนานมา ภาษาคำพูดต่าง ๆ ก็ยิ่งผันแปรผิดแผกจากกันมากขึ้น และในเวลานั้นพระสงฆ์องค์

เจ้าก็ยังมี ฤเวลานานมา พระทองกับกษัตริย์จาม เกิดแตกความสามัคคีเกิดวิวาทกันขึ้น พระทองให้ยกกองทัพไปจับไล่กษัตริย์จาม ๆ จึงหนีไปอยู่เมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นอาณาเขตของนครศรีสัตตนาคนหุต

ครั้นอยู่ต่อมาวันหนึ่งพระทองได้ชวนมหาดเล็กซึ่งเฝ้าแหม่นอยู่นั้นให้เสด็จประพาสพระองค์ทรงม้าอัสครเป็นที่นั่ง ทรงขับลัดตัดหาดทรายไปประพาสที่เนินโคกหมั่น ครั้นเวลาบ่ายน้ำทะเลขึ้นมาจากทิวมหาดทราย จะเสด็จกลับคืนก็ไม่ได้เพราะติดน้ำ จึงจำต้องประทับอยู่ ณ ที่นั้นจนถึงราตรีกาลครั้นเวลาดึกสงัด นางท้าววิกุมารีซึ่งเป็นราชบุตรของพญานาคได้นำบริวารล้วนแปลงกายเป็นสาวสวรรค์พากันขึ้นมาเล่นยังหาดทราย ตามปรกติกาลดังเช่นเคย ฝ่ายพระทองเมื่อได้ทรงเห็นนางนาฏนารีอันมีรูปโฉมโฉมพรรณก็มีพระทัยปะดิพัทธ์ จึงผูกสมรักรักใคร่ขอเป็นไมตรีกับนางกุมารีนาคา ฝ่ายนางนาคาก็ลิเน่หาดตอบด้วย แต่ยังไม่ทันเออววย นางขอปฏิญาณถวายให้รั้งรออีก 7 ทิวา ขอให้พระทองจัดเครื่องราชบรรณาการนำมาประดิษฐานคอยถวายพระบิดาไว้ ณ สถานที่นั้น คงสำเร็จเป็นแม่นมั่นดังพระทัยปรารถนา ทูลเสร็จแล้วนางนาคก็อำลาลงไปสู่ยังนาคพิภพ ส่วนพระทองเมื่อน้ำลดลงแล้วก็เสด็จกลับคืนมาสู่สำนักเดิม ครั้นถึงกำหนดครบ 7 วัน พระทองก็ทรงจัดสรรเครื่องราชบรรณาการ พร้อมด้วยเสนามาตย์ราชบริพารพากันแห่แทนพระทองนำเสด็จไปประทับคอยอยู่ที่เนินโคกหมั่น ฝ่ายนางนาคเมื่อจากพระทองกลับคืนไปยังพิภพนาคแล้ว ก็เข้าไปเฝ้าพระราชบิดามารดา ทูลแถลงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องตามที่ เป็นมากับพระทอง ให้ทรงทราบทุกประการ

ฝ่ายพระยาขงศ์เมื่อทรงฟังแล้วก็ยอมตามพระทัยแห่งพระราชบุตร แล้วพญานาคก็พาพระธิดาพร้อมด้วยพระวงศานุวงศ์ องค์อรุณเสนาโยธาหาญขึ้นมาสู่ยังลานเกาะโคกหมั่น ก็ได้พบกันกับพระทอง ต่างฝ่ายได้รับรองด้วยความโสมนัสปรีดา แล้วพญานาคทรงไต่ถามพระทองถึงตระกูลวงศ์ เมื่อพระยาขงศ์ทรงทราบก็ยินดี ยอมยกพระราชบุตรให้เป็นเทพีในพระทอง แล้วพญานาคก็สำแดงฤทธาสูบคงคามหาสมุทรที่ตรงนั้น ให้น้ำลดงวดแห้งลง จึงทรงนฤมิตเป็นพระนครบรรพราชธานี มีป้อมปราการอันโอฬารพร้อมเสร็จ จึงเสด็จพญานาคให้แต่งปราสาทถวายสมเด็จพระสุณิสา แล้วทำพิธีอวาหะมงคลภิเษกพระราชบุตร เป็นพระมเหสีแห่งพระทองให้ครองพระนครโคกหมั่น ทรงพระนาม “พระบาทสมเด็จพระเทวษย์อัครราชย์” เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ผลัดนามพระนครใหม่ ตามเหตุซึ่งได้เกิดโดยฤทธิพญานาคนฤมิต เรียกว่า “กรุงกัมพูชาธิบดี” พระเจ้าแผ่นดินองค์นี้เป็นปฐมกษัตริย์ ทรงยกนางนาคเป็นเอกอัครมเหสี มีนางว่า “ท้าวดีบรมบพิตร” เมื่อเสร็จการพระราชพิธีราชาภิเษกแล้ว พญานาคพร้อมด้วยบริวารก็อำลาพระสุณิสา และพระราช

บุตรก็กลับลงไปสู่ยังที่สำนักแห่งตน ฝ่ายพระทองมีพระไทยจะใคร่เห็นพิภพนาคนเป็นนักหนา จึงได้วอนว่ากับนางนาคขอให้ช่วยพาไปดูสักที นางทาวดีจึงให้เกาะผ้าสไบพาดันลงไป จึงไปดูพิภพนาคนได้ แล้วจึงเสด็จกลับคืนมา โดยเหตุนี้ จึงเกิดมีเป็นบทเพลง “พระทองนางนาค” ตั้งแต่ครั้งนั้น ปรากฏสืบมาจนตลอดถึงปัจจุบันนี้ (ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา, 2513 : 11-18)

6. พญานาคในพงศาวดารมอญพม่า (ประชุมพงศาวดารเล่ม 2, 2506) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ขุนสุนทรไกรกรมพระอาลักษณ์ และให้ขุนอักษรรามัญ นายจำเปรียญ นายสุคเปรียญ นายจุนหนึ่ง รวม 4 นายเป็นล่าม แปลคัดออกจากหนังสือรามัญโบราณเป็นภาษาสยามเมื่อ พ.ศ. 2400 (จ.ศ. 1219) เนื้อหานิทานมอญเป็นเรื่องกำเนิดเมืองหงสาวดี กล่าวถึงชาวอินเดียมาจับจองดินแดนสุวรรณภูมิที่อยู่ตอนใต้ของพม่า ซึ่งต่อไปจะเป็นดินแดนมอญ มีการกล่าวถึงนางนาคได้เสพสมัครสังวาสกับราชโอรสกษัตริย์องค์หนึ่ง แล้วตกกลุมาเป็นไขทิ้งให้ฤาษีเลี้ยง จนไขแตกก็กลายเป็นนารูปงาม ต่อมาได้เป็นมเหสีกษัตริย์ มีราชโอรส 2 องค์ เนื่องจากเป็นเชื้อสายนาค นางมเหสีถูกวางยาจนตาย แต่ในที่สุดได้รับความช่วยเหลือจากพระอินทร์ขับไล่สัจจาทูโลกกับพวกแขกออกไปแล้วสร้างเมืองหงสาวดีจนสำเร็จด้วยบุญญาธิการของเชื้อสายนาค ดังมีเรื่องราวต่อไปนี้

“ในภูเขาแครงนาค คือภูเขาหงอนนาคนั้น มีพระฤาษีองค์หนึ่งชื่อโลมดาบสอาศัยอยู่ ยังมีนางนาคตัวหนึ่งแปลงเพศเป็นนางกุมารี ขึ้นมาเที่ยวอยู่ที่ภูเขาแครงนาค ครั้นนั้นยังมีเพชฌาทรคนหนึ่ง เป็นบุตรพระเจ้ากสิงครายธูร์ เทียมมาถึงภูเขาแครงนาค ครั้นเห็นนางนาคกุมารีรูปงามก็มีจิตรักใคร่ ได้ร่วมสังวาสกับนางนาคกุมารีนั้น นางนาคก็มีครรภ์ตกฟอง ๆ หนึ่งสีขาวสะอาดเหมือนสีเงิน เพชฌาทรได้เห็นฟองนาค จึงรู้ว่ากุมารีนั้นเป็นชาตินาค ก็มีจิตเบื่อหน่ายหลีกหนีไปจากที่นั้น นางนาคก็ทิ้งฟองไว้ในที่นั้น ก็กลับลงไปเมืองนาค เพลววันหนึ่งพระโลมดาบสเที่ยวหาผลไม้ ได้เห็นฟองนาคก็เก็บมารักษาไว้ ครั้นถึงกาลถ้วนกำหนดสิบเดือน ฟองนั้นก็แตกออกเป็นกุมารีมีรูปศรีอันงาม พระโลมดาบสก็เลี้ยงรักษาไว้ เมื่อกุมารีจำเริญขึ้นตั้งอยู่ในปฐมวัยนั้น นายพรานคนหนึ่งเป็นชาวเมืองรัมวดี ได้เห็นนางกุมารีรูปงามประหลาด ก็ไปทูลพระเจ้าเสนะคงคาให้ทราบ พระเจ้าเสนะคงคาจึงใช้อำมาตย์คนหนึ่งออกไปขอต่อพระโลมดาบส ครั้นได้มาแล้วจึงตั้งให้เป็นพระอัครมเหสีทรงพระนามพระวิมลราชเทวี มีพระโอรส 2 องค์ พระราชกุมารผู้พี่ประสูติเมื่อเพลามีสุริยคาห์ จึงให้ชื่อว่าสมละกุมาร พระราชกุมารผู้น้องนั้นประสูติเมื่อพระอาทิตย์เป็นสุริยคาห์แล้วและเป็นเพลามอกขาบริสุทธี จึงให้ชื่อว่าวิมลกุมาร

เมื่อพระราชกุมารทั้งสองนั้นจำริ้ววัยใหญ่ขึ้นแล้ว พระอัคมเหสีผู้เป็นมารดานั้น ก็มีจิตกำเริบด้วยโทสะกล้า เมื่อพิโรธขัดเคืองทางทาสินางสนมผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ตายด้วยกำลังพิษนาค เพราะพระอัคมเหสีนั้นเป็นชาตินาค จึงกราบทูลตามเรื่องความที่ตนได้ฟัง มาให้พระเจ้าแสนะคงคาทราบ แล้วพระเจ้าแสนะคงคาตรัสสั่งให้ปุโรหิตประกอบยาให้ พระอัคมเหสีประพรมผัดต่างเป็งนวล พระอัคมเหสีนั้นเป็นชาตินาคจริง ครั้นถูกต้องยานั้นแล้วก็เกิดโรคชুবผอมอดโรยถอยกำลังไปถึงแก่กรรม คนทั้งหลายจึงรู้ว่านางเป็นชาตินาคจริง อำมาตย์ทั้งปวงได้ทราบเหตุดังนั้นแล้ว ก็ไม่ยอมให้พระราชกุมารทั้งสองอยู่ในพระนคร จึงกราบทูลให้เชิญพระราชกุมารทั้งสองนั้นมอบให้แก่พระโลมาดาบสผู้เป็นพระอัยกาไว้ พระราชกุมารทั้งสองพี่น้องจึงไปถวายเป็นทาสอยู่ในพระเจ้าอรินทรมหาราช ณ เมืองสุธรรมวดี และพระราชกุมารทั้งสองนี้รูปร่างกิริยาอาการก็เรียบร้อย แล้วฉลาดในราชกิจน้อยใหญ่ด้วย เป็นคนโปรดสนิทชิดใช้พระเจ้าอรินทรมหาราช ๆ ทรงใช้สอยเข้าออก ณ ภายใน นางภัทรราชกุมารีผู้เป็นพระธิดาของพระเจ้าอรินทรมหาราชมาผูกพันรักใคร่กับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ครั้นพระเจ้าอรินทรมหาราชทราบเหตุนั้นก็ทรงพระโกรธ ตรัสสั่งจะให้จับพระราชกุมารทั้งสองประหารชีวิตเสีย พระราชกุมารทั้งสองนั้นก็รู้ตัวก็รีบหนีมาหาพระโลมาดาบส แล้วบอกความนั้นให้ทราบทุกประการ

พระญาติจึงสั่งสอนว่า หลานทั้งสองอย่าอยู่ในที่นี้เลย พระเจ้าอรินทรมหาราชทราบแล้ว ราชภัยคงจะมาถึงตัวหลานทั้งสองเที่ยงแท้ ประเทศที่หงสาวดีมีในที่โน้น คำโบราณเล่าสืบ ๆ กันมาว่า จะเป็นราชธานีใหญ่ขึ้นเมืองหนึ่ง บัดนี้ประเทศที่นั่นค่อนข้างเป็นแผ่นดินแล้ว แต่ยังไม่เป็นอาณาเขตของผู้ใด หลานทั้งสองจงข้ามไปตั้งอยู่ที่นั่นเถิด จะพ้นภัยอันตรายและอยู่เกษมสุขสืบไป พระราชกุมารทั้งสองรับคำพระดาบสแล้ว ก็เที่ยวเกลี้ยกล่อมได้คนร้อยเจ็ดสิบคน จึงเอาไม้ไผ่มัดเข้าเป็นแพสิบเจ็ดแพ ครั้นถึงเทศกาลเดือนสิบสองก็พากันลงแพทั้งร้อยเจ็ดสิบคน สิบคนต่อแพ แล้วข้ามมาจากฝั่งภูเขาแครงนาค ไปข้างทิศตะวันตกจนถึงประเทศหงสาวดีแล้ว เข้าจอดแพอยู่ข้างริมภูเขาชอยกระบัง แล้วพากันขึ้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่สมควรทั้งร้อยเจ็ดสิบคนแล้ว คนทั้งหลายที่อยู่บ้านชายป่าข้างทิศตะวันตกนั้น ครั้นรู้ว่าพระราชกุมารทั้งสองข้ามมาตั้งอยู่ที่นั่นก็แตกตื่นพากันมาอยู่ด้วยพระราชกุมารทั้งสิ้น ได้คนประมาณพันเศษ พระราชกุมารทั้งสองจึงคิดปรึกษากันว่า บัดนี้พวกพลของเรา也多มากขึ้นแล้ว เราจะสร้างพระนครเป็นที่อาศัยอยู่ในประเทศที่ไรเล่า

ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ทราบความคำริชของพระราชกุมารทั้งสองนั้นแล้ว ก็ทรงระลึกถึงพระพุทธพยากรณ์ที่สมเด็จพระพุทธเจ้าได้ทำนายไว้แต่ก่อนนั้นด้วย จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์นครวัตถิเกือเชือกประดับพลอยเท่าผลมะยมเป็นสายบรรทัดวัด

ที่ ๆ จะสร้างพระนคร เสด็จลงสู่สำนักพระราชกุมาร แล้วจึงถามว่า ท่านทั้งสองนั่งปรึกษา กันด้วยการสิ่งไร พระราชกุมารทั้งสองบอกว่า ถ้าดังนั้นท่านทั้งสองอย่าวิตกเลย การทั้งนี้ ไว้เป็นพนักงานของเรา ๆ จะช่วยจัดแจงสร้างให้ได้ดังประสงค์ พระราชกุมารทั้งสองกับ คนห่าร้อยเศษ ได้ยินดังนั้นแล้วก็ชื่นชมยินดียิ่งนัก พระอินทรนครวัดก็ทรงยืนอยู่ในข้าง ทิศพายัพแล้ว ก็ทอดพระเนตรดูไปเห็นประเทศข้างทิศตะวันออกที่หงส์ทองจับอยู่นั้นเป็น ที่ชัยภูมิสมควรจะสร้างพระนครได้ แต่ประเทศนั้นสจาดทุกโลกกับพวกแขกเจ็ดสิบคนไปตั้ง รักษาอยู่พวกสจาดทุกโลกเห็นนายนครวัดก็มาจัดแจงการจะสร้างพระนครดังนั้นจึงห้ามว่า ดูครอจารย์ ตัวท่านก็เป็นพราหมณ์ ด้วยที่ตำบลนี้เป็นที่ของเรา พระเจ้าบัณฑิตบูรพาเยนผู้ ครองเมืองพิทยานาครัม ตรัสให้เราทั้งปวงมารักษาไว้ ท่านจะสร้างเมืองลงในที่ของเรานี้ ไม่ควร นายนครวัดก็จึงตอบว่า ประเทศที่นี้เราได้สังเกตกำหนดไว้แต่ก่อนแล้วว่าจะสร้าง พระนคร บัดนี้ ท่านว่าเป็นของท่าน ไม่ชอบ ถ้าเป็นที่ของพวกท่านจริงแล้ว สิ่งของสำคัญ ที่ท่านจดหมายไว้มีอยู่หรือประการใด

พวกสจาดทุกโลกตอบว่าแต่ก่อนประเทศที่นี้ยังเป็นทะเลลึกได้สิบสามวา พระเจ้า บัณฑิตบูรพาเยนเจ้าของเราได้ให้เอาเสาศิลามาตั้งไว้ท่อนหนึ่ง ยาวเจ็ดศอก ใหญ่ห้ากำ ได้จารึก อักษรศักราชปีเดือนวันคืนขึ้นแรมไว้เป็นสำคัญ มีแจ้งอยู่จนทุกวันนี้ เราจึงว่าเป็นของเรานายนครวัดก็ จึงตอบว่า ซึ่งท่านทั้งปวงได้จารึกจดหมายอักษรในสิ่งของไว้เป็นสำคัญ แล้วทิ้งลงไว้เมื่อน้ำลึกได้สิบสามวานั้น เป็นการทำภายหลังเราดอก เราได้จดหมายของไว้ แต่เมื่อน้ำยังลึกได้ 23 วาโน้นแล้ว เมื่อประเทศที่นี้ยังเป็นทะเลน้ำลึกได้ 23 วานั้น เราได้เอา ทองคำท่อนหนึ่งยาวเจ็ดศอก ใหญ่เจ็ดกำ ได้จารึกอักษรมาตั้งไว้เป็นสำคัญ มีแจ้งอยู่จนทุกวันนี้ เราจึงว่าประเทศที่นี้เป็นของเราก่อน สจาดทุกโลกจึงว่า ถ้ามีจริงอย่างท่านว่านั้นแล้ว เพลาพรุ้งนี้ท่านจงเอาของสำคัญมาชี้ให้เราเห็น เราก็จะเอาของสำคัญของเรามาชี้ให้ท่านดู ถ้าสมจริงดังท่านว่านั้นแล้ว ข้าพเจ้าจะถ่วงเถียงอะไรได้เล่า นายนครวัดก็กับสจาดทุกโลกได้ สัญญากันไว้จะนี้ ในเพลากลางคืนวันนั้น สมเด็จพระอินทรราชจึงเนรมิตเสาทองคำทั้ง แท่งท่อนหนึ่ง พร้อมไปด้วยลายลักษณ์อักษรศักราชปีเดือนวันคืนขึ้นแรมให้มีไว้ ลึกลงไป แต่ได้เสาศิลาของพวกแขกอีก 10 วา

ครั้น ณ วันรุ่งขึ้น คนทั้งสองฝ่ายมาประชุมกันพร้อมแล้ว สจาดทุกโลกจึงให้พวก แขกขุดลงไปลึกสิบสามวา เอาเสาศิลาขึ้นมาชี้บอกแก่นายนครวัดก็มีทั้งลายลักษณ์อักษร ฝ่ายนครวัดก็ให้พวกมอญขุดได้เสาศิลาลึกลงไปอีก 10 วา เอาเสาทองคำขึ้นมาชี้ให้สจาด ทุกโลกกับพวกแขกเห็น พวกมอญทั้งปวงก็ให้เห็นเสาทองคำ ทั้งศักราชปีเดือนวันคืนขึ้นแรม ประจักษ์แจ้งตามสัญญาที่ได้ไว้ไว้แต่ก่อน สจาดทุกโลกกับพวกแขกทั้งปวงได้เห็นเสาทองคำ

ทั้งจารึกจดหมายเป็นสำคัญ จริงดังนั้นแล้ว ก็กลัวไม่อาจโต้เถียงได้ ก็พ่ายนครวัดก็ไปตามสัญญา ประเทศที่พระอินทร์กับพวกแขกวิวาทกัน และชื่อของสำคัญแก่กันนั้นเป็นกลางเมือง เรียกว่าอินทจักรเมือง ครั้นภายหลังสร้างพระสถูปไว้ในที่นั้น เรียกว่า “กษัตริย์” หรือเจดีย์เห็นหลัก ครั้นพวกแขกพ่ายนครวัดก็ตามสัญญานั้นแล้ว พวกรามัญจึงขับไล่พวกแขกเสียจากที่นั้น สจาดทูโลกับบริวารทั้งปวงยกเสาศิลาลงแพแล้ว ก็ถอยแพออกไปจากที่นั้น ประเทศที่ถอยแพไปนั้นรามัญเรียกว่า “ตะรางจาระคะ” แปลว่า ประเทศที่ถอยแพไป เมื่อแพถอยออกไปจากที่นั้นแล้ว แพก็ถอยไปข้างทิศเหนือ ครั้นถึงที่ตำบลแห่งหนึ่ง เสาศิลานั้นก็ดำน้ำลงไป ประเทศที่เสาศิลาตกน้ำนั้น รามัญเรียกมาเต็งตะโมะ คำไทยว่า หลักศิลา

พวกสจาดทูโลก่อแพไปถึงตำบลแห่งหนึ่ง จอดแพไว้ในที่นั้นจึงปรึกษากันว่า เสาศิลาของเราก็ตกน้ำเสียแล้ว เรือใหญ่ที่จะแล่นข้ามไปเมืองเราก็ไม่มี ยากที่เราจะข้ามไปถึงเมืองพิทธานครได้ อนึ่งแม้เราข้ามไปถึงเมืองได้แล้ว พระเจ้าบันฑุราชาคงลงทัณฑ์แก่เราทั้งปวงเป็นมั่นคง อนึ่งพระเจ้าบันฑุราชาเล่า เมื่อทรงทราบเหตุนี้แล้วคงเคืองแค้นพระทัยแล้วจะยกกองทัพข้ามมาตีเอาประเทศหงสาวดีนี้ก็เป็นเที่ยงแท้ จำเราจะหยุดอยู่ที่นี้ คอยท่ากองทัพเจ้าของเราข้ามมาก่อนจึงจะชอบ ครั้นคิดดังนั้นแล้ว สจาดทูโลกับพวกแขกทั้งปวงก็พากันไปตั้งโรงหยุดพักอยู่ที่นั้น ประเทศที่พวกแขกขึ้นม้านั่งโรงอยู่นั้น รามัญเรียกว่า “ตายคะลา” คำไทยว่าโรงแขก

ฝ่ายพระอินทร์ก็ให้พวกมอญเอาเสาทองคำนั้นไปฝังไว้ในข้างทิศใต้ ครั้นภายหลังประเทศที่ฝังเสาทองคำไว้นั้น พวกรามัญได้ก่อพระสถูปบรรจุพระเกศธาตุไว้องค์หนึ่ง เรียกว่าพระเจดีย์ได้ชนะ ครั้นนั้นพระอินทรนครวัดก็เริ่มการจะสร้างพระนคร ทรงจับเชือกประดับพลอยอันมีสัญญาณประมาณเท่าผลมะยม ก็กระทำประเทศที่ได้เสาทองคำขึ้นมาทีหึ่งส่ทองทั้งคู่เคยจับอยู่แต่ก่อนนั้น ให้เป็นอินทจักรกลางเมือง ตั้งแต่นั้นมา ด้วยเดชอำนาจผลกุศลของพระราชกุมารทั้งสองได้สร้างกำแพงค่ายคูประตูหอรบ ทั้งพระราชวังปราสาททองเรือนยอดเสร็จตามพระพุทธเจ้าทำนายนั้นแล้ว จึงสมมตินามชื่อว่าเมืองหงสาวดี ได้ราชาภิเษกสมณะราชกุมารผู้ด้วยเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งห้า คือพระมหามงกุฎหนึ่ง พระขรรค์แก้วหนึ่ง ฉลองพระบาทหนึ่ง ฉลองพระองค์หนึ่ง เสวตฉัตรหนึ่ง เป็นเอกราชได้ครองศิริราชสมบัติในเมืองหงสาวดี สมเด็จพระอินทราชาเสด็จลงมาสร้างเมืองหงสาวดี เมื่อศักราชในตติยปริเฉทได้ 514 ปี เดือน 3 แรมค่ำหนึ่ง วันจันทร์ มฤคศิระฤกษ์ ครั้นนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปแล้วได้ 1116 พรรษา กษัตริย์ซึ่งได้ครองราชสมบัติในเมืองหงสาวดี ตั้งแรกเป็นปฐมกษัตริย์นั้นคือ สมณะกุมาร

ทรงพระนามพระเจ้าสักกรทัตหนึ่ง วิมลกุมารผู้เป็นอนุชาทรงพระนามพระเจ้าสักกรทัตที่สองหนึ่ง...” (รวมประหมพวงสาวดารเล่ม 2, 2506 : 6-9)

7. พญานาคในเรื่องพระร่วงอรุณกุมารเมืองสวรรคโลก (ประหมพวงสาวดารเล่ม 1, 2506 : 8-9) กล่าวว่ เมื่อพุทธศักราชได้ 500 ปีมะโรง สัมฤทธิศก พระยาอภัยคามินิศาจารย์บริสุทธิ อยู่ในเมืองหริภุญไชยนคร ได้ออกไปจำศีลอยู่ในเขาใหญ่เป็นนิจ ทำให้ร้อนถึงอาสน์นางนาคจนทนอยู่มิได้ต้องขึ้นมาในภูเขาใหญ่นั้น ได้พบพระยาจำศีลอยู่ที่เข้าไปปรนนิบัติ ได้หลับนอนอยู่ด้วยกันเป็นเวลาเจ็ดวัน นางนาคก็จะลาไป พระยาจึงให้ผ้ารัตตะกัมพล และพระธำมรงค์แก่นางนาคไว้ชมต่างพระองค์ นางนาคก็กลับลงไป พระยาก็กลับเข้ามาในเมืองดั่งเก่า ต่อมานางนาคตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์แก่นางนาคก็คิดว่าลูกในท้องไม่ใช่จะเป็นมนุษย์ที่เดียวและจะคลอดในเมืองนาคมิได้ เมื่อคิดดั่งนั้นแล้วนางก็ขึ้นมาถึงภูเขาที่เป็นอาสนะของพระยานั้น แล้วประสูติกุมารเอาผ้าแลแหวนที่ได้นั้นวางไว้ข้าง ๆ ส่วนนางหนีกลับไปเมืองนาค ครั้นนั้นมีพรานพเนจรคนหนึ่งออกไปหาเนื้อในป่าได้ยินเสียงกุมารร้องไห้ พรานก็เข้าไปดูจึงคิดว่าเด็กน้อยคนนี้ คงเป็นลูกท้าวหลานพระยาเป็นแน่เมื่อเห็นตนมาเกิดความกลัวจึงละทิ้งเด็กน้อยนี้แล้วหนีไป พรานจึงเอากุมารนั้นไปให้ภรรยาเลี้ยงไว้เป็นบุตรธรรม

เมื่อสมเด็จพระเจ้าอภัยคามินิศาจารย์ ไซ้ให้เสนาอำมาตย์สร้างพระมหาปราสาท จึงให้เกณฑ์ชาวบ้านมาถากไม้ พรานก็พากุมารนั้นเข้ามาด้วย ครั้นเมื่อเห็นแดดส่องต้องกุมาร ก็อุ้มกุมารเข้ามาในร่มพระมหาปราสาท ขณะนั้นพระมหาปราสาทก็โอนเอนไปมาหลายครั้ง พระเจ้าอภัยคามินิราชมีความสงสัย จึงให้เรียกนายพรานเข้ามาถาม พรานจะปิดบังอำพรางไม่ได้ ก็กราบทูลตามความจริงว่ามีคนเอาเด็กน้อยนี้ไปทิ้งไว้ในป่า ตนไปพบเข้าจึงเก็บมาเลี้ยงไว้เป็นลูก พระราชาจึงถามว่ามีอันใดอยู่ด้วยกุมารนั้นบ้าง พรานก็กราบทูลว่ามีแหวนและฝ้ายอยู่ด้วยกัน เมื่อราชาทอดพระเนตรเห็นของสองสิ่งนั้นแล้ว ก็รู้ว่าเป็นราชบุตรของตน พระองค์จึงให้รางวัลแก่พรานนั้นแล้วพระองค์จึงสั่งให้หาชะแม่นม รับเอากุมารนั้นมาเลี้ยงไว้ แล้วพระราชทานพระนามว่า “เจ้าอรุณกุมาร”

“พระยาอภัยคามินิศาจารย์บริสุทธิอยู่ในเมืองหริภุญไชยนคร ย่อมออกไปจำศีลอยู่ในเขาใหญ่ จึงร้อนถึงอาสน์นางนาคอยู่มิได้ ก็เกิดขึ้นมาในภูเขาใหญ่นั้น ก็มาพบพระยาอยู่จำศีลเธอก็มาเสพเมถุนด้วย นางนาค ๆ อยู่ได้เจ็ดวันก็แล้วจะลาไป พระยาจึงให้ผ้ารัตตะกัมพลและธำมรงค์ไปแก่นางนาคให้ชมต่างพระองค์ นางนาคก็กลับลงไป พระยาก็เข้ามาเมืองดั่งเก่า และนางนาคก็มีครรภ์แก่ และนางนาคก็ว่าลูกตัวนี้มีใช่เป็นไซ้ และจะเป็นมนุษย์ที่เดียว และจะคลอดในเมืองนี้มีได้แล้ว แล้วจึงขึ้นมาถึงภูเขาที่อาสน์แห่งพระยานั้น ก็ประสูติกุมาร ผ้าและแหวนนั้นนางก็ไว้แก่ลูกตน แล้วหนีลงไปเมืองนาค และมีพราน

พเนจรคนหนึ่งออกไปหาเนื้อในป่า ได้ยินเสียงกุมารร้องไห้ และพรานก็เข้าไปก็เห็นกุมาร พรานจึงเอากุมารนั้นไปให้ภรรยาตนเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม

และสมเด็จพระเจ้าอภัยคามินีราชใช้ให้เสนาอำมาตย์สร้างพระมหาปราสาท จึงให้เกณฑ์เอาชาวบ้านมาถากไม้ตั้งเสาศพระมหาปราสาท และพรานนั้นก็ต้องเกณฑ์มาถากไม้ จึงเอากุมารนั้นเข้ามาไว้ด้วยและร้อนด้วยรัศมีพระอาทิตย์ พรานนั้นจึงเอากุมารเข้ามาไว้ในร่มพระมหาปราสาท ๆ ก็โอนไปเป็นหลายที พระยาเห็นก็หลากพระทัย จึงให้เอาพรานนั้นเข้ามาถามดู และพรานจะพรางมิได้ก็บอกว่าลูกเขาซัดเสียในป่า และข้าพเจ้าเอามาเลี้ยงไว้เป็นลูก พระยาจึงถามว่ามีอันใดอยู่ด้วยกุมารนั้นบ้าง จึงกราบทูลว่ามีแหวนและผ้าอยู่ด้วยกัน และพระยาจึงให้พรานเอามาดู ก็รู้ว่าป็นราชบุตรแห่งตน พระองค์จึงให้รางวัลแก่พรานนั้น แล้วพระองค์จึงให้หาชะแม่มารับเอากุมารนั้นมาเลี้ยงไว้แล้ว พระองค์จึงให้ชื่อกุมารนั้นว่า “เจ้าอรุณราชกุมาร”

แล้วยังมีกุมารผู้หนึ่งอันเกิดร่วมชาติมนุษย์ด้วยนางอักรรมเหสีชื่อว่า “เจ้าฤทธิกุมาร” เป็นน้องอรุณราชกุมาร และเจ้าพี่น้องทั้งสองร่วมใจกัน และเจ้าอรุณราชกุมารได้พุทธทำนายพระพุทธรเจ้า เมื่อไปฉันเพลนอกบ้านปัญจมัชฌคาม และพระยาอภัยคามินีมาคิดแต่ในพระทัยว่า เมืองใดจะสมควรแก่ลูกแห่งกูนี้ จึงเห็นแต่เมืองสัจฉนาลัย ยังแต่พระราชธิดาและพระราชบุตรหามิได้ และพระยาอภัยคามินีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัจฉนาลัยก็ได้นามชื่อพระยาร่วง และพระเจ้าอรุณราชคือ “พระยาร่วง” นั้น และทั่วพระยาประเทศเมืองใด ๆ จะทนทานอาณาภาพพระองค์ก็หามิได้ มาถวายบังคมทั่วสากลชมพูทวีป” (ประชุมพงศาวดารเล่ม 1, 2506 : 8-9)

“พระร่วงลูกนางนาค” เป็นนิทานที่นิยมเล่ากันมากและแพร่หลายในดินแดนล้านนาก่อน ชื่อ “พระร่วง” ไม่ได้หมายถึงกษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งเท่านั้น แต่เป็นชื่อรวม ๆ ที่หมายถึงกษัตริย์แคว้นสุโขทัยทั้งหมด ประเด็นที่น่าสนใจคือ นิทานเรื่องพระร่วงลูกนางนาคที่พบในเอกสารไทย มักมีโครงเรื่องอย่างนิทานเรื่องนางนาคของมอญ มีชาวบ้านที่เป็นนายพรานบ้าง บางทีก็เป็นตาชายได้เลี้ยงลูกนางนาคที่คลอดทิ้งไว้ แล้วภายหลังลูกนางนาคได้พบพ่อจริงจนได้เป็นกษัตริย์ แสดงให้เห็นว่านิทานเรื่องนางนาคแห่งแคว้นสุโขทัยมีความใกล้ชิดมอญมากกว่าเขมร สอดคล้องกับสถานที่ตั้งแคว้นสุโขทัย และเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างเมืองมอญกับเมืองสุโขทัยคือเรื่องศาสนากับการค้าแล้วยังสอดคล้องกับนิทานมะกะโทที่เข้ามารับราชการอยู่ในราชสำนักพระร่วง ได้ราชธิดาพระร่วงเป็นเมีย แล้วหนีกลับไปเป็นกษัตริย์เมืองมอญ ต่อมาแคว้นโบราณต่าง ๆ ก็หยิบยืมเรื่องราวเหล่านั้นมาเขียนเป็นรูปแบบนิทานประจำเมืองของตนขึ้นมา

เพราะสังเกตจากเอกสารโบราณต่าง ๆ ในประเทศไทยที่ว่าด้วยเรื่อง “พระร่วงลูกนางนาค” มีทั้งตอนที่พระร่วงลูกกษัตริย์หริภุญไชย (ลำพูน) (หนังสือชินกาลมาลีปกรณ์, รัตนปัญญาเถระ, 2060-2071) บอกว่าพระร่วงเป็นลูกเทพธิดา นางเทพธิดาคองค์หนึ่งชายรูปงามคนหนึ่งแล้วใครจะร่วมสังวาสด้วย จึงแสดงมารยาหญิง ชายคนนั้นก็ร่วมสังวาสกับนางเทพธิดานั้น จึงเกิดบุตรชายคนหนึ่ง และบุตรชายคนนั้นมีกำลังมาก รูปงาม เพราะฉะนั้นชาวบ้านทั้งปวงจึงพร้อมใจกันทำราชาภิเษกบุตรชายคนนั้น บุตรชายซึ่งครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัยนั้น ปรากฏพระนามในครั้งนั้นว่า “โรจนราช ภายหลังปรากฏพระนามว่า พระเจ้าล่อ...” นอกจากนี้นิทานพระร่วงลูกนางนาคยังปรากฏพบเห็นใน “กรุงศรีอยุธยา” จากคำให้การชาวกรุงเก่า (แปลฉบับหลวงที่ได้มาจากเมืองพม่า) เล่าเรื่องพระร่วงลูกนางนาค (ต่อมาได้นำเรื่องนี้พิมพ์รวมอยู่ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 66) ผู้สนใจสามารถติดตามอ่านความพิสดารเรื่องของนาคในนิทานปรัมปราต่าง ๆ เหล่านี้ ผู้ศึกษาพยายามนำแก่นสำคัญของเรื่องมาเล่าสู่กันฟังเพียงเท่านี้ โดยเนื้อหาและเค้าโครงของเรื่องก็มีลักษณะการเล่าคล้าย ๆ กัน อาจเปลี่ยนแปลงเพียงชื่อของตัวละครและสถานที่ ให้สอดคล้องสัมพันธ์กับแว่นแคว้นบ้านเมืองต่าง ๆ ที่ได้หยิบยืมกันไปเล่าขานสืบต่อมา ด้วยเหตุที่นิทานปรัมปราที่มีความคงกระพันไม่มีวันสูญสิ้น ทำให้เรื่องราวของนาคได้แพร่กระจายไปทั่วทั้งดินแดนแถบนี้ และทำให้เข้าใจภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของคนไทยแต่ละกลุ่มได้เป็นอย่างดี ที่สำคัญก็คือคนไทยแต่ละกลุ่มในเอเชียอาคเนย์มีความเชื่อเรื่องนาคอย่างทรงพลังและเต็มเปี่ยม เป็นเหตุให้มีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรม จนเกิดเป็นคติชนและวรรณกรรมเกี่ยวข้องกับนาคมากมาย แง่มุมจากตำนานอาจนำไปใช้เป็นหลักฐานในการอธิบายประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และเป็นการขยายพรมแดนความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวของชนชาติไทยให้กว้างขวางและลุ่มลึกมากยิ่งขึ้น

นิทานปรัมปราเรื่อง “พระร่วงลูกนางนาค” เป็นการสร้างเอกภาพการรับรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรมให้เกิดขึ้นแก่ประชาคมมิเพียงท้องถิ่นใดถิ่นหนึ่งเท่านั้น แต่ในระดับภูมิภาคที่กว้างขวางออกไป ซึ่งนิทานปรัมปราเรื่องพระร่วงได้แพร่หลายเกี่ยวข้องกับกลุ่มคนทั้งที่ละโว้ (ลพบุรี) สุโขทัย ศรีสัชชนาลัย อยุธยา (กรุงเก่า) พะเยา เชียงใหม่ ลำพูน (หริภุญชัย) และเรื่องราวบางตอนก็สัมพันธ์กับประวัติเรื่องราวของพวกขอม มิพักต้องกล่าวถึงว่าพระร่วงมีตัวตนจริงหรือไม่ และหรือพระร่วงคือกษัตริย์ผู้นำองค์ใดในประวัติศาสตร์ แต่สิ่งซึ่งประชาชนแห่งภูมิภาคอันกว้างขวางรับรู้ก็คือ “พระร่วง” เป็นรูปแบบหนึ่งของผู้นำอันเป็นที่นิยม มีบุญญาธิการอิทธิฤทธิ์คุ้มตัว และคุ้มครองไพร่บริวาร ความนิยมเรื่องราวเหล่านี้แพร่หลายออกไปทั้งโดยรู้ต้นสายปลายเหตุ ถูกบันทึกไว้ทำนองเรื่องเล่าในเอกสารประเภทลายลักษณ์อักษร เช่น คำให้การชาวกรุงเก่า พงศาวดารเหนือ และตำนาน ประวัติศาสตร์ของพื้นเมืองภาคเหนือ (ชิตา สาระยา, 2539 : 198)

8. พญานาคในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง “ขุนทิง” เป็นวรรณกรรมที่น่าสนใจศึกษาและแพร่หลายในหมู่ชาวไทยอีสานรุ่นเก่า พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ กล่าวไว้ว่าเป็นวรรณกรรมที่มีอายุเก่ากว่า ศิลป์ชัย และสันนิษฐานว่าผู้นิพนธ์คือ พระสมณกลวงค์แห่งกรุงศรีสัตนาคานหุต นายพิฑูร มลิวัลย์ เป็นผู้ตรวจชำระจากต้นฉบับอักษร ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ คณะกรรมการฟื้นฟูวรรณคดีอีสาน เป็นผู้จัดพิมพ์เผยแพร่ ขุนทิงแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทโคลงสาร (ดูคำอธิบายได้จากบทนำเรื่อง “ขุนทิง”) ผู้ศึกษาหยิบยกตัวอย่างที่ปรากฏชื่อผู้ประพันธ์ในตอนหลังจาก “บทไหว้ครู” แล้วว่าดังนี้

“สารนี้ชื่อว่าสมณาเจ้า กลวงค์แก้วเกศ หาแล้ว
 มันหากบ่ถักข้อ ขอเจ้าอย่างเตียนแต่ก่อน”

(พิฑูร มลิวัลย์, 2511 : 2)

โคลงสารปรากฏชื่อ “สมณกลวงค์” จากข้างต้นนี้แสดงว่าเป็นพระภิกษุ หรืออาจจะเป็นตำแหน่งทางสงฆ์ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าประพันธ์ขึ้นเมื่อสมัยใด แต่นิทานปรัมปราเรื่องขุนทิงได้แสดงวิถีชีวิตของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงเป็นอย่างดี ค่านิยมในจารีตประเพณีท้องถิ่น เช่น การทำบุญทำทานเพื่อผลส่งให้ขึ้นสวรรค์ การถือศีล การนับถือผีบรรพบุรุษ บุญการี และการบูชากราบไหว้พระเสด็จเมืองทรงเมือง ตลอดจนการเคร่งครัดในจารีตโบราณ ลักษณะของเรื่องจะเป็นการเล่าประวัติของตัวละคร 3 ตัวต่อช่วงกัน ตัวละครที่เด่นที่สุดคือขุนทิงซึ่งผู้แต่งจะเล่าเรื่องขุนทิงตั้งแต่เกิดจนตาย เรื่องขุนทิงจึงมีเนื้อเรื่องแบ่งออกเป็นหลายตอน เริ่มต้นจากบทวันทา (ไหว้ครู) แล้วเล่าความเป็นมาของขุนทิงว่าครองเมืองเชียงเงื่อมมีเมืองขึ้นมากมาย ต่อมาารู้สึกไม่ค่อยสบายจึงออกไปเที่ยวป่าโดยส่งความนางบุสดีไว้ว่าจะกลับมาภายในหนึ่งปี ขุนทิงเดินทางไปจนได้พบกับนางแอได้ลูกสาวพญานาค ซึ่งแปลงเป็นมนุษย์ขึ้นมาเที่ยวอยู่อุทยานริมฝั่งแม่น้ำใหญ่แห่งหนึ่ง เกิดรักกันจึงติดตามนางไปยังเมืองพญานาค ฝ่ายนางบุสดีเห็นขุนทิงหายไปนานถึง 2 ปี จึงทำพิธีให้ผีเรียกขุนทิงกลับบ้าน นางแอได้จึงลวงเอาลูกที่เกิดกับนางห่อใบตองตั้งให้ไปเลี้ยง พอไปถึงเมืองนางบุสดีแนะนำให้นำเอาไปปล่อยป่าพวกเทวดาและสัตว์ป่าจึงช่วยกันเลี้ยงขุนทิง ภายหลังขุนทิงจึงให้มารับขุนทิงกลับบ้าน ต่อมาขุนทิงไปเยี่ยมแม่และได้หม้อวิเศษกับขอวิเศษจากพญานาค ผู้เป็นตา ขากลับนางแอได้ส่งขุนทิงให้ลากขอนั้นไป ถ้าขอไปเกี่ยวติดอยู่ที่ใดจึงให้พักนอน ขุนทิงทำตามจึงเกิดเมืองใหม่ขึ้นชื่อว่าเมือง “ศรีสัตตนาถ” และได้นางทิงนางทองเป็นภรรยา ครั้นขุนทิงไปเที่ยวป่าจึงได้นางชะนีเป็นเมีย มีลูกชื่อท้าวอำคา เมื่อกลับมาแล้วพ้อท้าวอำคาโอดจึงเวนเมืองให้ครองต่อ ขุนทิงอายุยืนถึงพันปี จึงสิ้นบุญไปอยู่เมืองสวรรค์กับนางชะนี ต่อจากนั้นกล่าวถึงท้าวอำคาจัดงานศพขุนทิง และตอนจบผู้แต่งบอกไว้ว่าเรื่องขุนทิงเป็นชาติหนึ่งของพระพุทธองค์ที่มาชาติใช้กรรม (ศรีสุดา เอื้อนครินทร์, 2526 : 90-107)

“ขุนเทืองกษัตริย์หนุ่มครองนครใดไม่ปรากฏชื่อ ขุนเทืองประพาสป่าไปถึงหนองน้ำแห่งหนึ่งซึ่งเป็นทางนำไปสู่เมืองบาดาล ขุนเทืองได้พบกับลูกสาวพญานาค ชื่อนางแอกได้เกิดรักใคร่จนได้เสียดกันจึงติดตามนางไปอยู่ที่เมืองบาดาล ขุนเทืองอยู่ในเมืองบาดาลอย่างมีความสุขถึงสองปี นับตั้งแต่อยู่นอกกับขุนเทืองมิได้ไปเล่นน้ำตามธรรมชาติของนาค ทำให้ฝนตกน้อยไม่พอที่มนุษย์จะทำได้ไปเล่นน้ำตามธรรมชาติ ขุนเทืองขออนุญาตขุนเทืองไปเล่นน้ำเพื่อให้ฝนตกมาก ขุนเทืองแอบดูนางนาคเล่นน้ำเห็นนางเชยชมกับนาคตัวผู้เกิดความเบื่อหน่ายจึงคิดละกลับคืนเมืองมนุษย์ ประกอบกับนางบุสดีใช้ผีนํ้าส่งข่าวมาให้ขุนเทืองกลับบ้านเมือง นางพญานาคจึงยอมให้ขุนเทืองกลับพร้อมทั้งมอบลูกน้อยซึ่งยังไม่ครบกำหนดคลอด แต่นางลี้ลับออกมาจากท้อง ห่อใบตองจึงให้ขุนเทืองนำลูกกลับไปเลี้ยงด้วย

เมื่อขุนเทืองพร้อมด้วยโอรสคือขุนทิงกลับถึงบ้านเมือง นางบุสดีไม่พอใจรักใคร่ขุนทิง ขอให้สามีนํ้าลูกไปทิงเลีย ขุนเทืองจึงให้เสนานํ้าลูกไปผูกอุไว้ใต้ต้นไม้ใหญ่ เทวดาและสัตว์ในป่าต่างมาช่วยเลี้ยงกุมารจนเติบโตใหญ่ ภายหลังขุนเทืองคิดถึงลูกจึงแต่งขบวนไปรับลูกเข้าเมือง ขุนเทืองเลี้ยงลูกเองจนกุมารเติบโตใหญ่จึงเดินทางไปเยี่ยมมารดาที่เมืองบาดาล ขากลับได้ของวิเศษ คือ หม้อวิเศษ ขอคำหรือเกี่ยวทองคำ และดาบง้าวสำหรับป้องกันตน หม้อวิเศษนั้นหากต้องการอะไรไม่ว่า อาหาร ภรรยา เงินทอง เมื่อเคาะหม้อแล้วก็ได้สิ่งทีปรารถนา ส่วนขอคำนั้นจะช่วยนำทางให้ขุนทิงรู้ว่าควรจะนอนหรือสร้างบ้านเมืองที่ใด ในเวลาเดินทาง ถ้าขอคำไม่เกี่ยวอะไรติดขัดขุนทิงก็ต้องเดินทางไปเรื่อย ๆ ไม่ต้องพัก แต่หากขอคำเกี่ยวสิ่งของติดจะต้องหยุดพักนอนที่นั่น แล้วนาคจะมาเฝ้าเมืองให้ เมืองของขุนทิงจึงได้ชื่อว่า “ศรีสัตตนาคนหุต” โดยเหตุที่นาคเป็นผู้สร้างเมืองและผู้ทีครองเมืองก็เป็นเชื้อสายของนาค

ขุนทิงครองเมืองศรีสัตตนาคนหุตพร้อมด้วยมเหสีที่เกิดจากหม้อวิเศษสองคนอย่างมีความสุข ต่อมาขุนทิงเสด็จประพาสป่าคนเดียวได้พบกับเนื้อคู่ในปางก่อนมาเกิดเป็นนางชะนี นางชะนีระลึกชาติได้ปรารถนาจะครองคู่กับขุนทิง แต่ขุนทิงไม่ยอมนางชะนีจึงทำเสน่ห์ให้รักจึงอยู่ด้วยกินด้วยกันในปางนางตั้งครรภ์ประสูติกุมารน้อยให้นามว่า “ท้าวอำคา” เมื่อท้าวอำคาเติบโตใหญ่ ขุนทิงจึงนำบุตรกลับบ้านเมืองโดยให้สัญญาแก่นางชะนีว่า อีก 8 เดือนจะมารับ นางชะนีจึงยินยอมให้กลับพร้อมทั้งมอบผลไม้วิเศษให้ เมื่อกินแล้วจะหายจากโรคภัยไข้เจ็บ นางมอบให้เป็นจำนวนมากขุนทิงจึงนำไปแจกจ่ายให้ประชาชนที่เจ็บป่วย เมื่อครบแปดเดือนขุนทิงก็เตรียมขบวนแห่ไปรับนางชะนีเข้าเมืองเมื่อขบวนแห่ถึงประตูเมืองมีหญิงใจพาลแกล้งปล่อยสุนัขให้เดินผ่านขบวนแห่ นางชะนีกลัวสุนัขจึงหนีกลับไปอยู่ป่าตามเดิม ขุนทิงจึงครองราชย์อยู่อย่างไปไม่เป็นสุขจนมีอายุ

ได้ถึงห้าร้อยปี อำนาจของผลไม้วิเศษที่นางชะนีให้ทานจะหมดไป ขุนทิงจิงป่วย ท้าวอำคาต้องเดินทางไปขอผลไม้วิเศษจากแม่ชะนีมารักษา นางชะนีให้มาเพียงสามลูกเพราะน้อยใจที่ปล่อยให้สุนัขไล่ต้อน นางชะนีได้กล่าวอำลาท้าวอำคาว่า ตนเองอาจจะหมดสิ้นชาติในไม่ช้า ท้าวอำคา นำผลไม้วิเศษมารักษาพ่อ ขุนทิงกลับเป็นหนุ่มด้วยฤทธิ์ของผลไม้ที่คราวนี้มีอายุได้พันปีก็กลับป่วยอีกจึงใช้ท้าวอำคาไปขอยาจากแม่ชะนีอีกครั้งหนึ่ง เมื่อท้าวอำคาไปถึงป่าหิมพานต์ของแม่ชะนีกลายเป็นป่าร้างเพราะนางตายไปแล้ว เมื่อไม่ได้ผลไม้วิเศษมารักษาขุนทิงจึงถึงแก่สิ้นอายุขัย ท้าวอำคาจึงครองเมืองศรีสัตตนาคนหุตสืบมา” (ธวัช ปุณฺโณทก, 2522 : 514-517)

พญานาคในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง “ขุนทิง” พบคติชนอีสานที่ว่าฝนตกเพราะ “นาคเล่นน้ำ” และขณะที่ฝนตกนางเมฆขลาจะล่อแก้วให้เกิดฟ้าแลบ และพระอินทร์ใช้ธนูยิงจึงเกิดเป็นฟ้าผ่า ซึ่งความเชื่อเรื่องนี้คล้ายกับภาคกลางแต่ว่าภาคอีสานเป็นพระอินทร์ยิงธนูไม่ใช่รามสูรขว้างขวานเหมือนภาคกลาง ดังมีความปรากฏต่อไปนี้

“ก็จึงมีฤทธิ์กล้าหาญแรงมาก	นาคจึงฟาดแม่น้ำตีขึ้นพระสุเมรุ
ก่อนน้ำฟาดต้องเหลี้ยมเขาสุเมรุ	ทมทมลาฟาดตีหลายม้าง
เครงเครงลั่นเป็นฝนแสนห่า	อินทร์อยู่ฟ้าทเวะไฟขึ้นชม
ฟ้ามีดกลุ่มลมเบิกเวหา	กัลยนางเมฆลาโยนแก้ว
มาบมาบ เลื่อมแก้วหน่วยมณีกราย	ทิ้งลมบดเมฆลาโยนแก้ว
รัศมีแก้วพิฑูรผลึกหลาก	มาบมาบเลื่อมนางน้อยแก้วงไกว
รุ่งทั่วท่าเรืองแสงประกาย	อินทราผายธนูทองก่งยิงยังแก้ว
ปิ่นเปลืองก้องดินผันผ่า	ถึกหมู่ม้าฟ้าฟุ้งมุ่นกระจวน
เป็นอัศจรรย์แท้ธนูทองฤทธิ์มาก	คนจึงเรียกว่าฟ้าผ่าไม้เด็ยนี้สืบมา”

(ธวัช ปุณฺโณทก, 2522 : 523-524)

วรรณกรรมอีสานเรื่อง “ขุนทิง” เป็นนิทานพื้นบ้านของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง กล่าวคือ เป็นนิทาน ที่นิยมกันทั้งในภาคอีสานและอาณาจักรล้านช้างแต่โบราณ และน่าจะเป็นวรรณกรรมที่มีอายุเก่ากว่าวรรณกรรมเรื่อง “สินไซ” (สังข์ศิลป์ชัย) จากการตรวจดูโหวหารแล้วเข้าใจว่าเป็นโหวหารที่เก่ากว่าวรรณกรรมอื่น ๆ หลายเรื่อง ซึ่งวรรณกรรมเหล่านั้นมักจะลอกเลียนแบบสำนวนบางตอนของขุนทิงไป นอกจากนี้จากการศึกษาต้นฉบับพบว่าต้นฉบับเรื่องขุนทิงนี้แพร่หลายมาก นิยมอ่านกันมากในภาคอีสาน วรรณกรรมเรื่องขุนทิงนี้เป็นคำประพันธ์ประเภทโคลง ซึ่งเรียกว่า “โคลงสาร” อันมีความไพเราะ สมบูรณ์ด้วยคุณลักษณะ มีคุณค่าตามแบบวรรณคดี

อีสานทั่วไป สันนิษฐานว่า วรรณคดีเรื่องนี้เป็นนิพนธ์ของ “ท่านสมณกุลวงศ์” แห่งกรุงศรีสัตตนาคนหุต และคณะกรรมการฟื้นฟูวรรณคดีอีสานพิจารณาเห็นว่า วรรณกรรมอีสาน “เรื่องขุนช้าง” มีคุณค่าควรแก่การรักษาไว้ (ชวีช ปุณโณทก, 2522 : 513)

9. พญานาคในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง “ท้าวผาแดง-นางไอ่” เป็นตำนานบ้านเมืองอีสาน อันเกี่ยวข้องกับพญานาค เป็นเรื่องที่มีผู้เล่าผู้แก่เล่าสืบต่อกันมา ปากต่อปากหลายชั่วอายุคน อันเป็นเหตุการณ์ความรักระหว่างนาคกับหญิงสาวชาวนมนุษย์ซึ่งถือว่าเป็นต้นเค้าของ “ประเพณีบุญบั้งไฟ” อีกเรื่องหนึ่ง ตัวต้นเรื่องของตำนาน “ท้าวผาแดง-นางไอ่” หรือนางไอ่คำ มีราชานาคชื่อ “สุทโชนาค” ซึ่งมักจะเรียกกันว่า “เจ้าพ่อพญาศรีสุทโชนาค” เจ้าพ่อนาคองค์นี้มีผู้เคยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นมนุษย์มากกว่านาค คงจะเป็นเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองหัวเมืองสมัยโบราณ และคงจะเป็นเจ้าเมืองผู้มีความเก่งกล้าสามารถมาก เมื่อชาวข่ากลาจากประเทศอินเดียมาเสาะแสวงหาเกลือสินเธาว์ ในภาคอีสานของไทยสมัยนั้น เพราะเกลือเป็นสินค้าที่มีความสำคัญต่อชีวิตอย่างมาก อาจจะมาพบเผ่าที่เจ้าพ่อพญาศรีสุทโชนาคครองอยู่ เมื่อชาวอินเดียดังกล่าวนำเอาลัทธิเทวนาคีเข้ามาเผยแพร่ด้วย จึงทำให้คนเก่งกล้าสามารถอย่างเจ้าพ่อศรีสุทโชนาคตามลัทธิเทวนาคี กลายเป็นพญานาคขึ้นมาก็ได้ จากประวัติศาสตร์และโบราณคดี รวมทั้งหลักฐานที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่ซึ่งมีอายุประมาณ 5,000-7,000 ปี แสดงให้เห็นว่าดินแดนอีสานโบราณจะต้องมีความเจริญรุ่งเรืองมาก มนุษย์ที่ปกครองบ้านเมืองอยู่ในขณะนั้นอาจจะมีผู้ใดคนหนึ่งคือเจ้าพ่อพญานาคศรีสุทโชนาคก็เป็นได้ สำหรับตำนานย่อของเรื่อง “ท้าวผาแดง-นางไอ่” มีดังต่อไปนี้

“เมืองสุวรรณโคมคำ หรืออีกชื่อหนึ่งว่า “เมืองเอกชะติตา” ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองหนองแสง เมืองนี้มีพญาขอมเป็นผู้ปกครอง มีนางจันทร์เป็นมเหสี มีธิดาสาวสวยคนหนึ่งชื่อ “นางไอ่คำ” พญาขอมมีน้องชายสองคน คนหนึ่งได้ไปครองเมืองเชียงเหียน ส่วนอีกคนหนึ่งให้ไปครองเมืองสิแก้ว มีหลานสามคน ให้ไปครองเมืองฟ้าแดด เมืองหงส์ และเมืองทอง ตามลำดับ นางไอ่คำธิดาของพญาขอมนั้น เมื่ออายุได้ 15 ปี มีความงามเป็นที่ลือเลื่องไปทั่วทุกทิศ จนกระทั่งไปเข้าหูของ “ท้าวผาแดง” แห่งเมืองผาโพง กิดิศัพทความงามของนางไอ่คำนั้นเร้าใจท้าวผาแดงให้อยากพบอยากเห็นและอยากผูกสมรักรักใคร่ด้วยจะรอไปส่วขอเป็นทางการก็ไม่ทันใจ จึงจี้ม้ามายังเมืองเอกชะติตา หาอุบายลักลอบเข้าไปในวังและได้พบกับนางไอ่คำตามความปรารถนา นางไอ่คำเมื่อได้พบกับท้าวผาแดงก็เกิดความรักชอบจนคนทั้งสองได้ลักลอบได้เสียกัน ท้าวผาแดงให้สัญญาแก่นางไอ่คำจะมาทำพิธีสู่ขอและแต่งงานกันตามประเพณีในไม่ช้านี้ แล้วผาแดงก็ลาจากนางไอ่คำกลับไปยังเมืองผาโพง

ยังมีเมืองอีกแห่งหนึ่งชื่อเมืองศรีสัตตนาคนหุต มีสุทโชนาครองเมืองมีโอรสชื่อ “รังคี” สุทโชนาครื้อพยมาจากหนองแส เพราะผัดใจกับสุวรรณนาคผู้เป็นสหายเนื่องมาจากการแบ่งเนื้อเม่น คือ สุทโชนาคไม่พอใจเพราะได้ส่วนแบ่งน้อย เข้าใจผัดคิดว่าสุวรรณนาคเล่นไม่ซื่อ จนเกิดการทะเลาะวิวาทกันเป็นสบความใหญ่ เคียดร้อนถึงพระอินทร์ต้องส่งเทพบุตรลงมาห้ามศึก เมื่อพญาสุทโชนาคกับสุวรรณนาคยอมหย่าศึกตามคำไกล่เกลี่ยของเทพบุตรแล้ว เทพบุตรก็แบ่งเขตให้ทั้งสองฝ่ายอยู่คนละฝั่งของหนองแส ให้พญาสุทโชนาครองฝั่งเหนือและตะวันออก ส่วนพญาสุวรรณนาคให้ปกครองฝั่งใต้ นาคทั้งสองจึงต่างคนต่างขุดคลองจากหนองแสลงสู่ทะเล โดยพญาสุวรรณนาคขุดแม่น้ำน่านหรือโพระมิงตั้งเมืองนันทะบุรี ส่วนพญาสุทโชนาคขุดแม่น้ำโขงและตั้งเมืองศรีสัตตนาคน

ครั้นถึงกลางเดือน 6 พญาขอม ซึ่งครองเมืองสุวรรณโคทมคำหรือเมืองเอกชะทีตา จะทำบุญบั้งไฟ จึงมีใบบอกบุญไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ที่เป็นบริวารให้ทำบุญบั้งไฟไปร่วมจุดในงาน ท้าวผาแดงแห่งเมืองผาโพงไม่ได้รับใบบอกบุญ แต่ได้ทราบข่าวจึงจัดบั้งไฟหมื่นไปร่วมทำบุญด้วย เพื่อผูกสัมพันธ์ไมตรี ท้าวผาแดงนั้นเคยลอบรักสมครสมานกับนางไอ่คำธิดาสาวสวยของพญาขอม และรับปากว่าจะมาสู่ขอแต่งงานตามประเพณี แต่ก็ยังไม่ได้ทำดั่งคำมั่นสัญญาที่ให้ไว้ แม้กระนั้นการนำบั้งไฟมาร่วมงานบุญที่เมืองเอกชะทีตาครั้งนี้ ก็ได้รับการต้อนรับจากพญาขอมและนางไอ่คำเป็นอย่างดี ในการจุดบั้งไฟ พญาขอมให้มีการพนันกันว่าบั้งไฟของใครชนะจะได้ทรัพย์สมบัติและนางสนมกำนัลเป็นรางวัล สำหรับท้าวผาแดงนั้นมีพิเศษกว่าคนอื่น ถ้าบั้งไฟของท้าวผาแดงชนะพญาขอมจะยกนางไอ่คำให้ จะเป็นเพราะพญาขอมเกิดชอบใจท้าวผาแดงหรือแอบรู้ว่าท้าวผาแดงกับธิดาสาวสวยมีสัมพันธ์กันอยู่ก็ไม่ทราบก็ได้ เมื่อการจุดบั้งไฟเป็นไปตามเวลาและตามลำดับ ปรากฏว่าบั้งไฟของเมืองต่าง ๆ พุ่งขึ้นสู่ท้องฟ้าอย่างสวยงาม ส่วนบั้งไฟของพญาขอมไม่ยอมขึ้น และบั้งไฟของท้าวผาแดงก็แตกกลางบั้ง ไม่ยอมขึ้นเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้พญาขอมก็ทำเฉยเสียไม่ยอมให้รางวัลแก่เจ้าเมืองเจ้าของบั้งไฟที่จุดแล้วขึ้น บรรดาเจ้าเมืองต่าง ๆ จึงพากันกลับเมืองโดยไม่กล้าทวงสัญญา ท้าวผาแดงก็กลับเมืองผาโพงพร้อมกับความทุกข์ระทม เพราะบั้งไฟแตก และไม่ได้นางไอ่คำ

งานบุญบั้งไฟครั้งนั้น ท้าวพังคี่ ลูกชายพญาสุทโชนาค ไม่ได้นำบั้งไฟมาร่วมด้วย เนื่องจากมิได้เป็นเมืองบริวารของพญาขอม แต่ก็ได้เปล่งกายมาร่วมงานด้วย เมื่อได้เห็นความสวยงามของนางไอ่คำก็เกิดความหลงรัก แต่ไม่มีโอกาสเข้าใกล้นางได้ จึงพกเอาความรักกลับบ้านไป นางไอ่คำจึงมีผู้ชายมาหลงรักในเวลาเดียวกันถึงสองคน เมื่อท้าวพังคี่กลับไปถึงเมืองศรีสัตตนาคนหุตแล้วก็ไม่เป็นอันกินอันนอน ฝ้าแต่คิดถึงนางไอ่คำธิดา

ของพญาขอม ในที่สุดก็ลาพญาสุทโชนาคผู้บิดาเพื่อจะไปหานางไอ่คำ พญาสุทโชนาคได้ห้ามปรามเอาไว้ แต่ท้าวพังคี่ก็หาเชื่อฟังไม่ เมื่อมาถึงเมืองเอกชะตีตาแล้ว ท้าวพังคี่ก็หาทางที่จะเข้าถึงตัวนางไอ่คำให้จงได้ จึงแปลงกายเป็นกระรอกค้อน (กระรอกเผือก) ส่วนบริวารก็แปลงกายเป็นสัตว์อื่น ๆ ติดตามกระรอกค้อนเข้าไป กระรอกค้อนพังคี่แขวนกระดิ่งทองที่คอเพื่อให้เกิดเสียงดังจะได้เป็นที่สนใจของนางไอ่คำ ได้ปีนป่ายกระโศกไปตามต้นไม้ใกล้ปราสาทของนางไอ่คำ สายตาก็สอดส่องหานางไอ่คำจนแทบไม่กระพริบตา

นางไอ่คำเห็นกระรอกค้อนสีขาวยลุดไปทั้งตัวก็อยากได้จึงไปตามนายพรานมาจับกระรอกค้อน นายพรานพยายามจับเท่าใดก็จับไม่ได้ เพราะกระรอกค้อนฉลาดและว่องไว ในที่สุดนายพรานก็ยิงกระรอกค้อนด้วยธนู ก่อนตายกระรอกค้อนได้อธิษฐานว่า “ขอให้เนื้อของข้าจงเอร็ดอร่อย และมีพอกินแก่คนทั้งเมือง” เมื่อกระรอกค้อนตายแล้วชาวเมืองก็พากันมาแบ่งเนื้อเอาไปกิน ยกเว้นแม่ม่ายเพราะเขาถือว่าไม่ได้ช่วยราชการ ไม่มีสิทธิ์ได้กิน ฝ่ายบริวารของท้าวพังคี่ เมื่อเห็นเจ้านายของตนเสียชีวิตไปแล้วก็รีบกลับไปบอกพญาสุทโชนาค พญาสุทโชนาคได้ทราบเรื่องก็โกรธแค้นมาก จึงเกณฑ์พลนาคนับหมื่นเพื่อไปถล่มเมืองพญาขอม ใครที่กินเนื้อท้าวพังคี่ต้องฆ่าให้ตายให้หมด เมื่อพร้อมแล้วกองทัพพญานาคจึงเดินทางสู่เมืองพญาขอมโดยไม่ชักช้า วันเดียวกันนั่นเอง ท้าวผาแดงซึ่งรักไคร่นางไอ่คำจนทนอยู่ไม่ได้ จึงรีบขึ้นม้าบักสามจากเมืองผาโงงสู่เมืองเอกชะตีตา เมื่อมาถึงนางไอ่คำก็ต้อนรับด้วยความยินดี พร้อมทั้งจัดอาหารมาเลี้ยง เมื่อท้าวผาแดงรู้ว่าอาหารที่นำมาเลี้ยงนั้นเป็นเนื้อกระรอกก็ไม่ยอมกิน แล้วบอกนางไอ่คำว่า กระรอกตัวนี้ไม่ใช่กระรอกธรรมดามันเป็นท้าวพังคี่แปลงกายมา ใครกินเนื้อกระรอกแล้วตัวจะตายเพราะบ้านเมืองจะถล่มทลาย

พอดกกลางคืน กองทัพพญานาคก็มาถึงเมือง ธรรมดาบรรดานาคนั้นจะไปไหนก็เลื้อยไป ตัวนาคใหญ่แผ่นดินจึงสะเทือนเลื่อนลั่นโครมครามไปทั่ว ผู้คนพากันตกใจกลัวและถูกบริวารพญานาคฆ่าตายกันเหมือนใบไม้ร่วง ยกเว้นแต่พวกแม่ม่ายที่ไม่ได้กินเนื้อกระรอกค้อนเท่านั้น ที่อื่นถล่มทะเลายเป็นทะเลไปหมด แต่ที่อยู่ของพวกแม่ม่ายไม่ถล่มไปด้วยจึงกลายเป็น “ดอนแม่ม่ายทุกวันนี้” เมื่อภัยมาถึงตัวอย่างรวดเร็วเช่นนี้ ท้าวผาแดงจึงให้นางไอ่คำเตรียมข้าวของบางอย่างที่พอจะเอาติดตัวไปได้ เช่น แหวน หม้อ และกลองประจำเมืองแล้วขึ้นม้าซ้อนท้ายตนเองก็ควมม้าบักสามออกจากเมืองหนีไปทันที พญานาครู้ว่านางไอ่คำหนีจึงคิดติดตามอย่างไม่ลดละ แผ่นดินก็ถล่มไม่หยุด นางไอ่คำต้องโยนหม้อและกลองทิ้ง สุดท้ายก็โยนสิ่งของทิ้ง เพราะเข้าใจว่าพญานาคตามมาเอาสิ่งของเหล่านี้ ทั้งลำบากในการถือด้วย แต่พญานาคก็ยังตามมาอีก ม้าบักสามวิ่งนาน ๆ เข้าก็ค่อย ๆ หด

แรงผีที่อ่อนลง พญานาคตามมาทันแล้วเอาหางวัดเกี่ยวนางไอ่คำลงมาจากหลังม้า ส่วน ผาแดงก็ควมม้าหนีต่อไป แทนที่จะหยุดเพราะได้ตัวนางไอ่คำไปแล้ว แต่พญานาคก็ยัง ตามไปอีกเพราะท้าวผาแดงมีแหวนนางไอ่คำติดตัวไปด้วย ท้าวผาแดงจึงทิ้งแหวนเสียตนเองจึงปลอดภัย เมื่อได้ของทั้งหมดของนางไอ่คำคืนมาแล้ว พญานาคก็อุ้มร่างไอ่คำกลับลงสู่บาดาลให้นางไอ่คำอยู่ที่เมืองบาดาลไปก่อน จนกว่าพระศรีอาริย์จะมาตัดสินว่าใครจะเป็นสามีของนางอย่างแท้จริง ซึ่งไม่รู้ว่าจะวันนั้นจะมาถึงเมื่อใด

ส่วนท้าวผาแดงหนีรอดไปเมืองผาโพงได้แล้ว แต่เพราะความเสียใจที่เสียคนรักไปต่อหน้าต่อตา จึงอธิษฐานต่อเทพดาว่าจะขอตายเพื่อไปต่อสู้อีกกับพญานาค เมื่อได้ตาม สมใจแล้ว ท้าวผาแดงจึงรวบรวมพวกผีเป็นกองทัพยกไปรบกับกองทัพพญานาค ได้ต่อสู้ กันนานจนน้ำขุ่นในบึงในหนองขุ่นขึ้น ดินบนบกก็กลายเป็นฝุ่นตลบไปหมด ร้อนถึงพระ อินทร์ต้องมาระงับศึกให้พวกผีกลับเมืองผี ให้นำครอกครอบเมืองบาดาลตามเดิม ห้ามมิ ให้มารุกรานกันอีก บ้านเมืองจึงสงบ” (ลอง ธารา, 2542 : 52-60)

นิทานเรื่อง “ท้าวผาแดง-นางไอ่” เป็นวรรณกรรมที่แพร่หลายมากเรื่องหนึ่งในภาคอีสาน ดั้งเดิมเป็นคำภีร์ใบลาน เขียนด้วยอักษรธรรมด่าบ้าง อักษรไทยน้อยบ้าง เรียกว่า “หนังสือผูก” เก็บรักษาไว้ตามวัดใหญ่ ๆ ทั่วไป นักปราชญ์ นักจารผู้เชี่ยวชาญการจารใบลานชอบจารไว้ในวัด ถือว่าได้นุญ พระเณรได้อ่านเทศน์บ้าง และบางทีชาวบ้านก็ขอหยิบยืมไปอ่านเมื่อมีงานชุมนุมที่หมู่บ้าน เช่น “วันเฮือนลี” เป็นต้น อ่านคนเดียวและเพื่อน ๆ ก็จะมานั่ง หรือนอนล้อมวงฟังกันสนุกสนาน ซึ่งประเพณีเช่นนี้มีอยู่ทั่วไปในท้องถิ่นอีสาน วรรณกรรมเรื่องนี้ไม่สามารถจะรู้ได้ว่าแต่งขึ้นสมัยใด มีเนื้อหาสาระในทางประวัติศาสตร์ และในทางประเพณี ความเป็นมาในสมัยก่อน นั้น “อิทธิพลของวรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องผาแดง-นางไอ่” ด้านความเชื่อ จาริต และประเพณีที่มี ต่อสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และพบว่า ชาวอีสานทั้งเพศชายและเพศหญิง ได้รับอิทธิพลด้านความเชื่อและประเพณีจากวรรณกรรมเรื่องนี้ไม่แตกต่างกัน วรรณกรรมผาแดง-นางไอ่เป็นนิทานอิงประวัติศาสตร์ การรบของลาวร่วมกับขอมช่วยกันรบกับเขมร (นาค) แผงคติ ความเชื่อเกี่ยวกับการ “บูชาพญาแถน” ด้วยการจุดบั้งไฟขึ้นไปเตือนแถนให้ระลึกถึงหน้าที่ที่ต้อง บันดาลให้ฝนตก เป็นความเชื่อดั้งเดิมของชาวอีสานว่าเป็นการขอฝนบูชาแถน

10. พญานาคในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง “พระยาภาคี” เป็นวรรณกรรมอีสานเรื่องหนึ่ง ที่กล่าวถึง เมื่อในอดีตกาล พระโพธิสัตว์ห้าพระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมนะ พระกัสสปะ พระโคตมะ และพระอรียเมตไตรย ทั้งห้าพระองค์เกิดในท้องพระยาภาคีครวเป็นกาเผือก สองตัวเมียทำรังอยู่บนต้นมะเดื่อใกล้ฝั่งแม่น้ำ ออกไข่ห้าฟองที่นั่น ขณะที่พ่อแม่ไม่อยู่ ลมพัดเอา

ไข่ห้าฟองไปตามน้ำ ฟองที่หนึ่งแม่ไก่เอาไปเลี้ยง ที่สองนางนาคเอาไปเลี้ยง ที่สามแม่เต่าเอาไปเลี้ยง ที่สี่แม่โคเอาไปเลี้ยง ที่ห้าราชสีห์เอาไปเลี้ยง แม่เลี้ยงรักเหมือนลูกที่เกิดในอุทรก่อนเลือดของตน ไข่ทั้งห้าเมื่อออกมาเป็นตัว เป็นมนุษย์มีรูปร่างงดงาม จึงถามแม่เลี้ยงของตนว่า ใครเป็นแม่บังเกิดเกล้า ด้วยได้เห็นไข่ลอยมาตามน้ำ จึงเอาเลี้ยงไว้ ใครจะเป็นแม่ที่แท้จริงนั้นไม่ทราบ ครั้นเจริญวัยขึ้น ทั้งห้าได้ลาแม่เลี้ยงของตนออกบวชเป็นฤาษี อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ โดยทำวิสสุกรรมสร้างอาศรมให้ จัดเครื่องบริขารไว้ครบสรรพ พระฤาษีทั้งห้าได้มาพบกันที่นี่ และได้ทราบว่าตนเป็นลูกร่วมพ่อแม่เดียวกัน แต่ไม่ทราบว่าพ่อแม่เป็นใคร อยู่ที่ไหน ร้อนถึงพระยาพรหม ผู้เป็นมารดาที่ตายไปเกิดเมืองสวรรค์ พระยาพรหมแปลงกายเป็นกา มาปรากฏตัวให้ลูกชายทั้งห้าเห็น และเล่าเหตุการณ์หนหลังให้ลูกฟังจนหมด พอลูกชายได้ฟังก็พากันมาราบเท้าแม่แม่ทำด้ายดินกาให้ลูกคนละเส้นเพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่า เป็นลูกกา มอบด้ายให้แล้วก็กลับคืนไปเมืองสวรรค์ ฝ่ายฤาษีทั้งห้า ได้ด้ายดินกาที่แม่มอบให้แสนที่จะชื่นชมยินดี ครั้นแล้วก็ตั้งใจบำเพ็ญเพียรจนสุดความสามารถสิ้นอายุแล้วก็ได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต เสวยสุขสมบัติอันเป็นทิพย์ตลอดกาลนาน

“หน่วยสองนั้น	ไหลล่องตามกระแส
วนเวียนสลัด	ล่องลงทางใต้
ไหลไปทานหนห้อง	วังหลวงนาคอยู่
สูดโค้ง	วังน้ำอ้วน
นาคก็ไปพบพ่อ	หน่วยไข่ของกา
มีเมตตา	ฮักแพงปานแก้ว
เอามาเลี้ยง	ถนอมเพียรป้อนนม
คือเลือดเนื้อ	ตนแท้แน่จริง”

(ปรีชา พิณทอง, 2522 : 7)

พญานาคในวรรณกรรมอีสาน “พระยาภาคีอก” เรื่องนี้ มีเค้าโครงเรื่องคล้ายกับตำนานพระธาตุเชิงชุม (ขุนธิรมย์สิทธิการ, 2509 : 1-12) ก็ได้แสดงเรื่องราวกำเนิดของ “องค์พระธาตุ” ซึ่งมีนาคเข้ามาเกี่ยวข้องกับด้าย โดยอ้างอิงกับเหตุการณ์ทางพุทธศาสนา เริ่มจากประวัติของพระพุทธเจ้าในภัทรกัปป์ ซึ่งมีอยู่ 5 องค์ โดยมีอดีตชาติเป็นพี่น้องกัน และหนึ่งในห้านั้นเป็นนาค ชื่อ “โกนาคมโน” ซึ่งต่อไปได้บังเกิดเป็นพระพุทธเจ้าองค์ที่ 2 ในกัปป์นี้คือ “พุทธโกนาคมโน” ซึ่งทุก ๆ สมัยของพระพุทธเจ้าแต่ละองค์จะมี “สุวรรณนาค” เป็นผู้มารองรับรอยพระบาทไว้ พระธาตุเชิงชุมเป็นปูชนียสถานสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ ประดิษฐานอยู่ในวัดพระธาตุเชิงชุม ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร องค์พระธาตุเชิงชุมเป็นเจดีย์สี่เหลี่ยม ปลายสอบ ก่อด้วยศิลาแลงเสริม

อิฐถือปูน สูงประมาณ 30 เมตร เข้าใจว่าสร้างขึ้นในสมัยอยุธยา ตามตำนานกล่าวว่า พระยาสุวรรณกิงคาระ และพระนารายณ์เจงเวง พระมเหสี เป็นผู้สร้างพระธาตุนี้สวมรอยพระพุทธบาท 4 รอยของพระพุทธเจ้า 4 องค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกนาคมน พระพุทธกัสสป และพระสมณโคดม ในตำนานได้กล่าวไว้ว่า ในอนาคตจะมีรอยพระพุทธบาทรอยที่ 5 ของพระศรีอริยเมตตรัยมาประทับอยู่ด้วย เนื่องจากพระธาตุองค์นี้เป็นชุมนุมรอยพระพุทธบาท จึงเรียกว่า “พระธาตุเชิงชุม” ด้วยคำว่า “เชิง” คือ คำสุภาพที่ใช้เรียก “ดิน” เช่น ดินเขา ก็เรียกว่า “เชิงเขา” ดินท่าก็เรียก “เชิงท่า” เป็นต้น ส่วนคำว่า “ชุม” นั้น ย่อมาจากคำว่า “ชุมนุม” นั่นเอง พระธาตุเชิงชุมนี้เป็นที่เคารพสักการะของชาวสกลนครมาก มีงานเทศกาลประจำปีในวันวิสาขบูชา คือ “วันเพ็ญเดือน 6” (เพยาว์ ศรีหงส์, 2526 : 110)

11. พญานาคในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง “สังข์ศิลป์ชัย” ในบรรดาวรรณกรรมรุ่นเก่าของภาคอีสานนั้น สังข์ศิลป์ชัยหรือสินไชย นับว่าเป็นเรื่องที่รู้จักแพร่หลายที่สุดในหมู่ชาวอีสานวัยกลางคนขึ้นไป ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากลักษณะคุณค่าทางวรรณคดีอันสูงส่ง อันเป็นผลของความสามารถในทางอักษรศาสตร์ และการประพันธ์ของบรรพบุรุษชาวอีสาน ซึ่งได้ถ่ายทอดลักษณะความเป็นอยู่ วิถีชีวิต ตลอดจนลักษณะของความรู้สึกนึกคิด และปรัชญาคนสมัยก่อนไว้มากมายสำหรับในเชิงการประพันธ์โดยเฉพาะแล้ว วรรณกรรมเรื่องสังข์ศิลป์ชัยได้รับการยอมรับว่าเป็นแบบของกลอนมาตรฐานแบบหนึ่ง ที่ใช้เป็นกลอนลำอยู่ในภาคอีสานปัจจุบัน ซึ่งเรียกว่า “แบบกลอนสินไชย” เช่น กลอน “สับพะกอด” เป็นต้น ชาวอีสานโดยทั่วไปมักจะเห็นพ้องต้องกันว่า “ศิลป์ชัย” เป็นวรรณกรรมชั้นยอดของตน ทั้งนี้เนื่องมาจากมีความไพเราะเป็นพิเศษ “หนังสือโบราณคดีอีสานที่นักปราชญ์โบราณชาวอีสานรจนาขึ้นไว้แต่ละเรื่องนั้น นับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าควรที่อนุชนจะพึงเทอดทูนรักษาไว้ให้เป็นสมบัติประจำชาติตลอดกาล โดยเฉพาะเรื่อง “สังข์ศิลป์ชัย” นั้นถือเป็นวรรณคดีชิ้นเอกของภาคอีสาน มีข้อความทั้งเป็นคติ ทั้งไพเราะ ทั้งเป็นวิชาความรู้ที่ควรยึดถือเป็นหลักประพฤติปฏิบัติตาม คนภาคอีสานชมหนังสือสังข์ศิลป์ชัยว่า อ่านแล้วทั้งให้ความรู้ความเพลิดเพลินเจริญใจ ไม่รู้จักเบื่อ ไม่รู้จักง่วงนอน...หนังสือโบราณคดีอีสานเรื่องสังข์ศิลป์ชัยนี้ นอกจากมีอรรถรสอันไพเราะ ไม่รู้จักเบื่อแล้วยังนับว่าเป็นสมบัติอันล้ำค่าของชาติชิ้นหนึ่งในทางวรรณกรรม คนอีสานผู้สนใจในการอ่านหนังสือควรได้อ่านหนังสือเรื่องนี้โดยแท้” (ปรีชา พิณทอง, 2530 : 5)

“ท้าวสุทราครองเมืองเป็งจาล มีมเหสีชื่อพระนางจันทา ท้าวสุทราชมพระชนิษฐา (น้องสาว) ชื่อ พระนางสุมณฑา พระองค์รักน้องสาวคนนี้มาก ใครมาขอก็ไม่ยอมยกให้ กล่าวถึงยักษ์ตนหนึ่ง (ท้าวกุมภกันท์) มีฤทธิ์มาก ครองเมือง ๆ หนึ่งคิดอยากจะมีเมีย จึงไปขอคำปรึกษาจากท้าวเวสสุวรรณ ท้าวเวสสุวรรณกล่าวว่าผู้หญิงที่ดีและสวยที่สุดก็คือนางสุ

มณฑาน้องสาวท้าวสุทราษ พอยักษ์รู้ดังนั้น จึงไปขโมยนางสุมณฑาเอามาเป็นเมีย และมีลูกด้วยกันเป็นหญิงชื่อศรีดาจันทร์ ต่อมา “พญานาค” ชื่อวรุณราชมาขอ จึงยกให้เป็นเมีย

ท้าวสุทราษมีความเสียใจเป็นอย่างมากที่พระขนิษฐาถูกขโมยไป จึงตัดสินพระทัยออกผนวช และตามหาพระขนิษฐาไปเรื่อย ๆ จนมาถึงเมืองจำปา ได้พบลูกสาวเศรษฐีซึ่งมีลูกสาว 7 คนจึงหลงรัก ดังนั้นพระองค์จึงลาจากผนวชและกลับเข้าเมืองอีกครั้ง แล้วไปสู่ขอลูกสาวทั้ง 7 คนจากเศรษฐี ในที่สุดก็ได้ทั้ง 7 คนมาสมความตั้งใจ ดังนั้นพระองค์จึงมีเมียถึง 8 คน ต่อมาท้าวสุทราษต้องการที่จะมีลูกจึงบอกให้มเหสีทุกองค์ไปขอลูกจากพระอินทร์ โดยให้สัญญาว่าใครมีลูกจะตั้งให้เป็นมเหสีเอก มเหสีแต่ละองค์จึงขอพรจากพระอินทร์ พระอินทร์ส่งเทวดามาเกิด 3 องค์ ขณะเดียวกันมเหสีทุกองค์ก็มีท้องด้วย แต่ไม่ใช่ลูกจากพระอินทร์ ต่อมาท้าวสุทราษฝันประหลาด เสนาอำมาตย์ทายว่าจะมีลูกที่ดี 3 องค์เป็นลูกเกิดจากนางหล้าและนางจันทา ส่วนลูกจากคนอื่น ๆ ไม่ดี นี่ทำให้มเหสีอีก 6 องค์ไม่พอใจมาก จึงหาอุบายใส่ร้ายป้ายสีนางจันทากับนางหล้า

นางหล้าออกลูกมาเป็นหอยสังข์ นางจันทาออกลูกมาเป็นราชสีห์ มเหสีองค์อื่น ๆ ก็คลอดลูกเช่นกัน ผลจากการที่นางหล้าและนางจันทาออกลูกมาประหลาดจึงถูกเนรเทศออกจากเมือง นางทั้ง 2 จึงอุ้มลูกน้อยทั้ง 3 ไปอยู่ป่า พระอินทร์ช่วยเหลือไว้ โดยสร้างปราสาทให้พักอาศัย และตั้งชื่อลูกชายทั้งสาม คือ ลูกนางหล้า ชื่อ “สังข์ศิลป์ชัย” ลูกนางจันทา ชื่อ “สิหราช” และ “สังฆะกุมาร” กล่าวถึงท้าวสุทราษแม้จะอยู่ด้วยความสำราญแต่ก็ยังคิดถึงน้องสาวของตนอยู่ จึงให้ลูกๆ ทั้ง 6 ไปเรียนวิชาในป่าแล้วหาทางนำน้องสาวของตนกลับคืนมา ลูก ๆ ทั้ง 6 จึงเดินป่าและไปพบนางหล้า นางจันทา และลูก ๆ พอทราบว่าเป็นญาติกันก็ดีใจ และเล่าเรื่องการตามพานางสุมณฑาให้ฟัง

ภาระหน้าที่ที่สำคัญคือ การตามหานางสุมณฑา หน้าที่เหล่านี้เป็นของสังข์ศิลป์ชัย และน้องอีก 2 คน เพราะมีฤทธิ์มาก ทั้งสามตามหาจนพบนางสุมณฑาที่เมืองยักษ์ และขอร้องให้กลับคืนเมือง ระยะเวลาแรกนางก็ไม่อยากกลับไปเพราะยังอาลัยยักษ์อยู่ แต่ก็ขัดไม่ได้จึงยอมกลับ ในที่สุดสังข์ศิลป์ชัยและน้อง ๆ ทั้งสองก็รบกับยักษ์ได้ชัยชนะ และนำนางสุมณฑากลับได้ นางสุมณฑาคิดถึงลูกสาวจึงให้สังข์ศิลป์ชัยไปตามที่เมืองนาค สังข์ศิลป์ชัยไปทำเล่นพนันสะกาและได้ชัยชนะ จึงขอลูกของนางสุมณฑาคืน นาคไม่ให้สู้รบกัน สังข์ศิลป์ชัยก็รบชนะ แต่ไม่นานนาค และได้ตัวลูกสาวนางสุมณฑามา ส่วนการรบกับยักษ์กุมภัณฑ์ เมื่อชนะก็จัดการศพเรียบร้อย และให้วิญเวกหลานกุมภัณฑ์ปกครองแทน

เมื่อสังข์ศิลป์ชัยได้ทั้งนางสุมณฑาและลูกกลับมาแล้วจึงมาพบโอรสอีก 6 องค์ โอรสทั้ง 6 อิจจาริยาในความสามารถของสังข์ศิลป์ชัย จึงวางแผนจัดการโดยสามารถ ผลักสังข์ศิลป์ชัยตกน้ำ แต่พระอินทร์มาช่วยไว้ โดยนำกลับไปอยู่กับแม่ของตนในป่า โอรสทั้ง 6 จึงพานางสุมณฑากับลูกเข้าเมืองเป็งจาล มาถึงเมือง โอรสทั้ง 6 กล่าวว่าคุณเป็นผู้ นำมา เพื่อต้องการความดีความชอบ แต่นางสุมณฑาเล่าความจริงต่างๆ ให้ท้าวกุศราชฟัง ท้าวกุศราชจึงลงโทษโอรสทั้ง 6 และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องด้วย พร้อมกับไปเชิญนางหล้าและ นางจันทร์พร้อมลูกๆ กลับเมืองต่อมา สังข์ศิลป์ชัยก็ได้ครองเมืองแทน

ฝ่ายพญานาคเมื่อเสียนางสีดาจันทร์แจ่มแก่สังข์ศิลป์ชัย ก็มีความทุกข์มาก ต่อมา จึงไปขอกจากสังข์ศิลป์ชัย และได้แต่งงานสมปรารถนา กล่าวถึงท้าวเวสสุวรรณ แต่ก่อนยักษ์ กุมภันท์มาเฝ้าถวายบรรณาการเป็นประจำ แต่ไม่เห็นมานานแล้ว จึงสงสัยและไปหาที่ เมืองกุมภันท์ พอรู้ว่ากุมภันท์ตายแล้วจึงชุบชีวิตขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง กุมภันท์ยังคิดถึงนาง สุมณฑาอยู่ จึงเดินทางไปขโมยนางสุมณฑาอีกครั้งหนึ่งและอุ้มตัวสังข์ศิลป์ชัยมาด้วย นื่องทั้งสองของสังข์ศิลป์ชัยจึงติดตามและสู้รบกัน พระอินทร์มาห้ามทัพ และบอก กุมภันท์ว่า ถ้ารักจริงจะต้องมาขอตามประเพณี ในที่สุดกุมภันท์จึงยุติการรบและปล่อย สังข์ศิลป์ชัยและสุมณฑากลับคืน ต่อมาจึงไปขอกตามประเพณีและได้แต่งงานสมความ ต้องการ” (ปริชา พิณทอง อ่างใน ฅรงศักดิ์ ธีระวงษ์, 2530 : 421-423)

เนื้อเรื่องนิทานปรัมปราเรื่องนี้ กล่าวถึงพญานาคชื่อ “ท้าววรุณราช” ได้มาสู่ขอพระนางศรี ดาจันทร์ ซึ่งเป็นพระญาติพี่น้องของสังข์ศิลป์ชัยไปเป็นพระมเหสี นางสุมณฑาซึ่งเป็นพระมารดา ของนางศรีดาจันทร์เมื่อพบสังข์ศิลป์ชัยแล้ว ก็ได้คิดถึงลูกสาวที่ไปอยู่เมืองพญานาค จึงได้ให้สังข์ ศิลป์ชัยไปตามเพื่อที่จะพากลับด้วยกัน ด้วยการไปทำพำนัสะกาศกับพญานาคและได้ชนะ แต่พญา นาคผู้เป็นสวามีนางศรีดาจันทร์ไม่ยอมให้กลับ เลยเกิดการสู้รบกันขึ้น ซึ่งสังข์ศิลป์ชัยเป็นผู้ชนะ แล้วจึงได้นำนางศรีดาจันทร์กลับบ้านเมืองของพระมารดา นิทานเรื่องสังข์ศิลป์ชัยเป็นวรรณคดีที่รู้ จักกันดีเรื่องหนึ่งของชาวอีสาน ซึ่งนิยมเล่นเป็นศิลปะพื้นบ้าน หมอลำ อย่างแพร่หลาย ส่วนใหญ่ จะพบเห็นกันในงานมหรสพ หรือตามวัดที่พระภิกษุเป็นผู้เทศน์มหาชาติ เรื่องราวของพญานาคผูก พันกับคนอีสานอย่างเห็นได้ชัด มักสอดแทรกเรื่องราวลับและผูกพันกับมนุษย์มากกว่าสัตว์เทพ นิยายอื่น ๆ ที่มีในวรรณกรรมอีสาน ผู้ศึกษายังพบว่าตัวละครที่ปรากฏในวรรณกรรมอีสานนอก จากพญานาคแล้ว ยังมียักษ์และครุฑ ตัวละครเหล่านี้ล้วนแต่เป็นตัวละครที่เสริมให้ตัวเอกของเรื่องได้ แสดงอภินิหารสร้างบุญญาบารมีทั้งสิ้น ซึ่งมีสองกรณี คือ กรณีที่ช่วยเสริมสร้างโดยตรง ได้แก่ช่วย เหลือตัวเอกของเรื่อง กรณีที่ช่วยเสริมบุญญาบารมีทางอ้อมได้แก่เป็นศัตรูกับตัวเอก หรือทำตัวเป็น ันธพาลรังแกความสงบสุขของปวงประชา แล้วตัวเอกของเรื่องจะเป็นผู้ปราบได้สำเร็จด้วยบุญญา

บารมี นอกจากนี้เป็นการเน้นให้ถึงคุณธรรมที่ว่าตัวเองของเรื่องถึงแม้จะมีอิทธิฤทธิ์เก่งกล้าสามารถเพียงไรก็ตาม ไม่เคยใช้ความสามารถอันมีมาแต่เกิดนั้นไปในทางที่ผิด ทางอกุศลเลย กลับนำไปใช้ปราบปรามพวกมิฉะที่สร้างควมยากเข็ญให้แก่ปวงประชาโดยมิได้คำนึงว่าเป็นปวงประชาของชาติบ้านเมืองใด ซึ่งลักษณะเช่นนี้ดูเหมือนว่าจะเป็นบุคคลในอุดมการณ์ของสังคมที่กวีพยายามที่จะสร้างขึ้นเพื่อสอนสั่งให้ประชาราษฎร์ประพฤติตามแบบอย่าง ฉะนั้นจึงน่าจะสรุปได้ว่าวรรณกรรมอีสานนั้นเป็นการสร้างอุดมการณ์ของสังคมที่ดี เช่น บุคคล สิ่งแวดล้อม ในเรื่องเล่า นั้นเป็นเพียงตัวอย่างอุทาหรณ์ช่วยในการอธิบายเท่านั้น แต่แก่นแท้ของเรื่องก็คือ “สังคมในอุดมคติ” หรืออุดมการณ์ที่กวีได้เสนอให้แก่ชาวบ้านนั่นเอง

จากการรวบรวมวรรณกรรมอีสานครั้งนี้ ผู้ศึกษายังพบเรื่องราวการปรากฏตัวของพญานาคอีกมากมาย เช่น พญานาคในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง “ท้าวคำฟอง” เนื้อเรื่องของนิทานก็มีลักษณะคล้ายๆ กับวรรณกรรมอีสานทั่วไป ที่กล่าวถึงความผูกพันระหว่าง “มนุษย์” กับ “พญานาค” มีการผูกสมัครรักใคร่และเกี่ยวดองกันที่สามิ-ภรรยา สุดท้ายธิดาพญานาคก็มีส่วนช่วยเหลือผู้เป็นสามี (มนุษย์) ให้มีความเจริญมั่งคั่งและร่ำรวยด้วยโภคทรัพย์ต่างๆ นานา ลักษณะการประพันธ์วรรณกรรมอีสานเรื่องท้าวคำฟองเป็นบทประพันธ์ตามแบบแผน นั่นคือการเริ่มเรื่องด้วยบทไหว้ครู หรือเรียกว่า “บทประณามพจน์” ซึ่งถือกันว่าจะทำให้เกิดความเป็นสิริมงคลแก่ผู้ประพันธ์วรรณกรรมอีสานเรื่องท้าวคำฟองเป็นวรรณกรรมชาดกอีกเรื่องของภาคอีสาน ถึงแม้จะไม่แพร่หลายมากนัก มีพบที่จังหวัดสกลนครและนครพนม มีความยาวไม่มาก โครงเรื่องไม่สลับซับซ้อน แต่ได้แสดงหลักธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมข้อทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว (ขนาดที่ร่างท้าวคำฟองกระทบพื้นดิน ยังทำให้กระเทือนไปถึงเมืองบาดาล) นอกจากนี้ยังแสดงหลักธรรมในข้อที่ไม่มีความอิจฉาริษยา) ตามแนวของปกเรื่องนิทานพื้นบ้านทั่วไป การพรรณนาโวหารตอนที่พลัดพรากจากกัน กวีได้เน้นความไพเราะในเรื่องของโวหารมีการพรรณนาแวนวิลาสตลอดเวลา เช่น ตอนที่ตัวพระรำพันถึงตัวนางที่จากไป หรือตัวนางรำพันถึงตัวพระที่จากไปได้อย่างไพเราะยิ่ง นอกจากนี้นิทานพื้นบ้านยังเน้นคติเรื่อง “เรื่องตายแล้วเกิดใหม่” ตอนที่ท้าวคำฟองลานางบัวทองเพื่อเดินทางกลับไปบ้าน เรือเกิดล่มระหว่างทาง ท้าวคำฟองจึงสิ้นชีวิต ธิดาพญานาคได้มาร่ายเวทมนต์คาถาช่วยท้าวคำฟองฟื้นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ดังตัวอย่าง

“เมื่อวันนั้นบัวคือน้อยธิดาพระยานาค	นางก็โดยอาชญ์เจ้าเลยฟ้าฟั่งไป
กับทั้งสาวสำเภาใช้ฮีบเล่นนำทาง	เขาก็ไปสามคนบ่วงพระนางน้อย
นางก็กอยฝ้ายแท้ไปเปื่องทั้งเล่น	กายเขตบ้านถึงเท่านั้นนอกเมือง
อ้อยห้อยเนื้อเจ้าแจ่มจอมกษัตริย์	นางคานเลขล่วงไปทั้งค่าย
พ่อเห็นศรีสะอาดแก้วตนตายนอนอยู่ภายใน	ฮอยทีเป็นเหตุด้วยอันหนึ่งแท้บสง แลนอ

ศรีเสลิวสร้อยจอมพระนางไปสอด นางก็หลิงหล้าท้าวโสมหน้าสูปงาม
 จักว่าไทเสาแท็บมีคือคู่ต่างเฮาเอย ฮู้ว่าไทเพิ่มพูนมาแล้วลอคตาย นั้นลือ
 นางเล่าฮวยมนต์แก้วกาถาคคนเลยเป่า เจ้ายอดแก้วแพงล้านลอคคีน”

(นิยม สุภวดี, 2525 : 31)

ลักษณะวรรณกรรมอีสาน มีรูปแบบที่แตกต่างไปจากวรรณกรรมภาคกลาง การที่หัวเมืองอีสานเป็นเมืองเล็ก ๆ ไม่มีราชธานีที่มั่นคง และมีความเจริญรุ่งเรืองจึงไม่ปรากฏว่า “ราชสำนัก” เป็นแหล่งกลางในการส่งเสริมวรรณกรรมให้รุ่งเรือง วรรณกรรมปรัมปราที่ปรากฏในสังคมวัฒนธรรมอีสานจึงเป็น “คติชาวบ้าน” อย่างแท้จริง วรรณกรรมพื้นบ้านมีส่วนร่วมในการควบคุมสังคม คือ สอนจริยธรรมแก่ประชาชน กฎระเบียบ จารีตประเพณี อันพึงประพฤติปฏิบัติ เช่น วรรณกรรมเรื่อง “ฮิตสิบสอง คองสิบสี่” (จารีต อันควรปฏิบัติในรอบ 12 เดือน และครองแห่งธรรม อันเป็นใหญ่ ผู้ปกครอง เจ้าบ้านนายเมือง ควรประพฤติ 14 ประการ) จึงพอสรุปได้ว่า การที่หัวเมืองอีสานมีอิสระในการปกครองกันเองนั้น เป็นปัจจัยหนึ่งที่วรรณกรรมมีบทบาทในการควบคุมสังคมด้วยรูปแบบของวรรณกรรมจึงมีความโดดเด่นเป็นอีสาน ความเชื่อของกลุ่มคนไทยอีสานนั้น ยังยึดมั่นถือมั่นในการเชื่อเรื่อง “ผีसाงเทวดา” ในจารีต 12 เดือน (ฮิตสิบสอง) นั้นมีการบงบอกให้ทำพิธีบูชา เช่น สรงผีसाงเทวดาอยู่เสมอ เช่น การไหว้ผีตาแสด (เดือน 6 ก่อนจะเริ่มทำนา) การไหว้ผีปู่ตา (วิญญาณของบรรพบุรุษประจำหมู่บ้าน มีหน้าที่คุ้มครองรักษาหมู่บ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข) การบูชาพญานาคทั้ง 15 ตระกูล (เดือน 12 ช่วงเอือ) เป็นต้น (ธวัช ปุณโณทก, 2522 : 44-45)

ธวัช ปุณโณทก (2522 : 456-457) ได้อธิบายอีกว่า วรรณกรรมอีสานนั้นแสดงโลกทัศน์เกี่ยวกับ “โลกและจักรวาล” วรรณกรรมอีสานได้บ่งชี้ให้เห็นโลกในจินตนาการมากกว่าโลกที่เป็นจริง กล่าวคือกวีพยายามที่จะอธิบายโลกในอนาคต คือ สมัยพระศรีอาริย์มาเกิด ซึ่งดูเหมือนว่าจะเป็นสังคมในอุดมการณ์ของชาวอีสาน และต่างก็กำหนดความในใจไว้ที่จะพยายามบำเพ็ญเพียรบ้าง อยู่ในศีลกินในทานบ้าง ละกิเลสทั้งปวงเพื่อที่มุ่งไปสู่สังคมแห่งอุดมการณ์นั้นให้จงได้ ซึ่งแนวคิดเหล่านี้น่าจะได้อาจมาจากตำราทางพุทธศาสนาทั้งสิ้น เช่น เรื่องไตรภูมิพระร่วง เรื่องพระมาลัย และคัมภีร์พุทธศาสนาอื่น ๆ ส่วนความนึกคิดเกี่ยวกับโลกที่เป็นจริง วรรณกรรมนิทานอีสานได้สร้างโลกไว้อย่างกว้างขวาง การกล่าวถึงจักรวาลนั้นกวีได้พรรณนาถึงป่าหิมพานต์อันลึกลับเป็นส่วนใหญ่ ตลอดจนสัตว์ต่าง ๆ ในป่าหิมพานต์ นอกจากนี้โลกทัศน์ของวรรณกรรมนิทานอีสานนั้นมักจะเห็นว่าสัตว์ในนิยาย อันได้แก่ นาค ยักษ์ ครุฑ เหล่านี้มีบทบาทอยู่ในโลกเดียวกับมนุษย์นั่นเอง และปรากฏอยู่เนื่อง ๆ ที่สัตว์ในนิยายเหล่านั้นมีบทบาทร่วมอยู่ในเรื่อง และได้แสดงบทบาทอยู่กับตัวเอกของเรื่องในพื้นที่พิภพเดียวกัน วรรณกรรมอีสานได้แสดงให้เห็นว่าธรรมชาติที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ และมีความโหดร้ายต่อมวลมนุษย์มากกว่า ฉะนั้นจึงเน้นเรื่องการเคารพนับถือ

วิญญาณอันสิงสถิตอยู่ในธรรมชาติเหล่านั้น เช่น ต้นไม้ ป่าเขา ตลอดจนแม่น้ำ สระ เป็นต้น วรรณกรรมอีสานได้เน้นให้เห็นถึงวิญญาณที่สิงสถิตอยู่ในธรรมชาติเหล่านั้นมักจะทำร้ายรังแกมวลมนุษย์อาจจะปรากฏรูปในลักษณะเป็นยักษ์ ผีเสื้อ ผี วิญญาณ หรือ “นาค” ในสระน้ำซึ่งมีทางไปสู่เมืองบาดาล แต่ถ้ามนุษย์ได้เช่นสรวงบวงพลาให้สิ่งที่มีอำนาจเหนือเหล่านี้มีอหิชาศย์ สิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์อาจจะเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเป็นตรงกันข้ามกล่าวคืออาจจะมาช่วยเหลือเกื้อกูลมนุษย์ก็ได้ ฉะนั้นในการดำเนินเรื่อง กวีมักจะแสดงให้เห็นความสำคัญของอำนาจเหนือมนุษย์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น และเป็นการแก้วิกฤติของเรื่องไปด้วย กล่าวคือพระเอก ซึ่งถือว่าเป็นผู้มีบุญญาธิการ สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ไม่อาจจะทำร้ายได้ ในที่สุดก็ยอมแพ้เป็นทาสแก่พระเอก และได้ช่วยเหลือเกื้อกูลพระเอกในการต่อสู้กับพวกมิถิลาอื่น ๆ ต่อไป หรือไม่ก็ตัวเอกของเรื่องจะถูกสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์เหล่านี้รังแก แต่ในที่สุดพระอินทร์ซึ่งมีหน้าที่ช่วยเหลือดูแลมนุษย์ที่มีบุญญาธิการมาช่วยแก้การวิกฤติของเรื่องซึ่งมีจุดหมายสำคัญของปรัชญาทางพุทธศาสนา คือ “กฎแห่งกรรม” นั่นเอง

12. พญานาคในพงศาวดารตะโก้งตันยั (พระราชพงศาวดารพม่า, ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์) ส.พลายน้อย ได้กล่าวว่า (2539 : 29-33) ในพงศาวดารเมืองตะโก้ง มีเรื่องราวลึกลับซับซ้อนอยู่เรื่องหนึ่ง ตามเรื่องกล่าวว่า

“มีชายกับตาคนหนึ่ง มีลูกชายชื่อสอกตะเรียต เมื่อโตเป็นหนุ่มก็คิดจดหาวิชาใส่ตัว จึงลาพ่อแม่เดินทางออกหาอาจารย์ ในที่สุดเดินทางไปพบอาจารย์ที่มีชื่อเข้าคนหนึ่งได้ฝากตัวขอเป็นศิษย์ อยู่กลับอาจารย์ถึง 3 ปี แต่อาจารย์ไม่สอนอะไรให้เลย สอกตะเรียตนึกรำคาญจึงขอลากลับบ้าน อาจารย์ก็ไม่ว่าอะไรเมื่อจะกลับก็ไม่ห้ามปราม ก่อนจะจากกันก็ให้สุภายิตไว้ว่า “อย่าเห็นแก่นอน และยังถามปัญหาถามข้อเท่าใด ก็จะได้รับคำตอบมากขึ้นเท่านั้น” ซึ่งฟังแล้วไม่เห็นว่าจะได้ประโยชน์อะไร สอกตะเรียตเดินทางกลับมาถึงกรุงตะโก้ง เป็นเวลาประจวบกับพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตพอดี ก่อนที่พระเจ้าแผ่นดินจะสวรรคตได้ตรัสสั่งไว้ว่า ถ้าผู้ใดได้อภิเษกกับพระนางกุคำพระราชธิดา ก็ให้ผู้นั้นได้เป็นพระราชานั้นจึงปรากฏว่ามีชายหนุ่มสมัครมาขออภิเษกด้วยหลายราย แต่ปรากฏว่าผู้ที่เข้าพิธีอภิเษกตายหมดทุกคน โดยไม่มีใครทราบสาเหตุที่แท้จริง และทำให้ไม่มีใครกล้ามาอภิเษกด้วย เป็นเหตุให้เสนาบดีพากันเดือดร้อนรำคาญใจ ที่หาพระราชามาปกครองบ้านเมืองไม่ได้ ครั้นจะให้พระนางกุคำขึ้นเป็นพระแม่อยู่หัว ก็เกรงจะถูกบ้านเมืองอื่นเยาะเย้ยว่าเมืองนี้ หาผู้ชายเป็นพระเจ้าแผ่นดินไม่ได้ต้องให้สตรีผ่านพิภพ และก็จะพากันสงสัยว่าพระนางกุคำเป็นหญิงชนิดไหนกันหนอ จึงหาพระสวามีสักคนหนึ่งก็ได้

ความอึดอัดใจของเสนาบดีข้าราชการค่อยคลายลง เมื่อสอภะเรียตรีบอสา จึงจัดการอภิเษกนางพญาภูค้ำกับสอภะเรียตรี ขณะที่พระเจ้าสอภะเรียตรีประทับอยู่ในพระราชมณฑลเทียรนั้น ก็ทรงระลึกถึงคำอาจารย์ที่ให้ไว้ก่อนเดินทางว่า ถ้าอยากมีอายุยืนก็อย่าเห็นแก่นอน จึงคิดกันว่าตัดสินใจไม่หลับนอน คอยระวังระไวอยู่ตลอดคืน ความจริงพระนางภูค้ำมีขอดชูชู้ขึ้นอยู่แล้ว หากแต่ไม่ใช่เป็นมนุษย์ เป็นพญานาคราช จึงไม่มีใครรู้ความจริงนี้ เมื่อถึงกำหนด 7 วัน พญานาคราชจึงจะมาหานางครึ่งหนึ่ง เมื่อพบชายหนุ่มคนใดมานอนเรียงเคียงคู่กับพระนาง พญานาคราชก็จะสังหารชีวิตเสียทุกคนไป และในวันที่ 7 หลังจากทีอภิเษกสอภะเรียตรีนั่นเอง พญานาคราชก็มา โดยเลื้อยออกมาจากปลายเสาพระราชมณฑลเทียรต้น 1 ซึ่งมีไส้ในกลวงเป็นโพรงไปตลอดคืน พญานาคค่อย ๆ เลื้อยลงมาจนถึงพื้น เมื่อไม่เห็นมีหนุ่มมานอนเคียงพระนางภูค้ำแล้ว พญานาคก็จำแลงกายเป็นชายหนุ่มขึ้นบรรทมเคียงข้างพระนางภูค้ำ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้ หาได้รอดพ้นจากสายตาของพระราชาสอภะเรียตรีไม่ เพราะได้กะแผนการไว้ในใจไม่ให้ผู้ใดล่วงรู้ และตลอดระยะเวลา 7 วัน ที่รอคอยนั้น ก็ตั้งหน้าตั้งตาดับคาบจนคมกริบ พอถึงวันที่ 7 พระราชาหนุ่มก็ตัดต้นกล้วยใหญ่มาสองท่อน กับเขาควยเอามาซ่อนไว้ เมื่อพระมเหสีบรรทมหลับสนิทแล้ว จึงยกท่อนต้นกล้วยไปวางเคียงข้างพระนาง วางเขาควยไว้บนต้นกล้วยอีกชั้นหนึ่ง แล้วเอาผ้าคลุมไว้ให้มิดชิดมองดูเหมือนคนนอนอยู่ ครั้นถึงเวลาที่เที่ยงคืน พญานาคก็เลื้อยลงมาจากยอดเสา เมื่อมองเห็นรูปลง นึกว่าเป็นชายหนุ่มมานอนเคียงข้างคู่ชู้ของตนก็โกรธจัดเลื้อยปราดเข้าขบกัดฟัดรูปนั้นเต็มกำลัง เขี้ยวพญานาคฝังแน่นกับเขาควยไม่อาจจะสะบัดให้หลุด พระราชาสอภะเรียตรีได้โอกาสก็ปรี่เข้าไปฟันพญานาคตัวขาดออกเป็น 3 ท่อน หมดฤทธิ์อยู่ข้างพระแท่นบรรทมนั่นเอง เมื่อพระนางภูค้ำสะดุ้งตื่นขึ้นมาเห็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ถึงจะโกรธอย่างไรก็ต้องระงับใจไว้ สั่งให้ราชบุรุษลอกเอาหนังพญานาคฟอกให้สะอาด แล้วเอามาทำที่นอนและหมอนหมอน เลือกอเอาระดุกท่อนหนึ่งมาทำเป็นปักผม

พระนางภูค้ำมีความแค้นพระราชาสอภะเรียตรีอยู่ตลอดเวลาและหาทางที่จะประหารชีวิตวิธีใดวิธีหนึ่งอยู่เสมอ วันหนึ่งจึงเสด็จไปเฝ้าพระเจ้าสอภะเรียตรี กราบทูลว่า “ตามพระราชประเพณีเมืองตะโก้งเมื่อถึงวันนึ่งเหสีจะต้องทูลถามปริศนาต่อพระราชองค์ใหม่ ถ้าพระราชแก้ปริศนาได้ ก็ให้ประหารพระมเหสีผู้ถามเสีย แต่ถ้าทรงแก้ปริศนาไม่ได้พระมเหสีก็จะเป็นผู้ประหารพระราช พระองค์จะยอมให้ปฏิบัติตามพระราชประเพณีนี้หรือไม่” พระราชาสอภะเรียตรีสะดุ้งพระทัยว่า นี่จะทำไมหนอกันอีก แต่ก็ตรัสอนุญาต พระนางจึงกราบทูลว่า “อะไรเอ๋ย พันหนึ่งค่าเขาชักร้อยหนึ่งค่าเขาถัก กระจุกเจ้าปัก ซ่องผมนี้รักเสมอใจ” ปริศนานี้เป็นเรื่องลับเฉพาะของพระนาง พระราชาสอภะ

เรียตอบไม่ได้ นางจึงให้โอกาส 7 วัน ถ้ายังตอบไม่ได้ก็ต้องปฏิบัติตามสัญญา การประหารพญานาคราชก็เป็นความลับเฉพาะแบบฆาตกรรมซ่อนเงื่อนอยู่แล้ว ปริศนาของพระองค์ก็จะลึกลับหนักขึ้นไปอีก พระราชาพยายามคิดแก้เท่าไรก็คิดไม่ออก ได้เพียงถามคนไม่เลือกหน้า ตั้งแต่เสนาบดีจนถึงมหาดเล็ก ก็ไม่มีใครตอบได้ จนกระทั่งถึงวันกำหนดอยู่แล้ว เผอิญให้สองตายายซึ่งเป็นพระชนกพระชนนีของพระราชา เมื่อได้ข่าวว่าลูกชายได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็เดินทางมาเยี่ยม ระหว่างทางได้พักที่ไต้ต้นไม้ต้นหนึ่ง ซึ่งมีกาสองตัวจับอยู่ กาตัวหนึ่งได้ถามขึ้นว่า “พຽงนี้เราจะไปหากินที่ไหนดี” “ก็ไปเที่ยวตะโก้งไก่ ๑ นี้แหละ” กาอีกตัวตอบ “ไม่รู้หรือไง พຽงนี้เป็นวันครบกำหนดเจ็ดวัน พระราชาตอบปริศนาไม่ได้ก็ต้องถูกประหาร เราก็จะได้แกะเนื้อแกะหนังพระราชากันละ” “ปริศนานั้นว่าอย่างไร แล้วท่านรู้คำตอบปริศนานั้นหรือไม่” “ทำไมจะไม่รู้” กาตัวที่สองตอบอย่างภาคภูมิใจ “ปริศนาข้อแรกที่ว่า พันหนึ่งค่าเขาสัก ก็คือนางพญาจิ้งราชบุรุษลอกหนังพญานาคออกซ้กฟอกให้สะอาดอ่อนนุ่ม โดยเสียค่าจ้างหนึ่งร้อย ส่วนปริศนาข้อสุดท้ายที่ว่า กระจุกเจ้าป้กซ้กผมน้องรักเสมอใจนั้นเล่า ก็หมายถึงความรักของนางที่มีต่อพญานาคราชอย่างสุดใจ จึงเอากระจุกมาทำป้กผม” แท้ที่จริงแล้ว กาสองตัวนั้นไม่ใช่กาธรรมดา แต่เป็นพระภูมิเจ้าที่กับพระเสื้อเมืองแปลงมา หมายถึงให้สองตายายได้รับรู้และนำไปบอกพระราชา ซึ่งก็ได้ผลสองตายายนำเรื่องที่กาคุยกันไปแล้วให้ลูกชายฟัง พระราชาสอกระเศียดตีพระทัยที่แก้ปริศนาให้ทำให้พ้นจากการถูกประหารและพระองค์ก็ทรงยกเลิกข้อสัญญาไม่เอาโทษพระนาง ตัดขาดจากการเป็นมเหสี”

เรื่องที่ได้มาข้างต้นนั้น ก็น่าจะมีเค้าเงื่อนไขความจริงอยู่บ้าง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวิจารณ์ไว้ตอนหนึ่งว่า เรื่องที่เป็นหลักฐานในพงศาวดารตรงตามที่นักปราชญ์ชั้นหลังได้สอบสวนควรฟังได้มีอยู่ว่า เมื่อครั้งที่บริเวณลุ่มแม่น้ำสะโตงบัดนี้ยังเป็นอ่าวทะเลขึ้นไปไกลทางข้างเหนือ เปรียบเหมือนกับอ่าวไทยตอนข้างเหนือบัดนี้ มีพวกอินเดียเล่นเรือมาค้าขายอยู่เสมอ บางพวกก็มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ตามชายทะเลในอ่าวนั้น มีชาวอินเดียฝ่ายใต้พวกหนึ่งมาแต่เมืองเตลิ่งคะนะ มาตั้งอยู่ทางชายทะเลฟากตะวันออก มาอยู่ปะปนกับชาวพื้นเมืองเกิดเชื้อสายมาจนสามารถตั้งเมืองขึ้นได้ เรียกว่า “เมืองสะเทิม” เรียกตามภาษามคธว่า “เมืองสุธรรมวดี” มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองเป็นราชธานีแรกในแดนมอญ และเป็นทีแรกตั้งพระพุทธศาสนา ด้วยชาวอินเดียนำมาสั่งสอน ณ เมืองสะเทิมนั้นก่อนเมืองอื่น คำที่เรียกชื่อพวกมอญอีกชื่อหนึ่งว่า “เตลง” อย่างในหนังสือ “เตลงพ่าย” นั้น สันนิษฐานว่าเดิมเป็นชื่อเรียกพวกเชื้อสายชาวอินเดียชาวเมืองเตลิ่งคะนะที่เกิดขึ้น ณ เมืองสะเทิม ภายหลังคนจึงเรียกมอญพวกอื่นว่าเตลงด้วย (ส.พลายน้อย, 2544 : 186-187)

ความเคลื่อนไหวของประชากรในดินแดนพม่าปัจจุบันจึงมักจะเริ่มต้นด้วยความเคลื่อนไหวของผู้คนชนเผ่าพื้นเมืองในบริเวณตอนกลางและตอนเหนือขึ้นไปเพิ่มเติมไปด้วยภูมิประเทศเป็นหุบเขาตลิ่งชันชัน คำนานพม่าเรียกคนเหล่านี้ว่า “รากษส” ซึ่งนำมาจากคำเรียกแบบอินเดีย มีความหมายว่าพวก “ยักษ์” หรือ “คนป่า” หรือคนที่ไร้อารยธรรมแบบเดียวกันกับที่วรรณกรรมอินเดียเอาชาวอารยันเป็น “พระราม” และเอาชาวพื้นเมืองคนป่าเป็น “ทศกัณฐ์” คนที่ถูกเรียกยักษ์หรือรากษส ในยุคดั้งเดิมของแผ่นดินพม่านั้นว่ากันว่าประกอบด้วยชนเผ่าต่าง ๆ นานาชนิด ไม่ว่าจะ เป็นพวกข่า ขมุ ปยู (พยู) มรุ ลาชี โพน เปียว ชิน ละว้า ฯลฯ ถ้าหากไม่ยากปวดหัวก็ขอให้เราคิดรวม ๆ ว่า ก็เป็นประเภทเดียวกันกับคนป่าหรือชนพื้นเมืองที่เคยอยู่ในอาณาจักรพูนัน อาณาจักรจัมปา อาณาจักรไคเวียด มาแต่ดึกดำบรรพ์ อันเดียวกับ “พวกนาค” “พวกงู” “พวกคนป่า” “พวกคำ” อันเป็นความหมายรวม ๆ กัน ในดินแดนพม่าก็เช่นเดียวกันกับในเวียดนาม กัมพูชา ไทย ลาว ที่สามารถสืบค้นไปถึงผู้คนยุค “ก่อนประวัติศาสตร์” หรือยุคมนุษย์หิน มนุษย์ถ้ำ ได้เช่นกัน ซากขวานหิน ลูกปัด เครื่องมือเครื่องใช้ยุคหินในแถบพม่านั้นเรียกกันว่า “วัฒนธรรมอันยารเทียร” แต่ในท้ายที่สุดไม่ว่าคนเหล่านี้จะมีหน้าตา เรียกชื่อเผ่าพันธุ์ตัวเองว่าอะไรก็ตาม คนที่เริ่มทำให้ “ประวัติศาสตร์” ในพื้นที่บริเวณนี้เคลื่อนไหวก็คือ “อิทธิพลจีนและอินเดีย” ดังเช่นทุกอาณาจักรในเอเชียอาคเนย์ เพราะเหตุที่ด้านเหนือติดกับมหาอำนาจจีนทำให้พม่าไม่ต่างอะไรกับเวียดนามหรืออาณาจักรไคเวียดที่ถูกกดดันด้วยกองทัพจากจักรพรรดิบัลลังก์มังกรครั้งแล้วครั้งเล่า และกลายเป็นที่รองรับ “ชนเผ่า” นานาเผ่าพันธุ์ที่ถอยร่นจากจีนตอนใต้ลงมาตั้งหลักปักฐานหรือครอบครองพื้นที่ แต่พม่าแตกต่างจากเวียดนามตรงที่ไม่ได้ถูกกดดันโดยจีนอย่างเดียว แต่ยังถูกกดจากด้านตะวันตกเฉียงเหนือและซีกตะวันตกไปจรดภาคใต้ของพม่าด้วยชาติอินเดีย ที่น่าจะหลั่งไหลเข้ามาสู่พม่าได้ง่ายที่สุด มากกว่าอาณาจักรที่ลึกเข้าไปในแหลมอินโดจีนอย่างเช่นพูนัน หรือ อาณาจักรสยาม

ปฐมกษัตริย์ของพม่าและมอญด้านใต้นั้น เริ่มจากกษัตริย์อินเดียเป็นหลัก คือเป็นกลุ่มคนที่ทำให้ลักษณะของ “ชนเผ่า” เปลี่ยนไป กลายเป็น “เมือง” หรือ “รัฐ” เป็นหย่อม ๆ กระจัดกระจายตั้งแต่ตอนเหนือจนถึงพื้นที่ภาคกลางตลอดแม่น้ำอิระวดีและสาละวิน กษัตริย์อินเดียที่เข้ามาในพม่านั้นในตำนานพูดถึงกระทั่งกษัตริย์ที่เคยครองกรุงกบิลพัสดุ์ นครที่พระพุทธเจ้าประสูติ ทั้งระบุว่า เป็นตระกูล “ศากยะ” อีกด้วย หรือกระทั่งกษัตริย์ที่ครองกรุงพาราณสี ก็กระจัดกระจายเข้ามาก่อตั้งนครในพื้นที่บริเวณนี้กันทั่วไป เมืองเก่าแก่ในพื้นที่บริเวณนี้จึงมีการเรียกชื่ออยู่หลายเมืองด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นเมือง “ตะโก้ง” เมือง “โปรม” (แปร) เมืองจะชาย (จะไซ) การติดต่อระหว่างกษัตริย์ภาคเหนือกับกษัตริย์ภาคใต้ลงมานั้นบางครั้งก็เกิดขึ้นจาก “พระญาติ” หรือโยคีอินเดียก็อาจจะเรียกได้ ที่รับเลี้ยงลูกสาวของ “พญานาค” เอาไว้ ความสวยงามทำให้กษัตริย์ที่หนีมาจากด้านเหนือติดตาต้องใจแต่งงานและสร้างเมืองใหม่ย่อยลงมาทางด้านใต้ ส่วนดินแดนด้านใต้ที่เป็นจุดเริ่มอาณาจักร

เก่าแก่ของมอญนั้นต่างรับกันถึง “พื้นที่ที่น้ำทะเลปกคลุม” และหงส์สองตัวมาบินเล่นน้ำในขณะที่พระพุทธรเจ้าเสด็จผ่าน จึงพยากรณ์ไว้ว่าจะเป็นกรุงหงสาวดีในอนาคตข้างหน้า กษัตริย์อินเดียที่อยู่ในแผ่นดินใหญ่ชมพูทวีปได้ทราบเรื่องถึงกับเอาหลักศิลาหุ้มเหล็กมาปักไว้ตั้งแต่ยังไม่ลดเคื่อประกาศว่าตัวเองเป็นผู้มีกรรมสิทธิ์ในพื้นที่บริเวณนี้ จนกระทั่งน้ำลดกลายเป็นแผ่นดินเรียบร้อยแล้ว กษัตริย์อินเดียด้านตะวันตกของพม่าที่อพยพเข้ามาตั้งเมืองเป็นกษัตริย์เหนือชนเผ่าพื้นเมืองอพยพลงผู้คนลงมาทางด้านใต้ ยังต้องถกเถียงแสดงความเป็นเจ้าของแผ่นดินงอกใหม่แห่งนี้กับเจ้าของหลักศิลาเดิม ถึงขั้นออกอุบายว่าฝ่ายตัวเองมาจองไว้ก่อนด้วยการเอาเสาทองคำมาปักไว้ให้ได้หลักศิลาลงไปอีกหลายวา และด้วยเหตุบายที่ชาญฉลาดกว่าก็เริ่มต้นปักรากฐานแผ่นดินมอญตั้งแต่นั้น (ชัชรินทร์ ไชยวัฒน์, 2541 : 96-99)

13. พญานาคในวรรณกรรมพุทธศาสนา (วรรณคดีชาดก) เรื่องที่พุทธศาสนิกชนทราบกันเป็นส่วนมากก็คือพระพุทธรเจ้าแต่ละพระองค์กว่าจะได้ตรัสรู้นั้นจะต้องบำเพ็ญบารมีมาช้านานหลายสิบหลายร้อยชาติ เรียกว่าต้องเป็นพระโพธิสัตว์มาก่อน บางชาติเป็นมนุษย์ บางชาติเป็นสัตว์ที่เราทราบก็เพราะมีหนังสืออยู่ชุดหนึ่ง เรียกว่า “นิบาตชาดก” ได้รวมเรื่องของพระโพธิสัตว์ไว้ถึง 550 เรื่อง ซึ่งบางที่เรียกกันว่า “พระเจ้าห้าร้อยชาติ” และในจำนวนนี้มีที่เสวยพระชาติเป็นพญานาคเพียง 3 ชาติเท่านั้น วรรณกรรมต่อ ๆ มา เริ่มมีเหตุการณ์ที่พวกนาคเหล่านี้เข้าไปเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ เช่นเกี่ยวข้องกับอดีตชาติของพระพุทธรเจ้า บทบาทของนาคลดลงเหลืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ในการคุ้มครองพระศาสนาและรักษาระเบียบสังคมเท่านั้น แต่เดิมที่สามารถมีอำนาจในการให้กำเนิดและทำลายล้างบ้านเมืองเหมือนเมื่อก่อนทำให้การค้นคว้าต่อไปในส่วนนี้ จำเป็นต้องค้นหาเรื่องราวของนาคที่ปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนา เพื่อมองเห็นความคลี่คลายในการสืบทอดนิทานปรัมปราหรือมายาคติเรื่องนาคในเวลาต่อมา ตามที่มีบันทึกในชาดกและพระไตรปิฎก พญานาคเข้ามามีบทบาทในศาสนาพุทธอย่างมาก นาคเคยปลอมตัวเป็นมนุษย์เพื่อจะบวชเป็นพระในบรรพพุทธศาสนา หากแต่เรื่องแตก โคนจับได้เสียก่อนจึงไม่ได้บวช แต่ก็ได้ขอพรจากสมเด็จพระบรมศาสดาไว้ว่า ก่อนที่บุคคลอื่นจะบวชขอให้เรียกว่า “นาค” จากเรื่องที่เราเห็นได้ว่า นาคมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก การศึกษาครั้งนี้ขอเล่าความถึงเมื่อครั้งที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนาค 3 ชาติ ตามที่ปรากฏนาคในวรรณกรรมพุทธศาสนา ข้อความที่ปรากฏมีดังต่อไปนี้

ภูริทัตตนาคราชผู้ฉลาดและทรงความดี : (จากภูริทัตตชาดก)

“พระเจ้าพรหมทัตได้รับสั่งให้โอรสของพระองค์ออกไปจากกรุงพาราณสีด้วยเกรงว่า โอรสจะแย่งราชสมบัติ และอนุญาตให้กลับเข้าเมืองได้ต่อเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ พระโอรสได้ทรงบำเพ็ญตนเป็นฤๅษีและได้อาศัยอยู่ ณ ระหว่างแม่น้ำยมุนากับมหาสมุทร คราวหนึ่งมีนางนาคหม้ายคนหนึ่งได้ออกจากนาคพิภพมาเที่ยวตามฝั่ง

มหาสมุทร ได้มาพบอาศรมของพระฤๅษี ซึ่งขณะนั้นออกไปหาผลไม้ป่า นางใคร่จะทดลองว่าพระดาบสนั้นบวชด้วยศรัทธาหรือไม่ นางจึงตกแต่งที่นอนและบรรณศาลาด้วยดอกไม้ทิพย์และเครื่องหอม โดยคิดว่าหากว่าพระดาบสนั้นนอนบนที่นอนก็มีใช้บวชด้วยความศรัทธา ก็ปรากฏว่าพระดาบสนั้นนอนบนที่นอน และในวันต่อมานางนาคมาณวิกาาก็มาจัดแต่งบรรณศาลาให้อีก พระฤๅษีก็แปลกใจจึงดักคอยดู และเมื่อเห็นนางนาก็มีใจปฏิพัทธ์ และได้อยู่ร่วมกันเป็นสามีภรรยา

ต่อมานางนาคได้ประสูติโอรสและธิดามีนามว่าสาครพรหมทัตและนางสมุททชา เมื่อพระเจ้ากรุงพาราณสีสวรรคตบรรดาอำมาตย์ทั้งหลายก็ประชุมพร้อมใจกันทูลเชิญพระราชบุตรให้ไปครองเมือง พระราชบุตรจึงได้ชักชวนนางนาคมาณวิกาให้เข้าไปอยู่ในกรุงพาราณสีด้วย แต่นางปฏิเสธโดยอ้างว่าชาตินาคินนั้นมีพิษร้ายมักมีอารมณ์ฉุนเฉียว เมื่อมีเหตุเล็กน้อยมากกระทบก็จะโกรธเคือง และการอยู่ร่วมกับหญิงที่มีสามีคนอื่นกนั้นเป็นเรื่องที่ลำบากใจ ถ้าหากคนโกรธแล้วดลิ่งตามองผู้ใดนั้นก็จะมีเป็นจัญ ด้วยเหตุนี้ นางจึงไม่ยอมตามเสด็จ และพร้อมกันนั้นนางได้กล่าวฝากฝังโอรสและธิดาของนางว่า ขอให้พระราชบุตรช่วยเอาใจใส่ดูแลโอรสและธิดาของนางด้วย ทั้งนี้เพราะทั้งสองมีกำเนิดจากธาตุน้ำอันเป็นชาติละเอียดอ่อน เมื่อเดินทางถูกลมและแดดอาจจะเสียชีวิตขอให้ขุดเรือขังน้ำเพื่อให้โอรสธิดาของนางได้เล่นน้ำด้วยในระหว่างการเดิน และเมื่อถึงกรุงพาราณสีแล้วก็ขอให้ขุดสระโบกขรณีให้ทั้งสองได้เล่นน้ำด้วย เมื่อตั้งเสียแล้วนางก็กลับไปยังนาคพิภพ

ต่อมาเมื่อโอรสธิดา ทั้งสองเจริญวัยขึ้น พระเจ้าชตรัฐนาคราชได้ส่งนาคมาณพ 4 คนมาลู่ขอนางสมุททชา แต่พระเจ้ากรุงพาราณสีไม่ทรงยกให้เพราะเห็นว่าท้าวชตรัฐเป็นนาค ทำให้ นาคมาณพผู้เป็นทูลนั้น โกรธเคืองมากคิดจะฆ่าพระเจ้ากรุงพาราณสีเสียด้วยลมพิษ แต่เมื่อมาปรึกษากันว่าตนเป็นทูลมาเพื่อนัดวิวาห์จะมาหวนหันปลงชีพกษัตริย์นั้นไม่บังควร จึงกลับไปทูลถามแก่ชตรัฐนาคราช เมื่อท้าวชตรัฐทรงทราบก็พิโรธ จึงได้มีคำสั่งให้พวกนาคไปข่มขู่ชาวเมืองพาราณสีด้วยวิธีการต่าง ๆ แต่อย่าไปทำร้ายชาวเมือง นาคทั้งหลายได้ทำตามคำสั่งยังความหวาดกลัวให้เกิดแก่ชาวเมืองพาราณสีให้เกิดแก่ชาวเมืองพาราณสีเป็นอย่างยิ่ง และนาคมาณพทั้ง 4 คนก็ไปขู่พระเจ้ากรุงพาราณสี ในที่สุดพระองค์ก็ยอมยกธิดาให้แก่ท้าวชตรัฐนาคราชและนางสมุททชาก็ไปอยู่ ณ นาคพิภพ แต่นางมิได้ทราบถึงชาติกำเนิดของสามีของนาง และท้าวชตรัฐก็ได้ประกาศมิให้นาคคนใดปรากฏภายในรูปของนาคให้นางเห็น

ต่อมานางสมุททชาได้ให้กำเนิดโอรส 4 คน มีนามว่า สุทัตสนะ ทัตตะ สุโกคะ อริฏฐะ ถึงแม้ว่ากาลจะล่วงเลยมาถึงเพียงนี้ นางก็ยังไม่ทราบว่าจะอยู่ในนาคพิภพ วันหนึ่งพวกนาคเด็ก ๆ ได้บอกกับอริฏฐะว่ามารดาของเขามีได้เป็นนาค อริฏฐะกุมารใครจะทดลอง วันหนึ่งเมื่อเวลาकिनนมจึงได้นิรมิตกายให้เป็นงูเอาหางครูดูบาทของมารดา นางสมุททชาเห็นดังนั้นก็ตกใจปัดอริฏฐะตกลงกับพื้นและเล็บของนางได้จิกตาของอริฏฐะแตกข้างหนึ่งเมื่อทำวธรรฐทราบเรื่องก็โกรธอริฏฐะสั่งให้ประหารชีวิต แต่นางสมุททชาทูลขอร้องโทษไว้ นางจึงทราบว่าตนอยู่ในนาคพิภพและอริฏฐะก็มีนามเพิ่มขึ้นอีกนามว่า กานาอริฏฐะ (อริฏฐะ-ผู้มีตาเดียว) เมื่อโอรสทั้งสี่ได้เจริญเติบโตขึ้น ทำวธรรฐนาคราชได้ทรงมอบนาคพิภพให้ปกครองคนละ 100 โยชน์ และโอรสทั้ง 4 ก็ได้มาเยี่ยมเยียนชนกชนนีเสมอ ๆ ส่วนทัตตะนั้นได้ไปเฝ้าท้าววิรูปกษมหาราชกับบิดาของตนเสมอ วันหนึ่งเมื่อท้าววิรูปกษมหาราชได้พานาคบริษัทไปเฝ้าท้าวสหัสสนย์ ได้เกิดมีปัญหาลึกลับใหม่ในหมู่เทวดาและไม่มีใครทราบสามารถแก้ปัญหานั้น แต่ทัตตะแก้ปัญหานั้นได้ ท้าวสหัสสนยราชจึงทรงตั้งนามให้ใหม่ว่า “กฐิตัต”

กฐิตัตเมื่อได้ไปเห็นเทวโลกเป็นที่รื่นรมย์ใจก็คิดจะให้มีกำเนิดในเทวโลก เมื่อกลับไปนาคพิภพจึงขออนุญาตชนกชนนีไปรักษาอุโบสถในวิมานว่างเปล่าแห่งหนึ่งในนาคพิภพ แต่ไม่สำเร็จเพราะบรรดานาคกัญญาทั้งหลายได้ตามไปแวดล้อม กฐิตัตจึงไปรักษาอุโบสถยังมนุษยโลกโดยมิได้ทูลให้ชนกชนนีทรงทราบ แต่บอกกับชายาว่าตนจะไปรักษาอุโบสถที่จอมปลวกใกล้ต้นไทรริมฝั่งแม่น้ำยมุนาตลอดคืน พอถึงเวลาเช้าให้นางจัดนาคกัญญาเป็นเวรกันวันละ 10 นาง ไปพ้อนรำ ขับกล่อมและบูชาด้วยดอกไม้และของหอมพร้อมทั้งพาตนมายังนาคพิภพ เมื่อสั่งแล้วกฐิตัตก็ไปจนดกายที่จอมปลวกพร้อมทั้งอธิษฐานว่า ผู้ใดก็ตามต้องการหนัง เอ็น กระดูก เลือดของตนก็จงนำไปเถิด แล้วก็นิรมิตกายให้เล็กเท่างอนไถ นอนรักษาอุโบสถอยู่

อยู่มาวันหนึ่งมีพราหมณ์คนหนึ่งพร้อมด้วยลูกชายชื่อโสมทัตได้ออกไปล่าสัตว์ในป่า พอถึงเวลากลางคืนทั้งสองพ่อลูกก็ปีนขึ้นไปนอนพักที่คาคบไม้ไทรนั้น พอเวลาใกล้รุ่งพราหมณ์ผู้พ่อตื่นขึ้นได้ยินเสียงดนตรีก็ลงไปดู ส่วนนางนาคกัญญาทั้งหลายเมื่อเห็นพราหมณ์ก็พากันหนีกลับนาคพิภพ ยังคงอยู่แต่กฐิตัต พราหมณ์จึงถามกฐิตัตว่าเป็นใคร นาคกฐิตัตก็ตอบคำถามพราหมณ์โดยสุจริตเนื่องจากตนถืออุโบสถว่าเป็นนาคราชา และก็คิดว่าพราหมณ์ผู้นี้มีจิตใจโหดเหี้ยม อาจจะไปบอกหมองูให้มาทำร้ายตน จึงคิดว่าถ้าพราหมณ์ไปยังนาคพิภพและมอบยศศักดิ์สมบัติมากมายให้เป็นการตอบแทนพราหมณ์ก็คงจะไม่คิดทำร้ายต่อตน เมื่อกฐิตัตบอกพราหมณ์ถึงความปรารถนาของตนที่จะพา

พราหมณ์ไปที่ยวนาคพิภพ พราหมณ์ก็ถือขอเอาบุตรไปด้วย เมื่อพราหมณ์พ่อลูกทั้งสอง ไปยังนาคพิภพแล้วภูริทัตก็ยกสมบัติทิพย์ให้มากมาย และสองพ่อลูกก็อาศัยอยู่ในนาคพิภพนั้น ส่วนภูริทัตก็ยังคงมารักษาศีลอุโบสถ ณ จอมปลวกที่เดิมมิได้ขาด

ต่อมาเมื่อพราหมณ์ผู้พ่ออยู่ในนาคโลกครบ 1 ปีก็ใคร่จะกลับไปยังมนุษย์โลก จึงชักชวนโสมทัตลูกชายให้กลับขึ้นมาด้วย ภูริทัตจึงมอบแก้วสารพัดนึกให้แก่พราหมณ์ แต่พราหมณ์ไม่ขอรับ ภูริทัตจึงให้นาคมาณพมาส่งพราหมณ์สองพ่อลูกขึ้นมายังมนุษย์โลก เมื่อทั้งสองเดินทางมาถึงสระโบกขรณีได้เปลี่ยนเครื่องประดับและผ้าทิพย์ห่อวางไว้ขอบสระเพื่อที่จะลงอาบน้ำ เครื่องประดับเหล่านั้นก็จมหายไปสู่นาคโลก คงเหลือแต่เสื้อผ้าเก่า ๆ และเครื่องมือจับสัตว์ที่ตนเคยใช้มาแต่เดิม พ่อลูกทั้งสองจึงยึดอาชีพล่าสัตว์เช่นเคย

ในกาลครั้งนั้นมีพญาครุฑตนหนึ่งอาศัยอยู่ที่ต้นจิวโกไลต์ฝั่งมหาสมุทรทางใต้ ได้กระพือปีกกลมแหวน้ำในมหาสมุทรลงไปจับนาคทางศีรยะ ขณะนั้นครุฑยังไม่รู้วิธีจับนาค แต่ครุฑก็สามารถจับนาคขึ้นมาได้และพามายังป่าหิมพานต์ และได้ให้นาคผ่านใต้ไทรต้นหนึ่ง นาคก็เอาหางกระหวัดต้นไทรนั้นไว้ ครุฑมีทันตังเกตก็รีบบินไปในอากาศ ต้นไทรนั้นก็ถอนขึ้นติดหางนาคไปและเมื่อพญาครุฑได้จิกกินพญานาคที่ต้นจิว และทิ้งร่างของนาคลงในท้องมหาสมุทร จึงรู้ว่าตนเองได้ถอนต้นไทรติดมาด้วย จึงตกใจเพราะต้นไม้ได้ขึ้นอยู่ที่ท้ายสถานที่จอมของดาบส พญาครุฑจึงได้มาถามพระดาบสถึงการที่ตนและนาคทำให้ต้นไทร ซึ่งเป็นที่อาศัยร่มเงาของดาบสต้องถูกถอนไปนั้นจะเป็นอกุศลกรรมหรือไม่ ฤๅก็ตอบว่าทั้งครุฑและนาคไม่มีความผิดเพราะกระทำไปโดยมิได้เจตนาร้าย พญาครุฑจึงพอใจและมอบมนต์อาถัมพายนน์แก่พระดาบสเป็นสิ่งตอบแทน

ต่อมาดาบสนั้นได้มอบมนต์อาถัมพายนน์ให้แก่พราหมณ์คนหนึ่งที่มาอุปการะตน เมื่อพราหมณ์ได้มนต์แล้วก็หาทางปลีกตัวจากดาบส แล้วก็ออกจากป่าไปจนถึงฝั่งแม่น้ำยมนา ซึ่งในขณะนั้นนางนาคมาณวิกาบาทบริจาริกาของภูริทัตมีจำนวนพันได้ออกจากนาคพิภพมาเล่นน้ำในแม่น้ำยมนาในเวลากลางคืน โดยอาศัยแสงสว่างจากแก้วมณีที่พวกนางวางไว้บนฝั่ง พอเวลาอันรุ่งอรุณนางเตรียมจะแต่งกายก็พอดีพราหมณ์เดินมาถึงที่นั้น พวกนาคก็อุทกใจก็หนีไปนาคพิภพโดยทิ้งแก้วมณีนั้นไว้ เมื่อพราหมณ์เห็นแก้วมณีก็เอากเป็นของตนและเดินทางต่อไป เมื่อพบกับพราหมณ์พ่อลูกสองคนที่เข้ามาล่าสัตว์ในป่า พราหมณ์สองพ่อลูกก็จำแก้วมณีนั้นได้ว่าเป็นแก้วมณีที่ภูริทัตเคยจะให้ตน พราหมณ์ผู้พ่อจึงขอซื้อแก้วมณีจากอาถัมพายนน์ด้วยทองร้อยหนึ่ง แต่อาถัมพายนน์ไม่ยอมขายและกล่าวว่า เขาจะให้แก้วมณีนี้แก่ผู้ที่สามารถพาเขาไปพบพญานาคได้ พราหมณ์ผู้พ่อจึงรับอาสาจะพา

อาลัมพายน้ไปยังที่อยู่ของภริทต ซึ่งโสมทตพราหมณ์ผู้ลูกชายไม่เห็นด้วย และขอแยกทางกับบิดาไปบวชเป็นฤๅษี ส่วนพราหมณ์ผู้พ่อก็พาอาลัมพายน้ไปเมื่อถึงสถานที่ที่ภริทตรักษาอุโบสถแล้วก็กล่าวทวงแค้นจากอาลัมพายน้ อาลัมพายน้ก็โยนแค้นนั้นให้ แต่ดวงแค้นนั้นพลาดตกลงบนพื้นดินและจมหายไปสู่นาคพิภพ พราหมณ์ผู้พ่อก็ร้องไห้เสียใจกลับไปบ้านของตน

ฝ่ายอาลัมพายน้ได้รำยมนต์จับนาคภริทตใส่ถุงตาข่าย และนำไปแสดงการพ้อนรำให้คนดู ได้ทรัพย์สินมากมายทำให้เกิดความโลภจึงพาบริวารนำนาคภริทตออกตระเวนไปตามที่ต่าง ๆ แสดงการพ้อนรำเพื่อเก็บเงิน จนกระทั่งถึงกรุงพาราณสี และได้เตรียมจัดแสดงการเต้นระบำของภูให้พระราชาทอดพระเนตร นางสมุททชามารดาของภริทตเศร้าโศกมากเมื่อไม่เห็นภริทต และได้เล่าความให้โอรสทั้งสามของนางทราบ สุตัสน์ผู้พี่ชายก็จัดแจงให้แยกย้ายกันไปติดตามภริทต โดยให้กามาริภูฏไปค้นหาที่เทวโลก สุโกลไปติดตามที่หิมพานต์และปัญจมหานที ส่วนตนเองจะติดตามไปยังมนุษยโลกโดยมีนางอัจฉิมุขิน้องสาวต่างมารดาร้องขอติดตามไปด้วย สุตัสน์ได้แปลงเพศเป็นดาบสและนางอัจฉิมุขินได้แปลงร่างเป็นเจียนน้อยซ่อนไปในมวยผม สุตัสน์และนางอัจฉิมุขินได้ตามหาภริทตไปจนถึงกรุงพาราณสีในขณะที่หมองกำลังจัดแสดงระบำอยู่พอดี เมื่ออาลัมพายน้เปิดตะกร้าออกเพื่อให้ภริทตออกมาเต้นระบำ ภริทตโผล่เสียวออกมาเมื่อเห็นสุตัสน์พี่ชายก็เลื้อยออกมาตรงไปหาและชวนเสียวร้องไห้อยู่ที่หลังบาทของ สุตัสน์

สุตัสน์ได้กล่าวท้าวพ่นกับหมองโดยท้าวพ่นให้หมองนำนาคมาต่อสู้อกับเจียนของตน หลังจากตกลงพ่นกันแล้วสุตัสน์ก็เรียกนางอัจฉิมุขิน้องสาวของตนออกมาจากมวยผม นางอัจฉิมุขินี้ก็กระโดดออกมาเกาะบนฝ่ามือของสุตัสน์แล้วคายพิษออกมา 3 หยด สุตัสน์ก็ประกาศว่าเมืองนี้จะต้องถูกทำลายแล้วหนอ พระเจ้ากรุงพาราณสีจึงตรัสถามถึงวิธีป้องกัน ดาบสสุตัสน์จึงได้ทูลแนะนำว่าขอให้รับสั่งให้ขุดบ่อ 3 บ่อ เรียงกัน บ่อแรกใส่ยาต่าง ๆ บ่อที่สองใส่ลูกโค บ่อที่ 3 ใส่ยาพิษ เมื่อขุดบ่อแล้วสุตัสน์ก็เอายาพิษใส่ลงไป ในบ่อที่หนึ่ง ปรากฏว่ามีวันพลุ่งขึ้นมาแล้วเป็นเปลวไฟลามไปไหม้บ่อที่สองและที่สามแล้วจึงดับ อาลัมพายน้ได้ยืนอยู่ใกล้บ่อได้ถูกไฟควันพิษกลายเป็นจี้เรื่อนต่างจึงตกใจและร้องว่าตนจะยอมปล่อยพญานาคราช ภริทตได้ยืนเช่นนั้นก็ออกมาและนิรมิตรูปเป็นมนุษย์ประดับด้วยอสังการ ส่วนสุตัสน์และนางอัจฉิมุขินิรมิตตนเป็นมนุษย์เช่นเดียวกัน พระเจ้ากรุงพาราณสีได้ทรงซักไซ้ไล่เลียงเมื่อทรงทราบว่าเป็นโอรสของนางสมุททชากนิษฐาของพระองค์ก็ตีพระทัย และนาคทั้งสามก็ทูลลากลับสู่นาคพิภพ บรรดานาคทั้งหลายก็พากันยินดี ฝ่ายกามาริภูฏเมื่อตามภริทตไปยังเทวโลกไม่พบก็กลับมาโลกและได้ทราบ

ข่าวว่าภริยัตตนาคราชกลับมาแล้วก็ดีใจ และได้ทำหน้าที่เฝ้าประตูห้องบรรทมของภริยัตต เพื่อกันมิให้นาคบริษัททั้งหลายมารบกวนมากเกินไป ฝ่ายสุโภคเมื่อได้ตามหาภริยัตตยังป่า หินพานต์และมหาสมุทรและแม่น้ำมาจนถึงแม่น้ำมุนามาพบพราหมณ์ดำดัดผู้พ่อซึ่ง กำลังทำพิธีล้างบาปอยู่ที่ท่าปากแม่น้ำมุนา และทราบความที่พราหมณ์ผู้นี้เป็นผู้ชี้ทางให้อาถัมพายนจับนาคภริยัตต จึงคิดจะประหารชีวิตพราหมณ์นั้นเสีย แต่พราหมณ์ได้ขอชีวิตไว้ สุโภคจึงนำเขาไปยังนาคโลก และทำทารุณค่าทอพราหมณ์ต่าง ๆ นานา เมื่อกามาภิภูษ เห็นเข้าจึงกล่าวห้าม พร้อมทั้งได้บรรยายถึงความยิ่งใหญ่ของพราหมณ์ให้สุโภคฟัง ฝ่ายภริยัตตได้ยินความที่กามาภิภูษกล่าวให้สุโภคและนาคทั้งหลายฟัง ก็คิดว่ากามาภิภูษนั้นเข้าใจผิด เพราะว่าการบูชาขัญของพราหมณ์นั้นไม่ได้ประเสริฐและไม่ใช่ทางสวรรค์ ภริยัตตจึงได้บรรยายถึงความไม่จริงของพระเวท และความไม่มีประโยชน์ของการบูชาขัญ และเขาก็ไล่พราหมณ์ออกไปจากนาคพิภพ และภริยัตตได้รศึกษาศิลจนตลอดชีวิต ครั้นสิ้นอายุแล้วไปกำเนิดในสวรรค์” (ชาตกัฏฐกถา ภาคที่ 10 : มหานิบาต ภริยัตตชาดก, 2465 : 1-93)

เรื่องจัมเปยนนคราช : (จากจัมเปยยชาดก)

“ในอดีตกาล พระเจ้ากรุงอังคิราชทรงครองราชสมบัติในแคว้นอังคะ ระหว่างแคว้นอังคะกับแคว้นมคธนั้นมีแม่น้ำจัมปากันอยู่ ในแม่น้ำนั้นมีพญานาคชื่อว่า “จัมเปยนนคราช” ครองสมบัติอยู่ในนาคพิภพ พระราชาแห่งแคว้นทั้งสองมักจะทำสงครามกันเนื่อง ๆ ครั้งหนึ่งแคว้นอังคะรบชนะ พระเจ้ามคธทรงม้าหลบหนีไปถึงฝั่งจัมปานที ทรงคิดว่ายอมตายเสียดีกว่าที่จะให้ข้าศึกจับ พระองค์จึงควมม้าโจนลงไปแม่น้ำจัมปา และได้ตกลงไปในพิภพนาคราช พญาจัมเปยนนคราชได้เห็นพระเจ้ามคธก็ยินดีและต้อนรับเชื้อเชิญให้พักอยู่ในนาคพิภพ และปลอบพระทัยว่าจะช่วยให้แคว้นมคธได้รับอิสระ เมื่อพระเจ้ามคธประทับที่พิภพนาคราชได้ 7 วัน จัมเปยนนคราชก็นำเสด็จกลับไปยังแคว้นมคธ พร้อมทั้งช่วยให้พระเจ้ามคธจับพระเจ้าอังคราชได้และให้สำเร็จโทษเสีย พระเจ้าแคว้นมคธได้ตอบแทนจัมเปยนนคราชโดยสร้างมณฑปแก้วไว้ ณ ริมฝั่งแม่น้ำจัมปาเพื่อให้เป็นที่สถิตของพญานาคราช เมื่อถึงปีก็นำประชาชนชาวมคธมาทำพลีบวงสรวงนาคราชเป็นประจำตลอดมา

ในคราวนั้นมีชายเงี้ยวใจคนหนึ่งได้เห็นสมบัติของนาคราช ก็ปรารถนาจะได้สมบัติเช่นนั้น จึงตั้งใจทำบุญให้ทานรักษาศีลภาวนามีได้ขาด พอจัมเปยนนคราชทำกาลกริยาได้ 2 วัน ชายผู้นั้นก็ถึงแก่กรรมและได้ไปบังเกิดในนาคพิภพสมปรารถนา ร่างกายของนาคราชนั้นใหญ่โตมีสีขาวดังดอกมะลิสด เมื่อเติบโตรู้ตัวแล้วกลับมีความรำคาญในสมบัตินั้นและต้องการจะบำเพ็ญกุศลกรรมเพื่อจะได้ไปเกิดในภพมนุษย์ต่อไป

นางสุนนทเวผู้เป็นหัวหน้านางนาคมาณวิกาทั้งหลาย เมื่อเห็นอาการกิริยาของนาคราชเช่นนั้น ก็ชักชวนนางนาคทั้งหลายบำรุงบำเรอ แต่นาคราชก็ยังคงเบื่อหน่ายสมบัติในนาคพิภพ จึงคิดไปรักษาอุโบสถศีลยังมนุษย์โลก และตั้งใจสละร่างกายให้เป็นทาน เมื่อตั้งใจเช่นนั้นแล้วก็ไปนอนขดอยู่บนจอมปลวกแห่งหนึ่งในแดนมนุษย์แถบปัจฉิมคามรักษาอุโบสถศีลอยู่ คนทั้งหลายในถิ่นนั้นเมื่อได้เห็นพญานาคราชก็พากันเอาของหอมไปบูชาบางพวกก็ทำปะรำให้ บางพวกก็เกลี้ยทรายให้

พญานาคราชนั้นพอถึงวัน 14 ค่ำ หรือ 15 ค่ำของเดือนก็มานอนขดรักษาศีลอุโบสถ ณ จอมปลวกแห่งนั้น ต่อมารุ่งขึ้นจึงกลับยังนาคพิภพ ต่อมานางสุนนทเวจึงทูลถามนาคราชว่า การที่พญานาคปฏิบัติเช่นนี้ในถิ่นมนุษย์มีภัยรอบด้าน หากมีใครจับไปได้หรือมีใครประหารเสียแล้วตนเองจะทราบได้อย่างไร ขอให้พญานาคราชบอกวิธีการให้นางทราบด้วย พญานาคราชจึงพานางสุนนทเวไปยังสระซึ่งเป็นปากปล่องที่จะขึ้นไปยังโลกมนุษย์ แจ้งให้ทราบว่าถ้าหากมีใครประหารตนน้ำในสระโบกขรณีนั้นจะชุ่มมัวทันทีและถ้าพญาครุฑจับตนไปได้น้ำในสระนั้นก็จะได้ปลงขึ้นทันที ถ้าหมองจับตนไปได้น้ำในสระนี้จะมีสีแดงเป็นสีเลือดเมื่อแจ้งนิมิตให้นางทราบแล้วก็ส่งนางกลับนาคพิภพ ส่วนตนเองก็อธิษฐานอุโบสถศีลตามปกติ

ในครั้งนั้นมีมาณพชาวเมืองพาราณสีคนหนึ่งไปเรียนมนต์อาถรรพ์ในสำนักทิสปาโมกข์เมืองคคิลลา ได้เดินทางกลับผ่านมาทางนั้นเห็นนาคราชจำศีลอยู่บนจอมปลวกมีสีสังฆนามจึงคิดว่าถ้าได้งูตัวนี้ไปเล่นก็พาก็คงจะทำให้ตนร่ำรวยขึ้นมาได้ จึงตรงเข้าไปใกล้และรำยมนต์ ด้วยอำนาจมนต์ทำให้นาคราชร้อนไปทั้งตัวเหมือนถูกเหล็กแดงจีเมื่อลืมหันตาคูเห็นพราหมณ์หมองจึงคิดว่าถ้าจะพันพิษใส่พราหมณ์ก็คงจะทำให้พราหมณ์ตายทันที แต่ก็ทำให้ศีลที่ตนศึกษาด่างพร้อย จึงหลบตาเฉยอยู่ พราหมณ์หมองก็เข้าจับแล้วพันยาใส่และทำตามใจชอบและเขี้ยวออก ทูบตัวรีดเหมือนพันผ้าทำให้หมดฤทธิ์ นาคราชได้ออกคลันทุกขเวทนาแสนสาหัส และหมองก็นำนาคราชใส่ถุงตาข่ายไป พอถึงหมู่บ้านปัจฉิมคามก็แสดงกิฬางูให้ประชาชน คนทั้งหลายก็ให้ทรัพย์แก่หมองมากมาย เขารวบรวมทรัพย์ได้ราวพันกษาปณ์กับสิ่งของต่าง ๆ อีกมากมาย แทนที่จะปล่อยพญานาคราชเขากลับคิดว่า แต่ในหมู่บ้านปัจฉิมคามยังได้ทรัพย์มากมายถึงเพียงนี้ ถ้าได้แสดงแก่ชาวเมืองและพระราชาก็จะได้ทรัพย์มากกว่านี้ กิดดังนั้นแล้วเขาก็ซื้อเกวียนบรรทุกสิ่งของและพญานาคราชขับไปยังเมืองพาราณสีและได้ขออนุญาตพระเจ้าอุคคเสนะแสดงกิฬางูที่ท้องสนามหลวงเพื่อให้พระราชและประชาชนได้ชม

ฝ่ายนางสุนนาคเทวี เมื่อพญานาคราชผู้สามีหายไปที่ออกติดตาม เมื่อไปถึงสระโบกขรณีได้เห็นน้ำในสระเป็นสีแดง ก็ทราบพญานาคราชถูกหมองจับได้ จึงออกติดตามและได้พญานาคราชกำลังแสดงกิริยาอยู่ที่ท้องสนามเมืองพาราณสี นางจึงได้แสดงตนปรากฏอยู่ในอากาศ พญานาคราชเมื่อเลื้อบเห็นนางสุนนาคเทวีก็เกิดความละอายจึงหยุดแสดงทันที แม่หมองจะทำอย่างไรก็นอนชดเชยอยู่ พระราชาทรงแปลกพระทัยเมื่อเห็นนางสุนนาคเทวีจึงตรัสถามนางว่าเป็นใครและต้องการอะไร นางนาคเทวีก็ตอบว่าเธอเป็นนาคเทวีมาติดตามพญานาคราชผู้เป็นสามีที่ถูกหมองจับมาขอพระองค์จึงได้โปรดปลดปล่อยนาคราชนั้นด้วยเถิด พระราชาจึงตรัสถามต่อไปว่า พญานาคราชนั้นมีฤทธิ์อำนาจเหตุใดจึงมาตกอยู่ในเงื้อมมือของหมอง นางนาคเทวีจึงตอบว่าเหตุที่หมองไม่ถูกทำร้ายนั้นเพราะพญานาคราชมีศีล ธรรมะ และได้บำเพ็ญตบะและในขณะที่หมองจับมานั้นก็เป็นวันที่พญานาคราชกำลังรักษาศูโอบสถศีลอยู่ พระเจ้ากรุงพาราณสีจึงโปรดให้หมองปล่อยนาคราชไปและพระราชทานทรัพย์สินให้เป็นการตอบแทน

เมื่อพญานาคราชได้รับอิสระภาพแล้วก็แปลงกายเป็นมาณพและนางสุนนาคเทวีก็แปลงเพศเป็นนางกัญญา ทำความเคารพพระเจ้ากรุงพาราณสีและทูลเชิญพระองค์ให้เสด็จประพาสนาคพิภพ และเมื่อพระองค์เสด็จไปพญานาคราช ก็ถวายการต้อนรับอย่างดียิ่ง เมื่อพระเจ้าอุคคเสนเสด็จกลับมนุษยโลก พญานาคราชก็ตอบแทนด้วยทรัพย์สมบัติมากมายและส่งเสด็จจนถึงกรุงพาราณสี” (ชาตกัฎฐกถา ภาคที่ 7 : วิสตินิบาต จัมเปยนาคราช, 2465 : 111-131)

ทัตทรนาคราชผู้ถูกเนรเทศ : (จากทัตทรชาดก)

“ทัตทรนาคราชครองสมบัติอยู่ที่ทัตทรนาคพิภพ ซึ่งตั้งอยู่ ณ เจริงเขาทัตทระในหิมวันตประเทศ มีโอรส 2 คน มีนาม “มหาทัตทระ” และ “จุลทัตทระ” จุลทัตทระผู้น้องมีนิสัยมักโกรธและหยาบคาย มักค่าว่าเข็มนตีพวกนาคมาพอยู่เนื่อง ๆ พญานาคราชผู้บิดาเมื่อได้ทราบถึงนิสัยอันหยาบคายของจุลทัตทรนาคก็พิโรธและสั่งให้ขับออกไปเสียจากนาคพิภพแต่มหาทัตทระผู้พี่ชายก็ทูลขอภัยโทษไว้ ต่อมาพญานาคราชก็พิโรธจุลทัตทระอีก มหาทัตทระก็กราบทูลขอภัยโทษให้อีกจนครั้งที่สาม พญานาคผู้เป็นบิดาไม่ยกโทษให้และขับไล่โอรสทั้ง 2 พระองค์ออกไปจากนาคพิภพให้ไปอยู่ที่อุกการภูมิใกล้กรุงพาราณสีจนครบกำหนดสามปี

ต่อมาพวกเด็กชาวบ้านเห็นนาคทั้งสองเที่ยวหาอาหารที่ชายน้ำใกล้กองมูลสัตว์นั้นจึงพากันขว้างปาและด่าว่าด้วยถ้อยคำหยาบคาย จุลทัตทรนาคผู้น้องชายมีนิสัยร้ายไม่

สามารถจะทนต่อการดูหมิ่นของเด็กเหล่านั้นได้ จึงกล่าวแก่พี่ชายว่าจะฆ่าเด็กเหล่านั้นเสีย ด้วยลมหายใจ มหาท้าวพระผู้พี่ชายจึงได้กล่าวว่า “บุคคลผู้ถูกขับไล่จากถิ่นของตนไปอยู่ยัง ถิ่นอื่นถึงอดทนต่อความหยาบ ในถิ่นที่ไม่มีใครรู้จักตนไม่พึงถือตนในถิ่นนั้น ผู้ที่มีปัญญา เมื่อตกไปอยู่ในถิ่น ไกลควรอดทนแม้กับคำพูดะคอกของพวกทาส” จุลท้าวพระจึงไม่ได้ทำร้ายเด็กเหล่านั้นและนาคมาณพสองพี่น้องได้อาศัยอยู่ที่อุกการภูมินั้นจนครบกำหนด 3 ปี พญานาคราชผู้บิดาจึงเรียกตัวให้กลับนาคพิภพ และนาคมาณพทั้งสองก็สิ้นมานะอหังการ (ชาตกัฎฐกถา ภาคที่ 4 : จตุกนิบาต ท้าวทระชาดก, 2465 : 245)

สังปาลนาคราชผู้ทรงความดี : (จากสังขปาลชาดก)

“ผู้ทรงความดี พระเจ้าทวยโยชนสมათานศีล เจริญภาวนาเพื่อปรารถนานาคสมบัติ ผลแห่งความดีของพระองค์เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วก็ได้ไปอุบัติในนาคพิภพสมพระราชประสงค์ทรงพระนามว่า “สังปาลนาคราช” ต่อมาสังขปาลนาคราชเกิดเป็นหน้ายภาวะนาค ปรารถนาที่จะมีกำเนิดเป็นมนุษย์ จึงรักษาอุโบสถศีลแต่ไม่สามารถทำให้บริบูรณ์ได้ใน นาคพิภพ ดังนั้นในวัน 14 ค่ำ หรือ 15 ค่ำ จึงได้ออกจากนาคพิภพไปรักษาอุโบสถศีลที่ จอมปลวกแห่งหนึ่งข้างทางเดิน ไม่ไกลจากแม่น้ำกัณณเวณณาท่าไคนัก และตั้งใจว่าใคร ต้องการหนังและเนื้อของเราก็เชิญเถิดเราสละแล้ว และพอถึงวันแรมหนึ่งค่ำและขึ้นหนึ่ง ค่ำก็กลับมายังนาคพิภพ

วันหนึ่งขณะที่สังปาลนาคราชอธิษฐานอุโบสถศีลอยู่ที่จอมปลวกนั้น ได้มีพราน หมุ่มชาวเมืองพาราณสี 16 คนถืออาวุธเครื่องจับสัตว์ครบมือออกล่าสัตว์ในป่าตลอดวัน แต่ไม่ได้สัตว์อะไรเลย เมื่อมาพบกับสังขปาลนาคราชนอนจำศีลอยู่บนจอมปลวกก็พากัน จับและเอาหัววางแทงจุมกและเอาดอกแทงตามร่างกายทำให้อ่อนกำลัง ตัดเถาวัลย์มัด นาคราชหามกัณมา ในระหว่างทางนั้นได้พบกับอาหารคหบดีชาวเมืองมิถิลา แคว้นวิเทหะ ผู้ซึ่งได้นำเกวียน 500 เล่มเดินทางไปเที่ยวค้าขายในถิ่นต่าง ๆ อาหารเห็นดังนั้นก็สงสารจึง ขอร้องให้พวกพรานเหล่านั้นปล่อยนาคราชโดยเอาวัว 16 ตัว ทองทรายประมาณ 2-3 ฟาย มือ และเครื่องนุ่งห่มสำหรับภรรยาของพรานเหล่านั้นเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน พรานเหล่านั้นก็ยินยอม ฝ่ายนาคราชเมื่อได้รับอิสรภาพแล้วก็รีบกลับไปยังนาคพิภพ และพาบริวาร กลับมาหาอาหารคหบดีเชิญเขาไปยังนาคพิภพ บำรุงบำเรอให้มีความสุขในนาคพิภพนั้น อาหารคหบดีอยู่ในนาคพิภพประมาณปีหนึ่ง ก็ได้มาพักอยู่ในสวนหลวงกรุงพาราณสี เมื่อ พระเจ้ากรุงพาราณสีทอดพระเนตรเห็นพระดาบสก็ทรงเลื่อมใสและได้ตรัสถามถึงสาเหตุ ที่ออกบวช อาหารคหบดีได้เล่าเรื่องนาคสังขปาลให้พระองค์ฟัง” (ชาตกัฎฐกถา ภาคที่ 7 จัตตาศิขณินบาต สังขปาลชาดก, 2465 : 410-433)

จะเห็นได้ว่าพญานาคในชาดกทั้ง 3 เรื่องที่กล่าวมาข้างต้นนั้นล้วนแต่เป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งบำเพ็ญบารมีมาตามลำดับ โดยเฉพาะพญานาคภริทัตต์ได้บำเพ็ญศีลบารมี เป็นพระโพธิสัตว์ 1 ใน 10 ชาตีสุดท้าย ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นอกจากนี้ที่กล่าวถึงพญานาคทั้ง 3 ชาติในวรรณกรรมพุทธศาสนา (วรรณคดีชาดก) ยังปรากฏเรื่องราวต่าง ๆ ในพุทธศาสนาหลายเรื่อง ... “พญานาคในพระพุทธศาสนา” เรื่องของนาคมีปรากฏในพุทธประวัติและตำนานที่เกี่ยวกับพุทธศาสนาหลายแห่ง แต่เรื่องที่ลือชามากที่สุด เห็นจะเป็นเรื่อง “นาคบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า” ซึ่งเป็นวรรณคดีชาดกที่เล่าสืบต่อกันมาทุกวันนี้ เหตุที่นาคมีความศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก จนกระทั่งปลอมตัวเป็นมนุษย์เพื่อที่จะบวชเป็นพระในบวรพุทธศาสนา หากแต่เรื่องแค้นโดนจับได้เสียก่อนจึงไม่ได้บวช แต่ก็ได้ขอพรจากสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าไว้ว่า ก่อนที่บุคคลอื่นจะบวชขอให้เรียกว่า “นาค” เสมือนเป็นตัวแทนของผู้ที่จะบวชก่อนเป็นเพศบรรพชา ดังปรากฏเรื่องราวต่อไปนี้

พญานาคบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า

“ในสมัยพุทธกาลมีนาคคนหนึ่งเกิดความเบื่อหน่ายในความเป็นนาคของตน ต้องการจะเกิดเป็นมนุษย์ นาคคนนี้จึงคิดว่าพระสาวกของพระพุทธเจ้านั้นเป็นผู้ประพฤติกุศล เป็นผู้สงบ ประพฤติพรหมจรรย์ กล่าวแต่คำสัตย์ มีศีลมีกัลยาณธรรม หากตนได้บวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าก็คงจะพ้นจากกำเนิดเป็นนาค คิดดังนี้แล้วนาคจึงแปลงร่างเป็นมนุษย์และเข้าไปขออุปสมบทต่อพระสาวกของพระศาสดา ซึ่งพระสาวกเหล่านั้นก็บวชให้

นาคคนนั้นเมื่อบวชแล้วก็ได้อาศัยอยู่ในวิหารร่วมกับพระภิกษุอีกองค์หนึ่ง วันหนึ่งในตอนรุ่งอรุณพระภิกษุรูปนั้นได้ออกไปเดินจงกรม ภิกษุนาคก็คิดว่าคงจะไม่มีใครพบเห็นตนจึงนอนหลับสนิทร่างกายของเขาก็กลับเป็นนาคนอนขดเต็มวิหารจนล้นออกมาข้างนอก ฝ่ายพระภิกษุที่ออกไปเดินจงกรมนั้นเสร็จแล้วก็กลับมายังวิหาร เมื่อเห็นงูใหญ่นอนขดอยู่เต็มวิหาร ก็เกิดความหวาดกลัวและร้องบอกพระภิกษุรูปอื่นให้มาดู พระภิกษุนาคเมื่อตื่นขึ้นแล้วก็กลับร่างเป็นมนุษย์นั่งอยู่บนอาสนะของตนในวิหาร พระภิกษุนาคเมื่อตื่นขึ้นแล้วก็กลับร่างเป็นมนุษย์นั่งอยู่บนอาสนะของตนในวิหาร พระภิกษุจึงพากันถามว่าท่านเป็นใคร นาคจึงตอบว่าข้าพเจ้าเป็นนาค ภิกษุทั้งหลายได้นำเรื่องนี้ขึ้นทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรียกประชุมสงฆ์และตรัสกับนาคว่า “เจ้าเป็นนาค มีความไม่จงกามในพระธรรมวินัย เจ้าจงไปรักษาอุโบสถในวันขึ้นและแรม 8 ค่ำ และ 15 ค่ำ ด้วยวิธีนี้ เจ้าจะพ้นจากกำเนิดของนาคและจะได้กลับเป็นมนุษย์โดยเร็ว

นาคเมื่อรู้ตนบวชไม่ได้ก็เสียใจและกลับไปยังที่อยู่ของตน พระพุทธเจ้าจึงตรัสแก่พระภิกษุทั้งหลายว่า นาคที่อยู่ในรูปมนุษย์จะกลับคืนร่างเป็นนาคตามเดิมนั้นมีอยู่ 2 กรณีคือเมื่อเวลาผสมพันธุ์และเมื่อเวลาที่นาคคิดว่าไม่มีใครพบเห็น นาคนั้นเป็นสัตว์เดรัจฉานไม่สมควรที่จะได้รับการบวชเรียน” (พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง, 2521 : 127. 169-170)

สรุปได้ว่า “นาคในวรรณกรรมพุทธศาสนา” (วรรณคดีชาดก) นั้นมักจะตอบแทนผู้มีพระคุณต่อตน หรือผู้กระทำความดีด้วยทรัพย์สมบัติ ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะการที่จะชักจูงคนให้มาเลื่อมใสศานานั้นจะต้องหาสิ่งที่ดึงดูดใจ คนส่วนมากทำอะไรแล้วมักจะคิดถึงสิ่งตอบแทน และสิ่งที่มนุษย์ต้องการมากที่สุด คือทรัพย์สมบัติที่จะบำรุงบำเรอความสุขของตน ฉะนั้นในการชักจูงคนให้มาเลื่อมใสศานาจึงต้องหาสิ่งล่อใจว่า ถ้าทำดี ประพฤติดีแล้วจะได้รับสมบัติอันมีค่าเป็นของตอบแทน และตัวสมมติที่จะเป็นผู้ให้ของอันมีค่านั้นคือพญานาคทั้งหลาย ทั้งนี้เพราะนาคเป็นผู้รักษาสสมบัติและมั่งมีทรัพย์ ในวรรณคดีบาลีจึงมีเรื่องนาคตอบแทนผู้กระทำความดีด้วยทรัพย์สมบัตินั้นอยู่มากมายหลายเรื่อง ตามที่มีบันทึกในวรรณคดีชาดก พญานาคเข้ามามีบทบาทในพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก นาคเคยปลอมตัวเป็นมนุษย์เพื่อจะบวชเป็นพระในบวรพุทธศาสนา หากแต่เรื่องแตกโดนจับได้เสียก่อนจึงไม่ได้บวช แต่ก็ได้ขอพรจากสมเด็จพระบรมศาสดาไว้ว่า ก่อนที่บุคคลอื่นจะบวชขอให้เรียกว่า “นาค” จากเรื่องนี้เห็นได้ว่า นาคมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก พวกเราเป็นมนุษย์แท้ ๆ กลับด้อยศรัทธากว่านาคเสียอีก

ในทางศาสนาและขนบธรรมเนียมประเพณี “นาค” ก็เข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องอยู่มาก จนกระทั่งมีรูปปรากฏในพระพุทธรูปปางหนึ่งคือ “ปางนาคปรก” เป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งบนบัลลังก์ในวงขนคพญานาคซึ่งชูคอขึ้นไปแผ่พังพานเป็นเจ็ดเศียรอยู่เบื้องบน ในพิธีอุปสมบทพระภิกษุในพุทธศาสนาเราเรียกผู้ที่จะรับการอุปสมบทว่า “นาค” ตามที่ผู้ศึกษานำตำนาน “นาคบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า” และก่อนหน้าการอุปสมบทหนึ่งวันมักมีพิธีทำขวัญนาคเพื่อให้โอวาทสอนนาคให้รำลึกถึงพระคุณของบิดามารดาให้อดทนขยันหมั่นเพียรในกิจพระศาสนา ในบทสวดญัตติในพิธีอุปสมบทที่จะมีความตอนหนึ่งที่ถามผู้ที่จะอุปสมบทว่า “เป็นมนุษย์ใช่หรือไม่” (มนุสโส สอิ) ผู้อุปสมบทก็จะตอบว่า “ใช่” (อามุ ภนเต) ทั้งนี้เพราะมีในพระไตรปิฎกว่านาคแปลงตนมาบวชในพุทธศาสนา และพระพุทธเจ้าตรัสห้ามมิให้บวช เนื่องจากว่ามีชาติกำเนิดเป็นดิรัจฉาน (อรพิมพ์ บุญอุภา, 2523 : 4-5)

เรื่องของนาคที่ปรากฏในวรรณกรรมปรัมปราทั้งหลาย หากวิเคราะห์ในเบื้องต้นจะเห็นว่า “นาค” ในตำนานและพงสาวดาร ถือเป็นสัตว์มีฤทธิ์ มีอำนาจ และมีความศักดิ์สิทธิ์ ในแง่ของการ

ให้ความเคารพบูชา เป็นผู้ให้กำเนิดและคุ้มครองรักษาธรรมชาติ และบางครั้งก็เป็นต้นกำเนิดของกลุ่มคนบางกลุ่ม ก็เกิดมาจากบรรพบุรุษของตนแต่งงานกับลูกสาวพญานาค ซึ่งแสดงถึงความเกี่ยวพันอันลึกซึ้งระหว่างกลุ่มชนแถบนี้ที่มีต่อพญานาค หลังจากนั้น สภาวะความมีอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของนาค ได้ถูกนำมาใช้ทำหน้าที่ในการปกป้องรักษาพุทธศาสนา และวรรณกรรมปรัมปราในลำดับต่อ ๆ มา เริ่มมีเหตุการณ์ที่พวคนาคเหล่านี้เข้าไปเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ เช่นเกี่ยวข้องกับอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เกี่ยวข้องกับพุทธทำนายต่าง ๆ ที่มีต่อดินแดนแถบนี้ ซึ่งทำให้บทบาทของนาคลดลงเหลือเพียงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ในการคุ้มครองพุทธศาสนา และกฎจาริตประเพณีของบ้านเมืองเท่านั้น แต่ไม่สามารถมีอำนาจในการให้กำเนิดและทำลายบ้านเมืองให้ล่มสลายลงไปได้เหมือนเมื่อก่อน ๆ อาจเป็นเหตุผลที่ว่าพระพุทธเจ้าได้ทราบพวคนาคเหล่านี้ให้ยอมรับนับถือในพระศาสนา “แม้ว่าพญานาคจะเสวยทิพย์สุขในปราสาทแก้ว มีแก้ว 7 ประการ ก็ยังห่างไกลจากการตรัสรู้ธรรม เพราะเหตุนี้ พระโพธิสัตว์ แม้ทั้งปวงผู้มียศใหญ่คือ จัมเปยนนคราช ภูริทัตตนาคราช และนาคราชอื่น ๆ มีสังขปาลนาคราช เป็นต้น ต่างกระทำความปรารถนาในใจอย่างมั่นคงเพื่อความพ้นจากอภัพแห่งนาค พวกมันไปสู่ถิ่นมนุษย์ รักษาอุโบสถศีลในสภาวะของมนุษย์” (โลกที่ปีศาจ, 2529 : 49-52)

พิภพของพญานาค

ตามเรื่องเล่ามาข้างต้น จะพบว่าพญานาคบางก็อยู่ในน้ำ บางก็มืออยู่บนดิน บางก็อยู่ใต้ดิน อย่างไรก็ตามในไตรภูมิพระร่วงอธิบายว่า “แต่แผ่นดินอันเราอยู่นี้ลงไปถึงนาคพิภพอันชื่อว่า “ดิรัจฉานภูมิ” นั้น โดยลึกได้โยชน์ 1 แล ผิจะนับด้วยวาได้ 8,000 วาแล” นี้แสดงว่าอยู่ใต้ดิน ด้วยเหตุผลประการใด ๆ สิ่งที่มีควรหลงลืมก็คือ “ที่อยู่ของนาค” เพราะสามารถขยายโลกทัศน์แห่งความเชื่อเรื่อง “พญานาค” ในไตรภูมิกับการจัดระเบียบความคิดในประวัติศาสตร์สังคมไทยได้เป็นอย่างดี เป็นเรื่องของการวางระเบียบจัดระบบให้กับความเชื่อเดิมซึ่งเป็นเรื่องของอำนาจเหนือธรรมชาติ นั่นคือร่องรอยของระบบความคิดรูปแบบเดิม และการจัดระเบียบให้มาสัมพันธ์กับ “โลกสาม” ตามแบบของพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างความรับรู้ในสังคมสามารถทำความเข้าใจถึงความหมายอันเป็นสัญลักษณ์

ส. พลายน้อย (2539 : 70-71) ได้อธิบายว่า เรื่องที่อยู่ของพญานาคนี้อาจารย์ขุนวิจิตรมาตราได้ให้ข้อคิดว่า พญานาคข้างไทยกล่าวกว้าง ๆ จะเป็นสองพวก พวกหนึ่งมาทางอินเดีย มีเรื่องอยู่ในคัมภีร์ทางลัทธิพราหมณ์ และพุทธศาสนามากมาย พญานาคทางลัทธิพราหมณ์นั้นต่างกับทางพุทธศาสนา ในข้อที่ออกจะถือเป็นเทวดาแท้ ๆ เช่น พญานาคตนคราชที่พระอิศวรสร้างขึ้นมาจากสายสังวาลก็ถือว่าเป็นพวกเทวดา ท้าววิรุฬหกษัตริย์ที่เป็นโลกบาลประจำทิศประจิม (ตะวันตก) และเป็นใหญ่ในพวคนาคทั้งหลายก็เป็นพวกเทวดา นาคพวกนี้ไม่ปรากฏว่าอยู่ในน้ำ ยังมีนาคอีก

พวกหนึ่งอยู่เมืองบาดาล มีหัวหน้าชื่อพญาวาสுகี เมืองบาดาลนี้ก็ไม่ใ้ช่น้ำ แต่เป็นเมืองที่อยู่ใต้โลกมนุษย์ลงไปอีกชั้นหนึ่ง ส่วนนาคทางคัมภีร์พุทธศาสนานั้น ไม่เชิงเป็นเทวดาอย่างลัทธิพราหมณ์ และโดยมากมักจะอยู่ในโลกมนุษย์เรา นี้ อยู่ในโพรงในถ้ำบนบกบ้าง และอยู่ในน้ำบ้าง เช่นพญานาคฤทธิ์ที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่พญานาคในรัตนสูตรที่มาเป็นคาถาพระปริต “ยานิธ ภูตานิ” นั้น (พระปริตสำหรับเทวดานพเคราะห์พฤหัสบดี) อยู่ในแม่น้ำคงคา ได้ขึ้นมาไหว้พระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จข้ามน้ำไปนครไพศาลี และพญากาลกษัตริย์ก็อยู่ในน้ำเนรัญชรา พญานาคดังกล่าวมาทั้งหมดนี้ล้วนเป็นพวกเกี่ยวกับทางลัทธิศาสนาพราหมณ์บ้าง พุทธบ้าง และเป็นเรื่องราวของอินเดียทั้งสิ้นไม่ใช่ไทย ส่วนนาคอีกพวกหนึ่ง เป็นพวกที่ไม่เกี่ยวกับทางลัทธิศาสนากล่าวกว้าง ๆ ก็ว่าเป็นพวกที่ไทย ๆ เราชาวบ้านเชื่อกันอย่างที่มีในเรื่องนิทาน นิยายพื้นบ้านอะไรต่ออะไรของไทยต่าง ๆ พญานาคพวกนี้โดยทั่ว ๆ ไปมักเชื่อกันว่าอยู่ในน้ำ ที่อยู่คือบาดาลซึ่งเป็นชื่อเดียวกับเมืองบาดาลทางลัทธิพราหมณ์ที่กล่าวมาข้างต้น แต่บาดาลของไทยหรือบาดาลที่ไทยเราชาวบ้านเชื่อกันนั้น ถือว่าอยู่กันน้ำจะเป็นกันแม่น้ำหรือกันทะเลมหาสมุทรอะไรก็เรียกว่าบาดาลทั้งนั้นเหมือนกันหมด

“ที่อยู่ของพญานาค” นั้นนอกจากเรียกกันว่า “บาดาล” ดังกล่าวแล้วเรียกว่า “นาคโลก” หรือ “นาคพิภพ” หรือ “พิภพนาค” ก็มี ในเรื่องสังขปาลชาดกได้พรรณนาถึงพิภพนาคไว้ดังต่อไปนี้ (ส. พลายน้อย, 2539 : 72)

“พิภพนาคนั้นสมบูรณ์ด้วยภูมิภาคฯ พื้นไม่มีกรวดอ่อนงาม คือมีแต่ทรายรัตนะ 7 แล้วด้วยทองคำและแก้วมณี หาหญาในเบื้องต่ำมิได้ หาฝุ่นมิได้ ยังใจให้แจ่มใส เป็นที่ละความโศกของชนผู้เข้าไป ไม่อาภูลคือไม่มีตอต้นไม้ แต่งามเสมอราวเกาะแก้วไพฑูรย์ คือมีสระโบกขรณี คาดายไปด้วยกมลอุบลมีพรรณเป็นอนกมิน้ำอันใส มีสีอันเขียว สวมมงวนารัตนรมย์ดีมีใน 4 ทิศ ต้นมะม่วงทั้งหลายมีผลแก่ก็มี มีผลแก่กิ่งหนึ่งก็มี มีผลอ่อนก็มี มีช่อก็มี มีช่อແผลผลทุกฤดู”

ใน “จัมเปยชาดก” พระเจ้าสิกกษัตริย์ได้กล่าวชมนาคพิภพของจัมเปยนคราชาว่า (พระคัมภีร์ชาดกฉบับ ส.อ.ส อรรถกถา, 2493 : 180-181)

“ภูมิภาคอันวิจิตรตระการตาลาดไปแล้วด้วยทรายทอง ทั้งสุวรรณปราสาทที่ปูลาดด้วยแผ่นกระดาศแก้วไพฑูรย์ อดงคตนิเวศน์ของจัมเปยนคราชาจะมีรัศมีโอกาสดังแสงอาทิตย์แรกอุทัยอันรุ่งเรืองไปด้วยรัศมีประหนึ่งสายฟ้าในกลุ่มเมฆ นิเวศน์ของท้าว นคราชาคาดายไปด้วยพฤษชาตินานาชนิด หอมฟุ้งจรไปด้วยทิพย์สุคนธ์อบอวลล้วน

วิเศษ เหล่าทิพยดุริยดนตรีก็ประโคมบรรเลง ทั้งนางนาคกัญญาทั้งหลายก็พ้อนรำขับร้อง ณ พระสุวรรณแท่นทองมีพื้นแลเสาทั้งเพดานไว้ทาแล้วด้วยแก่นจันทน์อันเป็นทิพย์”

ในหนังสือ “ไตรภูมิพระร่วง” พรรณนาไว้ละเอียดพิสดารออกไปอีกว่า (ส. พลายน้อย, 2539 : 72)

“เมื่อไฟไหม้กลับแล้วแลตั้งแผ่นดินใหม่ บมิได้ตั้งทุกแห่ง บมิได้เป็นโดยธรรมดา แต่ก่อนมีที่เปล่า ยังมีบางแห่งเปล่าโดยกว้าง โดยสูงได้แล 300 โยชน์ก็ยังมี บางแห่งโดยกว้าง โดยสูงได้ 500 โยชน์ก็มี บางคาบกลางแห่งโดยกว้างโดยสูงได้ 700 โยชน์ก็มี แลที่นั่นกลายเป็นแผ่นดินเสมอกันทุกแห่ง เลื่อมขาวงามดังแผ่นดินเงินขวง มีหญ้าแพรกเขียวมันเหมือนตามกัน โดยสูง 4 นิ้วมือ เขียวงาม 3 นิ้วมือนั่งแผ่นดินแก้วไพฑูรย์อันนั้นแลฯ ครุ่งเรื่องทั่วแผ่นดินมีเหมือนดังนั้นทุกแห่งและมีสระหลายอัน เทียรย่อมด้ายไปด้วยดอกบัว 5 สิ่ง แลดูงามนักหนา มีฝูงต้นไม้ทั้งหลายเป็นต้นเป็นลำงาม แลมิได้เป็นเป็นลำงาม แลมิได้เป็นดวงเป็นแสง และเป็นลูกเป็นดอก ดูตระการงามนักหนา แลมีเขือกเขาเถาว์ลัย ลางสิ่งเป็นดอกแดง ลางสิ่งเป็นดอกขาว ลางสิ่งเป็นดอกเหลือง ครุ่งเรื่องงามแต่ที่นั่นทุกแห่งดังท่านเสร้างแต่งไว้ แลแห่งนั้นเรียกชื่อว่า นาคพิภพแลเป็นที่อยู่แก่ฝูงนาคทั้งหลายแล แลมีปราสาทแก้ว แลมีปราสาทเงินมีปราสาททองงามนักหนา

แลมีที่อันเปล่าอยู่นั้นบางแห่งหาสิ่งอันจะอยู่บมิได้ หากเป็นกลางอยู่เปล่า อยู่ในใต้เขาพระหิมพานต์กว้างได้ 500 โยชน์ เป็นเมืองแห่งนาคราชจำพวก 1 อยู่แห่งนั้น แลมีแก้ว 7 ประการ เป็นแผ่นดินงามดังไตรตรึงษ์ อันเป็นที่อยู่แห่งพระอินทร์เจ้านั้น และมีสระใหญ่ ๆ นั้นหลายอันอยู่ทุกแห่ง แลเป็นที่อยู่แห่งฝูงนาค แลมีทำอันงามนักหนาที่นาคแรงอาบแรงเล่นนั้นมีฝูงปลาใหญ่ไหลไปขบปลาเล็ก แฝงจอกดอกบัว 5 สิ่ง บานอยู่ดูตระการทุกแห่ง ดอกบัวหลวงดวงใหญ่เท่ากงเกวียน ฯ

นาคจำพวกหนึ่งในสมุทร ถ้าแลเมื่อใดฝูงนาคตัวเมียแลมีครรภ์แก่แลเขาคำนึงในใจเขาว่า ฉันทึนี้คิดแล้วออกลูกในกลางสมุทรนี้ ฯ ๆ ดีฟองนักหนา แลอีกทั้งนกน้ำก็ดีฟองด้วยลมปีกครุฑ โสคนฝูงตัวเมียมีครรภ์อันแก่นั้น เขาก็ค้ำน้ำลงไปออกจากแม่น้ำใหญ่ 5 อัน อันชื่อว่า คงคา ยมนา อจิระวดี สรรภู มหิ มหานทีอันใหญ่ไปสู่มหาสมุทรใหญ่นั้น จึงค้ำน้ำขึ้นไปถึงป่าใหญ่อันชื่อพระหิมพานต์นั้น มีถ้ำคูหาคำ หมูครุฑไปบมิถึง จึงคลอคลุกไว้ในที่แห่งนั้น แล้วแลอยู่เลี้ยงดูลูกในที่นั้น ต่อมาเมื่อลูกคนนั้นกล้าแล้ว จึงพาไปยังน้ำลึกเพียงหน้าแข้ง แลสอนให้ว่ายน้ำแรงว่ายวันแรงพาไปถึงที่น้ำลึก ครั้นว่าเห็นลูกใหญ่แล้วรู้ว่าว่าย

ดีแล้ว จึงพาลูกนั้นว่ายน้ำใหญ่ตามไปตามมา พิวว่าลูกนั้นตามพลันแล้ว นาคนั้นจึงนุมนิตให้ฝนนั้นตกหนัก และให้น้ำนั้นนองเต็มป่าพระหิมพานต์ จึงนุมนิตปราสาททองคำอันประดับด้วยแก้วตัดพิริตตะอันรุ่งเรืองงามนักหนาแล ในปราสาทนั้นมีเครื่องประดับและเครื่องบริโภคนั่งวิมานเทพดาในสวรรค์นั้นแลฯ นาคนั้นจึงเอาลูกตนขึ้นอยู่บนปราสาทนั้นลอยล่องน้ำลงถึง มหาสมุทรที่ลึกได้ 1,000 วา จึงพาเอาปราสาทแลลูกคนนั้นดำน้ำลงไปอยู่สมุทรนั้นแล ฯ”

ตามคำพรรณนาใน “ไตรภูมิพระร่วง” จะเห็นว่าความเป็นอยู่ของนาคนั้นพิสดารมาก ยิ่งการคลอดลูกก็มีพิธีต้อง ต้องหลบไปให้ไกลครุฑ ไม่เช่นนั้นแล้วครุฑก็คงจะจับกินหมด ถ้าอ่านแล้วจะรู้สึกว่านาคมีความรักลูกเป็นห่วงลูกมากทีเดียว

ใน “จักรวาทพิปนี” ก็ได้กล่าวถึงการกำเนิดของนาคและการเลี้ยงดูลูกของนาคว่า... (พระสิริมงคลจารย์, 2523 : 16 อ้างใน อรพิมพ์ บุญอาภา)

“ตั้งได้สัดับมา นางนาคทั้งหลายผู้ตั้งครรภ์ในสมัยแห่งฤดูต่างคิดกันว่า ถ้าเราคลอดในที่นี้ลูกของเราจะไม่สามารถทนทานต่อแรงคลื่นและแรงโอบของพวกครุฑได้ นางนาคเหล่านั้นจึงดำลงไปในมหาสมุทรถึงประตูที่มีบานแยกแล้วก็เข้าไปสู่่มหานทีทั้ง 5 แล้วเดินทางไปยังภูเขหิมพานต์ อยู่ในถ้ำทองถ้ำเงินและถ้ำแก้วมณีอันพวกครุฑบินโอบไม่ได้ คลอดลูก ณ ภูเขหิมพานต์นั้น แล้วให้ลูกนาคน้อย ๆ ศึกษาการขำน้ำในระดับต่าง ๆ มีข้อเท้า เป็นต้น ครั้นนาคเหล่านั้นสามารถขำน้ำได้คือจากฝั่งในไปสู่ฝั่งนอก จากฝั่งนอกสู่ฝั่งในของแม่น้ำทั้งหลายมีแม่น้ำคงคา เป็นต้น โดยลำดับในกาลใด ในกาลนั้นนางนาคทั้งหลายก็ทราบว่ บัดนี้พวกทารกของเราสามารถทนต่อแรงคลื่นและกำลังของครุฑได้แล้ว จึงบันดาลให้หามาเมฆตั้งขึ้นยังฝนให้ตก ทำภูเขหิมพานต์ทั้งสิ้นให้เป็นเหมือนหนึ่ง มีน้ำเป็นอันเดียวกันด้วยอาณาภาพของตนแล้ว นิรมิตเรือใหญ่อันล้วนแล้วด้วยรัตนะมีทองและเงิน เป็นต้น ผูกเพดานผ้าอันวิจิตรด้วยดาวทองในเบื้องบน ห้อยพวงดอกไม้หอมแล้วถือดอกอุบลแดง และดอกไม้มีกลิ่นหอม เป็นต้น ล่องเรือเหล่านั้นลงสู่่มหานทีทั้ง 5 บรรลุถึงมหาสมุทรโดยลำดับ นาคเหล่านั้นอยู่ในมหาสมุทรนั้นเมื่อถึงขนาด 100 วา 1,000 วา ชื่อว่าถึงความเติบโตใหญ่และความไพบุลย์”

สรุปได้ว่า ผลผลิตทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “ร่องรอยความคิดเรื่องนาค” จึงไม่ธรรมดาอย่างที่คนทั่วไปรับรู้กัน หากแต่เป็นความเชื่ออันลุ่มลึกของผู้คนสองฝั่งโขง อันมีมิติทางประวัติศาสตร์ และเหตุผลทางมานุษยวิทยาที่จะอธิบายความเป็นมาของพญานาคได้อย่างดียิ่ง แม้ว่ความ

เชื่อเรื่องนาคคือเป็นเพียงนามธรรมเท่านั้น หากมองผ่านเข้าไปเป็นมิติและถ้ำลึกทีละเล็กทีละน้อย อาจทำให้เข้าใจสังคมวัฒนธรรมอีสานมากยิ่งขึ้น ความเป็น “นาค” ยังเป็นนัยยะหลายประการที่นักมานุษยวิทยาเช่นผู้ศึกษาพยายามค้นหา แม้ว่าอาจดูไม่ราบเรียบเท่าใดนัก แต่ถือว่าเป็นความพยายามอย่างยิ่งเพื่อรับรู้ความหมายของพญานาคอย่างแท้จริง โดยเฉพาะในลำดับที่ว่า “นาคในนิทานปรัมปรา” เนื้อเรื่องและความเกี่ยวพันที่ว่าด้วยนาค เราไม่ได้แปลความโดยตรง หากแต่เป็นการแปลความโดยมีนัยยะแห่งเค้าโครงความหมายของนาคอยู่ เพราะในความลุ่มลึกของสายน้ำโขงยังเก็บงำเรื่องราวต่าง ๆ ไว้มากมาย จากผู้คนในดินแดนยูนนานจนถึงปากแม่น้ำโขง (ประเทศเขมร) ว่า นาคมากับสายธารวัฒนธรรมของแม่น้ำโขงอย่างแท้จริง การเริ่มต้นค้นหาความหมายจึงไม่ใช่เรื่องง่ายคาย ประกอบกับตำรา เอกสาร โบราณ พงศาวดาร ล้วนแล้วมีขีดจำกัดในตัวของมันเอง เพราะเนื่องจากเป็นเอกสารหายาก ผู้ศึกษาต้องใช้เวลาอย่างยาวนานเหลือเกินที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวแต่ละเรื่องให้จนครบจบตอน เพื่อนำมาอธิบายความหมายของนาคในแต่ละตำนานของนิทานปรัมปราเรื่องนั้น ๆ เรื่องของนาคนี้ไม่ใช่ความเชื่อเรื่องย่อ ๆ แต่มันเป็นความเชื่อที่ลุ่มลึกมันอยู่ในสำนึกของคนลุ่มน้ำนี้มาอย่างช้านาน และที่สำคัญมันแสดงออกในรูปศิลปวัฒนธรรมและนาคในความเชื่อของคนลุ่มน้ำโขงนั้นคุณเป็นนาคที่มีความเป็นนามธรรม และยังไม่บอกว่าเป็นงูอะไร แต่ถ้าเราสอบถามคนแถวนี้เขาจะพูดถึง “งูหงอน” หงอนนี้เกิดขึ้นได้อย่างไร จะเกิดจากอินเดียหรือเกิดจากทางนี้ ก็ไม่มีใครเคยเห็นและรู้ชัด แต่ที่แน่ ๆ รหัสทางความคิดที่ซ่อนอยู่เบื้องหลังของนิทานปรัมปรา คือ สื่อหรือสัญลักษณ์ให้เรารับรู้ความหมายในระบบสัญลักษณ์ที่ว่า “พญานาค...คือเจ้าแห่งแม่น้ำโขง”

“อันความลับ	ไม่มีได้	ในทั่วโลก
เหมือนทุกซ์โสศ	โลกไหนก็	มีทุกสิ่ง
เว้นแต่รู้	ให้เท่าทัน	กับความจริง
แล้วทุกสิ่ง	จะไม่ลับ	กับรู้จริง”

(กงมา อินธิราช, 2545 : 1)

ทุกสิ่งทุกอย่างมีศาสตร์ทั้งนั้น อยากให้ท่านทั้งหลายได้เข้าใจถึงที่มาที่ไปของพญานาคที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำโขง และท่านจะได้วิเคราะห์ถึงเหตุและผลในสิ่งที่เกิดขึ้น อย่างน้อยก็คงจะได้รับทราบข้อมูลในเบื้องต้น จะได้ก่อประโยชน์แก่ท่านที่ได้อ่าน และจะทำให้ท่านอยากจะศึกษาและค้นคว้าต่อไป

ตารางสรุปที่ 1 เรื่องนาคในนิทานปรัมปรา : จินตนาการผสานความจริงแห่งดินแดนสุวรรณภูมิ

ตำนาน	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
1. อูรังคราคู (ตำนานพระราชดุนม)	“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมมีถิ่นฐานอยู่ในเขตหนองแสทางตอนใต้ของยูนนาน ต่อมาได้เคลื่อนย้ายเป็นกลุ่มเป็นเหล่า ลงตามลำแม่น้ำโขง เป็นเรื่องของคนที่เคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่ในเขตแม่น้ำโขงทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย		“พญานาค” เป็นสัญลักษณ์ลัทธิทางศาสนาเพราะในภาคพุทธประวัติ ได้กล่าวถึงการเสด็จมายังสถานที่สำคัญต่าง ๆ ริมสองฝั่งแม่น้ำโขง แสดงความเกี่ยวข้องระหว่างบรรดานาคกับพระพุทธเจ้า ทั้งหมดนี้เป็นสัญลักษณ์ของการเผยแพร่ทางพระพุทธศาสนา เมื่อศาสนาจากอินเดียซึ่งเป็นระบบความเชื่ออีกอย่างหนึ่งแพร่หลายเข้ามาถึงดินแดนลุ่มแม่น้ำโขง
2.ตำนานสุวรรณโคมคำ	“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมจากบริเวณทางตอนใต้ของจีนลงมา สร้างบ้านแปงเมืองตามสองฝั่งลำน้ำโขง ชื่อของพญาศรีสัตตนาคน ผู้ขุดควักแม่น้ำโขงเป็นที่มาของชื่อแคว้นแคว้นที่เรียกว่า “ศรีสัตตนาคนหุตล้านช้างร่มขาว” ตำนานสุวรรณโคมคำถือว่าเป็นต้นฉบับตำนานสร้างบ้านแปงเมืองของคนไท (อ้ายลาว) และมีรายละเอียดเนื้อหาเกี่ยวกับภูมิศาสตร์ ความผสมปนเปของชนพื้นถิ่นกับนาค เช่น ผีเสื้อน้ำ ผีเสื้อบก ยักษ์ ต่างมีความหมายเป็นนัยว่า คือ “กลุ่มชนพื้นเมือง”	“พญานาค” เป็นผู้ขุดควักแม่น้ำต่าง ๆ รวมทั้งแม่น้ำโขง และการเนรมิตสร้างบ้านแปงเมือง และการทำลายของพวคนาค คือ “เมืองสุวรรณโคมคำ” ถูกสร้างและทำลายจากการกระทำของนาค เหตุที่บ้านเมืองถล่ม เพราะกษัตริย์ไม่มีความตั้งมั่นในสัจจคติในข้ออโนกระดุกใช้กลอุบายกลั่นแกล้งลูกสาวพญานาค	

ตำนาน	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
3.ตำนานสิงหนวัตกุมาร	<p>“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมหรือชาวไท (ไทย) บางพวกได้โยกย้ายถิ่นฐานลงมาทางตอนเหนือของประเทศไทย ดินแดนตอนใต้ของแหลมอินโดจีนมีชนพื้นเมืองอาศัยอยู่ก่อนแล้ว</p> <p>สันนิษฐานว่าเป็นมอญและขอม</p>	<p>“พญานาค” เป็นผู้สร้างและผู้ทำลาย นาคเป็นผู้เนรมิตและให้กำเนิดเมือง “นาคพันธุสิงหนวัตินคร” อันเป็นที่ตั้งโกสัรมฝั่งแม่น้ำโขง ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น “โยนกนครไชยบุรี ราชนานีศรีช้างแสน” จนเมืองนี้ถล่มทะเลลงกลายเป็นหนอง</p>	
4.พงสาวดารเมืองสกลนคร	<p>“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิม มีตำนานเล่าว่าหนองหานหลวงเคยเป็นเมืองโบราณมาก่อน</p> <p>สันนิษฐานว่าตั้งขึ้นมาในสมัยขอมเป็นใหญ่ เวลานั้นเมืองหนองหานหลวงมีกษัตริย์ปกครองยังปรากฏซากเมืองโบราณ และพญานาคในพงสาวดารนี้ คือกลุ่มชนดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ต่อมาเกิดการทะเลาะวิวาทกันแค้นแค้นใจกับพระยามหาสุรอุทกเหตุที่พระบิดาและพระเจ้าอินทปัฐนครไม่ยอมให้ปกครองผืนแผ่นดินแต่เพียงผู้เดียวสุดท้ายก็พ่ายแพ้แก่ฤทธิ์พญานาค จากร่องรอยอดีตพญานาคอาจเป็นกลุ่มชนดั้งเดิมกลุ่มหนึ่งที่มีการปฏิสังสรรค์ทางสังคมกับขอมโบราณ นาคอาจเป็นชนชาติเขมร (ขอมอีกเชื้อสายหนึ่ง) หลายตำนานมักพูดถึง “ขอมหลวง” และ “ขอมดำ”</p>	<p>“พญานาค” เป็นผู้คอยปกป้องรักษาบ้านเมือง แต่ภายหลังได้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างมนุษย์กับนาค สุดท้ายนาคก็ทำลายบ้านเมืองมนุษย์ให้พังทลายลงด้วยอิทธิฤทธิ์แห่งตน อาทิเช่นตำนานเมืองหนองหานหลวง หนองหานน้อย</p>	

ตำนาน	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
5.ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา	“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมในดินแดนที่เป็นประเทศเขมรในปัจจุบัน เห็นได้จากนิทานเรื่องพระทอง-นางนาค ว่าพระทองเป็นพราหมณ์จากอินเดียแล้วได้เดินทางมาติดต่อกับชายและสาวแสวงหาดินแดนตอนใต้ แล้วมาพบกับนางนาค ซึ่งเป็นลูกสาวพญานาคแห่งเมืองขอม พบรักกันแล้วเกิดลูกหลานสืบต่อมา ถือว่าชนชาติเขมรก็มีเชื้อสายมาจากนาค		“พญานาค” เป็นสัญลักษณ์ลัทธิทางศาสนา ในตำนานได้เล่าความเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จพร้อมพระอานนท์มาโปรดดินแดนแถบนี้ (เขมร) แต่เดิมดินแดนนี้เป็นที่อยู่ของเหล่านาคทั้งหลาย ต่อมาพญานาคเห็นในพระธรรมคุณ ก็ได้เสนอน้อมเศียรนมัสการถวายบังคมขอพระธรรมวิเศษเทศนา แสดงถึงการขอมรับนับถือพระพุทธศาสนา
6. พงศาวดารมอญพม่า	“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมของพม่า ต่อมามีกษัตริย์จากตระกูลพราหมณ์อินเดียมาจับจองดินแดนสุวรรณภูมิที่อยู่ตอนใต้พม่า ซึ่งต่อไปจะเป็นดินแดนมอญ มีการกล่าวถึงนางนาคเสพสมัครสังวาสกับกษัตริย์จากตระกูลพราหมณ์อินเดีย แล้วมีลูกด้วยกัน นางนาคจึงมีความหมายเป็นนัยยะก็คือ กลุ่มชนดั้งเดิมล้วนเป็นนาค		
7.ตำนานเมืองสุวรรณโลก	“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมและตำนานได้พูดถึงกษัตริย์เมืองหริภุญไชย มีพระนามว่า “อภัยคามินีสีลาจารย์” ออกไปจำศีลอยู่ในเขาใหญ่ ต่อมานางนาคอื่นถึงอาสน์อยู่มิได้ต้องขึ้นมาในภูเขาใหญ่นั้น ได้หลับนอนอยู่ด้วยกันและให้กำเนิดลูกชายนามว่า “เจ้าอรุณกุมาร” : พระร่วงลูกนางนาค		

ตำนาน	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
8. วรรณกรรมอีสาน “ขุนทึง”	“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิม ขุน ทึงเอง ได้ครองเมือง “เชียงเงื่อม” ต่อมาขุนทึงมีความไม่สบายใจจึงออกไปเที่ยวป่าโดย ลังความนางบุสดีไว้ว่าจะกลับมา ภายในหนึ่งปี ขุนทึงได้พบกับ นางแอกซึ่งเป็นลูกสาวพญานาค ซึ่งแปลงเพศเป็นมนุษย์ขึ้นมา เทียว ขุนทึง ได้พบกับนางแอกก็ เลยหลงรัก และมีลูกชายด้วยกัน มีนามว่า “ขุนทึง” นาคจึงเป็นตัว แทนบรรพบุรุษของสายมาตุพงศ์	“พญานาค” ยังเป็น สัญลักษณ์เจ้าแห่งดิน อย่างเห็น ได้ชัด เพราะ ของวิเศษที่ขุนทึง ได้ รับจากแม่ผู้ที่เป็นพญา นาค คือ “ขอคำวิเศษ” ช่วยนำทางให้ขุนทึงรู้ ว่าควรจะนอนหรือ สร้างบ้านเมืองที่ใด หากขอคำเกี่ยวกับสิ่งของ ดินจะต้องหยุดพัก นอนที่นั่น นาคจะ เนรมิตเป็นบ้านเมือง ให้ และได้ชื่อว่า “ศรี สัตนาคนहुต”	
9. วรรณกรรมอีสาน “ท้าวผาแดง-นางไอ่”	“พญานาค” เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมใน ดินแดนแถบลุ่มน้ำโขง โดยมีเจ้า พ่อพญาศรีสุทโธนาคนเป็นใหญ่ (ขอม) ต่อมาพราหมณ์อินเดียมา เสาะแสวงหาเกลือสินเธาว์ในภาค อีสาน แต่เดิมกลุ่มชนนี้นับถืออุ พอพราหมณ์อินเดียได้มาติดต่อ ค้าขายด้วย จึงมองว่ากลุ่มชน ดั้งเดิมนี้เป็นพญานาค เหตุที่นับ ถืออุ	“พญานาค” เป็นเจ้า แห่งดินและน้ำ เห็นได้ จากนาคในนิทาน “ท้าวผาแดง-นางไอ่” เป็นผู้ทำลายให้บ้าน เมืองเอกชะที่ดลัมจวม เนื่องจาก “กังคี” ได้ถูก ฆ่าตายเมื่อครั้งปลอม ตัวเป็นกระรอกก่อน เหตุที่กังคีเป็นลูกชาย ของพญานาค ทำให้ผู้ เป็นพ่อ คือ “พญาสุท โธนาคน” พบบริวาร พรรคพวกเข้าทำลาย บ้านเมืองให้ลัมจวมพัง พินาศ และเนรมิตบ้าน เมืองเหล่านั้นให้กลายเป็นหนองน้ำที่มีชื่อ เรียกว่า “หนองหาน”	“พญานาค” เป็นลัทธิทาง ศาสนา ตอนต้นของ ตำนานกล่าวถึงพราหมณ์ อินเดียได้มาติดต่อกับดิน แดนแถบนี้ มีขอมเป็น ใหญ่แต่เดิม และกลุ่มชน ดั้งเดิมที่มีการนับถืออุ พอพราหมณ์อินเดียเข้ามา ก็ได้นำลัทธิทางศาสนาของ ตนเข้ามาด้วย คือ ฮินดู และพราหมณ์ จากเดิมที่ ขอมนับถืออุ ก็กลายมา เป็นพญานาค เหตุที่ อินเดียมองว่า “พญานาค” เป็นเทพดวงค์หนึ่งใน ศาสนาฮินดู

ตำนาน	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
10. วรรณกรรมอีสาน “พระยากาเหือก”			“พญานาค” เป็นลัทธิทางศาสนา เหตุที่พระโกนาคม ก่อนที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ได้กำเนิดเป็นลูกพระยากาเหือกสองตัวเมีย ขณะที่พ่อแม่ไม่อยู่ก็เกิดพายุพัดกระหน่ำ ทำให้ไข่ทั้งสี่ใบของพระยากาเหือกนั้น ถูกรน้ำพัดไปหนึ่งในสี่ฟอง ก็มีพระโกนาคม ที่ถูกพญานาคนำไปเลี้ยงดู และเข้าใจว่าเมื่อชาติที่แล้ว พระพุทธเจ้าก็มีเลือดเนื้อเชื้อไขจากพญานาค เหตุที่พญานาคนำไปเลี้ยงดูเป็นบุตรบุญธรรม
11. พงสาวดาร ตะโก้งคันชัย (พระราชพงสาวดารพม่า)	“สอกตะเรียด” เป็นตัวแทนของกลุ่มชนอื่น ที่อพยพเข้ามาอยู่ในดินแดนพม่า และต่อมาได้พบกับนางกุคำ (นางนาค) ซึ่งมีคูครองเป็นพญานาค เหตุที่สอกตะเรียดไม่ใช่กลุ่มชนเดียวกันจึงทำให้เกิดการขัดแย้งระหว่างพญานาคกับสอกตะเรียด แต่สุดท้ายสอกตะเรียดก็ได้ครอบครองเมือง และถือเป็นกษัตริย์ต่อมา เหตุที่ได้ฆ่าพญานาคอันเป็นคูรักของนางกุคำ ดินแดนของพม่าแสดงให้เห็นว่ามีกลุ่มชนดั้งเดิมอาศัยอยู่ก่อนแล้วคือ พวก “นาค” นั่นเอง		

ตำนาน	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
12. วรรณกรรมอีสาน เรื่อง “สังข์ศิลป์ชัย”	<p>“สังข์ศิลป์ชัย” เป็นหนังสือโบราณคดีอีสานที่นักปราชญ์โบราณเขียนขึ้นมา สังข์ศิลป์ชัยเป็นบุคคลที่มีความสามารถเก่งกาจกล้าหาญ รบชนะข้าศึกศัตรู อาจเป็นตัวแทนกลุ่มชนหนึ่งคนไทอิกสาแหรกหนึ่งก็เป็นได้ (คนไทยอีสาน-ลาว) นาคอาจเป็นตัวแทนของกลุ่มชนดั้งเดิมที่อาศัยอยู่ในดินแดนภูมิภาคแถบนี้มาก่อน แต่สุดท้ายสังข์ศิลป์ชัยก็รบพุ่งชนะกับพญานาค แต่สุดท้ายพญานาคแพ้ แต่สังข์ศิลป์ชัยไม่ได้ฆ่าพญานาค เหตุที่พญานาคเป็นสวามีของพระญาติสังข์ศิลป์ชัยข้างแม่ และมีความเกี่ยวข้อง หากแต่ความหมายทางมานุษยวิทยา อาจหมายถึงการผสมผสานทางชาติพันธุ์ระหว่าง “คนไท-ลาว และ นาค” ก็เป็นไปได้ เหตุที่มีความผูกพันทางเครือญาติ สร้างความสมานฉันท์ระหว่างกลุ่มชนทั้งสองก็อาจเป็นไปได้ เพียงแต่นิทานปรัมปราเรื่องนี้บ่งบอกความนัย ส่อให้เห็นอย่างอ้อม ๆ</p>	<p>“พญานาค” ในนิทานเรื่องสังข์ศิลป์ชัย ยังเป็นตัวแทนสัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ เหตุเป็นเพราะว่า บ้านเมืองของพญานาคอยู่ใต้บาดาล หรือเมืองพญานาค นิทานเรื่องนี้ได้พรรณาดังบ้านเมืองพญานาคว่ามีความสมบูรณ์มั่งคั่ง เต็มไปด้วยแก้วแหวนเงินทอง และตีความทางสัญลักษณ์พญานาคในฐานะที่อยู่เมือง “โกกทรีพย์” ชาวอีสานถือว่าเป็นตัวแทนของความอุดมสมบูรณ์ มากมีไม่ทุกข์ยาก ทำให้เวลานี้ถึงพญานาคก็จะนึกถึงความสมบูรณ์มั่งคั่งก็อาจเป็นไปได้</p>	

พิธีกรรมกับความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี”
บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

1. เกริ่นนำ

นิทานปรัมปราเป็นเค้าโครงแห่งความเชื่อเรื่องนาคและมีคุณค่าต่อวัฒนธรรมนั้น ๆ จากข้างต้นแสดงว่า “คติแห่งนาค” (Myth) ได้รับการถ่ายทอดเรื่องราวอยู่ในความคิดของผู้คนในดินแดนสุวรรณภูมิ โดยเฉพาะผู้คนในดินแดนประเทศลาวและชาวไทยอีสานที่อาศัยอยู่สองฟากฝั่งโขง ล้วนเลื่อมใสศรัทธาต่อพญานาค แต่นิทานปรัมปราที่ไม่อาจจะเสร็จสมบูรณ์ได้หากขาดรูปธรรมในการถ่ายทอดความคิดความเชื่อที่ก้าวผ่านรูปแบบของ “พิธีกรรม” (Ritual) พิธีกรรมเป็นกลวิธีสำคัญที่ใช้ในกระบวนการการสืบทอด (Transmission) และเป็นรูปแบบทางวัฒนธรรมอีกรูปแบบหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า เมื่อผู้คนเหล่านี้มีระบบความเชื่อต่อสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว ความคิดความเชื่อนั้นได้ถูกแสดงออกมาเป็นรูปธรรมอย่างไร พิธีกรรมได้ทำให้ระบบความเชื่อนาคสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น หากเป็นเหตุผลประการสำคัญอย่างหนึ่งของมนุษย์ที่ทำให้ นาคคูมีความขลังและทรงอำนาจ พร้อมทั้งการให้ตัวตนทางสังคมแก่พญานาคด้วย โดยเฉพาะบทบาทและสถานะของนาคสามารถให้คุณให้โทษแก่ผู้คนลุ่มแม่น้ำโขง หรือเป็นจารีตประเพณีที่หีบขยักให้พญานาคคือ “เจ้าแห่งสายน้ำ” เช่นดังความเชื่อเรื่องผีของชนอีสาน ที่ว่าสถานะของผีมีอำนาจเหนือมนุษย์ พิธีกรรมจึงเป็นมายาศาสตร์ (Magic) ชนิดหนึ่งที่ทำให้พญานาคมีพลังแห่งความศักดิ์สิทธิ์ และเป็นตัวแทนของมนุษย์เพื่อต่อรองความเป็นวัฒนธรรมของคนไทยลุ่มแม่น้ำโขงได้เป็นอย่างดี และนาคยังเป็นเขตวัฒนธรรมอย่างหนึ่งที่ประกาศความสำคัญของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว ได้อีกด้วย

พื้นที่นี้แสดงเขตอำนาจความเป็นนาคสร้างสัมพันธ์ภาพระหว่างคนสองฝั่งโขงและหล่อหลอมความเป็นรัศมีให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันบนความเชื่อนี้ เพราะโดยเหตุผลทางประวัติศาสตร์ก็ชี้ชัดว่า คนไท-ลาว มีประวัติศาสตร์แห่งมวลมนุษยชาติร่วมกัน จนแยกไม่ออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมอันคั่นเอง การพยายามย้อนรอยกลับไปศึกษาความหมายดั้งเดิมของพิธีกรรม ความเชื่อพื้นบ้านจึงต้องอาศัยหลักฐานอื่น ๆ ในอดีตที่หลงเหลืออยู่ประกอบ เช่น บรรดาโบราณวัตถุ และตำนานนิทานปรัมปราที่สัมพันธ์เกี่ยวข้องกับประเพณีพิธีกรรมดังกล่าว ซึ่งนอกจากจะช่วยขยายความรู้ความเข้าใจระบบความเชื่อพื้นบ้านที่ยังสืบทอดอยู่ในปัจจุบัน แล้วยังแสดงร่องรอยของโครงสร้างทางสังคมและลักษณะทางวัฒนธรรมของดินแดนอีสาน ซึ่งวัฒนธรรมแห่งความเด่นเป็นอีสานได้แสดงออกถึงความเชื่อที่มีต่อพญานาคในรูปแบบพิธีกรรมต่าง ๆ บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

สถาบันวิทยบริการ
แผนที่ 1 แม่น้ำโขง : สายน้ำแห่งมิตรภาพ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2. พิธีกรรมกับความเชื่อ

พิธีกรรมมีความสัมพันธ์กับความเชื่อ เนื่องจากพิธีกรรมต้องมีความเชื่อความศรัทธาเป็นพื้นฐานการกระทำ “พิธีกรรม” คือ วิธีการชนิดหนึ่งที่จะนำไปสู่เป้าหมายเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ต้องการ (กิ่งแก้ว อัดถากร, 2530 : 190) พิธีกรรมจึงเป็นสิ่งสมมติขึ้นเพื่อเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ พิธีกรรมจึงเกี่ยวข้องกับความเชื่อในเรื่องผีसांगเทวดา ศาสนาพุทธ พราหมณ์ ฮินดู โดยเฉพาะพิธีกรรมหลักของชาวอีสานเป็นผลมาจากความเชื่อการบูชาธรรมชาติ และผีบรรพบุรุษ (แดน) และพญานาค อันเป็นพิธีกรรมหลักอย่างหนึ่งของชาวไทยอีสาน-ลาว ที่มีความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติที่ทรงพลังและเต็มเปี่ยม

“ฮีตหนึ่ง” ในประเพณีสิบสองเดือนของชาวลาว ยังมี “ปฏิทิน” ประจำปีแห่งพิธีกรรมการบูชาพญานาค ดังมีปรากฏแต่ครั้งโบราณกาล ซึ่งเป็นภูมิปัญญาแม่บทและเบ้าหลอมวิถีชีวิตของชนชาวลาว ไว้ว่า (อุทัย เทพสิทธิ์, 2511 : 178-179)

ฮีตสิบสอง

“เดือนเจียง	พระสงฆ์เจ้าเข้ากรรม
เดือนยี่	หาฝืนถ่านมาไว้
เดือนสาม	ให้ทำบุญเข้าจี
เดือนสี่	หาดอกไม้มาตากไว้
เดือนห้า	สงกรานต์
เดือนหก	สร่งน้ำพระฝ้ายเหนือ ฝ้ายใต้
เดือนเจ็ด	บูชาเทพารักษ์และสูตรชาชะบ้านเมือง
เดือนแปด	พระสงฆ์เจ้าเข้าพรรษา
เดือนเก้า	ให้ทานบุญเข้าประดับดิน
เดือนสิบ	ให้ทานบุญเข้าสาก
เดือนสิบเอ็ด	พระสงฆ์เจ้าออกพรรษา
เดือนสิบสอง	ช่วงเฮือ บูชาอุสุพระยานาค 15 ตระกูล และแห่ พระเจ้ามหาชีวิต ไปนมัสการพระธาตุศรีธรรม โศกราช”

ประเทศลาว เป็นอีกประเทศหนึ่งที่เคยมีพิธีบูชาพญานาค มีกล่าวถึงในพิธี 12 เดือน หรือ “ฮีตสิบสอง” ของชาวเวียงจันทน์และชาวอีสานของไทยว่า “เดือนสิบสองช่วงเฮือบูชาอุสุกานาค 15

ตระกูล” พิธีนี้ท้าวพระยาต้องเป็นผู้จัดทำด้วย กำหนดวันทำพิธีขึ้น 13 ค่ำ เดือน 12 พิธีนี้ต้องใช้เรือ
แห่ และเข้าใจว่าจะเป็นพิธีรวม ๆ ไปกับการลอยกระทงนั่นเอง ข้อที่น่าแปลกก็คือ เรียกว่าเป็นการ
บูชาพญานาคถึง 15 ตระกูล จะเป็นตระกูลใดบ้างไม่มีตำราเล่มใดอธิบายไว้ ได้พบในนิทานเรื่อง
“ขุนบรมราชา” พงสาวดารเมืองล้านช้าง กล่าวถึงพญานาค 15 ตัว แต่ไม่มีชื่อ กล่าวเฉพาะที่อยู่ไว้
ดังต่อไปนี้ (ส. พลายน้อย, 2540 : 21)

“ตัวหนึ่งอยู่ถ้ำภูซาง

ตัวหนึ่งอยู่ภูซ้าง

ตัวหนึ่งอยู่แก่งหลวงน้ำเซียง

ตัวหนึ่งอยู่สบเซียง

ตัวหนึ่งอยู่ผารังเมืองที่สบอุ

ตัวหนึ่งอยู่แก่งหลวงน้ำอู

ตัวหนึ่งอยู่แก่งอ้อยผาธนู

ตัวหนึ่งอยู่ผาเสื่อตัวนี้แก่กว่าพญานาคทั้งหลายเป็นใหญ่รักษาฝ้ายหนก้าฝ้ายเมืองหนเหนือ

ตัวหนึ่งอยู่ผาเดี่ยวหลุ่มผาจอมเพชร

ตัวหนึ่งอยู่คุดเฮือ

ตัวอยู่หนึ่งอยู่กถ่อน

ตัวหนึ่งอยู่ผาตัดแคและผาต่างนาย

ตัวหนึ่งอยู่แก่งแดนทางน้ำของคอนควายท่อม

ตัวหนึ่งอยู่ปากสบโสบตัวนี้เป็นพญาใหญ่รักษาน้ำรักษาเมืองถ้ำฝ้ายได้”

ตามพงสาวดารกล่าวว่า พญานาค 15 ตระกูลนี้ ต่างเนรมิตแปลงกายเป็นทหาร เป็นท้าว
พระยา มีหน้าที่พิทักษ์รักษาบ้านเมือง แม่น้ำ ภูดอย แผ่นดิน แผ่นทราย แม่น้ำใหญ่ แม่น้ำน้อย
ฉะนั้นที่ในฮีตสิบสองกล่าวว่า เดือนสิบสองช่วงเสือนุชาอุสุภนาค 15 ตระกูลนั้น อาจจะเป็นพญา
นาค 15 ตระกูลที่กล่าวถึงข้างต้นก็ได้ “นิทานขุนบรม” ไม่เป็นเพียงวรรณกรรมที่สะท้อนให้เห็น
ถึงความเชื่อดั้งเดิมของชาวท้องถิ่นอีสานเรื่องพญานาคเท่านั้น แต่ยังมีความเชื่อเรื่องเถน นิทาน
เรื่องขุนบรมเป็นเอกสารที่บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรที่มีอายุเก่าแก่เรื่องหนึ่ง วรรณกรรมเรื่องขุน
บรมไม่ปรากฏนามผู้แต่ง แต่อาจกล่าวได้ว่าผู้ประพันธ์นั้นอาจจะเป็นพระหรือเป็นฆราวาสที่เคย
บวชเรียนแล้ว เพราะวรรณกรรมเรื่องขุนบรมปรากฏแนวความเชื่อพุทธศาสนาผสมผสานกับความ
เชื่อดั้งเดิมปนกันจากนิทานปรัมปราและเรียบเรียงเป็นวรรณกรรม ซึ่งเข้าใจว่า เป็นสมัยที่พุทธ
ศาสนาแพร่เข้ามาและเจริญรุ่งเรืองในภูมิภาคนี้ ผู้ประพันธ์ได้พยายามเชื่อมโยงความเชื่อทางพุทธ

ศาสนาเข้ากับความสำเร็จเรื่องแถน* โดยเอาเรื่องสวรรค์ เทวดา พระอินทร์ และจตุโลกบาล ตลอดจนการยอมรับอำนาจของบุญกรรมมารวมกับความเชื่อดั้งเดิม ซึ่งเชื่อว่า “แถนฟ้าคั่น” เป็นใหญ่ในหมู่แถน อันมีแถนแต่ง แถนกม แถนซ้ง แถนหุอี และกล่าวว่ แถนฟ้าคั่น คือ พระอินทร์ มีแถน 4 แถน เป็นจตุโลกบาล และแถนแต่ง คือ “วิษณุกรรม” ผู้มีหน้าที่สร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ

“อันว่าลาวกล่าวว่	แถนหลวงฟ้าคั่น ยามนั้น
เป็นพ่อเจ้า	จอมซ้อยที่เซ็ง
หากแม่นสักโกให้	เทโวตนยั้ง
เป็นมิ่งเค้า	จอมซ้อย ยอดสวรรค์
อันว่าแถนแต่งนั้น	พิษณุกรรมประเมศวร ลงเกิด
เจ้านั้นทำฤทธิเป็น	ชูเซ็งสอนไว้
อันว่าแถนกมเค้า	ทั้งแถนซ้งเถือก
กับทั้งหุอีเค้า	แถนฟ้าฟากสวรรค์
หากแม่นจตุโลกบาล	ทั้งสี่ราชา
หลังโลกา	ชูวันแวนเพื่อน
อันว่าคำขุนเค้า	บุษานลาวเก่ายามนั้น
เขาเล่าเอิ้น	เสินเว้วว่าแถน”

(คณพล ไชยสินธุ์, 2524 : 2)

ในหนังสือบางเล่มกล่าวว่าชาวเวียงจันทน์ หลวงพระบาง เชียงแสน เชียงรุ่ง นับถือนาคราชเพียง 7 ตระกูล ซึ่งอาจจะเนื่องมาจากตำนานเมืองศรีสัตตนาคนหุต ที่อ้างว่เพราะ “เหตุเอานาคทั้งเจ็ดเป็นนิมิต” แต่ตำนานก็ไม่ตรงกันนัก ในหนังสือ “อุบัติบรมจักรลาว” แต่งโดย พ. ศรีจักร อังคัมภีร์รวมชาดกอักษรธรรมลาวว่ “กาลต่อมาพญานาคราชนามว่ “ศรีสัตตนาคน” ตามตำนานกล่าวไว้ว่ นาคมิเจ็ดเศียร เจ็ดเกล็ด เกล็ดช่องไปทางหาง แปลงเพศมาเชิญพญาทศตรัฐราชข้ามไปสร้างเมืองฝ่ายโน้นจึงจะเจริญวุฒิรุ่งเรืองสืบไปภายหน้า พญาทศตรัฐราชจึงได้ตกลงข้ามไปและพญานาคขอให้ขนานนามเมืองว่ “พระนครจันทบุรีศรีสัตตนาคน” โดยเอานามของพญานาคราชเป็นนิมิต” เรื่องดังกล่าวข้างต้นเป็นตำนานจะเท็จจริงอย่างไรไม่ทราบ นำมาเล่าไว้เพื่อรักษาตำนาน ส่วนนาค 7 ตระกูล ที่กล่าวถึงมีชื่อดังต่อไปนี้ (ส. พลายน้อย, 2540 : 21-22)

* ในพงศาวดารลาว ส่วนของคำอธิบายของผู้แต่งพงศาวดาร กล่าวว่ “นิทานขุนบรม” อันเป็นหนังสือพื้นเมืองล้านช้างแต่งขึ้นเป็นครั้งแรก ในสมัยพระเจ้าวิสุทธราช ประมาณ พ.ศ. 2403 (มหาสิลา วีระวงส์, ทองสืบ สุภมาร์ทแปล, 2527 : 3)

1. ฤๅษีปาปนาค (เอกจักขุนาค) เป็นนาคใจพาล ถ้าทางบ้านเมืองไม่สักการบูชา ก็มักจะบันดาลให้น้ำท่วมบ้านเมืองล่มจม
2. หัตถิฤๅษณาค
3. สขารนาค
4. ไชยเชษฐนาค
5. ปักษรนาค
6. มูลนาค
7. สุวรรณนาค

ประเทศที่มีสถาปัตยกรรมเกี่ยวกับพญานาคมากที่สุด คือ ประเทศเขมร เพราะมีรูปพญานาคทำด้วยหินขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก และในพงศาวดารก็มีกล่าวถึงมนุษย์ไปแต่งงานกับพญานาค เช่น พระทองราชบุตรของพระเจ้าอาทิตย์วงศ์ไปได้กับนางทาวดีธิดาพญานาค และพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ได้ธิดาพญานาคอีกเหมือนกัน ถ้ากล่าวตามตำนานแล้วเส้นทางของพญานาคมาลุ่มน้ำโขงมากกว่าทางอื่น อันเป็นเหตุให้ทางภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมีเรื่องราวเกี่ยวกับพญานาคมากกว่าภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะผู้คนทางแถบลุ่มแม่น้ำโขงมีความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคมาแต่โบราณ

สิทธิพร ณ นครพนม (2538 : 83-85) เขียนบทความเรื่อง “พญานากลุ่มแม่น้ำโขง” ได้อธิบายว่า มหามงคลแห่งเวียงจันทน์ สิ่งซึ่งถือเป็นสิริมงคลของเวียงจันทน์ คือ “สี่างสอง หนองสาม ล่ามสี่ ศรีห้า” เชื่อกันว่ามีพญานาคปกปักรักษาอยู่

“สี่างสอง” พญานาคสร้างบ่อน้ำ (สี่าง) ที่ห้วยสัก เรียกว่า “สี่างท้าว” อยู่วัดร้างในสวนชาวบ้าน และ “สี่างนาง” อยู่ริมห้วยสักใกล้กับวัดสว่างทางด้านเหนือ

“หนองสาม” คือ หนองน้ำ ซึ่ง “พญาเศรษฐไชยนาค” เนรมิตคันแทกั้นน้ำไว้จึงเรียกว่า “หนองคันแทสี่อน้ำ” และหนองที่ “วัดโสภณป่าหลวง” ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็น “วัดมหาพุทธวงศา” อีกแห่งหนึ่งซึ่งน่าจะเป็น “วัดสวนอ้วยล้วย” เดิมในตำนาน กับหนองน้ำ “เมืองสุวรรณภูมิ” เข้าใจว่าบ้านเก่าเลี้ยวเก่าคดในปัจจุบัน

“ล่ำมลี” ล่ำมที่ใช้ในความหมายนี้ คือ “ผู้รักษาเมือง” (เมฆเมือง) ทั้ง 4 ทิศ คอยตรวจตราผู้ผิดศีลผิดคอง ระบุว่า พญากายโลหะนาค เอกจักขุนาค สุกันธนาค เอกจักขุนาค อินทจักขุนาค คอยจับผู้ผิดให้หนักที่รักษาศรีเมืองทั้ง 4 คน ตัดสินโทษ

“ศรีห้า” คือ ศรีเมือง 5 แห่ง ได้แก่ นาเหนือนาใต้ พานพร้าว (ตำบลที่ตั้งอำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคายในปัจจุบัน) หาดทรายพ่อหล้าแล (หาดคอนจันทร์ หน้าโรงแรมล้านช้าง) และคุคำ (ตำบลเวียงคุก อำเภอเมืองหนองคาย)

โดยมีพญานาค 14 ตน คือ พญาสุวรรณนาค พุทโธธปาปนาค ปัพพาลนาค สุกขหัตถินนาค กายโลหะนาค เอกจักขุนาค สุกันธนาค อินทจักขุนาค เศรษฐไชยนาค สหัสสพณนาค สิทธิโภคนาค คันธัพพนาค ศิริวัฒนานาค ยังมีได้ลำดับตนได้อุบัติรักษา สงสัยแต่ “พญาสุทโธนาค” เจ้าโทสะหายไปในไหน จึงกลายมาเป็น “พญาสุวรรณนาค” ผู้สุขุมแทนเท่านั้น แม่น้ำโขง คือ “แม่น้ำแห่งมิตรภาพ” มีความยาวประมาณ 4,000 กิโลเมตร เชื่อกันว่าตรงที่ลึกที่สุดเรียกว่า “สะคือแม่น้ำโขง” อยู่ที่แก่งอาซง ตำบลหอคำ อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย (พื้นที่ภาคสนามของผู้ศึกษา) เมื่อครั้งศึกษา “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” คนเฒ่าคนแก่เล่าว่าเคยใช้เชือกผูกก้อนหินหย่อนไปวัดได้ 98 วา ได้โขงเป็นถ้ำขนาดใหญ่ใหญ่ทะลุไปถึงภูง่างลาว ที่นี้เชื่อกันว่า “พิภพของพญานาค” บางคืนจะได้ยินเสียงคล้ายเสียงสวดพิธีกรรมต่าง ๆ ด้วย ชาวเรือเมื่อขึ้นล่องผ่านแก่งอาซงนี้จะต้องเซ่นไหว้ด้วยหมากพลู เหล้าขาว และเป็นวงน้ำวนขนาดใหญ่ด้วย เล่ากันว่าหากมีคนตายเหนือแก่งนี้ไม่ว่าจากที่ใด ศพจะลอยมาพบที่แก่งอาซงนี้ทั้งสิ้น จะไม่ไหลเลยไปเด็ดขาด เท่าที่สัมผัสกันก็ไม่เคยมีใครกล้าดำน้ำลงไปพิสูจน์เลยเชื่อไว้ก่อน นอกจากนี้ยังมีความเชื่อเรื่อง “แม่” ผู้รักษาแม่น้ำโขง เป็นอิสตรี เรียกว่า “เจ้าแม่สองนาง” เป็น “เงือก 1 คู่” จึงเรียกเช่นนั้น (เงือก นาค) จึงมี “ศาลเจ้าแม่สองนาง” เกือบทุกอำเภอริมฝั่งโขง ถึงบางศาลจะกลายเป็นศาลจีนไปตามศรัทธาของผู้อุปถัมภ์พ่อค้าเชื้อสายจีนก็ตาม แต่ทุกปีจะมีพิธีกรรมบวงสรวงเพื่อให้ปกป้องคุ้มครองผู้ประกอบการทางน้ำ (ชาวประมงหรือการขนส่ง) ไม่ให้ประสบภัยอันตรายและเกิดสิริมงคลอีกด้วย ถึงกับเชื่อว่าพญานาคเป็นผู้สร้างสรรค์และทำลายบ้านเมืองของคนให้ล่มจม ดังกลอนคำ “ท้าวผาแดง-นางไอ่คำ” ว่า

“เมื่อเด็กซึกไซ้ถึงเที่ยงราตรี
คู่ดั่งปิ่นคำต้องธรณีน้าวหน่วง
คืนก็หวนหันปิ่นหลุบหล่มจมลง

กรรมลีมาเวียนตองคอบสนองชาวบ้าน
คือดั่งฟ้าแป่ม้างดินสะท้านห้วนไหว
ปฐพีพอยพัดหลังลงทะเลล้งหล่ม

ทิ้งหมู่เขื่อนและเล่าทลายหล่มหล่มลง ทำวาก็โถมเอาแก้วกัลยานางไฉ่
ฮีบมาไปเถิดน้องเมืองบ้านสีหล่มหลวง”

(สัมภาษณ์คุณลุงมานิจ เกษางาม เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2545)

โดยสรุป “ฮีดสิบสอง” เป็นพิธีกรรมตามปฏิทินในรอบปี และ “คองสิบสี่” เป็นแนวปฏิบัติ
ตนในชีวิตประจำวันที่มีการถือปฏิบัติกันเป็นประจำ ในภาพรวมจะเห็นได้ว่าศูนย์กลางแห่งศรัทธา
คือ วัดกับการทำบุญบำรุงพุทธศาสนาตลอดทั้งปี กิจกรรมของการทำนาก็เป็นหัวใจสำคัญของฮีดสิบ
สองเช่นกัน กฎธรรมชาติคือ “ฤดูกาล” ก็เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทรงอิทธิพลกำหนดกิจกรรมการทำนา
“แผ่นดิน” ก็เป็นธรรมชาติที่มนุษย์ได้พึ่งพาอยู่กิน โดยมนุษย์ไม่บังอาจทำตัวเป็นนายธรรมชาติ
แล้วแสดงออกถึงความกตัญญูรู้คุณ ประหนึ่งแผ่นดินแผ่นดินฟ้ามีจิตวิญญาณรับรู้สำนึกของมนุษย์ได้
“คุ่มบ้าน” ก็เป็นสถาบันหลักที่ต้องบำรุงรักษา จัดปัดเป่าอันตราย เพราะเป็นแหล่งอยู่กินให้
ความอบอุ่นมั่นคง ท่ามกลางความรักสามัคคีตามวิถีของสังคมเครือญาติ ส่วน “ผีปู่ตายาย” และผี
อื่น ๆ ในธรรมชาติ รวมถึงเทวดารักษ์ โดยเฉพาะ “แดน” หรือ “ผีฟ้า” ก็เป็นสิ่งเหนือธรรมชาติที่
ชาวบ้านเคารพนับถือ ไม่ละเมิด และผูกพันอยู่ลึก ๆ ในมโนสำนึก เพราะเป็นผู้ให้ความอุดม
สมบูรณ์มาแต่ปฐมกาลปี องค์ประกอบในความเชื่อและความยึดถือเหล่านี้ได้รับการผสมผสานเข้า
ด้วยกันเป็นหนึ่งเดียว เป็น “ภูมิปัญญาอีสาน” หรือ “โครงสร้างหลักทางความคิด” ของคนอีสาน
กลุ่มไท-ลาว การแสดงออกในพิธีกรรมต่าง ๆ ในรอบปีเช่นนี้ ล้วนเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนความ
เชื่อและความยึดถือ ชาวบ้านอีสานใช้พิธีกรรมเป็นพลังสื่อความหมายต่อกันอย่างคุณค่า อุดมการณ์
ตลอดจนบรรทัดฐานทางศีลธรรมที่ตนนับถือ

การดำเนินชีวิตในภาวะวิสัยของคนสังคมชนบทที่ไม่มีความจำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับโลก
ภายนอกโดยตรงมากนักอย่างอีสาน จึงย่อมเป็นธรรมดา ที่พิธีกรรมและความเชื่ออันแสดงออกถึง
ระบบความสัมพันธ์ที่ผสมกลมกลืนอย่างลงตัวและมีดุลยภาพกับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติของ
เศรษฐกิจชาวนา กับพฤติกรรมอย่าง “ฮีดสิบสองคองสิบสี่” นี้ จะมีศักยภาพและมีพลังในการหล่อ
หลอมวิถีชีวิตของคนอีสานที่สั่งสมสืบมาให้ดำรงอยู่สืบไป เว้นแต่จะถูกครอบงำหรือแปลกแยก
โดยอิทธิพลภายนอกจนทำให้คนอีสานต้องเสียคุณ โดยหันมาเอาอย่างวิถีชีวิตของคนเมือง (ความ
เป็นทันสมัย) แล้วถูกวางเงื่อนไขให้ต้องล้มลุกคลุกคลานไปกับกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยมไร้
พรมแดน ดังที่กำลังเกิดขึ้นทั่วโลกในขณะนี้และในอนาคต (เอกวิทย์ ฒ ฒกลาง, 2544 : 72-73)

ร่องรอยความคิดเรื่องนาคมักสอดแทรกกับปฏิทินในรอบปีของคนอีสาน พบว่านาคไม่ได้
กล่าวออกมาโดยตรง เหมือนเช่นดังกับความเชื่อทางพุทธศาสนา ทั้งนี้เป็นเพราะวัฒนธรรมอีสานมี
พัฒนาการมาจากกรากเหง้าในมิติประวัติศาสตร์ที่ได้อิทธิพลของพุทธศาสนาและลัทธิพราหมณ์มา

เป็นเวลาหลายศตวรรษต่อเนื่องเช่นกัน พญานาคจึงเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่งของวัฒนธรรม ความเชื่อ อันเป็นเครื่องมือของความคิดและการสืบสานความเป็นคนไท-ลาวได้เป็นอย่างดี คติ ความเชื่อเรื่องนาคบางครั้งดูเป็นนามธรรมและหาเหตุผลมาอธิบายให้เห็นเป็นรูปธรรมดูจะเป็น เรื่องยาก พญานาคมักสอดแทรกและผนวกเข้ากับลัทธิศาสนาจนเกิดแนวคิดใหม่ขึ้นมา และให้ตัว ตนทางสังคมแก่พญานาค คือ เป็นผู้รับใช้พระศาสนา เมื่อก้าวถึงพญานาค มโนภาพส่วนใหญ่ แล้ว มักถูกมองว่า เป็นผู้พิทักษ์รักษาศาสนา เหตุที่ความเชื่อเก่าของคนอีสาน “ผี” ถูกผสมผสาน ความเชื่อกับลัทธิทางศาสนา คือ พุทธและพราหมณ์ จนเกิดมโนทัศน์เกี่ยวกับรูปแบบวัฒนธรรม ความเชื่อของคนอีสานที่มีลักษณะเด่นเป็นอีสาน แต่ก็สามารถแยกออกเป็นส่วน ๆ ได้ ว่าส่วนใด เป็นความเชื่อดั้งเดิม “ผี” ส่วนใดเป็นความเชื่อทางศาสนาพุทธ และส่วนใดเป็นลัทธิพราหมณ์ หาก เราต้องการเจาะมิติทางประวัติศาสตร์ที่ว่าด้วย “ร่องรอยความคิดเรื่องนาค” ก็คงหลีกเลี่ยงหนีไม่พ้น ทั้งความคิดที่เป็นลักษณะบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรม โดยเฉพาะวัฒนธรรมความเชื่อที่เจาะมิติ ทางประวัติศาสตร์ ในด้านความเชื่อ อุดมการณ์ โลกทัศน์ และพิธีกรรมอันแสดงออกของชาว อีสานกลุ่มคนไท-ลาว ที่เรามักพบเห็นพญานาคปรากฏอย่างคายคั่นในสังคมอีสาน ทั่วทุกสารทิศ พญานาคครอบครองทุกพื้นที่อย่างครอบคลุมโดยมีเครือข่าย เพราะพญานาคเป็นทั้งศาสตร์และ ศิลป์ ไม่สามารถแยกออกจากกัน ค่าความงามของนาคจึงแสดงออกสื่อให้เห็นทางด้านศิลปวัฒน ธรรม และมีความงดงามวิจิตรแห่งกระบวนเลื้อยไหลของพญานาคจึงบ่งบอกให้บรรพชนรุ่นหลัง รับรู้ ถึงความมหัศจรรย์ของพญานาค ที่เป็นขั้วทางสังคมที่ไม่สามารถช่วงชิงพลังอำนาจ ที่เต็มไปด้วย จิตวิญญาณแห่งความเป็นสายน้ำได้อย่างเที่ยงแท้ นาคในพิธีกรรมจึงเป็นการสร้างพลังความ เชื่อของคนอีสานที่มีต่อเรื่องราวความเป็นมาเป็นไปของพญานาค เชื่อว่าความมีตัวตนและจิต วิญญาณความเป็นนาคจึงได้บังเกิดขึ้นจากพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ผู้ศึกษาจะได้กล่าวถึงต่อไป

โลกทัศน์ และอุดมการณ์ทางสังคมที่ผู้ศึกษาได้กล่าวจากนิทานปรัมปรา อันเป็น“ปรัมปรา คติ” ดูเป็นเรื่องการอนุমানและยังไม่สามารถเห็นความคมชัดลึกที่เฉียบจับ และการเลื้อยปราดของ พญานาค เมื่อจินตนาการผสมผสานความจริงทางสังคมย่อมส่งกระแสความคิดที่ว่าด้วยรูปแบบพฤติกรรมของมนุษย์บนแรงศรัทธาของพวกเขาที่มีต่อพญานาค ภายใต้อิทธิพลความเชื่อแห่งสังคมวัฒน ธรรมอีสาน พญานาคจึงได้ทะยานโลดแล่นและมีความโอ้อ่าบนละครทางสังคมที่มวลมนุษยชาติ ได้สร้างบทบาทให้พญานาคได้สวมบทเป็น “ตัวพระ” และทรงเครื่อง ชักชวนให้มนุษย์อย่างเรา ๆ เลื่อมใสถึงพลังแห่งอำนาจอย่างหาที่มีสิ้นสุด สุดแท้แต่ พญานาคต้องการที่จะเลื้อยปราดไปในทิศ ทางใด ด้วยการหมุนตัวในรอบปี ทุกสิ่งทุกอย่างของการเป็นพญานาคตั้งแต่หัวจรดหาง ล้วนเป็น เหมือนขนดของนาค ที่เก็บเงื่อนไขความคิดที่มาจากโลกทัศน์ของพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ของคน อีสาน “ฮิตสิบสองคองสิบสี่” มักมีพญานาคผู้เป็นตัวพระได้สวมวิญญาณความเป็นอีสานอย่างแท้ จริง ทุกวันนี้พญานาคจึงเป็นกระแสความเชื่อหลักของคนอีสานทุกสิ่งทุกอย่างในความเป็นนาค

และตั้งสมรรถศาสตร์อย่างมหาศาล พร้อมทั้งบอกความนัยแก่นักมานุษยวิทยา นักอักษรศาสตร์ นักสังคมวิทยา นักโบราณคดี และนักประวัติศาสตร์ อันมี “พญานาค” เป็นพันนาการต่อเนื่องปมความคิดแห่งระบบสังคม เบ้าหลอมวิถีชีวิตคนอีสานจึงมีสามารถขาดและหลงลืมพญานาคอย่างได้เลย ความผสมกลมกลืนทางโครงสร้าง สาระ และรูปแบบที่กำหนดไว้อย่างสอดคล้องกับการหมุนเวียนของธรรมชาติ พญานาคเผยความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ประจักษ์ว่ามีอยู่จริง เช่น โลก มนุษย์ ธรรมชาติแวดล้อม กับองค์อำนาจศักดิ์สิทธิ์ จุดตั้งความเป็นจริงขั้นสูงสุด หรือ “ปรมาตม์” หากต้องการอธิบายในลักษณะประมวลหลักการของคติความเชื่อและภูมิปัญญาทางจารีตของธรรมที่ปฏิบัติเป็นจริงได้ของสังคม อันเนื่องมาจาก “พิธีกรรม” ปราภฏการณ์ที่ห่อหุ้มโลกทัศน์ของคนอีสาน บนสายน้ำโขงอันเป็น “แม่น้ำแห่งมิตรภาพ”

3. พญานาคในพิธีกรรม 15 กรณี

1. พญานาคในพิธีกรรมไหลเรือไฟ “เฮือไฟ” เป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่โดดเด่น และเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของคนภาคอีสาน มีศัพท์เฉพาะท้องถิ่นว่า “เฮือไฟ” ซึ่งคล้ายกับการลอยกระทงของภาคอื่น ๆ เนื่องจากคาบเกี่ยวอยู่ในระหว่างเดือน 11 และเดือน 12 โดยถูกกำหนดให้มีขึ้นเป็นประจำทุกปีในเทศกาลออกพรรษา มูลเหตุสำคัญแห่งการไหลเรือไฟของชาวอีสาน เพื่อเป็นการบูชารอยพระพุทธบาทสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ ริมฝั่งแม่น้ำนันทิ ซึ่งมีเรื่องเดิมปรากฏในอรรถกถาโณวาทสูตรว่า

“เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังฝั่งแม่น้ำนันทิ แม่น้ำสายนี้เป็นที่อยู่อาศัยของพญานาค พญานาคได้ต้อนรับและอาราธนาให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปเมืองบาดาล แล้วพญานาคทำการบูชาพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรมเทศนาโปรดพญานาค ก่อนที่จะเสด็จกลับ พญานาคได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าประทับรอยพระบาทไว้ตามความประสงค์ รอยพระบาทที่พระพุทธเจ้าได้ประทับนี้ ต่อมาบรรดาเทวดา มนุษย์ ตลอดจนสัตว์ทั้งหลายได้พากันมาเคารพสักการะบูชา โดยเฉพาะผู้ที่ต้องการบุญกุศลพากันกราบไหว้มาจนกระทั่งทุกวันนี้” (เจริญ ตันมหาพราน, 2536 : 132-143)

วันมหาปวารณาออกพรรษา ชาวอีสานถือว่าเป็น “วันลอยประทีปโคมไฟ” พอใกล้ออกพรรษา ทุกคนต่างมาเตรียมจัดทำเรือไฟไว้ก่อนล่วงหน้าหลายวัน โดยเอาต้นกล้วยทั้งต้นมาเสียบไม้ต่อกันให้ยาวตั้งหลายวา วางขนานกันสองแถวกว้างห่างกันพอประมาณ แล้วนำไม้ไผ่ที่เรียวยาวมาผูกไว้ด้วยกันเป็นตารางสี่เหลี่ยม ระยะห่างกันคืบเศษวางราบกับพื้น มัดด้วยลวดให้แน่นและแข็งแรง เพื่อที่จะรอการออกแบบภาพบนแผง ผู้ออกแบบจะแสดงความคิดสร้างสรรค์อย่างสวยงามที่สุด เช่น ประดิษฐ์เป็นเรื่องราวตามพระพุทธประวัติ บ้างเป็นสัตว์ในตำนาน อาทิ ครุฑ “พญานาค”

หงส์ เป็นต้น แล้วนำไปปักติดเป็นเสาบนแพหยวกล้วย สมัยก่อนเชื้อเพลิงที่ใช้จุดไฟนั้น ชาวบ้านใช้น้ำมันสน ซึ่งมีลักษณะเป็นของเหลวไม่มีสี ไม่รวมตัวเป็นเนื้อเดียวกับน้ำ และเบากว่าน้ำ บ้างเป็นน้ำมันยางที่เจาะสกัดจากต้นยาง ตะแบก แล้วเอาไฟลนให้น้ำมันไหลออกมา ซึ่งเป็นผลผลิตจากธรรมชาติ ไม่ต้องเสียเงินเสียทองไปหาซื้อมา แต่ขั้นตอนค่อนข้างยุ่งยากและเสียเวลา ต่อจากนั้น เขาจะเอาจิ๋วหรือสบงเก่าของพระมาฉีกให้ยาวเป็นริ้ว ๆ แล้วขโถมด้วยน้ำมันให้ชุ่ม พอได้ที่ก็นำออกผึ่งแดดให้หมาดราว 6-7 วัน รอจนกว่าจะมีสีสันทึกล้ำน้ำตาลเข้ม จึงจะนำไปผูกเป็นปมและมัดแน่นด้วยลวด วางระยะห่างกันพอประมาณให้เกิดความสวยงาม บางรายก็จุดด้วยกะใต้ (จีใต้) ตั้งแต่หัวเรือจนถึงท้ายเรือทั้งสองข้าง นอกจากนี้ ภายในเรือยังมีเครื่องอุปโภคบริโภค เช่น ผ้าถุง ผ้าห่ม กล้วย อ้อย เผือก มัน เป็นต้น สำหรับให้ทานแก่ผู้สัญจรไปตามลำน้ำ แล้วลากเรือไฟไปจอดคอยอยู่ทางต้นน้ำ ครั้นเวลาเย็นลง ชาวบ้านทั้งสองฝั่งลำน้ำพากันลงเรือไปชุมนุมกัน ร้องรำทำเพลงอย่างสนุกสนาน พอลำลงก็จุดไฟให้สว่างไสว ก่อนที่จะเอาเชือกกลางไปกลางน้ำ ต่อจากนั้นจึงปล่อยให้ลอยไปตามกระแสน้ำอย่างช้า ๆ โดยมีเรือลำเอียงคอยถือท้าย พร้อมด้วยจุดพลุ ตะไลฉลอง ควบคุมเรือไปจนกว่าจะพ้นเขตหมู่บ้านแล้วจึงพากันกลับ คนยากจนที่อยู่ทางปลายน้ำก็คอยเก็บเอาสิ่งของมีค่าในเรือไปจนหมด ในการลอยเรือไฟนี้ ทางบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำใหญ่ ๆ เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล ชาวหลวงพระบาง เวียงจันทน์ อุบลราชธานี หนองคาย นครพนม สุวรรณเขต ฯ ใต้นิยมถือกันเป็นพิธีใหญ่เป็นประจำทุกปี (เดิม วิชาศัพทวิทยา, 2530 : 636) เรายังคงพบเห็นประเพณีแข่งเรือและไหลเรือไฟอยู่ทั่วไปในภาคอีสานในปัจจุบัน

“เรือไฟ” เมื่อยังไม่ได้จุดไฟแทบจะไม่สามารถบอกรูปลักษณะที่แน่ชัดได้ ผู้ชมจะมองเห็นเพียงโครงร่าง ภายในมีตะเกียงผูกเรียงเป็นรูปต่าง ๆ ต่อเมื่อได้จุดไฟแล้ว เรือไฟลำนั้นจะสว่างมองเห็นเป็นรูปร่างชัดเจน ดึงดูดให้เกิดความตื่นตาตื่นใจ นับว่าเป็นความเพียรพยายามของช่างทำเรือที่มีความอดทนและละเอียดอ่อนในการจัดทำเป็นอย่างมาก การแข่งทำเรือไฟแม้ว่าจะอยู่ภายใต้กติกา กำหนด แต่ความคิดสร้างสรรค์ไม่อาจหยุดกันได้ การคิดค้นเทคนิคเพื่อนำเสนอผู้ชมจึงเป็นสิ่งที่ช่างทำเรือไฟ ต้องหาสิ่งแปลกใหม่มาเพิ่มให้เรือไฟของตนมีความโดดเด่นเหนือเรือไฟลำอื่น ๆ พลุ ตะไล โปะพะเนียงหรือแม้กระทั่งสัตว์ที่พันไฟ ได้ถูกนำมาประกอบเพื่อแสดงให้ผู้ชมเกิดความประทับใจ ศิลปะในการจัดสร้างเรือไฟของคนนครพนมได้ผ่านการเรียนรู้สะสม สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่ถ่ายทอดออกมาอย่างน่าทึ่ง และศิลปะเหล่านี้ยังจะต้องมีวิวัฒนาการต่อไป เรือไฟของจังหวัดนครพนม และอื่น ๆ ที่มีลำน้ำโขง และแม่น้ำมูล ใชว่าจะมีแต่ความโอ้อ่างมงามตระการตาเพียงเท่านั้น แต่คุณค่าและสิ่งที่แฝงปรัชญาทางศาสนา คือสิ่งที่ได้รับจาก “ประเพณีไหลเรือไฟ” ความเชื่อจากอานิสงส์ที่ได้รับร่วมทำบุญ จิตใจที่ทำให้ใสสะอาดจากการฟังเทศน์และสวดท้ายอุบายที่มีอยู่ในประเพณีคือ “กฏอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” (สภาวะวัฒนธรรมจังหวัดนครพนม, 2540 : 115)

สุจิตต์ วงษ์เทศ (2543 : 178-179) ยังได้อธิบายว่า “พิธีกรรมแข่งเรือบุษานาค” เมื่อมีนาค 15 ตระกูลพิทักษ์รักษาบ้านเมืองและธรรมชาติสองฝั่งโขง ประชาชนสองฝั่งโขงก็ต้องกระทำบวงสรวงปวงนาคเหล่านั้น ประเพณีสำคัญเพื่อบุษานาค คือ “แข่งเรือ” บุญเดือนสิบสอง นอกจากทอดกฐินแล้ว ชาวบ้านสองฝั่งโขงที่อยู่ริมแม่น้ำยังมีประเพณี “ช่วงเฮือ” (คือแข่งเรือ) เพื่อบูชาพญานาค 15 ตระกูล แล้วรำลึกถึงพระยาฟ้าจุ่มที่นำพระไตรปิฎกขึ้นมาแต่เมืองอินทปัตถนคร (เขมร) ดังมีคำขวัญว่า

“ฮึดหนึ่งนั้น

เดือนสิบสองมาแล้ว	ลมวอยหนาวสั่น
เดือนนี้หนาวสะบัด	บ่คือแท้แต่หลัง
ในเดือนนี้เพิ่นว่าให้ลงทอด	พายเฮือ
ช่วงกันบุษานาค	นาคเนาไว้ในพื้น
ชื่อว่าอุษุพะนาโค	เนาไว้ในพื้นแผ่นดิน
สิบห้าสกุลบอกไว้	บุษานาคให้ส่งสะการ
จงให้ทำบุญทุกบ้าน	บุษานาคท่านนาโค
แล้วลงโมทา	คอมชื่นชมกันเล่น
กลางเวียงกลางคืน	ให้ระงมกันขับเสภา
จึงสิสุขอยู่สร้าง	สบายเนื้ออยู่เย็น”

(จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, 2520 : 156)

ที่ไหนมี “น้ำ” ที่นั่นก็มีประเพณีแข่งเรือทั้งนั้น บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากลางยังมีมาก จากร่องรอยประเพณีสองฝั่งโขงแสดงว่าประเพณีแข่งเรือไม่ได้เกิดขึ้นมาลอย ๆ เพื่อความสนุกสนานและพนันขันต่อ ยิ่งถ้าสำรวจจากกฎหมายเข็รบาลจะเห็นว่า “ประเพณีเสี่ยงทาย” เพื่อเตรียมรับสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้น เช่น น้ำมากไป เป็นต้น พิธีเสี่ยงทายก็คือการวิงวอนร้องขอจากนาคด้วยความอ่อนน้อมนั่นเอง แน่นอน แม่น้ำลำคลองทุกแห่งมีนาคคุ้มครองอยู่ ไม่เว้นแม้กระทั่งแม่น้ำลำคลองในภาคกลางและภาคใต้รวมถึงภาคอื่น ๆ ด้วย แต่ภาคอื่น ๆ ลืมเรื่องนี้ไปแล้ว ไม่เหมือนสองฝั่งโขงที่ยังสืบเนื่องความทรงจำเรื่องนาคไว้ได้ การ “แห่เรือ” ที่รู้จักกันดีในแม่น้ำเจ้าพระยาก็คือพิธีกรรมขอขมานาคในแม่น้ำและขอความคุ้มครองจากนาค ให้พืชพันธุ์ธัญญาหารไม่เสียหายในฤดูกาลผลิตนั้น ๆ เมื่อสังคมและวัฒนธรรมมีความก้าวหน้าขึ้น ประเพณีแห่เรือเพื่อขอขมานาคก็เปลี่ยนไปกลายเป็นชมนก ชมไม้ และชมปลา และพรรณนาเชิงสังวาสอย่างกาพย์แห่เรือพระนิพนธ์เจ้าฟ้ากุ้งนั่นเอง หลายท่านฟังแล้วจะไม่เชื่อก็ได้ ไม่เป็นไร เพราะเรื่องนี้อาจตีความได้หลายอย่างแตกต่างกันไปได้ทั้งนั้น

ในขณะที่ปัจจุบัน มีความเชื่อของมูลเหตุการไหลเรือไฟเพิ่มขึ้นอีกมากมาย เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับวันพระเจ้าเปิดโลก ถือเป็นการบูชาพระพุทธเจ้าในวันที่พระพุทธเจ้าเสด็จจากเทวโลกลงสู่เมืองมนุษย์ หลังจากที่พระพุทธองค์ได้เสด็จขึ้นไปจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และทรงแสดงอภิธรรมปิฎกโปรดแก่พระพุทธมารดา ครั้นวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นวันมหาปวารณาออกพรรษาเสด็จลงสู่เมืองมนุษย์ ทรงทำให้สวรรค์ มนุษย์ และนรก ต่างพากันมองเห็นกันและกัน เรียกวันนี้ว่า “วันพระเจ้าเปิดโลก” (ประเพณีไหลเรือไฟ, ไม่มีปีที่พิมพ์ : 51) หรือมีผู้อธิบายอีกว่า จัดขึ้นเพื่อบูชาพระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุไว้ในพระจุฬามณีเจดีย์ในดาวดึงส์พิภพ หรือเป็นการขอบุญผีสางเทวดา หรือเป็นการขอบุญแม่คงคาของชนชาติที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำหรืออาจเป็นการเผาผลาญความชั่วร้าย ความทุกข์โศกให้แตกสลายลงไปกับสายน้ำ (ไพโรจน์ สโมสร, 2527 : 116-117)

2. พญานาคในพิธีกรรมแห่พระอุปคุต พระอุปคุตเป็นพระอรหันต์รูปหนึ่งเกิดพระพุทธศาสนาอุกถล่มแล้ว 218 พรรษา ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าศรีธรรมโศกราช เมืองปาตลีบุตรประเทศอินเดีย มีนามว่า “พระกิสณะอุปคุตมหาเถระ” เป็นบุตรคนที่สามของพ่อค้าเครื่องหอมชื่อ “คุปตะ” ในเมืองมถุรา ริมฝั่งแม่น้ำยมนา บิดาเคยสัญญากับพระศาณกวาสิน (บางตำนานเรียกว่า พระสาณวารี, พระญาณวารี) ว่าถ้ามีบุตรชายจะให้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา แต่บิดาพลั้งเพราะเมื่อให้กำเนิดพระอุปคุตแล้วกลับยังทำการค้ารุ่งเรืองอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ต่อมาเมื่อพระศาณกวาสินมีโอกาสแสดงธรรมแก่พระอุปคุตทำให้เกิดดวงตาเห็นธรรม ประสงค์อุปสมบทบิดาจำใจอนุญาต พระอุปคุตเจริญสมณะวิปัสสนากรรมฐานตามลำดับจนบรรลุอรหัตผลเป็นพระอรหันต์เชี่ยวชาญทางพระกรรมฐาน มีพระอรหันต์ลูกศิษย์ถึง 18,000 องค์ เนื่องจากไม่ชอบอยู่ร่วมกับหมู่คณะ จึงเนรมิตปราสาทแก้วบำเพ็ญญาณสมาบัติอยู่กลางสะดือทะเล เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชทรงรวบรวมพระบรมสารีริกธาตุบรรจุในพระมหาเจดีย์ที่ชมพูทวีป มีพระประสงค์ทำการสมโภชมีกำหนด 7 ปี 7 เดือน 7 วัน ทรงเกรงว่าพระยามารจะมาทำลายพิธี คณะสงฆ์ได้ถวายพระพรให้ทรงอาราธนาพระอุปคุตเถระมาปกป้องพิธีสมโภช เมื่อพระยามารมาทำลายพิธีจึงถูกพระอุปคุตเถระทรมานจนยอมสยบหันมาเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ดังนั้นจึงยกย่องว่าพระอุปคุตมีอำนาจเป็นที่ยำเกรงของหมู่มารทั้งปวง

พระมาลัยคำสวด

“พระเถระนั้นเขามีฤทธิ์ประสิทธิ์ด้วยปัญญา	ทรงศีลครองสิกขาตามสมาบัติบริบูรณ์
สิ้นกิเลสประเสริฐศักดิ์สันโดษนักใครจักป่วน	รู้หลักศรัทธาพูนใจละเอียดทรงพระธรรม
ปรากฏเด่นรู้หลักมีฤทธิ์นักถึงอรหันต์	อุปมาเหมือนพระจันทร์อันปรากฏบนนเวหา
เธอเสด็จลงไปนรกด้วยกรุณา	เพื่อจะให้เขาสั่งมาแล้วจะบอกแก่ญาติพลัน ฯ
ผู้ใดตีพ่อแม่ปู่ย่าแก่และตายาย	ตีค่าสงฆ์ทั้งหลายตีภิกษุและเจ้าเณร

ผู้นั้นครั้นตายไปด้วยบาปกรรมเป็นนายเวร
 กงจักรผัดหัวอยู่สิ้นพุทธันดรก็กลับ
 กงจักรผัดหัวไว้เลือดไหลซาบอาบตนลง
 เลือดไหลลงหยาดหยดกงจักรกรดพัดบ่าว
 พระมาลัยผู้เป็นเจ้านางจึงเสด็จลงไปหา
 ครั้นท่านเสด็จขึ้นมา กงจักรเข้าบัดเดี่ยวดล

บาปดีแม่ดีเจ้าแฉะให้ล้มลุกเป็นนิรันดร
 เพราะบาปใจอาชกรรมดีพ่อแม่และดีสงฆ์
 บาปดีแม่ และดีสงฆ์กงจักรผัดร้องครวญคราง
 ยืนตรงอยู่ทุกวันเหนื่อยลำบากยากนักหนา
 หักกงจักรด้วยฤทธาสัตว์ผู้นั้นสร้างทุกข์ทน
 กงจักรผัดเป็นยนต์บาปดีแม่แลดีสงฆ์ ฯ”

(ประยูทธ สิทธิพันธ์, 2524 : 440)

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีงานบุญประจำเดือนเรียกว่า “ฮีดลีสอง” (จาริต) เดือนสี่หรือเดือนมีนาคมจะมีงานซึ่งเรียกตามสำเนียงอีสานว่า “งานบุญผะเหวด” หมายถึง “พระเวสสันดร” การจัดงานพึ่งเทศน์มหาชาตินั้น ก็คือการบูชาพระเวสสันดร โภทิสัตว์ผู้บำเพ็ญทานบารมีอันยิ่งใหญ่ในพระชาติสุดท้าย ก่อนที่จะมาประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า งานบุญผะเหวดเป็นประเพณีที่ยิ่งใหญ่ของชาวอีสานที่นิยมทำกันทุกหมู่บ้าน “พิธีอัญเชิญพระอุปคุตในปัจจุบัน” ก่อนจัดงานบุญผะเหวดหนึ่งวันทำพิธีอัญเชิญพระอุปคุตขึ้นห่อพระ บางแห่งทำพิธีแห่รอบเมือง เช่นที่จังหวัดร้อยเอ็ด ผู้ว่าราชการจังหวัดกล่าวคำอัญเชิญพระอุปคุตพระราชทานขึ้นจากสระชัยมงคล จัดบึงพระลานชัย ซึ่งสมมติเป็นกลาง “สระคือ” ทะเล สระชัยมงคลนี้เป็นสระน้ำโบราณประจำเมือง นำน้ำไปใช้ในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาและพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้นแล้วจึงอัญเชิญพระอุปคุตขึ้นรถบุษบกจัดเป็นขบวนข้าราชการพ่อค้าประชาชน แห่ไปประดิษฐานในบริเวณมณฑลพิธีเทศน์มหาชาติ ในสวนสมเด็จพระศรีนครินทร์ ใจกลางเมืองร้อยเอ็ดจากนั้นจึงอัญเชิญขึ้นมาประดิษฐานบนห่อถวายเครื่องบูชา เครื่องอัฐบริวาร กล่าวคำบูชาเป็นภาษาไทยและภาษาบาลี (ธีรพงษ์ จตุรพาณิชย์, 2541 : 131-132)

ถ้าวัดใดอยู่ริมน้ำก็จะจัดเป็นพิธีแห่ทางเรือ เช่น วัดมโนภิรมย์ (วัดบ้านชะโนด) อำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร ชาวบ้านจะอัญเชิญพระอุปคุต ซึ่งมีความเชื่อว่ายู่กลางแม่น้ำโขงสมมติเป็นมหาสมุทร ผู้ประกอบพิธีน้ำให้เป็นคลื่น สังเกตเห็นเป็นคลื่นขนาดใหญ่หมายถึงพระอุปคุตเสด็จมาแล้ว ผู้ประกอบพิธีน้ำอุ (หม้อดินเผา) โยงสายสิญจน์รอบปากอุ ตักน้ำบริเวณคลื่นใหญ่เพื่อใส่ตุ้มรอบรูปพระอุปคุตในห่อ จากนั้นอัญเชิญพระอุปคุตประดิษฐานบนพานปูผ้าขาวขึ้นตั้งบนชุกประจำกลางลำเรือ ผู้ร่วมขบวนพายเรือตามเป็นทิวแถว ประกอบด้วยเรือขนาดต่าง ๆ ประโคมดนตรี เช่น ปี่ แคน แตร สังข์ กลอง ผู้คนถือเครื่องบูชา มีพานพุ่ม พานข้าวตอกดอกไม้ รูปเทียน ชั้น 5 ชั้น 8 ร่มกระดาษ รองเท้า และตะเกียงจุดไฟไว้ตลอดพิธีมาถึงท่าน้ำหน้าวัดอัญเชิญประดิษฐานบนหอปราสาทซึ่งตบแต่งด้วยเครื่องบูชามากมายระหว่างทาง ชาวบ้านจะพากันร่วม

สร้งน้ำพระอุปคุตด้วย เชื่อว่าทำให้มีน้ำกินน้ำใช้อุดมสมบูรณ์ จากนั้นผู้ประกอบพิธีอัญเชิญขึ้นหอ
อ่านบทอาราธนาพระอุปคุตที่มีมาแต่โบราณว่า

บทอาราธนาพระอุปคุต

“โอกาสะ โอกาสะ ผุ่งข้าทั้งหลายภายในมีพระสงฆ์เป็นเค้า ภายนอกมีอกตนเป็น
ประธาน พวกกันจัดเครื่องสักการะมาราบไหว้ แต่พระยอดให้อุปคุตเถระตนมีฤทธิ์ออาจ
นิรมิตผาสาทแก้วกฐิ อยู่กลางนทีแม่น้ำใหญ่ใจมักใคร่พบพรหมจรรย์ อยู่สุขิบโศกเศร้า
บัดนี้ผุ่งข้าทั้งหลาย พร้อมกันพึงยังพะเวด ในช่วงเขตอาสาม ขอเชิญเจ้าคุณ ทรงคุณ
ครามมากถึงขนาดเป็นอาชญ์แพ้ (ชนะ) แก่ผีในจักรวาล ขอโอกาสอาราธนาไปผาบมาร
ทั้งห้า อันจักมาเบียดเบียนข้าทั้งหลาย ขอให้หายโศกภัยอันตรายทุกคำพร้อมพร้าทุก
ประการ เทอญ” (ฉัตต์ ปิยะอุย, 2541 : 74)

แล้วกล่าวคำบูชาเป็นภาษาบาลี อันเป็น “คำบูชาพระอุปคุต” ดังต่อไปนี้

คำบูชาพระอุปคุต

“อุปคุตโต จะมหาเถโร สัมพุทธโธ

นะวิยาอะโต มารัญจะ มาระพะสัจจะ โสอิทานิ

มหาเถโร นมัสสิตวา ปะติญฺฐิตอ อะหังวันทามิ

อิทานะวะ อุปะคุตตัง จะมหาเถรัง ชาตังวิยงเสติ

อะเสสะโต มหาลากัง ภาวันตะเม” (ฉัตต์ ปิยะอุย, 2541 : 74)

ต่อจากนั้น ประชาชนเข้าสร้งน้ำอีก เมื่อเสร็จงานบุญแล้ว ในตอนเช้าอัญเชิญกลับโดย
ขบวนเรือเช่นเดิม ส่วนที่จังหวัดร้อยเอ็ดจะอัญเชิญพระอุปคุตกลับในตอนเย็นหลังจากเทศน์เสร็จ
แล้ว การสร้างรูปพระอุปคุตเกิดจากจินตนาการ ความเชื่อของแต่ละท้องถิ่นที่คล้ายกันคือ เป็นรูป
พระแสดง “ปางมารวิชัย” กัมพระพักตร์ มีใบบัวคลุมพระเศียร ฐานมีรูปดอกบัว สัตว์น้ำ เช่น กุ้ง
หอย ปู ปลา เต่า “งู” (นาค) หมายถึง “วิหาร” ซึ่งอยู่กลางสระคือทะเล

งานบุญพระเวสเป็นเทศกาลสำคัญของหมู่บ้านที่จัดให้มีขึ้นหลังการเก็บเกี่ยวในฤดูกาลที่มี
ความอุดมสมบูรณ์ งานนี้เป็นพิธีทำบุญใหญ่ที่ชาวบ้านมีการถวายสิ่งของและปัจจัยต่าง ๆ อย่างมาก
มายให้ทางวัดและพระภิกษุสงฆ์ และเป็นการเข้าพึ่งชาดกอันเลื่องลือที่ถือว่าเป็นประวัตินของพระ
พุทธเจ้าในชาติภพที่เป็นพระเวสสันดร ผู้มีการบริจาคทานอย่างไร้ความเห็นแก่ตัว ซึ่งเป็น
สัญลักษณ์ของความเสียสละขั้นสุดยอด และโดยอำนาจแห่งการเปรียบเทียบเลียนแบบ พวกเขา

บ้านก็จะได้รับผลบุญแห่งการกระทำของตน โดยทางโครงสร้างแล้ว งานบุญพระเวสแบ่งออกเป็น 3 ช่วง คือ ช่วงแรกเป็นการอัญเชิญพระอุปคุต พระแห่งน้ำมารวมในพิธี พระอุปคุตนี้มีความเกี่ยวข้องกับหมู่บ้านในแง่ให้การคุ้มครองและอำนวยฟ้าฝน ช่วงที่สองคือการอัญเชิญและเช่นสรวงเทวดาทิ้งหลายที่ถือว่าเป็นผู้คุ้มครองในพระศาสนา ชั้นนี้เป็นตัวแทนของการร่วมสามัคคีระหว่างมนุษย์กับโลกเหนือมนุษย์ที่มีเมตตาคุณต่อมนุษย์ พระอุปคุตเป็นตัวกลางระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เทวดาทิ้งหลายเป็นตัวกลางระหว่างมนุษย์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ส่วนจุดศูนย์กลางของงานคือช่วงที่สาม ซึ่งเป็นพิธีทำบุญและการฟังเทศน์เรื่องของชาดกสำคัญ (ถ้าพระเวส) เป็นการระลึกถึงและการดำเนินรอยตามพระพุทธรองค์ในวิกรรมในอดีตชาติ และเป็นการอำนวยให้มนุษย์ปุถุชนธรรมดาในปัจจุบันได้มีส่วนร่วมในการเสียดละในอดีตนั่นด้วย ขั้นตอนโครงสร้างทั้งสามช่วงนี้เป็นตัวแทนของระดับค่านิยม ซึ่งแสดงให้เห็นว่าโลกชั้นต่ำของธรรมชาติ และโลกชั้นสูงของเหล่าทวยเทพ ล้วนมีบทบาทในการรับใช้พระศาสนาด้วยกัน (ฉัตร ปิยะอุย, 2541 : 71-73)

ในแง่ของความเชื่อหนึ่งคนอีสาน “พระอุปคุต” นั้น ตามตำนานแบ่งเรื่องราวออกเป็น 3 เรื่อง ในเรื่องหนึ่ง พระอุปคุตเกิดจากการที่นางเงือกคนหนึ่งได้กลืนน้ำอสุจิที่พระพุทธเจ้าหลั่งลงในมหาสมุทรเข้าไป ดังนั้นพระอุปคุตจึงเป็นผลรวมของธรรมชาติและความเป็นพุทธ ในแง่ที่เป็นบุตรของนางเงือกหรือเป็น “นาค” พระอุปคุตเป็นตัวแทนของน้ำผู้มีคุณแก่มนุษย์ในหนองบึงที่ไม่เคยเหือดแห้ง ในเรื่องที่สอง พระอุปคุตเป็นตัวแทนของธรรมชาติอันทรงอำนาจ ผู้ซึ่งร่วมแรงร่วมใจกับมนุษย์ต่อสู้พญามาร หรือความตาย ในเรื่องที่สาม ท่านเป็นพระที่มีอำนาจเหนือโลกสามัญ และเป็นผู้ปกป้องพระพุทธศาสนาโดยการไถ่เกลียดความแตกแยกในหมู่สงฆ์ กล่าวสรุปคือ ... “ตำนานเล่าว่าพระอุปคุตเป็นผู้แทนและผู้คุ้มครองพระศาสนา พิธีกรรมเป็นการแสดงถึงการยอมตนเข้ารับนับถือพุทธศาสนาของพระอุปคุต หลังจากนั้นบทบาทของพระอุปคุตก็คือการเป็นผู้คุ้มครองพิทักษ์รักษาความสงบสุขและความเป็นระเบียบเรียบร้อย และเทศกาลนั้นก็เป็นที่ไปเพื่อให้เกิดฝนฟ้าตก สุขภาพสมบูรณ์ และความสงบสุขไร้การขัดแย้งในหมู่บ้าน เราอาจจะกล่าวได้ว่าในเทศกาลบุญพระเวสนั้น พระอุปคุตเข้ามามีบทบาทในการคุ้มครองหมู่บ้านแทนผีปู่ตา ในขณะที่ผีปู่ตานั้นก็คงมีอยู่ต่างหากอย่างไม่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา...” (จันทิรา กลัมพะสุด, 2526 : 21) บนความศรัทธาแห่งพระอุปคุต ทำให้เกิดการสร้างรูปพระอุปคุตจากจินตนาการความเชื่อของแต่ละท้องถิ่นที่คล้ายกันคือ เป็นรูปพระแสดงปางมารวิชัย ก้มพระพักตร์ มีใบบัวคลุมพระเศียร ฐานมีรูปดอกบัว สัตว์น้ำ เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา เต่า “งู” หมายถึง “วิหารซึ่งอยู่กลางสระคือทะเล” และเป็นสัญลักษณ์แสดงให้เห็นความเป็นมา

สิ่งที่สำคัญที่สุดในการเทศน์มหาชาติก็คือบริเวณ “ธรรมาสน์” นับเป็นความเชื่ออย่างหนึ่งที่มาแต่โบราณแล้วว่าการตกแต่งบริเวณธรรมาสน์ พร้อมทั้งการประกอบตั้งเครื่องบูชานั้นจะต้อง

ทำอย่างพิถีพิถัน ในการนี้ชาวบ้านหลาย ๆ ฝ่ายรวมทั้งพระภิกษุสงฆ์จะช่วยกันจัดเตรียมสิ่งของให้ครบถ้วนไม่ให้ขาดตกบกพร่อง โดยปกติแล้วงานบุญพระเวศที่จัดกันระดับหมู่บ้าน จะจัดตั้งบริเวณธรรมาสน์ไว้ในศาลาการเปรียญซึ่งบางแห่งเรียกศาลาโรงธรรม ทั้งนี้เพราะจำนวนผู้คนที่มาฟังเทศน์นั้นไม่มากนัก พื้นที่ภายในอาคารกับบริเวณรอบ ๆ อาคารก็สามารถรองรับผู้คนได้ ในบางแห่งงานบุญพระเวศที่จัดให้เป็นงานใหญ่มากนั้น นิยมจัดบริเวณธรรมาสน์ไว้ในสถานที่โล่งภายนอกอาคาร เพื่อที่จะได้มีบริเวณพื้นที่กว้างขวางพอที่จะรองรับผู้คนที่จะมาฟังเทศน์ได้มาก เช่นงานบุญพระเวศที่จัดขึ้น ณ กรุงเวียงจันทน์ หอธรรมาสน์นั้นตั้งสูงเด่นเป็นสง่าอยู่กลางแจ้ง บริเวณลานรอบ ๆ ธรรมาสน์นั้นมีผู้คนนับพันคนมานั่งฟังเทศน์ แต่งานบุญพระเวศที่จัดให้ยิ่งใหญ่เช่นนี้นาน ๆ ถึงจะได้เห็นสักครั้ง อย่างไรก็ตามก็ไม่ว่าจะจัดภายในหรือภายนอกอาคาร บริเวณธรรมาสน์ก็จะตกแต่งในลักษณะเดียวกัน ธรรมาสน์ที่ใช้กันมาแต่โบราณในการเทศน์มหาชาติของชาวอีสานนั้นเป็นธรรมาสน์ทรงหอสูง ตั้งอยู่บนฐานที่ทำให้เป็นขั้น ๆ ในเขตพื้นที่จังหวัดมุกดาหาร ธรรมาสน์ที่ใช้มีเอกลักษณ์ในตัวเรียกกันว่า “ธรรมาสน์เสาเดียว” ตัวธรรมาสน์มีลักษณะเป็นหอสี่เหลี่ยมทำด้วยไม้แกะสลักลงสีประดับกระจกงดงาม ข้างในหอมีพื้นที่กว้างเพียงพอให้พระสงฆ์เข้าไปนั่งเทศน์ได้แค่ 1 รูป ส่วนบนของหอธรรมาสน์ทำเป็นยอดซ้อนกันสูงขึ้นไปเรียงจากใหญ่ไปหาเล็กทั้งหมด 7 ชั้น ส่วนบนสุดทำเป็นยอดแหลมเรียวเหมือนยอดปราสาท มุมด้านบนทั้ง 4 ด้านของหอธรรมาสน์ รวมถึงมุมทั้ง 4 ด้านของส่วนยอดในแต่ละชั้นด้วย มักจะประดับประดาด้วยไม้แกะสลักทำเป็นรูปหงอน “นาค” มีลักษณะคล้ายช่อฟ้าเล็ก ๆ ซึ่งศิลปะนี้นับว่าเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของช่างอีสาน หอธรรมาสน์สี่เหลี่ยมนี้จะตั้งอยู่บนเสาขนาดใหญ่เพียงเสาเดียวที่แกะสลักอย่างสวยงามเช่นกัน โดยมีคันทวยหรือค้ำยันจำนวน 4 อันยึดตัวธรรมาสน์ให้อยู่กับเสา ซึ่งค้ำยันดังกล่าวนิยมนำมาแกะสลักเป็นรูป “พญานาค” ด้านหนึ่งของหอจะมีบันไดพาครระหว่างพื้นหอธรรมาสน์กับพื้นดินเพื่อที่จะให้พระสงฆ์ขึ้นไปเทศน์ได้สะดวก บันไดดังกล่าวมักทำเป็นรูป “พญานาค” หรือจะเข้าในปัจจุบันนี้ธรรมาสน์เสาเดียวหาดูได้ยากแล้วเนื่องจากว่าไม่เป็นที่นิยมชาวบ้านมักใช้ธรรมาสน์ชนิดนี้มีจำหน่ายทั่วไปตามร้านสังฆภัณฑ์และสะดวกต่อการเคลื่อนย้าย (ฉัตร ปิยะอุย, 2541 : 75-76)

งานบุญดังกล่าวต้องมีสิ่งของสำคัญที่ใช้ในงาน ประกอบด้วย “พระอุปคุต” โดยสมมติเอาก้อนหินจากคลอง แล้วอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ หอพระอุปคุตทำด้วยไม้ไผ่ขัดแต่ละสามด้าน มีเสาสี่เสา ของดังกล่าวอยู่ด้านตะวันออกของโรงธรรม พระอุปคุตจะช่วยให้งานบุญพระเวศสำเร็จไปด้วยดี นอกจากพระอุปคุตแล้ว ยังมีสิ่งของที่นำมาจากผ้าที่ใช้ในงานบุญดังกล่าว มี “ผ้าพระเวศ” เป็นภาพวาดแสดงเรื่องราวของพระเวศสันดรทั้ง 13 กัณฑ์ วาดโดยศิลปินพื้นบ้านหรือพระภิกษุแล้วเย็บติดกันเป็นผืนยาว ซึ่งมีความงามที่แสดงเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น ผ้าพระเวศใช้ในงานบุญพระเวศเป็นวันที่จะเทศน์ “นครกัณฑ์” ซึ่งเป็นวันที่แห่พระเวศสันดรเข้าเมือง โดยที่ชาวบ้านจะช่วยกันถือผ้าเป็นแถวยาวตามขบวนช้าง ม้า มี “พระเวศสันดร” และ “พระนางมัทรี” อยู่บนหลังช้าง

แล้วนำผ้าเข้าไปในวัด เพื่อนำไปจึงศาลาจนเสร็จงาน และทางวัดจะเก็บรักษาไว้ ใจว่าธงพะเหวด จะมีแค่รูปแบบเดียว ยังมีธงพะเหวดแบบอื่น ๆ ที่ทำด้วยกระดาษ มีทั้ง “ธงชัย” “ธงช่อ” และ “ธงใบแมงมุม” ธงใบแมงมุมทำด้วยไม้ไผ่ เส้นฝ้ายข้อมลิ โดยเหลาไม้ไผ่เป็นซี่ ๆ แล้วนำมาไขวกากบาทกัน ต่อด้วยการนำเส้นฝ้ายพันสานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส จากศูนย์กลางมาเรื่อย ๆ และใช้ฝ้ายสีพันเป็นแถบสลับกันเป็นชั้น ๆ ขนาดของธงจะเล็กบ้างใหญ่บ้างแล้วนำมาต่อกันเป็นผืนยาว ชาวอีสานมีความเชื่อว่าถ้าได้ทำธงพะเหวดแล้ว เมื่อตายไปแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์และทำเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา อุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว ข้อมูลประวัติความเป็นมาของการทำธงพะเหวดไม่ปรากฏหลักฐาน และธงพะเหวดกลายเป็นเพียงเครื่องหมายการจัดงานบุญพะเหวดของจังหวัดร้อยเอ็ด ทั้งยังลดความสำคัญกลายเป็นส่วนหนึ่งของขบวนแห่หรือศาลาวัดในงานจัดงานบุญพะเหวดเท่านั้น สมควรที่ทางจังหวัดและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องจะส่งเสริมให้ประชาชนทั่วไปสนใจอนุรักษ์ ฟื้นฟู สืบสานประวัติความเป็นมา และรูปแบบ ตลอดจนส่งเสริมณรงค์ให้ใช้ธงพะเหวดในงานบุญพะเหวดอย่างจริงจังและถูกต้อง ทั้งยังน่าจะได้มีการรวบรวมธงพะเหวดที่มีรูปแบบความหมายที่หลากหลายไว้ทำการศึกษา หรือมีการแลกเปลี่ยนความรู้เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวระหว่างผู้รู้ให้กว้างขวางมากยิ่งขึ้น (ธีรพงษ์ จตุรพาศิษฐ์, 2541 : 134-135)

3. พญานาคในประเพณีชักพระ “ประเพณีชักพระ” เป็นประเพณีที่พราหมณ์ศาสนิกชนและพุทธศาสนิกชนปฏิบัติสืบต่อกันมาตั้งแต่ครั้งโบราณ สันนิษฐานว่าประเพณีนี้เกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศอินเดียตามลัทธิศาสนาพราหมณ์ ที่นิยมเอาเทวรูปออกแห่แห่นในโอกาสต่าง ๆ เช่น การแห่เทวรูปปวีศวร เทวรูปพระนารายณ์ เป็นต้น ต่อมาพุทธศาสนิกชนได้นำเอาคติความเชื่อดังกล่าวมาแล้วดัดแปลงปรับปรุงให้สอดคล้องกับความเชื่อทางพุทธศาสนา เมื่อพุทธศาสนาได้เผยแพร่ออกมาถึงภาคใต้ของประเทศไทย จึงได้นำประเพณีชักพระเข้ามาด้วย

“เดือนสิบเอ็ดเสร็จสิ้นพระพรรษา	พวกขานอึงอ้อลือไสว
ชวนมาลากพระกันสนั่นไป	ประเพณีไทยดั้งเดิมเริ่มขึ้นมา
คুম (ประ โคม) พระทั้งสามคืนเสียงขึ้นนำ	ถึงแรมค่ำลากพระแห่แน่นักหนา
คนเฒ่าคนแก่มาวัดด้วยศรัทธา	หนุ่มสาวเล่าก็มากันหลายคน”

(ประยูร ลิทธิพันธ์, 2524 : 416)

“บทเพลงร้องเรือ” บทนี้ได้แสดงให้เห็นถึงประเพณีกับการลากพระ ในเดือน 11 ซึ่งเป็นงานที่ใหญ่ ในปีหนึ่งมีครั้งเดียว ชาวบ้านทุกคนต้องไปสนุกสนานกันในวันนั้น ตั้งแต่เด็กหนุ่มสาว ผู้เฒ่า ผู้แก่ ไปกันหมดทั้งบ้าน “ประเพณีชักพระ” ถือว่าเป็นประเพณีที่สำคัญทางภาคใต้ มีความเป็นมาที่เล่ากันเป็นเชิงพุทธตำนานว่า หลังจากพระพุทธองค์ทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ปราบ

เดียรถีย์ ณ ป่ามะม่วง กรุงสรวัดถึ แล้วได้เสด็จไปจำพรรษา ณ ดาวดึงส์เพื่อโปรดพุทธมารดา ซึ่งขณะนั้นทรงจุติเป็นมหายาเยพ สถิตอยู่ ณ คูสิตเทพพิภพตลอดพรรษา พระพุทธรองศ์ทรงประกาศ “พระคุณ” ของมารดาแก่เทวสมาคมและแสดงพระอภิธรรมโปรดพุทธมารดา 7 คัมภีร์ จนพระมหายาเยพและเทพยดาในเทวสมาคมบรรลุโสดาบันหมด ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 อันเป็นวัดสุดท้ายของพรรษา พระพุทธรองศ์ได้เสด็จกลับมนุษยโลกทางบันไดทิพย์ที่พระอินทร์นิมิตถวาย บันไดนี้ทอดจากภูเขาสินนุราชที่ตั้งสวรรค์ชั้นดุสิตมายังประตูนครสังกัสสะ ประกอบด้วยบันไดทอง บันไดเงินและบันไดแก้ว บันไดทองนั้นสำหรับเทพยดามาส่งเสด็จอยู่เบื้องขวาของพระพุทธรองศ์ บันไดเงินสำหรับสำหรับพรหมมาส่งเสด็จอยู่เบื้องซ้ายของพระพุทธรองศ์ และบันไดแก้วสำหรับพระพุทธรองศ์อยู่กลาง เมื่อพระพุทธรองศ์เสด็จมาถึงประตูนครสังกัสสะตอนเช้าตรู่ของวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นวันออกพรรษา พุทธศาสนิกชนที่ทราบกำหนดการเสด็จกลับของพระพุทธรองศ์จากพระโมคคัลลานะ ได้มารับเสด็จอย่างเนืองแน่นพร้อมทั้งเตรียม “ภัตตาหาร” ไปถวายด้วย แต่เนื่องจากพุทธศาสนิกชนที่มารับเสด็จมีเป็นจำนวนมากจึงไม่สามารถจะเข้าไปถวายภัตตาหารถึงพระพุทธรองศ์ได้ทั่วทุกคน จึงจำเป็นต้องเอาภัตตาหารหอบไปไม้ส่งต่อ ๆ กันเข้าไปถวายส่วนคนที่อยู่ไกลออกไปมาก ๆ จะส่ง ๆ กันก็ไม่ทันใจ จึงใช้วิธีหอบภัตตาหารด้วยใบไม้ โยนไปบ้าง ป่าข้าง เข้าไปถวายเป็นที่ไกลหล โดยถือว่าเป็นการถวายที่ตั้งใจด้วยความบริสุทธิ์ด้วยแรงอธิษฐานและอธิการแห่งพระพุทธรองศ์ ภัตตาหารเหล่านั้นไปตกในบาตรของพระพุทธรองศ์ทั้งสิ้น เหตุนี้จึงเกิดประเพณี “หอบต้ม” “หอบปัด” ขึ้น เพื่อเป็นการแสดงถึงความปีติยินดีที่พระพุทธรองศ์เสด็จกลับจากดาวดึงส์ พุทธศาสนิกชนได้อัญเชิญพระพุทธรองศ์ขึ้นประทับบนนุษบกที่เตรียมไว้แล้วแห่แหนกันไปยังที่ประทับของพระพุทธรองศ์ ครั้นเลยพุทธกาลมาแล้วและเมื่อมีพระพุทธรูปขึ้น พุทธศาสนิกชนจึงนำเอาพระพุทธรูปยกแห่แหนสมมติแทนพระพุทธรองศ์ ซึ่งกระทำกันในวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ของทุกปีสืบมาจนเป็นประเพณีชักรพระในปัจจุบัน อันอุปมาเสมือนหนึ่งได้ร่วมกับเสด็จและร่วมถวายภัตตาหารแด่พระพุทธรองศ์ด้วยตนเอง ไม่ว่าจะห่างไกลกันด้วยเวลาและสถานที่สักเพียงใด

นอกจาก “พุทธทำนาย” ที่ได้กล่าวมาแล้ว การเกิดเป็น “ประเพณีชักรพระ” และกลายเป็นประเพณีที่สำคัญทางภาคใต้นั้น น่าจะมีคติความเชื่อดั้งเดิมอย่างอื่นเป็นพื้นฐานอยู่ด้วย เพราะในเดือน 11 เป็นช่วงที่ภาคใต้เริ่มเข้าสู่ฤดูฝน ประชาชนส่วนมากประกอบอาชีพเกษตรกรรม ดังนั้นสิ่งปรารถนาที่พ้องกันจึงได้แก่การขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ประเพณีชักรพระหรือลากพระจึงมุ่ง “ขอฝน” เพื่อการเกษตร จนเกิดเป็นคติความเชื่อว่าการชักรพระหรือลากพระทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลความเชื่อนี้ได้กล่าวไว้ชัดเจนว่า “เมื่อพระหลบหลังในจะตกหนัก” ในรายงานของพระวิจิตรวรสาสน์ข้าหลวงพิเศษตรวจราชการเมืองสงขลาและพัทลุง ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438) ก็ปรากฏหลักฐานถึงความเชื่อเช่นนี้เช่นกันว่า

“อนึ่ง ราษฎรชาวเมืองสงขลานิยมนับถือในการแห่พระ ถึงระดูเดือน 11 ชวนกัน อาราธนาพระพุทธรูปลงมาตั้งบนรถแห่ไปตามถนนทุก ๆ ปี ถือกันว่าทำให้ไร่นาบริบูรณ์ แต่การที่เป็นมาแล้ว มักจะเกิดเหตุวิวาาทกันเสมอทุก ๆ ราย ด้วยเหตุนี้ จึงมีรายงานต่อไปว่า ผู้ว่าราชการเมืองจึงออกหมายประกาศห้ามให้เลิกการลากพระเสียดลอดเมืองสงขลาหลาย ปีมาแล้ว แต่ราษฎรยังมีความปรารถนาอยู่เสมอ ครั้นข้าพระพุทธเจ้าไปคราวนี้ต่างคนต่าง มาร้องขออนุญาตที่จะลากพระดังที่เคยได้มีมาแต่ก่อน อ้างว่าที่นาไม่บริบูรณ์มาหลายปี แล้วนั้นก็เพราะไม่ได้แห่พระ” (สถาพร ดงขุนเทศ, 2536 : 2-3)

พระพุทธรูปที่ใช้ในพิธีชักพระ มีหลายท้องถิ่นที่นิยมใช้ “ปางคันธารราษฎร์” ซึ่งเป็นปางขอฝนที่ใช้ในพิธีพิธีกรรมศาสตร์ของภาคกลาง ก็ย่องบังถึงความเชื่อของชาวลำพูนได้ว่าการชักพระทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลผสมผสานกับคติความเชื่อที่ว่า “นาค” เป็น “ผู้ให้น้ำ” แก่มนุษย์โลก ความเชื่อในประเพณีการชักพระทางน้ำมีมาตั้งแต่เดิมก่อนพุทธกาลคือ สมัยนั้นยังไม่ศาสนา ก็เชื่อถือเทพเจ้าต่าง ๆ เช่น การทำมาหากิน เราได้นำช่วยพืชผล ให้ความอุดมสมบูรณ์ ก็เชื่อกันว่าพญานาคเป็นผู้ให้น้ำ จึงมีการฉลองประจำปี โดยการแห่เทพเจ้า “พญา” หรือ “พญานาค” เพื่อการบวงสรวงเทพเจ้าทางน้ำ เหตุนี้เองการตกแต่งรถเรือ หรือล้อเลื่อนที่ใช้ในการชักพระจึงนิยมทำให้เป็นรูป “พญานาค” จากสภาพภูมิประเทศหรือทำเลที่ตั้งของวัดหรือท้องถิ่นที่แตกต่างกัน ทำให้การ “ชักพระ” แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ (ภิญโญ จิตต์ธรรม, 2529 : 24)

1. การชักพระทางบก หรือ “ลากพระบก” เป็นการชักพระของวัดที่ตั้งอยู่ที่ดอนใกล้แม่น้ำลำคลอง สมัยก่อนนิยมใช้ล้อเลื่อน เรือพระจึงหนักต้องอาศัยคนชักลากเป็นจำนวนมาก แต่ในปัจจุบันบางวัดได้ใช้รถยนต์มาดัดแปลงตกแต่งเป็นเรือพระ ช่วงใดคนชักลากมีน้อยเรือต้องการประหยัดเวลาก็จะใช้เครื่องยนต์แทน

2. การชักพระทางน้ำ หรือ “ลากพระน้ำ” เป็นการชักพระของวัดที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง มีความสะดวกในการชักลาก ง่ายแก่การรวมกลุ่มกันจัดเรือพายเพราะแต่ละกลุ่มมีลักษณะเป็นเอกเทศ มีสภาพการที่เอื้ออำนวยต่อกิจกรรมอื่น ๆ หลายอย่าง เช่น การแข่งพายเรือ การแข่งเรือพระ เป็นต้น

“เรือพระ” คือ เรือ หรือรถ หรือล้อเลื่อนที่ประดิษฐ์ตกแต่งให้เป็นรูปเรือแล้ววางบุษบก ซึ่ง “บุษบก” นี้เรียกตามภาษาพื้นเมืองภาคใต้ว่า “นม” หรือ “นมพระ” ขอดบุษบก เรียกว่า “ขอดนม” สำหรับอาราธนาพระพุทธรูปประดิษฐานแล้วชักลากในวันออกพรรษา ถ้าชักลากทางน้ำเรียกว่า

“เรือพระน้ำ” ซึ่งจะใช้เรือจริง ๆ มาประดิษฐ์ตกแต่ง ถ้าใช้ซีกลากทางบกเรียกว่า “เรือพระบก” จะใช้รถหรือล้อเลื่อนมาประดิษฐ์ตกแต่งให้เป็นรูปเรือ

“การแต่งยอดนม” หรือ “นมพระ” คือ ที่ประดิษฐานพระพุทธรูป โดยสมมติให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าเมื่อคราวเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งชาวบ้านได้เชิญเสด็จแห่ไปตามที่ต่าง ๆ รูปร่างของยอดนมหรือนมพระคล้าย ๆ นุชบก โดยทั่วไปเรียกว่า “ยอดนม” หรือ “นมพระ” คำว่า “นม” คือ “นมะ” แปลว่าการนอนน้อม การเคารพ การไหว้ นมัสการ ฉะนั้นคำว่า “ยอดนม” คือ ยอดที่ประดิษฐานสิ่งสมควรกราบไหว้บูชา คือ “พระพุทธรูป” ซึ่งเป็นสิ่งแทนพระพุทธเจ้า ส่วนคำว่า “นมพระ” ก็หมายความว่า นมัสการพระไหว้พระ การแสดงคารวะต่อพระ การทำนมพระ หรือยอดนม ทำกันอย่างประณีตสวยงาม บรรจงแต่งกันสุดฝีมือ เพื่อประกวดกันอีกด้วย การตกแต่งยอดนม หรือนมพระ นอกจากแต่งส่วนบนแล้ว ยังมีสิ่งประดับอื่น ๆ เช่น ม่านแหวก ฝ้าย้อย ริมประดับลายหรือลูกปัดรอบ ๆ ที่เสาทั้งสี่ แหงแหวกเป็นลายไทย ทุกส่วนมีการประดับอย่างสวยงามที่สุดเท่าที่จะสามารถ เพราะชาวบ้านที่ไปจะสนใจดูนมพระมากที่สุด นมพระวัดใดสวยกว่าก็จะเป็นที่ชื่นชมของชาวบ้านในแถบวัดนั้นด้วย ฉะนั้น การทำนมพระ ชาวบ้านจะมาช่วยกันทำ ผู้ทำอุทิศเวลาและทำด้วยความตั้งใจจริง ๆ เพื่อแสดงฝีมือกันอย่างจริงจัง เพื่อแสดงฝีมือกันอย่างจริงจัง ผู้ทำจะทำด้วยแรงศรัทธาอย่างแท้จริง โดยมีได้หวังผลตอบแทนแต่อย่างใด ผลตอบแทนนั้น คือ ความภูมิใจ (ภิญโญ จิตต์ธรรม, 2529 : 33-34)

สำหรับการทำเรือพระบก เมื่อครั้งสมัยก่อนจะทำเป็นรูปเรือให้คล้ายเรือจริงมากที่สุด และจะต้องพยายามให้มีน้ำหนักน้อยที่สุด จึงมักใช้ไม้ไผ่สานหรือเสื่อกระจูดมาตกแต่งตรงส่วนที่เป็นแคมเรือและหัวท้ายเรือคงทำให้แน่นหนาเฉพาะส่วนพื้นเพื่อนั่งและวางนุชบกกับส่วนที่จะผูกเชือกชักลากเท่านั้น แล้วใส่ล้อหรือเลื่อนที่ทำขึ้นจากไม้สี่เหลี่ยมขนาดใหญ่สองท่อนรองรับข้างล่างเพื่อให้ชักลากเรือพระไปได้สะดวก ไม้สองท่อนนี้ทางด้านหัวและท้ายทำ “หงอน” คล้ายหัวและท้ายเรือแล้วตกแต่งเป็นรูปตัว “พญานาค” อาจทำเป็น 1 ตัว หรือมากกว่าก็ได้ ใช้กระดาษสีเงินสีทองหรือกระดาษสีสะท้อนแสงทำเป็น “เกล็ดนาค” ซึ่งจะทำให้สะท้อนแสงระยิบระยับไปทั้งลำ เมื่อขณะชักลาก “กลางลำตัว” ของพญานาคทำเป็นร้านสูงราว 1.50 เมตร เรียกว่า “ร้านม้า” สำหรับวางส่วนสำคัญที่สุดของเรือพระ คือ “นุชบก” หรือ “นมพระ” ซึ่งนายช่างแต่ละท้องถิ่นจะมีเทคนิคในการออกแบบนุชบกเพื่อให้เหมาะสมทั้งลวดลายและรูปร่าง มีการประดิษฐานอย่างสุดฝีมือ “หลังคา” นุชบก นิยมทำเป็นรูปจตุรมุข หรือทำเป็นจตุรมุขซ้อน รูปทรงชะลูด งามสง่าสะอาดตาตกแต่งด้วยหางหงส์ ช่อฟ้า ใบระกา ตัวล้าของ กระจังฐานพระ บัวปลายเสา คันทวย เป็นต้น เสา นุชบกมีลายแทงหยวกหรือใช้กระดาษสีเกาะลวดลายปิดอย่างประณีตงดงามทั่วทุกส่วน ปลายสุดของยอดนุชบกจะฝังลูกแก้วไว้ เมื่อต้องแสงแดดจะทอแสงงามระยิบ และจากปลายยอดนุชบกจะมี

ชงราวทำด้วยผ้าหลากสีผูกห้อยโยงไปยังส่วนต่าง ๆ ของประทุนหัวและท้ายเรือ นอกจากเพื่อความสวยงามแล้ว ยังช่วยพยุงให้บุษบกทรงตัวอยู่ได้อย่างมั่นคง รอบ ๆ บุษบกมักจะประดับประดาด้วยชงสามเหลี่ยมขนาดใหญ่ด้านละ 3 ผืน ใช้ผ้าแพรสีประดับ มีกึ่งไม้ ใบบไม้สวย ๆ ประดับ และยังมีเครื่องประดับตกแต่งอื่น ๆ กระจุกกระจิก เช่น อุบะดอกไม้สกระย้าย้อย ต้นกล้วย ต้นอ้อยและมะพร้าว เป็นต้น ด้านหน้าของบุษบกจะตั้งบาตรสำหรับรับคัมจากผู้ทำบุญ แต่เนื่องจากผู้ทำบุญมีมากจึงนิยมวางถาดหรือกะละมังไว้หลายใบ ครั้นภาชนะเหล่านี้รับคัมเต็มแล้วก็ย้ายไปใส่ภาชนะที่เตรียมไว้ เช่น ช่างหรือโอ่งต่อไป นอกจากจะตั้งบาตรแล้ว ยังมีอีกส่วนหนึ่งที่เรือพระแต่ละลำจะขาดไม่ได้ คือ ที่สำหรับแขวนคัมบุษบาพระ ซึ่งพุทธศาสนิกชนทุกคนจะพยายามนำคัมไปแขวนบุษบาพระให้ครบถ้วนเท่าจำนวนเรือพระหรือเท่ากับจำนวนวัดที่ชักพระในท้องถิ่นนั้น ๆ ที่ด้านหน้าของเรือพระติดกับ “หัวนาค” ทั้งสองข้างมีเชือกขนาดใหญ่พอกำรอบยาวประมาณ 20-30 เมตร ผูกอยู่ข้างละเส้น เชือกนี้ใช้สำหรับชักลากเรือพระ ที่ด้านหลังของบุษบก แบ่งออกเป็น 2 ด้านตามแนวของลำเรือ ด้านหนึ่งตั้ง “ธรรมาสน์” หรือเก้าอี้สำหรับพระสงฆ์ผู้กำกับการแห่พระได้นั่ง อีกด้านหนึ่งใช้เป็น “ที่นั่ง” ของศิลปินพื้นบ้านและวางเครื่องประโคม อันมี โพน ฆ้อง โหม่ง ฉิ่ง ฉาบ ตลอดจนใช้เป็นที่ยืนของอุบาสกและศิษย์วัดที่จะติดตามไปในวันชักพระ (สถาพร คงขุนทศ, 2536 : 4-5)

“การทำเรือพระน้ำ” ในแต่ละท้องถิ่นจะใช้เรือมาทำเรือพระแตกต่างกันออกไป บางท้องถิ่นเป็นเรือขุดด้วยไม้ตะเคียนทั้งลำ ยาว 8-10 วา ท้องลึกแต่ไม่กว้าง เป็นประโยชน์ในทางบรรทุกน้อย เป็นเรือของทางวัดที่สร้างขึ้นเพื่อประดับบุษบกและใช้ในพิธีชักพระโดยเฉพาะ เมื่อเสร็จพิธีแล้วก็เก็บรักษาไว้เป็นอย่างดีในโรงเรือ บางท้องถิ่นใช้เรือสำปั้นหรือเรือสำหรับลากจูง ขนาดบรรจุประมาณ 3-5 เกวียน มาตกแต่งเป็นเรือพระ สมัยก่อนนิยมใช้เรือ 2-3 ลำ มาเรียงขนาดกัน หาไม้มาวางตามขวางของเรือเหล่านี้ผู้รัศเชื่อมโยงให้มั่นคงแน่นหนาแล้วเอากระดานมาเรียงกันเข้าให้เต็มก็จะได้พื้นที่ราบเสมอกันอย่างกว้างขวาง ตรงจุดเลยกึ่งกลางไปทางหัวเรือประมาณ 2 ใน 5 ส่วนเป็นที่วางบุษบกซึ่งการตกแต่งบุษบกของเรือพระน้ำนั้น ก็ไม่แตกต่างไปจากเรือพระบกแต่อย่างใด ประมาณส่วนที่ 3 และส่วนที่ 4 หลังบุษบกจะทำเป็นหลังคามีหน้าต่าง สำหรับให้พระสงฆ์และผู้ใหญ่ที่ติดตามปรนนิบัตินั่ง ส่วนหัวเรือหรือด้านหน้าบุษบกไม่มีหลังคาใช้เป็นที่วางเครื่องประโคม ส่วนท้ายของลำเรือเป็นที่สำหรับคนถือท้ายและเด็ก ๆ นั่ง อุปรกรณ์หรือภาชนะที่ใช้สำหรับรับคัมของเรือพระน้ำไม่แตกต่างจากเรือพระบกแต่อย่างใด และเรือพระน้ำทุกลำจะต้องมีเชือกสมอ หรือเชือกลากขนาดใหญ่ที่ยาวพอประมาณผูกติดไว้ทั้งด้านหัวและท้ายเรือเพื่อให้เรือชักลาก (สถาพร คงขุนทศ, 2536 : 5-6)

การประกอบพิธีกรรม จึงทำในวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 อันเป็น “วันออกพรรษา” ประเพณีชักพระก็จะเริ่มขึ้น ตอนเช้าตรู่พุทธศาสนิกชนก็จะพากันไปที่วัด ซึ่งจะมีการตั้งบาตรเรียงกันไว้หน้าพระลาก ตามความเชื่อที่จะได้ทำบุญต้อนรับการเสด็จกลับจากดาวดึงส์ในเช้าวันออกพรรษาของพระพุทธเจ้าตั้งชาวเมืองนครสังกัสสะได้มีโอกาสกระทำมาแล้วในสมัยพุทธกาล การตั้งบาตรแต่เช้าตรู่นี้เรียกว่า “ตักบาตรหน้าล้อ” ส่วนวัดที่อยู่ริมแม่น้ำลำคลอง ทางวัดได้เตรียมศาลาเล็ก ๆ เสาเดียวไว้ริมแม่น้ำหน้าวัดแล้วเอาบาตรวางไว้เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ตักบาตร เรียกศาลานี้ว่า “หลาบาตร” หลังจากนั้น จะมีการอัญเชิญพระพุทธรูปขึ้นประดิษฐานบนเรือพระ ซึ่งพระพุทธรูปที่อัญเชิญนี้เรียกว่า “พระลาก” ซึ่งสมมติแทนพระพุทธองค์ในประเพณีชักพระ ซึ่งแต่ละวัดถือว่าเป็นพระพุทธรูปที่สำคัญที่ต้องมีไว้ประจำวัดโดยมากมักจะเป็นพระพุทธรูปยืนปางต่าง ๆ ขนาดสูงไม่เกิน 1 เมตร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับคติความเชื่อของแต่ละท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น ถ้าเป็น “ปางอุ้มบาตร” ก็ถือเป็นคติความเชื่อตอนที่พระพุทธองค์เสด็จกลับจากโปรดพระพุทธรูมารดา ณ ดาวดึงส์ส่งผู้มนุษยโลก ทางประตุนครสังกัสสะ แล้วพุทธศาสนิกชนได้พากันไปรับเสด็จพร้อมกับนำภัตตาหารไปใส่บาตรพุทธรูปอย่างล้นหลาม ถ้าเป็น “ปางคันธารราษฎร์” ก็บ่งบอกถึงคติดั้งเดิมของชาวใต้ที่ว่า การชักพระทำให้ฝนตกต้องฤดูกาล ถ้าเป็น “ปางเปิดโลก” ก็มีคติความเชื่อ เมื่อพระพุทธองค์เสด็จจากดาวดึงส์มายังมนุษยโลกในวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ณ นครสังกัสสะ ครั้งนั้นด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ของพระพุทธองค์ทรงบันดาลให้ชาวสวรรค์ มนุษย์ และสัตว์นรก มองเห็นซึ่งกันและกัน แม้แต่สัตว์เดรัจฉานหรือคนตาบอดก็ยังสามารถมองเห็นพระพุทธองค์ได้ นอกจากพระลากเป็นพระพุทธรูปทั้ง 3 ปางที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจจะมีบางวัดที่ใช้พระพุทธรูปปางอื่น ๆ อีก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับคติความเชื่อของท้องถิ่นนั้น

การอัญเชิญพระลากขึ้นประดิษฐานบนบุษบกนั้น บางท้องถิ่นก็อัญเชิญพระลากขึ้นพร้อมกับการตักบาตรตอนเช้าตรู่ บางท้องถิ่นก็รอให้พระฉันภัตตาหารเช้าเสียก่อน แล้วจึงอัญเชิญ ขณะที่อัญเชิญพระลากขึ้นบุษบก ชาวบ้านมักจะสังเกตพระพักตร์ของพระพุทธรูป ถ้าพระพักตร์ส่องใสถือว่าเป็นนิมิตดี เป็นมงคล ถ้าพระพักตร์หมองถือว่าไม่ค่อยจะดี ซึ่งการถือกลางเช่นนี้จะถือกันมากในสมัยก่อน แต่ปัจจุบันได้ลดน้อยลง

เมื่อพระฉันภัตตาหารเช้าแล้ว การชักพระก็จะเริ่มขึ้นด้วยการนิมนต์พระสงฆ์ขึ้นนั่งประจำเรือพระ พร้อมทั้งอุบาสกและศิษย์วัดที่จะติดตามและประจำเครื่องประ โคม อันมี โพน ฆ้อง โหม่ง ฉิ่ง ฉาบ ต่อจากนั้น ชาวบ้านก็ช่วยกันชักเรือพระออกจากวัด ถ้าเป็นการชักพระทางน้ำก็จะใช้เรือพายชักลาก ถ้าเป็นการชักพระทางบกก็จะใช้คนเดินลาก แล้วแต่กรณี เมื่อขบวนพระลากผ่านไปทางใด ประชาชนที่ศรัทธาในทางศาสนาที่เฝ้ารอตลอดทาง ต่างก็นำเอาห่อต้ม ห่อปัด และสิ่งของต่าง ๆ มาทำบุญตักบาตรกับเรือพระด้วยความปลื้มปิติ บางคนพอจะร่วมความสนุกสนานได้ก็จะ

เข้าร่วมกับขบวนการชักพระ ซึ่งขณะที่ชักลากเรือพระอยู่นั้น ผู้ร่วมขบวนจะมีการกระเช้าเข้าเหย้าเหยื่อ กัน ด้วย “บทกลอน” และ “เพลงพื้นบ้าน” หรือ “เพลงชักพระ” ไปตลอดทาง ตามที่ได้หยิบยกเป็น ตัวอย่างข้างต้น ผู้สนใจสามารถติดอ่านได้จาก “หนังสือประเพณีชักพระ” (กรมศิลปากร, 2536)

นอกจากนี้ยังประกอบด้วยการตีโพนใหญ่อย่างเสียงดัง จะได้เปรียบเมื่อถึงวันลากพระ เพราะตอนที่เรือพระเข้าใกล้กัน จะมีการแข่งโพนว่าของใครจะดังกว่า ผู้ตีจะตีอย่างเต็มแรงเพื่อข่ม เสียงโพนของเรือพระลำอื่น โพนเรือพระลำใดเสียงดังค่อยเกินไปก็จะเสียหน้าและรู้สึกน้อยหน้า ชาวบ้านจึงพยายามทำโพนโต ๆ และเสียงดัง การหุ้มโพนส่วนมากจะเสร็จก่อนถึงวันลากพระ 2-3 วัน “คุมโพน” การคุมโพนจะเริ่มในเดือน 10 ถ้าวัดไหนหุ้มโพนใหม่ ถ้าไม่หุ้มใหม่ ก็จะเริ่มคุม โพนในเดือน 11 การคุมโพนเขาจะคุมโพนในเวลากลางคืนเสียงดัง “ตึ้ง ๆ ท่มตึ้งท่ม ๆ” บางคนก็ ฟังเป็นเสียง “ตะลิ่งตึ้งท่ง ตึ้งท่ง” การมีเสียงคุมโพน มิได้ทำให้ชาวบ้านรำคาญแต่อย่างใด เพราะ วัดอยู่ห่างไกลจากชาวบ้าน (เว้นวัดในเมืองซึ่งไม่ค่อยจะคุมโพนก่อน) การคุมโพนเป็นการเตือน ชาวบ้านว่าอีกไม่กี่วันจะถึงวันลากพระแล้ว ให้ชาวบ้านเตรียมสิ่งต่าง ๆ ที่ใช้ในวันลากพระไว้ให้ พร้อม การคุมโพนจะคุมหนักขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 คืนนั้นจะคุมกันจนสว่าง ผู้ คุม (ตี) ส่วนมากเป็นเด็ก ๆ และเป็นผู้ที่ตื่นเต้นที่สุด เขาจะผลัดกันตีโพนคืนยันรุ่ง บางแห่งคุมโพน ล่วงหน้าวันชักพระ 3 วัน (ภิญโญ จิตต์ธรรม, 2529 : 32-33)

“พญานาค” ในประเพณีชักพระ ไม่ได้บอกความหมายโดยตรง หากแต่เป็นความหมายทาง อ้อม โดยเฉพาะการประดับตกแต่งเรือพระ มักจะทำหัวเรือและท้ายเรือเป็นรูปพญานาค สัญลักษณ์ ของนาคคือเป็นผู้รับใช้พระศาสนา และเป็นพาหนะของพระพุทธเจ้าที่นำพาให้พระพุทธองค์ได้มา พบมนุษย์ นาคจึงมีความหมายว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ เป็นตัวแทนของมนุษย์ที่ประพฤติดี อยู่ใน ศิลในธรรม เหตุผลนี้เอง น่าจะเป็นแนวคิดหนึ่งที่มีการนำพญานาคมาประดับตกแต่งเป็นเรือพระ และเห็นได้ชัดเจนอีกเรื่อง นาคเป็นตัวแทนของพิธีกรรมแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Rite) สังเกตได้จากพระพุทธรูปที่ใช้ในพิธีชักพระ มักนิยมใช้ปางคันธารราษฎร์ ซึ่งเป็นปางขอฝนที่ใช้ ในพิธีพินิจศาสตร์ของภาคกลาง ลิงเหล่านี้ก็บ่งบอกต่อระบบเชื่อเรื่องนาคต่อชาวภาคใต้ อาจไม่ได้ บอกโดยตรง แต่เป็นการบอกโดยอ้อม เหตุที่นอกจากนิยมใช้ปางคันธารราษฎร์เป็นพระพุทธรูปใน พิธีชักพระแล้วนั้น “รถเรือ” หรือ “ล้อเลื่อน” ที่ใช้ในการชักพระก็นิยมทำเป็นรูป “พญานาค” วิเคราะห์ได้ว่า ความเชื่อของชาวใต้ที่ว่าด้วยการชักพระจุดมุ่งหมายหลักก็คือ ความต้องการให้ฝน ตกต้องตามฤดูกาลเป็นการผสมผสานกับคติความเชื่อที่ว่าพญานาคเป็นตัวแทนของฟ้า (ฝน)

4. พญานาคในเทศกาลบุญบั้งไฟ บางคนก็เรียก “บุญบั้งไฟ” บางทีก็เรียก “บุญเดือนหก” นิยมทำกันในเดือนหกเดือนเจ็ดของปี หากหมู่บ้านจะทำบุญนี้ พวกชาวบ้านพร้อมด้วยคณะสงฆ์ก็

ปรึกษาให้ตกลงกันก่อนว่าจะประกอบพิธีในเดือนไหน แนนอนแล้วจึงมีฎีกาอนุญาตไปยังหมู่บ้านที่ใกล้เคียงเพื่อมาทำบุญร่วมกัน “บั้งไฟ” นั้นทำด้วยไม้ไผ่บ้าง ทำด้วยลำตาลหรือไม้อื่น ๆ บ้างแล้วแต่สะดวกในท้องถิ่นและมีอยู่ 3 ขนาด ขนาดใหญ่เรียกว่า “บั้งไฟแสน” ขนาดกลางเรียกว่า “บั้งไฟหมื่น” และขนาดเล็กเรียกว่า “บั้งไฟฮ้อย” เมื่อทำบั้งไฟขนาดต่าง ๆ ตามความต้องการเสร็จแล้ว ก็จัดการประดับประดาตกแต่งบั้งไฟด้วยกระดาษสีต่าง ๆ ปิดสลับเพื่อความสวยงามที่เรียกกันว่า “เอ้บั้งไฟ” ในฐานะที่เป็นบรรทัดฐานทางสังคม “ฮีด 12” หรือ “งานประเพณี 12 เดือน” ของชาวอีสานนั้น พอถึงเดือน 6 ก็จะมีงานบุญวิสาขบูชา และงาน “บุญบั้งไฟ” หรือ “บ้องไฟ” นับเป็นงานบุญท้องถิ่นที่น่าสนใจ โดยเฉพาะงานบุญบั้งไฟ ซึ่งเป็น “ฮีด” หรือประเพณีท้องถิ่นที่สืบทอดกันมานานในจังหวัดภาคอีสานหลายแห่งโดยมีความเชื่อว่าเป็นการบวงสรวงเทพยดาบนฟ้า (แถน) บันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลเพื่อที่พืชพันธุ์ธัญญาหารทั้งหลายจะได้อุดมสมบูรณ์ ดังมีคำกล่าว

“ฮีดหนึ่งนั้น พอถึงเดือนหกให้ฮัดสงฆ์ เอ้คบั้งไฟ ถวายแถนเมืองฟ้า อย่าได้ละเบียงบ้าย คำปลายเมื่อหน้า จงพากันทำแท่นเวทของฮีดเก่า เอาบุญไฟเรื่อย ๆ บ่ล่อยหน้าอย่าเสียม”

(ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2525 : 39)

บั้งไฟก็เปรียบเสมือนดังอัคคีไฟ 3 ซึ่งมีรากะ โทสะ โมหะ การที่ต้องเอากิเลสภายในเข้ามาเทียบกับไฟนั้น เพราะไฟธรรมชาติเป็นของร้อน ส่วนกิเลสนั้นเป็นของร้อนเหมือนกัน ซึ่งจะเผาผลาญสันดานสัตว์ให้ร้อนและยิ่งร้อนกว่าไฟเพราะจะหาอุบายดับได้ยาก ซึ่งจะทำให้สัตว์เลื้อกสนในกรรมอันผิดจากทำนองคลองธรรมและวินัย นิยมตามอำนาจแห่งกิเลสนั้น ๆ คือ เช่น “รากะ” เป็นเหตุให้เกิดความกำหนัดและความทะเยอทะยาน “โทสะ” เป็นเหตุให้เกิดความงุ่นง่านหงุดหงิด “โมหะ” เป็นเหตุให้มีมมมทำให้มองไม่เห็นสิ่งที่ผิดสิ่งที่ถูก กิเลสทั้งสามอย่างนี้เป็นเครื่องที่ทำให้หม่นหมองใจ ซึ่งเป็นข้าศึกศัตรูของใจ เป็นสิ่งที่ฆ่าใจ เป็นเครื่องนำความคับแค้นใจ เมื่อมีทับถมย่อมจะทำให้ผู้นั้นเป็นคนทีบอด ไม่มีจักษอันจะให้เห็นของที่แท้จริงได้ และไม่มีปัญญาหยั่งเห็นของจริง อย่างนั้นการจุดบั้งไฟก็เพื่อการให้ดับซึ่งไฟกิเลส 3 อย่าง แต่พระพุทธองค์ทรงดับแล้วทั้ง 3 ของไฟ และดับก่อนปรินิพพาน (จ. เปรียญ, 2522 : 141-142)

ดังนั้นพอเข้าเดือน 6 ชาวอีสานจึงมีรายการ “คืนสู่เหย้า” (เหมือนชาวภาคเหนือที่ปฏิบัติดังนี้ในงานประเพณีสงกรานต์) ซึ่งหมู่บ้านของตนกำลังเตรียมการเพื่องานบุญนี้อย่างคึกคัก โดยฝ่ายหญิงช่วยกันจัดการเรื่องการฝึกซ้อมกระบวนทำรำรำประกอบขบวนที่เรียกว่า “เซ็งบั้งไฟ” ฝ่ายชายก็ช่วยทางด้านการทำ “บั้งไฟ” ที่ต้องใช้ความพิถีพิถันมากเป็นพิเศษและเป็นความลับ

เนื่องจากส่วนผสมของบั้งไฟก็ทำนองเดียวกับ “วัตถุระเบิด” ชนิดหนึ่ง มีส่วนประกอบจากถ่าน ดีเกลือ และกำมะถัน เรียกว่า “หมื่อ” หรือ “ดินประสิว” แล้วอัดลงไปในเลาไม้ไผ่ที่เรียกว่า “บั้งไฟ” ขนาดของบั้งไฟก็จะแตกต่างกันไปตามการบรรจุดินประสิว คือ บั้งไฟกิโหลหมายถึงบั้งไฟที่บรรจุดินประสิวนหนัก 1 กิโลกรัม บั้งไฟหมิ่นก็ใช้ดินประสิว 12 กิโลกรัม และบั้งไฟแสนก็ใช้ดินประสิวนหนักกว่า 100 กิโลกรัมขึ้นไป จากนั้นจึงนำเอาบั้งไฟมาตกแต่งให้สวยงามเพื่อนำไปประกวดประชันกัน เช่น การตกแต่งด้วยกระดาษสีสวยงาม หรือแต่งบั้งไฟเป็นรูปพญานาคอ้าปากพ่นน้ำออกมาได้ บางคั้งหรือคั้งที่ใหญ่จะเอาตัวบุคคลเข้าประกอบกับบั้งไฟดังตำนานเรื่อง “ท้าวผาแดง-นางไอ่” ที่บอกเล่ากันมาว่าท้าวผาแดงกว่าจะได้ชิงนางไอ่โหมงามมาครองได้นั้น ต้องทำบั้งไฟแสนไปจุดแข่งกับหนุ่มทั้งหลาย เมื่อได้ชัยชนะจึงได้นางไอ่ไปเป็นคู่ครอง (พญานาคมีส่วนพันพัวกับเรื่องราวนี้ด้วย) ดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ที่ว่าด้วยเรื่อง นาคในวรรณกรรมอีสาน เรื่อง “ท้าวผาแดง-นางไอ่” ตามที่นำเสนอข้างต้น การทำบั้งไฟเพื่อพุทธบูชา ทำบุญบั้งไฟแล้วจะได้บุญเมื่อตายไปแล้วจะได้ไปเกิดในสวรรค์

นิทานเรื่อง “ท้าวแดง-นางไอ่” ได้กล่าวถึง พระยาขอมชักชวนให้ราษฎรทำบุญบั้งไฟเพื่อชิงตัวนางไอ่ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเพื่อจะได้ไปเกิดสวรรค์ ดังบทกลอนว่าไว้

“บัดนี้จักกล่าวถึงกองบุญเจ้า	พระยาขอมคนอาชญา
เหตุว่าพระบาทท้าว	คาตั้งแต่งบุญ
เดือนหกนั้น	วันเพ็งชิมาสอด
พระยอดแก้ว	บุญกว้างป่าวคน
อลहनสั้น	คนมาค้ำคั่ง
บ่อจันับอ่านได้	ไหลเข้าฮ่วมบุญ
เขาพากันตอกบั้ง	ไฟหมื่อหมิ่นหาง
ตั้งหากงามเหลือสั้น	ไฟหางเคียนคาด
เขาก็พันกระดาษเจีย	คำหุ้มห่อดี
มีทั้งสับดอกไม้	ติดใส่ตามหาง
ตั้งหากงามเอาเหลือ	คั้งซิบนิเมื่อฟ้า
เป็นที่ผากฎแท้	ไฟหางบั้งใหญ่
มีทั้งสมณาเจ้า	ไหลมาเคียดกระดาษ
ฝูงหมู่พินพาทซ้อง	คั้งก้องสนั่นเมือง
ฟังยินเสียงคั่นเค้า	เขาแห่ไฟหลวง แลเยอ
ตั้งหากหลายเหลือสั้น	คนมาจันม่วน

จนว่าลืมน้ำ
มีแต่กลอยใจเหล่าน
บุญมาพ้อหานี้

แลงเข้าบ่คอย
คืนเวินบ่ได้ว่า
ปานขึ้นสู่สวรรค์”

(ปรีชา พิณทอง, 2524 : 92)

ขนิษฐา สุวรรณชาติ (2531 : 25-26) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า สำหรับประเพณีบุญบั้งไฟนั้น มีวัตถุประสงค์ด้วยการเรียกร้องให้เกิดความสามัคคีในหมู่คณะ ให้ร่วมแรงกายแรงใจจัดงานรื่นเริงครั้งใหญ่ และสร้างพลังใจในการทำงาน ให้มีความมั่นใจว่าการทำนาทำไร่ในปีนี้ต้องได้ผลผลิตที่ดีโดยไม่ต้องทอดยถ้ามองในแง่ของศาสนา มีการสันนิษฐานออกเป็น 2 ทาง คือ

1. **ทางศาสนาพราหมณ์** เขามีการเคารพบูชาเทพเจ้าหลายองค์ เทพเจ้าองค์หนึ่งที่มีความสำคัญมากในคัมภีร์พระเวทก็คือ “พระอัคคี” (เทพเจ้าแห่งไฟ) การเคารพนับถือว่า เป็นผู้ทรงมหิทธิฤทธิ์ จึงมีพิธีบูชาอันวอนแทบทุกพิธีกรรม โดยถือว่าเมื่อพระอัคคีได้รับการอันวอนจะอำนวยผลแก่มนุษย์ และเป็นเทพเจ้าผู้เป็นสื่อนำเครื่องสังเวทไปสู่พระเจ้า เช่น เครื่องสังเวทต่าง ๆ ต้องโยนเข้ากองไฟ เพื่อให้ขึ้นไปถวายแก่เทพเจ้าบนสวรรค์

2. **ทางศาสนาพุทธ** มีหลายท่านสันนิษฐานว่า บุญบั้งไฟเป็นบุญวิสาขบูชาเพราะนิยมทำกันในช่วงเดือน 6 ซึ่งเป็นช่วงเทศกาลวิสาขบูชา และการจุดบั้งไฟก็เพื่อไปบูชาพระธาตุเขาน้อย จุฬามณีบนสรวงสวรรค์ บางคนก็ถือศีล บางคนก็ปั้นพระพุทธรูป หรือให้ลูกหลานบวชพระรักษาศีล เพื่อเป็นพุทธบูชาในงานมหากุศลครั้งนี้

นอกจากนี้ยังเป็นการแสดงความเคารพนับถือของชาวบ้านที่มีต่อสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ อาทิ เช่น องค์พระศอุปก่าแก่ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ ศาลมเหสักข์ อารักษ์ ตลอดจนศาลเจ้าพ่อเจ้าแม่รักษาหมู่บ้าน เพื่อเป็นการบอกกล่าวและเชิญไปร่วมงาน ชาวบ้านทุกคนควรจะได้อยู่เย็นเป็นสุข พร้อมกับมีการสรงน้ำพระให้เกิดสิริมงคลแก่ตนเองและครอบครัววงศ์ตระกูล การจัดบุญบั้งไฟแต่ละครั้ง มีการเตรียมงานกันเป็นแรมเดือน เพื่อให้ขบวนบั้งไฟของตนมีความสวยงาม แต่ด้วยความวิจิตรตระการตา อีกทั้งยังมีการฝึกซ้อมผู้เข้าร่วมขบวนให้เกิดความพร้อมเพรียงกัน ไม่ว่าจะเป็นคนพ่อนำขบวนหรือคนตีกลองยาว

ส่วนการประดับบั้งไฟ ตามศัพท์ท้องถิ่นเรียกว่า “เอ้บั้งไฟ” นั้น คือการตกแต่งบั้งไฟให้สวยงาม โดยต้องใช้ศิลปะและความประณีตบรรจงเป็นอย่างมากเป็นการลงทุนเป็นจำนวนเงินนับหมื่นบาท และใช้รถเป็นพาหนะประดับทั้งรถและบั้งไฟตรงบริเวณหัวบั้งไฟ ซึ่งเป็นส่วนบรรจุเชื้อ

เพลิง เพื่อเวลาจุดติดไฟจะได้พุ่งขึ้นสู่บนอากาศนั้น โดยมากเป็น “ห้วงพญานาคอัปาท” สามารถกระตุกให้ปากขยับขึ้นลงได้ บางรายก็ให้น้ำพุ่งออกจากปาก บั้งไฟกระบอกหนึ่งจะประกอบด้วยท่อนหัวและท่อนหาง ตัวบั้งไฟจะแกะกระดาษเป็นลายเทพพนม ลายนก ลายดอกไม้ ฯลฯ

“ตัวรถ” ถูกประดับด้วยดอกไม้มีนานาชนิดให้สวยงาม บ้างก็ทำเป็นรูปเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์หรือทำเป็นทรงปราสาท บนรถจะมีนางฟ้าโปรดดอกไม้ก็มี ถ้าเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ที่ยากจนหรือห่างไกลความเจริญ เขาก็ประดับเกวียนแทนรถก็มีซึ่งปัจจุบันหาชมได้ยากทีเดียว การทำบุญบั้งไฟถึงจะแพร่หลายไปทั่ว แต่ที่มาของแต่ละแห่งมีความมุ่งหมายแตกต่างกันออกไป ถ้าเป็นของชาวอีสานนั้น นอกจากเป็นการบอกกล่าวและเชื้อเชิญให้ไปร่วมพิธีแล้ว ยังแฝงด้วยคติความเชื่อทางด้านศาสนา ดังมีปรากฏอยู่ในนิทานพื้นบ้านเรื่อง “พญาแถน” โดยได้กล่าวถึง

“พระโพธิสัตว์ในภาคที่เสวยชาติเป็นพญาคันคาก (คางคก) ซึ่งในครั้งกระโน้นจักรวาลได้ถูกแบ่งออกเป็น 3 โลก ดังนี้ “เทวโลก” อันเป็นที่สถิตของเหล่าทวยะ โดยมีพญาแถนผู้เป็นใหญ่ปกครองอยู่บนสรวงสวรรค์ “โลกมนุษย์” ซึ่งเป็นสถานที่อยู่อาศัยของมนุษย์และสัตว์ รวมทั้งพญาคันคากที่อาศัยอยู่ใต้ต้นโพธิ์ศรีสามกิ่ง ในเมืองพันธุมวดี “โลกบาดาล” ได้เป็นที่อยู่อาศัยของพญานาค ณ ห้วงมหาสมุทร

กาลครั้งนั้นพญาแถนเทพเจ้าผู้มีหน้าที่บันดาลให้ฝนตกลงมายังพื้นดินและมหาสมุทร เกิดมีความโกรธเคืองมวลมนุษย์ที่พากันเคารพนับถือพญาคันคากจึงกลั่นแกล้งไม่ยอมให้ฝนตกลงมาบนโลกมนุษย์เป็นเวลานานถึง 7 ปี 7 เดือน และ 7 วัน จนกระทั่งพื้นดินแตกกระแหงไปทั่ว น้ำในมหาสมุทรก็เหือดแห้ง บรรดามนุษย์และสัตว์ต่างก็ได้รับความเดือดร้อน จนได้ล้มตายลงไปเป็นจำนวนมาก ที่เหลือก็พากันไปปรึกษาพญาคันคาก เพื่อคิดหาวิธีการอยู่รอดและหาหนทางที่จะทำให้พญาแถนเปลี่ยนใจ ช่วยบันดาลให้ฝนตกลงมาสู่พื้นโลกดังเดิม ในที่สุด พากันตกลงใจว่าต้องประกาศสงครามกับพญาแถนก่อน โดยครั้งแรกให้พญานาคไปสู้รบ ผลปรากฏว่าพญานาคพ่ายแพ้กลับมา ตามลำดับถูกพญาแถนฟันเป็นลาย จนเห็นเป็นเกล็ดในภาพวาดของสัตว์เทพนิยายอยู่ทุกวันนี้ ครั้งที่ 2 ได้มอบให้พญาต่อ-แดน นำทัพออกไปสู้รบ ซึ่งก็ได้รับความปราชัยกลับมาเหมือนกัน โดยพญาต่อ-แดนถูกฟันตัวที่ตัวลายพริ้ว ดังมีสภาพที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน

ฝ่ายพญาคันคากได้รับทราบเหตุการณ์มาตลอด เลยคิดหาวิธีสู้ศึกกับพญาแถนด้วยปัญญา จึงกำหนดแผนการเป็นขั้น ๆ ขั้นแรกใช้ให้พญาปลวกช่วยกันก่อจอมปลวกเป็นถนนขึ้นสูงไปถึงเมืองแถน ต่อมาให้พญามอดเกณฑ์บริวารแอบไปเจาะค้ำอาวุธของ

พญาแฉนและไพร่พลไว้ล่วงหน้า ให้เสร็จก่อนที่ทัพใหญ่จะไปถึง ขึ้นสุดท้ายสั่งให้พญา
แมงป่องและพญาตะขาบพาสัมครพรคพวกไปแฝงตัวอยู่ตามกองเสื่อผ้าอาหารณ์ และกอง
เสียบียงอาหารของกองทัพพญาแฉน ครั้นถึงกำหนด พญาคันคากได้ยกทัพเข้าไปประชิดติด
เมือง ประกาศให้พญาแฉนออกมาสู้รบ พญาแฉนพอทราบข่าวจึงสั่งให้แม่ทัพนายกอง
เตรียมพลเข้าต่อสู้ ปรากฏว่าถูกหน่วยจารกรรมของพญาคันคากที่ซ่อนตัวอยู่ กัดต่อยเอา
เล็บปวกระบบไปทั่วกองทัพ จนไม่สามารถติดตามเจ้านายออกไปรบได้ พญาคันคากเห็น
เป็นโอกาสเหมาะ จึงทำให้พญาแฉนออกมาสู้ให้ประจักษ์แก่สายตาผู้ได้บังคับบัญชาสัก
ครั้ง โดยมีพญาคันคากได้ทรงช้างจับ (เต่า) มีบ่วงบาศ (ลื่น) เป็นอาวุธ

ฝ่ายพญาแฉนทรงช้างศึกพริ้งพร้อมด้วยศาสตราวุธเต็มอัตรา แต่พอพญาแฉนจะ
หยิบจับอาวุธชนิดใด ปรากฏว่าด้ามอาวุธนั้นถูกมอดกัดเจาะจนผุพัง ทำให้ไม่มีอาวุธจะต่อ
สู้ เลยถูกพญาคันคากให้บ่วงบาศคล้องคอ ลากตกลงจากช้างทรงยอมแพ้อย่างศิโรราบ
พญาแฉนได้ร้องขอให้พญาคันคากปล่อยตนให้เป็นอิสระ โดยยอมให้สัญญาว่า ยินดีจะ
ปล่อยฝนตกลงมายังโลกมนุษย์ดังเดิม ส่วนในปีต่อไป เพื่อป้องกันลี้ม หากถึงเดือน 6 ถ้า
พวกมนุษย์ต้องการให้ฝนตกลงมาสู่พื้นดินและมหาสมุทรให้จุดบั้งไฟขึ้นฟ้า พอตนเห็นก็
จะปล่อยฝนตกลงมา ส่วนจะมากน้อยแค่ไหนนั้น จะคอยฟังเสียงกบ เขียด อังอ่างร้องเป็น
สัญญาณ จนกว่าจะได้ยินว่าคู่ชู้ชู้ของชาวนาจึงให้ฝนหยุดตก นับแต่นั้นมาพญาแฉนก็ได้
ปฏิบัติตามสัญญาจนกระทั่งมาถึงทุกวันนี้” (เจริญ ตันมหาพราน, 2536 :147-150)

“พญาคันคาก” เป็นวรรณกรรมประเภทนิทานชาดก กวีมุ่งแสดงแก่นเรื่องหรือความคิด
หลักที่ว่า ชนชั้นปกครองที่ดีจะต้องเป็นผู้มีคุณธรรม มีเมตตาจิตและมีความรับผิดชอบสูง ส่วนการ
อ้างถึงความเชื่อเรื่องแฉนนั้นแตกต่างไปจากวรรณกรรมเรื่องอื่น ๆ คือ แฉนเป็นเทพฝ่ายไม่ดีใน
ทางตรงกันข้ามพญาคันคาก (คางคก) ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีรูปร่างน่าเกลียดกลับมีคุณธรรมมีเมตตา
มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายต่างพากันมุ่งความสนใจไปที่พญาคันคาก กราบไหว้บูชาพญาคันคาก
เสมือนหนึ่งเป็นเทพที่ศักดิ์สิทธิ์ ต่างก็ลี้มกราบไหว้แฉน เป็นเหตุให้พญาแฉนโกรธแค้น จึงสั่งห้าม
พวกนาคมิให้เล่นน้ำอานวยฝนแก่โลกมนุษย์ ทำให้ฝนไม่ตกติดต่อกันมานานถึง 7 ปี (การที่แฉนละ
เลยต่อหน้าที่และยังสั่งห้ามมิให้ผู้ได้บังคับบัญชา (พญานาค) ที่ให้ความอุดมสมบูรณ์แก่มนุษย์นั้น
แสดงถึงความไม่รับผิดชอบต่อหน้าที่ ขาดคุณธรรม มากมากในลาภ ยศ สรรเสริญ ของชนชั้นปก
ครองอีกด้วย)

“เมื่อนั้นแฉนอยู่ฟ้าหลังลำคอยเห็น
แฉนก็ขมแข็งกล้ามีใจพุมเคียด

สมภาคบาเก็งอินทร์ในฟ้า
ก็เพื่อฝืออยู่ได้ลุ่มฟ้า สุมท้าวชุกพญา

แม้ว่าผีสาวเชื้อชักโอาฮักใหญ่ก็ดี	เขาบ่เมื่อส่วยฟ้าแดนพุ้นคั้งหลัง
เขาก็มาอยู่เฝ้าพญาหลวงคั่นคาก	ผิอยู่ได้ลุ่มฟ้ามาเฝ้า ชูพญาแม่แล้ว
ก็เพื่อสมภารทำบุญมีแข็งข่มจริงแล้ว	มีใหญ่เฝ้าทั้งค่ายบ่เมื่อแท้แล้ว
แดนก็คิดเคียดเค้านัน โบกขรณี	บ่ให้นาโคลอยคิดทางพุมเล่น
เลยเล่าเงินเสียเสียนันที่หลวงเงินขาด	ฝนบ่ตกหยาดช้อยอำพันแผ่นดินเจ้าเอย
เลยเล่าบังเกิดแล้งในทวีปชมพู	ถึงเจ็ดปีเจ็ดเดือนฝนปลงอำพัน

(ผ่าน วงษ์อ้วน, 2525 : 35)

หากพิจารณาความเชื่อเรื่องแดนที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องพญาคันคาก สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อที่มีต่อแดนใน 2 ลักษณะ คือ “แดนดี” และ “แดนร้าย” แดนร้าย คือ แดนที่ขาดคุณธรรมทำร้ายมนุษย์ บ้านเมืองเกิดความแห้งแล้งผู้คนล้มตายเพราะพญาแดน ไม่ยอมเปิดสระโบกขรณีให้พญานาคได้เล่นน้ำตามเคย เช่นเดียวกับ แดนในนิทานปรัมปราตามพงศาวดารล้านช้าง กล่าวถึง แดนผู้บันดาลให้น้ำท่วมโลก เนื่องจากโกรธที่มนุษย์ไม่กราบไหว้บูชา

วรรณพันธ์ (2519 : 51-54) เขียนบทความเรื่อง “พิธีแห่บั้งไฟ” ได้อธิบายถึงพิธีกรรมการแห่บั้งไฟว่า เขาได้กำหนดงานเป็น 3 วัน คือ วันสุกดิบ เริ่มงานวันหนึ่ง วันประชุมเล่นรื่นเริงวันหนึ่ง วันจุดบั้งไฟวันหนึ่ง วันแรกแห่งวันสุกดิบ บรรดาผู้ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ต้อนรับแขกต่างก็ได้ลงมือปลูก “ผาม” หรือ “ตูป” (กระท่อมเล็ก ๆ) เป็นโรงลอบลานวัด ซึ่งเป็น “ที่จุดบั้งไฟ” สำหรับผู้ที่เป่าแขกจะได้นั่งประชุมกัน จากนั้นก็นำอาหารมาเลี้ยงดูกันอย่างเต็มที่ และมีธรรมเนียมถือกันว่าแห่บั้งไฟนี้ ถ้าบ้านเรือนของใครไม่มีสุราไว้สำหรับเลี้ยงแขกที่มาในงาน ผู้ที่เป็นแขกมีอำนาจที่จะริบเอาข้าวของของเจ้าของบ้านนั้นไปขึ้นหรือแลกสุราที่แห่งอื่นได้โดยไม่มีความคิด นับว่าประเพณีนี้แสดงถึงจิตใจโอบอ้อมอารีของชาวไทยภาคอีสานดั้งเดิมได้ดีทีเดียว

ครั้งรุ่งขึ้นในวันที่ 2 ของงาน บรรดาแขกที่ทำบั้งไฟต่างก็นำบั้งไฟของตนไปปักเตรียมไว้พร้อมกันที่ศาลาการเปรียญ ฝ่ายพวกที่มีหน้าที่ต้อนรับแขกก็รับกันไป พิธีของแขกก็มีธรรมเนียมอยู่เหมือนกันคือ ต้องมากันเป็นขบวน มีคนตีกลอง และตีฆ้องนำหน้า มีพระและสามเณรตาม ปิดท้ายด้วยบรรดาชาวบ้าน มีทั้งหนุ่มสาว เด็กและคนแก่ เป็นต้น ในขบวนนี้จะมีคนเป่าแคนหรือดนตรีอื่น ๆ เป่าบรรเลงความครึกครื้นร่วมขบวนไปด้วย เมื่อถึงบริเวณลานวัด พวกเจ้าภาพหรือพวกที่มีหน้าที่ต้อนรับแขกก็ออกมาเชื้อเชิญนำแขกไปยังที่พัก ซึ่งจัดรับรองไว้ที่ลานวัดนั้น ขณะที่แขกไปถึงที่พักแล้วก็ตีกลองเป็นอาณัติสัญญาณว่าแขกทั้งหลายได้มาถึงที่พักแล้ว การจัดที่นั่งของที่พักให้ที่พักของพระและสามเณรยกพื้นสูงขึ้น ส่วนคนธรรมดาที่นั่งเสื่อ หนุ่มสาวก็ถือโอกาสฝาก

รักกันด้วย และมีการละเล่น รำวง ล้ำกลอนเกี่ยวกับผสมไปกับการดื่มสุราและรับประทานอาหารอย่างสนุกสนาน

ครั้นถึงกำหนดเวลา ประธานพิธีจัดงานก็จะไปนิมนต์ท่านสมภารวัดหรือพระคุณเจ้าคณะจังหวัดเจ้าคณะอำเภอต่าง ๆ ขึ้นแคร่แห่รอบ ๆ ที่วัด ถ้ามีนาคที่จะบวชในวันนั้น ก็เอานาคขึ้นแห่ตามไปด้วย นาคของพื้นเมืองนี้แต่งกายสวยงามน่าเลื่อมใส บ้างก็นั่งแคร่บ้างก็ขี่ม้า มีคนตีฆ้องกลองนำขบวน ขบวนแห่นาคมีการยิงปืนและจุดตะไล นาคที่ขี่มาจะผูกพรวนที่คอม้าด้วย อนึ่ง ในพิธีบั้งไฟนี้ ถ้าบุคคลใดหรือหมู่บ้านใดมีความประสงค์จะสร้างหรือสร้างน้ำพระภิษุรูปใดก็ให้มีการแห่พระรูปนั้นออกนำหน้าอีกทีหนึ่ง การสร้างน้ำหรือสร้างน้ำ (พื้นเมืองเรียกว่า รคน้ำ) และสิ่งของต่าง ๆ ที่ชาวบ้านร่วมทำบุญก็มีสังฆปริณัติต่าง ๆ เช่น เติงนอน เสือ หมอน ฯลฯ พิธีรดน้ำของพระภิษุนั้นก็คือ ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นอันดับคือเจ้าหัวเมื่อแห่ครบ 3 รอบ เรียบร้อยแล้ว ก็นิมนต์ให้นั่งบนแท่นซึ่งทำด้วยหยวกกล้วยฉลุเป็นรูปหลายต่าง ๆ แล้วพุทธศาสนิกชนก็ทำพิธีรดน้ำนั้นด้วยน้ำอบ น้ำหอม และน้ำปรุงต่าง ๆ เสร็จพิธีรดน้ำแล้วก็ประกาศลำดับยศแด่พระรูปนั้นให้ทราบทั่ว ๆ กันก็เสร็จพิธีรดน้ำของพระภิษุไปพิธีหนึ่ง

ส่วนพิธีแห่บั้งไฟก็คงดำเนินการต่อไป เมื่อแห่จนครบพิธีแล้วก็นำบั้งไฟนั้นไปพาดบนคาบไม้ ทำเป็นขาทรายขึ้นตั้งบนแม่แคร่ขึ้นตั้งรับไว้ 2 ขา บนแคร่หน้าขาทรายเป็นหน้าไม้ได้หัวกระบอกบั้งไฟลงมานั้นมีเด็กหญิงเล็ก ๆ แต่งตัวสวย ๆ งาม ๆ ขึ้นไปนั่งร่าอยู่คนหนึ่ง มีร่มกางบังแดดพบว่าทุก ๆ กระบอกของบั้งไฟนั้นตกแต่งประดับประดาด้วยกระดาษสีต่าง ๆ ตรงกลางตัวบั้งไฟระหว่างตอนกลางที่ขาทรายรับอยู่นั้นมีผ้าไหมสีต่าง ๆ คลุมอยู่ด้วย แลดูสวยงามมาก กระบวนบั้งไฟนั้นตีฆ้อง กลอง ฉิ่ง ฉาบ เป็นต้น มีการรำทำเพลงประกอบหน้าขบวนอย่างครึกครื้นด้วย พิธีเช่นนี้ชาวบ้านเรียกว่า “เซ็งบั้งไฟ” ในขณะที่แห่บั้งไฟนี้ จะมีการเส็งปืนไปข้างหน้าบั้งไฟด้วย คือเอาปืนบรรจุกับหมอบยิงแข่งกัน ถ้าปืนของใครยิงไม่ออกหรือไม่ดัง ผู้ที่ยิงดังก็จะเอาปืนของผู้ที่แพ้โยนทิ้งเสียเพื่อเป็นพิธีนินทาหน่อย ครั้นแห่บั้งไฟจนครบ 7 รอบแล้ว จึงหยุดพักเอาบั้งไฟเก็บรักษาไว้ที่ศาลาการเปรียญตามเดิมและขบวนทั้งหลายก็หยุดพักชั่วคราว เพื่อรับประทานอาหาร ในระหว่างที่รับประทานอาหารก็จะเส็งดูกันอย่างเอิกเกริกสนุกสนานเต็มลานวัดไปหมดทีเดียว ส่วนหนุ่มสาวก็หยอกล้อคุยกันไปด้วยโดยแอบไปทานที่อื่นเพื่อจะได้จับกันง่ายหน่อย ส่วนมากก็มักจะไปนั่งรับประทานอาหารกันบนศาลาการเปรียญที่มีคิซิดหรือตามบ้านที่จัดไว้รับรองทั่ว ๆ ไป

การเส็งดูปืนไปพักใหญ่ เมื่ออ้อมแล้วก็ร่ายรำกันต่อไปตลอดจนมีการเส็งกลองตีกลองด้วย คือ เอากลองมาอย่างละคู่ วางลงใกล้ ๆ กันแล้วผลัดกันตี ตีกันคนละนาน ๆ ตีจนหมดแรง ถ้า

กลองของผู้ใดมีเสียงดังกว่าก็นับว่าชนะ ฝ่ายพวกอื่น ๆ ก็เล่นกันจนรุ่งสว่าง พวกที่ชนะก็จะโห่ร้องแล้วเดินรำทำเพลงต่าง ๆ นานาเป็นการแสดงว่ากลองของตนมีเสียงดีกว่า แล้วก็หามกลองนั้นไปเที่ยวแข่งเสียงกับพวกอื่น ๆ ต่อไปอีกเล่นกันจนเวลารุ่งสว่าง จากนั้นก็นำบั้งไฟมาแห่ไปตามลานวัดอีกครั้งจนกระทั่งถึงเวลาจุดบั้งไฟ จากนั้นผู้ที่เป่าประฆังในพิธีและคนสำคัญ ๆ ของบ้านเมื่อนั้นมาครบถ้วนหน้ากันแล้ว จึงเอาบั้งไฟเกยพาดบนร้านสูงประมาณ 15 วา ซึ่งปลูกไว้เป็นร้านสำหรับจุดบั้งไฟ แล้วจุดทีละบั้งในขณะที่จุดนั้นพรรคพวกต่างก็ระดมตีฆ้องกลองพร้อมเดินรำโห่ร้องกันอย่างสนั่นหวั่นไหว เพื่อเอาใจบั้งไฟของตน ถ้าบั้งไฟของผู้ใดหรือบ้านใดพุ่งขึ้นสูงสุดพวกเขาเหล่านั้นก็จะพากันกระโดดโลดเต้นคือดีใจอย่างที่สุด ผู้ที่ทำบั้งไฟนั้นก็จะมีหน้ามีตามากขึ้น เขาจะจับคนทำบั้งไฟนั้นแห่ไปรอบ ๆ ในลานวัดอย่างเคารพนับถือในความสามารถ

ส่วนบั้งไฟของผู้ใดหรือบ้านใดจุดแล้ว “ตก” หรือ “ขึ้นไม่สูง” เจ้าของหรือพรรคพวกที่รวมขบวนนั้นก็พากันหน้าชานิดหน่อย เพราะเสียงโห่และเสียงชื่อเสียงโดยปริยาย ส่วนผู้ที่ทำบั้งไฟก็จะหลบหน้าเสียให้พ้น ถ้าหลบไม่ทันจะโดนพวกขบวนแห่นั้นจับคลุกโคลนตมหรือไม่แห่แล้วจับโยนบนกนิคหน้าหน้าซึ่งเป็นเรื่องนิยมสั่งสอนกลาย ๆ นั่นเอง ว่าท่านอาจารย์ผู้นี้แหละทำให้พวกเราขายหน้า แต่เขาทำเป็นพิธีเท่านั้นเอง มิใช่โกรธแล้วทำให้เจ็บปวดสาหัสอะไรเลย ทั้งนี้ก็เพื่อความสนุกสนาน และเพื่อเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างพวกเขาเอง เพราะนานปีมีครั้ง เมื่อจุดบั้งไฟหมดทุกลำแล้วก็มีการละเล่นรื่นเริงกันอีก ทำบุญเลี้ยงพระเป็นครั้งสุดท้าย เสร็จแล้วก็แยกย้ายกันกลับบ้าน ปีหน้าฟ้าใหม่ค่อยมาแก้ตัวกันใหม่เป็นประเพณีที่สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบันนี้ ด้วยเหตุนี้ งานบุญบั้งไฟจึงเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของชาวอีสาน นอกจากเป็นการคารวะต่อเทพยดาผู้พิทักษ์ปกป้องความผาสุกของมนุษย์ แล้วยังเป็นการแสดงออกถึงสามัคคีในหมู่คณะ ให้มาจัดงานรื่นเริงร่วมกันก่อนที่จะแยกย้ายไปประกอบอาชีพทำนาทำไร่ดังเดิมต่อไป

สุรียา สมุทรปดี และคณะ (2533 : 21-24) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “สื่อสัญลักษณ์สำคัญในบุญบั้งไฟ การวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา” วิเคราะห์พฤติกรรมที่พิธีกรรมอนุญาตให้ฝ่าฝืนได้ในบุญบั้งไฟ มีดังต่อไปนี้

1. การละเล่น ร้องเพลง เดินรำ ตีกลอง เป่าแคนอย่างสนุกสนาน ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้ไม่ได้เกิดขึ้นชีวิตประจำวันของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่มีกิจกรรมในลักษณะนี้พร้อมกันทั้งชุมชน สมาชิกส่วนใหญ่มาร่วมกันทำกิจกรรมพร้อม ๆ กัน เดินรำสนุกสนาน พักการทำมาหากินไว้ชั่วคราว พักงานอาชีพประจำไว้ก่อน จึงเป็นเรื่องที่สวนทางกับระเบียบหรือวิถีชีวิตปกติของสังคม

2. การดื่มสุร่าอย่างหนักและการล้อเล่นที่รุนแรงและไม่ถือโทษกัน ในบุญบั้งไฟนั้นอาจกล่าวได้ว่าการละเล่นในลักษณะที่สวนทางกับบรรทัดฐานของสังคมถือว่าเป็นเรื่องปกติ เช่น หมราวาส สามารถล้อเล่นกับพระสงฆ์ได้ คนที่อ่อนอาวุโสสามารถหยอกล้อเล่นหัวกับคนที่สูงอาวุโสกว่าได้ โดยไม่ต้องเคารพยำเกรงเหมือนในเวลาปกติ ผู้หญิงสามารถพูดจารุนแรงใช้กำลังบังคับผู้ชายได้ เพื่อนกันเองสามารถไล่หยอกล้อจับโยนลงน้ำ คลุกกับโคลนได้โดยไม่ถือโทษกัน ซึ่งพฤติกรรมเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่จะต้องห้ามเมื่ออยู่นอกบริบทของพิธีกรรม

3. การแต่งกายพิศมัย เช่น ผู้ชายสวมกระโปรง ผ้าถุง หรือผ้าซิ่น ซึ่งเป็นเครื่องแต่งกายของผู้หญิง หรือการแต่งกายในลักษณะที่แสดงให้เห็นอวัยวะบางส่วนของร่างกายที่ควรจะปกปิด การใส่เสื้อผ้าที่บางหรือสั้นเกินควร ใส่เสื้อผ้าที่มีสีฉูดฉาดที่ไม่นิยมใช้กันในชีวิตประจำวัน เช่น สีเขียวสด สีแดงจัด เพราะเครื่องแต่งกายในลักษณะเหล่านี้นอกเหนือจากพิศมัยแล้ว (ชายแต่งเป็นหญิง) ยังไม่เหมาะสมกับสภาพของหมู่บ้านในชนบทที่อาชีพหลักขึ้นอยู่กับการทำไร่นา นอกจากเสื้อผ้าแล้ว ยังนิยมแต่งหน้า ทาแป้งให้ขาว การทาริมฝีปากด้วยลิปสติกของผู้หญิง การมัดผมและแต่งทรงผมให้คล้ายกับผู้หญิงแล้วแสดงท่าทาง เช่น การเดิน การนั่ง การพูดจา ฯลฯ ด้วยกิริยาอาการของผู้หญิงอีกด้วย

4. การแต่งกายในลักษณะที่พิศมัย ในพิธีบุญบั้งไฟจะมีผู้ชายบางส่วนแต่งกายและแสดงท่าทางในลักษณะที่ตรงข้ามกับอายุหรือวัยที่แท้จริงของตน เช่น คนเฒ่าคนแก่แต่งตัวให้เหมือนคนหนุ่มสาวแล้วเข้าร่วมฟ้อนรำ สนุกสนานในขบวนแห่ ซึ่งโดยทั่วไปบรรทัดฐานของสังคมอีสานจะกำหนดให้คนสูงอายุต้องเข้าวัดทำบุญ ฟังเทศน์ฟังธรรม วางตัวให้สงบสุขุม นำเคารพให้สมกับเป็นญาติผู้ใหญ่และผู้อาวุโสในชุมชน

5. การแสดงออกที่สวนทางกับบรรทัดฐานของสังคม เช่น การละเล่นเกี่ยวกับเรื่องเพศ การนำอวัยวะเพศจำลอง (บั๊กแบ้น) มาผูกเข้าหว่างขาทั้งสองข้าง การใช้ “บั๊กแบ้น” ไล่ทิ่มแทง หยอกล้อซึ่งกันและกัน การชักให้ลิงเค้าไม้ หรือการชักเชือกให้คู่กตาชายหญิงแสดงออกเป็นท่าร่วมเพศ ฯลฯ พฤติกรรมเรื่องเพศที่แสดงออกอย่างเปิดเผยในที่สาธารณะถือได้ว่าเป็นการสวนทางกับบรรทัดฐานทางสังคมของหมู่บ้านอีสาน เพราะชาวอีสานถือว่า เรื่องเพศถือกันว่าเป็นเรื่องเพศเป็นเรื่องที่ควรปกปิดและเป็นเรื่องส่วนตัวมาก โดยเฉพาะการมีเพศสัมพันธ์ ฉะนั้น ในอีกแง่หนึ่งก็อาจมองได้ว่า ในพิธีกรรม เช่น บุญบั้งไฟนั้นเป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกในสังคมได้ผ่อนคลายความตึงเครียดที่เกิดจากกฎหรือระเบียบทางสังคม เพราะตามปกติแล้วทุกสังคมย่อมมีระเบียบแบบแผนหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เป็นบรรทัดฐานทางสังคมวางไว้ให้คนในสังคมยึดถือและปฏิบัติตาม ความประพฤติดของคน que แสดงออกจึงเป็นไปตามแบบแผนของสังคมนั้น ๆ บางครั้ง

แบบแผนเหล่านั้น ก็ทำให้คนในสังคมเกิดความตึงเครียด ดังนั้น หลายสังคมจึงมีพิธีกรรมที่ตรงข้ามกับความเป็จริง (Rite of Reversal) เพื่อลดความขัดแย้งในพิธีดังกล่าวกลุ่มคนต่าง ๆ จะเปลี่ยนไปแสดงบทบาทที่ตรงกันข้ามกับความเป็จริง เพื่อทำให้เกิดความมั่นคงในสังคม โดยอนุญาตให้กลุ่มคนที่อยู่ในฐานที่ต่ำกว่าอีกกลุ่มปลดปล่อยความกดดัน

ส่วนอีกแห่งหนึ่งนั้น บุญบั้งไฟอาจก่อให้เกิดการเรียนรู้ทางสังคมเกี่ยวกับเรื่องเพศ สถานะ และบทบาทของเพศที่แต่ละสังคมคาดหวังไปด้วย ในหมู่บ้านอีสานการละเล่นเกี่ยวกับบวชบวชเพศจำลอง ตู๊กตาในท่าร่วมเพศตามที่ปรากฏในบุญบั้งไฟนั้น เป็นกิจกรรมเกี่ยวกับเรื่องเพศเพียงกิจกรรมเดียวที่มีการแสดงออกในที่สาธารณะ เช่น การแห่ขบวนเซิ้งและการละเล่นนั้นไปรอบ ๆ หมู่บ้าน ผู้คนทุกเพศทุกวัยในหมู่บ้านจึงมีโอกาสได้รับรู้ ได้เห็น รวมทั้งได้เรียนรู้เกี่ยวกับเพศและบทบาทของเพศที่ควรจะเป็นในชุมชนไปด้วย เช่น ผู้ชายสามารถเล่นสนุกสนาน ดื่มสุรา แสดงออกที่จัดว่าเป็นการสวนทางกับระเบียบสังคมได้ ในขณะที่ผู้หญิงต้องเรียบร้อย และตรงข้ามกับผู้ชาย ซึ่งก็เป็นการยืนยันอีกครั้งว่า สถานภาพและบทบาทของเพศจะถูกกำหนดโดยระบบบรรทัดฐานของสังคมเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การละเล่นเกี่ยวกับเรื่องเพศหรือการแสดงพฤติกรรมที่สวนทาง หรือขัดแย้งกับบรรทัดฐานทางสังคม (ไม่ว่าจะอยู่ในหรือนอกบริบทของพิธีกรรมหรือไม่ก็ตาม) เพศหญิงจะได้รับการคาดหวังจากสังคมว่า ไม่ควรจะมีพฤติกรรมเหล่านั้น

“เป็นญี่ธรรมเนียมให้มันคล่อง ดินผมให้หล้าเกลี้ยงดินสิ้นในหล้าเพียง (เป็นสตรีนั้นกริยามารยาทควรเรียบร้อย) เป็นสาวนี้ธรรมเนียมให้ถือไก่ เมียนไขไว้ดีแล้วจ้งค่อยไป (เป็นหญิงควรเอาอย่างไก่ คูแลรักษาความเป็นระเบียบถึ่ถ้วนแล้วจึงไป) เป็นญี่ของให้เป็นญี่แท้ อย่าเป็นญี่มั่งง่าย ยิงให้ยิงแท้ ๆ แนนแล้วจ้งค่อยยิง (เกิดเป็นหญิงให้เห็นว่าเป็นหญิงแท้) เป็นชายขอให้เป็นชายแท้ อย่าเป็นทรายเกมหินแห่ ทรายกะทรายแท้ ๆ ตมนั้นอย่าให้มี (เกิดเป็นชายต้องเป็นชายชาติรี)”

(จารุวรรณ ธรรมวัตร, ไม่ปรากฏปีพิมพ์ : 9-19)

สิ่งที่สามารถตีความต่อไปได้ก็คือ การมองหาแบบแผนทางความคิดของคนจากโครงสร้างของโลกทัศน์เหล่านั้น ในทางมานุษยวิทยาโครงสร้าง (Structural Anthropology) เชื่อกันว่า ความคิดของคนมีโครงสร้างที่แน่นอน โดยเฉพาะการวิเคราะห์ผ่านภาษาและการใช้คำ และโครงสร้างที่แน่นอนนั้นก็คือ “ความหมายของคู่ตรงข้าม (Binary Oppositions) ของเลวี-สเตราส์ เมื่อพิจารณาจากพิธีบุญบั้งไฟของอีสาน เราสามารถจำแนกความหมายของคู่ตรงข้ามในความคิดของคนอีสานได้ ดังต่อไปนี้

สวรรค์ (โลกของเทวดา)	โลกของมนุษย์
ฟ้า	ดิน
แก่น	แม่ธรณี
ผู้ชาย	ผู้หญิง
น้ำฝนและความอุดมสมบูรณ์	แหล่งที่ให้กำเนิดความอุดมสมบูรณ์

(สุริยา สมุทคุปดี และคณะ, 2533 : 28)

สรุป นาคได้ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน จนแทบกล่าวได้ว่าเป็น “สัญลักษณ์” ที่อยู่คู่กับพิธีนี้ เมื่อเรากล่าวถึง “บั้งไฟ” เราก็มักนึกถึง “พญานาค” ควบคู่กันไป จึงทำให้ผู้คนในที่จะตีความ และอธิบายความหมายของนาคในเชิงสัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในพิธีดังกล่าวในหลาย ๆ แง่มุมแตกต่างกัน ทั้ง ๆ ที่ยังมีพิธีอื่นที่นาคเคยมีความหมายที่สำคัญในพิธีนั้น เหตุนี้เองนัยยะความหมายของนาคอีกแง่มุมหนึ่งก็คือ “เจ้าแห่งน้ำ” ตัวแทนของความอุดมสมบูรณ์ต่อวัฒนธรรมความเป็นอยู่ของคนอีสาน ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในสังคมอีสานความสำคัญของบุญบั้งไฟนั้น จะเห็นได้ชัดว่า เป็นประเพณีหรือพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในวงกว้างและตรงกับช่วงเวลาเดียวกัน กล่าวคือ ในช่วงประมาณเดือนพฤษภาคมต่อกับมิถุนายน (เดือนหก) ของทุกปี หมู่บ้านอีสานโดยส่วนใหญ่จะต้องจัดประเพณีบุญบั้งไฟก่อนฤดูทำนา จึงกล่าวได้ว่า บุญบั้งไฟเป็นปรากฏการณ์หรือพฤติกรรมที่น่าสนใจ อย่างน้อยก็ในแง่ที่ว่า ทำมาก่อนฤดูทำนาทุกปี ชาวอีสานจึงต้องทำบุญบั้งไฟก่อนยิ่งไปกว่านั้นก็คือในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนานของบุญบั้งไฟก็มีเรื่องราวความเป็นมาของตัวเองที่สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และความเชื่อของคนอย่างยาวนานและต่อเนื่อง ดังปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านหลายเรื่อง “ผาแดงนางไอ่” “ตำนานหนองหาน” และ “นิทานเรื่องพญาคันคาก” ฯลฯ ดังนั้น ในแง่นี้ความสำคัญของบุญบั้งไฟ จึงไม่เพียงแต่เป็นปรากฏการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมอีสานในวงกว้างเท่านั้น หากยังเป็นปรากฏการณ์ที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนพื้นฐานทางความเชื่อ ค่านิยม และโลกทัศน์อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิตโดยรวมของคนอีสานอีกด้วย

5. พญานาคในพิธีกรรมปลุกเรื้อน เรื้อนเป็นเคละสถานที่สำคัญ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของคนโบราณจึงเอาใจใส่ในการปลุกเรื้อนมาก เริ่มต้นตั้งแต่การหาเสาเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความสุขสวัสดิ์ จะได้นำพิธีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับนาคในการปลุกเรื้อนมาแสดงดังต่อไปนี้ การหา “เสาเรื้อน” มีความสำคัญเป็นอันดับแรก การหาเสาต้องเลือกเอาต้นไม้ลำตลอดตรง ไม่มีตา ตาไม้ที่ควรเว้นคือ ตาหมูสี ตาอมมอน ตาฮับขาง ตาฮับซื่อ การเลือกเสาเรื้อน ไม่ให้ตาไม้อยู่ที่เสาส่วนล่าง คือ เสาส่วนที่ติดกับดินจนถึงพื้นเรื้อน และอยู่ในระยะที่เป็ดไข่ ไก่ตอด สลักรอด หมูสีไม่ถึง เพราะถ้าตาไม้อยู่

ที่ที่เป็ดใช้ถึง ไม้ทอดถึงจะทำให้ดาไม้สั้นเปียกและฟูได้ง่าย ที่ดาไม้ปักเป็นที่อาศัยของพวกแมลง
เปิดจึงใช้และไม้ทอดและอีกอย่างหนึ่งถ้าหมูสีถึง จะทำให้เรือนโยกโอนเอนได้ง่าย ส่วนสลักรอด
นั้น ถ้ามีดาไม้ตรงที่สลักรอดจะทำให้ยาก เพราะไม้ตรงดาไม้เรียบและแข็งด้วย ไม่สะดวกในการ
ทำ (ภิญโญ จิตต์ธรรม, 2522 : 116)

“เรือนเหี้ยตนอยู่นั้น	อย่าหมอง
เรือนชะตาแผ่นทอง	วาดไว้
เรือนผมอย่างงูหยอง	หิวหย่ง ไวนา
สามประการนี้ให้	หมั่นสู้สงวนงาม
เรือนไร่บุตรสืบชั้น	ทรัพย์มอด หมดแฮ
บ่อบ่มีฝนขอด	ค่นน้ำ
พฤษชาติปราศจากจากขอด	ยื่นอยู่ โฉนนา
ปากบ่มีสัจจ้ำ	เลื่อมสิ้นแก่นสาร

(จ. เปรียญ, 2521 : 208)

ในการตัดไม้มาทำเสาเรือน การปลูกเรือนจำเป็นต้องเลือกเสาออกเป็น 2 ประเภท คือ “เสา
แฮก” กับ “เสาขวัญ” พอได้เสาตามประสงค์และตรงกับมงคลยามแล้ว ก็จะเป็นพิธี “ทักไม้เสา”
ก่อนจะลงมือตัดทำปทักษิณ ต้องเวียนขวารอบต้นไม้ 3 รอบ แล้วเอามือจับที่ลำต้นว่าดังนี้

“ไม้ต้นนี้อุดหลุดคือหมูสีง่าวฮี คือ หางนาค ง่าชุกลูกชากลากคือ หางหงษ์ ง่า
โขงคู่โขงโลงคือ เพ็นลีเอาถงค้ำมาห้อย ง่าอู้อู้อ้อย ช้อยคือเพ็นไถ่ช้อยเล่นมาโสม
โอมสหมตติค”

(พระมหาปริชา ปริญา โณ, 2530 : 175-176)

ว่าดังนี้แล้วลงมือฟันได้ ถ้าล้มไปพาดกับต้นอื่นหรือล้มทับตออีกว่าเป็นอัปมงคลไม่ดี นาค
ในการทักไม้เสาข้างต้น จึงปรากฏเป็นลักษณะมงคล นาคในการทักไม้เสาข้างต้น จึงปรากฏเป็น
ลักษณะมงคลของไม้ประการหนึ่ง ลักษณะดังกล่าวคือ “ไม้ที่มีกิ่งก้านขาวริเหมือนหางนาค” ถือว่า
เป็นไม้ที่ลักษณะที่ดี เหมาะในการนำมาปลูกเรือน

เมื่อผู้ชำนาญในการเลือกเสาได้ เลือกเสาและทำเครื่องหมายไว้ที่ต้นไม้ที่จะต้องตัดทำเสา
แล้ว ผู้ที่มาด้วยจะทำการตัดเสา และการตัดเสานี้ก็ต้องตัดให้เสาล้มลงในทิศทางที่เป็นมงคลอีกด้วย
ดังมีตำรากล่าวไว้ว่า

“ตัดเสาล้อมทิสบุรพา	(ทิสตะวันออก)	มีวัวควายมาก
ตัดเสาล้อมทิสอาคเนย์	(ทิสตะวันออกเฉียงใต้)	ไฟจะไหม้
ตัดเสาล้อมทิสทักขิณ	(ทิสใต้)	เร่งจ่ายของ
ตัดเสาล้อมทิสหริ	(ทิสตะวันตกเฉียงใต้)	จะมีข้าวของมาก
ตัดเสาล้อมทิสประจิม	(ทิสตะวันตก)	ผู้หญิงจะให้โทษ
ตัดเสาล้อมทิสพายัพ	(ทิสตะวันตกเฉียงเหนือ)	จะอยู่มิดี
ตัดเสาล้อมทิสอุดร	(ทิสเหนือ)	จะเกิดทะเลาะกัน
ตัดเสาล้อมทิสอีสาน	(ทิสตะวันออกเฉียงเหนือ)	จะเกิดลาภทุก
		ประการและจะมี

(กรมศิลปากร, 2525 : 83)

เสาเรือนไทยนิยมใช้ไม้เนื้อแข็ง ทนแดด ทนฝน มีลำต้นขนาดพอเหมาะ ไม่ใหญ่หรือเล็กเกินไป ไม้เนื้อแข็งที่นิยมใช้ทำเสานี้คือ “ไม้เต็ง” และ “ไม้รัง” ส่วนไม้สักนั้นใช้บ้างแต่ไม่มาก เพราะถ้าจะให้มีความแกร่งแข็งแรงพอ ลำต้นก็ใหญ่เกินไปกว่าจะเอามาทำเสา และถ้าต้นขนาดพอดีทำเสาก็เนื้ออ่อนอยู่จึงไม่นิยม ยังมีไม้เนื้อแข็งชนิดอื่นอีก แต่ไม่นิยมนำมาทำเพราะชื่อไม่เป็นมงคล เช่น ไม้กะเบา ไม้พยอม ไม้ฉาก ไม้มะค่า ฯลฯ มีไม้เนื้อแข็งอีกชนิดหนึ่งไม่นิยมนำมาทำเสาเรือนคือไม้ตะเคียน เพราะไม้ตะเคียนเป็นไม้ที่ชันหรือน้ำมันในเนื้อไม้มาก เมื่อทำเป็นเสาเรือนน้ำมันจะตกออกมาให้เห็น คนสมัยโบราณถือกันว่าเป็นอัปมงคล มักเกิดอาเพศต่าง ๆ อยู่ไม่เป็นสุข แม้แต่ในป่าก็ไม่มีผู้ใดกล้าหรืออยากตัด เชื่อกันว่ามีนางไม้ หรือนางตะเคียนคู่ร้าย อาจทำอันตรายให้โทษแก่คนที่ไปตัดให้ได้รับความเดือดร้อนและถึงตายได้ เสาเรือนไทยแต่ก่อนนั้นเจ้าของเรือนมักไปหาและตัดมาจากป่าเอง การไปหาและตัดเสาจะต้องเลือกเดือนด้วยว่าจะเข้าไปตัดไม้ได้หรือไม่ ดังมีตำรากล่าวไว้ว่า

“เดือนห้า	ตัดเสาเราทุกข์โศกนัก
เดือนหก	ตัดเสาดิมีข้าวของมาก
เดือนเจ็ด	ตัดเสามิดีจะตาย
เดือนแปด	ตัดเสาจะมีวัวควายมาก
เดือนเก้า	ตัดเสาจะมีข้าวปลา
เดือนสิบ	ตัดเสาจะใช้เจ็บแก่ตน
เดือนสิบเอ็ด	ตัดเสาจะตีค่ากัน
เดือนสิบสอง	ตัดเสาดิชอบกันโดยธรรม

เดือนอ้าย	ตัดเสาะจะมีข้าคนมาก
เดือนยี่	ตัดเสาะดีมีพรรณข้าวของมาก
เดือนสาม	ตัดเสาะไม่ดีไฟจะไหม้เรือน
เดือนสี่	ตัดเสาะคืออยู่เย็นใจ”

(กรมศิลปากร, 2525 : 81)

“ทิศทาง” ของการปลูกเรือนเป็นเรื่องสำคัญ แม้ในสมัยนี้ก็ต้องถือเป็นเรื่องสำคัญเหมือนกัน เพราะถ้าปลูกทิศทางไม่รับลมแล้วจะรู้สึกอึดอัดอยู่ไม่สบาย โบราณมักจะปลูกบ้านหันหน้าไปทางทิศเหนือหรือทิศใต้ ทิศตะวันออกตามลำดับ หันหน้าไปทางทิศเหนือ แดดจะไม่ส่องมากทางด้านหน้า ทั้งตอนเช้าและตอนเย็น ได้รับลมเกือบทุกฤดูกาล ส่วนทิศใต้ก็เช่นเดียวกันตอนเช้าและตอนเย็นอยู่ได้สบายไม่มีแสงแดดส่องนาน สำหรับทิศตะวันออกนั้น ตอนเช้าก็ส่องหน้าบ้านร้อน แต่ตอนบ่ายจะอยู่หน้าบ้านสบาย ทิศตะวันตกโบราณถือ ไม่ควรจะหันหน้าไปทางทิศนั้น แต่มาสมัยนี้เนื่องจากความจำเป็นบังคับ บ้านต้องหันหน้าสู่ถนน การยึดถือทิศทางในการปลูกบ้านก็ลดน้อยลงไปไม่ถือเป็นสาระสำคัญ คงถือฤกษ์ยามในการยกเสาเอกมากกว่าทิศทาง การหันทิศเสาเอกที่เป็นมงคลนั้น จะต้องดูจากการนอนของนาคนในแต่ละเดือน แต่มีข้อแตกต่างที่บางเดือนนาคนมีทิศทางการนอนที่แตกต่างกัน ซึ่งมีกลอนไว้ว่าดังนี้

“อ้ายยี่สามนามนาคนอนกลอนว่าไว้	เอาหัวเสาไปทักษิณสิ้นมัวหมอง
เอาคืนขึ้นบูรพาอากเนย์จะสมปอง	ต้นเสาะต้องทิศพายัพนับว่าดี
ปลายเสาะหาอากเนย์และทักษิณ	เอาจี๋ดินอากเนย์บูรพาว่าสุชี
ท้องเสาให้บูรพาสีนราศี	หลังเสาะจี๋ปัจฉิมทิศนิมิตงาม
สี่ ห้า หก หัวนาศตกปัจฉิมทิศ	หางนาศสถิตบูรพาน่าเกรงขาม
ท้องทักษิณ หลังอุดรกลอนว่างาม	ต้นเสาะตามทักษิณกินหรือดี
เจ็ด แปด เก้า นาคเอาหัวไปอุดรกลอนว่าไว้	หางจี๋ไปทักษิณดินวิถี
ท้องปัจฉิมหลังบูรพาว่าพาที	เอาคืนชี้หว่างหรือดีแลปัจฉิม
ไว้ต้นเสาะอากเนย์ไม่เหหัน	ปลายเสานั้นพายัพจับวางลุ่ม
วางทิศทางให้ต้องอย่าลองชิม	คอยโชคมาว่าจะยืมสบายใจ
สิบ สิบเอ็ด สิบสอง มองถ้วนถี่	นาคหัวชี้บูรพาคราเสดใส
ทางปัจฉิมตามตำราว่าวิสัย	ท้องหันไปอุดรกลอนว่ามา
หลักทักษิณจี๋ดินผินพายัพ	ต้นเสาะจับทักษิณเส่นหา
ปลายเสาไปอุดรก่อนเพล	อิสานว่าดีเลิศซึ่งเกิดงาม”

(อาจารย์ทอง, เมฆพัตร, หมอหลวง, 2515 : 61-63)

ตำราดูฤกษ์ยาม คนโบราณอีสานชอบดูฤกษ์ยาม เช่น จะออกจากบ้านเรือนไปติดต่อกันไปทำการงาน หรือไปค้าขายมักหาฤกษ์ยามดี ถ้าฤกษ์ไม่งามยามไม่ดี เขาจะไม่ไปเลย ยิ่งในการทำเรือนที่อยู่อาศัย เขาจะต้องพิถีพิถันเอาใจใส่เป็นพิเศษ เริ่มตั้งแต่หาเสา หาสถานที่ปลูกวันเดือนที่จะปลูก และวิธีปลูก จะนำฤกษ์ที่จำเป็นมาแสดงที่เกี่ยวกับนาควัฒ์ต่อไปนี้

นาควัน ปลูกเรือน “นาควัน” เมื่อได้ไม้ปลูกเรือนแล้ว ก็จะดูฤกษ์ยามในการปลูกเรือน ซึ่งมีตำราในการกำหนดวันปลูกเรือน เรียกว่า “นาควันปลูกเรือน” เป็นวันสำหรับใช้ปลูกเรือน เมื่อได้ตกลงจะปลูกเรือนแล้ว แม้นวันนั้นจะเป็นวันไม่ค่อยดี ถ้าทำให้ถูกนาควัน ความร้ายก็จะกลายเป็นดี ข้อสำคัญให้รู้ว่าวันไหนนาคผินหัว และทางไปทางทิศไหน แล้วให้เหยียบหัวนาคไปทางหางนาค จะสวัสดิ์มีชัย

“นาควัน” มีโฉลก ดังนี้

“ทิศบูรพา บูรขิมอุดร เสารินพายัพ”	จันทอากเนย์ พหัสสรอีสาน	อังคารปัจจิม ศุกร์พานทักษิณ
---	----------------------------	--------------------------------

“แปลความ” ได้ว่า

“วันอาทิตย์	หัวนาคผินไปทิศบูรพา	หางนาคผินไปทิศพายัพ
วันจันทร์	หัวนาคผินไปอากเนย์	หางนาคผินไปทิศพายัพ
วันอังคาร	หัวนาคผินไปทิศปัจจิม	หางนาคผินไปทิศบูรพา
วันพุธ	หัวนาคผินไปทิศอุดร	หางนาคผินไปทิศทักษิณ
วันพฤหัสบดี	หัวนาคผินไปทิศอีสาน	หางนาคผินไปทิศหรีดี
วันศุกร์	หัวนาคผินไปทิศทักษิณ	หางนาคผินไปทิศอุดร
วันเสาร์	หัวนาคผินไปทิศพายัพ	หางนาคผินไปทิศอากเนย์”

(พระมหาปริชา ปริญญา โฉน, 2530 : 419-420)

“วันปลูกเรือน” มีโฉลก ดังนี้

“ปลูกเรือนระวี-ร้อน จันทร์-สวัสดิ์-กุมมาน พุธ-ครุ อยู่ในสานต์ ผิววันเสาร์-สว่าง	รำคาญ มักร้าย ศุกร์สิต-ธิเฮ โศกเศร้าโทรมสลาย”
--	--

“แปลความ” ได้ว่า

“ปลูกบ้านเรือนวันอาทิตย์	จะเดือดร้อน มักมีเรื่องรำคาญใจ
ปลูกเรือนวันจันทร์	มีความสุขสวัสดิ์
ปลูกเรือนวันอังคาร	มิดี
ปลูกเรือนวันพุธและวันพฤหัสบดี	ดี มีความสุขเกษมสันต์
ปลูกเรือนวันศุกร์	ดี มีอำนาจ
ปลูกเรือนวันเสาร์	มิดี มักจะมีเรื่องเศร้าโศก”

(อุรคินทร์ วิริยะบูรณะ, 2526 : 151)

นาคเดือน ปลูกเรือน การปลูกเรือนในเดือนจะทำให้เกิดความสุขสวัสดิ์ ให้รู้จักว่าในเดือนนั้น นาคผินหัวและหางทิศใด เมื่อจะปลูกเรือนให้เหยียบหัวนาคไปหางนาค

“นาคเดือน” มีโฉลก ดังนี้

“เจียงยี่สามหัวใต้ท้องตก	สี่ห้าหกหัวตกท้องใต้
เจ็ดแปดเก้าหัวออกท้องเหนือ	สิบสิบเอ็ดสิบสองหัวเหนือท้องออก”

“แปลความ” ได้ว่า

“เดือนเจียงเดือนยี่เดือนสาม	นาคผินหัวไปทิศทักษิณ
หางไปทิศอุดร	ท้องไปทิศปัจฉิม
หลังไปทิศบูรพา	

เดือนสี่เดือนห้าเดือนหก	นาคผินหัวไปทิศปัจฉิม
หางไปทิศบูรพา	ท้องไปทิศทักษิณ
หลังไปทิศอุดร	

เดือนเจ็ดเดือนแปดเดือนเก้า	นาคผินหัวไปบูรพาทิศ
หางไปทิศปัจฉิม	ท้องไปทิศอุดร
หลังไปทิศทักษิณ	

เดือนสิบเดือนสิบเอ็ดเดือนสิบสอง	นาคผินหัวไปทิศอุดร
หางไปทางทิศทักษิณ	ท้องไปทิศบูรพา
หลังทิศปัจฉิม”	

เมื่อฤกษ์วันที่เหมาะสมจาก “นาควัน” และ “นาคเดือน” ได้แล้ว ก็เริ่มลงมือปลุกเรือน หนึ่งชาวทางล้านนามีความเชื่อในการปลุกเรือนว่าต้องมีการขอมที่ดินจากพญานาคเสียก่อน ก่อนที่จะมีการขุดหลุมเสาเรือน ชาวเหนือที่ถือประเพณีโบราณคร่ำเคร่งก็จะมีการทำพิธีเช่นวัดพญานาค เพราะเชื่อกันว่า พญานาคเป็นสัตว์ที่มีอิทธิฤทธิ์เป็นเจ้าของแผ่นดิน สามารถอำนวยสุขสวัสดิ์หรือภัยพิบัติให้แก่มวลมนุษย์ได้ ฉะนั้น ก่อนที่จะทำการอันใดเป็นมงคลเกี่ยวกับการสร้างบ้านปลุกเรือน ก็จะต้องเช่นสำรวจผู้ที่เป็นเจ้าดินเสียก่อน การทำพิธีเช่นสำรวจเจ้าที่หรือพญานาคก็คือ ใ้หัวัดจากมุม ทั้ง 4 ของบริเวณที่จะปลุกเรือนให้ได้จุดศูนย์กลาง เมื่อวัดเนื้อที่ได้แล้ว ใ้ขุดหลุมลึก 1 คืบ กว้าง 1 คืบ ใ้เอาข้าวปั้นกล้วยหน่วย และอาหารคาวหวานสิ่งละเล็กละน้อย ใ้เข้าไปในหลุมนั้นและอาจารย์หรือพ่อหมอกก็จะอ่าน โองการสามครั้ง แล้วก็อัญเชิญพญานาคมารับสิ่งของสังเวชนั้นแล้ว ก็กลบดินถมหลุมเป็นเสร็จพิธีเลี้ยงเจ้าของที่ดินหรือพญานาค

เรื่อง “นาคที่เป็นเจ้าที่เจ้าแผ่นดิน” ชาวอีสานยังมีตำราฤกษ์ยาม ซึ่งต้องคว้าวานั้นใครเป็นผู้เฝ้าแผ่นดิน และได้เรียกวิธีนี้ว่า “วันภูบาล” ผู้เฝ้ารักษาแผ่นดิน เรียกภูบาลโบราณถือว่าแผ่นดินต้องมีผู้รักษา การที่จะกระทำการใด ๆ ลงไปในแผ่นดิน ถ้าหากล่วงรู้ถึงผู้เฝ้ารักษาแล้วจะได้รับความสะดวกและสำเร็จ

“ขึ้น 1 ค่ำ วันอาทิตย์ เสือเฝ้าแผ่นดิน
จะทำการอันเป็นมงคลใด ๆ มักไม่สำเร็จ หรือไม่ดี

ขึ้น 1 ค่ำ วันจันทร์ นารีเฝ้าแผ่นดิน
ทำการใด ๆ ดีทุกอันแล

ขึ้น 1 ค่ำ วันพุธ นาคเฝ้าแผ่นดิน
จะทำการอันใดมักจะอยู่เย็นเป็นสุขดี

ขึ้น 1 ค่ำ วันพฤหัสบดี ครุฑเฝ้าแผ่นดิน
จะทำการอันใดย่อมระงับดับเสีย ซึ่งข้าศึกศัตรูทุกจำพวกแล

ขึ้น 1 ค่ำ วันศุกร์ ช้างเฝ้าแผ่นดิน
จะทำการอันใดมักมีอันตราย คอยเบียดเบียนแล

จีน 1 คำ วันเสาร์ มารเฝ้าแผ่นดิน

จะทำการอันใดมักได้รับความเสียหาย ไม่ดีแล

(พระมหาปริชา ปริญาโณ, 2530 : 437-438)

ต่อจากนั้นเป็น “การขุดหลุมเสา” ภายหลังจากปราบพื้นที่แล้วให้เอาไม้พริ้ววางทาบกับพื้นดิน เป็นแม่แครงรูปสี่เหลี่ยมของตัวเรือนจะรู้ว่าตัวเรือน จะรู้ว่าตัวเรือนจะวางอยู่อย่างไร และตรงไหนเพื่อให้เข้ากับรูปพื้นที่ ตลอดจนตอกหลักแบ่งห้องเป็นที่หมายแล้ว (หลักปักกะเป็นที่หมายสำหรับขุดหลุมฝังเสาเรียกว่า “หลักชนะนม” ปัจจุบันเรียกว่า “หลักหมดแผนผัง”) คราวนี้ตรวจดูระดับพื้นดิน คือ เอาไม้ไผ่ผ่าสองเป็นรางวางขวางตามความยาวบนหลังพริ้ว ใส่ไม้วัดดูทั้งสี่ทิศว่าจะได้ระดับกันหรือไม่ ถ้าได้ระดับเสมอกันก็เป็นอันใช้ได้ ถ้าไม่ได้ก็ต้องหลักหมายระดับไว้และเทียบกันดูทั้งสี่ทิศ จนได้ระดับเสมอกัน แล้วเอาไม้พริ้ว ออกหมดจึงเชือกวางแนวแล้วเริ่มขุดหลุมได้ ให้ขุดลึกชั่วระยะแขน คือ เอียงหน้าลงพื้นดิน มือเอื้อมลงไปสุดแขนเป็นดี แล้วยังมีไม้หยั่ง วัดกันหลุมสอบดูให้ได้กับเส้นระดับหลังดิน ที่ทำได้จากระดับน้ำที่วัดไว้ จนได้ระดับดีทุกหลุม ไม้นี้เรียกว่า “ไม้กษพัค” ทำเป็นรูปเหมือนไม้กางเขน (ประกอบ โขประการ, 2510 : 437)

ขั้นตอนที่ขาดไม่ได้เมื่อปราบดินให้เรียบแล้ว ก็จะต้องมีการพิสูจน์ “เนื้อดิน” ว่าเป็นดินดีชั่วหรือไม่ การพิสูจน์ทำโดยการชิมอย่างหนึ่ง ดมอย่างหนึ่ง หรือด้วยวิธีแต่งบัตรพลีเสียงทายอีกอย่างหนึ่ง (พลูหลวง, 2526 : 12)

1. ชิม โดยการขุดหลุมลึกราวศอกเศษ เอาใบตองปูไว้ใต้กันหลุม เอาหญ้าคาสดและสะอาดกองหนึ่งวางทับบนใบตอง ทิ้งไว้ค้างคืน (ฝนต้องไม่ตก) จนไอน้ำดินเป็นเหงื่อจับอยู่ที่หน้าใบตอง เอาขึ้นมาแล้วชิมเหงื่อที่จับบนใบตอง ถ้ารสเปรี้ยว ที่เรียกว่า “ส้ม” หมายถึง จะมีทุกข์ภัย ถ้ามีรสหวาน หมายถึง ที่นั้นพออยู่ได้ ถ้ามีรสจืด แสดงว่า ดินเป็นมงคล อยู่เป็นสุข ถ้ามีรสเค็มแสดงว่าไม่เป็นมงคล

2. ดม โดยการขุดดินขึ้นมาดมดู ถ้ามีกลิ่นหอมดังดอกบัวหรือดอกสารภี แสดงว่าดินนั้นอุดมดี เรียกว่าที่พราหมณ์ ถ้ากลิ่นหอมเป็นดอกพิบูล เรียกว่าสัตภูมิ คืออยู่เย็นเป็นสุข ถ้ากลิ่นหอมเย็น หรือหอมเป็นดอกไม้อย่างอื่น ก็แสดงว่า ที่นั้นก็ดีเหมือนกัน แต่ถ้ากลิ่นเฝ็ดหรือกลิ่นเหม็นกลิ่นเค็ม เป็นดินไม่ดี ชั่วนัก

3. การเสียงทาย ต้องเอาไข่ไก่สดฟองหนึ่งกับทองคำเปลวแผ่นหนึ่ง ด้วยสีเบญจรงค์ คือแดง เขียว เหลือง ขาว ดำ สิ่งละใจมือ ของเหล่านี้บรรจลงในหม้อใหม่ และเอาผ้าขาวหลายชั้นปิด

ปากหม้อ เอาไปวางไว้ในหลุมลึกสองศอก แล้วกลบดินฝังไว้ครบครึ่งเดือนหรือเต็มเดือนแล้วก็ขุดเอาขึ้น เปิดเอาสิ่งของในหม้อทุกอย่างออกมาดู ถ้ายังบริสุทธิ์ดีเหมือนเก่าไม่เสียเลย ที่ดินตรงนั้นดีนัก ถ้าใช้นั้นเนา แต่ทองคำกับด้ายสีไม่ตก ยังบริสุทธิ์อย่างเดิม อยู่มีดีเลย

ข้อควรระวัง คือ คนขุดหลุมต้องหมุนหน้าเข้าหาท้องนาเสมอไป เวลาจะขุดหลุมเสาแรกให้นำเครื่องบัตร์พฤษาพญานาคเสียดก่อนแล้วจึงลงมือขุด เหตุที่ต้องบูชาเพราะถือว่า ได้พิภพนี้มี “พญานาค” เป็นผู้รักษา บนแผ่นดินมีพระภูมิเจ้าที่เป็นผู้รักษา ก่อนจะทำอะไรลงไปในพื้นที่จะปลูกบ้านนี้ ควรจุกฐูปบอกกล่าวเสียดก่อน จะต้องทำให้ผู้อยู่อาศัยเกิดสิริมงคลและอยู่เย็นเป็นสุข “เครื่องบัตร์พฤษี” บูชาพญานาคนั้น ให้จัดข้าวตอกดอกไม้ ฐูปเทียน และเครื่องกระยาบวด แต่ผ่านนั้นใช้สีต่าง ๆ กันตามเดือน ดังต่อไปนี้ (พหูพลวง, 2526 : 50)

“เดือนสี่ เดือนห้า เดือนหก	ให้เอาผ้าเหลือง ข้าวตอกดอกไม้ ฐูปและเทียน เครื่องกระยาบวดบูชานาค
เดือนสิบ เดือนสิบเอ็ด เดือนสิบสอง	ให้เอาผ้าแดง ข้าวตอกดอกไม้ ฐูปและเทียน เครื่องกระยาบวดบูชานาค
เดือนอ้าย เดือนยี่ เดือนสาม	ให้เอาผ้าขาว ข้าวตอกดอกไม้ ฐูปและเทียน เครื่องกระยาบวดบูชานาค”

คาถาบูชาพญานาค

“นะมามิลิละ สาเขปิตละยะปะระหมเม สะกะลัปปิตสะ เย ตาณา คละละชนะ ยะปีสะโต ฯ”
เมื่อจะบูชาพญานาคควรทำบัตร์พฤษีหนึ่งบัตร์ ไปวางลงที่ ๆ จะขุดหลุมเสาแรก

(อุรคินทร์ วิริยบุรณะ, 2526 : 154)

การขุดหลุมต้องให้โหรตรวจดูพื้นดินว่า เดือนใดนาคหันหัวไปทางทิศไหน เอาหางห้องและหลังไปทางทิศไหน ถ้าขุดหลุมที่หางนาค หัวนาค หลังนาคไม่ดี ต้องขุดที่ “ท้องนาค” จึงจะดี เพราะฉะนั้นจึงมีกำหนดไว้ว่าถ้าขุดเดือนนั้น ก็ให้ขุดทางทิศนั้นก่อน และเอาจี๋ดินไปทางทิศนั้น ๆ ยกเสาแรกให้เอาปลายเสาไปทางทิศนั้น ๆ แล้วแต่ผู้ให้ฤกษ์จะบอกเช่น “เดือน 5 เดือน 6 สามเดือนนี้ นาคเอาศีรษะไปทางทิศประจิม เอาหางไปทางทิศบูรพา เอาท้องไปทางทักษิณ เอาหลังไปทางอุดร แรกขุดหลุมให้ขุดทางทิศทักษิณก่อน เอาจี๋ดินไปทางทิศอาคเนย์ เอาปลายเสาไปทางทิศอาคเนย์แล” ดังนี้ เป็นต้น คนขุดหลุมต้องหันหน้าเข้าหาท้องนาเสมอไป เวลาจะขุดหลุม เสาแรก

ต้องทำเครื่องบัตรพืษบูชา “พญานาค” เสียก่อน ซึ่งมีผ้าบูชาเป็นสีต่าง ๆ เปลี่ยนไปตามระยะทุก ๆ สามเดือนของปีเหล่านี้เป็นเรื่องของโหร (ตามคติชนของพม่าว่า พญานาคขดตัวอยู่รอบโลก แล้วค่อย ๆ เลื้อยเคลื่อนที่เป็นลักษณะวรรคไปตามโลก ไม่มีหยุด เพราะฉะนั้น “หัวนาค” จึงอยู่ตรงนี้บ้าง ตรงนั้นบ้าง เมื่อเลื้อยไปรอบโลกก็เป็นเวลาได้ปีหนึ่งพอดี ถ้าจะขุดหลุมให้ดี ทำนํ้าให้เอาไม่ราชพฤกษ์ และไม้อินทนิล เป็นต้น ทำด้ามเสียมผู้ที่จะขุดนั้นให้หาคันชื่อ “อินท” “พรหม” “ชัย” และ “แก้ว” ทั้งสี่ขุดหลุมเสาแรก และหลุมเสาขั้ว ซึ่งมีความสัมพันธ์เสา เสาแรกนั้นจะให้ผู้นั้นขุดก็ได้ ทำดังนี้จะประเสริฐ เป็นมงคลยิ่งนัก (ประกอบ โขประการ, 2510 : 438)

การขุดหลุมเมื่อขุดลงไปแล้ว บางทีถ้าได้ของอะไรบางอย่าง โบราณมีวิธีแก้คือ 1. ขุดลงไปได้ไม่ทราบ วิธีแก้ให้หมินต์พระมาจำเรียญพระพุทธรูปแล้วเอานํ้ามนต์รด 2. ขุดลงไปได้กระดูก ให้เอานํ้าทรงแก้วแหวนเงินทองรดหลุม 3. ขุดลงไปได้เชือกและเขา ให้เอานํ้ามนต์รดหลุม 4. ขุดลงไปได้อัฐและดินจี่หนู ให้เอานํ้าผึ้งรวงรดหลุม 5. ขุดลงไปได้เหล็ก ให้เอาดอกบัวหลวงหญ้าแพรกประคินและนํ้าล้างเท้าพระรดหลุม อย่างไรก็ตามก็ดี แม้ขุดลงไปได้อะไรหรือไม่ได้ก็ดีให้เอานํ้าพระพุทธรูปประพรมรดหลุมเสียก่อน ย่อมเป็นสิริมงคล เมื่อขุดหลุมเสาเสร็จ รุ่งขึ้นเป็นวันฤกษ์ทำขั้วเสาและยกเสาหลุมเพื่อปลูกเรือน ส่วนใหญ่จะเริ่มงานแต่เช้าตรู่ มีเพื่อนบ้านพี่น้องมากมายมาร่วมพิธีปลูกเรือน โดยเริ่มด้วยการปลุกศาลเพียงตา ตั้งบัตรปลีสังเวทกรุงพาลี พระภูมิและพระอื่น ๆ ซึ่งถือเป็นเจ้าที่เจ้าทาง เพื่อบอกกล่าวเจ้าของที่ดินซึ่งจะปลูกเรือน นอกจากนี้ยังมีการสังเวศินางไม้ที่สถิตในเสา การสังเวศก็เพื่อให้ประจบเอาใจนางไม้ ไม้ให้ทำความเดือดร้อนเสียพิธีปลูกเรือน (พลุลวง, 2526 : 50-51)

“นาค” กับ การขุดหลุมเสานี้ มีพยากรณ์ไว้ว่า

“อย่าขุดให้ถูกหัวนาค	เจ้าเรือนจะตายก่อน
ถ้าขุดถูกหางนาค	เจ้าเรือนจะพลัดพรากจากลูกเมีย
ถ้าขุดถูกหลังนาค	บุตรภรรยาข้าทาสาจะหนีหาย
ถ้าขุดถูกท้องนาค	จะอยู่เย็นเป็นสุข จะมีลาภและมีทรัพย์สินมาก”

(กรมศิลปากร, 2525 : 86)

นอกจากจะต้องดู “นาควัน” และ “นาคเดือน” สำหรับการปลูกเรือนแล้ว ยังต้องคำนึงถึงฤกษ์ยามตาม “อุปนิสัษนาค” ในแต่ละเดือนอีกด้วย คือ

“เดือนยี่	นาคนอนตื่น ปลูกเรือนอยู่ดีมีสุข
เดือนสาม	นาคหากินอยู่ทางเหนือมีดี อยู่ฮ่อน จำไฟใหม่

เดือนสี่	นาคหากินอยู่เรือน ปลุกเรือนอยู่ดีเป็นมงคล
เดือนห้า	นาคพ่ายครุฑหนี ปลุกเรือนฮ้อนนอกฮ้อนใจมิดี
เดือนหก	จะบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สิ้นเงินทอง มิตรสหายมากแล
เดือนเจ็ด	นาคพ่ายหนี จักได้พรางจากเฮือน มิดี
เดือนแปด	นาคเห็นครุฑ จักได้เสียของมีฐูแล้ว
เดือนเก้า	นาคประดับตน ปลุกเฮือนมีข้าวของกินมีฐูหมด
เดือนสิบ	นาคถอดเครื่องประดับ ปลุกเฮือนอยู่เฉยใจคนในเฮือนมักเจ็บ ไข้ตาย
เดือนสิบเอ็ด	จะเกิดทุกข์อันตรายต่าง ๆ มักมีคนฟ้องกล่าวหา จักมีโทษทัณฑ์
เดือนสิบสอง	จักได้ทรัพย์สิ้นเงินทอง ข้าวของและคนใช้ดีหลีแลฯ”

(ไพโรจน์ เพชรสังหาร, 2530 : 10)

6. **พยานาคในพิธีกรรมบุญกองหด (ฮดสรงน้ำ)** ในพิธีทำบุญเดือนห้า ได้กล่าวถึงการสรงน้ำไว้แล้ว การสรงน้ำนั้นเป็นการสรงน้ำธรรมดา ส่วนการสรงน้ำในที่นี้เป็นการสรงน้ำพิเศษ เรียกว่า “หดสรง” หรือเรียกโบราณว่า “เถราก็เสก” คือหดสรงพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิคงแก่เรียน เช่น เรียนจบมนต์น้อย มนต์กลาง สัททาปาฏิโมกข์ หรือเป็นผู้มั่นคงในพุทธศาสนา ญาติโยมจะพากันจัดหาบริวารมาหดสรง เป็นการแถมสมภารให้เพื่อให้เป็นหลักชัยไม้เท้าสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาสืบไป “บุญฮดสรง” หรือ บุญเดือน 5 เป็นช่วงตรุษสงกรานต์ คือ วันที่พระอาทิตย์ได้เคลื่อนย้ายจากฤดูหนาวก้าวเข้าสู่ฤดูร้อน โดยกำหนดเอาวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 เป็นวันประกอบพิธีจึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “บุญเดือน 5” ดังเช่นคำกล่าวต่อไปนี้ที่ว่า

“ฮิตหนึ่งนั้น พอถึงเดือน 5 ได้พวกไพร่ชาวเมือง จงพากันสรงน้ำขจัดสี่พระพุทธรูปให้ทำทุกวัดแท้ อย่าโลม้างห่างเสียว ให้พากันทำแท้ ๆ ไผบ่ได้ว่า ทุกทั่วทวีปแผ่นหล้าให้ทำแท้สู่คน จึงสิสุขยิ่งล้นทำถึกคำสอน ถือฮิตคงควรถือแต่หลังปฐมพูน”

ในการทำพิธีฮดสรง จำเป็นต้องมี “ฮางฮด” ซึ่งก็คือท่อนไม้ที่เจาะให้เป็นรางสำหรับเอาน้ำรดให้ไหลลงไปตามรางนั้น จึงเรียก “รางรด” หรือ “ฮางฮด” ตามเสียงไทยอีสาน โดยนิยมทำด้านหัวของฮางฮดเป็นรูปพยานาค ส่วนด้านท้ายทำเป็นหางนาค เป็นส่วนที่ใช้เทน้ำให้ไหลลาดลงไปหาทางหัว ซึ่งเจาะรูให้น้ำไหลออกไปถูกองค์พระพุทธรูปที่ต้องการ “ฮดสรง” ความยาวของฮางฮดเท่าที่ปรากฏ สูงสุดไม่เกิน 12 ศอก กลุ่มชนในสายวัฒนธรรมไท-ลาว นิยมใช้ “ฮางฮด” ในการสรงน้ำพระพุทธรูป” (ศิลปวัฒนธรรม, 2537 : 32-33)

พระที่บวชนาน ๆ ถ้าปฏิบัติตนให้เป็นที่เคารพของชาวบ้าน เขาก็จะปรึกษาหารือกันว่า ควรจะฉลองพระรูปนั้นได้แล้วหรือยัง การฉลองนี้เรียกตามภาษาอีสานว่า “ฮดสรง” คือ การรดน้ำ และทำพิธีรับรองอย่างเป็นทางการว่าเป็นพระผู้ใหญ่ซึ่งชาวบ้านนับถือ ตามปกติชาวบ้านจะฮดสรงพระรูปใครรูปหนึ่งก็ต่อเมื่อได้มีการพิสูจนันกันเป็นเวลานานนับตั้งแต่สามปีขึ้นไป นอกจากชาวบ้านจะลงความเห็นในหมู่บ้านกันเองแล้ว เขายังต้องไปปรึกษาพระรูปอื่นหรือพระในวัดของหมู่บ้านอื่นเป็นการเพิ่มเติม ถ้าเห็นพ้องต้องกันหมด เขาก็จะประกอบพิธีให้ พิธีนี้ทำกันในเดือนหก ก่อนงานบุญบั้งไฟเล็กน้อย นับว่าเป็นพิธีใหญ่ซึ่งต้องมีการเตรียมกันอย่างมากมายเวลาทำพิธีก็ต้องนิมนต์พระจากวัดของหมู่บ้านอื่น และชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นมาร่วมในการกุศลด้วย (ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์, 2533 : 93-95)

“ชื่อสมณศักดิ์” คือศักดิ์ศรีที่ได้จากการบวช ถ้าบวชเป็นสามเณรเรียก “จ้าว” ลี้ออกมาเรียก “เซียง” บวชเป็นพระเรียก “เจ้าหัว” ลี้ออกมาเรียก “ทิด” หดสรงครั้งแรกเรียกสำเร็จลี้ออกมาเรียกจารย์ หดสรงครั้งที่สองเรียกขาศี้ออกมาเรียกจารย์ชา หดสรงครั้งที่สามเรียก “ญาครู” ลี้ออกมาเรียก “จารย์ครู” หดสรงครั้งที่สี่เรียก “ญาท่าน” ลี้ออกมาเรียก “จารย์ท่าน” ต่อจากนั้นจะเรียกอย่างไรก็ไม่ปรากฏหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร การหดสรงจะต้องจัดเครื่องกองหดให้ครบ ประกอบด้วยสิ่งเหล่านี้ คือ (ปรีชา ปริญญาโณ, 2530 : 168)

1. เครื่องกองหด มีผ้าสังฆาฏิ จีวร สบง ประคตเอว มิดโกน กलोंงเข็ม ผ้ากรองน้ำ มิดตัดเล็บ ผ้าห่มจีสีแดง เหลือง รองเท้าคิบบ ไม้เท้าเหล็ก ตาลิปัตร (ตาละปัตร) หว่อมกาบ (หมวกหรือกระหม่อม) เสื่อ สาด อาสนะ มิด ชะนาก ขันหมาก เงียงโง่โง่ไต่ ฟ้ายินไหม หลอด นอกจากนี้ก็มีเครื่องประกอบซึ่งจะต้องให้มีในงาน

2. โสงฮด โสงนี้ทำด้วยไม้แก่น ขุดเป็นรางยาว 6 สอก หัวหางทำคล้ายพญานาค ที่ตรงคอเจาะเป็นรูกลม ๆ สำหรับให้น้ำไหลลง เอาเหล็กเส้นหนึ่งทำเป็นราวปักจากหัวไปหาง สำหรับไว้ติดเทียน ตัวโสงหดรดทองคำเป็นสมบัติของวัด วัดมีไว้เป็นประจำ

3. หลาบเงินหลาบคำ เงินหรือคำที่ดีเป็นแผ่นบาง ๆ กว้าง 2 นิ้ว ส่วนยาวมีกำหนดดังนี้ “สำเร็จเพียงตา ชาเพียงหู คุรุฮอบงอน” แผ่นเงินเรียก “หิริญปัญ” แผ่นคำเรียก “สุพรรณปัญ” อันนี้แหละเรียกหลาบเงินหลาบคำ หลาบเงินใช้หดสรงให้เป็นที่สำเร็จแลซา หลาบคำใช้หดสรงให้เป็นญาครูแลญาท่าน ถ้าหดสรงให้สำเร็จ ให้อวดจากหางตาซ้ายไปทางหางตาขวาแล้วแต่บัดนี้แหละ เรียกสำเร็จเพียงตา หดสรงให้เป็นที่สำเร็จ ให้อวดจากหูขวาไปหูซ้าย ยาวแต่บัดนี้แหละเรียกชาเพียงหู หดสรงให้เป็นที่ญาครู ให้อวดรอบหัวนี้แหละเรียกญาครูฮอบงอน หลาบนี้ตกเป็นของภิกษุผู้ถูกหดสรง

4. **ศิลาอาสน์** ก้อนหินสำหรับรองนั่งเรียกศิลาอาสน์ถ้าเป็นก้อนสูงเวลานั่งหย่อนขาลงมาได้ เรียกบัลลังก์ศิลาอาสน์ วางไว้ได้โหงดตรงที่เขาเจาะเป็นรูกลม ๆ เอาหญ้าแพรก และใบกล้วยรองข้างล่าง ให้พระภิกษุนั่งในเวลาหตสรง

5. **เทียนกิ่ง** เทียนที่ทำเป็น 3 กิ่ง คล้ายกับกิ่งไม้เรียกเทียนกิ่ง คือ เอาเทียน 2 เล่ม เล่มหนึ่งทำเป็นต้นไม้ อีกเล่มหนึ่งหักตรงกลาง ติดกันเข้า เทียนกิ่งทำให้พอจำนวนพระภิกษุที่จะไปหตสรงเวลาหตสรงจุดเทียนกิ่ง 3 คู่ เทียนกราบ 3 คู่ ติดไว้ที่โหงด

6. **เทียนเล็ก** เทียนนี้ใช้ 1 คู่ สำหรับจุดถวายพระภิกษุที่เขาหตสรงนั้น ให้ถือไว้บูชาในเวลาฟังผู้เฒ่าอ่านหิริญปิฎกหรือสุพรรณปิฎก หลังจากสรงแล้ว

7. **บายศรี** บายศรีใช้ 1 คู่ เทียนอาด (เทียนชัย) 2 คู่ เทียนอาดนี้ใช้ฝังดีหนักเล่มละ 1 บาท ปักไว้ที่บายศรีข้างละหนึ่งเล่ม บายศรีซ้ายขวานี้ยกมาตั้งข้างซ้ายขวาของภิกษุ เวลาทำพิธีอ่านหิริญปิฎกหรือสุพรรณปิฎก

8. **น้ำหตสรง** น้ำที่จะหตสรง ใช้จันทร์หอมฝนใส่น้ำท่า น้ำขมิ้นหรือน้ำหอม (เพราะหอม) ใส่ภาชนะมีโอ เป็นต้น ไปหตสรง ถ้าเป็นเจ้านายใช้หอยสังข์

“พิธีกรรมหตสรง” การหตสรงนั้น จัด “โหงด” ไปตั้งลงทางทิศตะวันออกของโบสถ์ หันหัวนาคไปทางทิศตะวันออก “ปลุกฮ้าน” (ศาลเพียงตา) ขึ้นที่ข้างโหงดทั้งสองข้างเอาบายศรี (ขันหมากเบ็ง) ไปตั้งไว้ เอาก้อนหินวางไว้ได้โหงดตรงคอกพญานาค เอาหญ้าแพรกใบกล้วยวางไว้ได้ก้อนหิน เอาผ้าขาวบาง ๆ ห่อหลายเงินหลายคำใส่รองลงที่รูคอกนาคปลุกต้นกล้วยต้นอ้อยจากศาลาโรงธรรมมาโหงด เอาผ้าขาวกั้นเป็นพาดาน ก้อนหินที่พระจะนั่งสรง เอาผ้าขาวล้อมไว้ ได้เวลาบ่ายโมง นิมนต์พระสงฆ์ลงมารวมกันที่ศาลาโรงธรรมอาราธนาศีลและอาราธนามงคล (ปริชาปริญาโน, 2530 : 169-170)

เมื่อพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบแล้ว เจ้าศรัทธาจะยกขันนิมนต์ไปถวายสมภาร ถ้าต้องการหตสรงรูปใดก็บอกสมภารแล้วสมภารจะเรียกภิกษุรูปนั้นเข้ามา ธรรมเนียมมีอยู่ว่า ญาติโยมจะหตสรงภิกษุรูปใด ปิดเป็นความลับมิให้รู้ล่วงหน้า ด้วยเกรงว่าท่านจะอ้างเหตุผลต่าง ๆ แล้วจะไม่รับ ทำให้เสียศรัทธาเมื่อท่านรับแล้ว สมภารจะยื่น “ไม้เท้าเหล็ก” ไปให้จับแล้วจึงไปที่ที่จะหตสรง พระสงฆ์และญาติโยมจะแห่แห่นไปถึงแล้วนั่งบนศิลาอาสน์หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ประณมมือตั้งใจระลึกถึงพระรัตนตรัย พระภิกษุ ผู้เฒ่าก็จุดเทียนกิ่งเทียนกาบที่โหงด แล้ว

หลังน้ำอบน้ำหอมลงที่โองญาติก็เริ่มหุดสรง พระสงฆ์สาวชยันโต น้ำหุดสรงถือเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ต่างก็เอาภาชนะของตนรองรับเอาน้ำไปหุดสรงลูกหลาน เพื่อให้อยู่เย็นเป็นสุข พวกมหรสพก็ดี ฆ้องกลอง เป่าปี่ สีซอ ดูเป็นการสนุกครึกครื้นยิ่งนัก

เมื่อเสร็จจากการหุดสรงแล้ว ก็ทำ “พินทุปัจจุอธิษฐาน” ผ่านุ่งห่มใหม่ สวมห่อหมกที่ศีรษะ ห่มผ้าจี มือซ้ายถือไม้เท้า มือขวาถือตะลอบัด กำมือขวาตีฆ้องสามที เสกคาถาที่ละจบว่า “สีหนาพัน นพันเตเต ปริสาสุ วิสารุทา” ครั้นแล้วแห่ภิกษุรูปนั้นไปยังศาลาโรงธรรม นั่งบนอาสนะท่ามกลาง สงฆ์และประชาชน ญาติโยมนำเอาขันหมากเบ็งสองต้นมาตั้งไว้ข้างซ้าย และขวาของพระภิกษุนั้น ผู้เฒ่าเอาเทียนอาดที่ปักขันหมากเบ็งซ้ายขวามาจุด แล้วอ่านหิรัญปิฎกหรือสุพรรณปิฎก จบแล้วคิดพิณ เป่าปี่ สีซอ เป่าหอยสังข์ ตีระฆังฆ้องกลองเสียงระงม การคิดพิณเป็นปริสนาธรรมสอนให้เดินตาม สายกลาง คือ “มัชฌิมาปฏิปทา” อย่าให้เคร่งหรือยาวนานเกินไป เมื่อเสร็จพิธีแล้วผู้เฒ่าก็มอบ หลาบบเงินหลาบบคำให้เป็นเสร็จพิธีหุดสรงเท่านั้น

กรณีของ “รางรดน้ำ” ที่มีรูปลักษณะเป็นพญานาคจึงมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ถึงภาวะ ความมีอำนาจของพญานาค ที่จะนำพาให้ผู้เข้าพิธีกรรมได้รับอำนาจนั้นด้วย ซึ่งจะเป็นการเพิ่ม ฐานะความศักดิ์สิทธิ์ของผู้เข้าพิธีให้สูงขึ้น ดังคำบอกเล่าของเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนมที่กล่าวถึง ฮางฮอดที่อยู่ในวัดพระธาตุพนมโดยทำเป็นรูปนาค 7 เศียรว่า ทำขึ้นเพื่อเป็นสิ่งที่รำลึกว่า พญานาคมี ฤทธิ์เดช รดน้ำสรงน้ำพระเนตรแล้วขอให้มีฤทธิ์เดชให้เป็นคนดี เหมือนเป็นพระพุทธเจ้า” (พิเชษฐ สายพันธ์, 2539 : 58)

สรุป คือ “นาคในพิธีฮอดสรง” จึงเป็น “ผู้นำพา” หรือ “เชื่อมโยง” ที่ทำหน้าที่เติมเต็มภาพ แห่งอุดมคติให้เป็นจริง ฐานะศักดิ์สิทธิ์ที่สูงขึ้นของพระสงฆ์ และความอุดมสมบูรณ์ของสังคมจาก การบันดาลฝน จึงเป็นขั้วด้านหนึ่งที่อยู่ตรงกันข้ามกับภาวะธรรมดาสามัญ (Profane) และความอด ยากแร้นแค้นของสังคม โดยที่นาคได้ทำหน้าที่ให้ขั้วตรงข้ามทั้งสองเชื่อม โยงกันอย่างสมบูรณ์ อัฐบริวารจะต้องใช้ผ้าหรือด้ายขดเป็นรูปงูรูปนาคด้วย ขวานให้สงสัยว่านาคหรือผู้เตรียมบวชนั้นคง จะเริ่มจากแม่น้ำโขงก่อน ทั้งพิธีฮอดสรง หรือเถรภิษกของชาวล้านช้าง (ลาว-ไทยอีสาน) โบราณ ซึ่งถวายแด่พระภิกษุแต่ละชั้นเป็นสำเร็จ “ยากู” นั้น ฮางฮอด (รางรด) ที่สรงน้ำถวายต้องทำเป็นรูป พญานาคด้วย

7. พญานาคในพิธีกรรมกล่อมลูก การกล่อมลูกเป็นประเพณีอันหนึ่งของคนโบราณเป็น การพูดจากันในระหว่างแม่กับลูก ในขณะที่ลูกเป็นเด็กเล็กไม่รู้เดียงสา พูดจาไม่เป็น ถ้าปล่อยให้อยู่ ตามลำพังเด็กก็จะหงอยเหงา เปล่าเปลี่ยว จึงมีการปลุกปลอบดังกล่าว ก็คือการกล่อมลูก บทกล่อม

ลูกมีข้อความไม่เหมือนกัน บางบทสุภาพเรียบร้อย บางบทตลกโปกฮา บางบทสุขุมนุ่มนวลให้นึกคิด บางบทแสดงถึงอาชีพการงาน บางบทแสดงถึงการพลัดพรากจากกัน ถึงกับเกิดความเศร้าสลด รันทดใจ แต่ละถัณฑ์ก็มีบทกล่อมเป็นของตน

หลังจากให้เด็กอาบน้ำชำระตัว และให้ดื่มกินแล้วจะให้พักผ่อนหลับนอน จึงเอาเด็กลงในอุ้แก้วไกวและขับกล่อมพร้อมกันไป จะได้นำเอาบทกล่อมของคนสมัยโบราณมาแสดงมาพอเป็นตัวอย่าง ซึ่งเป็นบทกล่อมเรื่อง “นางอ่อนสีกล่อมขุนทิง” อันมีที่มาจากนาค เหตุที่ขุนทิงเป็นลูกขุนเทืองกับนางนางบุสดี (นางนาค) ความหมายของกลอนบทนี้เป็นบทกล่อมของนางอ่อนสีก แม่เลี้ยงขุนทิง กล่อมขุนทิง กล่อมอยู่ในป่าดงพงกฏ เต็มไปด้วยสัตว์ป่าที่น่าสะพรึงกลัว

บทกล่อมเรื่อง “นางอ่อนสีกล่อมขุนทิง”

“นอนสาหล้าขุนทิงลูกแม่	อย่าได้ร้องอ่ำให้ในค้ำด่านดง
ฝูงเสื่อฮ้ายกลางคืนมันเทียว	มันซิบแจ่มเจ้าบาท้าวให้เล่านอน
นอนสาหล้าสายดาลูกมิ่ง	แม่คะนิงบ่แล้วนำดาฮ้อยยาวลง
นอนสาหล้าอนอุ้สายป่อ	นอนกะทอยฮ้างสมโตบมีพ้อ
นอนตบต่อเจ้าสมเจ้าพ้อมมี	นอนสาหล้าขุนทิงลูกแม่
อย่าได้มัวแอ้ออนนอนแล้วอย่าแอ้วอน	นอนสาหล้าอนป่าดงคอน
นอนในเขาในไพรดั่งชะนีนางไม้	นอนสาหล้าอนอุ้แพรตาย
เจ้าหากเป็นชายโตนพ้อมมีมาเลี้ยง	นอนหลับแล้วอย่าอวรงค์กลางป่า
เสื่อซิบคาบเคี้ยวบาท้าวให้เล่านอน	เด็กซ็อน ๆ กาเวาเค้าอ่าน
กาเวาอนพ้องฮ้องนางฮ้องนางน้องฮ้ำไฮ	

(พระมหาปริชา ปริญญาโณ, 2530 : 541)

บทต่อไปเป็นบทกล่อมนางนี้ ซึ่งนางนี้เป็นเมียขุนทิงนางกล่อมลูกชาย และลูกชายและลูกสาวชื่อ “อำคา” และ “จันดา”

บทกล่อมเรื่อง “นางนีกล่อมลูก”

“นอนสาหล้าอำคาแม่สีกล่อม	นางจันดานาน้อยนอนแล้วอย่าแอ้วอน
นอนสาหล้าอนป่าพงไพร	ขุนทิงเป็นพ่อเจ้าจำไว้อย่าลืม
นางแอกได้เป็นย่าของเธอ	กับทั้งขุนเทืองพระปู่เฮาจำไว้
แม่ชิลีลาเข้าหามันมาสู่	พอให้ลูกอ่อนน้อยนอนแล้วอย่าแอ้วอน
นอนสาหล้าสายใจของแม่	กรรมหากมาผ่าม้างไกลข้างพ้อรัสตี

นางก็ฝากลูกไว้นำพี่ขุนทีง ขอให้ไกวกุมารอยู่ครองนางน้อง
นางชิลีลาเข้าหามันมาสู่ ให้เจ้าไกวลูกน้อยถ้าอยู่คง
แม่ซีเข้าป่าไม้หาหมูกอยมัน แม่ซีเอามาหาอย่าชีวอนเคอเจ้า”
(พระมหาปริชา ปริญญา โณ, 2530 : 542-543)

นี่เป็นบทกล่อมของคนโบราณสมัยศึกคำบรรพ์มีกล่าวไว้ในหนังสือโบราณเรื่อง “ขุนทีง” เป็นหนังสือคำกลอนภาคอีสาน ส่วนใหญ่จะเล่นเป็นหมอลำหมู่เรื่องขุนทีงครั้งพอลถึงบทกล่อมลูก เขาเอาอุ้มไผ่ไผ่แขวนกล่อมไกวลูก จะเป็นเพราะบทกลอนไพเราะเพราะพริ้ง หรือเป็นเพราะเสียงไพเราะของหญิงสาวผู้แสดงความกลมกลืนกันจึงทำให้บรรยากาศในขณะนั้นเคลิบเคลิ้มหลงไหล คนฟังทุกคนสะอึกสะอื้นน้ำตาหลังไหลออกมา โดยไม่มีความกระดากอายแก่ใจเลย เหตุนี้เองนางนาคในนิทานปรัมปราต่าง ๆ จึงเป็นตัวแทนระบบเครือญาติสายมาตุพงศ์ที่มีความรักและเป็นห่วงลูกอยู่เสมอ ทั้งยังเป็นเครื่องยืนยันถึงสถานะทางสังคมเมื่อครั้งอดีตกาล ผู้คนอีสานเคารพยกย่องและให้เกียรติแก่สตรี อันเป็นบรรพบุรุษแห่งสายมาตุพงศ์ที่แสดงออกผ่านทางวรรณกรรมอีสานขึ้นนี้ เพราะบทเพลงกล่อมลูกเนื้อหาทางวัฒนธรรมบ่งบอกให้เราได้รับความหมายและหน้าที่ของผู้เป็นแม่อย่างแท้จริง แม้มีสถานะทางสังคมของงานในบ้านรวมทั้งการเลี้ยงลูก พื้นที่ทางสังคมของสตรีเมื่อครั้งอดีตคือ “บ้าน” นั่นเอง

นิทานอีสานพื้นบ้านเดิมทีเคยมีลักษณะเป็นการ “ลำทางยาว” นั่น เนื้อความจะพรรณนาถึงการล่องโจงหรือแม่น้ำโจงเป็นพื้น ครั้นมาในสมัยปัจจุบันนี้ เนื้อความลากลอนได้เปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ก็ยังยึดแนวเดิมไว้เป็นพื้นฐานอยู่ “ลากล่องโจง” มูลเหตุแห่งชื่อของการลำประเภทนี้ว่า ลากล่องโจงนั้น เนื่องมาจากเนื้อหาหรือเนื้อความในคำกลอนลำทางยาวนั้นเกี่ยวข้องกับแม่น้ำโจงในสมัยโบราณหรือในหมู่หมอลำรุ่นเก่า บทกลอนที่ใช้ลำทางยาวนี้จะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับแม่น้ำโจงเสียเป็นส่วนใหญ่ เนื้อหาของคำกลอนจะพรรณนาถึงเรื่องราวของแม่น้ำโจง ซึ่งเป็นแม่น้ำที่มีความสำคัญ มีความเกี่ยวพันกับชีวิตและความเป็นอยู่ของชาวอีสานเป็นอันมาก บทความในเนื้อความประกอบด้วยการพรรณนาถึงความงามของสองฝากฝั่งแม่น้ำโจง การไหลคดเคี้ยวไปมาเกาะแก่งต่าง ๆ ชุมชน หรือหมู่บ้านที่อยู่ริมฝั่งทั้งสองของแม่น้ำโจง เป็นต้น ในสมัยแรกเริ่มนั้นเข้าใจว่า “หมอลำ” จะออกโรงเกี่ยวกับงานชาวบ้านละแวกใกล้ ๆ เช่น งานศพ งานทำบุญบ้าน งานเทศกาลประจำปี ของหมู่บ้านตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ สาเหตุแรกคงจะเป็นว่า ผู้ที่มีความรู้ความสามารถจดจำเรื่องราวต่าง ๆ ในวรรณคดีได้ดี ได้รับเชิญให้มาเล่านิทานให้ฟังเพื่อให้ความสนุกสนานอย่างเช่น เวลามีนคนตาย เจ้าภาพก็จะเชิญมาเล่านิทานให้ฟัง แก่หงาเสร์้าโศกเอาหนังสือผูกมาอ่านให้ฟังบ้าง เล่าปากเปล่าบ้าง “เรื่องสังข์ศิลป์ชัย” และ “ท้าวผาแดงและนางไอ่คำ” เป็นเรื่องยอดนิยมและชอบนำมาเล่ามากที่สุด (พญานาคเกี่ยวพันกับเรื่องนี้ด้วย) ทำให้รู้สึกตื่นตื้นไปตามท้องเรื่องไม่

เบาที่เดียว หมอลำจึงเป็นคารารับเชิญในงานมงคล และงานอวมงคลต่าง ๆ ครั้งแรกคงไม่มีลิ้นจี่วางวางวัลอะไร ต่อมาเมื่อมีคนติดอกติดใจกันมากก็มีการจ้างวานไปเล่าไปลำตามงานต่าง ๆ มากขึ้น ซึ่งทำให้มีวิวัฒนาการขึ้นมา (บุญเรือง ถาวรสวัสดิ์, 2521 : 30-32)

บทกวีของชาวอีสานมิใช่แต่มีความเสนาะไพเราะ หรือมีความสูงส่งทางอักษรศาสตร์เท่านั้น แต่เป็นกุศโลบายที่จะสอดแทรกหลักธรรมของพระพุทธองค์ให้ซึมซาบเข้าถึงประชาชนทุกชั้นทุกสังคมทั่วไป โดยอาศัยศิลปะในเชิงวรรณคดี ดังนั้น ชาวอีสานตั้งแต่เด็กด้าบรพณ์ในโบราณลงมาจึงเป็นผู้ที่ฝังมั่นอยู่ในศีลธรรมอันดีและสุจริตเพราะเคยได้รับการสั่งสอนอบรมมาโดยวรรณคดีอันเจือปนด้วยรสพระธรรม ตลอดจนมนโคติทางธรรมชาติอันสวยสดงดงามที่แสดงที่แสนชื่อจนเข้าสู่สายเลือดตรงข้ามกับวรรณคดีสังคมยุคปัจจุบัน วิธีแต่งกาพย์กลอนของชาวอีสานนั้นสันนิษฐานว่าได้มีแบบอย่างมาจากคัมภีร์ “กาพย์สารวิลาสินี” เพราะลักษณะกาพย์ในคัมภีร์นี้นิยมแต่สระก่ายกัน (สัมผัส) ไม่ค่อยนิยมครุและลหุ เหมือนอย่างฉันทน์ เข้าใจว่ากาพย์ประเภทนี้แต่งขึ้นในดินแดนล้านช้างหรือล้านนาตัวเอง กาพย์และฮ่าย (ร่าย) ของชาวอีสานมีเค้าเงื่อนว่าดัดแปลงมาจากกาพย์ชื่อวิหรีป็นติ และกลอนต่าง ๆ แปลงมาจากกาพย์ชื่อวิหรีขุมาลี ส่วนโคลงก็แปลงมาจากกาพย์วิหรีขุมาลีบ้าง กาพย์มหาวิหรีขุมาลีบ้าง กาพย์สินธุมาลีและมหาสินธุมาลีบ้าง บทกวีชาวอีสานจึงไม่ค่อยเห็นมีลักษณะเป็นคำฉันทน์ (บุญเรือง ถาวรสวัสดิ์, 2521 : 33)

8. พญานาคในเพลงแต่งงาน “นางนาค-พระทอง” ความเชื่อนิทานเรื่องนาคกับพระทองทำให้เกิดเพลงสำคัญขึ้นมา 2 เพลง คือ “เพลงนางนาค” กับ “เพลงพระทอง”

“บทร้องนางนาค” พรรณนาความงามของนางนาคที่แต่งตัวปักปัน ทัดดอกไม้ประดับดอกจำปาสองหู และที่สำคัญคือห้องสไปสองบ่าสง่างามตามนิทานและตามประเพณีแต่งงานที่เข้าบ่าวจะต้องเกาะชายสไปเจ้าสาวเข้าหอ มีเนื้อความ ดังนี้

“เจ้าเอยนางนาค

เจ้าปักปันแก้ว

จำปาสองหูห้อย

ชมพู่ผ้าสไป

เจ้าคิดแต่เท่านั้นแล้ว

แล้วเจ้ามาแซมดอกไม้ไหว

สร้อยสังวาลแลมาลัย

เจ้าห้อยสองบ่าสง่างาม”

“บทร้องพระทอง” พรรณนาความหล่อเหลาของพระทอง

“พระทองเทพรังสรรค์	หล่อด้วยสุวรรณกำภู
เจ้างามบริบูรณ์ไม่มีคู่	โฉมครุขำร้อยชั่งเอ
พระทองเข้ารูปหล่อเหล่า	หนักเล่าได้ร้อยชั่ง
รัศมีนั้นงามอยู่เปล่งปลั่ง	ทั้งเมืองไม่มีเหมือนเอ

“บทร้องคู่พระทอง” นี้แหละพระทองกับนางนาคเสพสมัครสังวาสกันเรียบร้อยแล้ว ต่างรำลืออาลัยอาวรณ์สอดคล้องกับนิทานว่า

“พระทองเจ้าจะไป	น้องจะได้ใครมานอนเพื่อน
อันใจเจ้าดีไม่เหมือนกัน	เจ้าเพื่อนที่นอนของน้องเอ
เจ้าเอยเจ้าพี่	คอยอยู่จงดีกว่าจะมา
จะไปก็ไม่ช้า	จะปล้นมาเป็นเพื่อนนอนเอ
พระทองเจ้าจะไป	จะให้อะไรไฉนน้องชม
ขอแต่ผ้าลายที่ชายห่ม	จะชมต่างหน้าพระทองเอ

อพิสิทธิ์ ธีระจาวรธรรม (2538 : 26) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า นิทานเขมร เรื่อง “พระทอง-นางนาค” เชื่อว่าเป็นที่มาของเพลงพระทอง-นางนาค ในสมัยอยุธยาใช้ในการบรรเลงในพิธีแต่งงาน และต้องร้องเพลงพระทอง-นางนาค อย่างเดียว แต่มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์เพลงพระทองได้หายไป แต่เพลงนางนาคยังคงเล่นตามท้องถิ่น เพลงนางนาคเป็นเพลงที่มีความหมายต่อสังคมไทยมาก เพลงศักดิ์สิทธิ์ทุกชุดเวลาให้วิครู โขนละครจะต้องขึ้นต้นด้วยเพลงสาธุการทั้งหมด ไม่มีการยกเว้น ยกเว้นเพลงชุดทำขวัญไม่ต้องขึ้นด้วยเพลงสาธุการ แต่ต้องขึ้นต้นด้วยเพลงนางนาค เนื้อเพลงนางนาคกับพระทองที่คัดมานี้ เรียกกันว่า “เพลงมโหรี” ใช้บรรเลงขับกล่อมบำรุงบำเรอเจ้านายตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาสืบมาจนถึงยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้บรรเลงและขับร้องเป็นผู้หญิงเท่านั้น มีเครื่องดนตรีหลัก คือ กระจับปี่ ซอสามสาย ขลุ่ย โทน (กลอง) และกรับ มีภาพจิตรกรรมฝาผนังเป็นแบบแผนให้เห็นหลายแห่ง แต่ถ้าเก่าขึ้นไปถึงยุคทวารวดีก็มีผิมน้ำเต้า (สายเดี่ยว) คั้วย ดังภาพปรากฏเป็นหลักฐานพยานปูนปั้นที่คูบัว จังหวัดราชบุรี

9. พยานนาในพิธีบุญเข้ากรรม “บุญเข้ากรรม” ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ต้องอยู่กรรม จึงจะพ้นอาบัติ ญาติโยมผู้หวังบุญกุศลไปบริจาคทานรักษาศีลฟังธรรมเกี่ยวกับการเข้ากรรมของพระภิกษุ เรียกว่า “บุญเข้ากรรม” กำหนดเอาเดือนอ้ายเป็นเวลาทำ จะเป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมก็ได้

วันที่นิยมทำกันกำหนดเอาวันขึ้น 15 ค่ำ เพราะมีกำหนดทำในระหว่างเดือนอ้าย จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “บุญเดือนอ้าย” มูลเหตุแห่งการกระทำ ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วต้องเข้ากรรม ถ้าไม่เข้ากรรมถือว่าไม่บริสุทธิ์ แม้จะบำเพ็ญคุณงามความดีก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ ดังมีตัวอย่างเรื่องเล่าได้กล่าวไว้ว่า

“สมัยพระกัสสปะพุทธเจ้า มีพระภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งล่องเรือไปในแม่น้ำคงคา เขาเมื่อจับตะไคร้ เมื่อเรือแล่นไปโบตะไคร้ขาดท่านคิดว่าเป็นเรื่องเล็ก เวลาใกล้จะตายคิดจะแสดงอาบัติแต่หาพระภิกษุจะรับแสดงไม่มี แม้ท่านจะบำเพ็ญธรรมอยู่ในป่านานถึง 2 หมื่นปี ก็ไม่อาจบรรลุมรรคขั้นสูงได้เวลาตายไปแล้วได้เกิดเป็น “พญานาค” ชื่อเอรกดัดคงจะเป็นเพราะเหตุนี้ นักปราชญ์โบราณอิสานจึงได้จัดการเข้ากรรมไว้ให้เป็นประเพณี”

(พระมหาปริชา ปริญาโณ, 2530 : 58)

“อกุศลกรรม” บางอย่างที่บุคคลได้เคยกระทำมาแล้วเป็นเวลานาน และบุคคลนั้นก็ไม่ได้สนใจที่จะนึกถึง จนกระทั่งลืมไปแล้ว แต่ในขณะที่ใกล้จะตาย เกิดนึกขึ้นมาได้ถึงอกุศลกรรมของตนนั้นเป็นฉาก ๆ ไป แล้วอกุศลจิตก็เกิดขึ้นดังนั้นก็ดี หรือบุคคลที่มีใจหยาบช้าประกอบแต่อกุศลกรรมอยู่เนื่องนิจ ตลอดชีวิตไม่เคยคิดที่จะสร้างกุศลเลย ครั้นเมื่อเกิดเจ็บป่วยขึ้นมาทำให้รู้สึกตัวกลัวตายและมองหาที่พึ่ง คือ “บุญกุศล” แต่มองไม่เห็นเลย เห็นแต่บาปที่ตนทำไว้เป็นจำนวนมากมาย จนอกุศลจิตเกิดขึ้นดังนั้นก็ดี อกุศลจิตที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการระลึกถึงอกุศลกรรมความชั่วที่ตัวเคยกระทำเอาไว้เหล่านี้ เรียกว่า “อาสันนกรรมฝ่ายอกุศล” เพราะเป็นอกุศลที่ระลึกขึ้นได้ในขณะที่ใกล้จะตาย (พระเทพมุนี, 2527 : 137)

“พระภิกษุผู้เข้ากรรม” ต้องจัดแจงสถานที่ให้สะอาด ตั้งน้ำกินน้ำใช้ให้เพียงพอ ที่ที่จะเข้ากรรมทำเป็นกระท่อมเล็ก ๆ เล็กเอาวัดที่ไม่มีภิกษุมาก ไม่มีภิกษุสัญจรไปมา เมื่อถึงเวลาแล้ว ภิกษุผู้จะเข้ากรรมนั้นห่มผ้าเหลืองเข้าไปหาสงฆ์กราบพระเถระ แล้วกล่าวคำขอปริวาสกะสงฆ์ อยู่ปริวาสครบกำหนดแล้วของมานัด อยู่มานัดครบ 6 ราตรีแล้วขออัปทาน เมื่อสงฆ์ให้อัปทานแล้วถือว่าออกกรรมเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว สำหรับคฤหัสถ์ ในขณะที่พระภิกษุเข้ากรรมนั้นคอยรับใช้ท่านและถวายจตุปัจจัยไทยธรรม จนกว่าท่านจะออกจากกรรม เมื่อท่านออกจากกรรมแล้ว ก็จัดให้การฟังเทศน์ตลอดวัน การทำบุญแก่พระผู้ออกกรรมนี้ถือกันว่าได้บุญกุศลมาก

พระสงฆ์ทุก ๆ วัดมักจะอยู่ “ปริวาสกรรม” มิได้เว้นเลยสักปีเดียว ในระหว่างที่พระอยู่ปริวาสกรรมนี้ ราษฎรชาวบ้านพากันทำบุญให้ท่านแก่พระเป็นอันมาก ด้วยเข้าใจว่าได้บุญมาก การที่พระอยู่ในปริวาสกรรมนี้ เพื่อความประสงค์จะเปลื้องปลดอาบัติน้อยใหญ่ที่ได้ล่วงมาเป็น

ลำดับตั้งแต่ต้นปี แต่ที่จริงการอยู่ปรวิาสกรรมเป็นพุทธบัญญัติส่วนหนึ่งซึ่งทรงอนุญาตไว้แก่ภิกษุผู้
 ได้ล่วงครุกาบัติ คือ “สังฆาทิเสส” และมีกำหนดอายุของอาบัติสังฆาทิเสส อันภิกษุผู้ใดล่วงได้บอก
 เล่าแก่เพื่อนพรหมจรรย์ไว้ตามที่ตนรู้สึก มีกำหนดวันหรือเดือนปีอันแน่นอน แล้วจึงอยู่ปรวิาส
 กรรมกำหนดวันเดือนปีที่ได้ล่วง และขอสุทธิต่อคณะสงฆ์อันได้สวดอัฏฏกานโมทนาให้จึงจะพ้น
 จากครุกาบัติโทษ คือ สังฆาทิเสสได้ แม้จะถือว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วเมื่อใด และมีได้
 กำหนดวันคืนเดือนปี และจะอยู่ปรวิาสกรรมชั่ว 9 ราตรี แล้วก็เป็นผู้บริสุทธิ์ได้ เหมือนดังลัทธิตระ
 ภาคอิสาน ซึ่งได้นิยมในการอยู่ปรวิาสกรรมนั้นมิได้เลยเป็นอันขาด เพราะมิได้ทำให้ถูกต้องตาม
 พุทธบัญญัติ แต่พระสงฆ์ภาคอิสานนับถือว่า การอยู่ปรวิาสกรรมเป็นจารีตอันประเสริฐ ด้วยความ
 เข้าใจว่าเป็นเครื่องปลอญบาปน้อยใหญ่ที่พ้นได้ (ลัทธิตระนิยมต่าง ๆ เล่ม 1, 2515 : 22-
 24)

10. พญานาคในพิธีการบวช ประเพณีชาวพุทธ ซึ่งนับถือกันมาตั้งแต่โบราณกาลว่าครอบ
 ครว้ใจที่มีลูกชาย เมื่ออายุ 11-12 ขวบ ก็มักจะบวชเณรก่อน เพื่อให้เข้าไปศึกษาปริยัติธรรมตาม
 ประเพณีโบราณ บางที่อยู่ต่อไปจนถึงอายุ 20 ปี ก็จัดการบวชนาคเป็นพระให้ การบวชนี้จะบวช
 เณรหรือบวชพระ เขาเรียกว่า “บวชนาค” ทำไมจึงเรียกว่า “นาค” ผู้ที่เตรียมตัวบวชในพระพุทธ
 ศาสนาเรียกว่านาค คำว่านาคนี้มีประวัติเล่ามาว่า ครั้งสมัยพระพุทธองค์ในพระพุทธศาสนาร่วมกับ
 พระภิกษุ ตามปกติแม้พญานาคจะแปลงเป็นคน แต่เมื่อนอนหลับหรือเวลาที่มีอารมณ์ร้ายอารมณ์
 โกรธมักจะกลับเป็นร่างเดิมเสมอ ดังเรื่องต่อไปนี้

“อยู่มาวันหนึ่ง ในขณะที่พญานาคนอนหลับ มีพระภิกษุองค์หนึ่งไปเห็นเข้า จึงนำ
 ความไปกราบทูลพระพุทธองค์ พระพุทธองค์รับสั่งให้หาพญานาค ภิกษุนั้นจึงกราบทูล
 ตามความจริงว่า ตนเป็นพญานาค มีจิตใจเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงแปลงตน
 เป็นมนุษย์มาบวช พระพุทธองค์ดำริว่าสัตว์เดรัจฉานมิใช่วิสัยที่จะบวชในพระพุทธศาสนา จึง
 รับสั่งให้ภิกษุองค์นั้นออกจากเพศบรรพชิตกลับไปเป็นนาคคงเดิม แต่พญานาคมีจิตใจเลื่อมใส
 ในพระพุทธศาสนา มีความอาลัยจากรสพระธรรมยิ่งนัก จึงกราบทูลขอต่อพระพุทธองค์
 ว่า ถึงอยู่ต่อไปไม่ได้ ก็ขอเพียงแต่ฝากชื่อไว้ในพระพุทธศาสนา หากผู้ใดจะบวชแล้วก็ ขอให้
 เรียกว่า “นาค” ก่อนเสมอไป พระพุทธเจ้าทรงรับคำของพญานาค พญานาคก็กลับไปยัง
 ถิ่นฐานของตน ชื่อของนาคจึงถูกเรียกติดปากและเรียกผู้ที่บวชว่านาคตั้งแต่นั้น
 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นนิทานเล่ากันสืบมาเท่านั้น แต่คำว่า “นาค” แปลว่า “ผู้ประเสริฐ” “ผู้ไม่
 ทำความชั่ว” ดังนั้นผู้ที่บวชจะต้องไม่ประพฤดิชั่ว สละความกังวลทั้งปวงออกไปเสีย
 เพื่อความบริสุทธิ์ผุดผ่องในพระบวรพุทธศาสนา” (อาจารย์ทอง, เมฆพัตร, หมอหลวง,
 2515 : 108)

ส. พลายน้อย (2540 : 60) เขียนบทความเรื่อง “ความเชื่อเรื่องพญานาค” อธิบายปัญหาที่ยังโต้เถียงกันอยู่ว่า “พญานาค...มีจริงหรือ ?” พวกที่เชื่อว่ามีจริงก็อ้าง “พระไตรปิฎก” ว่ามีกล่าวถึงพญานาครวมแล้วได้ 1,024 ชนิด และพญานาคแปลงกายเป็นมนุษย์ชอบวชในพระพุทธศาสนา แต่ภายหลังถูกจับได้ พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประมุขภิกษุสงฆ์ในเหตุที่เป็นเค้ามูลนั้น และเป็นเหตุแรกเกิด ได้ทรงประทานพระพุทธโอวาทแก่นาคนั้นว่า

“พวกเจ้านาคมีความไม่จงกรมในพระธรรมวินัยนี้เป็นธรรมดา ไปเกิดเจ้านาคจงไปรักษาศูโบสถ์ในวันที่สิบสี่ที่สิบห้า และที่แปดแห่งปีขนั้นแหละ ด้วยวิธีนี้เจ้าจักพ้นจากกำเนิดนาคและจักกลับได้อัตภาพเป็นมนุษย์เร็วพลัน”

ครั้นนาคทั้งหลายได้ทราบว่า ตนมีความไม่จงกรมในพระธรรมวินัยนี้เป็นธรรมดา ก็เสียใจหลังน้ำตาส่งเสียงดังแล้วหลีกไป ผู้ศึกษามีความเชื่อเรื่องพญานาคอย่างลุ่มลึก แต่อย่างไรก็ตามก็ควรพิจารณาให้ถ่องแท้ว่าควรเชื่อเพราะเหตุใดและไม่ควรเชื่อเพราะเหตุใด ทางพระพุทธศาสนาแบ่งความเชื่อออกเป็น 2 อย่าง คือ ความเชื่อประกอบด้วยญาณคือความรู้ กับความเชื่อที่ไม่ประกอบด้วยญาณคือความไม่รู้ ความเชื่อที่ประกอบด้วยความรู้นั้นเป็นความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ในบุคคลที่ควรเชื่อด้วย ความรู้ที่ถูกต้องประกอบด้วยเหตุผลอันถูกต้อง ไม่ใช่เป็นความเชื่ออย่างมวงาย ส่วนความเชื่อที่ไม่ประกอบด้วยความรู้นั้น เป็นความเชื่อโดยไร้ปัญญาอันถูกต้อง ดังที่เรียกว่า หลับตาเชื่อ แม้จะเป็นความเท็จ เป็นสิ่งที่ผิด เชื่องมวงายไปไม่ลืมหาคือไม่ใช่ปัญญาพิจารณาให้รู้ถึงฐานะและฐานะทั้งหลาย ทางพระพุทธศาสนาต้องการให้เชื่อด้วยปัญญา ฉะนั้น การที่จะตอบว่าพญานาคมีจริงหรือไม่จึงตอบได้แต่เพียงว่า นาคในความหมายว่ารู ตามที่กล่าวมาข้างต้นเป็นความจริง และพญานาคในความหมายว่ารูที่มีขนาดใหญ่ก็อาจมีจริง แต่พญานาคในลักษณะที่เหมือนรูปเขียนรูปปั้นนั้นตอบไม่ได้ เพราะไม่เคยเห็น และเรื่องราวของพญานาคที่กล่าวมาข้างต้นนั้นก็เพียง “ความเชื่อ” ของคนในสมัยโบราณ จะประกอบด้วยญาณหรือไม่ประกอบด้วยญาณ ก็ต้องหาทางพิสูจน์ต่อไป และก่อนหน้าการอุปสมบทหนึ่งวันมักมีพิธีทำ “ขวัญนาค” เพื่อให้โอวาทสอนนาคให้รำลึกถึงพระคุณของบิดามารดาให้อดทนขยันหมั่นเพียรในกิจพระศาสนา ในบทสวดบัญญัติในพิธีอุปสมบทก็มีความตอนหนึ่งที่ถามผู้ที่จะอุปสมบทว่าเป็นมนุษย์ใช่หรือไม่ “มนุโส สอิ” ผู้อุปสมบทก็จะตอบว่าใช่ “อาม ภนุเต” ทั้งนี้เพราะมีในพระไตรปิฎกว่า “นาคแปลงตน” มาบวชในพระพุทธศาสนา และพระพุทธเจ้าห้ามมิให้บวช เนื่องจากว่ามีชาติกำเนิดเป็นดิรัจฉาน (พระไตรปิฎก ภาษาไทยฉบับหลวง, 2521 : 169-170)

พิธีบวชนาค ยังมีกร “ทำขวัญนาคด้วยเพลงนางนาค” คำว่า “ขวัญ” อย่างหนึ่งหมายถึงผมหรือขนที่ขึ้นเวียนเป็นก้อนหอย อย่างหนึ่งหมายเอาสิ่งที่ไม่มีความนิยมนกันว่ามีประจำชีวิตของคน

และสัตว์ตั้งแต่เกิดมา เราชอบเรียกคนและสิ่งของที่เรารักว่าขวัญ เช่น ลูกที่รัก เรียก “ลูกขวัญ” เมียที่รัก เรียก “เมียขวัญ” เป็นต้น ของที่นำมาให้ในเวลาทำขวัญ เรียก “ของขวัญ” เสาร์เรือนที่ตั้งลงหลุมก่อน เรียก “เสาะขวัญ” นานแรกก่อน เรียก “นาขวัญ” ข้าราชการเมือง เรียก “ข้าขวัญ” ไข่ปอกเรียก “ไข่ขวัญ” ผู้ทำขวัญ เรียก “หมอขวัญ” การทำพิธีเรียกขวัญ เรียก “สู่ขวัญ” คำสู่ขวัญ เรียก “สูตรขวัญ”

คนไทยกลุ่มต่าง ๆ ที่มีหลักแหล่งอยู่ทั้งในและนอกดินแดนประเทศไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ล้วนมีความเชื่อเหมือนกันมาช้านานแล้วว่า คนเรามีส่วนประกอบสำคัญ 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นตัวกับส่วนที่ไม่เป็นตัวคน

“ส่วนที่เป็นตัวคน” ได้ แก่ร่างกาย

“ส่วนที่ไม่เป็นตัวคน” ได้แก่ “ขวัญ” (เอกสารเก่าเรียกว่า “จวัน”) ซึ่งมีเพียงหน่วยเดียว แต่ฝังกระจายอยู่ทั่วทุกแห่งหรือทุกส่วนของร่างกายตั้งแต่เกิดมา เช่น ขวัญหัว ขวัญตา ขวัญมือ ขวัญแขน ขวัญขา ฯลฯ และมีความสำคัญมากเท่า ๆ กับส่วนที่เป็นตัวคนหรือร่างกาย ทั้งยังมีความเชื่อร่วมกันว่า ถ้าขวัญอยู่กับคู่กับร่างกาย เจ้าของขวัญจะมีความสุขสบาย แต่ถ้าขวัญออกจากร่างกายไป เจ้าของขวัญจะไม่เป็นปกติ อาจเจ็บไข้ได้ป่วยจนถึงตาย เมื่อใดก็ตามที่เจ้าของขวัญเจ็บป่วย แสดงว่าขวัญไม่ได้อยู่กับตัว ผู้ใหญ่ในครอบครัวจำเป็นต้องจัด “พิธีเรียกขวัญ” ให้กลับเข้าสู่ตัวเพื่อความเป็ยสิริมงคลและความอยู่ดีมีสุขของเจ้าของขวัญ “ขวัญ” ต่างจาก “วิญญาณ” เพราะคนไทยแต่ก่อนเชื่อว่า แม้เจ้าของขวัญจะตายไปแล้วก็ตาม แต่ขวัญยังมีอยู่ได้ และเมื่อคนตายได้ 7 วัน ขวัญของผู้ตายจะพยายามหาหนทางกลับเหย้าเรือนเดิมของตน ครั้นได้รับคติทางพุทธศาสนาแล้วความเชื่อก็ปรับเปลี่ยนไปว่าขวัญจะมีอยู่กับคนที่ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อคนตายไปแล้วก็ไม่มีความขวัญ แต่จะมีวิญญาณแทน ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับพิธีทางศาสนา สัตว์และสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและการทำมาหากินของคนล้วนมีขวัญ เช่น ขวัญวัว ขวัญควาย ขวัญเรือน ขวัญข้าว ขวัญเกวียน ขวัญขี้ผึ้ง ฯลฯ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2543 : 182)

คนไทยมีพิธีกรรมเกี่ยวกับขวัญ เรียกว่า “ทำขวัญ” หรือ “สู่ขวัญ” หรือ “เรียกขวัญ” ในทุกช่วงสำคัญของชีวิต ตั้งแต่เกิดจนถึงวาระสุดท้ายก่อนตาย เพื่อให้ผู้รับขวัญพ้นจากความวิตกกังวลหวาดกลัวหรือตกใจต่อเหตุการณ์เคราะห์ร้ายและต่อการเปลี่ยนแปลงสู่สภาพแวดล้อมใหม่ หรือเท่ากับสร้างความมั่นใจและความมั่นคงอันเป็นสิริมงคลแก่ผู้รับขวัญ “พิธีเรียกขวัญ” มีอุปกรณ์ที่สำคัญ คือ “บายศรี” ซึ่งทำในขันและมีพานรองรับอีกชั้นหนึ่ง มีดอกไม้ ข้าวต้ม ขนมกล้วย เทียน ฝ้ายผูกแขน แล้วจัดพานอีกใบหนึ่ง สำหรับใส่ผ้าฝืน หวี น้ำอบ น้ำหอม สร้อย แหวน ซึ่งเป็นเครื่องแต่งตัวของเจ้าของขวัญ อุปกรณ์เหล่านี้ เรียกว่า “พาขวัญ” (พระมหาปริชา ปริญญา

โณ, 2495 : 251) ผู้ประกอบพิธีจะเรียกขวัญด้วยบทสวดที่มีทำนองโบราณอันเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อเรียกขวัญจบแล้ว ผู้ข้อมือด้วยด้ายขวัญโดยผู้ข้อมือซ้าย (มัดมือซ้ายให้ขวัญมา มัดมือขวาให้ขวัญอยู่) ผู้ด้ายขวัญไว้ 3 วัน จึงเอาออก ดั่ง “คำเชิญขวัญ” ว่า

“ศรี ศรีสิทธิพระพร บวรแวนวิเศษ อเนกเดโช ชัยมังคละมหาสิริมังคเลศศาสต
เกทอาคม ขุนนุสมปุนแปงแล้ว ใหลูกแก้วออกกนเมือง ฤทธิเสียงทะรงแทน มื่อนี้แม่นมหา
คุณ ขุนแดนตาแดงแล้ว ใหลูกแก้วกึ่งลงมาเป็นราชาสืบสร้างเมื่อมิ่งกว้างนาครอง”

(พระมหาปริชา ปริญาโณ, 2495 : 252)

“ขวัญเจ้าตปลาเลาปลาหาให้ไปนาเอ็นนาเฮียกมาเยอขวัญเอย ขวัญหัวไปเข้าซวง
ถน่นังให้เอามาวันนี้ ขวัญหัวไปเข้าตั้งถนเถา ให้มาวันนี้ ขวัญหัวไปขึ้นโอง ถนเถาให้
เอามาวันนี้ ขวัญหัวไปขึ้น โองเจ้าถนหลวงให้เอามาวันนี้

(พระมหาปริชา ปริญาโณ, 2495 : 272)

สุจิตต์ วงษ์เทศ (2543 : 185-187) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า “พิธีทำขวัญนาคเกี่ยวข้องกับเพลงนางนาค” นี่เป็นพิธีกรรมเก่าแก่ที่สืบทอดประเพณีมีความเชื่อเกี่ยวกับนางนาคผู้เป็น “แม่” เพราะบททำขวัญนาคเกี่ยวข้องกับกำเนิดที่เริ่มปฏิสนธิในท้องแม่ “บวช” เป็นพิธีกรรมสำคัญของสังคมที่นับถือพระพุทธศาสนา เพราะคนคนหนึ่งจะเปลี่ยนสถานะจากคนธรรมดา ๆ ไปเป็นพระภิกษุที่ได้รับการเคารพนับถือกราบไหว้จากคนอื่น ๆ ที่ไม่ได้บวช ประเพณีบวชสมัยก่อนใช้เวลาอย่างน้อย 3 วัน คือ วันแรกทำขวัญ วันที่สองบวช วันที่สามฉลองพระ แต่ปัจจุบันเปลี่ยนไป บางรายทำขวัญตอนสายแล้วบวชตอนบ่ายวันเดียวกัน แต่บางรายไม่ทำขวัญ เมื่อโกนหัวก็แห่เข้าโบสถ์บวชเลยก็ได้ ตามประเพณีเก่า วันแรกทำขวัญนาคตอนกลางคืน เพราะพຽງนี้คือวันบวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา นับเป็นวันสำคัญ คำทำขวัญนาคบอกว่า “...พ่อนาคเอ๋ย วันพຽງนี้แล้วพ่อจะบรรพชาสิ้นมัวหมอง ทรงผ้ากาสาวพัศตร์ห่มครองเป็นภิกษุสงฆ์ นับเข้าเป็นญาติโดยตรงกับพระศาสนา อันหม่อมารร้ายนานาจงแผ่จ่าย...” ฉะนั้น วันนี้จึงต้องทำอะไรสักอย่างหนึ่ง เช่น ทำขวัญ ฯลฯ เพื่อให้ผู้จะบวชในวันพຽງนี้รำลึกถึง

สิ่งที่ควรให้ความสำคัญและควรแก่การรำลึกถึงก็คือความเป็นมนุษย์ “คำทำขวัญ” บอกว่า “...พ่อนาคเอ๋ย อันการที่จะได้เกิดเป็นมนุษย์นี้นับว่ายาก โดยเอนกจำนวนส่วนมากมักไปต่ำ ทั้งนี้ก็เป็นเพราะอดีตอกุศลกรรมนำส่ง ใหลงไปสู่อุบัติในอบายเหลือจะนับ นี่เป็นเพราะผลแห่งกุศลจึงได้กลับเกิดมาเป็นคน” แต่สิ่งที่ยังสำคัญอย่างยิ่งคือเป็นคนมีบุญ ได้พบพระพุทธศาสนา นับว่า “พ่อนาค” มีบุญมากจึงจะได้บวช ดังคำทำขวัญพรรณนาว่า “การที่จะได้พบพระพุทธศาสนาก็ยิ่งล้นยาก

แสนยาก แม้ครั้งพุทธกาลก็มีอยู่มากเดียดิษฐ์ จึงนับว่าพ่อนาคนี้พ่อมีบุญ ได้เป็นหน่อเนื้อพุทธางกูร อริยวงศ์ พ่อจึงมิได้ไปไหลหลงให้เนิ่นนาน” คนมีบุญ ที่จะได้บวชเป็นผู้ชายไม่ใช่ผู้หญิง แต่พื้นฐานทางสังคมของภูมิภาคอุษาคเนย์ให้ความสำคัญผู้หญิงสูงกว่าผู้ชาย เมื่อเป็นเช่นนี้สังคมจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนให้ขัดแย้งกัน นั่นก็คือยกย่อง “คนมีบุญ” นั่นแท้ที่จริงมีปฏิสนธิแล้วถือกำเนิดมาจากผู้หญิงผู้เป็นแม่นั่นเอง ถ้าพิจารณาอีกทางหนึ่ง ประเพณีทำขวัญนาคก็คือพิธีให้ความสำคัญแก่ผู้เป็นแม่ เพราะวันพรุ่งนี้เมื่อนาคเข้าโบสถ์แล้วแม่จะหมดหน้าที่ความสำคัญจะโอนไปอยู่ที่พ่อ ซึ่งเป็นผู้ชาย เห็นจาก “บทคุณมารดา”

ขั้นตอนพิธีทำขวัญนาคมีบททำขวัญพรรณนานาคมากมาย อาทิเช่น “บทกล่าวถึงชื่อพ่อนาค” “บทสั่งสอนนาค” “บทเชิญขวัญนาค” หมอขวัญจะพรรณนาเป็นขั้นเป็นตอนตามบทสูตรขวัญ เมื่อลำดับขั้นตอนเหล่านี้จบสิ้น จากนั้นก็เชิญขวัญ เบิกบายศรี แล้วทำพิธีเวียนเทียนด้วยการขับร้องและบรรเลงเพลงนางนาค ก็เป็นอันเสร็จพิธีทำขวัญนาคที่เน้นพระคุณแม่คือนางนาค หากท่านใดสนใจสามารถติดตามอ่านเพิ่มเติมจากหนังสือ “ประเพณีโบราณไทย” (อาจารย์ทอง, เมฆพัตร, หมอหลวง, 2515 : 97-137)

ชาวอีสานในชนบทในอดีตมักนิยมให้ลูกชายบวชตั้งแต่ยังเป็นเด็ก เรียกว่า “บวชเณร” เพื่อให้ได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียน หากความรู้ทางหนังสือจะได้เป็นคนมีสติปัญญาดี และเป็นคนดีเมื่อโตเป็นผู้ใหญ่ แต่ถ้ายังไม่มีโอกาสให้ลูกชายได้บวชก็มักจะมอบลูกชายของตนไปอยู่กับพระให้อยู่ปรนนิบัติรับใช้พระ เพื่อให้เคยชินกับวัดกับพระ การบวชเณรจะมีโอกาสบวชได้ตั้งแต่เด็กจนกระทั่งอายุย่างเข้า 20 ปี ก็จะได้บวชเป็นพระภิกษุ และที่สำคัญ คือ สังคมจะถือว่าชีวิตลูกผู้ชายจะต้องบวชเรียนก่อนจึงจะเป็นคนที่สมบูรณ์พร้อมที่จะรับผิดชอบครอบครัวได้ นั่นคือ ถ้ายังไม่บวชจะถือว่าเป็น “คนดิบ” เมื่อบวชแล้วจะเป็น “คนสุก” ความเชื่อนี้ถือมั่นกันโดยทั่วไป พ่อแม่ฝ่ายหญิงก็มักจะไมยอมให้แต่งงานกับคนที่ยังไม่บวชด้วย การบวชพระหรือการบวชเรียนนี้ ชาวอีสานยึดถือเป็นประเพณีกันอย่างเหนียวแน่นและมั่นคงตลอดมา ด้วยความเชื่อมั่นว่าถ้าใครมีลูกเป็นผู้ชายและตัวเองก็มีชีวิตอยู่จนถึงลูกชายได้บวชพระแล้ว จะได้บุญได้กุศลสูงมากเมื่อตายไปแล้วจะได้ขึ้นสวรรค์ เมื่อกำหนดวันที่จะบวชได้แน่นอนแล้ว จะนิยมให้คนที่บวชไปนอนอยู่วัดก่อนถึงวันบวชประมาณ 7-15 วัน เพื่อจะได้เคยชินกับการอยู่วัดและได้ท่องบทสวดมนต์ ตลอดจนขั้นตอนในพิธีบวชโดยมีพระอาวุโสหรือเจ้าอาวาสวัดนั้นเป็นผู้แนะนำสั่งสอน เวลาเข้าพิธีบวชจะได้ไม่ผิดพลาด ตลอดระยะเวลา 7-15 วันที่อยู่วัดจะเรียกคนนั้นว่า “นาค” ซึ่งเป็นความเชื่อตามพระสูตร (พระสูตรตันตปิฎก) ในพระพุทธศาสนา ระเบียบนี้ยังคงแต่งตัวตามปกติไม่โกนผม แต่จะโกนเมื่อถึงวันพิธีบวชหรือจะโกนผมก่อน 1 วัน ก็ได้ (กลุ่มนักพัฒนาอีสาน, 2527 : 32-33)

ในวันพิธีบวชจะมีชาวบ้านมาร่วมพิธีกันมาก พร้อมทั้งนำเครื่องใช้และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จำเป็นสำหรับชีวิตการเป็นพระมาช่วยงาน โดยนำมาตั้งรวม ๆ กันไว้ที่ศาลาการเปรียญ (หอแจก-สถานที่ชุมนุมชาวบ้านเมื่อเวลามีงานบุญ) ซึ่งชาวอีสานเรียกว่า “กองเม็ง” ส่วนมากเครื่องใช้ดังกล่าวก็จะเป็นจำพวกเครื่องอัฐบริวาร หรือเครื่องบริวาร 8 ตามที่มีกำหนดไว้ในพระวินัยของพระสงฆ์ แต่เนื่องมาจากชาวบ้านในอีสานมีการทอผ้ากันมากเกือบจะทุกหลังคาเรือนจึงนิยมนำเอา “หมอนขิด” มาร่วม “กองเม็ง” กันมากเป็นพิเศษ เรื่องหมอนขิดมักมีพญานาคเป็นผู้กำกับพฤติกรรมของสุภาพสตรีชาวอีสาน ดังมีรายละเอียดที่ผู้ศึกษาจะกล่าวในลำดับต่อไป “นาคในงานศิลปะหัตถกรรม”

11. พญานาคในตำราพรหมชาติ “การดูสมพงศ์นาคคู่” หากจะดูตำราสมพงศ์นาคคู่ว่า สามิภรรยาผู้นั้นอยู่กินร่วมกัน จะเป็นประการใด ถ้าผู้ชายให้นับขึ้นต้นปีชวดที่ศีรษะนาค ไปหางนาคฯ ถ้าผู้หญิง ให้นับปีชวดขึ้นต้นที่หางนาค กลับมาทางศีรษะนาค นับศูนย์ละปี ไปจนครบปีที่เกิด ถ้าตกที่นั่นตัวใด ให้ดูตามคำทำนาย ดังต่อไปนี้

“ถ้าชายหญิงตกที่ศีรษะนาคตัวเดียวกัน

ท่านให้ทำนายว่า ดีนกทั้งคู่จะอยู่ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันจนแก่เฒ่ามีความสุขกายสบายใจ ตลอดกาล

ถ้าชายหญิงตกที่ศีรษะนาคทั้ง 2 คน แต่ต่างกันคนละตัว

ท่านให้ทำนายว่า มักจะพลัดพรากจากกัน หรือจะเกิดการหย่าร้างกันขึ้น

ถ้าชายหญิงตกที่หางนาคทั้ง 2 คน และตัวเดียวกัน

ท่านทำนายว่า ดีนกแล จะมีความสุขความเจริญ มั่งมีเงินทอง และจะอยู่กินด้วยกันยืนนาน

ถ้าชายหญิงตกที่หางนาค แต่คนละตัว

ท่านให้ทำนายว่า จะเกิดมีปากเสียงกันเสมอ อาจถึงกับหย่าร้างกันได้

ถ้าชายหญิงตกที่กลางตัวนาค ตัวเดียวกันทั้ง 2 คน

ท่านให้ทำนายว่า จะมั่งมีทรัพย์สินเงินทองมากมาย และจะอยู่กินรักใคร่กันอย่างมีความสุข

ถ้าชายหญิงตกที่กลางตัวนาค แต่คนละตัวกัน

ท่านให้ทำนายว่า จะอยู่กินกันไม่ยัด จะต้องพลัดพรากจากกัน

ถ้าชายหญิงตกที่หัวนาคคนหนึ่ง ตกที่หางนาคคนหนึ่ง ในนาคตัวเดียวกันนั้น

ท่านให้ทำนายว่า ทุกข์สุขพอประมาณ มีกินมีใช้พอสมควร

ถ้าชายหญิงตกที่กลางตัวนาค ในจุดเดียวกันทั้ง 2 คน

ท่านให้ทำนายว่า ทั้งคู่จะมีแต่ความลำบาก เดือดร้อนอยู่เสมอ และจะไม่เจริญก้าวหน้าเท่าที่ควร หากความสุขได้ยาก”

อนึ่ง ถ้าชายหญิงตรวจดูแล้ว ปรากฏว่า ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งตกอยู่ที่จุดใดก็ตาม เมื่อโยงออกมา และมาบรรจบกันพอดีที่ได้ท้องนาคข้างล่างจุดเดียวกันทั้งสองฝ่าย ที่โกศทรัพย์ มีคำทำนายดังต่อไปนี้

“ถ้าตกที่เงิน	ทำนายว่า	ดี
ถ้าตกที่ทอง	ทำนายว่า	ดีมาก
ถ้าตกที่กรวด	ทำนายว่า	จะขัดสน
ถ้าตกที่ทราย	ทำนายว่า	จะยากจน”

(พระมหाराชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ, บาง เสมเสริมสุข, อุดมคติ วิริยะบูรณะ, 2511 : 272)

นอกจากนี้ยังมีเรื่อง “เศษสมพงษ์นาค” การดูเศษสมพงษ์นาค ให้นับปีชวดเป็นปีแรกทั้งชายและหญิง ถ้าผู้ชายให้นับจากทางหัวนาคไปทางหางนาคนับปีละจุด ถ้าผู้หญิงให้นับจากหางนาคไปทางหัวนาคปีละจุด เมื่อนับถึงปีที่ประสงค์แล้วให้ตรวจดูว่า ชายยังเหลืออีกกี่จุดถึงจะถึงหางนาค หญิงยังเหลืออีกกี่จุดถึงจะถึงหัวนาค แล้วจึงเอาจุดที่เหลือนั้นมาบวกรวมกันทั้งชายและหญิง เมื่อได้เท่าไรแล้วจึงเอา 3 คูณ เอา 7 หาร เมื่อเหลือเศษเท่าใด ฟังดูตามเศษ ดังนี้

“เศษ 1	ทั้งชายและหญิง	จะมีทรัพย์สินเงินทองมาก และอยู่ด้วยกันผาสุกดี
เศษ 2	ฝ่ายชาย	มักจะตายก่อน
เศษ 3	ฝ่ายหญิง	มักจะตายก่อน

เศษ 4	ทั้งชายและหญิง	จะเจ็บไข้ได้ป่วยอยู่เสมอ
เศษ 5	ทั้งชายและหญิง	จะร่ำรวยและมีความสุขดี
เศษ 6	ทั้งชายและหญิง	จะมั่งมีเงินทองและอยู่เย็นเป็นสุข
เศษ 7 (เศษ 0)	ทั้งชายและหญิง	จะหาเงินทองได้ยาก และจะเดือดร้อน”

(พระมหाराชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ, บาง เสมเสริมสุข, อุระกินทร์ วิริยะบูรณะ, 2511 : 273)

“สมพงศ์วันเกิดทั้ง 7 วัน”

อาทิตย์	นามกรุทท้าว	ปักข์
จันทร์	นามพยัคฆ์	เบียนเนื้อ
อังคาร	นามราชสีห์	สิงหเรศ
พุธ	สุนัขเขี้ยว	ชาตินั้นเป็นนาม
พฤหัสบดี	มุสิกะ	นามหนู
ศุกร์	อชชนะนามสุ	แพะซี่
เสาร์	อิสระเอกลง	นามนาค
อสุรินทร์ท่านชี้	คชเขี้ยว	นามแกลง”

คือ “ความสมพงศ์” ของวันระหว่างเนื้อคู่ของเรา นอกจากนี้ยังมีคำโคลงสมพงศ์ในการอธิบายถึงความเป็นไปของชีวิตว่าจะดีหรือไม่ดี ขึ้นอยู่กับความสมพงศ์ของวันระหว่างหญิงชายคู่ใด ดังคำทำนายที่พรรณนาต่อไปนี้ (ผู้ศึกษาได้คัดมาเป็นตัวอย่างบางตอนเท่านั้น)

“กลอนนาคสมพงศ์”

“ครุฑนาคชกชอบชู้	สามัคคี
บยัด วัน เดือน ปี	ก่อสร้าง
ทรัพย์สินสิ่งใด	ดูระดาบ
คือชะ โยคศาสตร์อ้าง	ออกให้เห็นคุณ”

(พระมหाराชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ, บาง เสมเสริมสุข, อุระกินทร์ วิริยะบูรณะ, 2511 : 274)

นอกจากนี้ “ทศตัวเพ็ง” ตัวเพ็ง คือตัวที่นับอายุไปตก ถ้าตกตัวไหนเรียนว่าตกตัวเพ็ง จะดีหรือไม่แล้วแต่สัตว์ที่เราพึ่งถ้าไปพึ่งสัตว์ที่เป็นศัตรูกัน ทายว่าไม่ดี “ตัวเพ็งนั้นมีโสก” ดังนี้

“ตัวเพ็งนั้นมีโสก”

“โสกตัวเพ็ง	ครุฑนุ	พัพพูอา
สีหาทัก	พยัคฆ์หอ	นาโคปัจ
มุสิกักพา	กฤษณาอู	อุสุภอิ”

“กลอนตัวเพ็ง”

“ครุฑก็เนาอยู่ยั้งหนแห่งบูรพา	อาคเนย์แมวอยู่เพื่อแฝงฝัน
ทักษิณก็ราชสีห์แห่นแห่	บักเค้าม้วนั่งเฝ้าหรรดี
ปัจฉิมนาคเกี่ยวพันดร	พายัพกำโคจรหนุอยู่
อุครซ่างพลายสารล้านเถื่อน	เถื่อน ๆ จัวแมงจ้องกินหญ้าฝ้ายอีสาน”

“ความหมายโสกและกลอน” มีดังนี้

“ครุฑอยู่ที่ศบูรพา	แมวอยู่ที่ศอาคเนย์	ราชสีห์อยู่ที่ศทักษิณ
เสืออยู่ที่ศหรรดี	นาคอยู่ที่ศปัจฉิม	หนุอยู่ที่ศพายัพ
ซ่างอยู่ที่ศอุคร	จิวอยู่ที่ศอีสาน”	

(พระมหาปริชา ปริญาโน, 2530 : 427-428)

ถ้าอยากจะทำทราบว่าปีนี้จะ “โชคดี” หรือไม่ ผู้ชายให้นับปีหนึ่งลงที่เสือเวียนไปหานาค ผู้หญิงนับปีหนึ่งลงที่จิวเวียนไปหาครุฑ อายุตกตรงไหน ให้ทายตามนั้น ถ้าตกสัตว์ใหญ่จะมีอำนาจวาสนา มีข่าวของเงินทอง ถ้าตกสัตว์เล็ก ถึงจะได้ลาภก็ได้ด้วยยากลำบาก ดังพบว่า ความเชื่อของคนไทย คนอีสาน เกี่ยวกับหนุ่มสาวที่จะแต่งงานกัน มักจะดู “นาคสมพงษ์” ถ้าดวงชะตาของทั้งคู่ตกอยู่นาคตัวเดียวกันชีวิตสมรสก็จะราบรื่น ดังเช่น ในแบบเรียนประถมศึกษา ก. กา หัดอ่านได้ กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

“คูหมอบางคน คูผิดเขาบ่น ลากซ่างหมอเสีย คูหางนาคนั้น สองตัวเกี่ยวกันคูผัวคูเมีย ปีเดือนต่างตัว กลัวอย่าร้างเสีย มิพัวก็เมีย ล้มตายหน่ายหนี ปีผัวอยู่หาง ปีเมียอยู่คางคางแข็งสันที ข่มเหงผัวนั้ ผัวรักหน่ายหนี โคตรซ่างสามิ ยับด้วยคารม” (ประถม ก. กา หัดอ่าน, 2513 : 89)

นอกจากนี้แล้ว ยังมี “ตำราสมพงศ์นาคฐู” ถ้าหญิงชายคู่ใด จะสมสู่อยู่กินหลับนอนด้วยกัน ให้มีความสุขความเจริญ ท่านให้ตรวจดูตามตำราสมพงศ์นาคฐูนี้ วิธีดูก็คล้ายคลึงกับนาคสมพงศ์ ดังนี้

- หญิง ให้นับปีชวดขึ้นต้นที่หัวนาค คือ หมายเลข 1 เรียงลำดับไปจนถึงปีที่เกิด เมื่อตกละดับตัวใด ก็ให้ทำเครื่องหมายเอาไว้
- ชาย ให้นับปีชวดขึ้นต้นที่หางนาค คือ หมายเลข 18 นับตามลำดับไปจนถึงปีที่เกิด แล้วให้หมายเอาไว้ จะตกตัวเดียวกันหรือตกต่างกัน ก็ให้ทายตามคำพยากรณ์นั้น ๆ ดังนี้

“ถ้าฝ่ายชายตกอยู่นาคตัวผู้จะเป็นหมายเลขใดก็ตาม และฝ่ายหญิงตกอยู่ที่นาคตัวเมีย จะเป็นหมายเลขตัวใดก็ตาม ทายว่า จะมีทรัพย์สินและเงินทองอุดมสมบูรณ์และจะมีชื่อเสียงเกียรติยศไปตลอดกาลนาน

หญิงชายคู่ใด ตกอยู่ที่นาคตัวเดียวกัน จะเป็นนาคตัวใดก็ตาม ทายว่า จะมีเจริญรุ่งเรืองไปด้วยชื่อเสียงเกียรติยศ

หญิงชายคู่ใด โดยกลับกำเนิดกัน โดยฝ่ายชายไปตกอยู่ที่นาคตัวเมีย และหญิงไปตกอยู่ที่นาคตัวผู้ จะเป็นหมายเลขใด ๆ ก็ตาม ทายว่า อยู่ด้วยกันพอประมาณ จะมีความอุดมสมบูรณ์พอประมาณ และแสดงว่าฝ่ายหญิงมักมีอำนาจเหนือกว่าชาย ฝ่ายชายมักจะเป็นผู้ตาม หรือมักจะกลัวภรรยา

ถ้าฝ่ายหญิงตกอยู่ที่นาคฐู จะเป็นหมายเลขใดก็ตาม และฝ่ายชายตกอยู่นาคตัวเมีย ทายว่า เมียมักจะมีฐู หรือมักจะแยกทางกัน มีอยู่ร่วมกันตลอดไป

ถ้าฝ่ายชายตกอยู่ที่นาคฐู และฝ่ายหญิงตกอยู่ที่นาคตัวผู้ ทายว่า มักเกิดการทะเลาะวิวาทกัน ด้วยเรื่องการหึงหวงอยู่เนื่อง ๆ เหตุที่เกิด มักจะเป็นฝ่ายชายทำให้เกิดอยู่เสมอ ถ้าหญิงตกอยู่ที่นาคตัวเมีย มักจะมีความเดือดเนื้อร้อนใจ ในเรื่องสามีของตน มีภรรยาหลายคน

หญิงชายคู่ใด ตกอยู่ที่นาคต่างตัวกัน จะเป็นนาคผัวกับนาคชู้ จะเป็นฝ่ายใดก็ตาม
ตัวไหนก็ตาม และจะเป็นตัวเลขใดก็ตาม
ทายว่า หญิงชายคู่ไหน มักจะไม่มีความสุข ไม่มีความสุขสมบูรณ์ ในเวลาที่อยู่ร่วมกัน
เลย มักจะมีการอวดดี แข่งดีกันอยู่เสมอ ไม่มีควมสามัคคีและลงรอยกันได้เลย”

(พระมหाराชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ, บาง เสมเสริมสุข, อุดระคินทร์ วิริยะบูรณะ, 2511 : 281)

กรกมล สีขาว (2544 : 49) ได้อธิบายว่า ด้านความเชื่อทางโหราศาสตร์ “พญานาค” ถูกนำ
มาใช้เป็นเครื่องมือในการคู่สมพวงษ์ระหว่างหญิงและชาย โดยให้ศัรษะพญานาคเป็นจุดเริ่มต้น
ของผู้ชาย และให้หางของพญานาคเป็นจุดเริ่มต้นของฝ่ายหญิง ใช้ตัวพญานาคเป็นแกนกลางของ
การเดินทาง ซึ่งเทียบได้กับบรรทัดฐานของการแต่งงาน และการตั้งที่อยู่อาศัยตามค่านิยมของ
สังคมไทย คือ การใช้ศัรษะพญานาคเป็นจุดเริ่มต้นของเพศชาย ก็คือสัญลักษณ์ของธรรมเนียมไทย
โบราณที่ฝ่ายชายจะต้องเป็นฝ่ายไปสู่ขอและแต่งงานอยู่กินที่บ้านหญิงสาว เป็นผู้นำครอบครัว
ส่วนการใช้หางของพญานาคเป็นจุดเริ่มต้นของฝ่ายหญิงก็เป็นสัญลักษณ์ของธรรมเนียมโบราณ
เช่นกันว่าฝ่ายหญิงเป็นฝ่ายที่ไม่ต้องเดินทางไปหาฝ่ายชาย และเมื่อแต่งงานอยู่กินกันแล้วก็จะเป็นผู้
ติดตามฝ่ายชาย หรือเป็นช่างเท้าหลังนั่นเอง

ความหมายของพญานาคใน “ตำราพรหมชาติ” และ “ฮิตสิบสองคลองสิบสี่” เป็นบทรวม
ความรู้พื้นถิ่นของสังคมลาวเป็นที่เคารพและยอมรับโดยทั่วไป เป็นการประสมประสานความรู้
ดั้งเดิมกับพราหมณ์ แต่ถือเป็นตำรานอกระบบความรู้ของพุทธศาสนา เนื่องจากมีระบบนับเวลา
ปะปนกับระหว่างแบบไทยและแบบเขมร และไม่มีพิธีกรรมทางพุทธเข้ามาเกี่ยวข้อง ตำราพรหม
ชาติเป็นบทกำกับพฤติกรรมสังคมของมนุษย์ให้คงอยู่ในกรอบพื้นที่และเวลา เพื่อบรรลุการครอบ
ครองหรือผลตอบแทนจากการกระทำคือพลังอำนาจด้านดีหรือด้านร้าย ฉะนั้น การประพฤติเชิงพิธี
กรรมและพิธีการของมนุษย์ในวงจรกาลเทศะและวงจรชีวิต ได้แก่ การสวดขวัญ การเพาะปลูก
การเดินทาง การทำนายตามราศี การปลูกเรือน การเลือกคู่ เป็นต้น ตำราพรหมชาติเป็นเสมือนเข็ม
ทิศชี้นำชีวิตของผู้คนในสังคมลุ่มน้ำโขง โดยมีมุ่งหมายให้มนุษย์เลือกเฟ้นเวลาและพื้นที่ที่เหมาะสม
แก่ตน และได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของนาคที่อยู่เหนือการสร้างสังคมในโลกสามัญยังคงมีอิทธิพล
ต่อมนุษย์ โดยรวมสรุปได้ว่า นาคเป็นความรู้ที่เป็นระเบียบแบบแผนพฤติกรรมของมนุษย์ที่สำคัญ
ในการเลือกคู่ครอง และการปลูกบ้านสร้างเรือน โดยแนวความคิดเรื่องนาคนี้มีบทบาทโดดเด่นต่อ
สถาบันครอบครัวในโครงสร้างสังคม โดยเฉพาะบ้านเพราะบ้านเป็นความต้องการของสังคมด้วย
ถือเป็นศูนย์กลางของสังคมมนุษย์ที่มีความสำคัญในสถาบันครอบครัวและความเชื่อ โดยมองจาก
เงื่อนไขในการกำเนิดบ้านและความสำคัญของบ้าน สังคมลาวจะสร้างบ้านขึ้นเมื่อเกิดโครงสร้างคู่
และการกำเนิดสมาชิกใหม่ในครอบครัว โดยจะให้ความสำคัญแก่ผู้หญิงคือน้องสาวแต่งงาน และ

ในท้ายที่สุดบ้านกลายเป็นมรดกของลูกสาวคนสุดท้องหรือสุดท้ายที่แต่งงาน และพื้นที่ในการสร้างเรือนนั้นอยู่ในอาณาเขตของสายตระกูลฝ่ายหญิง ในประเด็นนอกเหนือการรวมคู่ตรงข้ามเป็นหนึ่งเดียวของบ้าน ก็คือ รากฐานของบ้านต้องได้รับการกระทำภายใต้กฎระเบียบของนาเคเดือน ที่เป็นจุดเชื่อมต่อของพฤติกรรมความคิดและพฤติกรรมการกระทำ ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติ เพราะการขุดดินฝังเสาเรือน การกระทำทางสังคมต่อกำพันระหว่างนาคกับมนุษย์นั้น ได้รับการประพฤติกปฏิบัติผ่านกระบวนการทางสังคมในการสร้างบ้าน และในอีกขั้วความหมายหนึ่งคือ ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างคู่ของนาค ค่านิยมของสถาบันครอบครัวที่สร้างอุดมคติการเป็นมนุษย์ผู้สมบูรณ์หรือคนสมบูรณ์ คือคู่ชายหญิงที่มีสถานะเป็นสามีภรรยาที่ยังมีชีวิตอยู่ร่วมกัน จะได้รับอภิสิทธิ์และอำนาจพิเศษทางสังคมซึ่งต้องปฏิบัติผ่านการแต่งงาน ด้วยการจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันครอบครัวกับสถาบันความเชื่อ ได้สร้างพันธะระหว่างโครงสร้างคู่กับรูปร่างวัตถุทางวัฒนธรรม โดยผูกพันกับเงื่อนไขโครงสร้างคู่ต่าง ๆ ของธรรมชาติและมนุษย์ รูปธรรมทางสังคมที่เกิดขึ้นจากโครงสร้างคู่ของมนุษย์คือบ้าน ที่รากของมันเป็นนาคหรือตั้งอยู่บนบ้านของนาคด้วยการสรรค์สร้างการกระทำของมนุษย์ต่อธรรมชาติ ได้ผลิตพฤติกรรมที่มนุษย์กระทำต่อดินที่มีพฤติกรรมของนาคกำกับอยู่ เน้นให้เห็นการเคารพพื้นดิน (ชนิดา ตั้งถาวรสิริกุล, 2541 : 71-72)

12. พญานาคในวันพิธีสงกรานต์ วันที่ 13 เมษายนของทุกปี เป็น “วันสงกรานต์” รุ่งขึ้นวันที่ 14 เป็นวันเนา วันที่ 15 เป็นวันเถลิงศกขึ้นจุลศักราชใหม่ เป็นประเพณีทำบุญส่งท้ายปีเก่าต้อนรับปีใหม่ซึ่งถือว่าเป็นเทศกาลนักษัตฤกษ์ที่สำคัญที่สุดเทศกาลหนึ่ง คิดคำนวณวันเดือนปีทางสุริยคติซึ่งประเทศในแถบสุวรรณภูมิเฉลิมฉลองเทศกาลนี้แทบจะตรงกันทีเดียว เรื่องการกำหนดปีนี้ถือเป็นความรู้สั่งสมมาแต่ครั้งโบราณกาลจากการสังเกตพินิจพิจารณาการเดินทางในจักรราศีของดวงอาทิตย์ แสดงให้เห็นถึงความรู้ความสามารถในวิชาคำนวณอีกด้วย จะมีการกำหนดเอาวันที่ 13-15 เมษายนของปีตามปฏิทินเป็นหลัก ดังมีคำกล่าวว่

นิราศเดือน

“ไอ้ฤดูเดือนห้าหน้าคิมหันต์	พวกมนุษย์สุขสนุกครัน
ได้คู่กันพิศวงเมื่อสงกรานต์	ทั้งคู่ดีใจใส่อังคาส
อภิวาทพุทธรูปในวิหาร	ล้วนแต่งตัวทั่วกันสงกรานต์
คู่สะคราญเพชรพริ้งทั้งหญิงชาย	ที่เฒ่าแก่แม่หม้ายไม่มีใครเที่ยว
สู้อดเปรี้ยวกินหวานลูกหลานหลาย	ที่กำดัดขัดสีสวายทั้งกาย
เที่ยวถวายน้ำหอมน้อมศรัทธา	บ้างก็มีที่สวาทมาตร์พระสงฆ์
ต่างงานงมีกำดัดขัดศึกษา	ได้แต่เพียงดูกันจ้านัญญา
นาน ๆ มากลับไปแล้วใจตรอม	ล้วนแต่งตัวเต็มงามทราวมสวาท

ใส่ตีนาคฟุ้งเฟื่องด้วยเครื่องหอม	สงกรานต์ที่ตรุษที่ไม่มีมอม
ประดับพร้อมแหวนเพชรเม็ดมุกดา	มีเท่าไรใส่เท่านั้นฉันผู้หญิง
ดูเพชรพริ้งเพราะเอกเหมือนเมขลา	รามสุรย์เดินดินสิ้นสักดา
เที่ยวไล่คว่ำบางทีก็มีเชิง	บ้างเล่นเนื้อเล่นตัวจนมัวมีด”

(สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2502 : 37-38)

ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยเรามีการทำบุญขึ้นโรงใน “พิธีสงกรานต์” ซึ่งถือว่าเป็นการฉลองการขึ้นปีใหม่ของไทย เพราะสมัยก่อนไทยเราถือว่าวันขึ้นปีใหม่ตรงกับ “วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 5” และในรายการประกาศปฏิทินในปีใหม่แต่ละปีนั้นจะมีการบอกเกณฑ์พิรุณศาสตร์ไว้ด้วย ดังมีข้อความตอนหนึ่งในพระราชพิธีสิบสองเดือนว่า “เมื่อว่าด้วยสงกรานต์สามอย่างแล้ว จึงบอกเกณฑ์พิรุณศาสตร์ คือ ฝนจะตกมากน้อยเท่าใดตามปีอย่างหนึ่ง” เกณฑ์พิรุณศาสตร์นั้นเป็นการคิดคำนวณว่าปีใดจะมีฝนมากน้อยเท่าใด โดยพิจารณาจากจำนวนนาฬิกาให้น้ำในแต่ละปี ถ้าปีใดมีนาฬิกาให้น้ำหลายตัวปีนั้นก็จะมีฝนตกมาก แต่ถ้าหากปีใดนาฬิกาให้น้ำน้อยฝนก็จะตกน้อย การคิดคำนวณจำนวนนาฬิกาให้น้ำมีวิธีคิดดังนี้

เรื่อง “นาฬิกา” ให้น้ำเป็นเรื่องที่ชาวนาในสมัยโบราณสนใจกันมาก เพราะน้ำมีความสำคัญต่อการทำนา ถ้าฝนไม่ตกน้ำไม่มีก็ทำนาไม่ได้ แต่ถ้าฝนตกมากไปน้ำท่วมนามากข้าวก็เสียหาย ฉะนั้นเมื่อประกาศสงกรานต์จึงต้องแจ้งเรื่องนาฬิกาให้น้ำด้วย ตามแบบโบราณกำหนดไว้ชัดเจนว่าปีใดนาฬิกาให้น้ำกี่ตัว และปีนั้นน้ำจะมากจะน้อย ดีหรือไม่ดีอย่างไร ดังที่ได้อธิบายข้างต้นนี้แล้ว การที่ชาวบ้านชาวเมืองโดยเฉพาะชาวนา ต้องการรู้ชื่อนางสงกรานต์ รู้วันเนา วันเถลิงศก และ “นาฬิกา” ให้น้ำก็เพื่อจะได้ทราบถึงคำทำนายว่าในปีนั้น น้ำจะน้อยจะมาก ข้าวปลาอาหารจะดีหรือไม่ดีอย่างไร เป็นความเชื่อที่ยึดถือมาแต่โบราณ แต่ในปัจจุบันดินฟ้าอากาศฤดูกาลเปลี่ยนไป คำทำนายหรือพยากรณ์ดังกล่าวอาจไม่ถูกต้อง

“ให้ตั้งวันอธิบดีลงแล้วเอา 5 คูณ เอา 3 บวก เอา 7 หาร มีเศษเท่าใดเป็นจำนวนนาฬิกาให้น้ำ”

ตัวอย่างเช่น พ.ศ. 2492 วันเสาร์เป็นวันอธิบดีเอา 7 ตั้ง เอา 5 คูณได้ 35 เอา 3 บวกได้ 38 เอา 7 หารเหลือเศษ 3 ทำนายว่า พ.ศ. 2505 มีนาฬิกาให้น้ำถึง 5 ตัว (สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2505 : 508)

ในประกาศสงกรานต์ทุกปีจะต้องมีบอกว่าวันใดเป็นวันธงชัย วันอธิบดี วันอุบาทว์ วันโลกาวินาศ และวันอธิบดีฝน และจะมีนาฬิกาให้น้ำกี่ตัว ในวันที่ 4 วันแรก คือ วันธงชัย วันอธิบดี วัน

อุบาทว์ และวันโลกาวินาศ จะขาดไม่ได้เพราะประชาชนทุกคนยังต้องการอยู่ ปัจจุบันนี้ก็ยังมีความต้องการ ใครจะทำการอะไรที่ถือว่าเป็นมงคล จะต้องเลือกวันที่เป็นวันธงชัยและวันอธิบดี ถ้าไม่เลือกหรือไม่ถือ วันงานไปถูกวันอุบาทว์หรือวันโลกาวินาศเข้าก็รู้สึกไม่สบายใจ และทำอะไรไม่เจริญรุ่งเรืองค้าขายไม่ขึ้น ประหนึ่งว่า ความเชื่อในฤกษ์ยามได้อยู่ในสายเลือดของคนไทยอย่างเหนียวแน่นทีเดียว ดังตัวอย่างต่อไปนี้

“พ.ศ. 2492	วันอธิบดี	เสาร์
	วันธงชัย	จันทร์
	วันอุบาทว์	อาทิตย์
	วันโลกาวินาศ	จันทร์
	วันอธิบดีฝน	พฤหัสบดี
	นาคให้น้ำ	3 ตัว

(เสฐียร โกเศศ, 2506 : 41)

จะเห็นได้ว่า “วันอธิบดี” “วันโลกาวินาศ” และ “วันอธิบดีฝน” มีวันเรียงกันเป็นลำดับตั้งแต่วันอาทิตย์ ถึงวันเสาร์ ตามปีที่ถัดไปดังความหมุนของเครื่องจักร เช่น พ.ศ. 2492 วันเสาร์เป็นวันอธิบดี ปีถัดไปก็เป็นวันอาทิตย์ พอถึงวันศุกร์ครบ 7 วัน ก็ขึ้นต้นเป็นวันเสาร์ใหม่ ส่วนวันโลกาวินาศและวันอธิบดีฝน ก็เป็นทำนองเดียวกันจะหล่อมวันกันกับวันอธิบดี ระยะ 2 วันและ 5 วัน คือ วันเสาร์เป็นวันอธิบดี วันจันทร์เป็นวันโลกาวินาศ และวันพฤหัสบดีเป็นวันอธิบดีฝน ส่วน “วันธงชัย” “วันอุบาทว์” และ “จำนวนนาคให้น้ำ” ไม่เรียงลำดับวันและตัวเลข แต่กระนั้นก็มีชุดของมันเป็นจำนวน 7 เมื่อครบ 7 ปี แล้วก็ตั้งต้นไปใหม่ และหล่อมล้ากันในระหว่างวันต่อวัน เป็นจำนวน 3 และ 4 สลับกันเรื่อยไป เช่น ถ้าวันธงชัยหรือวันอุบาทว์เป็นวันจันทร์ ปีถัดไปก็เป็นวันพฤหัสบดี วันอาทิตย์และวันพุธสลับกันไป และเมื่อเทียบกับวันอธิบดีแล้วก็มิวันต่อกันในชุดหล่อมสลับกันไป เป็นระยะ 2 2 5 ตลอดจนจำนวนนาคให้น้ำ (เสฐียร โกเศศ, 2506 : 44-45)

วันอธิบดี วิธีหาวันอธิบดีของปีใดปีหนึ่งก็ตาม ให้ตั้ง พ.ศ. นั้น ๆ ลง เอา 7 ทหาร เหลือเศษเท่าไร เป็นวันอธิบดี เช่น พ.ศ. 2505 เอา 7 ทหาร เหลือเศษ 6 ก็ทำนายได้ว่าวันศุกร์เป็นวันอธิบดี การนับวันตามทางโหราศาสตร์นับได้ดังนี้ คือ

1. วันอาทิตย์	2. วันจันทร์	3. วันอังคาร	4. วันพุธ
5. วันพฤหัสบดี	6. วันศุกร์	7. วันเสาร์	

(สมพงษ์ เกรียงไกรเพ็ชร, 2509 : 506)

วันธงชัย เมื่อทราบวันอธิบดีแล้วจะหาวันอื่นต่อไปได้โดยง่าย เช่น จะหาวันธงชัยให้เอาวันอธิบดีที่คิดได้แล้วตั้ง คุณด้วย 3 บวกด้วย 2 หารด้วย 7 เป็นเศษเท่าใดเป็นวันธงชัย ดังตัวอย่าง เช่น พ.ศ. 2505 วันศุกร์ วันอธิบดี เอา 6 ตั้ง คุณด้วย 3 ได้ 18 บวกด้วย 2 เป็น 20 หารด้วย 7 เหลือเศษ 6 ทำนายว่าวันศุกร์เป็นวันธงชัย

(สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2509 : 507)

วันอุบาทว์ ให้ตั้งวันอธิบดีลงเช่นเดียวกัน แล้วคุณด้วย 3 บวกด้วย 1 เอา 7 หาร เหลือเศษเท่าไรเป็นวันอุบาทว์ ตัวอย่าง พ.ศ. 2505 วันศุกร์เป็นวันอธิบดี เอา 6 ตั้ง คุณด้วย 3 ได้ 18 บวกด้วย 1 ได้ 19 เอา 7 หาร เหลือเศษ 5 ทำนายว่า วันพฤหัสบดีเป็นวันอุบาทว์

(สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2509 : 507)

วันโลกาวินาศ ให้เอาวันอธิบดีตั้ง เอา 2 บวก เอา 7 หาร มีเศษเท่าไรเป็นวันโลกาวินาศ ตัวอย่างเช่น พ.ศ. 2505 วันศุกร์เป็นวันอธิบดี เอา 6 ตั้ง เอา 2 บวก ได้ 8 เอา 7 หาร เหลือเศษ 1 ทำนายว่าวันอาทิตย์เป็นวันโลกาวินาศ

(สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2509 : 507)

วันสงกรานต์ยังมี “ตำราดูพญานาค” ให้นำประจำปี ถ้าจะดูว่าในปีไหนนาคจะให้ น้ำก็ตัวฝนจะตกน้อยหรือตกมาก ท่านให้ดูตำรานาคให้นำประจำปี ดังนี้

“ปีชวด (หนู)

นาคราชให้น้ำ 3 ตัว

ฝนแรกปีน้อย กลางปีน้อย ปลายปีมากแล

ปีฉลู (วัว)

นาคราชให้น้ำ 5 ตัว

ฝนต้นปี กลางปี ปลายปี เสมอกันแล

ปีขาล (เสือ)

นาคราชให้น้ำ 3 ตัว

ฝนแรกปีงาม กลางปีน้อย ปลายปีมากแล

ปีเถาะ (กระต่าย)

นาคราชให้น้ำ 2 ตัว

ฝนแรกปีงาม กลางปีน้อย ปลายปีมากแล

ปีมะโรง (งูใหญ่)	นาคราชให้น้ำ 3 ตัว ฝนแรกปีมาก กลางปีน้อย ปลายปีน้อยนักแล
ปีมะเส็ง (งูเล็ก)	นาคราชให้น้ำ 1 ตัว ฝนแรกปีมาก กลางปีงาม ปลายปีน้อยนักแล
ปีมะเมีย (ม้า)	นาคราชให้น้ำ 5 ตัว ฝนต้นปี กลางปี งามเสมอกันแล
ปีมะแม (แพะ)	นาคราชให้น้ำ 3 ตัว ฝนต้นปี กลางปี ปลายปี เสมอกันแล
ปีวอก (ลิง)	นาคราชให้น้ำ 2 ตัว ฝนแรกปีน้อย กลางปีมาก ปลายปีมากนักแล
ปีระกา (ไก่)	นาคราชให้น้ำ 4 ตัว ฝนแรกปีน้อย กลางปีงาม ปลายปีมากแล
ปีจอ (หมา)	นาคราชให้น้ำ 7 ตัว ฝนแรกปีน้อย กลางปีงาม ปลายปีมากแล
ปีกุน (หมู)	นาคราชให้น้ำ 5 ตัว ฝนแรกปีงาม กลางปีน้อย ปลายปีงามแล

(พระมหาราชครูพิธีศรีวิสุทธิคุณ, บาง เสมเสริมสุข, อุระคินทร์ วิริยะบูรณะ, 2511 : 515-517)

“พญานาคในแง่มุมของคนอีสาน” มีความเชื่อต่างไปจาก “เกณฑ์พิรุณศาสตร์” หรือ “กระบวนพระราชพิธีหลวง” ของราชสำนักที่กล่าวข้างต้น โดยทั่วไปแล้ว “นาค” กับ “น้ำ” ก็เป็นของคู่กัน พญานาคเป็นสัญลักษณ์แห่งธาตุน้ำ และยังเป็นตัวกำหนดปริมาณน้ำในแต่ละปีว่าน้ำจะมากหรือน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับจำนวนนาคให้น้ำ ในทางตรงกันข้ามของคนอีสานกล่าวคือ ปีใดจำนวนที่นาคให้น้ำมีน้อย เช่น “ตัวเดียว” ปีนั้นน้ำจะอุดมสมบูรณ์เหลือกินเหลือใช้ แต่ถ้าปีใดจำนวนนาคที่ให้น้ำนั้นมาก ปีนั้นฝนจะแห้ง เนื่องจากนาคเหล่านั้นกลืนน้ำเข้าไปท้องจนน้ำแห้งหายไปหมด (ซึ่งเกณฑ์นาคให้น้ำของพระราชพิธีหลวง กำหนดว่าถ้าจำนวนนาคให้น้ำมากเท่าไรก็ยิ่งทำให้

ฝนตกมากเท่านั้น) ความสำคัญของนาคหรือพญานาคต่อมนุษย์เห็นชัดเจนมากในชาวภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะผู้ที่อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงมีความเชื่อเรื่องพญานาคมาเนิ่นนาน มีตำนานที่กล่าวถึงความเป็นมาของสถานที่สำคัญ ๆ อันเป็นผลมาจากการกระทำของพญานาค เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี แม่น้ำน่าน แม่น้ำจิม หนองบัวบาน ภูคำพร้าว ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานของพระธาตุพนม เป็นต้น ฉะนั้น ความเชื่อเรื่องพญานาคเป็นผู้ให้ความอุดมสมบูรณ์นั้นยังคงมีอยู่ในสังคมไทย โดยเฉพาะในแถบภาคอีสานของไทยความเชื่อนี้ปรากฏให้เห็นในประเพณีบุญบั้งไฟที่จะจัดขึ้นในเดือนหกของทุกปี และพิธีสงกรานต์ของชาวภาคอีสาน ชาวอีสานเชื่อว่าพญานาคเป็นสัตว์มงคลส่งไปถึงพญาแถนผู้เป็นเจ้าของฟ้าให้ปล่อยฝนลงมา พญานาคจึงมีส่วนเกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ เพราะเชื่อว่าเป็นสัตว์ที่ให้น้ำ และยังเป็นการรำลึกถึง “ท้าวกำกั” ผู้เป็นพญานาคที่ต้องมาตายเพราะสาวคนรักคือ “นางไอ่คำ” ด้วย

เสฐียร โกเศศ (2516 : 47-48) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า เหตุที่พญานาคอยู่ในทะเลสีทันดร อันอยู่พื้นพิภพโลกนี้ไปไกล พ่นน้ำทะเลนั้นเล่น น้ำก็ลอยขึ้นไปในอากาศแล้วลมหอบมาเป็นฝน เป็นเรื่องการเล่นน้ำของพญานาค ไม่ใช่ทำงานตามหน้าที่จะเล่นน้ำให้น้ำอย่างไรก็แล้วแต่พญานาค ซึ่งมนุษย์ก็สามารถเดาได้จากการทำนายโหราศาสตร์ ความเชื่อของชาวอินเดีย ผู้ที่ให้น้ำให้ฝนคือ “พระพิรุณ” ซึ่งเป็นเทพบดีแห่งน้ำ เหตุนี้คำว่า “ฝน” บางทีเราก็เรียกว่า “พิรุณ” คือ ไปเอาน้ำของท่านมาเรียกการส่งน้ำฝนมาให้โลกมนุษย์ พระพิรุณทรงพญานาคคู่เป็นของคู่กัน ดังพบจาก “พระพิรุณทรงนาค” เป็นเหมือนกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ พญานาคก็เท่ากับเป็นกรมชลประทาน ในหนังสือไตรภูมิ ได้อธิบายว่า ฝนที่ตกลงมา ไม่ใช่เป็นน้ำมาจากทะเล และไม่ใช่พระพิรุณประทานหรือพญานาคให้น้ำ แต่ว่าเป็นน้ำใน “สระอโนดาต” ป่าหิมพานต์ ซึ่งถูกลมพายุหอบเอามา เหตุนี้เองน้ำฝนจึงมีรสจัดสนิทและเย็นกว่าน้ำธรรมดา เพราะเป็นน้ำในสระทิพย์ อีกแง่ความเชื่อหนึ่ง ในฤดูร้อน “เทพวัสวาทก” คือ “เทวดาเมฆฝน” ทนความร้อนไม่ไหว ก็ปิดวิมานเมฆเลยทำให้ฝนไม่ตก ครั้นฝนฤดูร้อนแล้วก็เปิดวิมานออกมาจึงทำให้มีฝนตก ถ้าจะถามว่าเทพวัสวาทกเอาน้ำฝนมาจากไหนก็ไม่มิกกล่าวไว้ จึงต้องนึกเอาเอง เห็นจะเป็นน้ำที่พญานาคพ่นขึ้นไป หรือถูกลมหอบเอามาจากสระอโนดาตขึ้นไปเก็บไว้ในวิมานเมฆ ต่อเมื่อเทวดาเปิดวิมานเมฆเมื่อนั้นฝนจึงตกลงมา นอกจากนี้ชาวเมืองริเบตยังมีความเชื่อว่า พญานาคซึ่งเป็นใหญ่ในบาดาลสั่งให้มังกรผัวเมียขึ้นไปบนสวรรค์ แล้วมังกรผัวเมียนั้นก็ไปเกิดลูกบนนั้น และมีความดีใจ เล่นสนุกและเล่นไล่กัน ถ้ามีน้ำนมเหลือมากก็ให้น้ำนมไหลลงมาเป็นน้ำฝน เสียงที่ดังอู ๆ เวลาฝนตก คือ เสียงมังกรดันเมฆไล่ยวไล่กัน เรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นความพยายามที่จะอธิบายถึงต้นเหตุของการเกิด “น้ำฝน” ของคนโบราณกาล นอกจากนี้ในพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญในขั้นตอนการเสี่ยงทายที่ต้องให้พระโคกินอาหารนั้น เนื่องจากนาคเป็นตัวแทนแห่งความอุดมสมบูรณ์ พญานาคจึงถูกนำมาใช้ในการทำนายถึงปริมาณน้ำที่จะมีใช้ในการเกษตรกรรมในแต่ละปีด้วย

นอกจากนี้แล้ว ผู้ศึกษายังได้พบอีกว่า นอกจาก “พญานาค” ได้ปรากฏในรูป “พิธีกรรม” ตามที่ได้นำเสนอแล้ว พญานาคยังปรากฏในพิธีกรรมอื่น ๆ อีกมากมาย แต่จะกล่าวความหมายของ นาคเพียงทางอ้อมมิได้บอกโดยตรงเหมือนกับพิธีกรรมที่นำมาอธิบายข้างต้น อาทิ เช่น

13. พญานาคในพิธีปักธงขาว ชาวเมืองนครไทย ในจังหวัดพิษณุโลก และเชื่อกันว่าเมือง “นครไทย” มีความเก่าแก่กว่ากรุงสุโขทัย เชื่อกันว่าขุนนางกลางหวาได้เคยตั้งบ้านบางยางอยู่ที่นี้ ภายหลังต่อมาพอกองกำลังเข้มแข็งขึ้น จึงได้ลุกขึ้นต่อต้านอำนาจของขอมและตั้งตนเป็นใหญ่ที่ เมืองบางยางแห่งนี้ จนกลายเป็นที่มาของประเพณีปักธงขาว ชาวนครไทยเชื่อกันว่า ประเพณีปักธงขาว ปีใดไม่ปัก ปีนั้น “นาคราช” จะมาล้างบ้านล้างเมือง ปีใดไม่ปัก ปีนั้นจะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง บ้านเมืองไม่มีความสุข ที่มาอีกกระแสหนึ่งกล่าวว่า พ่อพ่อบางกลางหวาได้เป็นผู้รวบรวม คนไทยที่แตกขานมาจากการถูกจีนรุกราน จึงถอยร่นลงมาตามลำน้ำโขง จนถึงที่เมืองนครไทย แห่งนี้ โดยได้มารวมกลุ่มกับทัพของพระเจ้าพรหมมหาราช เมื่อได้กองกำลังเพิ่มมากขึ้น พ่อขุน บางกลางหวาได้เป็นผู้นำกองกำลังทั้งหมดเข้าจับได้และต่อสู้กับพวกขอม มอญ ลัวะหรือละว้าเจ้า ของถิ่นเดิม การต่อสู้ระหว่างคนไทยกับเจ้าของถิ่นดำเนินไปอย่างดุเดือด พื้นที่การสู้รบได้แผ่ขยาย ไปถึงบนเขาฉั่นเพล ซึ่งอยู่ห่างจากนครไทยไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ประมาณ 8 กิโลเมตร กอง ทัพคนไทยได้รับชัยชนะแก่ศัตรู พ่อบางกลางหวาแม่ทัพไทยเวลานั้น ได้ปลดเอาผ้าคาดเอวออก แล้วนำไปผูกติดกับปลายกิ่งไผ่ และนำไปปักไว้ที่ “เขาฉั่นเพล” แห่งนี้ เพื่อเป็นธงชัยแห่งการ การรบเข้าศึก นอกจากนี้ยังเล่ากันว่า กาลครั้งนั้นพ่อขุนบางกลางหวาได้กล่าวสาปแช่งไว้ว่า ถ้าปีใด ละเว้นการปักธงขาว ขอให้ชาวเมืองมีอันเป็นไปในทางวิบัติ แต่ลูกหลานคนใดได้ปฏิบัติตามแล้ว จงเกิดแต่สิ่งที่เป็นมงคล อยู่ด้วยความร่มเย็นเป็นสุขโดยทั่วหน้ากันสืบไป (เจริญ ตันมหาพราน, 2536 : 167-168)

การประกอบพิธีกรรม ประเพณีปักธงขาวเป็นพิธีกรรมเก่าแก่ของชาวนครไทย ที่ปฏิบัติ สืบต่อกันมาเป็นประจำทุกปีในวันเพ็ญเดือน 12 อาจก่อนหรือหลังก็ได้หนึ่งวันก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ ความพร้อมของชาวบ้านในแต่ละปี แต่ต้องไม่ผิดไปเกินกว่าหนึ่งวัน ก่อนถึงวันงานปักธง ชาวนคร ไทยพากันเตรียมฝ้ายล้างหน้าเป็นเดือนก่อนนั้น บรรดาผู้สูงอายุและพวกสาว ๆ จะช่วยกันทอผ้า ฝ้ายมาทำเป็นธง ส่วนธงนั้นจะทำที่คุ้มบ้านไหนก็ได้ หรืออาจทำที่บ้านคนหนึ่งคนใดก็ได้ แต่ต้องมี สถานที่กว้างพอที่จะให้คนมาช่วยกันทำได้มาก ชาวบ้านอาจนำฝ้ายมาจากบ้านตนเอง นำมารวม เป็นกองกลาง และเริ่มทำตามลำดับของการทอผ้า เมื่อได้ผืนธง ซึ่งมีขนาดกว้างประมาณ 50 เซนติเมตร ยาวประมาณ 4 เมตร และต้องมีลักษณะดังนี้ ผืนธงต้องเป็นสีขาว ทอด้วยฝ้ายพื้นเมือง ชั่งเส้นหรือปั่นจากฝ้ายหรือด้ายซื้อ ไม่มีสีหรือลวดลายอื่นใด การทออาจทอตลอดผืนหรือเว้นเป็น ช่วง ๆ ก็ได้ ชายธงปล่อยทิ้งรวบชายประดับด้วยไม้แบบรูปโพธิ์ การทำธงต้องทำให้ได้อย่างน้อย 3

ผืน เพราะต้องนำไปปักบนยอดเขาถึง 3 ลูก คือ ผืนแรก ไปปักที่ยอดเขา “ฉันเพล” ผืนสอง ไปปักไว้ที่ยอดเขา “ฮันไฮ” หรือ “ฮานไฮ” ผืนสุดท้าย ไปปักที่ยอดเขา “ซังลัวง”

เวลาเช้าตรู่ของวันรุ่งขึ้น คือ วันเพ็ญ เดือน 12 ชาวนครไทยทั้งหมดมาพร้อมกันที่หน้าว่าการอำเภอนครไทย เพื่อรวมใจกันใส่บาตรเป็นสิริมงคลแก่ตนเองและครอบครัว ต่อจากนั้น ก็จะเอาธงที่ประดับไว้หน้าอำเภอเพื่อแสดงอวดหรือประกวดความงามกัน ก่อนหน้าที่จะนำติดตัวไปพร้อมกับคณะ มุ่งหน้าออกเดินทางไปสู่ยอดเขา “ซังลัวง” พร้อมด้วยอาหารกลางวันเตรียมไว้ถวายพระภิกษุสงฆ์และของตนเอง ขบวนทั้งหมดเริ่มเคลื่อนไปสู่จุดหมายเบื้องหน้า การเดินทางพอดีกับเวลาที่มาถึง “เขาฉันเพล” เขาภูคนี่มีชอกหินขนาดใหญ่มองดูคล้ายถ้ำ ซึ่งพระภิกษุทั้งหมดได้ถูกนิมนต์เข้าพักอยู่ อาหารที่ชาวบ้านได้จัดเตรียมไว้ ได้ถูกประเคนส่งถวายพระ เพื่อเป็นภัตตาหารเพล ภายหลังจากพระภิกษุได้ฉันเพลแล้ว พิธีปักธงผืนแรกบนยอดเขาฉันเพลก็เริ่มขึ้นเสียงพระชยันโตได้ดังกระหึ่มก้องกังวาลไปทั่วป่า อันเป็นสัญญาณให้ทราบทั่ว ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งได้เตรียมนำธงที่ถวายแล้ว ผูกติดกับปลายไม้ไผ่ลำยาวยกขึ้นไปปักธงไว้ที่ก้อนหินใหญ่ริมหน้าผา ซึ่งเป็นที่ปักประจำมาแต่ครั้งโบราณกาล บริเวณที่ปักนั้นจะมีที่ไว้เสียบด้ามธงได้พอดีธงผืนแรกได้ถูกยกขึ้นสู่ยอดเขา ยามที่ต้องสายลมจะโบกพริ้วปลิวสะบัดไปมา ผู้คนที่อยู่ในตัวอำเภอก็สามารถมองเห็นได้ชัดเจน

ริ้วขบวนก็เคลื่อนต่อไปสู่เขาย่านไฮจุดหมายที่สอง ซึ่งอยู่ห่างจากเขาภูคนี่ประมาณ 300 เมตร “ฮานไฮ” สันนิษฐานว่าคงเพี้ยนมาจากคำว่า “ฮานไฮ” ที่หมายถึงบริเวณที่พ่อขุนบางกลางหาวพิชิตชัยเข้าศึกได้สำเร็จ ส่วนพิธีการก็ไม่แตกต่างไปจากการปักธงบนยอดเขาฉันเพลนัก “ซังลัวง” นามยอดเขาภูคนที่สามที่ชาวบ้านต้องนำธงไปปัก มีสภาพเป็นก้อนหินขนาดใหญ่ มองเห็นแต่ไกลคล้ายรูปช้างนอนหมอบนิ่ง แต่ทว่ายอดเขาภูคนี่มีความใหญ่และสูงกว่าทุกลูก คาดคะเนด้วยสายตา คงมีความสูงกว่าเขาย่านไฮประมาณ 50 เมตร เส้นทางขึ้นไปปักธงมีความยากลำบาก ต้องอาศัยบันไดไม้ไผ่พาดขึ้นไป พลาดพลั้งตกลงมาก็มีหวังจบชีวิตอย่างแน่นอน สมัยก่อน สภาพของยอดเขาทั้งสามลูกนี้ อุดมสมบูรณ์ด้วยพันธุ์ไม้นานาชนิด ๆ เช่น เต็ง รั้งประคูดุ กระบาก และไม้ประเภทที่เป็นกอขึ้นอยู่ทั่วขุนเขา แต่ในปัจจุบันป่าได้ถูกทำลายจนกลายเป็นเขาหัวโล้น มีเงี้ยวของป่าแปรสภาพเป็นสีแดงของหิน และดินแดง พิธีการปักธงบนยอดเขาสามลูกได้เสร็จสิ้นลง ชาวบ้านต่างก็ทยอยเดินทางกลับ ใครที่อยู่หมู่บ้านใดก็ใช้เส้นทางลงที่ใกล้ที่สุด เนื่องจากบนเขาซังลัวงมีเส้นทางขึ้นลงหลายสาย แต่ละคนไม่มีใครรีบร้อน เพราะภารกิจได้สำเร็จเสร็จสิ้นตามความมุ่งหมายแล้ว ชงชัยทั้งสามผืน ยังคงสะบัดพริ้วปลิวโบกไปมาอยู่ท่ามกลางแสงแดดและสายลมทุกวันทุกเดือน จนกว่าจะหลุดร่อนไปตามกาลเวลา รอถึงปีหน้าจึงจะมีชาวบ้านขึ้นมาปักใหม่อีกครั้งหนึ่ง (เจริญ ตันมหาพราณ, 2536 : 173-175)

14. พญานาคในประเพณีช้างเผือก ก็มีพญานาคเป็นมูลเหตุแห่งพิธีกรรม เช่น “เมืองเชียงขวาง” นครเวียงจันทน์ ถึงกับมีพิธีกรรมแห่นาค โดยการอิงประวัติศาสตร์แห่งคติชนความเชื่อเรื่องนาค ซึ่งตำนานเรื่องเล่ามีลักษณะคล้าย ๆ กับพิธีกรรมการบวชของไทยอย่างมาก โดยกล่าวถึงพญานาคได้ขอบวชเป็นพระภิกษุแต่เนื่องจากชาติภูมิเป็นสัตว์เดรัจฉาน ทำให้ตนไม่สามารถบวชอยู่ได้บวรศาสนา พิธีกรรมนี้เป็นพิธีกรรมที่ยิ่งใหญ่ของประชาชนลาว และให้ความสำคัญและเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งซึ่งจัดเป็นงานประจำปีของเมืองเชียงขวางประเทศลาว การอุปสมบทเป็นพระภิกษุเป็นความภาคภูมิใจอย่างหนึ่งของพวกชาวพวน เพราะเป็นสิ่งทดแทนพระคุณของพ่อแม่ที่ได้เลี้ยงดูมาจนเติบโตใหญ่ ก่อนที่จะแยกไปมีครอบครัว หรือประกอบอาชีพการงานอันชอบธรรมในแดนไกล นอกจากนี้ ยังเป็นการฝึกฝนจิตใจให้สงบ สะอาด และสว่าง มีความเข้าใจในพระธรรมหลักปรัชญา คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อที่จะได้นำไปใช้ในชีวิตประจำวันอีกทั้งยังได้ชื่อว่าเป็นผู้ชำระพุทธศาสนาให้ยืนยาวสืบไป

การประกอบพิธีกรรม สำหรับพิธีในตอนเช้า ผู้ที่เตรียมตัวเข้าอุปสมบทได้รับการโกนผมคิ้วจากญาติพี่น้อง แล้วช่วยกันอาบน้ำและแต่งตัวให้นาค เมื่อแต่งตัวในชุดเสื้อแขนยาวสีขาวนุ่งทับด้วยผ้าม่วงที่ถือเป็นของสูง เป็นเจตนาที่จะสอนพ่อนาคทางอ้อมให้รู้ว่า สิ่งของเหล่านี้ แม้มีค่าสักเพียงใดก็ต้องสละทิ้งในวันรุ่งขึ้น ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายกันหลายหลากสี ขื่อนี้มีความมุ่งหมายอยู่ 2 ประการ คือ 1. เพื่อความสวยงาม 2. เพื่อให้พ่อนาคได้รู้ถึงกิเลสต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้มิได้ยั่งยืนจริง เมื่อเข้าไปสู่ร่มผ้ากาสาวพัสตร์แล้ว ต้องสละทิ้งออกไปให้หมด ถือเป็นผู้ที่หมดภาระทางโลกอย่างสิ้นเชิง นาคบางรายจะนุ่งผ้าขาวแทรกอยู่ข้างใน ก่อนที่จะนุ่งผ้าม่วงหรือผ้าสีต่าง ๆ ทับอยู่ข้างนอก โดยให้ผ้าขาวนั้นเลยผ้าสีออกมาประมาณ 2 นิ้วมือ อันมีความหมายถึงดวงใจที่ขาวบริสุทธิ์ภายใน กระดุมเงินมีตั้งแต่ 8 เม็ด 12 เม็ด 32 เม็ด ล้วนเปรียบเทียบกับรู้ถึงการเป็นฆราวาสนั้นต้องประกอบภารกิจอื่น ๆ มากมาย เสื้อสีต่าง ๆ เป็นสัญลักษณ์ของการทำมาหากินในหลายสาขาอาชีพ ผลที่สุด ผ้าสีต่าง ๆ ที่สวยสดงดงาม ในโลกของพุทธศาสนามีได้มีความสำคัญสักสิ่งเดียว (เจริญ ตันมหาพราน, 2536 : 103)

เจริญ ตันมหาพราน (2536 : 104-105) ยังได้อธิบายเพิ่มเติมว่า สำหรับด้านบนศีรษะของนาค เขาจะตัดแปลงเครื่องทรงของพระอินทร์มาสวม เรียกกันว่า “เทริด” แปลว่า เครื่องประดับศีรษะรูปมงกุฎอย่างเต็ม มีกรอบหน้าแต่เอาภาคตัดแปลงให้มีหางนาคค่อนไปทางด้านหลัง มูลเหตุที่มานี้เนื่องมาจากมีความคล้ายคลึงกันที่พญานาคมาขอบวชกับพระพุทธเจ้า แต่ด้วยเป็นเดรัจฉานก็ไม่สามารถบวชได้ นอกจากด้านบนศีรษะที่นำเอาเทริดมาทำเป็นรูปนาคแล้ว ชาวไทยพวนยังได้จำลองเป็นรูปวงกลม มี “หัวนาค” พร้อมทั้งเครื่องบูชา เช่น ดอกไม้ รูป เทียน เป็นต้น ให้นาคเป็นผู้ถือไว้ในมือ สิ่งนี้มีชื่อว่า “สักกัจจัง” แปลว่า “ความเคารพ” อันเป็นสัญลักษณ์แห่งการขอขมา

เคารพอ่อนน้อมต่อบุคคลอื่น อีกสิ่งหนึ่งที่แปลกและแตกต่างกับนาคนาในภาคอื่น คือ แวนตาดำที่นาคนาใช้สวมในวันออกแห่ ยังแฝงด้วยความหมาย 3 ประการ คือ

1. สำหรับพรางแสงแดด เวลาเคลื่อนขบวนแห่ไปตามถนนสายต่าง ๆ
2. เพื่อความสวยงามเป็นครั้งสุดท้าย วันรุ่งขึ้นจะต้องสำรวจด้วยการนุ่งผ้า 3 ชั้น
3. เปรียบเทียบให้พ่อนาคทราบว่า การที่ยังไม่ได้บวช หุตายังไม่สว่างต้องศึกษาธรรมให้มาก และฝึกฝนกล่อมเกล่าจิตใจ การศึกษาธรรมก็มีไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา

ดังจะสังเกตได้ว่า ทุกสิ่งทีชาวไทยพวนนำมาใช้ มิได้ทำอะไรที่เลื่อนลอยหรือไร้ความหมาย ผู้ที่ผ่านการศึกษาระดับแล้ว พอลาสิกขาเพศออกมา จึงเป็นผู้ที่บวชเรียนมา “บวช” กับ “เรียน” คนไทยมักใช้ควบคู่กันไป “คนบวชเรียน” ถือว่าเป็น “ผู้รู้” ผู้รู้เขามักยกย่องให้เป็น “บัณฑิต” มักถูกเรียกย่อ ๆ ให้เหลือเพียง “ทิต” บางครั้งยังมีคำนำหน้าเป็น “อ้ายทิต” หมายถึง “การยกย่องให้เป็นพี่” หรือ “เป็นผู้รู้” อันหมายถึงได้ผ่านการศึกษาลำเรียน

15. พญานาคในพิธีจองพารา คำว่า “จองพารา” หมายถึง “วัดของพระ” สำหรับรูปร่างลักษณะของจองพารา นี้ ชาวไทยใหญ่ได้จัดแบ่งออกเป็น 4 ชนิดด้วยกัน คือ “จองसान” เป็นปราสาทเล็ก ๆ ทำด้วยไม้ไผ่สาน “จองปึกต่าน” เป็นทรงมณฑป ไม่มียอดปราสาท “จองตีนช้าง” เป็นทรงแบบตีนช้าง ช้างบนสอบ ตรงฐานผายออกกว้างเป็นรูปสี่เหลี่ยมคางหมู แต่ไม่มียอดปราสาทเหมือนกัน “จองพารายอด” แบบนี้นิยมสร้างขึ้นจากผู้มีฐานะดี ด้วยมียอดปราสาทยอดฉัตรเป็นช่อเป็นชั้น มีลวดลายวิจิตรตระการตา ซึ่งตามวัดวาอารามใหญ่ ๆ หลายแห่งนิยมสร้างกัน เพื่ออวดฝีมือลายมืออย่างเต็มที่ โดยเฉพาะในยามค่ำคืนจองพาราจะถูกประดับประดาด้วยดวงไฟ แสงสีหลากหลายแพรวพราว เพิ่มความอลังการแก่ผู้มาพบเห็น คติความเชื่อในการสร้างจองพารานั้น สืบเนื่องมาจากจินตนาการของบรรพบุรุษชาวไทยใหญ่ ที่ใฝ่ฝันอยากอยู่บนสวรรค์ มีเทพวิมานเป็นของตนเอง แต่การที่จะเป็นเจ้าของปราสาทวิมานในระหว่างที่ยังเป็นมนุษย์อยู่ ต้องหมั่นสร้างกุศลผลบุญ ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในศีลในธรรม สิ่งสำคัญต้องปราสาทขึ้นในเมืองมนุษย์ให้เกิดอันสิงส์ก่อน ความเป็นมาของพิธีกรรมจองพารา เพื่อเป็นการบูชาแม่กาเผือก มิใช่เป็นการบูชาพระพุทธรูปอย่างที่เข้าใจกันอยู่ทุกวันนี้ ด้วยกาลครั้งนั้นพระพุทธรูปเจ้ายังไม่ประสูติ

สำหรับความเป็นมาของกาเผือกนั้น เป็นต้นกำเนิดของพระโพธิสัตว์ในภัทรกัปปีทั้ง 5 พระองค์ หรือคนทั่วไปรู้จักกันคือ “พระเจ้า 5 พระองค์” อันมีเรื่องราวว่า เดิมทีมีแม่กาเผือกอยู่ตัวหนึ่งสร้างรังอยู่บนต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ริมหนองน้ำใหญ่แห่งหนึ่ง โดยได้วางไข่ได้ในรังจำนวน 5 ฟอง วันหนึ่งแม่กาเผือกได้บินออกไปหากินตามปรกติ ระหว่างที่แม่กาเผือกยังไม่กลับมา ได้เกิดมีลม

พายุพัดกระหน่ำอย่างหนักทำให้ต้นเตื่อทานแรงลมไม่ไหวล้มโค่นลงไปใต้น้ำ ไข่กาทั้ง 5 ฟองได้ถูกกระแสน้ำ พัดพาไป จนกระทั่งลอยไปยังสถานที่ต่าง ๆ ไข่กาฟองที่หนึ่ง ลอยไปติดอยู่ที่ชายป่าแห่งหนึ่ง แม่ไก่ไปพบเข้านำเก็บมาเลี้ยง และฟักออกมาเป็นทารกน้อยก็ให้นามว่า “กกุสันธะ” ไข่กาฟองที่สอง ได้หล่นจมลงไปในน้ำ “นางพญานาค” ได้เก็บเอาไปเลี้ยงและตั้งชื่อทารกน้อยนั้นว่า “โกนาคม” ไข่กาฟองที่สาม แม่เต่าได้พบเข้าและเก็บมาเลี้ยงเป็นอย่างดี พร้อมกับตั้งชื่อทารกน้อยว่า “กัสสปะ” ไข่กาฟองที่สี่ ลอยไปติดริมฝั่งน้ำ แม่โคไปพบในระหว่างที่ลงกินน้ำเลยเก็บมาเลี้ยงและตั้งชื่อทารกที่ออกจากไข่ว่า “โคตมะ” สำหรับไข่กาฟองสุดท้าย ราชสีห์ได้ไปพบเข้าเกิดความประหลาดใจ จึงเก็บกลับมาเลี้ยง และได้เลี้ยงทารกน้อย พร้อมกับตั้งชื่อให้ว่า “ศรีอารีย์” ส่วนประกอบของจองพารานั้น แต่ละชิ้นมีความหมายทั้งสิ้น อาทิเช่น “จ๊กจ้ำ” แปลว่า “ช่อ” ทำด้วยไม้ติดกระดาศ ส่วนบนพับเป็นรูปวงกลมนั้น ถ้าพิจารณาให้ดีจะมีรูปร่างคล้ายขนไก่ตรงคอ เวลาพองขึ้น ซึ่งเป็นการรำล้าถึงแม่ไก่ “หมากดาวัว” เป็นสัญลักษณ์รำลึกถึงแม่วัวหรือโค “ตำซอน” ของเดิมมีรูปร่างยาวลงมา หมายถึง หางพญานาค ส่วน “ถ้วยประทีป” ที่ถูกสมมติเป็นกระดองเต่า มีไว้ใช้ใส่น้ำมันตะเกียงติดไฟประดับ สำหรับ “ไส้ตะเกียง” ชาวไทยนิยมแยกปลายให้ออกเป็นสามแฉก ซึ่งมีลักษณะคล้ายตีนกา ดังที่แม่กาได้แนะนำแก่ภานี้ตนเอง รวมความแล้ว ส่วนประกอบแต่ละชิ้นไม่ได้ทำขึ้นอย่างลอย ๆ ล้วนแต่มีความหมายทั้งสิ้น (เจริญ ตันมหาพราณ, 2536 : 121-131)

นอกจากนี้แล้ว “ตำนานพระยาอากาศ” ยังเป็นมูลเหตุของงาน “วันลอยกระทง” ของคนภาคอีสาน จากความเดิมหลังจากฟองไข่ทั้ง 5 ฟองฟักแตกออก ครั้นเติบโตแล้วเห็นโทษในความเป็นฆราวาสและเห็นอนิสงส์แห่งบรรพชา จึงสามารถที่เก็บไข่ไปเลี้ยงไปบวชเป็นฤาษีเจริญญาณสมาบัติอยู่ในป่าหิมพานต์ วันหนึ่งฤาษีทั้ง 5 เสด็จไปพบปะกันจึงต่างถามนามวงศ์และมารดาของกันและกัน ต่างองค์บอกว่า ตนชื่อ “กกุสันธะ” วงศ์ไก่ “โกนาคม” วงศ์นาค “กัสสปะ” วงศ์เต่า “โคตมะ” วงศ์ราชสีห์ มารดาตัวนั้นไม่มี มีแต่มารดาเลี้ยงเป็น ไก่ นาค เต่า โค และราชสีห์ จึงพร้อมใจกันตั้งสัตย์อธิษฐานว่า ถ้าต่อไปจะได้ตรัสเป็นองค์สมเด็จพระพุทธเจ้า ขอให้ร่อนไปถึงมารดาจำเลงองค์เป็นกาเผือกบินมาเกาะบนต้นไม้ ตรงหน้าฤาษีทั้ง 5 แล้วบอกเล่าเรื่องเดิมให้ฟัง และกล่าวต่อไปว่า

“ถ้าคิดถึงมารดาเมื่อวันเพ็ญเดือน 11 เดือน 12 ให้เอาด้ายดิบผูกไม้เป็นตีนกา ปักรูปเทียนบูชาลอยกระทงในแม่น้ำเถิด ทำอย่างนี้เรียกว่า “คิดถึงมารดา” บอกเสร็จแล้วทำวาทพรหมก็ลากลับไป ตั้งแต่นั้นมาชาวเราก็พากันลอยกระทง เพื่อจะบูชาทำวาทพรคาพรหมด้วย และเพื่อจะบูชาฝ่าพระบาทของพระ ซึ่งประดิษฐานอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำยมนานี้ด้วยสืบเนื่องกันมาจนถึงทุกวันนี้”

(เสฐียร โกเศศ, 2516 : 254-255)

สรุป สิริรวมความคิด “บทที่ 4 ความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธิ” บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง” สิริรวมความคิดได้ว่า พญานาคได้ปรากฏในพิธีกรรมต่าง ๆ ของความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรม ทำให้รูปธรรมทางความเชื่อเรื่องพญานาคมีพลานุภาพและคงความศักดิ์สิทธิ์ของเนื้อหาในนาคพิธิเหล่านั้น ทำให้ผู้ศีกษารับรู้และเข้าใจได้ว่าการขับขานปรัมปราคติเหล่านี้สะท้อนสำนึกแรกสุดของมนุษย์เกี่ยวกับสายสัมพันธ์ของอีสานกับโลกและธรรมชาติ รวมทั้งความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของบรรพชน สังคมและวัฒนธรรมในสังคมสมัยบุพกาล (Primitive Society) บนความเชื่อที่ผสมผสานระหว่างพุทธ-พราหมณ์-ผี อันเป็นมโนทัศน์ของคนอีสานอย่างจริงแท้แน่นอน นอกจากนี้แล้ว พิธีกรรมหรือประเพณีนั้นได้ “ชุบชีวิต” ให้ปรัมปราคติครั้งแล้วครั้งเล่า ในความหมายที่บุคคลหรือชุมชนกลายเป็นหนึ่งเดียวกับองค์อำนาจศักดิ์สิทธิ์สูงส่ง ที่กล่าวมาแล้วเป็นการศึกษา “โครงสร้างและหน้าที่” ของปรัมปราคติในสังคมวัฒนธรรมอีสานที่พึงมีต่อพญานาค “...พญานาคย่อมปรากฏอยู่จริงตามภพภูมิแห่งตน เสมือนเมืองบังบด เมืองลับแล ที่มีอาจดำรงตนอยู่ได้จริงบนโลกมนุษย์ คนละความถี่คนละมิติเวลา แต่อาจมีความข้องเกี่ยวสัมพันธ์กันได้ ดังเช่นเรื่องราวของพญานาคกับเมืองมนุษย์ สัตว์ทั้งหลายย่อมเวียนตายเวียนเกิดตามภพภูมิแห่งตน จนกว่าจะคืนพบหนทางหลุดพ้นจากวัฏสงสารนี้...”

“อันความจริง	หนีจริง	สิ่งนี้ยาก
กินปูนมาก	ร้อนท้อง	ต้องจริงแน่
แม้อินทร์ปลอม	ยังรู้จริง	เมื่ออินทร์แปร
แท้ไม่แท้	จึงควรแก้	ด้วยใจจริง
เมื่อสังเกต	จับเหตุผล	ที่ตนพบ
จับทวนทบท	เพราะอะไร	ไปจนนั้น
ต่างตัดสิน	เพราะใครหนอ	มาก่อกัน
ชอบอย่างนั้น	คั่นอย่างนี้	ต่างมีเป็น”

(พระธรรมปริยัติมุนี, 2545 : 10)

ตารางสรุปที่ 2 ความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี” : บรมมิตินัยสัญลักษณ์ทางมานุษยวิทยา บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
1. พญานาคในพิธีกรรมไหลเรือไฟ “เฮือไฟ”		คติความเชื่อดั้งเดิมที่ว่า นาคเป็นเจ้าแห่งสายน้ำ ชาวไทยอีสาน-ลาว จัดพิธีกรรมไหลเรือไฟเพื่อที่ ต้องการบวงสรวงปวง พญานาคทั้งหลาย และ วิงวอนร้องขอจากนาค ด้วยความอ่อนน้อมนั่นเอง และเชื่อว่า แม่น้ำโขง ซี่ มูล มีพญานาคเป็นผู้สร้าง จึงมีความเชื่อที่ว่า แม่น้ำ ถ้าคลองทุกแห่งมีนาคคุ้ม ครองอยู่	มูลเหตุแห่งการไหลเรือไฟของชาวอีสาน เพื่อ เป็นการบูชารอยพุทธบาทสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ ริมฝั่งแม่น้ำ น้มนที พญานาคได้ต้อนรับและอาราธนาให้พระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปเมืองบาดาล แล้วทำการบูชาพระพุทธรูปเจ้า พระพุทธรูปองค์ได้ทรงแสดงธรรมเทศนาโปรดพญานาค ก่อนที่จะเสด็จกลับ พญานาคทูลขอให้พระพุทธรูปเจ้าประทับรอยพระบาทไว้ตามเป็นที่สักการะแก่พญานาคทั้งหลาย แสดงให้เห็นความเชื่อเรื่องนาคเป็นลัทธิทางศาสนา
2. พญานาคในพิธีกรรมแห่พระอุปคุต		ในแง่ความเชื่อของคนอีสานเชื่อว่า “พระอุปคุต” เกิดจากการที่นางเงือกตนหนึ่งได้กลืนน้ำอสุจิที่พระพุทธเจ้าหลั่งลงในมหาสมุทรเข้าไป ดังนั้น พระอุปคุตจึงเป็นผลรวมของธรรมชาติและความ เป็นพุทธ เชื่อกันว่าพระอุปคุตมีปราสาทแก้วกลาง สะดือแม่น้ำ อันเป็น “สัญลักษณ์แห่งน้ำ”	พระอุปคุตเป็นผู้รับใช้พระศาสนา พิธีกรรมเป็นการแสดงถึงการขอมตนเข้ารับนับถือพุทธศาสนา หลังจากนั้นบทบาทของพระอุปคุตก็คือการเป็นผู้คุ้มครองพิทักษ์รักษา ความสงบสุขและความ เป็นระเบียบเรียบร้อย

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
3. พญานาคในประเพณีชักพระ		<p>การเกิดประเพณีชักพระอันเป็นประเพณีประจำทางภาคใต้ น่าจะมีคติความเชื่อดั้งเดิมเป็นพื้นฐาน เพราะในเดือน 11 เป็นช่วงที่ภาคใต้เริ่มเข้าสู่ฤดูฝน ประชาชนส่วนมากประกอบอาชีพเกษตรกรรม ดังนั้น พญานาคที่ปรากฏใน “เรือพระ” จึงเป็นตัวแทนเจ้าแห่งน้ำ ประชาชนจึงมุ่งขอฝนเพื่อการเกษตร จนเกิดเป็นคติความเชื่อว่าการชักพระหรือลากพระทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล โดยมีพญานาคประดับตกแต่งบนเรือพระ</p>	
พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
4. พญานาคในเทศกาลบุญบั้งไฟ		<p>นาคที่ปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน จนแทบกล่าวได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ที่อยู่กับพิธีนี้ นับยะความหมายของนาคจึงเป็นเจ้าแห่งน้ำ ตัวแทนของความอุดมสมบูรณ์ต่อวัฒนธรรมอีสาน กล่าวคือในช่วงย่างเข้าฤดูฝนทุกปี หมู่บ้านอีสานจึงต้องทำบุญบั้งไฟเพื่อเตือนพญานาค อันมีพญานาคเป็นผู้ต่อรองและเข้ามาเกี่ยวข้องกับด้วยต่อพิธีกรรม</p>	

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
5. พญานาคในพิธีกรรมปลุกเรื้อน		<p>นาคที่ปรากฏในพิธีกรรมปลุกเรื้อนเป็นสัญลักษณ์เจ้าแห่งดิน เพราะได้กล่าวถึงนาคที่ “เป็นเจ้าที่ เจ้าแผ่นดิน” ต้องทำเครื่องบัตร์พติพญานาคตามฤกษ์บูชาด้วย รายละเอียดสำคัญของความเชื่อคนอีสานและคนล้านนา นาคเป็นเจ้าของที่ดิน ถือว่าขั้นตอนการบูชาพญานาคเป็นขั้นตอนสำคัญที่สุด ก่อนที่จะทำการใด ๆ ในพิธีกรรมปลุกเรื้อนก็จะมีการทำพิธีเช่น วัคพญานาค เพราะเชื่อกันว่าเป็นสัตว์ที่มีอิทธิฤทธิ์เป็นเจ้าแผ่นดิน</p>	
พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
6. พญานาคในพิธีกรรมบุญกองฮด (ฮดสร้างน้ำ)		<p>นาคในพิธีฮดสร้าง เป็นผู้ นำพา หรือเชื่อมโยง ที่ทำหน้าที่เติมเต็มภาพแห่งอุดมคติให้เป็นจริง ฐานะศักดิ์สิทธิ์ที่สูงขึ้นของพระสงฆ์ และความอุดมสมบูรณ์ของสังคมจากการบันดาลฝน จึงเป็นข้ออ้างหนึ่งที่อยู่ตรงกันข้ามกับภาวะธรรมดาสามัญ (Profane) และความอดอยากเร้นแค้น โดยที่นาคได้ทำหน้าที่ให้ข้าวตรงข้ามทั้งสองเชื่อมโยงกันอย่างสมบูรณ์</p>	<p>นาคในแง่ความเชื่อทางศาสนา คือ ปลุกเสกให้น้ำธรรมดามีความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น เมื่อราตรดพระสงฆ์องค์เจ้า ซึ่งคลายจากปากนาคแกะสลัก ก็ยิ่งเสริมให้น้ำมีความขลัง มีมหิธานุภาพ อีกทั้งยังเชื่อมโยงพิธีกรรมกับความเชื่อดั้งเดิม ในสมัยพุทธกาล หลังจากการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่มีพญานาคแผ่เศียรกางกันพระพุทธรองค์จากฟ้าฝน</p>

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
7. พญานาคในพิธีกรรมกล่อมลูก			<p>นาคในพิธีกรรมกล่อมลูกในบทกล่อมเรื่อง “ขุนทึง” ถูกจดในใบลาน ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์ทางศาสนา ซึ่งในบางครั้งนำมาเทศน์ในงานบุญมหาชาติ หรือบุญพะเหวด เป็นบางครั้งจะเล่นเป็นหมอลำหมู่ เรื่อง “ขุนทึง” ครั้นพอถึงบทกล่อมลูก เขาก็นำมาแสดงทำให้ได้บรรยากาศเคลิบเคลิ้มหลงใหล คนฟังทุกคนสะอึกสะอื้นน้ำตาหลังไหลออกมา สั่งสอนให้คนเป็นคนดี</p>
พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
8. พญานาคในเพลงแต่งงาน “พระทอง-นางนาค”	<p>“พระทอง” คือ สัญลักษณ์ของกษัตริย์ชาวต่างชาติมาสมสู่กับนางนาค เมื่อพระทองเข้าไปนครธมในปี 1839 กลางคืนพญานาคจะแปลงร่างเป็นหญิงสาวสวย พระเจ้าแผ่นดินเขมรต้องขึ้นไปบนปราสาทแห่งนี้เพื่อสมสู่กับนางนาค ถ้าคืนใดไม่ไปสมสู่กับนางนาคบ้านเมืองจะวิบัติ ส่วนในประเทศไทยเพลงนางนาคมีความหมายต่อสังคมมาก เช่น พิธีกรรมแต่งงาน เป็นต้น สัญลักษณ์นาค โขงไข อยู่กับคู่ความเป็นแม่ ตัวแทนระบบ “มาตุพงศ์” นั่นเอง</p>		<p>เพลง “พระทอง-นางนาค” เป็นการรำลึกถึงความเชื่อเรื่องนางนาค ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิม ที่ว่ามีชาติกำเนิดมาจากพญานาคในดินแดนเขมร ซึ่งต่อมาพุทธศาสนาได้แผ่อิทธิพลต่อความเชื่อเรื่องนาค ทำให้เกิดพิธีกรรมระหว่างพุทธและพราหมณ์ ซึ่งเป็นการผสมผสานความเชื่อ โดยไม่ทิ้งรากเหง้าเดิม ซึ่งเป็นลัทธิความเชื่อ และนำมาส่วนหนึ่งของพิธีแต่งงานในปัจจุบัน</p>

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
9. พญานาคในพิธีบุญเข้ากรรม			การก้าวผ่านเข้าสู่สมณะเพศจำเป็นต้องอาศัยความบำเพ็ญเพียรอันยิ่งใหญ่ เสมือนมีพญานาคเป็นตัวแทนของผู้ที่จะก้าวไปสู่เพศบรรพชิต มีความอดทนอดกลั้นต่อการละเว้นในการกระทำเพื่อแสดงความเป็นผู้บริสุทธิ์ทั้งกาย วาจา และใจ พญานาค คือลักษณะความคิดและพฤติกรรมทางสังคมของผู้ที่จะเข้าบวชบำเพ็ญเพียรและเป็นผู้ละเว้น เพื่อก้าวผ่านสู่สมณะศักดิ์ที่สูงยิ่งขึ้น
พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
10. พญานาคในพิธีการบวช			แนวคิดการผ่านภาวะ (Transition) เพราะเป็นการเปลี่ยนผ่านสถานะปกติจากบุคคลธรรมดาสามัญ หรือที่เราเรียกว่าเพศฆราวาส เพื่อเปลี่ยนเข้าไปสู่สถานะใหม่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์เพิ่มขึ้น เป็นพระสงฆ์ หรือที่เราเรียกว่า เพศบรรพชิต ภาวะที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงเป็นภาวะที่เกิดขึ้นระหว่างโครงสร้างปกติทั้งเป็นโครงสร้างอันเก่าและอันใหม่ที่กำลังจะเกิดขึ้น

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
11. พญานาคในตำราพรหมชาติ		<p>วัฒนธรรมคนลุ่มน้ำโขง มีการเคารพนับถือผืนดิน โดยเชื่อมโยงกับระบบเวลาในตำนานล้านช้าง ได้กล่าวถึงการเคารพผืนดินด้วยการคะลำในช่วงแรกของระบบการนับเวลา ดังนั้น จุดเริ่มต้นของวันในสัปดาห์และเดือนในหนึ่งปีจะต้องผูกพันกับพฤติกรรมของมนุษย์ต่อผืนดิน “เดือนเจียงให้คะลำพื้นมือ กดมื่อกาบเดือนให้คะลำพื้น” และด้วยระบบเวลาเดียวกันนี้สอดคล้องกับพฤติกรรมความเชื่อของสังคมในเรื่องนาค ผี และ แถน ที่มีบทบาทต่อพฤติกรรมทางสังคม นอกจากนี้ ความผูกพันระหว่างผืนดินกับนาคได้ถูกชี้ให้เห็นในคติทางพุทธศาสนาในรูปของการเกิดเป็นนาค นั้น มีสาเหตุมาจากความรู้สึผูกพันกับผืนดินและอารมณ์โกรธ ทำให้บังเกิดเป็นนาค สถานะก้ำกึ่งของนาคนี้เป็นจุดศูนย์กลางของความสมดุลของโลก และสังคม การเป็นผืนดินของนาคจึงเป็นอีกขั้วความหมายที่ตรงข้ามกับการเป็นน้ำที่มีความสำคัญต่อสังคมกสิกรรม</p>	<p>ตำราพรหมชาติเป็นตำราของระบบความรู้ของพุทธศาสนา เนื่องจากมีระบบการนับเวลาปะปนกันระหว่างแบบไทยและแบบเขมร และไม่มีพิธีกรรมทางพุทธเข้ามาเกี่ยวข้อง ตำราพรหมชาติเป็นบทกำกับพฤติกรรมสังคมของมนุษย์ให้คงอยู่ในกรอบพื้นที่และเวลา เพื่อบรรลุการครอบครองหรือผลตอบแทนจากการกระทำและพิธีการของมนุษย์ในวงจักรวาละเทศะและวงจรกิจิต ได้แก่ การสวดขวัญ การเพาะปลูก การเดินทาง การทำนายตามราศี การปลูกเรือน การเลือกคู่ เป็นต้น ตำราพรหมชาติเป็นเสมือนเข็มทิศชี้นำชีวิตของผู้คนในสังคมลุ่มน้ำโขง โดยมุ่งหมายให้มนุษย์เลือกพื้นที่และพื้นที่ที่เหมาะสมแก่ตน และได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของพญานาคที่อยู่เหนือการสร้างสังคมในโลกสามัญยังคงมีอิทธิพลต่อมนุษย์ นาคจึงเป็นลัทธิทางศาสนาแบบดั้งเดิมที่กำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ได้เป็นอย่างดี</p>

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
12. พญานาคในวันพิธีสงกรานต์		<p>เกณฑ์พฤษศยศาสตร์ เป็นการคิดคำนวณว่าปีใดจะมีฝนมากน้อยเพียงใด โดยพิจารณาจากจำนวนนาฬิกาให้น้ำในแต่ละปี ถ้าปีใดมีนาฬิกาให้น้ำหลายตัวปีนั้นก็จะมีฝนตกมาก แต่ถ้าหากปีใดนาฬิกาให้น้ำฝนน้อยฝนก็จะตกน้อย ขนบธรรมเนียมประเพณีไทยเรามีการทำบุญรับน้ำในพิธีสงกรานต์ซึ่งถือว่าเป็นการฉลองการขึ้นปีใหม่ของไทย ความหมายสัญลักษณ์ของนาฬิกาที่ปรากฏในพิธีกรรมสงกรานต์ เป็นตัวแทนของลัทธิความอุดมสมบูรณ์</p>	
พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
13. พญานาคในพิธีปักธงขาว	<p>พ่อขุนบางกลางหาวได้รวบรวมคนไทยที่แตกซ่านมาจากการถูกคนจีนรุกรานแล้วถอยร่นลงมาตามลำน้ำโขง พอกำลังเข้มแข็งเกิดการต่อสู้กันเพื่อครอบครองดินแดนแถบนี้กับกลุ่มชนดั้งเดิม ซึ่งประกอบด้วยขอม มอญ ลัวะ หรือละว้าเจ้าของถิ่นเดิม อาจเป็นไปได้ว่า ขอมเป็นกลุ่มชนดั้งเดิมที่มีการนับถือพญานาค และมีกำลังเข้มแข็ง ทำให้เป็นที่เคารพและยำเกรง</p>	<p>ชาวนครไทย ในจังหวัดพิษณุโลก เชื่อว่าบ้านเมืองของตนถูกพญานาคสร้างและเชื่อกันว่า ปีใดไม่มีการปักธงขาวเป็นสัญลักษณ์เพื่อรำลึกถึงบุญคุณของพญานาค ปีนั้นจะเกิดเภทภัยใหญ่หลวง และเกิดอุทกภัย น้ำท่วมบ้านเมืองอย่างไม่ทราบสาเหตุ ซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นผลการกระทำของพญานาค ที่เป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์</p>	

พิธีกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
14. พญานาคในพิธีจองพารา	พิธีจองพาราของชาวไทยใหญ่นั้นมีความเชื่อส่วนหนึ่งว่าเป็นการประดับประดาสร้างมหาปราสาทซึ่งมีความสวยงามปราณีตตามอย่างที่จินตนาการได้ว่าเมื่อคนเราประกอบคุณงามความดีแล้วย่อมื่อน้อมนำจิตอันเต็มไปดด้วยกุศลของผู้ประกอบ ไปสู่สภาวะทิพย์แห่งเทวสมบัติซึ่งมีมหาปราสาทเป็นต้น นับได้ว่าการมีพิธีจองพาราขึ้นมาเป็นส่วนสำคัญอีกส่วนนอกจากจะเป็นการทำเพื่อพุทธบูชาแล้ว ยังเป็นการอัญเชิญบรรพบุรุษฝ่ายดีมาร่วมงาน ร่วมแบ่งกุศลผลความดีเพื่อประโยชน์สุขของบรรดามนุษย์ผู้เป็นลูกหลานกับบรรพบุรุษ ในการทำพุทธบูชา เสมือนเป็นการบูชาบรรพบุรุษฝ่ายดีอีกทางหนึ่งด้วย		นิทานท้องถิ่นอีสานและคนล้านนา ในภัทรกับปีที่กำลังดำเนินอยู่ในปัจจุบัน มีพุทธเจ้าอยู่ 5 พระองค์หนึ่งในนั้นทรงเป็นไข่ที่เกิดจากแม่นาคเอาไปฟักก ก มีนามว่า “โกนาคม” พุทธข่มผี กลุ่มชนหลายชนเผ่าล้วนผสมผสานมาเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวอย่างที่เราเห็นคือ ระหว่างพุทธ พราหมณ์ ผี เมื่อพญานาคเป็นสัญลักษณ์แม่น้ำ ฝน ความอุดมสมบูรณ์ ที่อาศัยอยู่ของพญานาค คือ “รูพญานาค” เกือบทุก ๆ ที่ มักถูกปิดด้วยฐานพระบรมธาตุ (เจดีย์) อันเป็นระบบลักษณะอย่างหนึ่ง คือ พุทธศาสนามีชัยชนะเหนือลัทธิความเชื่อดั้งเดิมแห่งกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาว

บทที่ 5

งานศิลปกรรมบนสื่อสัญลักษณ์ แห่งสัจอันวิจิตรต่อความหมายสังคมของความบริบูรณ์ ระบบความสัมพันธ์ระหว่างกลไกทางความคิดและกลไกทางสังคมในอาณาจักรวัฒนธรรมนา

“พญานาค” คือ สายสัมพันธ์ของคนอีสานลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำสาขาต่าง ๆ ในดินแดนภาคอีสานของประเทศไทย แสดงผ่านออกในรูปของตำนาน นิทานปรัมปรา พิธีกรรม นอกจากนี้แล้ว ส่วนที่เรียกว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอีกประเภทหนึ่ง คือ “งานศิลปกรรม” งาน “ศิลปะ” เหล่านี้ ล้วนแสดงออกถึงความผูกพันของมนุษย์ที่มีต่อนาคเป็นอย่างดีและเป็นหลักฐานทางศิลปวัตถุอีกประเภทหนึ่งของการตามหา “ร่องรอยนาคา” เหตุนี้เองจึงไม่สามารถแยกนาคออกจากสังคมวัฒนธรรมอีสานได้เป็นอันขาด และวัฒนธรรมอาจขาดความเติมเต็มไปได้ถ้าหากไม่มี “นาคกับงานศิลปกรรม” จากการศึกษาทั้งหมดที่ผ่านมา ล้วนแสดงออกมาในระบบคิดของคน ผ่านออกมาทางด้านภาษา อันเป็นนิทานปรัมปรา ซึ่งเป็นวรรณกรรมที่สืบทอดกันมาอย่างช้านานและน่าศึกษา ผลงานต่าง ๆ จึงเป็นภูมิปัญญาของบรรพชนคนอีสานอย่างแท้จริง “พญานาคกับศิลปกรรมไทย” จึงเป็นกลุ่มงานวิเคราะห์และตีความหมายมักจะมีการอธิบายความหมายของนาคที่ปรากฏให้เห็นเป็นวัฒนธรรมทางวัตถุที่เราเรียกว่าศิลปะในรูปแบบต่าง ๆ พญานาคกับศิลปกรรมไทยอาจได้มาจากศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ตลอดจนความเชื่อในหลักความคิด หรืออุดมคติของชาติต่าง ๆ ที่ผสมผสานปนเปกันมาเป็นมาของนาคของชาติต่าง ๆ เช่น จีน อินเดีย เขมร หรือขอม ญวน ชาว มลายู เป็นต้น เหตุนี้เอง คือ “พญานาค...เจ้าแห่งแม่น้ำโขง” จึงเป็นเขตสะสมวัฒนธรรมอย่างแท้จริง ไหลลือยปราดและทรงอิทธิฤทธิ์มีอำนาจเหนือธรรมชาติต่อผู้คนในอุษาคเนย์มาอย่างช้านานแล้ว นาคยังช่วยชำระไว้ซึ่งวัฒนธรรมอีสาน และลาว ด้วยการเป็นเครื่องวัดจิตใจของมนุษย์ในยุค ๆ นั้น ว่าเป็นอย่างไร คือมีจิตใจดีหรือไม่ดีนั่นเอง

1. พญานาคในศิลปกรรมบ้านเชียง (แอ่งสกลนคร) สำหรับหลักฐานเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยที่แสดงถึงร่องรอยของความเชื่อที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ที่เน้นความสำคัญของน้ำ มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จะเห็นได้จากการขุดพบหม้อลายเขียนสีจำนวนหนึ่งที่บ้านเชียง ที่เขียนเป็นลวดลายรูปงู ฝังอยู่ในหลุมศพของมนุษย์ที่คงมีตำแหน่งสำคัญ มีอายุโลหะหรือประมาณเกือบ 3,000 ปีมาแล้ว ซึ่งแสดงว่ามนุษย์ยุคโลหะ ในบริเวณแอ่งสกลนคร มีการนับถืองูเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์แล้ว การนับถืองู คงเป็นความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนในภูมิภาคนี้มาแต่ก่อนยุคประวัติศาสตร์ และคงถูกปรับเปลี่ยนจากงูเป็นการนับถือ นาค หรือพญานาค ดังที่เราเห็นในปัจจุบันว่าพญานาคเป็นเจ้าแห่งดินและน้ำ และเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์รวมทั้งเป็นพาหนะของเทพใน

ศาสนาฮินดู คือ พระนารายณ์ เมื่อได้มีการรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียแล้ว งานศิลปกรรมที่พบในหม้อลายเขียนสีนอกจากพบที่บ้านเชียงแล้ว ยังพบมากมายในแอ่งโคราช บริเวณชุมชนโบราณลุ่มแม่น้ำมูล แหล่งโบราณคดีบ้านก้านเหลือง จังหวัดอุบลราชธานี ศิลปกรรมอันเกี่ยวกับนาคนั้นจึงมีมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์แล้ว (ได้สังเกตการณ์เมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2544) เมื่อครั้งผู้ศึกษาลงภาคสนามงานวิจัยมานุษยวิทยาที่จังหวัดอุบลราชธานี จากหลักฐานแอ่งอารยธรรมบ้านเชียง จึงพอสรุปได้ว่า ในบรรดาชุมชนบ้านเมืองทั่วภูมิภาคอุษาคเนย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง ตั้งแต่ตอนใต้มณฑลยูนนานของจีนลงมา จนถึงปากแม่น้ำโขง ล้วนเลื่อมใสในลัทธิบูชานาค เพราะเชื่อกันว่านาคเป็นผู้บันดาลให้เกิดธรรมชาติ เกิดความมั่งคั่งและมั่นคง ในขณะที่เดียวกันก็อาจบันดาลให้เกิดภัยพิบัติถึงขั้นบ้านเมืองล่มจมได้ นอกจากนั้นก็ยังยกย่องนับถือนาคเป็นบรรพบุรุษด้วย เหตุนี้เอง ผู้คนในภูมิภาคนี้จึงมีคำบอกเล่าในลักษณะของนิทานปรัมปราเกี่ยวกับนาคมากมาย หลากหลายสำนวนจนนับไม่ถ้วน แล้วเชื่อกันว่าเป็นเรื่องจริงทั้งนั้น

ไมเคิล ไรท์ ได้สรุปความคิด Quaritch Wales (1957) ที่เคยเสนอว่า ศาสนาความเชื่อดั้งเดิมของชาวพื้นเมืองอุษาคเนย์ มีอย่างน้อยสองขั้นก่อนรับพุทธศาสนาหรือฮินดู เนื่องจากการปฏิวัติทางวัฒนธรรมในยุคสมัยหินใหม่ (Neolithic ราว 10,000 ปีมาแล้ว) ที่ทำให้มนุษย์รู้จักทำการเพาะปลูกและเริ่มอยู่ติดที่ ไม่เร่ร่อน หรือต้องหาอาหารป่าเช่นในยุคหินเก่า ในยุคหินใหม่ที่มนุษย์รู้จักทำสวนทำไร่ จึงสนใจและให้ความสำคัญต่อดิน เพราะพืชพันธุ์ต่าง ๆ เป็นผลผลิตมาจากดิน การฝังศพคนตายเสมือนเป็นการส่งคนตายกลับสู่พื้นดิน จึงเข้าใจว่าบรรพบุรุษไปอยู่ใต้ดิน ดังจะเห็นหลักฐานของความเชื่อนี้ได้จาก การบูชาดินตามถ้ำหรือการตั้งหินตั้ง (Megalith) ใกล้หลุมศพคนตาย คล้ายเป็นหลักโลกและประตูสู่บาดาลที่อยู่ภายใต้พื้นดิน ทั้งมีระบบความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาสัตว์ (Totem) เช่น งู งูเห่า หรือ “นาค” ซึ่งเป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่กับพื้นดินให้เป็นที่ระหว่งบรรพบุรุษในบาดาลกับคนบนโลกที่ยังมีชีวิตอยู่ ขั้นที่สองของความเชื่อของผู้คนในอุษาคเนย์คือยุคสัมฤทธิ์ (Bronze Age ราว 2,500 ปีมาแล้ว) มีความเชื่อใหม่เข้ามาปะปนจากผู้คนที่เดินทางมาจากทางเหนือของภูมิภาคซึ่งเป็นชนเผ่าอพยพ (Nomad) คือความเชื่อเกี่ยวกับฟ้าหรือเทพบนฟ้าซึ่งเป็นพัฒนาการของลัทธิ ความเชื่อแบบ “Shamanism” ซึ่งแพร่หลายในหมู่ชาวไซบีเรีย เอสกิโม และอินเดียนแดง เนื่องจากชนเผ่าพวกนี้มีได้อยู่ติดที่ จึงไม่มีความสนใจหรือผูกพันกับดิน หรือที่อยู่อาศัยเป็นที่ที่เป็นทางแต่จะเดินทางล่าสัตว์หรือดองฝูงสัตว์ตลอดเวลา บางครั้งอาจถึงคนป่วย คนชรา หรือพิการให้อดตาย เพราะไม่สามารถเดินทางร่วมกับกลุ่มได้ พวกนี้จึงไม่จำว่าได้เคยฝังหรือเผาศพไว้ที่ไหน และคงเข้าใจว่าผีบรรพบุรุษไปอยู่บนฟ้า สัตว์หรือ “Totem” ที่นับถือว่าสัมพันธ์หรือเป็นบรรพบุรุษของชนกลุ่มนี้มีหลายอย่าง เช่น หมี กวาง แต่ที่สำคัญ คือ “นก” ซึ่งเป็นสื่อระหว่างดินกับฟ้า เช่น ชาวอินเดียนแดง นับถือนกอินทรี หรือชาวเอสกิโม นับถือนกทะเล และหลักฐานสำคัญที่แสดงร่องรอยของความเชื่อเรื่องผีฟ้า ที่เข้ามาแทรกอยู่ในความเชื่อเรื่องผีดิน เหตุ

นี้เองความเชื่อเรื่องนาคกับความเชื่อเรื่องผีฟ้าจึงซ้อนทับกันอยู่ เห็นได้จากนิทานขุนบรม มีทั้งผีฟ้า (แถน) และนาค อันเป็นบ่อเกิดแห่งพิธีกรรมขอฝนทางภาคอีสานที่สืบทอดกันมาให้เห็นถึงปัจจุบันนี้ (ปราณี วงษ์เทศ, 2539 : 207) “นาคในศิลปกรรม” ของคนยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ได้บ่อเกิดขึ้นมาจาก “วัฒนธรรมน้ำ” และด้วยเหตุที่รูปลักษณะของงู เป็นรูปลักษณะที่น่าจมนรวมทั้งการเป็นอยู่ที่ลึกลับ งูจึงมักพบเป็นสัญลักษณ์ทางจิตวิญญาณและไสยศาสตร์อยู่เสมอ งูมักอาศัยอยู่ตามโพรงไม้โพรงใต้ดิน และชอบอยู่ในที่เย็น งูจึงกลายเป็นตัวแทนของพิภพใต้ดิน บาดาล เมฆหมอก และฝน งูบางพันธุ์จัดเป็นพญางูหรือสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์ เช่น “งูเห่า” และ “งูจงอาง” โดยเฉพาะงูที่แม่แม่เบี้ยได้เป็นสัญลักษณ์ของ “นาค” หรือ “นาคา” สัญลักษณ์ดอกจันอยู่บนแม่เบี้ย เช่น งูเห่าจัดเป็นงูศักดิ์สิทธิ์แห่งองค์นารายณ์ และโดยพื้นฐานสังคมอุษาคเนย์เป็นสังคมเกษตรกรรม จึงมีพิธีกรรมความเชื่อมากมายที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ในชีวิต จนผูกเป็นนิทานปรัมปราเล่าปากต่อปากกันมาว่า แม่น้ำทุกสายล้วนมีพญานาคคุ้มครองอยู่ และทำให้บ้านเมืองในลุ่มน้ำต่าง ๆ มั่งคั่งธรรมชาติอุดมสมบูรณ์จากความเชื่อนี้ประชาชนจึงมีประเพณีบวงสรวงนาคเหล่านี้เมื่อหลายพันปีก็ได้ เพราะจากอารยธรรมบ้านเชียงที่ได้มีการขุดพบหม้อลายเขียนสีจำนวนหนึ่งที่เขียนเป็นลวดลายงู ไม่มีรู้แน่ชัดว่า “นาคคืออะไร” แต่ที่แน่ นาคคือจิตวิญญาณแห่งสายน้ำของผู้คนอุษาคเนย์ โดยเฉพาะชุมชนสองฝั่งแม่น้ำโขงเชื่อว่า “พญานาคมีตัวตนจริง” ศิลปกรรมนาคของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์อาจเป็นร่องรอยกระบวนการความคิดของคนโบราณที่มีต่อนาคที่น่าพาเลื่อยสู่กระบวนการทางสังคมตามลำดับของวันและเวลาสู่ยุคปัจจุบันนี้ก็ได้ บนหนทางวถวนของความเข้าใจ ที่จะไขเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์ระหว่างกลไกความคิดและกลไกทางสังคมในวัฒนธรรมนาค

2. พญานาคในศิลปกรรมแบบเขมรโบราณ (แอ่งโคราช) หากย้อนหวนอดีตกลับไปถึงอาณาจักรอีสานแล้ว การนับถือศาสนาฮินดูในเขตวัฒนธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมกับการเกิดแคว้นเจนละ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-13 ซึ่งมีต้นกำเนิดอยู่ในพื้นที่เมืองอุบล คือ เมืองโบราณที่บ้านดงเมืองเดย เมืองโบราณที่บ้านบึงแก เมืองโบราณที่บ้านตาตอง ในเขตอำเภอคำเขื่อนแก้ว และอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร (เคยเป็นอำเภอในเขตจังหวัดอุบลราชธานีมาก่อน) อีกทั้งจารึกที่เกี่ยวกับกษัตริย์องค์สำคัญของเจนละ คือ “จิตรเสน” หรือ “มเหศวรมัน” ก็บ่งบอกถึงจุดเริ่มต้นของสหสกุล “เสนะ” ว่าอยู่ในเขตอำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร การแพร่ของวัฒนธรรมเจนละพร้อมกับศาสนาฮินดูนั้นควบคู่ไปกับการบูชาพระศิวะและโคนนทิ หลักฐานในวัฒนธรรมเจนละที่สำคัญคือ “ทับหลัง” ประดับเหนือเทวาลัย ซึ่งเป็นศิลปะแบบถลาบรีวัตซึ่งเป็นรูปแบบเก่าที่สุด เนื้อหาการแกะสลักทับหลังนั้น ล้วนมีพญานาคเข้ามาเกี่ยวพัน จากตำนานพระนารายณ์ปางกูรมาวตาร ซึ่งเป็นภาคหนึ่งของพระนารายณ์มีพญานาค 7 เศียร เข้ามาช่วยทำพิธีกวนน้ำอมฤตในเกษียรสมุทร โดยเอาตัวพันรอบเขามันตระ (เขาพระสุเมรุ) ให้พวกยักษ์ดึงที่หัวของพญานาค ส่วน

พวกเทวดาที่ตั้งทางพญานาค นอกจากนี้ยังมีรูปพระนารายณ์ทรงครุฑ และครุฑนั้นขุดนาคไว้อีกทีหนึ่ง จากลายจำหลักบนทับหลังที่ปราสาทวัดคูุ่ นับว่างดงามมากในชั้นเชิงศิลปะและแสดงออกได้อย่างชัดเจนของคนในยุคสมัยนั้นที่มีความเชื่อเรื่องนาคซึ่งสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของตน แม้แต่การออกแบบทางสถาปัตยกรรม ก็ยังต้องมีสัญลักษณ์ของนาคประกอบด้วยเสมอ เช่น เศียรนาคประดับอาคาร หรือบันไดรูปนาค ซึ่งได้กลายมาเป็นบันไดแบบอัมรินทร์ต่อมา ชิ้นส่วนอาคารรูปเศียรนาคพบที่ อ.โขงเจียม อุบลราชธานี ทำให้เห็นว่าคติความเชื่อในตำนานเรื่องนาคได้แพร่หลายเข้ามายังพื้นถิ่นเมืองอุบลและอีสานใต้ด้วย (ธิดา สาระยา, 2536 : 114, 116, 118)

นอกจากนี้ “เชิงบันไดหินนาค” ที่เขาพระวิหารเป็นสถาปัตยกรรมขอมที่เลื่องชื่อที่สุดและมีความสมบูรณ์แบบเป็นอย่างมาก ล้วนเป็นภาพของความงามบนความประณีตของช่างศิลป์มาตั้งแต่ครั้งโบราณกาล ในจินตนาการต่าง ๆ ที่ผู้คนสมัยนั้นคิดขึ้นมาแล้วสร้างเป็นรูปร่างผาดอวดสายตาคนรุ่นหลัง ๆ อย่างเราได้ประจักษ์พบเห็นของความน่าเกรงขามในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของนาคสามารถพบเห็นนาคในศิลปกรรมเขมรโบราณ ตามปราสาทหินต่าง ๆ ตรงดินแดนตอนล่างของแอ่งโคราช ซึ่งเป็นดินแดนที่มีอาณาเขตติดต่อกับประเทศกัมพูชาในปัจจุบันนี้ นาคในศิลปกรรมเขมรโบราณอาจเป็นผลต่อเนื่องมาจากผู้คนดินแดนแถบนี้มีการติดต่อกับชาวต่างชาติต่างภาษา เช่น อินเดีย ฯลฯ ผู้คนในภูมิภาคนี้ก็รับเอาคำว่า “นาค” มาจากภาษาสันสกฤตมาเรียก “งู” ให้ฟังดูขลังมากยิ่งขึ้น ภาพรวมแล้วศิลปกรรมเขมรส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย เพราะโบราณสถานต่าง ๆ ที่กำเนิดขึ้นมาล้วนตอบสนองต่อความเชื่อทางศาสนาฮินดูอย่างเห็นได้ชัด

สมัย สุทธิธรรม (2535 : 84-87) ได้กล่าวว่า “ปราสาทเขาพระวิหาร ทิพยวิมานแห่งเทพ” เมื่อผ่านบันไดชุดที่ 1 ซึ่งมีทั้งหมด 162 ขั้นไปแล้ว ก็ขึ้นไปสู่บันไดชุดที่ 2 ซึ่งเป็นช่วง “บันไดนาค” ที่มีความยาว 31.80 เมตร ขึ้นไปสู่ซุ้มประตูของศาลาจตุรมุขที่ 1 นับเป็นช่วงที่บีบแคบเล็กลงและสูงขึ้นพอสมควร มีจำนวน 60 ขั้น ฉะนั้นการเดินทางขึ้นไปก็ต้องระมัดระวังมากยิ่งขึ้น หากเงยหน้าขึ้นก็จะเห็นช่วงสุดท้ายของขั้นบันไดจรดกับท้องฟ้าสีคราม ประหนึ่งเหมือนกับการเดินทางขึ้นไปสู่สวรรค์ และเมื่อไต่ขึ้นไปก็จะพบกับนาคหิน 7 เศียรตั้งตระหง่านอยู่ 2 ตัว ทอดลำตัวขนาดใหญ่ยาวไปเป็นราวบันไดขนานทั้งสองข้างขึ้น ไปสู่ซุ้มประตูโคปุระของศาลาจตุรมุขที่ 1 โดยลำตัวนาคจะยึดติดกับพื้นหินที่ยกสูงไปตลอดแนว ก่อนจะถึงซุ้มประตูที่ 1 ทางบันไดก็จะยิ่งสูงขึ้นอีกและแบ่งออกเป็น 3 กระพัก จนถึงฐานของซุ้มประตู ลักษณะของนาคเศียรกลมนี้ จะไม่มีกระบังหน้า หรือมีรัศมีแผ่ออกอย่างเศียรนาคที่ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งนักโบราณคดีสันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบของศิลปะของขอมสมัยบาปวน คือในราวพุทธศตวรรษที่ 16 รูปแบบของเศียรนาคเช่นนี้จะพบได้ที่ปราสาทหินเมืองต่ำ ตรงหัวมุมของสระน้ำ โดยทั่วไปแล้วคนส่วนใหญ่มักจะเรียกว่า “นาคหัวลิง”

ในความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาลของศาสนาฮินดูนั้น สะพานที่เชื่อมระหว่างมนุษย์กับพระผู้เป็นเจ้าคือ “สายรุ้งปอลมุส” (Paul Mus) ได้พิสูจน์ร่องรอยหลายประการที่เป็นเครื่องยืนยันว่า สะพานที่มีราวเป็นรูปพญานาคซึ่งเป็นทางเดินเหนือคูนน้ำจากมนุษย์โลกไปยังศาสนสถานคือภาพของรุ้ง ทว่าทั้งเอเชียตะวันออกเฉียงรวมทั้งประเทศอินเดียมักกล่าวถึงรุ้งซึ่งถูกเปรียบกับพญานาคหรือรุ้งที่มีหลายสีชูศีรษะไปยังท้องฟ้าหรือกำลังคืบคาน้ำจากทะเล ด้านานของเรื่องนี้บางครั้งมักกล่าวถึง “งู” สองตัวเนื่องจากมักมีรุ้งกินน้ำสองตัวบ่อยครั้ง บางทีอาจจะเป็นรุ้งกินน้ำคู่ซึ่งหมายถึงการเดินทางของเทพเจ้าไปสู่ท้องฟ้าซึ่งส่งความบันเทิงใจให้มีการสร้างนาคเป็นราวทั้งสองข้างของสะพานที่เป็นเสมือนการแสดงภาพทางเดินของเทพเจ้ามายังพื้นพิภพของมนุษย์โลก (สุริยาวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2536 : 386-390)

หากพูดเรื่องปราสาทเขาพระวิหาร สิ่งที่ขาดและหลงลืมไม่ได้ คือ “ทับหลังนารายณ์” เพราะเหนือขึ้นไปบนหน้าบันประตูเป็นภาพจำหลักเรื่องราวกวนเกษียรสมุทรที่เด่นชัดและงามสง่ามาก สำหรับเรื่องราวการทำพิธีกวนเกษียรสมุทรนี้มาจากคัมภีร์ “ปุราณะ” ของชาวอินเดีย เป็นภาพเทวดาร้อมด้วยเหล่าอสูรทั้งหลายที่ต้องการอยากจะได้น้ำ “อมฤต” เพื่อความเป็นอมตะ ในขณะที่กำลังกวนอยู่นั้นทำให้ภูเขามันทรทะเลจตุจักรวาลลงไป จนพระวิษณุต้องอวตารลงมาเป็นเต่าหนุนรองรับเอาไว้ สำหรับในภาพจำหลักนั้น ทำเป็นรูปของเทวดา 3 องค์ ดึงชักนาคอยู่ทางปลายหาง และพวกเหล่าอสูรอีก 3 คน ดึงชักนาคอยู่ทางด้านเศียรของนาค ส่วนตรงกลางเป็นภูเขามันทร ซึ่งอยู่ในหมอน้ำตั้งอยู่บนหลังเต่าและที่บนยอดเขามันทรนั้น เป็นรูปพระวิษณุที่กำลังปีนป่าย และทรงกำกับการกวนเกษียรสมุทรอยู่ด้วย ซึ่งในขณะที่กวนเกษียรสมุทรอยู่นั้น ฝ่ายนาคราชที่ถูกดึงชักกลับไปกลับมาระหว่างเหล่าอสูรกับเทวดา ก็เกิดอาการสำรอกคายพิษออกมา ทำให้เหล่าอสูรที่ชักอยู่ทางด้านเศียรของนาคโดนพิษร้ายเข้าอย่างจัง จนทำให้คูหน้าตาไม่สบายไปตาม ๆ กัน ทั้งนี้ผลจากการกวนเกษียรสมุทรทำให้ฟองคลื่นเกิดมีพระลักษมีขึ้นพร้อมกับเหล่านางอัปสรจำนวนนับหมื่นองค์ พวกนี้ออกมาร่ายรำอยู่บนสรวงสวรรค์อีกด้วย (สมัย สุทธิธรรม, 2535 : 96-97)

ส่วนภาพการ “กวนเกษียรสมุทร” ในดินแดนราชอาณาจักรไทยนั้น ได้พบบนทับหลังเป็นสำคัญ อาทิเช่น ภาพสลักบนทับหลังจากระเบียงคดของปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา องค์ประกอบของภาพบนทับหลังแผ่นนี้นอกจากกรูปรูปเขามันทรเศศิรี พญานาควาสกรีเทวดาซึ่งมีรูปพระอาทิตย์และพระจันทร์เข้ามาประกอบรวมทั้งอสูร แล้วยังปรากฏพญาคูรุทนี่คงมิได้หมายความว่าถึงการที่พญาคูรุทพยายามจะลักเอาน้ำอมฤตมาปนไว้กับการกวนเกษียรสมุทรเพื่อให้ได้น้ำอมฤต หากแต่น่าจะหมายถึงพญาคูรุทผู้ซึ่งแบกเขามันทรเศศิรีมาเพื่อใช้เป็นไม้กวนเกษียรสมุทรนั่นเอง ยังปรากฏภาพการกวนเกษียรสมุทรอีกภาพหนึ่งบนทับหลังจากปราสาทกู่สวนแดง จังหวัดบุรีรัมย์

องค์ประกอบของภาพนี้ นอกจากปรากฏภาพเหตุการณ์ และรูปบุคคลและสัตว์ตามเนื้อเรื่องแล้วยังแสดงภาพนางอัปสรที่ได้จากการกวนเกษียรสมุทรหาอยู่บนนภากาศ รวมทั้งสัตว์ป่าขนาดเล็ก เบื้องล่างของทับหลังแสดงถึงอารมณ์อันสุนทรีย์ของช่างผู้สลักไปพร้อมกันด้วย

ศรีศักร วัลลิโภดม (2543 : 17) ได้อธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ภาพการกวนเกษียรสมุทรนี้ปรากฏในทับหลังของปราสาทขอมทั้งในประเทศกัมพูชาและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ถือเป็นสัญลักษณ์ของการเป็นพระจักรพรรดิราช การเป็นพระจักรพรรดิราชก็มักจะมีอะไรที่คล้ายกันในเรื่องสัญลักษณ์โดยที่ทางฝ่ายพุทธศาสนามักจะยึดระบบสัญลักษณ์ของทางฮินดูมาปรับปรุงแก้ไขขึ้น ดังตัวอย่าง เช่น “พระราชพิธีอินทราภิเษก” ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ที่ระบุถึงการชกนาค ซึ่งหมายถึงการเกษียรสมุทรในคติทางฮินดู จนได้นำทิพย์ขึ้นมาให้พระอินทร์และพวกเทวดาได้กินนั้น ทำให้พวกเทพซึ่งมีพระอินทร์เป็นราชาอยู่กลับมีพลังและฤทธิ์อำนาจที่สามารถจับไล่พวกอสูรให้ออกไปจากสวรรค์ได้เท่ากับเป็นการอภิเษกพระอินทร์ขึ้นเป็นพระราชแห่งเทพ ณ ยอดเขาพระสุเมรุมาศ อีกวาระ

คำสอนเรื่องอวตาร คำว่า “อวตาร” แปลว่า “ลงมา” คือลงมาเกิดเป็นมนุษย์ ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Incarnation” แปลว่า “การเข้าในร่าง” (ของมนุษย์) แม้แต่ในคริสตศาสนา ก็ถือว่าพระเยซูก็เป็นเทพเจ้าผู้เป็นบุตรของพระเจ้ามาเข้าในเนื้อหนังหรือรูปกายของมนุษย์ ในพระพุทธศาสนา ฝ่ายมหายานพระโพธิสัตว์ก็ลงมาเกิดเพื่อช่วยมนุษย์ต่อต้านกับความกดขี่บีบคั้นต่าง ๆ การลงมาเกิดนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นมนุษย์เสมอไป ความเหมาะสมมีอยู่อย่างไรก็จะลงมาเกิดในรูปลักษณ์นั้น จะเห็นได้ในเรื่องอวตาร 10 ปางของพระวิษณุ หรือนารายณ์ของศาสนาฮินดูนั่นเอง พระวิษณุ อวตารลงมาเกิดเป็นปลาบ้าง เต่าบ้าง หมูบ้าง ตามความจำเป็นจริงในชั้นแรกพระวิษณุนี้ปรากฏนามในพระเวท เป็นเพียงเทพเจ้าชั้นเล็ก ๆ องค์หนึ่ง คือ เมื่อมีทฤทธิ “ตรีมูรติ” ขึ้นแล้ว พระวิษณุก็กลายเป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งใน 3 ที่มีหน้าที่ต่างกัน คือ พระพรหมเป็นผู้สร้าง พระวิษณุเป็นผู้ถนอมรักษา และพระศิวะเป็นผู้ทำลาย ต่อมาเมื่อมีลัทธิไวษณพขึ้น ผู้ถือลัทธินี้ก็เชื่อเพิ่มเติมขึ้น เพื่อยึดเหนี่ยวน้ำใจของศาสนิกชนให้เคารพนับถือในพระวิษณุหรือนารายณ์ยิ่งขึ้น

พระวิษณุหรือนารายณ์ที่อวตารลงมาเกิดเพื่อปราบยุคเข็ญในมนุษยโลกนั้นมี 10 ปาง ดังต่อไปนี้ (สุชีพ ปุญญานุภาพ, 2511 : 461-464)

ปางที่ 1 มัตสยวตาร อวตารลงมาเป็นปลาเพื่อช่วยมนุษย์เมื่อคราวน้ำท่วมโลก ฆ่ายักษ์ชื่อ “หยคริยะ” ผู้เป็นต้นเหตุให้มนุษย์มีความเห็นผิดลุ่มหลง

ปางที่ 2 อวตารลงมาเป็นเต่าในทะเลน้ำนม (เกษียรสาคร) เอาหลังรองรับภูเขาชื่อมณฑระ เทวดานำพญานาคมาต่างเชือกชักภูเขา เพื่อความมหาสมุทรให้เกิดน้ำอมฤต และสิ่งมีค่าอื่น ๆ รวม 14 อย่าง

ปางที่ 3 วราหาวตาร อวตารลงมาเป็นหมูป่าเพื่อปราบยักษ์ผู้มีนามว่า “หิรัณยักษะ” ผู้จับโลกตกลงไปได้ทะเล ตามตำนานกล่าวว่าแต่เดิมโลกเป็นก้อนน้ำกลม แต่ด้วยเงี้ยวของหมูป่า คุณให้โลกสูงขึ้นมาจากน้ำได้ คนจึงได้อาศัยอยู่บนโลกทุกวันนี้

ปางที่ 4 นรสิงหาวตาร อวตารลงมาเป็นมนุษย์สิงห์ คือครึ่งมนุษย์ครึ่งสิงห์เพื่อปราบยักษ์ชื่อ “หิรัณยกชิป” ผู้ได้รับพรจากพระพรหมว่า จะไม่ถูกมนุษย์ เทพ หรือสัตว์ฆ่าให้ตายได้ ยักษ์จึงกำริบรุกรานโลกทั้ง 3 พระนารายณ์จึงอวตารเป็นนรสิงห์ทำลายยักษ์นั้นถึงแก่ชีวิต เพราะนรสิงห์นั้นมีเขี้ยวคนมีเขี้ยวสัตว์

ปางที่ 5 วามนาวตาร อวตารลงมาเป็นค่อมเพื่อปราบยักษ์ชื่อ “พลี” มิให้มีอำนาจครองโลกทั้ง 3 โดยขอเนื้อที่เพียง 3 ก้าว เมื่อพลียักษ์ยินยอมจึงก้าวไป 2 ก้าวก็เกินสวรรค์และเกินโลก แต่ด้วยความกรุณาจึงประทานโลกใต้บาดาลให้ยักษ์นั้นไป

ปางที่ 6 ปรศุรามาวตาร อวตารลงมาเป็นรามผู้ถือขวาน ในเรื่องเล่าว่าพระวิษณุอวตารลงมาเป็นบุตรของพราหมณ์ผู้มีนามว่า “ยมทคณิ” และสืบสกุลจากภคคุเพื่อป้องกันมิให้กษัตริย์ครอบครองอาณาจักรเหนือวรรณะพราหมณ์ ปรศุรามได้ชำระโลกถึง 21 ครั้ง เพื่อให้ปราศจากวรรณะกษัตริย์

ปางที่ 7 รามาวตาร อวตารลงมาเป็นรามจันทร์ (พระรามผู้อ่อนโยน หรือผู้เสมือนพระจันทร์) คือเป็นพระรามในเรื่องรามายณะ หรือที่ไทยเราเรียกว่า “รามเกียรติ์” เพื่อปราบยักษ์ชื่อ “ราวณะ” หรือ “ทศกัณฐ์”

ปางที่ 8 กลุณดาวตาร อวตารลงมาเป็นพระกฤษณะ (ผู้มีผิวดำ) ในเรื่องมหากาพย์ เพื่อทำลายกษัตริย์กัษณะผู้ทารุณ ซึ่งเท่ากับเป็นตัวแทนแห่งความชั่วร้าย การปราบผู้ชั่วร้ายเช่นนี้ ย่อมคล้ายคลึงกับอวตารที่ 7 ซึ่งทรงปราบทศกัณฐ์

ปางที่ 9 พุทธาวตาร อวตารลงมาเป็นพระพุทธเจ้า เหตุผลทางฝ่ายพราหมณ์บางพวกผู้เกลียดพระพุทธศาสนา ก็ว่าพระวิษณุอวตารลงมาเป็นพระพุทธเจ้า เพื่อจะลวงคนให้ดูหมิ่นพระ

เวทให้ละเลขหน้าที่อันเกี่ยวกับชั้นวรรณะ จะได้เป็นการทำลายตัวเอง แต่เหตุผลอีกทางหนึ่ง ศาสนาฮินดูเห็นว่าจะสู้พระพุทธศาสนาไม่ได้ จึงประดิษฐ์เรื่องขึ้นเพื่อกลืนพระพุทธศาสนาเข้ามาไว้ในศาสนาฮินดู แต่ก็กลืนไม่สำเร็จ ศาสนาฮินดูคงอยู่แต่ในอินเดีย พระพุทธศาสนากลับเจริญแผ่ออกไปนอกประเทศ กลายเป็นศาสนาของโลกไป ส่วนศาสนาฮินดูเป็นเพียงศาสนาของชนชาติเดียวเท่านั้น

ปางที่ 10 อวตารลงมาเป็นกัลกิ หรือ กัลกิน คือ บุรุษขี้ม้าขาว ถือดาบมีแสงแปลบปลาบดั่งดาวหาง ปางนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อัสวาวตาร” เพื่อปราบคนชั่วและสถาปนาธรรมขึ้นใหม่ในโลก

พระวิษณุหรือนารายณ์ที่อวตารลงมาเกิดเพื่อปราบยุคเข็ญในมนุษย์โลกทั้ง 10 ปาง ถูกนำมาแกะสลักบนแผ่นหินยักษ์ก้อนเดียวเป็น “ทับหลัง” และประดิษฐานตามปราสาทหินทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเขมร จึงเห็นได้ว่าแนวความคิดเรื่อง “โลก” และ “จักรวาล” ของชาวอีสานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันก็ยังคงอยู่ แต่ก็คลี่คลายไปตามกาลยุคกาลสมัย ปัจจุบันความเชื่อเรื่องโลกและจักรวาลได้สะท้อนออกมาในรูปแบบแห่งความเชื่อ วรรณกรรมและสิ่งอื่น ๆ ได้แก่ (กิริณัย โขติกันตะ, 2531 : 106)

1. จักรวาลและความเชื่อ เชื่อว่าผู้กระทำความดียอมตนน้ำไม่ไหล ตกไฟไม่ไหม้ มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คอยช่วยเหลือทำดีจะได้ขึ้นสวรรค์ จึงต้องทำบุญ ทำกุศลมาก ๆ เพื่อผลตอบแทนสำหรับชีวิตที่ดี ส่วนผู้ที่ทำชั่วทำบาป ต้องตกนรก และในยามป่วยใช้รักษาแพทย์แผนปัจจุบันไม่หาย ก็ต้องพึ่งเทวดาสักดิ์สิทธิ์มาช่วยเหลือ และโดยเฉพาะความเชื่อในเรื่องดวง โชคชะตาเคราะห์ดี เคราะห์ร้าย ยังมีอิทธิพลต่อคนอีสานอยู่มาก

2. จักรวาลการปกครอง แบบแผนการปกครองกระจายอำนาจแบบดาวล้อมเดือน คือ มีเมืองหลวง เป็นจุดศูนย์กลาง แล้วกระจายออกเป็นการปกครองส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่น เป็นจังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน ซึ่งน่าจะเป็นแนวคิดอันเนื่องมาจากจักรวาล

3. จักรวาลและศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม สิ่งสะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องโลกและจักรวาลในงานประพันธ์ คือ การบรรยายถึงจักรวาลอยู่เสมอ แม้จะไม่พูดถึงโดยตรงอย่างน้อยก็นำส่วนประกอบของจักรวาลมากล่าว เช่น นรก สวรรค์ โชคชะตา บาปบุญและผลกรรม ส่วนทางด้านสถาปัตยกรรม การก่อสร้างมักจะสร้างเมืองเป็นจุดศูนย์กลางการคมนาคมสะดวกสบาย อำเภอ

ตำบล หมู่บ้านตั้งอยู่กระจายออกมา หรือ การสร้างวัดก็มีเจดีย์หรือโบสถ์อยู่ตรงกลางล้อมรอบด้วยสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ประกอบ ตลอดจนกำแพงวัด ซึ่งเป็นตัวแทนของกำแพงจักรวาล

ความเชื่อในเรื่อง “โลกและจักรวาล” จึงยังมีอิทธิพลเหนือชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยมาตลอด ไม่เฉพาะแต่ชาวอีสานเท่านั้น จะมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางสังคมของสังคมนั้น ๆ ด้วย

3. พญานาคในองค์ประกอบของสถาปัตยกรรม ในทางศิลปกรรม ศักดิ์ศรี เข้มแน่นดา (2522 : 22) ได้กล่าวว่า ส่วนที่สง่าที่สุดที่อยู่ปลายหน้าบันหรือหน้าจั่วของพระอุโบสถพระวิหาร และพระที่นั่งต่าง ๆ นั้นก็คือรูปศิระษะนาคที่มีหงอนยาวเพื่อย ซึ่งเรียกกันว่า “ช่อฟ้า” นั่นเอง ความงามของศิระษะนาคที่ผุดงายขึ้นไปในท้องฟ้าเป็นภาพที่งดงามอย่างยิ่งถึงกับกวีโบราณเกือบทุกท่านต้องแต่งคำชมไว้มากมาย แต่คำชมของกวีใด ๆ ก็ไม่ชวนให้เกิดภาพพจน์ประทับใจเท่ากับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพรรณนาไว้ในสรรพสิทธิคำฉันท์ว่า “ช่อฟ้าชวนฟ้าชำเลื่อง ตัวของนาคที่ต่อจากช่อฟ้าทอดระหวายลงมากระหนาบสองด้านของหน้าบัน เรียกว่า ล้ายอง บนล้ายองมีครีบทับเป็นจัก ๆ เรียกกันว่าใบระกา สุดปลายล้ายองแต่ละช่วงที่อยู่ต่ำลงมาเป็นหัวนาค แต่เรียกกันว่าหางหงส์ นอกจากนี้ส่วนที่เป็นประคองแขนยันระหว่างชายคากับผนัง หรือเสารายรอบพระอุโบสถพระวิหารและพระที่นั่ง ซึ่งเรียกว่าทวยนั้นก็มักทำเป็นรูปนาคตัวเล็ก ๆ โคนสลวยระหวายสมชื่ออีกด้วย ภาพดังกล่าวมานี้เป็นศิลปกรรมอันงามตระการตาที่จะหาดูได้ทั่วไปในเมืองไทย นอกจากนาคจะเป็นส่วนประดิษฐ์สำคัญของเครื่องบนแล้ว ส่วนล่างคือบันไดก็มักทำราวบันไดเป็นตัวนาค กระหนาบสองข้างแล้วชูศิระษะเหนือขึ้นบันไดต่ำสุด ส่วนใหญ่มักทำเป็นนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพานรูปพัด”

ประติมากรรมรูปนาคประดับ “ลิม” ในเขตอีสานเหนือ ยังเป็นคติความเชื่อในแนวปรัชญาทางศาสนาพุทธ-พราหมณ์จากอินเดียที่ซ้อนทับกันอยู่ เป็นการเน้นความหมายของนาคที่เกี่ยวข้องกับน้ำ การให้น้ำ และความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งจะพบนาคประดับลิมเป็นช่อฟ้า “นาคสำรวย” “นาคล้ายอง” “นาคหางหงส์” และ “นาคหน้าบัน” อยู่ตามลิมอันเปรียบเสมือนการจำลองเขาพระสุเมรุที่เป็นแกนกลางของจักรวาล นอกจากนี้นาคยังมีความหมายถึงผู้พิทักษ์รักษา โดยเห็นได้จากรูปนาคประดับตามทวารบาล และการเป็นบันไดเชื่อมโยงระหว่างสวรรค์กับโลกมนุษย์ ซึ่งมีรูปนาคประดับตามบันไดลิมอยู่ทั่วไป คติการนำนาคมาประดับลิมเป็นการตกแต่งเพื่อป้องกันอันตรายจากศัตรู จะเห็นได้ว่า ตามลิมในที่ต่าง ๆ บันไดทางขึ้น-ลง กันทวย และบริเวณหลังคาหน้าจั่ว มักนิยมทำเป็นรูปพญานาค ซึ่งเป่าหมายก็คือเพื่อต้องการให้พญานาคเป็นผู้ป้องกันภัยอันตราย เพราะมีความเชื่อว่า พญานาคเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ สามารถคุ้มครองได้ ซึ่งตามคติดังกล่าวเชื่อ

ว่าพญานาคเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ และเห็นสมควรนำมาประดับยังบริเวณรอบนอกของอาคาร เพื่อเป็นสิ่งป้องกันอันตรายจากภัยที่มีตัวตน และไม่มีตัวตน ไม่ให้เข้ามาสร้างความเดือดร้อนแก่ศาสนสถานที่ใช้ในการประกอบพิธี ดังนั้น สิ่งเลวร้ายหรือภัยอันตรายที่จะมารบกวนทำลายสถานสงฆ์ จะได้รับการคุ้มครองจากนาคผู้มีอิทธิฤทธิ์ “สิมวัต” ดังกล่าวจึงใช้นาคประดับ (เผด็จ สุขเกษม, 2535 : 104-105)

วิหารวัดมโนรมย์ อำเภอห้วยใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร ในภาคอีสานมีลักษณะเป็นอาคารใหญ่ก่ออิฐถือปูน มีหลังคาชั้นเดียวมุงกระเบื้องดินเผา มีหน้าจั่วแหลมชันและหงอนขึ้นมีซุ้มประตูด้านหน้าหนึ่งซุ้มประดับประดาด้วยลายปูนปั้นอันวิจิตรตระการตา ลายปูนปั้นดังกล่าวทำเป็นรูปหน้ากาล “นาคหลายเศียร” และนกในเทพนิยายซึ่งมีความอ่อนช้อยงดงามและวิจิตรพิสดาร ผนังหุ้มกลองด้านนอกทั้งสองข้างของซุ้มประตู เขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องราวของชีวิตผู้คนในสังคมอีสานสมัยโบราณ ปัจจุบันลบเลือนจนแทบจะมองไม่เห็นแล้ว รอบเสาระเบียงด้านหน้าวิหารเขียนภาพลายรดน้ำ ปิดทองลายเครือเถาซึ่งลบเลือนไปมาแล้วเช่นกัน คงเหลือแต่ช่วงบนตั้งแต่บัวหัวเสา ลงมาที่ยังพอเหลือร่องรอยของสีทองให้เห็น แต่ลวดลายทางศิลปกรรมนั้นจำแนกไม่ออกแล้ว รอบวิหารทั้งสองข้างมีคันทวยที่ใหญ่มากค้ำตั้งฐานวิหารไปจนถึงชายคา คันทวยดังกล่าวทำด้วยไม้แกะสลัก และลงสีด้วยลวดลายง่าย ๆ จากฝีมือช่างชาวบ้าน แต่ก็มี ความสวยงามแบบศิลปะอีสาน ซึ่งคาดว่าทำขึ้นในสมัยหลัง ด้วยหน้าวิหารมีบันไดสามด้านซึ่งด้านข้างทั้งสองทำเป็นรูปกระเข้ ส่วนบันไดตรงหน้าประตูวิหารนั้นทำเป็นรูปสัตว์ในเทพนิยายมีตัวเป็นมังกรหัวเป็นยักษ์หมอบเฝ้าอยู่หนึ่งคู่ ด้านบนของส่วนวิหารเป็นไม้แกะสลักลวดลายลงรักปิดทอง ประดับกระจกบ้าง เขียนสีบ้าง ถึงแม้ว่ากระจกและทองดังกล่าวจะหลุดออกเกือบหมดแล้วก็ตาม ภายในวิหารประดิษฐานพระประธาน ก่ออิฐถือปูนเป็นแบบศิลปะลาว องค์พระประธานเป็น “พระพุทธรูปปางนาคปรก” ตัวนาคนั้นทำเป็นลายปูนปั้นฝีมือช่างชาวบ้านอีกเช่นกันมีความงามแบบเรียบง่ายได้ยาก ปัจจุบันนี้วิหารวัดมโนรมย์ได้ขึ้นทะเบียนเป็นอาคารอนุรักษ์โดยกรมศิลปากรแล้ว ภายในวิหารยังมีวัตถุโบราณอื่น ๆ ที่ควรค่าแก่การชมอีกมากมาย (ฉัตร ปิยะอุย, 2541 : 19-22)

จางง กิตติสกล (2533 : 100) ได้อธิบายว่า ความหมายของ “น้ำ” และ “ความอุดมสมบูรณ์” ถูกนำมาอธิบายถึงพญานาคที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนา เช่น ที่ลิมหรือโบสถ์จะมีการประดับตกแต่งด้วยรูปพญานาคตั้งแต่ ซ่อฟ้า หางหงส์ คันทวย ซุ้มประตู หน้าต่าง บันได สิม อีสานเป็นสถาปัตยกรรมที่มีความหมายถึงศูนย์กลางของจักรวาล คัมภีร์ในพุทธศาสนา เช่น ไตรภูมิวินิจยัฎถา ได้เปรียบเทียบศาสนสถานที่สำคัญ โดยเฉพาะอุโบสถหรือสิมและสถูปเจดีย์ว่าเป็นการจำลองมาจากจักรวาลเขาพระสุเมรุ อันหมายถึงดินแดนที่เป็นจุดศูนย์กลางของการประดิษฐานทางพุทธศาสนา ดังนั้นประติมากรรมรูปนาคที่ปรากฏอยู่ส่วนเครื่องบนของอาคารสิม

หรือหลังคาสิม จึงมีความหมายในเชิงปรัชญาคติว่า เป็นสัญลักษณ์ของน้ำที่ไหลลงมาจากยอดเขา พระสุเมรุ สิมที่มีรูปนาคปรากฏอยู่บนส่วนบนหลังคาจึงเป็นอาคารที่เป็นมงคลเป็นอาคารแห่งความอุดมสมบูรณ์ ความร่มเย็น ความเจริญงอกงาม

มานพ ถนอมศรี (2529 : 80-84) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า แง่ศิลปกรรมเหตุผลที่นาคปรากฏแพร่หลายในงานศิลปกรรม โดยเชื่อมโยงเข้าไปสู่ลักษณะทางรูปทรงของนาคว่าเป็นรูปทรงที่ทำให้ประโยชน์ในการออกแบบเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ นาคมีลำตัวเป็นท่อนกลม ขาว เหมือนเป็นลักษณะของเส้น ทำให้สามารถบิด หัก งอ ให้เป็นรูปต่าง ๆ ได้ตามต้องการ นอกจากนี้ส่วนประกอบต่าง ๆ ของนาค เช่น หงอน ครีบก เกล็ด และหาง ยังเปิดโอกาสให้นำมาดัดแปลงหรือเพิ่มเติมลวดลายต่าง ๆ ลงไปได้โดยไม่จบสิ้น ในสถาปัตยกรรมไทยนาคที่เลื้อยอยู่หน้าบัน ยังช่วยลดความรุนแรงในการตัดกันของอาคาร และท้องฟ้าได้เป็นอย่างดี “ใบระกา” ช่วยให้ความกลมกลืนระหว่างบรรยากาศธรรมชาติและสิ่งก่อสร้างที่เกิดขึ้น

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ในงานเรื่อง “น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย” (2528) หรือในภาคภาษาอังกฤษใช้ชื่อว่า Naga: Cultural Origin in Siam and the West Pacific โดยอาศัยความหมายเชิงสัญลักษณ์ของนาคจากงานสถาปัตยกรรม ก็อธิบายความหมายของนาคว่า “พญานาคหรือนาคก็คือสัญลักษณ์แห่งธาตุน้ำนั่นเอง... ลวดลายศิลปะและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ใช้ในงานสถาปัตยกรรมแม่บทรวมทั้งนาคสามารถแบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือ ประเภทที่เกี่ยวกับระบบจักรวาล และประเภทที่เกี่ยวกับน้ำโดยตรง... ในการแปรรูปเขาพระสุเมรุและมหาสมุทรที่ล้อมรอบเข้าสู่ลักษณะทางสถาปัตยกรรมนั้น ในส่วนที่เป็นน้ำ หากใช้น้ำจริง ๆ ก็ดูเป็นเรื่องยุ่งยากมากอยู่ ดังนั้นโดยทั่วไปแล้วจึงพญานาคเป็นสัญลักษณ์แทน” (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2528 : 134-135) นอกจากนี้ยังได้อธิบายประติมากรรมของนาคที่ใช้เป็นเครื่องประดับสถาปัตยกรรมไทยในส่วนที่เป็นช่อฟ้า ใว้อย่างน่าสนใจว่า “ช่อฟ้าที่ใช้เป็นรูปหัวพญานาค ส่วนสันมุมหลังคาทำเป็นรูปสันหลังของพญานาคกำลังเลื้อยลงมาเป็นชั้น ๆ จนถึงชายคาชั้นล่างสุด แล้วจึงมีทวยไม้สลักเป็นนาคค้ำยันไว้ สัญลักษณ์ที่เรียงกันลงมาเช่นนี้ เปรียบเสมือนสายน้ำที่กำลังไหลจากภูเขาที่เป็นจุดศูนย์กลางลงสู่เบื้องล่างจนกระทั่งถึงฐานโบสถ์... หรืออีกนัยหนึ่งคือมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ไพศาลอันเป็นที่รวมของน้ำทั้งหมด” (สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2528 : 134) “สรุปแล้ว ความหมายที่แท้จริงของช่อฟ้าควรเป็นพญานาคบนเขาพระสุเมรุซึ่งทำให้นาคต้องพ่ายแพ้ และต้องปล่อยให้น้ำไหลหลากมาหล่อเลี้ยงชีวิตบนโลก” (สุเมธ ชุมสาย, 2528 : 157)

นาคในฐานะสัญลักษณ์ตามการตีความของสุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา ก็มีพื้นฐานความคิดส่วนใหญ่มาจากคติฮินดูและระบบจักรวาลแบบฮินดูเช่นเดียวกับงานของ จันงค์ กิตติสกล และ

เผด็จ สุขเกษม โดยที่ยังมิได้เน้นความชัดเจนของคติเรื่องนาคประจำท้องถิ่น นอกจากคติแบบฮินดูข้างต้น สุจิตต์ วงษ์เทศ “ได้ตีความสัญลักษณ์ของนาคว่าเป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติที่สำคัญ อาจบันดาลให้เกิดธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ หนอง บึง ภูเขา ฯลฯ และแหล่งที่อยู่อาศัย เรื่องการที่พระพุทธรูปเจ้าทรงพระนามนาคก็ดี เรื่องพระอิศวรและพระนารายณ์รับกับพญานาคก็ดี ล้วนเป็นการแสดงถึงชัยชนะของศาสนาใหม่ที่มีต่อระบบความเชื่อเก่า” (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2543 : 7) ในคติพุทธว่า “พญานาค” (งูใหญ่) เป็นสัญลักษณ์แทนกิเลส หรือความชั่วร้ายทั้งหลาย กิเลสอันชั่วร้ายที่มีพิษสงกลาจนกรรม ทำให้คนทั้งโลกอยู่ภายใต้อำนาจนั้น บัดนี้ได้ถูกพระพุทธรูปเจ้าทรงเอาชนะมันได้แล้ว มันไม่สามารถมีอิทธิพลเหนือพระองค์อีกต่อไปแล้ว การที่พระพุทธรูปเจ้าประทับนั่งบนพญานาคเท่ากับบอกให้โลกรู้ว่า บัดนี้พระพุทธรูปเจ้าทรงเอาชนะกิเลสทั้งหมดได้เด็ดขาดแล้ว

สถาปัตยกรรมอีกรูปแบบหนึ่งที่สำคัญซึ่งอยู่ในพื้นที่สังคมที่แตกต่างไปจากบ้านและเมืองคือ “โบสถ์” ซึ่งคนลาวจะเรียกว่า “สีมา” หรือ “สิม” เป็นสถาปัตยกรรมพุทธศาสนา การดำรงอยู่ของโบสถ์ในโลกแห่งความศักดิ์สิทธิ์ทำให้โลกสามัญ ที่ซึ่งนาคถูกประดับประดาในรูปแบบประติมากรรมรายรอบสีมา รูปแบบนี้จะไม่ปรากฏในสถาปัตยกรรมของโลกสามัญที่นาคเป็นเพียงรูปความคิดเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นพื้นที่การเข้าสู่โลกศักดิ์สิทธิ์ของนาคในรูปของมนุษย์ต้องกระทำพิธีเปลี่ยนผ่านในสีมา ถ้าคำว่า “สี” และ “นาค” มีความหมายเดียวกัน คำว่า “สีมา” ย่อมต้องมีความหมายว่า “นาคมา” การมาของนาคในวัดอุ้งลัญจักษณ์ที่เป็นประติมากรรมโดดเด่นรายรอบภายนอกโบสถ์มากที่สุด คือ ราวบันได กรอบประตู คันทวย ผนังอาคาร หลังคา หน้าจั่ว ฯลฯ และการมาของนาคในวัดอุ้งลัญจักษณ์และพฤติกรรมสัญลักษณ์ของนาคที่เกี่ยวข้องกันเป็นอย่างดีกับรูปคำและความหมาย ผู้ศึกษาอธิบายในลำดับส่วนที่ว่า “นาค เป็นตัวแทนของกลุ่มชนดั้งเดิม” ในงานที่อธิบายความหมายตามหลักนิรุกติศาสตร์ ของหุมพันธ์ รัตนวงศ์ (2537 : 107) และจิตร ภูมิศักดิ์, (2519 : 257-261) รวมถึงความเชื่อในการฝังสะดือ (สะดือสิมหรือลูกนิมิต) ที่ใส่สิ่งมีค่าลงไปในหลุม ถ้าหากว่าการขุดดินตรงที่เป็นท้องนาค (สะดือสิม) ก่อนการสร้างสิ่งใด ๆ บนพื้นดิน และป้องกันความคิดในการขุดดินเพื่อสร้างบ้านและเมืองและเมืองนาคที่มีเพชรนิลจินดามากมายแล้ว สังคมล้านนามีการใส่ทราย น้ำ และเงินลงในหลุมเสาบ้านด้วย พุทธสถาปัตยกรรมแห่งนี้ย่อมถือเป็นเขตแดนในการเปิดเผยความคิดและความเชื่อสังคมดั้งเดิม ที่เข้ามาจัดการผสมผสานความศรัทธาใหม่และเก่า ด้วยการจำกัดขอบเขตของนาคไว้อยู่ภายใต้อิทธิพลอำนาจของพุทธ นอกเหนือไปจากการสร้างวรรณกรรมและตำนานแห่งพุทธศาสนาในอาณาจักรนาคา (ชนินดา ตั้งถาวรสิริกุล, 2541 : 55-56)

น. ฅ ปากน้ำ (2540 : 100-101) ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า โบราณสถานหรือศิลปะวัตถุรุ่นโบราณของไทยเรานับแต่สุโขทัยตลอดลงมาถึงกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพมหานครนี้ มักจะมีรูป

พญานาคเป็นสัญลักษณ์โดยปั้นหรือแกะสลักติดตั้งไว้ตามหลังคาอุโบสถ หรือพระวิหารปราสาทราชวังต่าง ๆ ซึ่งสมัยต่อมาก็ได้คิดดัดแปลงมาเป็นรูปช่อฟ้าใบระกา ดังที่เราเห็นกันคุ้นตาอยู่ทุกวันนี้ ตัวช่อฟ้าใบระกาใบนั้นคือเค้าเดิมของพญานาค ส่วนลายสลักที่ปิดชายคาด้านหน้าคือใบระกาใบนั้นคือนาคสะดุ้ง ตัวใบระกาใบนั้นมีเค้ามาจากเกล็ดกลางหลังพญานาคนั่นเอง ผู้ที่เคยไปเที่ยวทางภาคเหนือจะเห็นช่อฟ้าใบระกาใบนั้นมีลักษณะเป็นพญานาค หรือโกลีพญานาคที่สุด ส่วนตรงบันไดสองข้างที่ยกขึ้นมาริมบันไดนั้น เขาจะปั้นรูปเป็นตัวพญานาคทอดตัวลงมา ชูหัวไปยังเชิงบันไดเห็นได้ชัดเจนเคยมีผู้ตั้งข้อสงสัยว่าทำไมศิลปะวัตถุของไทยเราจึงนิยมเอาพญานาคมาเป็นสัญลักษณ์ประดับตกแต่งเช่นนี้ และอยากทราบประวัติความเป็นมา ซึ่งก็ไม่เคยมีใครให้ความกระจ่างได้ นอกจากสันนิษฐานไปว่า เราได้รับอิทธิพลศิลปะสืบเนื่องมาจากขอม ซึ่งขอมเองก็รับการถ่ายทอดมาจากอินเดียอีกต่อหนึ่ง

สำหรับการสันนิษฐานเช่นนี้ ก็เป็นเรื่องขอไปทีเสียมากกว่าเพราะข้อเท็จจริงนั้นปรากฏว่าอินเดียเองก็ไม่นิยมใช้ลายแกะสลักเป็นรูปพญานาคประดับตามพุทธสถาน หรือเทวสถานเลย นอกจากจะเป็นเพียงบางแห่งซึ่งก็ไม่สู้สำคัญนัก ไม่น่าจะส่งอิทธิพลมายังดินแดนสุวรรณภูมิได้ แต่ถ้าหันมาพิจารณาศิลปะวัตถุของขอมดูบ้าง ก็พอเห็นลู่ทางว่า ขอมในยุคหลังก็นิยมแกะสลักลวดลายพญานาคเช่นกัน แต่กรณีเช่นนี้จะไปเหมาเอาว่าไทยเอาแบบอย่างมาจากขอมก็เห็นไม่ถูกนัก เพราะศิลปะของขอมสมัยแรก ๆ นั้นก็นิยมการก่อสร้าง โดยเอาแบบอย่างมาจากอินเดีย คือสร้างปราสาทและเทวาลัยซ้อนเป็นชั้นแบบเดียวกับศิลปะศรีวิชัย ยังไม่มีลวดลายวิจิตรพิสดารดังขอมสมัยหลังที่เราจะเห็นได้จากนครวัด หรือที่ปราสาทหินพิมายซึ่งขอมสมัยหลังนี้ ได้สมพงศ์กับชาวพื้นเมืองมาเนิ่นนานแล้ว จนปฏิรูปศิลปะวัตถุเอาแบบอย่างของพื้นเมืองเข้าไปผสมผสานด้วย ส่วนชาวพื้นเมืองนั้นแล้ว นักประวัติศาสตร์ก็ยังถกเถียงกันอยู่ และแบ่งแยกออกเป็นสองกลุ่ม พวกหนึ่งมีความเชื่อมั่นว่าชนเผ่าไทยได้ครอบครองดินแดนสุวรรณภูมินี้มานานแล้ว ก่อนยิ่งกว่ามอญและละว้า ปัญหาทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีนี้ ยังไม่ยุติลงได้ง่าย ๆ เว้นแต่จะมีการขุดค้นหลักฐานมาพิสูจน์กันเท่านั้น โดยขุดค้นตามเมืองโบราณต่าง ๆ เรื่องเช่นนี้ต้องใช้งบประมาณจำนวนมากมายนานาชาติ ซึ่งก็ยังไม่มียุทธศาสตร์ใดกล้าเสี่ยงที่จะกระทำ ผลสรุปก็คือนักประวัติศาสตร์ทั้งไทยและต่างประเทศก็ยังคงต้องถกเถียงกันอีกต่อไป โดยไม่มีท่าทีจะตกลงกันได้เลย

นอกจากนี้ในเรื่องเดียวกัน น. ณ ปากน้ำ (2540 : 102) ได้กล่าวอีกต่อไปว่า ส่วนเรื่องเกี่ยวกับพญานาค ซึ่งเข้ามาพัวพันอยู่ในศิลปะไทยนั้น ถ้าจะหาสาเหตุที่เป็นมาก็เห็นจะต้องสันนิษฐานกันไปก่อน เช่นกรณีที่เกิดจากความเชื่อเดิมของผู้คนสมัยโบราณ ซึ่งนับถือผีสงเทวดาหรือพญานาคมาก่อน ต่อมาเมื่อนับถือในพระพุทธศาสนาก็เลยเอาสัญลักษณ์เดิมที่ตนเคยนับถือเข้ามานิยมควบคู่กันไปด้วย ประการที่สองก็เกิดจากนิยายพื้นเมืองที่เล่าสืบต่อกันมาเป็นทำนองประวัติการขุดแม่น้ำ ฯลฯ ซึ่งได้มีการยึดถือต่อกันมาโดยไม่เสื่อมคลายแม้ว่าจะนับถือศาสนาพุทธแล้วก็ตาม และ

มีเรื่องที่น่าคิดต่อไปว่า ทำไมช่อฟ้าบนหลังคาพระอุโบสถของเราซึ่งก็เห็นชัด ๆ ว่าเป็นรูปพญานาค กำลังชูคอขี้ออกอย่างสง่าผ่าเผย แต่เหตุใดจึงไม่สลักเป็นรูปพญานาคเสียดตรงเล่า ทำไมจึงประดิษฐ์ให้เป็นตัวช่อฟ้าแปลก ๆ เช่นนี้ ในแง่ของโบราณคดี เมื่อได้ตรวจสอบจากโบราณสถานที่สุโขทัย เขามีตัวช่อฟ้าเหมือนกันแต่เป็นดินเผาเคลือบ ช่อฟ้าสุโขทัยนั้นเป็นรูปหัวนาคชัด ๆ ที่เดียว ต่อมาสมัยอยุธยา การก่อสร้างพระอุโบสถมักจะมีเครื่องไม้มาก (สุโขทัยใช้ศิลาแลง อิฐ และหิน) รูปร่างของโบสถ์สมัยอยุธยาจึงเพริศตามลักษณะของไม้เครื่องบนของหลังคาที่ใช้ไม้ทั้งนั้นต่อช่อฟ้าจึงนิยมสลักไม้ด้วยเพื่อให้ดูกลมกลืนกัน รูปสลักไม้นั้น ถ้าจะสลักเป็นตัวพญานาคก็จะดูเทอะทะทั้งยังต้องตากแดด ลม ฝน จะผุร่อนเสียหายหมด ช่างอยุธยาจึงคิดแปลงเป็นสัญลักษณ์ตัวช่อฟ้าขึ้นใหม่ดังที่เราเห็น

ในด้านสถาปัตยกรรมอีสานประยุกต์ “การมีหัวนาค” บนหลังอาคารสำนักศิลปวัฒนธรรมกาญจนภิเษก สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี ยังไม่เคยมีปรากฏที่ไหนที่เอาหัวนาคขึ้นหลังคาอาคารสถานศึกษาเพราะไม่ใช่วัด ฯลฯ ที่ต้องมีนาคบนหลังคานั้น ความเชื่อเรื่อง “พญานาค” เป็นพื้นฐานความเชื่อของกลุ่มชนเชื้อสายไท-ลาว ทั้งในล้านนา (ลาวเฉียง) และล้านช้าง (ลาวกาว-พวน) มานับพันปี เราจึงมักจะเห็น “รูปปั้นพญานาค” ในอาคารที่เป็นสถาปัตยกรรมล้านนา-ล้านช้างโดยทั่วไปเมื่ออีสานรวมเป็นราชอาณาจักรไทย รากฐานความคิดความเชื่ออันเป็นองคมนตรีให้เกิดวัดอุหรือสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม ยังสืบสานกันมาอย่างไม่ขาดสาย รวมทั้งความคิดความเชื่อเรื่อง “นาค” เชื่อมโยงถึงการค้ำบั๋งไฟพญานาคอันใหญ่โตในปัจจุบัน ศิลปะไม่ว่าจะเป็นด้านสถาปัตยกรรมจิตรกรรม ประติมากรรมฯ ของชาติใดหรือท้องถิ่นก็ตามเป็นองคมนตรีหรือสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่เป็นสื่อแสดงความคิดความเชื่อและจิตวิญญาณของชนชาติหรือท้องถิ่นนั้น ๆ ไม่เพียงแต่เป็นสิ่งแวดล้อมที่สร้างความภูมิใจ ชื่นชมของคนชาตินั้นหรือท้องถิ่นนั้นเท่านั้นแต่หากเป็นการบ่งบอกให้คนจากถิ่นอื่นได้รับรู้ เรียนรู้ ชื่นชม ภูมิใจ ในความมีศิลปวัฒนธรรมและอารยธรรมอันล้ำค่าอีกด้วย ดังเดิมเราได้ชื่นชมศิลปกรรมด้านต่าง ๆ จากวังและวัดซึ่งเป็น “สถาบันการศึกษา” แม้เมื่อเราสร้างสถาบันการศึกษารุ่นแรก เรายังไม่ละเลยในศิลปกรรมไทยประยุกต์ในตึกเรียน เช่น ตึกนาค คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตึกเรียนของโรงเรียนวิชาวราวุธวิทยาลัย ฯลฯ แต่ในชั้นหลังได้ละเลยไปเสียสิ้น การสร้างใส่ “หัวนาค” ในงานศิลปกรรมในอาคารสถาบันอุดมศึกษาเป็นเรื่องที่มหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงในอารยธรรมประเทศสืบทอดกันมานานนับหลายศตวรรษสำหรับอาคารศิลปวัฒนธรรมกาญจนภิเษกเป็นตึกเอนกประสงค์ที่ใหญ่โตอลังการ โดยเฉพาะในส่วนหลังคาและตกแต่งภายนอกตัวอาคาร การมีหัวพญานาคบนหลังคา ก็เพื่อการสืบสานสกุลศิลปอุบลราชธานี และการให้พญานาคได้บันดาลความอุดมสมบูรณ์ รมเย็น ปกป้องรักษาภัยพิบัติแก่เมืองอุบลราชธานี ไพร่บ้านพลเมือง และแขกผู้มาเยี่ยมเมืองอุบลฯ อำนาจชัยให้สร้างบ้านแปงเมืองอุบลราชธานีให้เจริญรุ่งเรือง ในขณะที่เดียวกันก็ช่วยบันดาลความวิบัติล่มจมแก่ผู้ประพฤติน่าเกลียด

บ้านกินเมือง ทำลายทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมของท้องถิ่น โดยเฉพาะในสถาบันราชภัฏ อุบลราชธานี (ประจักษ์ บุญอารีย์, 2544 : 94-96)

4. **พญานาคในวรรณกรรมคติไทย** เรื่องของ “นาค” นั้นเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมของไทยอย่างมาก มีปรากฏทั้งในวรรณคดี ศิลปกรรม ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี คติความเชื่อ ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียทั้งโดยทางตรงและทางอ้อม วรรณกรรมเป็นส่วนหนึ่งของงานศิลปกรรม ในทางวรรณคดี วรรณคดีไทยหลายเรื่องที่มีเรื่องเกี่ยวกับนาค บางเรื่องก็เป็นเรื่องราวของนาคโดยตรง เช่น เรื่อง “นันทโศปน์นทศูตรคำหลวง” พระนิพนธ์ของเจ้าธรรมธิเบศร เป็นเรื่องที่บรรยายถึงฤทธิ์อำนาจอันร้ายกาจของนันทโศปน์นทศูตร และบางเรื่องก็กล่าวถึงนาคในลักษณะต่าง ๆ เช่น

ใน “กำสรวลศรีปราชญ์” ศรีปราชญ์ได้รำพันถึงความเป็นห่วงหึงของคนรักของตนว่า

“โถมแม่ฝากน่านน้ำ	อรรณพ แลฤา
ยวนาคเซยซอก	พีใหม่
โถมแม่รำพึงจบ	จอมสวาสดี ภูเอย
โถมแม่ไครสงวนได้	เท่าเจ้าสงวนเอง”

(ศรีปราชญ์, 2510 : 36)

ในพระราชนิพนธ์ทละครในเรื่อง “อุณรุท” ได้บรรยายถึงตอนท้าวกำพลนาคได้เยี่ยมท้าวกรุงพานว่า

“มาจะกล่าวบทไป	ถึงท้าวกำพลนาคเรื่องศรี
ทรงศักดิ์ดาเดชฤทธิ	อยู่มหาธานีบาดาล
ประกอบด้วยโกไคยไอศูรย์	อยู่มหาธานีบาดาล
รุ่งเรื่องด้วยแก้วแก้วประการ	โอพารลั่นทิพย์สวรรค์
ทวยแสนเสนีรพีล	แต่ละคนเรื่องฤทธิ์พิชกกล้า
นับด้วยสมุทรรคณา	ร้ายกายหยาบช้าชาญฉกรรจ์
อันหมู่เนกอนงคนนิกร	คั่งนางอัปสรสาวสวรรค์
บำเรอบาทเป็นสุขทุกนิรันดร์	ไม่มีอันตรายราศี
เป็นสหทัยกับท้าวกรุงพาน	ผู้ผ่านรัตนาบุรีศรี
ไปมาหากันทุกปี	เป็นที่รักร่วมชีวา”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2514 : 16)

และได้พรรณนาถึง “การแปลงกาย” ของนาคบริวารของท้าวกำพลว่า

“เกณฑ์หมู่พหลพลนาค	ให้แปลงกายเป็นกาคภาษา
เหล่าหนึ่งหัวเป็นแร้งกา	กายนั้นเป็นวานร
เหล่าหนึ่งตัวเป็นคนธรรพ์	หน้านั้นเป็นหน้ากาสร
เหล่าหนึ่งหน้าเป็นมังกร	ตัวเป็นวิชาธรแผ่นดิน
เหล่าหนึ่งตัวเป็นผีโป่ง	หน้าเป็นเสือโคร่งตัวหาญ
เหล่าหนึ่งหน้าเป็นหน้าฟาน	ตัวเป็นตัวมารยี่นัย
เหล่าหนึ่งตัวเป็นอสูรกาย	หน้าเป็นแรคร้ายขบขัน
เหล่าหนึ่งหน้าเงะยิงฟัน	ตัวนั้นเป็นตัวมนุษย์
ล้วนถือเครื่องสรรพศัตรา	กวัดแกว่งไปมาอูดลุด
นิมิตทั้งมีด้านฤทธิฤทธิ์	คอยพระยาภูซังค์จรีลี”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2514 : 17)

วรรณคดีไทยหลายเรื่อง เมื่อกล่าวถึงการชมปราสาทราชมนเทียรแล้วจะต้องมีนาคเข้ามาเกี่ยวข้องกับด้วยเสมอ เช่นใน “อนิรุทธคำฉันท์” ตอนชมมนเทียรกรุงทวารวดีของพระกฤษณะ

“กรงนาคมังกรเกี่ยวกล เจ็ดเศียรเสียดสน
อนันตนาคปาน”

(ศรีปราชญ์, 2503 : 5)

ใน “ปฐมนิเวศน์คำฉันท์” ตอนชมปราสาทราชวังของกรุงศรีอยุธยา

“กึ่งกาบททาบกาญจนา	จนมณีเสถียรหง
บราลีเยาวง	คชอฟ้าปรองอนครัน
มีบรรทจักราช	วรพาดกระหนกพัน
เครือช้อนสลักกัน	กณะแก้วกนกลาย
สุกรีกระหนาบชั้น	ก็ทงันผงดหางย
เศียรสัตว์พรรณราย	ระคาศระดมดี
กลีบเกล็ดกัจจามาศ	ประดับคายจรูญศรี
สลักรัตนรุจี	กระจ่างจัดกระจ่างบัง”

(พระมหานาค, 2503 : 22)

พระราชนิพนธ์เรื่อง “คาหลัง” ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็มีข้อความตอนชนปราชสัทธาฐานว่า

“อันปรางปราสาททั้งเจ็ดชั้น	แลล้วนด้วยสุวรรณจรัสศรี
หางหงส์ช่อฟ้าบราลี	มีรูปอินทรีชกเขนตรา
สุบรรณกรกุ่มวาสกรีหิว	ลอยแผ่นดั่งจะปลิวพระเวหา
ห้ายอดสูงเยี่ยมเทียบมณฑา	รจนาคังไฟชนดัมภ์ฆวพา
หน้าบันบรรเจิดเลิศแล้ว	พลอยแพรวแววับจับสุริย์ฉาน
เป็นนาคเกี่ยวเลี้ยวสะดุ้งชุ่มทวาร	ฝาผนังแลลานมล้างเมื่อง”

(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2514 : 1)

5. พญานาคในศิลปะหัตถกรรมของลวดลายผ้า “ลายนาค” บนผืนผ้ามีกำเนิดจากลายเอี้ยเป็นหลักสำคัญ โดยลายเอี้ยนี้เป็นเส้นหลักสำคัญที่เราเรียกกันทั่วไปว่าเส้นซิกแซกหรือเส้นคลื่น ลายเอี้ยนี้มีทิศทางการเดินทั้งในแนวนอนและแนวตั้ง การทำให้ลายเอี้ยนี้เป็นรูปทรงนาคที่สมบูรณ์ด้วยการประกอบกับลายกาบ ลายขอ ประดับตกแต่งเป็นส่วนร่างกายของนาค โดยลายกาบเป็นส่วนของหน้า หงอนและเกล็ดนาค ลายขอเป็นส่วนหงอนของนาคในผ้ามัดหมี่กรรมวิธีการผลิตทำให้มีการใช้ลายประกอบต่างกัน แต่ถึงอย่างไร โครงเส้นสำคัญของนาคยังคงเป็นลายเอี้ย จากรูปทรงของเส้นนี้เองได้สื่อสัมพันธ์ให้เห็นถึงความผูกพันกับพฤติกรรมของนาค เส้นโครงในรอบปีของนาคและเส้นรูปทรงบนผ้ามีลักษณะรูปแบบใกล้เคียงกันมาก อาจกล่าวว่าเป็นเส้นซิกแซกเหมือนกัน วงจรของนาคที่วางอยู่ภายใต้เงื่อนไขและพื้นที่และเวลามีความสำคัญต่อการฝังเสาบ้านของโครงสร้างคู่ที่สองของบ้าน ในขณะที่ลวดลายผ้าสื่อความพร้อมของผู้หญิงในการแต่งงาน ภาพนาคในตำราพรหมชาติที่สื่อเกี่ยวกับการเลือกคู่ รูปแบบของนาคเป็นการแสดงรหัสสังคมในการบรรลุอุดมการณ์การเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ของสังคมลาว ด้วยการสร้างคู่จากการแต่งงาน

ชนิดา ตั้งถาวรสิริกุล (2541 : 146-148) ได้เขียนหนังสือ “สื่อสัญลักษณ์ผ้าลาวเวียงจันทน์” อธิบายว่า การจัดองค์ประกอบของลวดลายทั้งในรูปภาษาและพื้นที่ ทำให้ดอกเจียงและดอกกาบเป็นลวดลายที่มีลักษณะสำคัญที่ใกล้ชิดกับลายนาค ดอกกาบเป็นลายประกอบตัวนาคที่สำคัญกับนาค ส่วนดอกเจียงเป็นลายประกอบที่จัดพื้นที่ติดกับลายหลักเสมอในลวดลายผ้าบ้านทุ่งนา สิ่งที่น่าสังเกตในการจัดพื้นที่ลวดลายและคำเรียกชื่อลายเป็นคำคำเดียวกับระบบการนับเวลาและระบบการบูชาพื้นดินของลาว ที่จะละคำพื้นดินในวันกาบและเดือนเจียงการพ้องคำของชื่อลายและระบบเวลาในการบูชาพื้นดินของสังคมลาวโบราณเป็นสิ่งที่ไม่น่าจะบังเอิญเกิดขึ้นตรงกัน เจียงและกาบ

เป็นคำเรียกชื่อลวดลายผ้าและระบบการนับเวลา โดยที่ทั้งสองนั้นมีความผูกพันกับนาศ นอกจากนั้ รอยต่อของผ้ามีวิธีการสอยตะเข็บที่เรียกในภาษาช่างทอลาวว่า “คูกงู”

อนึ่ง “ลายนาค” เป็นลายหลักที่อยู่ระหว่างลายประกอบทั้งสองด้านที่อยู่บนและล่างหรือ ซ้ายและขวา ที่มีการเล่นลายแตกต่างจากลายประกอบ เพราะการประสมของลายและสีที่ซับซ้อน กว่าลายประกอบมาก และเนื้อที่ของลายหลักนี้สามารถขยายใหญ่ตามกรอบของเส้นเอี้ยและใหญ่ กว่าลายประกอบ แต่ลายประกอบนั้นแต่ละลวดลายจะมีขอบเขตที่สามารถย่อและขยายได้อย่าง จำกัดในระดับหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตาม ลายประกอบนั้นมีการจัดวางอย่างเป็นระบบระเบียบในรูป โครงสร้าง ซึ่งเป็นโครงสร้างเล็กที่ซับซ้อนอยู่ในโครงสร้างใหญ่ของลวดลายทั้งหมด กฎการจัด วางลายของโครงสร้างลายประกอบ คือ หน่วยลายขนาดเล็กกระหนาบอยู่บนและล่างของหน่วย ลายขนาดใหญ่กว่าซึ่งเป็นลายสัตว์หรือพืชเป็นส่วนใหญ่ โดยมีดอกเจียง เอี้ย สร้อยสา บัวเคียบ ขนาบอยู่สองด้าน หากเป็นผ้าในพิธีแต่งงาน คือ “ผ้ามุ้ง” ลวดลายเหล่านี้จะมีลักษณะพิเศษกล่าวคือ เป็นหน่วยลายประกอบที่เกิดจากลาย 2 ลายรวมกันหรือหน่วยลายที่เป็นคู่ ได้แก่ ลายเอี้ยกาบ เอี้ย ขอน นกคู่ อิงของม้า เป็นต้น โครงสร้างคู่ของลวดลายกับหน้าที่การใช้ในพิธีกรรมคู่ตรงข้าม เนื้อหา ของลวดลายที่สร้างขึ้นมาอย่างปฏิสัมพันธ์กับพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์ด้วยการเน้นการสอด ประสานกับบริบททางสังคมเป็นเนื้อเดียวกันกับรูปทรงของลวดลายและพฤติกรรมของนาศในวง โศจร ที่บ่งชี้ให้เห็นหลักการในความสัมพันธ์ของธรรมชาติและสังคม การอุปมาอุปไมยว่าลายเจียง สื่อความหมายว่าพื้นดิน โดยมีลายเอี้ยและบัวเคียบอกความหมายอีกด้านหนึ่งเป็นสายน้ำ ภาพที่ ปรากฏระหว่างโครงสร้างคู่ธรรมชาติของลวดลายคือสิ่งมีชีวิต ไม่ว่าจะเป็นพืชหรือสัตว์ ที่เกิดเป็น ลวดลายระหว่างความหมายของดินและน้ำ คือลายดอกแก้ว ลายนกยูง ลายนก ลายม้า ลวดลายที่สื่อ ถึงความมีชีวิตที่โดดเด่นอยู่ระหว่างลายเจียงและลายเอี้ยได้จัดเป็นระเบียบของโครงสร้างลวดลาย เล็กที่ซ้อนอยู่กับโครงสร้างใหญ่ที่มีลายนาคเป็นหลัก นาคของสังคมผู้สื่อความหมายกำลังของสิ่ง สองสิ่ง นาคผู้เป็นหลักสัมพันธ์ของโครงสร้างคู่ของมนุษย์และธรรมชาติ กล่าวคือการดำรงอยู่เป็น หนึ่งเดียวของกลุ่มชายหญิง ในด้านหนึ่งคือนาคและบ้าน แต่ในความหมายของสังคมก็คือการดำรง ฐานะการเป็นมนุษย์สมบูรณ์ ที่มีอิทธิฤทธิ์ในสังคมและเหนือกว่ามนุษย์ผู้ไม่สมบูรณ์ และความ หมายของนาศในอีกความหมายคือการดำรงอยู่ของ โครงสร้างธรรมชาติเพื่อดำรงภาวะความ สมบูรณ์ของโลก ฐานะคู่ระหว่างดินและน้ำเป็นสิ่งสำคัญของวัฒนธรรมการเพาะปลูก แสดงให้ เห็นถึงความสามารถในการเรียนรู้ถึงระบบธรรมชาติอย่างลึกซึ้งซึ่งภายใต้กรอบของสัญลักษณ์ที่ตั้ง อยู่บนพื้นที่และเวลา (นาศวัน, นาศเดือน) เพราะฉะนั้นโครงสร้างคู่ของมนุษย์และธรรมชาติใน สังคมกสิกรรมได้แสดงให้เห็นอยู่ในลวดลายผ้าที่สัมพันธ์กันด้วยระบบพื้นที่และเวลา ซึ่งทำหน้าที่ กำกับรหัสภาพที่รายรอบตัวมนุษย์

ความหมายของสัญลักษณ์ในลวดลายผ้าที่สามารถจัดแบ่งออกเป็นความหมายเชิงปัจเจก และความหมายกลุ่ม ในความหมายปัจเจกนั้น ลวดลายผ้าลาวเวียง (จันทน์) จัดเป็นพฤติกรรมสังคมที่สำคัญของผู้หญิงลาว ที่เรียนรู้ระบบระเบียบของลวดลายบนผืนผ้าและระบบระเบียบของกฎเกณฑ์ในสังคมไปในเวลาเดียวกัน ความหมายของการรับรู้นี้เป็นการเตรียมความพร้อมของผู้หญิงเพื่อเข้าสู่การเป็นหญิงในอุดมคติและการเป็นมนุษย์ในอุดมคติของสังคม เนื่องจากลวดลายผ้าเป็นผลรวมของผลิตผลทางวัฒนธรรม ที่เชื่อมโยงกับโลกนามธรรมและโลกรูปธรรมที่ผ่านการกระทำที่ตกย้ำซ้ำแล้วซ้ำเล่าของสังคม ซึ่งเป็นคลังความรู้ของผู้หญิงเพื่อถ่ายทอดความหมายไปสู่สังคมถึงบทบาทเพศที่แตกต่างกันระหว่างหญิงชาย ผู้หญิงเป็น “ผู้ผลิตผ้า” ผู้ชายเป็น “ผู้ผลิตข้าว” ทางด้านผู้ชาย ลวดลายผ้าเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญในการทอผ้า ที่ถือเป็นค่านิยมของสังคมในการตัดสินใจเลือกคู่ครอง ทางด้านผู้หญิง การทอผ้าเป็นคุณสมบัติที่สำคัญในการเป็นผู้หญิงที่สมบูรณ์และเป็นแม่ศรีเรือนที่ดี และโยงใยกลุ่มผู้หญิงเข้าด้วยกัน เพราะลวดลายบนผืนผ้าเป็นสมบัติของสังคมมิใช่เป็นของปัจเจกดังที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน เช่นเดียวกับการเป็นผู้หญิงที่สมบูรณ์ผ่านการทอผ้าก่อนเข้าไปสู่อุดมการณ์หลักของการเป็นมนุษย์ในสังคมลาวที่ผูกพันกับสัญลักษณ์นาค

การจัดโครงสร้างเพศของมนุษย์วางอยู่บนข้อตรงข้ามของร่างกายนาค เพื่อที่ต้องการเน้นให้เห็นถึงอุดมการณ์ร่วมกันของโครงสร้างคู่ ที่เป็นความแตกต่างแต่ไม่แตกแยก ค่านิยมการเลือกคู่ครองด้วยการดูผ่าน “นาคสมพงษ์” หรือ “นาคอุทอง” (ตามที่คุณศึกษาได้อธิบายในลำดับส่วนของ “นาคพิธี” ตรงส่วนที่มาจากตำราพรหมชาติ) ได้กำหนดทิศด้านหัวนาคเป็นจุดเริ่มต้นของผู้ชาย แต่ทิศหางนาคเป็นจุดเริ่มต้นของผู้หญิง เป็นข้อตรงข้ามที่วางอยู่บนแกนเดียวกันจากเพศตรงข้ามของมนุษย์ที่วางอยู่บนโครงร่างเดียวกันของนาค และแบบแผนพฤติกรรมของนาคมีการจัดคู่ตรงข้ามที่มีทิศทางการหมุนเดินสวนทางกันระหว่างหัวและหางนาค เปรียบเทียบกับบรรทัดฐานการแต่งงานและการตั้งที่อยู่ ที่ชายจะเป็นฝ่ายชายที่เดินทางไปแต่งงานและอยู่กับฝ่ายหญิง โดยฝ่ายหญิงไม่ต้องเดินทางออกไปจากพื้นที่กลุ่มของตนและวิถีชีวิตทางสังคมในสมัยอดีตชายอยู่ในสังคมการเมืองนอกชุมชนเป็นส่วนใหญ่ แต่หญิงต้องอยู่ในสังคมการเมืองภายในชุมชน เพราะวาระบัพไพร่ที่กำกับควบคุมไพร่ชายที่ต้องทำหน้าที่ทางการเมืองต่อรัฐด้วยการเข้าเดือน ในกรณีของ บ้านทุ่งนา พื้นที่ภาคสนาม ทำให้ชนิตา วิเคราะห์ได้ว่า มีการสืบสายตระกูลและมรดกทางฝ่ายหญิงในรูปพื้นที่แต่ของรักษาจะมอบให้แก่ลูกชาย การเกิดใหม่ทุกครั้งต้องแจ้งของรักษาของฝ่ายชาย รูปทรงของสัญลักษณ์นาคที่มีรูปร่างของหางนาคร่วมกันโดยหัวนาคแยกออกไปในทิศทางตรงกันข้าม ซึ่งสอดคล้องกับแบบแผนการรวมกลุ่มเพศหญิงในพื้นที่ร่วมกัน ในขณะที่เพศชายต้องแยกออกไปตั้งครัวเรือนในเขตของภรรยา แต่อย่างไรก็ตาม มนุษย์และนาคต่างก็ดำรงอยู่ในภาวะ โครงสร้างคู่ของพื้นที่และเวลา การเปรียบเทียบโครงสร้างคู่ระหว่างธรรมชาติ นาค และมนุษย์

ธรรมชาติ	=	น้ำ	+	ดิน
นาค	=	เวลา	+	พื้นที่
	=	หัว	+	หาง
มนุษย์	=	ชาย	+	หญิง

วัฒนธรรมการสร้างกลุ่มสังคมด้วยการแปรเปลี่ยนพื้นที่ทางธรรมชาติให้เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติได้รับการจัดอยู่ในระเบียบทางสังคมระหว่างบ้านกับนาค บ้านจึงเป็นสิ่งสำคัญทางวัฒนธรรมในโลกสามัญ ที่กำเนิดขึ้นจากโครงสร้างคู่ทางธรรมชาติ/วัฒนธรรม โลกภายนอก/โลกภายใน ปัจเจก/กลุ่ม สายโลหิต/การแต่งงาน นาค/ผี หญิง/ชาย ผ่านสัญลักษณ์ทางสังคมที่ควบคุมสายสัมพันธ์ต่าง ๆ โดยมีอุดมคติของความอุดมสมบูรณ์ กำกับอยู่ สถานะกำลังของนาคนี้เป็นจุดศูนย์กลางของความสมดุลของโลกและสังคม การเป็นพื้นดินของนาคจึงเป็นอีกข้อความหมายที่ตรงข้ามกับการเป็นน้ำที่มีความสำคัญต่อสังคมกสิกรรม การจัดประเภทนาคให้อยู่เพียงชั่วหนึ่งชั่วโดยยอมเป็นไปได้อีก การศึกษาโทเท็ม (Totem) ของสัตว์ประจำตระกูลของชาวโทรบริอัน เลวี-สเตราส์ ประสบปัญหาในการจัดคู่ระหว่างสัตว์กับธรรมชาติ เมื่อต้องจัดคู่เข้ากับธรรมชาติรูปแบบใดแบบหนึ่ง ซึ่งจากนกและปลาที่สามารถจัดคู่ได้ง่ายกับฟ้าและน้ำ (Levi-Strauss อ้างใน ชนิดา ตั้งถาวรศิริกุล, 2541 : 74)

รูปแบบของนาคเป็นสิ่งสำคัญและโดดเด่นที่ชี้ให้เห็นถึงพลังความคิดหลักของสังคม ที่แสดงออกมาในพื้นที่โลกศักดิ์สิทธิ์และโลกสามัญ นาคในภาษาและศิลปะจึงเป็นภาพสะท้อนความคิด ซึ่งสอดรับกันไปในเรื่องของสังคม แม้ว่าจะต่างวิธีการนำเสนอแก่สังคม แต่การเทียบเคียงเสียงและภาพต้องเป็นไปด้วยกัน จากบันทึกเอกสาร เช่น ตำนานอรัญชธาตุ และตำราพรหมชาติได้พูดถึงรูปร่างหน้าตาและพฤติกรรมของนาค โดยการรวบรวมได้ว่านาคมีลักษณะคล้ายงูแต่มีพลังอำนาจเหนือกว่า “งู” และ “เงือก” ซึ่งเป็นบริวารของตน ร่างกายของนาคแตกต่างจากงูตรงหงอนแดงบนหัวและเดือยใต้คางที่งูไม่มี หัวนาคอาจมีมากกว่าหนึ่งและมีสี่เหลี่ยม สีแดง สีขาว ลิ่นสองแฉก เขี้ยวและฟันในปาก ลำตัวนาคหุ้มด้วยเกล็ดซึ่งมีสีต่าง ๆ คือ สีทอง สีเหลือง สีน้ำตาล สีน้ำเงิน สีขาว สีดำ การแบ่งฐานะจากสีกาย เช่น เกล็ดทองคำเป็นนาคชั้นสูง พลังอำนาจของนาคทำให้นาคสามารถเปลี่ยนแปลงร่างกายเป็นมนุษย์และสัตว์สังคมที่มีงูเป็นบริวาร นาคเป็นสัตว์ที่แสดงอารมณ์ทั้งในด้านดีและด้านร้าย (อรัญชธาตุ, 2537 : 23-26)

มณี พันทวี (2532 : 133) ได้อธิบายถึงหัตถกรรมพื้นบ้านอีสานว่า หลังจากเสร็จสิ้นภารกิจในการเก็บเกี่ยวพืชพันธุ์ธัญญาหารเสร็จแล้ว สุภาพสตรีชาวอีสานจะเริ่มลงมือแสดงกิจกรรมทางศิลปะด้วยการทอผ้าจิด การทอผ้าลายจิดจัดว่าเป็นการสร้างงานศิลปะหัตถกรรมชั้นสูง และลวดลาย

การออกแบบการทอลายขีดแสดงให้เห็นลักษณะนิสัยอันแท้จริงของผู้ทำได้เป็นอย่างดี ดังนั้นผ้าลายขีดจึงกำเนิดขึ้นจากฐานครอบครัวที่มีความสันติสุข ความสัมพันธ์ระหว่างผ้าลายขีดกับชาวบ้านจึงให้ผลในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. ผ้าลายขีดกับทางศาสนา ซึ่งจะเห็นได้จากชาวบ้านเมื่อมีการ “บวชนาค” “การทอดสงฆ์” “การทอดกฐิน” อันเป็นพิธีกรรมทางศาสนา ชาวบ้านนิยมนำเอาหมอนลายขีดนี้ไปถวายเพื่อเป็นเครื่องบูชาแด่พระสงฆ์ ในบางโอกาสของการบวชนาคผู้มีฝีมือในการทอผ้าขีดจะหาทางออกแบบลวดลายเป็นลายขีด “นาค” ซึ่งเป็นเครื่องหมายของการบวชนาคตามตำนานทางพุทธศาสนาเพื่อเป็นของถวายให้พระสงฆ์นำไปใช้ในวัด หรือแม่แต่พระสงฆ์เข้าไปเยี่ยมหรือทำพิธีกรรมในบ้านเจ้าของบ้านก็เอาหมอนขีดขนาดใหญ่สำหรับให้พระสงฆ์ได้นั่งพิง

2. ผ้าลายขีดกับความสัมพันธ์ทางสังคม เราจะพบว่างานประเพณีของชาวอีสานเป็นที่รวมจิตใจในระหว่างคนในสังคมนั้น ๆ มักจะปรากฏพบอยู่เสมอในการนำหมอนขีดเข้าไปมีบทบาทในงานประเพณีนั้น ๆ เช่นเป็นของใช้ภายในบ้านและญาติผู้มาเยือนในประเพณีการแต่งงานหมอนขีดก็จะเป็นของสมนาคุณหรือชาวอีสานเรียกว่า “ของสมนา” ระหว่างลูกสะใภ้กับปู่ย่า ระหว่างลูกเขยกับพ่อตาแม่ยาย หรือใช้เป็นของฝากระหว่างญาติเพื่อนฝูงหรือคนที่เรารัก จะเห็นได้ว่าหมอนขีดเป็นสิ่งสำคัญที่ดีในสังคม

3. ผ้าลายขีดกับลักษณะนิสัยที่ดี โดยเฉพาะผู้ที่มีความสามารถในการทอผ้าขีดได้จะได้รับประโยชน์ทางด้านลักษณะนิสัยที่ดีหลายประการ เช่น มีความอดทนอดกลั้นในการทำและการแก้ปัญหา เนื่องจากการทอผ้าลายขีดมีกระบวนการทำที่ยุ่งยาก มีความละเอียด ประณีต เรียบร้อยในการทำงาน และมีความงอกเงยทางด้านสติปัญญา เพราะการทอผ้าลายขีดที่ทำไปนั้นเป็นการออกแบบ ซึ่งประกอบไปด้วยการใช้ความคิดอ่านที่สร้างสรรค์เพื่อให้ลวดลายเหล่านั้นมีความเหมาะสมในด้านความงาม ความสมดุล และใช้สติปัญญาแก้ปัญหาหาระหว่างรูปและพื้นประกอบการสร้างจินตนาการ

ดังนั้นสุภาพสตรีผู้มีความสามารถในการทอผ้าขีดจึงถือว่าเป็น “กุลสตรี” ซึ่งประกอบด้วยความอดทน อดกลั้น มีเหตุมีผล มีความประณีตละเอียดอ่อนสามารถใช้สติปัญญาสร้างสรรค์และแก้ปัญหาต่าง ๆ ในการครองเรือนได้ ชาวบ้านจึงถือว่าลายขีดเป็นผลงานที่แสดงออกถึงอุปนิสัยที่ดีผู้ที่สามารถในการทอผ้าขีดจึงเป็นที่หมายปองของฝ่ายตรงข้ามและญาติผู้ใหญ่มีความพร้อมและเต็มใจที่จะอนุญาตให้ร่วมในการครองเรือน นอกจากนี้ ลวดลายได้สร้างสรรค์ให้เกิดความงดงามที่แตกต่างกันในผ้า ในขณะที่เดียวกันก็ยังทำให้เกิดผ้าประเภทต่าง ๆ ที่มีบทบาทหน้าที่ในการใช้แตกต่าง

ต่างกันด้วย สังคมลาวมีการใช้ผ้าอยู่มากมายหลายประเภท เช่น ผ้าปู ผ้าห่ม ผ้าหน้ามุ้ง ผ้ามน ผ้าชั้น ผ้าขาวม้า เป็นต้น ผ้าเหล่านี้มีบริบทการใช้แตกต่างกัน ลวดลายถูกกำหนดไว้แตกต่างกันในผ้าแต่ละประเภท และลวดลายบางลายก็มีตอนล่างของผ้าหรือสร้อย (ชายผ้าที่ม้วนเป็นเส้นที่อยู่ชายผ้าด้านล่าง) ก็ถูกกำหนดให้อยู่ทางด้านล่างของผ้าและของผู้ใช้ ลวดลายผ้ามีความสำคัญในการสร้างความเหมือนและแตกต่างบนผืนผ้า ซึ่งวางอยู่บนรากฐานความงามเชิงศิลปะซึ่งมีอิทธิพลต่อความรู้สึกของมนุษย์ ความแตกต่างและความเหมือนของลวดลายสามารถแสดงถึงประเภท กฎเกณฑ์ และกระบวนการทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ลวดลายผ้าเป็นส่วนหนึ่งของรูปแบบการแต่งกายที่ใช้จำแนกวัฒนธรรมได้อย่างชัดเจนในสังคมกลุ่มชาติพันธุ์ในอดีต เนื่องจากลวดลายผ้าได้ผลิตความเหมือนและความแตกต่างขึ้นภายในสังคมบนความหลากหลายของชาติพันธุ์ เสมือนเป็นสิ่งสำคัญในการตัดสินใจเบื้องต้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างกัน “ปะทะสังสรรค์ทางสังคม” เช่น กลุ่มพวกเขาและกลุ่มพวกเรา เนื้อหาลวดลายผ้าย่อมบ่งบอกความต่างทางวัฒนธรรม หากสังเกตอย่างลุ่มลึกแล้ว สังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (อาคเนย์) มีลักษณะลวดลายเนื้อผ้าแตกต่างกันไป เช่น คนจ้วงประกอบด้วยความเป็นมาของกลุ่มชาติพันธุ์เป็น 3 เผ่าพันธุ์ ด้วยกัน คนที่แต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีขาวเรียกว่า “ไทขาว” ส่วนสีดำเรียกว่า “ไทดำ” สีแดงเรียกว่า “ไทแดง” สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ไม่ใช่เพียงแค่เครื่องแต่งกายเท่านั้น บางเผ่าพันธุ์ยังมีการสักตามตัวเป็นรูปสัตว์ชนิดต่าง ๆ หากสักเป็นมังกร ก็เป็นกลุ่มหนึ่ง และถ้าหากสักเป็นหงส์ ก็ย่อมบ่งบอกความเป็นเผ่าพันธุ์ที่แตกต่างกันไป ผู้ศึกษาสามารถติดตามอ่านความเป็นอัตลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรมในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้จากหนังสือ “ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาวและขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2524 : 312)

ความเชื่อของคนอีสานเกี่ยวกับหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น การทอผ้า ล้วนมี “พญานาค” เป็นแรงบันดาลใจอย่างสูง ปีพุทธศักราช 2500 ย้อนหลังไป ชุมชนชาวบ้านม่วง บ้านเมืองไพร อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี มักจะพบเห็นชาวเมืองคำชะโนดไปเที่ยวงานเทศกาลประเพณี คือบุญมหาชาติหรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “บุญพระเวส” บางครั้งจะมีสาวฝาแฝดไปยืมเครื่องมือทอหูก (ฟืม) ไปทอผ้าอยู่เป็นประจำ ผู้เฒ่าผู้แก่ของชาวเมืองเมื่อได้กล่าวว่า สาวฝาแฝดที่ชอบมายืมเครื่องมือทอหูก (ฟืม) จากชาวบ้านชาวเมือง คือ “ธิดาฝาแฝด” ของพญาศรีสุทโธ (สุนทร พรรณรัตน์, 2540 : 128) ความสัมพันธ์ระหว่าง “พญานาค ผู้หญิง และลายผ้า” ได้ปรากฏให้เห็นในรูปแบบของนิทานท้องถิ่น ซึ่งเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งในอดีต มีหญิง 2 คนเดินออกจากเมืองชะโนด เข้าไปในหมู่บ้านเมืองไพร ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี เพื่อขอยืมฟืมคำหูก (ทอผ้า) เมื่อพลบค่ำ หญิงทั้งสองตกลงค้างคืนที่หมู่บ้านแต่ไม่พอใจในที่นอนที่จัดให้ และขอให้เจ้าของบ้านจัดที่นอนในเพนียด (กระเฌอใบใหญ่ ๆ) ตกคึกเจ้าของบ้านจึงจุดไฟออกมาส่องดู ก็ปรากฏว่าเห็นร่างทั้งสองได้เปลี่ยนเพศเป็นงูใหญ่ 2 ตัว พอรุ่งขึ้นวันใหม่ก็ได้เปลี่ยนเพศเป็นสตรีตามเดิม จึงได้

นึกถึงคำโบราณว่า ถ้าพญานาคเปลงกาย เมื่อเวลานอนหลับก็จะกลับเป็นเพศเดิมเสมอไป (หลวงปู่คำตา สิริสุทฺธ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ : 3-4) ผู้สนใจสามารถติดตามอ่านได้จากหนังสือ “รายงานการประชุมสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง ภูมิปัญญาพื้นบ้านกับวิถีชีวิตของคนไทย : Folk Wisdom and the Thai People' s Way of Life (สถาบันวิจัยศิลปและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2540) และหนังสือเรื่อง “คำชะโนด เมืองพญานาค” ของ (ลอง ชารา, 2542 : 67-105)

“เมืองชะโนด” ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี อยู่ในพื้นที่บ้านม่วงเหนือ ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านดุง ระยะห่างจากอำเภอบ้านดุงประมาณ 20 กิโลเมตร และห่างจากหมู่บ้านวังทองไปทางทิศตะวันออก ระยะทาง 3 กิโลเมตร พื้นที่เมืองชะโนดมีสภาพเป็นน้ำกล้ำมีต้นไม้มชนิดหนึ่งเกิดขึ้นเต็มบริเวณ เนื้อที่ประมาณ 50 ไร่ ต้นไม้มชนิดนี้เรียกว่า “ต้นชะโนด” เป็นต้นไม้ในตระกูลปาล์ม นับว่าต้นชะโนดนี้มีอยู่แห่งเดียวในประเทศไทย คือที่นี้เท่านั้น ต้นชะโนดมีลักษณะคล้ายกับต้นตาล แต่ขนาดเล็กกว่า ขนาดจะเท่า ๆ กับต้นมะพร้าว ลำต้นมีกาบห่อหุ้ม และตามกาบรอบ ๆ ต้นจะมีหนามยาวและแหลมคม ความสูงของต้นชะโนด จะสูงกว่าต้นมะพร้าวโดยทั่วไป ส่วนก้านและใบ จะมีลักษณะเหมือนก้านตาล และใบตาล แต่มีหนามยาวและแหลมคมกว่าใบตาล เมื่อเวลาต้องลมจะเกิดเสียง หวีอ ๆ มีผลเป็นพวง (เป็นทลาย) เหมือนมะพร้าว ผลขนาดเล็กกว่าองุ่นนิดหน่อย กินไม่ได้เพราะจะเกิดคันปาก เนื่องจากต้นชะโนดนี้เกิดขึ้นในบริเวณที่ล้อมรอบไปด้วยเนินสูงแล้วลาดไปสู่ทุ่งหญ้า ซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาตินับเป็นเวลาหลายพันปี คนแก่รุ่นปู่ย่าตายาย เรียกว่า “เมืองชะโนด” กลางดงชะโนดนี้ มีบ่อน้ำขนาดรัศมีประมาณ 1-2 เมตร บ่อมีความลึกมาก มีคนเคยนำไม้ไผ่ต่อกัน 2-3 ลำ แหย่ลงไปก็ยังไม่ถึงพื้น เชื่อว่าเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และเชื่อว่าเป็น “รูพญานาค” บ่อน้ำนี้ไม่เคยแห้งขอดและเต็มตลอดปี ไม่ว่าจะเป็ฤดูแล้งหรือฤดูอื่นจะมีน้ำเต็มอยู่ตลอดตามความเชื่อของคนโบราณในท้องถิ่นได้ให้ความคิดเห็นในเรื่องนี้สืบต่อ ๆ กันมาหลายชั่วอายุคนจนถึงปัจจุบัน โดยเชื่อกันว่าเมืองชะโนดนี้เป็นเมืองศักดิ์สิทธิ์หรือถิ่นหารและมหัศจรรย์เป็นเมืองของพญานาค หรือเมืองบาดาล เมืองชะโนดแห่งนี้ ได้ปรากฏเหตุการณ์มหัศจรรย์ขึ้นหลายครั้ง

อย่างเช่น ครั้งหนึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเวลากลางวัน กล่าวคือมีสุภาพสตรีสองคน แต่งตัวด้วยเสื้อผ้าสวยงาม สะอาดเรียบร้อย กิริยาท่าทางน่ารัก นำเคาหรพนับถือ ลูกคล้ายกับผู้หญิงชาววัง ซึ่งแตกต่างจากผู้หญิงชาวชนบทมาก สุภาพสตรีทั้งสองได้เดินออกมาจากเมืองชะโนดเข้าไปในหมู่บ้านเมืองไพร ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองชะโนดประมาณ 4 กิโลเมตร เพื่อขอยืมพิมพ์คำหูก (อุปกรณ์ทอผ้า) จากชาวบ้านเมืองไพร เมื่อสุภาพสตรีทั้งสองยืมพิมพ์ได้ตามที่ต้องการแล้ว ก็อยู่พูดคุยสนทนากับชาวบ้านเป็นเวลานาน จนกระทั่งพลบค่ำการที่ได้พูดคุยกันเป็นที่ถูกอกถูกใจและสนิทสนมกันเป็นอย่างดี เจ้าของบ้านจึงชักชวนสตรีทั้ง

สองข้างคั่นด้วยหนึ่งคั่น สตรีทั้งสองก็ตกลง นอนข้างคั่นด้วย เมื่อถึงเวลานอน เจ้าของบ้านก็จัดที่นอนให้ในที่ที่เหมาะสม ตามที่เคยจัดให้ผู้มาเยือนได้นอน แต่ปรากฏว่าสตรีทั้งสองไม่ชอบใจที่จะนอนในที่จัดให้ และขอให้เจ้าของบ้านจัดที่นอนในพะเนียด (กระเฌอใบใหญ่ ๆ) ซึ่งคนเข้านอนได้สบาย เจ้าของบ้านรู้สึกแปลกใจเกิดความสงสัยมาก แต่ไม่กล้าสอบถามเหตุผลด้วยความข้องใจและสงสัย พอดึกดึกเจ้าของบ้านจึงจุดไฟออกไปส่องดูสภาพสตรีทั้งสอง ก็ปรากฏว่า เห็นร่างทั้งสองกลายเป็น “งูใหญ่ 2 ตัว” ขนาดเต็มพะเนียด พอรุ่งเช้าก็เปลี่ยนเป็นสตรีทั้งสองแล้วเดินทางจากไป คำโบราณว่าพญานาคที่แปลงกายเวลานอนหลับจะกลายเป็นเพศเดิมเสมอ นอกจากนี้เรื่องนี้แล้วที่เมืองชะโนดยังเกิดเหตุการณ์แปลกประหลาดอยู่บ่อย ๆ ที่ทั้งเรื่องเล่าและเรื่องจริง เช่น เรื่องการประกวดชายงาม เป็นต้น ผู้ศึกษาสามารถอ่านเพิ่มเติมได้หรือมีเวลา ก็ไปเที่ยวเมืองชะโนดเอง ท่านก็จะได้รับบรรยากาศที่แปลก ๆ และอาจเชื่อว่าพญานาคมีจริงในแผ่นดิน

นอกจากนี้แล้ว สุกแดน วิสุทธิลักษณ์ (2534 : 14) ได้อธิบายว่า การผลิตผ้าของผู้หญิงอีสานเป็นกระบวนการเรียนรู้ การอบรมและการขัดเกลาทางสังคม และเป็นเสมือนพิธีกรรมผ่านสถานะจากเด็กหญิงสู่ความเป็นหญิงสาว ผู้หญิงจะต้องทอผ้าให้ได้อย่างน้อย 3 ประเภท คือ เสื้อผ้าแพร และชิ้นไหม จึงสามารถเปลี่ยนภาพทางสังคมได้ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงและการผลิตผ้าไม่อาจแยกออกไปจากสังคม ลวดลายมีบทบาทและตัดสินใจการเป็นสถานภาพทางเพศให้แก่หญิงได้อย่างสมบูรณ์ ลวดลายผ้าถูกผลิตขึ้นเพื่อแสดงความเป็นสุภาพสตรีที่สมบูรณ์แบบพร้อมที่จะมีคู่ครองเรือนและใช้ในการเปลี่ยนสถานภาพของตนเองในสังคมให้สูงขึ้น คติความเชื่อทางพุทธศาสนา ยอมรับให้ผู้ชายบวชได้เท่านั้น และมีโอกาสได้ขึ้นสวรรค์ หรือเพื่ออุดมการณ์การนิพพานด้วยเข้าไปสู่โลกของปัจเจก แต่ผู้หญิงไม่สามารถบวชได้ การจะได้ขึ้นไปสู่สวรรค์คือการเกะชายผ้าเหลืองของลูกชาย ดังนั้น การแสดงออกผ่านพิธีกรรมการบวช บทบาทสำคัญที่สุดก่อนที่ลูกชาย (ผู้ชาย) ก้าวเข้าสู่เพศบรรพชิตหรือภิกษุจาร คือ ผู้หญิง ทุกสิ่งทุกอย่างในขั้นตอน เช่น การทำหมอนจิด หรือลวดลายผ้าประกอบพิธีกรรม เช่น ลายนาค ลายเอื้อง ลายกาบ ผลิตผลส่วนใหญ่เกิดจากผู้หญิง เพราะคติที่ว่า “เกะชายผ้าเหลือง” ของลูกจะได้ขึ้นสวรรค์ ความสัมพันธ์ระหว่งนาคกับผู้หญิง จึงเป็นอุดมการณ์การสร้างครอบครัวให้เป็นรูปเป็นร่างของบ้าน และความสมบูรณ์แบบระหว่างมนุษย์ผู้ชายกับผู้หญิง พญานาคเป็นแรงสนับสนุนให้เพศชายและเพศหญิงมีความสมดุลกัน นาคเป็นภาวะสามัญและเป็นตัวแทนของเพศหญิงที่จะทำให้เพศชายมีความสมบูรณ์แบบคือการได้บวชเป็นพระ หากไม่มีนาคแล้วภาวะศักดิ์สิทธิ์ของผู้ชายย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะบทบาทและหน้าที่ภาวะสามัญก่อนก้าวผ่านภาวะศักดิ์สิทธิ์มักได้มาจากเพศหญิงเสียก่อน ลวดลายผ้าของลาวเป็นการสร้างภาพในบริบททางสังคม เป็นสื่อความหมายสำคัญที่ต่อยอดความจริงทางสังคมระดับหนึ่งโดยเฉพาะความเป็นจริงในโลกสามัญ ลวดลายแต่ละลายถูกจัดอยู่บนผืนผ้าที่เน้นน้ำหนักความสำคัญที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะลายนาคที่ปรากฏอย่างหนาแน่นบนผืนผ้าทุกประเภท

และอยู่ในพื้นที่สำคัญกว่าลายอื่น ๆ การประกอบขึ้นอย่างซับซ้อนและแฝงด้วยพลังความงาม ย่อมแสดงให้เห็นถึงแบบแผนความคิดของสังคมอีสานต่อคติชนความคิดเรื่อง “พญานาค” นั่นเอง

หนังสือเรื่อง “ผ้าไทย” (2537) ได้อธิบายไว้ว่า Naenna (1990) พบว่าลวดลายของ “นาค” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์สำคัญของพุทธศาสนา ก็ปรากฏอยู่ทั่วไปของผ้าทอของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว เช่นเดียวกันกับผลงานของ Douangdeuane Bounyavong (1992) ที่พบว่า ลวดลายต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในผ้าทอของแม่หญิงลาว เช่น นาค โภษา ลิงห์ ตัวมอม (กวาง) หงส์ ล้วนแต่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่อง “ท้าวสุง” และเวสสันดรชาดก ซึ่งลวดลายต่าง ๆ เหล่านี้ไม่เพียงแต่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อทางศาสนาของผู้หญิงผู้เป็นเจ้าของผ้าทอเหล่านั้น หากยังได้รวมเอาโลกทัศน์ที่สั่งสมและเรียนรู้จากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคมเข้าไปด้วย เช่น “สัญลักษณ์นาค” ในตำนานดั้งเดิมของลาวเชื่อว่า นาคหรืองูน้ำขนาดใหญ่ที่อาศัยอยู่ในลำน้ำจืดและลำน้ำโขง นาคจึงเป็นสัญลักษณ์ของน้ำ (พร้อม ๆ กับเป็นสัญลักษณ์ของพุทธศาสนาที่มาจากอินเดีย) และความอุดมสมบูรณ์ กลุ่มคนเชื้อสายไท-ลาว จึงนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งน้ำ เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำจืด หรือลุ่มน้ำต่าง ๆ ของประเทศไทยในปัจจุบัน ... ในขั้นนี้ ทำให้มองเห็นว่า “ผ้า” กระบวนการทอผ้า และการใช้ประโยชน์จากผ้าเหล่านั้นยังมีมิติที่เกี่ยวเนื่องกับโลกทัศน์และความเชื่อทางศาสนาของผู้หญิง (รวมทั้งของชุมชนโดยรวม) ซ่อนอยู่และถือได้ว่าเป็นประเด็นการศึกษาที่น่าสนใจมากที่ควรจะได้รับการศึกษาต่อไป โดยเฉพาะภายใต้บริบททางสังคมวัฒนธรรมของหมู่บ้านภาคอีสานในปัจจุบัน (คณะอนุกรรมการส่งเสริมการแต่งกายแบบไทย, 2537 : 210-211)

บทสรุป สิริรวมความคิดจากการอธิบายมาทั้งหมด “พญานาคกับงานศิลปกรรม” ทำให้สามารถสรุปได้ว่า การรับเอาความรู้ ความคิด ความเชื่อของเขมรมานั้น ไทยมิได้รับมาทั้งหมด แต่ได้นำมาปรับใช้ให้เข้ากับวัฒนธรรมที่มีอยู่ดั้งเดิม มีการปรับความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ให้เข้ากับพระพุทธศาสนา ความเชื่อที่เกิดขึ้นของคนไทยจึงเป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อของศาสนาพุทธศาสนาพราหมณ์และความเชื่อพื้นเมืองได้ปรับเปลี่ยนมาเป็นเทพเจ้าสูงใหญ่ที่มีหงอน มีอิทธิฤทธิ์แปลงกายได้ตามต้องการเหาะเหินเดินอากาศได้ตามความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ แต่ด้วยความนับถือศรัทธาต่อพระพุทธศาสนามีมากกว่าศาสนาพราหมณ์ พญานาคจึงกลายเป็นผู้มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากกว่าจะเป็นบริวารของเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ความเชื่อเหล่านี้ส่งผลต่อวิถีชีวิตคนไทยในหลาย ๆ ด้าน เช่น วัฒนธรรมทางด้านวัตถุอันเป็นงานศิลปกรรม สามารถแบ่งตามประเภทได้ดังนี้ คือ (กรกมล สีขาว, 2544 : 50-52)

1. สถาปัตยกรรม พญานาคมักปรากฏในงานสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เช่น การสร้างราวบันไดโบสถ์วิหารเป็นรูปพญานาค การประดับหลังคาด้วยช่อฟ้าใบระกาหางหงส์ เพราะเชื่อกันว่า พญานาคมีหน้าที่รักษาพระพุทธศาสนา พญานาคในความเชื่อของคนไทยจึงมักเป็นภาพของผู้ทรงศีล มีหน้าที่รักษาคณดีมีศีลธรรม และดูแลพระพุทธศาสนา คนไทยนำพญานาคมาสร้างเป็นสัญลักษณ์ของการดูแลคุ้มครองพระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากสถาปัตยกรรมที่ปรากฏตามวัดวาอารามต่าง ๆ บันไดเป็นรูปพญานาค ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ประดับหลังคาโบสถ์วิหารของวัดไทย เป็นต้น

2. จิตรกรรม พบว่าตามฝาผนังโบสถ์วิหารต่าง ๆ มีภาพวาดของพญานาคตามที่ปรากฏในพุทธประวัติ เช่น ภูริทัตชาดก ตำนานพื้นเมือง เช่น ตำนานพระเจ้าตนหลวงทุ่งเอี้ยง วัดศรีโคมคำ อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา เป็นต้น

3. ประติมากรรม ได้แก่ รูปปั้นของพญานาคตามบันไดโบสถ์วิหารของวัดในพระพุทธศาสนาและตามหน้าบันหรือสะพานที่ทอดเป็นทางเดินเข้าสู่ตัวปราสาทหินหรือสะพานที่ทอดเป็นทางเดินเข้าสู่ตัวปราสาทหินที่ได้รับอิทธิพลมาจากเขมร การสร้างเรือพระที่นั่งซึ่งมีศีรษะเรือเป็นรูปพญานาคนาคราช เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการสร้างพระพุทธรูปปางนาคปรกตามที่ปรากฏในพุทธประวัติ เมื่อพญานาคมูจลินทร์ขึ้นมาแผ่พังพานเป็นหลังคาลุมฝนให้แก่พระพุทธองค์ในคราวที่ฝนตกหนัก 7 วัน 7 คืน

5. คีตกกรรม สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ได้ชัยชนะต่อเขมรทำให้ไทยรับเอาอิทธิพลความเชื่อของเขมรเข้ามาในวัฒนธรรมไทยหลาย ๆ ด้าน รวมทั้งคีตกกรรม คนไทยรับเอาตำนานเรื่อง “ความรัก” ระหว่างพระทองและนางนาคเข้ามาในสังคมไทย และได้นำตำนานนี้มาแต่งเป็นบทเพลงมโหรีใช้ในการบรรเลงขับกล่อมเจ้านายและในงานแต่งงานในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีชื่อว่า “เพลงพระทอง” และ “เพลงนางนาค” นอกจากนี้ด้วยความเชื่อที่ว่า นาคเคยแปลงกายเป็นคนมาขอบวชในพระพุทธศาสนา แต่ไม่ประสบความสำเร็จจึงขอประทานอนุญาตจากพระพุทธเจ้าว่าขอให้เรียกผู้ที่โกนผมเตรียมจะอุปสมบทว่า “นาค” และคนไทยเชื่อว่าการอุปสมบทนั้นเท่ากับเป็นการเกิดใหม่จากมนุษย์ธรรมดากลายเป็นผู้ทรงศีลมีผู้คนกราบไหว้เคารพบูชา ซึ่งตรงกับความเชื่อที่ว่าพญานาคเป็นสัญลักษณ์ของการกำเนิดสรรพสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ เพลงนางนาค จึงถูกนำมาใช้ในพิธีการทำขวัญนาคด้วย

6. วรรณกรรม พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์สำคัญของพระพุทธศาสนา แบ่งออกเป็น 3 หมวด คือ พระอภิธรรมปิฎก พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระสุตตันตปิฎกเป็นเรื่องราวของบุคคลที่

เกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้า และมีชาดก คือ เรื่องราวของพระพุทธเจ้าที่เสวยพระชาติต่าง ๆ ก่อนที่จะบรรลุพระโพธิญาณ มีอยู่หลายเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพญานาค บางเรื่องพญานาคเป็นเพียงองค์ประกอบหนึ่งของเรื่องที่แสดงออกมาทั้งบทบาทที่ดีและร้ายต่อพระพุทธเจ้าในสมัยที่ยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ในเรื่องจัมเปยชาดก และเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพญานาคในกฐิตตชาดก เป็นต้น เรื่องเหล่านี้มีอิทธิพลต่อวรรณกรรมไทย เช่น พระภิกษุชาวเชียงใหม่ได้นำเรื่องราวเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์มาแต่งให้เข้ากับนิทานพื้นบ้านและเรียกวรรณกรรมที่แต่งขึ้นใหม่ว่า “ปัญญาชาดก” ซึ่งมีบางเรื่องที่พญานาคเข้าไปเกี่ยวข้อง เช่น ในสุวรรณสังข์ชาดก พญานาคมาคอยช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นพระสังข์เมื่อถูกนำไปถ่วงน้ำ ในสุธนชาดก ที่มีพญานาคเป็นผู้ดูแลรักษาสะพานน้ำในเมืองของพระสุธน เป็นต้น กวีไทยได้นำชาดกเหล่านี้มาแต่งเรื่องราวด้วยคำประพันธ์ต่าง ๆ เกิดเป็นวรรณคดีประจำชาติไทย

และนอกจากนั้นยังมีคติสอนใจบางบทที่กล่าวถึงพญานาค เช่น “โคลงโลกนิติ” ซึ่งเป็นโคลงสุภาษิตเก่าแก่ที่ชาวไทยนับถือกันมานาน และมักจะท่องจำไว้เป็นคติสอนใจบทหนึ่งว่า

“นาคมีพิษเพียง	สุริโย
เลียบท่าเดโช	แซมซ้า
พิษน้อยหยิ่งโยโส	แมลงป่อง
ชูแต่หางเองอ้า	อวดอ้างฤทธิ์”

(กรมพระยาเดชาดิศร, 2504 : 20)

7. นาฏกรรม ในการแสดงนาฏศิลป์ของคนไทย ผู้ที่จะรำละครไทยได้จำเป็นต้องหัดรำท่าแม่บทเสียก่อน บทร้องของท่าแม่บทนั้นมีการตั้งชื่อท่ารำในท่าที่ผู้รำจะต้องมีการม้วนจับมือเข้าหาตัวนี้ว่า “นาคาม้วนหาง”

จะเห็นได้ว่า “พญานาค” มีบทบาทสำคัญเกี่ยวข้องกับสังคมวัฒนธรรมของคนอีสานหลายด้าน เรื่องราวและลักษณะของนาคที่ปรากฏในเนื้อหาทางวัฒนธรรมนี้ก็ล้วนแต่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธ ที่ถูกผสมผสานกับลัทธิการบูชาพญานาคของผู้คนท้องถิ่นในดินแดนเอเชียอาคเนย์ แสดงผ่านด้านความเชื่อและศาสนา ด้านตำราพรหมชาติ และโหราศาสตร์ ด้านเกษตรกรรม ด้านสัญลักษณ์ ด้านขนบธรรมเนียมประเพณี ด้านศิลปกรรม สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม คีตกรรม วรรณกรรม นาฏกรรม ตามที่ผู้ศึกษาได้อธิบายข้อเท็จจริงทางวิชาการตามลำดับที่กล่าวข้างต้นนี้แล้ว หากผิดพลาดประการใดผู้ศึกษาขออภัยไว้ ณ ที่นี้ด้วย ซึ่งเป็นการมองเห็นความจริงเพียงบางส่วน “ชนิดคาบอดคล้ำข้าง” ทำให้มนุษย์

หยิบประเด็นต่าง ๆ มาสาธกถึงเรื่องราวแห่งความลึกลับมากมาย ผู้ศึกษาเพียงแต่ต้องการเชื่อมโลก
ธรรมชาติ คน สัตว์ เข้าด้วยกันในฐานะต่างก็เป็นองค์ประกอบหนึ่งของโลก ไม่มีใครดีกว่าใคร แต่
เราคือพี่น้องท้องเดียวกัน อันมี “วัฒนธรรมนาคา” กำกับอยู่เบื้องหลังแห่งกระแสนิยมและวัฒน
ธรรมของความบริบูรณ์ เสมือนดั่งแม่น้ำโขงที่โอบอุ้มกระแสน้ำให้คงความศักดิ์สิทธิ์ มีพลัง และ
อำนาจ อย่างไรก็ตามเวลาและขอบเขต

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางสรุปที่ 3 พญานาคในงานศิลปกรรมแห่งระบบความสัมพันธระหว่างกลไกทางความคิดและกลไกทางสังคมในอาณาจักรวัฒนธรรมนาคา

งานศิลปกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
1. พญานาคในศิลปกรรมบ้านเชียง (แ่งสกลนคร)		<p>ร่องรอยของความเชื่อที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ที่เน้นความสำคัญของน้ำมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จะเห็นได้จากการขุดพบหม้อลายเขียนสีจำนวนหนึ่งที่บ้านเชียง ที่เขียนเป็นลวดลายรูปงู ฝังอยู่ในหลุมฝังศพของมนุษย์ที่คงมีตำแหน่งสำคัญ มีอายุโลหะหรือประมาณ 3,000 ปีมาแล้ว ซึ่งแสดงว่ายุคโลหะ ในบริเวณแ่งสกลนคร มีการนับถืองูเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์</p>	<p>ศาสนาและความเชื่อดั้งเดิมของชาวพื้นเมืองอุษาคเนย์ มีอย่างน้อยสองชั้นก่อนรับพุทธศาสนาหรือฮินดู เนื่องจากการปฏิบัติทางวัฒนธรรมในยุคสมัยหินใหม่ ราว 10,000 ปีมาแล้ว ที่ทำให้มนุษย์รู้จักทำการเพาะปลูกและเริ่มอยู่ติดที่ไม่เร่ร่อน หรือต้องหาอาหารป่าเช่นในยุคหินเก่า การฝังศพคนตายเสมือนเป็นการส่งคนตายกลับสู่พื้นดิน จึงเข้าใจว่าบรรพบุรุษอยู่ใต้ดิน ดังจะเห็นจากหลักฐานของความเชื่อนี้ได้จากการบูชาดินตามถ้ำหรือการตั้งหินตั้ง ทั้งมีระบบความเชื่อเกี่ยวกับการบูชาสัตว์ (Totem) เช่น งู เจือก หรือ “นาค”</p>
2. พญานาคในศิลปกรรมแบบเขมรโบราณ (แ่งโคราช)			<p>พญานาคที่ปรากฏในงานศิลปกรรมเขมรเป็นลัทธิทางศาสนาฮินดู การแพร่ของวัฒนธรรมเจนละพร้อมกับศาสนาฮินดูนั้นควบคู่ไปกับการบูชาพระศิวะกะโชนนที หลักฐานในวัฒนธรรมเจนละที่สำคัญคือ “ทับหลัง”</p>

งานศิลปกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
<p>-ต่อ-</p> <p>2. พญานาคในศิลปกรรมแบบเขมรโบราณ (แองโกลราช)</p>			<p>ประดับเหนือทวารลัย เนื้อหาคถาและสลักลวดนันทิทธิพลศาสนาฮินดูอย่างเห็นชัดเจน เป็นตำนานพระนารายณ์ปางกุ่มาวตาร ซึ่งเป็นภาคหนึ่งของพระนารายณ์มีพญานาค 7 เศียร เข้ามาช่วยทำพิธีกวนน้ำอมฤตในเกษียรสมุทร โดยเอาตัวพันรอบเขามันตระ (เขาพระสุเมรุ)</p>
<p>3. พญานาคในองค์ประกอบของสถาปัตยกรรม</p>	<p>คติความเชื่อต่อการแกะสลักรูปพญานาคประดับตามพุทธศาสนา หรือเทวสถาน ล้วนมีต้นกำเนิดจากความเชื่อที่พญานาคเป็นระบบมาตุพงศ์ของผู้คนในดินแดนเขมร อันเป็นศิลปะแบบขอมโดยเขาแบบอย่างมาจากอินเดีย ครั้งแรกยังไม่มีความสลับซับซ้อนวิจิตรพิสดารดังขอมสมัยหลัง อิทธิพลจากความเชื่อว่าเป็นผีบรรพบุรุษสืบเนื่องมาจากนิทานพระทอง-นางนาค และตำนาน พงสาวดารในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ล้วนมาจากพญานาคทั้งสิ้น ซึ่งเป็นการสมพวงศระหว่างมนุษย์กับพญานาค และสืบเชื้อสายเป็นมนุษย์ยุคสมัยต่อมา</p>	<p>ความหมายของน้ำและความอุดมสมบูรณ์ ถูกนำมาอธิบายถึงพญานาคที่ปรากฏในงานสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนา เช่น ในไตรภูมิวินิจลยกลา ได้เปรียบเทียบศาสนสถานที่สำคัญ โดยเฉพาะอุโบสถหรือสิมและสถูปเจดีย์ว่า เป็นการจำลองมาจากจักรวาลเขาพระสุเมรุ อันหมายถึงดินแดนที่เป็นจุดศูนย์กลางของการประดิษฐานทางพุทธศาสนา ดังนั้นประติมากรรมรูปนาคที่ปรากฏอยู่ส่วนเครื่องบนของอาคารสิมหรือหลังคาสิม จึงมีความหมายในเชิงปรัชญาคิดว่า เป็นสัญลักษณ์ของน้ำที่ไหลมาจากยอดเขาพระสุเมรุ</p>	<p>ประติมากรรมรูปนาคประดับสิมในเขตอีสานเหนือ ยังเป็นคติความเชื่อในแนวปรัชญาทางศาสนาพุทธ-พราหมณ์จากอินเดียที่ซ้อนทับถมกันอยู่นอกจากนี้ นาคยังมีความหมายถึงผู้พิทักษ์รักษา โดยเห็นได้จากรูปนาคประดับตามบันไดสิมอยู่ทั่วไป คติการนำนาคมาประดับสิมเป็นการตกแต่งเพื่อป้องกันอันตรายจากศัตรู จะเห็นได้ว่าตามสิมในที่ต่าง ๆ บันไดทางขึ้น-ลง คันทวย และบริเวณหลังคาหน้าจั่ว มักนิยมทำเป็นรูปพญานาค ซึ่งเป่าหมายก็คือเพื่อต้องการให้พญานาคเป็นผู้ป้องกันภัยอันตราย เพราะพญานาคเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์</p>

งานศิลปกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
4. พญานาคในศิลปหัตถกรรมของลาวลายผ้า		<p>วัฒนธรรมลาวมีความเชื่อว่า พื้นดินเป็นที่อยู่ของพญานาค และเป็นตัวแทนของสตรีเพศ พื้นที่บ้านถ่อเป็นของผู้หญิงในสังคมที่เกิดขึ้นจากโครงสร้างทางเพศ การจัดแบ่งเพศให้แก่โครงสร้างคู่ต่าง ๆ ในสังคมลาว ความหมายทางสัญลักษณ์ของลาวลายผ้าจัดเป็นพฤติกรรมที่สำคัญของผู้หญิงลาว ที่เรียนรู้ระบบระเบียบของกฎเกณฑ์ในสังคมไปในเวลาเดียวกัน ความหมายของการรับรู้นี้เป็นการเตรียมความพร้อมของผู้หญิงเข้าสู่การเป็นหญิงในอุดมคติและการเป็นมนุษย์ในอุดมคติของสังคม ซึ่งเป็นคลังความรู้ของผู้หญิงเพื่อถ่ายทอดความหมายไปสู่สังคมถึงบทบาททางเพศที่แตกต่างกันระหว่างหญิงชาย ผู้หญิงเป็นผู้ผลิตผ้า ผู้ชายเป็นผู้ผลิตข้าว เช่นเดียวกับการเป็นผู้หญิงที่สมบูรณ์ผ่านกาทอผ้า ก่อนเข้าไปสู่อุดมการณ์หลักของการเป็นมนุษย์ในสังคมลาวที่ผูกพันกับสัญลักษณ์นาค การทอผ้า การเลือกคู่ครอง การสร้างบ้าน คือ อุดมการณ์สังคม</p>	<p>ผ้าลายซิดกับทางศาสนา ซึ่งจะเห็นได้จากชาวบ้านเมื่อมีการบวชนาค การสดสรง การทอดกฐิน อันเป็นพิธีกรรมทางศาสนา ชาวบ้านนำเอาหมอนลายซิดนี้ไปถวายเพื่อเป็นเครื่องบูชาแด่พระสงฆ์ในบางโอกาสของการบวชนาคผู้มีฝีมือในการทอผ้าซิดจะหาทางออกแบบลาวลายเป็นลายซิด “นาค” ซึ่งเป็นเครื่องหมายของการบวชตามตำนานทางพุทธศาสนา เพื่อเป็นของถวายให้พระสงฆ์นำไปใช้ในวัด หรือแม้แต่พระสงฆ์เข้าไปเยี่ยมหรือทำพิธีกรรมในบ้าน เจ้าของบ้านก็เอาหมอนขนาดใหญ่สำหรับให้พระสงฆ์ได้นั่งพิง</p>

งานศิลปกรรม	สัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม	สัญลักษณ์เจ้าแห่งดินและน้ำ	สัญลักษณ์เป็นลัทธิทางศาสนา
5. พญานาควรรณคดีไทย		<p>พญานาคในวรรณคดีไทยส่วนใหญ่อาศัยอยู่เมืองบาดาล เสมือนเป็นสัญลักษณ์เจ้าแห่งสายน้ำอย่างในพระราชนิพนธ์เรื่อง “อุณรุท” ได้บรรยายถึงท้าวกำพลนาคไปเยี่ยมท้าวกรุงพานว่า บ้านเมืองอยู่ใต้บาดาล เต็มไปด้วยโกศทรัพย์ต่าง ๆ มากมาย อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ต่าง ๆ นานา อันเป็นที่เสวยวิมุตติสุขอย่างแท้จริง สถานที่อยู่ของนาคคือ “น้ำ” ทั้งนี้เนื่องจากมีความสัมพันธ์กับน้ำมาก เป็น “ลัทธิของความอุดมสมบูรณ์” และเป็นสัญลักษณ์ของ “ธาตุน้ำ” ของสังคมไทยอีกด้วย ต่อการทำนายฟ้าฝน และอุปนิสัยใจคอสำหรับที่เกิดจักรราศีแห่งพญานาค คือ “ปีมะโรง”</p>	<p>พญานาคเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมไทยอย่างมาก โดยเฉพาะในด้านวรรณคดี ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียทั้งโดยตรงและทางอ้อม ในทางวรรณคดีหลายเรื่องที่มีเรื่องเกี่ยวกับนาค บางเรื่องก็เป็นเรื่องของนาคโดยตรง เช่น เรื่อง “นันทโศปน์นทศูทรคำหลวง” เป็นเรื่องที่บรรยายถึงฤทธิ์อำนาจอันร้ายกาจของนันทโศปน์นทศูทร ต่อการขัดขวางสัมฤทธิ์ผลทางพุทธธรรม พระพุทธเจ้าต้องเสด็จไปทรมานให้ละพยศก่อนก็มี เหตุที่พระสมณะเหล่านั้นเดินข้ามหัวของตน จึงแสดงฤทธิ์แผ่พังพานบังวิมานของพระอินทร์ไว้ จะเห็นได้ว่าพญานาคนั้น ก็มีทั้งดีทั้งร้าย นาคบางตัวก็ต้องใช้ของแข็งให้ละพยศอย่างพญานันทโศปน์นทศูทร ซึ่งกลายมาเป็นหนึ่งในแปลบทของบท “พาดูง” ที่นิยมสวดกันกันอยู่ทุกวันนี้</p>

บทที่ 6

วิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา กรณีศึกษา หมู่บ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย

เกริ่นนำ

ลักษณะภูมิประเทศของอำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าเขา มีภูเขาสูงหลายลูก เช่น ภูสิงห์ ภูวัว และพื้นที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งใช้ในการเพาะปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ ฤดูร้อนอากาศร้อนจัด ฤดูหนาวอากาศหนาวจัด และฤดูฝน ฝนตกชุก ทำให้เกิดอุทกภัยอยู่เสมอ ๆ ลำน้ำที่สำคัญ ได้แก่ แม่น้ำโขง แม่น้ำสงคราม ลำน้ำกุดทุ่ง ลำห้วยคำแพง ลำห้วยบึงบาตร และลำห้วยคลองเค็ม ทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ ป่าไม้ สมุนไพร ของป่า และการจับปลาในลุ่มแม่น้ำโขง แม่น้ำสงคราม เป็นต้น การคมนาคมมีเส้นทางหลวงแผ่นดินเดินผ่าน 3 สาย คือ 1. เส้นทางจากจังหวัดหนองคาย-อำเภอบึงกาฬ ระยะทาง 136 กิโลเมตร 2. เส้นทางจากอำเภอบึงกาฬ-จังหวัดสกลนคร ระยะทาง 128 กิโลเมตร 3. เส้นทางจากอำเภอบึงกาฬ-จังหวัดนครพนม ระยะทาง 178 กิโลเมตร

ลักษณะของชุมชนบ้านอาสง

อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย มีประชากรเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2536 ทั้งสิ้น 78,213 คน จำแนกเป็นชาย 39,662 คน เป็นหญิง 38,551 คน แบ่งการปกครองออกเป็นการบริหารราชการส่วนภูมิภาค และการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น การบริหารราชการส่วนภูมิภาคแบ่งออกเป็น 10 ตำบล คือ ตำบลบึงกาฬ ตำบลโนนสมบูรณ์ ตำบลหนองแจ้ง ตำบลหอคำ ตำบลหนองเลิง ตำบลนาสวรรค์ ตำบลไคสี ตำบลชัยพร ตำบลวิสัยธุ์ ตำบลนาดี มีจำนวนหมู่บ้าน 121 หมู่บ้าน ส่วนการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น มีสุขาภิบาล 1 แห่ง และ “หมู่บ้านอาสง” : พื้นที่ภาคสนามการวิจัยทางมานุษยวิทยาที่นี้ อยู่ในเขตการปกครองของพื้นที่ตำบลไคสี จำนวนประชากรทั้งสิ้น 478 คน ชาย 243 คน หญิง 235 คน โดยมีโครงสร้างการบริหารของสำนัก อบต. ไคสี ประกอบด้วย คือ

สำนักงาน อบต. ไคสี

1. นายบุญคุ้ม เข้มศิริ	ประธานกรรมการบริหาร
2. นายตรี จิตวิฆาม	ประธาน อบต.
3. นายสุนทร สิงห์บริดิน	รองประธานสภา อบต.

ข้อมูลรายชื่อกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน

1. นายอินทร์ เกตุพิมล	กำนันบ้านท่าสะอาด
2. นายท่อม มณีหลา	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 2 บ้านดอนยม
3. นายวิน เชียงคำ	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 3 บ้านอasang
4. นายไพสาร์ ญาติคำ	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 4 บ้านโนนศิลา
5. นายปิ่น เคนอุดม	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 5 บ้านไคสี
6. นายสมิง พนาศร	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 6 บ้านศิริพร
7. นายกุล สีสมโกชน์	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 7 บ้านคำหมื่น
8. นายเดือน คำปัญญา	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 8 บ้านห้วยเชื่อมเหนือ
9. นายเสมอ เครือทองศรี	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ที่ 9 บ้านโนนแพง

ที่ตั้งและอาณาเขต

หมู่บ้านอasang ตั้งอยู่ริมฝั่งทางทิศตะวันตกของแม่น้ำโขง และเป็นที่แบ่งเขตแดนระหว่างประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวอันมีแม่น้ำโขงกั้นกลาง ลักษณะเด่นของพื้นที่ คือ “แก่งอasang” อันเป็นจุดชมบั้งไฟพญานาคที่ถือว่ามีผู้คนนิยมมาเฝ้ารอชมปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติเป็นอันดับสอง รองจากอำเภอโพธิ์ชัย แต่ทั้งนี้บนความพิเศษอย่างหนึ่งของแก่งอasangและยึดถือว่าเป็น “สะคือ” ของแม่น้ำโขง ทำให้ชาวบ้านอasangและชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ต่างเชื่อถือกันว่า ที่นี่เป็นเมืองหลวงหรือราชธานีของพญานาค

หมู่บ้านอasang ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย มีอาณาเขตติดต่อกับตำบลอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงดังนี้

ทิศเหนือ	มีอาณาเขตติดต่อกับแม่น้ำโขงและเมืองบริคันธ์ แขวงเวียงจันทน์ สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว
ทิศใต้	มีอาณาเขตติดต่อกับตำบลหนองแข็ง อำเภอบึงกาฬ
ทิศตะวันออก	มีอาณาเขตติดต่อกับตำบลวิศิษฐ์ อำเภอบึงกาฬ
ทิศตะวันตก	มีอาณาเขตติดต่อกับตำบลหอคำ อำเภอบึงกาฬ

หมู่บ้านอasang ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย เป็นหมู่บ้านที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และการประมงน้ำจืด สมรรถนะของดินส่วนใหญ่เป็นดินร่วนปนทราย บางแห่งเป็นดินเหนียวตรงบริเวณริมตลิ่งแม่น้ำโขง พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มและมีที่ดอนบ้างเล็กน้อย คือ ที่ตั้งศาลปู่ตาแก่งอasang และลูกสาวอีก 2 คน แต่บางที่ชาวบ้านก็เข้าใจว่าเป็นธิดาพญา

นาค ทั้งนี้เป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อเรื่อง “พญานาค” กับ “ผีปอบตา” หรือผีประจำหมู่บ้าน หรือคุ้มบ้าน แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่เรียกว่าคุ้มบ้านแต่จะเรียกว่า “หัวเมือง” ทั้งนี้ตามประวัติศาสตร์และภูมิหลังความเป็นมาพบว่า บ้านอาสงเมื่อสมัยก่อนราวต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังอยู่ภายใต้การปกครองของนครเวียงจันทน์ แห่งประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ทำให้มีลักษณะการปกครองเป็นแบบคุ้มหรือหัวเมืองแต่ต่อมาได้ขึ้นอยู่กับราชอาณาจักรไทย ในปี พ.ศ. 2475 เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้เดินทางมาตรวจราชการที่อำเภอไชยบุรี จังหวัดนครพนม และได้ย้ายที่ว่าการอำเภอไชยบุรี จากบริเวณปากลำน้ำสงครามมาตั้งที่ “บ้านกาญจน์” ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำโขงตรงข้ามเมืองบริคันทน์ แขวงเวียงจันทน์ ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว เป็นบึงใหญ่ขนาดกว้าง 160 เมตร ยาว 3 กิโลเมตร มีน้ำขังตลอดปี ชาวบ้านได้อาศัยน้ำในบึงแห่งนี้บริโภคและใช้สอย ตลอดจนเป็นที่รู้จักโดยทั่วไป จึงได้พิจารณาและจัดทำรายงานไปยังกระทรวงมหาดไทย ขอเปลี่ยนแปลงชื่อ อำเภอไชยบุรี จากเดิมเป็น “อำเภอบึงกาญจน์” ซึ่งกระทรวงมหาดไทยก็ได้โอนุมัติตามนั้น ต่อมาทางราชการได้พิจารณาเห็นว่า บึงกาญจน์ ซึ่งแปลว่า “น้ำสีทอง” นั้นไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงเพราะน้ำเป็นน้ำสีคล้ำค่อนข้างดำ จึงได้เปลี่ยนชื่อใหม่ให้สอดคล้องกับความหมาย และความเป็นจริงของน้ำในบึงว่า “บึงกาฬ” ซึ่งหมายถึงน้ำดำ และใช้คำนี้มาจนปัจจุบัน ผู้ที่มาดำรงตำแหน่งนายอำเภอคนแรกคือ รองอำมาตย์โท พระบริบาลศุกกิจ (คำสาย ศิริจันทร์) (สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 7, 2542 : 2399-2400)

ชาวบ้านอาสงส่วนใหญ่มีความเชื่อว่าลำน้ำโขงเป็นที่อยู่ของพญานาค ซึ่งเป็นเทพพวกหนึ่ง เทพที่เป็นนาคนี้สามารถละอัดภาพ (จำแลงกาย) เป็นคน หรือเป็นงูก็ได้ อย่างเช่น เรื่องเจ้าพ่อพญาศรีสุทโธ ที่อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี ลำน้ำโขงในเขตหมู่บ้านอาสง ณ แก่งอาสง เป็นเมืองหลวงหรือราชธานีของพญานาค เชื่อกันว่าในคืนวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นวันออกพรรษา นั้น เป็นวันที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงมาจากดาวดึงส์ลงมาสู่มนุษย์โลกหลังจากที่ออกพรรษาแล้ว และจะถึงมนุษย์โลกในวันรุ่งขึ้น ดังนั้นเพื่อเป็นการต้อนรับพระพุทธเจ้า บรรดานาคทั้งหลายที่อยู่ในบริเวณลำน้ำโขงอำเภอบึงกาฬ จึงได้ทำบั้งไฟถวายพระพุทธเจ้าเป็นพุทธบูชา ลูกไฟที่พุ่งขึ้นมาจากลำน้ำโขง จึงเรียกว่า “บั้งไฟพญานาค” ความเป็นมาของบั้งไฟพญานาคนั้น ผู้ศึกษาสอบถามจากผู้เฒ่าผู้แก่และผู้รู้หลายท่านในท้องที่อำเภอบึงกาฬ และอำเภอโพนพิสัย ท่านเหล่านั้นบอกว่าบั้งไฟพญานาคนี้มานานแล้ว ตั้งแต่เกิดมาจำความได้ก็รู้ว่ามีบั้งไฟพญานาคแล้ว สมัยวัยรุ่นท่านเล่าว่า ในวันคืนวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 บิดาพาออกไปหาปลาตามลำน้ำโขง ขณะที่ออกเรือไปก็เกิดลูกไฟพุ่งขึ้นมารอบ ๆ ลำเรือจำนวนมาก ทำให้เกิดความกลัวจนต้องพายเรือเข้าฝั่ง งคนหาปลาในคืนนั้น แต่สมัยก่อนนั้นบั้งไฟพญานาคไม่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไปกันอย่างแพร่หลายเหมือนปัจจุบัน รู้กันอยู่แต่ในท้องถิ่นเท่านั้น เพราะไม่มีการประชาสัมพันธ์และการสื่อสารต่าง ๆ ก็ยังไม่ทันสมัยเหมือนปัจจุบันนี้

แผนที่ 2 พิกัดภูมิศาสตร์หมู่บ้านออาง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย

เนื้อหาสำคัญของบทนี้ เน้นการนำเสนอผลการศึกษาข้อมูลภาคสนาม ประจำวันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2544 เกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา หรือ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” แม้ว่าพิธีกรรมจะมีชื่อเรียกและรายละเอียดที่แตกต่างกัน แต่เนื้อหาสาระและความหมายที่มีต่อระบบสังคมวัฒนธรรมของชุมชนชาวนาแห่งวัฒนธรรมอีสาน เป็นแก่นสำคัญที่มี “พิธีกรรม” และ “ความเชื่อ” เหล่านี้มีอยู่ร่วมกัน ที่ว่าด้วยการให้ความสำคัญแห่งความหมายของพญานาคต่อชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ผู้ศึกษาได้ติดตามศึกษาภาคสนามพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนาเหล่านี้ในช่วงปลายฤดูฝน พ.ศ. 2543 แล้วลงมือศึกษาซ้ำอีกครั้งหนึ่งในฤดูฝน พ.ศ. 2544 และ 2545 ในการศึกษาสองครั้งนี้ผู้ศึกษาเริ่มมองเห็นว่าพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนาดังกล่าว อันเป็นรูปแบบสำคัญในการสื่อความหมายของแก่นสำคัญทางวัฒนธรรมและสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรมนั่นเอง ที่เป็นตัวส่งผ่านแก่นสำคัญนั้น พิธีกรรมถือเป็นส่วนหนึ่งของสาขาวิชาที่เฉพาะลงไปอีกคือ “มานุษยวิทยาศาสนา” (Anthropology of Religion) ซึ่งศาสนาตามความหมายของ Durkheim ก็คือ “ระบบที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของความเชื่อและการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) นั่นเอง” สิ่งศักดิ์สิทธิ์จะถูกกำหนดไว้อย่างชัดเจนและมีข้อละเว้นและความเชื่อและการปฏิบัติจะรวมตัวกันเป็นจริย

ธรรมอันหนึ่งของชุมชนที่เรียกว่า “สถาบัน” อาจเป็นกุญแจดอกสำคัญสำคัญสามารถช่วยทำความเข้าใจและขยาย “โลกทัศน์”^{*} บนปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติแห่งบั้งไฟพญานาค ของชาวจังหวัดหนองคาย ในการนำเสนอผลการศึกษาด้านพิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนาที่สัมพันธ์กับปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติในเขตลุ่มแม่น้ำโขง แบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ

ส่วนที่ 1 ความเป็นมาของพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค

ส่วนที่ 2 พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค

ส่วนที่ 3 วิเคราะห์ความหมายของพิธีกรรม

จากลำดับขั้นตอนนี้ทั้งสามขั้นนี้ ผู้ศึกษาเลือกเป็นกรณีศึกษา ณ หมู่บ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ. 2544

ส่วนที่ 1 ความสำคัญอันเป็นที่มาของ “พิธีกรรมและความเชื่อ”

เมื่อปี พ.ศ. 2532-2545 ปัจจุบัน ในช่วงเดือนตุลาคม ใกล้กับ “วันออกพรรษา” หรือ วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 บรรดาสื่อมวลชนทุกสาขาไม่ว่าจะเป็นโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ วิทยุ หรือนิตยสาร จะรายงานความเคลื่อนไหวของเหตุการณ์ประหลาดที่จะเกิดขึ้นในคำคืนวันออกพรรษา และในวันออกพรรษาเมื่อเหตุการณ์นี้ปรากฏขึ้นริมฝั่งแม่น้ำโขง ในเขตจังหวัดหนองคาย จะคับคั่งไปด้วยประชาชนในจังหวัด และจังหวัดใกล้เคียงพร้อมกับบรรดาสื่อมวลชนทุกแขนง ที่เฝ้าสังเกตการณ์

* คำว่า “โลกทัศน์” (World View) ในทางปรัชญา มีขอบเขตนิยามได้สองนัย นัยที่หนึ่งหมายถึงชุดของความเชื่อ (ความคิด ภาพลักษณ์ ทัศนคติ ค่านิยม) ที่บุคคลหรือกลุ่มคนมีต่อสรรพสิ่ง อาทิ เอกภพ มนุษย์ พระเจ้า อนาคต เป็นต้น นัยที่สองหมายถึง ความเข้าใจอย่างกว้างขวางและในระดับลึกเกี่ยวกับชีวิตและเอกภพว่าเป็นสิ่งที่สามารถอธิบายหรือเข้าใจโครงสร้างแห่งความสัมพันธ์และกิจกรรมของมันได้ (Angels, Peter Adam, 1981 : 319) โดยโลกทัศน์อาจจะเป็นชุดของความเชื่อความเข้าใจแนวทางใดแนวทางหนึ่ง เช่น ชุดความเชื่อความเข้าใจทางศาสนา หรือชุดความเชื่อทางวิทยาศาสตร์ เป็นต้น กล่าวโดยสรุปแล้ว โลกทัศน์ก็คือผลแห่งการรับรู้ผ่านประสาทสัมผัสและธรรมมารมณของมนุษย์ รวมทั้งการตีความชีวิต สังคม โลก เอกภพ จักรวาล สรรพสิ่ง ทั้งที่สัมผัสได้ และไม่อาจสัมผัสได้

นิยามทางวัฒนธรรม ของโลกทัศน์ กินความหมายรวมถึงความเชื่อความเข้าใจ อันมีลักษณะเฉพาะของกลุ่มชนหนึ่ง ๆ หรือสังคมหนึ่ง ๆ เกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นจริงในกลุ่มหรือสังคมนั้นเป็นความเชื่อความเข้าใจเกี่ยวกับโลกในฐานะธรรมชาติเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นจริงในกลุ่มหรือสังคมนั้น เกี่ยวกับโลกในฐานะสังคม และเกี่ยวกับโลกในฐานะชีวิต กล่าวอย่างรวบรัด โลกทัศน์ก็คือความคิดความเชื่อทั้งหลายทั้งมวล เกี่ยวกับระบบโครงสร้างแห่งชีวิต สังคม เอกภพ รวมไปถึงจักรวาล

และพร้อมที่จะรายงานข่าวสารให้ประชาชนทั่วประเทศทราบกันในวันนี้ จำได้ว่าครั้งแรกการนำเสนอข่าวจากสำนักพิมพ์ชื่อดังแห่งหนึ่ง ผู้คนได้หลั่งไหลไปชมเหตุการณ์พร้อมกับสื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ อย่างมากมาย และความกระหายใคร่สัมผัสเหตุการณ์ประหลาดนี้ได้เพิ่มขึ้นทุกปี จนปี พ.ศ. 2545 ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค ถึงกับออกเป็นข่าวสัมภาษณ์ในรายการ “สัญญาณมหาชน” โดยมีการเชิญบุคคลสำคัญ ๆ ที่เป็นนักปราชญ์ทางภาคอีสานเข้าร่วมการสัมภาษณ์ และเสวนาเรื่อง “ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” ในคืนวันออกพรรษา ทุกปีจะมีรถติดยาวเหยียดข้ามอำเภอเพื่อมา ณ ริมฝั่งแม่น้ำโขง เขตอำเภอต่าง ๆ จังหวัดหนองคาย ตั้งแต่ก่อนพลบค่ำ ประมาณ 16.00 น. จนข้ามถึงย่ำรุ่งของวันใหม่กันเลยทีเดียว การมองพญานาคอย่างเป็นมิติในแนว “มานุษยวิทยาสัญลักษณ์” (Symbolic) นาคจึงนับว่าเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดเรื่องหนึ่งที่ต่อการอธิบายความหมายเชิงสัญลักษณ์ แต่ความเชื่อที่เป็นจุดสนใจของคนทั้งหลายโดยทั่วไปขณะนี้ก็คือเรื่อง “บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์แห่งแม่น้ำโขง” ที่ได้ทอดสายตาดูกันท่องเที่ยว หรือผู้สนใจ เป็นประจำในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 วันนั้นประชาชนทั่วทุกสารทิศต่างก็มาชุมนุมกันเพื่อเฝ้ารอชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคที่ทอดสายตาแก่ผู้มาเยี่ยมเยือนเมืองหนองคาย ผู้ศึกษาพบว่าปรากฏการณ์นี้ได้ถูกเชื่อมโยงและอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับการกระทำของพญานาค และมีบทบาทเชื่อมความสัมพันธ์ทางสังคมและต่อยอดการมีความเชื่อและประเพณีทางวัฒนธรรมร่วมกันของคนสองฟากฝั่งโขง หากจะเอามิติทางสังคมวัฒนธรรมในเรื่องของ “ศาสนาและความเชื่อ” สัญลักษณ์ของนาคปรากฏให้เห็นในด้านประเพณีพิธีกรรมหลายด้านด้วยกัน เช่น ด้านความอุดมสมบูรณ์ การสะเดาะเคราะห์ การรักษาโรคภัย รวมทั้งการทำนายทายทักโชคชะตาแก่ผู้เดือดร้อนในทางจิตใจ ซึ่งก็มีเรื่องธิดาพญานาคและคนทรงในการประกอบพิธีกรรมเกี่ยวข้องด้วย หนึ่งในระบบสัญลักษณ์ ก็คือ “บั้งไฟพญานาค” ที่มีความพิเศษกว่าความเชื่ออื่น ๆ ในเรื่องพญานาค เพราะปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคแห่งความมหัศจรรย์ลุ่มแม่น้ำโขงยังพิสูจน์และหาคำตอบไม่ได้ หรือแม้แต่การมองในแนวทางสังคมศาสตร์ อาจหมายความว่า “โครงสร้างทางสังคม” เพิ่งกำเนิดก่อตัวขึ้นมาเป็นรูปร่าง แต่เนื้อหาและรายละเอียดบนความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาคอันเป็นแบบแผนอื่น ๆ ที่เป็นผลผลิตของศาสนาและความเชื่อ ยังไม่มีกลไกทางสังคมที่แน่นอน เหตุฉะนั้น การจำแนกหน้าที่ของบั้งไฟพญานาคจึงยังคลุมเครือ แต่แง่มุมความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาคเป็นสิ่งที่โดดเด่นจนเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นอัตลักษณ์ของคนสองฝั่งก็ว่าได้

จากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (Interview) ของหมู่บ้านอาสง ตำบล ไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ระหว่างปี พ.ศ. 2543-2545 ในช่วงที่มีงานบุญเทศกาลบั้งไฟพญานาค เพื่อนำมาบูรณาการทางความคิดเรื่องศาสนาและความเชื่อ อันเกิดมาจากร่องรอยความคิดเรื่องพญานาค ชาวบ้านอาสงมีความเชื่อนับถือพญานาคมาอย่างช้านานเพราะจากการเฝ้าสังเกตการณ์และศึกษาอย่างเป็นระบบ นอกจากชาวบ้านจะมี

สถาบันทางศาสนา คือ วัดอสงศิลาवास ยังมีการให้การเคารพนับถือสถาบันปูตาและพญานาคควบคู่กันไปด้วย โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องพญานาคเสมือนเป็นจิตวิญญาณของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงอย่างแท้จริง ไม่จำเป็นเฉพาะแต่คืนวันออกพรรษาที่มีปรากฏการณ์บังไฟพญานาคเท่านั้น นอกเหนือจากวันนั้นแล้วชาวบ้านก็ยังมีพิธีกรรมต่าง ๆ จนเกิดเป็นลัทธิธรรมนิยมขึ้นมา อย่างตอนที่พระบิณฑบาตจากสาธุชนตอนเช้า นอกจากชาวบ้านจะถวายจตุปัจจัยไทยทานและเครื่องกัปปิยภัณฑ์ต่าง ๆ แต่พระภิกษุสงฆ์แล้ว ชาวบ้านบางคนยังได้มีการนำข้าวตอกดอกไม้หรือเครื่องควรวานอันเป็นส่วนที่เหลือจากการถวายพระภิกษุสงฆ์ หรือภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ข้าวกันบาดร” ไปกราบไหว้บูชาพญานาค โดยการนำไปวางไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำโขง เสมือนเป็นตัวแทนติดต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ (พญานาค) ให้มารับเครื่องบูชาที่ชาวบ้านนำมาถวาย จากการสอบถามจากชาวบ้าน โดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีอายุตั้งแต่ 50 ปี ขึ้นไป ก็บอกว่านำสิ่งของต่าง ๆ เหล่านี้ไปถวายแด่พญานาค และนอกจากนั้นเวลาตั้งแต่ 18.00 น. ซึ่งเป็นเวลาที่พระอาทิตย์กำลังลับขอบฟ้าชาวบ้านทุกคนจะไม่กล้าลงเล่นแม่น้ำโขงเด็ดขาด ยิ่งโดยเฉพาะวันพระจะเป็น “วันต้องห้าม” ของชาวบ้าน ไม่ให้ชาวประมงหรือผู้คนสัญจรไปตามลำน้ำโขงโดยเด็ดขาด เพราะกลัวอิทธิฤทธิ์ของพญานาค มีชาวบ้านบางคนเคยเห็นพญานาคเนรมิตบิดเบือนร่างกายเป็นมนุษย์ขึ้นมารักษากุโบสถศีล ณ ริมทำนน้ำของวัดอสงศิลาवास จึงเป็นข้อห้ามมิให้มนุษย์เข้าไปรบกวนทำลายศีลสมาธิอันเป็นอันสงฆ์แรงกล้าที่พญานาคมีความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา นอกจากวัดอสงศิลาवास หมู่บ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคายแล้วยังมีวัดอื่น ๆ ที่มีความเชื่อเรื่องพญานาคขึ้นมาเฝ้ารักษากุโบสถศีลในวันพระหรือวันขึ้น 15 ค่ำ นอกจากนี้ยังพบศิลปกรรมที่เป็นถาวรวัตถุทางศาสนาที่ประดับรูปเคารพพญานาคปรากฏยืนยันเป็นหลักฐาน อาทิเช่น บันไดนาค ประติมากรรมรูปนาคประดับสิม ซ่อฟ้า ไบระกา ฯลฯ สื่อสัญลักษณ์นี้ปรากฏเด่นเป็นวัฒนธรรมอีสาน และบางหมู่บ้านหรือชุมชนยังมี “ศาลพญานาค” เป็นอีกสถาบันหนึ่งควบคู่กับการนับถือพุทธศาสนา ผู้ศึกษาสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ ตลอดจน “จ่า” ของหมู่บ้าน และพ่อพราหมณ์ที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาว่าเคยเห็นพญานาคหรือไม่ ส่วนใหญ่ตอบว่าเคยเห็นอยู่เหมือนกับในภาพผนังโบสถ์ มีสามหงอนบ้าง สี่หงอนบ้าง เจ็ดหงอนบ้างมาด้วยกันทั้งเพศผู้และเพศเมียก็เคยเห็น หงอนสีแดงมีแพรคอเหมือนม้า ลำตัวใหญ่ยาว เกล็ดสีดำเป็นมันเงาม บางครั้งเขาก็มาแบบมนุษย์ทรงเครื่องแบบกษัตริย์สง่างามมาก มีข้าราชการพาแห่แห่นมาตั้งขบวนยุรยาตรของพระราชา บางครั้งพบหลายแบบ อาทิเช่น งูตัวเล็ก ๆ ก็มี ผ้าขาว ผู้หญิง เสื้อ มนุษย์ กษัตริย์ และอีกหลายอย่างเป็นสารพัด ดังนั้นพญานาคจึงมีฤทธิ์ในด้านการแปลงกายเป็นพิเศษ การศึกษาภาคสนามทางมานุษยวิทยาครั้งนี้เสมือนเป็นการตามพญานาคไปเมืองบาดาล

บังไฟพญานาคกลายเป็น “สิ่งมหัศจรรย์” และสามารถทำทนายผู้คนทุกสารทิศเข้ามาพิสูจน์ แม้กระทั่งปัจจุบันก็เกิดขึ้นอย่างไม่สะทกสะท้านกับคำวิพากษ์วิจารณ์ใด ๆ เวลาที่เกิดประมาณ 2-3

ชั่วโมง ส่วนจำนวนดวงไฟนั้นก็ไม่น่าแน่นอน บางจุดมีตั้งแต่ 50-100 ลูก จุดที่เกิดขึ้นซึ่งสามารถชมได้อย่างถนัดและจะขึ้นบริเวณนี้ทุกปี คือ บ้านวัดหลวง บ้านจอมนาง ปากห้วยเป บ้านน้ำเป บริเวณตลิ่งน้ำวัดไทย ในเขตสุขาภิบาลจุมพล ซึ่งทั้งหมดอยู่ในอำเภอโพธิ์พิสัย ส่วนที่อำเภอศรีเชียงใหม่ บริเวณวัดหินหมากเป้ง อ. ปากคาด อ. สังคม อ. เมือง อ. บึงกาฬ ก็พบลูกไฟนี้ไม่น้อยกว่าที่กล่าวมาข้างต้น จะเป็นแห่งเดียวที่มีปรากฏการณ์ลูกไฟพุ่งขึ้นจากแม่น้ำโขงสูงถึง 200 เมตร เป็นลูกไฟสีแดงอมชมพู พุ่งขึ้นจากระดับผิวน้ำ ขึ้นสู่อากาศเป็นแนวตรง ไม่โค้งตกและดับกลางอากาศ ไม่มีเสียง ไม่มีประกาย ไม่มีควัน หากเกิดใกล้ฝั่งจะเบนออกกลางโขงเล็กน้อย แต่หากเกิดกลางโขงจะเบนเข้าหาฝั่ง จะเกิดหลายจุดและเปลี่ยนจุดไปเรื่อย ๆ ไม่คงที่ จุดหนึ่งเกิดตั้งแต่ 2-20 ลูก เกิดขึ้นนานประมาณ 5-20 วินาที มีขนาดตั้งแต่ ลูกมะนาว หรือไข่ไก่ ขนาดจะคงที่จะไม่เล็กลงจนกว่าจะดับหายไป ในอากาศ จะเกิดขึ้นตั้งแต่เวลา 18.00 น. ไปจนถึงเวลา 23.00 น. เหล่านั้น คือ ข้อมูลที่ผู้เล่าคนแก่ เห็นกันมาตั้งแต่เล็กแต่น้อยทั้งยังเล่าปากต่อปากกันด้วยซ้ำไปว่าเห็นกันมาแต่ครั้งปู่ครั้งพ่อ ชาวบ้านแถบอำเภอโพธิ์พิสัยเรียกลูกไฟนี้ว่า “บั้งไฟพญานาค” ดังมีคำกล่าวไว้ ในหนังสือเรื่อง “บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2540) หลายตำนานกล่าวขานเอาไว้เกี่ยวกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ เกี่ยวพันไปเป็นปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค “พญานาค” หมายถึง ภูใหญ่มีหงอนเป็นสัตว์ตามตำนานในเทพนิยาย นาคเพศผู้ เรียกว่า “นาโค” นาคเพศเมีย เรียกว่า “นาคี” ในอีกแง่ของความเชื่อคนอีสานเกี่ยวกับพญานาค อยู่ 2 มิติ

มิตินี้ 1 เชื่อว่า “พญานาคเป็นสัญลักษณ์แห่งน้ำ” ชอบเล่นน้ำในสระโบกขรณีในสวรรค์ ทำให้ฝนตกสู่โลกมนุษย์ คนโบราณจะดูปฏิทินหลวงว่า ปีนี้ นาคลงเล่นน้ำกี่ตัว นำเลขจำนวนพญานาคมาทำนายว่าปีนี้ฝนแล้งหรือฝนมาก ถ้าจำนวนที่ทายว่าปีนี้ฝนดี หากออกเลขคู่ทายว่าปีนี้ฝนแล้ง (ผู้ศึกษาได้อธิบายอย่างละเอียดแล้ว ในเรื่อง “นาคในวันพิธีสงกรานต์”)

มิตินี้ 2 เชื่อว่า “พญานาคเป็นสัญลักษณ์แห่งพลัง” ถือว่านาคเป็นสัตว์มีฤทธิ์ บันดาลให้ฝนตกสร้างกระแสน้ำให้พัดพาทำลายบ้านเมืองได้ จะพบว่ามิตินี้ทั้งสองเชื่อว่า “พญานาคเป็นสัญลักษณ์แห่งพลัง” และ “สัตว์นิยายเทพดาประจำแม่น้ำโขง” เกิดเป็นตำนานบ้านเมืองแคว้นแคว้น ถึงกับเชื่อว่าเกิดเหตุเภทภัยอันเป็นอุทกภัยก็เชื่อว่าพญานาคคือผู้กระทำ

จนกระทั่งความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาคใน วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 หรือ “วันออกพรรษา” ของทุกปีเชื่อกันว่า พญานาคได้บาดาลจุดบั้งไฟบูชาพระพุทธรองค์ จนมีลูกไฟพวยพุ่งขึ้นมาจากแม่น้ำโขง ทว่าหลายคนก็มองว่าบั้งไฟพญานาคเป็นสิ่งเหลือเชื่อ มนุษย์ด้วยกันเป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อผลประโยชน์ พิสูจน์ด้วยหลักฐานง่ายๆ 15 ค่ำ เดือน 11 ผู้คนเฝ้ารอชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค ณ ริมฝั่งโขง จะไม่ว่าก็ปีต่อปีลูกไฟพญานาคเกิดขึ้นตรงตามวันเวลาทุกปี เฉกเช่นดังเจตนารมณ์

ของพญานาคที่มีความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนา และแง่มุมสังคมศาสตร์บั้งไฟพญานาค คือ “ระบบความเชื่อและศาสนา” อีกรูปแบบความเชื่อหนึ่ง ซึ่งเป็นพฤติกรรมของมนุษย์อีกรูปแบบหนึ่งในระบบสังคมไทย ฉะนั้นการเลาะเลียบบั้งไฟพญานาคตามฝั่งโขงบนดินแดนที่เป็นตำนานอารยธรรมและวิถีชีวิตผสมผสานดำรงสืบเนื่องมาอย่างยาวนาน วัฒนธรรมอีสานไม่ใช่เฉพาะแต่ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคที่หนองคาย ภาพเขียนยุคก่อนประวัติศาสตร์ริมแม่น้ำโขงที่ผาแต้ม ประเพณีแข่งเรือแม่น้ำโขง นั้นเป็นเพียงเรื่องราวแค่ส่วนหนึ่งของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงต่อระบบความเชื่อเรื่อง “พญานาค : จิตวิญญาณของสายน้ำ” ในการจัดระบบความสัมพันธ์ของชุมชนอีสานแห่งบูรณาการทางสังคมวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง อีสานจึงอยู่ในสภาพที่ชาวบ้านสามารถจัดการปกครองระดับพื้นฐานของตนเองได้อย่างอิสระ ทั้งยังคงความเป็นเอกลักษณ์ของเนื้อหาทางวัฒนธรรมตนเป็นอย่างมาก และถือว่าเป็น “ระบบสัญลักษณ์” ตามที่ได้วิเคราะห์มาข้างต้น เป็นความพยายามอย่างยิ่งที่จะเข้าใจภูมิปัญญาอีสานในกรอบสังคมประเพณี ที่ได้ใช้เวลาสร้างสรรค์และสั่งสมมาเป็นเวลานานหลายศตวรรษแบบค่อยเป็นค่อยไป แต่ในปัจจุบันรวมถึงในอนาคต คนอีสานต้องเรียนรู้ที่จะปรับใช้ภูมิปัญญาเหล่านั้น ท่ามกลางเหตุปัจจัยและสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขและบริบทที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว “บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” จึงเป็นมิติใหม่ทางวัฒนธรรมที่ผสมผสานสิ่งใหม่และสิ่งเก่ารวมกันเข้าเป็นหนึ่งเดียวของภูมิปัญญาชาวบ้านกับกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชาวบ้านไทย บั้งไฟพญานาคตามคำบอกเล่าสืบทอดกันมาเกิดขึ้นแต่เมื่อใดไม่ทราบแน่นอน แต่จากคำบอกเล่าของท่านผู้รู้เล่าสืบทอดมาหลายชั่วคนแล้ว แต่เป็นที่สนใจและฮือฮาขึ้นมาในช่วงเวลาไม่กี่ปีมานี้ พระธรรมปริยัติมุนี อดีตเจ้าอาวาส วัดพระธาตุพนมวรมหาวิหาร และอดีตเจ้าคณะจังหวัดหนองคาย 35 ปี ท่านก็เห็นบั้งไฟพญานาคขึ้นมาอย่างนี้ แต่เป็นที่น่าสังเกตบั้งไฟพญานาคนี้จะขึ้นเฉพาะวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 คือ วันที่พระสงฆ์อยู่จำพรรษาครบไตรมาส 3 เดือน พอออกพรรษาแล้ว พุทธศาสนิกชนได้แสดงความเคารพโดยจุดประทัด โคมไฟ เป็นพุทธบูชา แด่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้แต่ “พญานาค” ก็แสดงความเคารพบูชาเช่นเดียวกับมนุษย์โดยการจุดประทัด โคมไฟ ขึ้นจากแม่น้ำโขงที่เราเรียกว่า “บั้งไฟพญานาค” เพราะด้วยความมหัศจรรย์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นและด้วยเหตุหลายอย่างอาจจะเป็นเพราะการสวดและแซ่ซ้อง สาธุการ มหาบุรุษ คือ ผู้มีบุญบารมี มาเกิดก็เป็นได้ ถ้าจะเป็นการแซ่ซ้อง สรรเสริญมหาบุรุษ ก็น่าจะกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปโปรดพระพุทธมารดาในชั้นดาวดึงส์ เมื่อเสด็จกลับลงมายังโลกมนุษย์ในวันออกพรรษา เทพบุตรและเทพธิดา ก็จะแปลงเป็นบันไดเงิน บันไดทอง รองรับพระพุทธองค์ และพุทธศาสนิกชนก็จะมีการตักบาตร เรียกว่า “ตักบาตรเทโวโรหณะ” (ซึ่งตรงกับวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ของทุกปี)

ปรากฏการณ์นี้ถือเป็น “สิ่งมหัศจรรย์แห่งลุ่มแม่น้ำโขง” เพราะเกิดขึ้นเฉพาะในแม่น้ำโขงเขตจังหวัดหนองคายเท่านั้น ไม่มีที่อื่น แม้จะอยู่ตามริมแม่น้ำโขงเช่นเดียวกัน ปรากฏการณ์นี้ไม่

แตกต่างไปจากปรากฏการณ์อื่น ๆ ที่ยังคงคลุมเครือ เหลือเชื่อ และเหนือธรรมชาติ ตามที่ผู้ศึกษาใช้กระบวนการทางมานุษยวิทยาวิเคราะห์และมองอีกมิติหนึ่ง ก็เป็นผลดีในแง่ที่ทำให้ชุมชนชาวบ้านได้อยู่ร่วมกับความเชื่ออย่างเคารพธรรมชาติ เมื่อเกิดการเคารพก็ไม่ทำลายสภาวะแวดล้อม เช่นเดียวกับ “การบวชต้นไม้” การนับถือผีที่นักวิชาการทางมานุษยวิทยาได้ทำวิทยานิพนธ์หลายฉบับ ไม่มีใครสามารถพิสูจน์ได้ว่า “ผีต้นไม้” ที่สิงสถิตอยู่ในต้นไม้มีอยู่จริง แต่เมื่อมีการบวชไม้ใหญ่ ไม้ต้นนั้นมักรอดจากการถูกตัดโค่น การตั้ง “ศาลปู่ตา” ในป่าของชุมชน เพื่อแสดงความเคารพต่อผืนป่า บรรพบุรุษ ทั้งที่ไม่มีใครเคยเห็นบุคคลเหล่านี้ ที่เปรียบเสมือนผู้มีคุณ ให้เห็ด หน่อไม้ ัญญาหาร เป็นอาหารในการดำรงชีวิต ป่าเหล่านี้จะได้รับความเคารพดูแลชั่วลูกหลาน ความเชื่อเรื่องพญานาคจึงเป็นการอยู่ร่วมกันระหว่าง “มนุษย์” กับ “ธรรมชาติ” ของผู้คนในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ชุมชนมองว่า เขาไม่ได้เป็นผู้กำหนดธรรมชาติ ธรรมชาติเกิดขึ้นเอง แต่มีคนเข้าไปร่วมเป็นส่วนหนึ่ง นี่เป็นรากฐานความคิดและสะท้อนออกมาเป็นความเชื่อ ไปจนถึงการปฏิบัติ เช่น “การหาปลาบึก” ในแม่น้ำโขงจะต้องมีพิธีกรรม ต้องมีกำหนดเดือนสิ่งเหล่านี้จะนำไปสู่การจัดการทรัพยากรไปในตัว (ปลาบึก เป็นปลาคักคี่ลึกลับแห่งลุ่มน้ำโขง) เชื่อกันว่า พระอินทร์ได้มอบเป็นรางวัลแก่ “พญาศรีสุทโธ” พญานาคประจำแม่น้ำโขง

สิ่งเหล่านี้จะนำไปสู่การจัดการทรัพยากรไปในตัว กรณีบั้งไฟพญานาคก็เป็นอีกความเชื่อหนึ่งที่ว่า ธรรมชาติทำให้เกิดขึ้น เพราะมนุษย์ไม่ได้สร้างแม่น้ำ คนอีสานมีตำนานเหล่านี้ที่ว่า “พญานาคสร้าง...แม่น้ำโขง-ชี-มูล” ทำให้ชาวบ้านมีความเคารพต่อแม่น้ำ การเข้าไปใช้ประโยชน์จากแม่น้ำก็เข้าไปด้วยความเคารพ ไม่ได้เข้าไปแบบกระทำร้ายหรือไม่เกรงกลัว เพราะความเชื่อเหล่านี้ทำให้ชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติใช้อย่างยาวนาน แต่ความเปลี่ยนแปลงในช่วง 30-40 ปีที่ผ่านมา ทำให้ความเชื่อในการเคารพธรรมชาติ และการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติลดน้อยลง การเข้าไปหาอยู่หากิน ไม่มีความเคารพ ไม่มีความเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้ศักดิ์สิทธิ์ ต้องทำตามฤดูกาลต้องรอจังหวะเวลา เพราะปัจจุบันนี้มีแต่ความคิดที่จะเอาให้ได้มากที่สุด หรือทำอย่างไรจึงจะเป็นคนแรกที่เข้าไปเอาผลประโยชน์จากสถานทีนั้น ๆ บางพื้นที่เพียง 10 ปี ชุมชนก็เปลี่ยนไป ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติเปลี่ยนแปลงไปด้วย เช่น เรื่องการใช้น้ำ ของชุมชนที่อยู่ตามริมน้ำ จะมีวิธีการหรือความรู้และการจัดการน้ำของตัวเอง (ระบบเหมืองฝาย : ภูมิปัญญาของชาวล้าน) เป็นหน่วยชุมชนเล็ก ๆ สามารถแบ่งปันแจกจ่ายกันได้ แต่เมื่อมีโครงการขนาดใหญ่ลงไป มีเขื่อน มีคลองส่งน้ำขนาดใหญ่ ความคิดและความเชื่อดั้งเดิมถูกลดทอนลงไป กลายเป็นคิดว่า จะดึงน้ำเข้ามามาก ๆ และทำนาปรังได้มาก ๆ ตลอดทั้งปี ไม่เท่านั้น การพัฒนาและการก่อสร้างขนาดใหญ่เหล่านี้ ยังทำลายกระบวนการทางสังคม “แบบเครือญาติ” (Extended Family) เมื่อโครงการขนาดใหญ่ลงไป ความสัมพันธ์เหล่านี้จะหายไป ความเชื่อที่แตกต่างเริ่มปรากฏขึ้น และทำลายความสัมพันธ์ดั้งเดิมลง (นิทานปรัมปรา) โดยไม่ได้สร้างเครือข่ายอะไรใหม่มารองรับ ตัวอย่างเชิงประจักษ์ คือ “บั้งไฟ

พญานาค” แต่เดิมไม่มีความขัดแย้ง เพราะเป็นการถกเถียงของคนภายนอก แต่คนในชุมชนไม่มีความขัดแย้งเขายังเชื่อ เช่นเดียวกับความเชื่อในเรื่องอื่น ๆ อาทิเรื่อง “ป่าสงวน” สะท้อนความเชื่อดั้งเดิมที่ดูแลทรัพยากรให้ยั่งยืนมาช้านาน กำลังลดลงในสังคมชนบทไทย เช่น สมัยก่อนเคยบอกต่อกันมาว่า ในป่าห้าห้าห้าห้าห้าห้าห้า จะทำให้เกิดอันตราย ทำให้ป่าเหล่านี้ดำรงอยู่ แต่ทุกวันนี้เมื่อบอกว่า “ผีไม่มีจริง” ไม่มีใครกลัวผีป่าตาย การบุกรุกพื้นที่ป่าก็มากขึ้นไปด้วย หรือเรื่องน้ำ การเคารพต่อแม่น้ำที่เคยเชื่อว่าแม่คงคาศักดิ์สิทธิ์ น้ำจึงได้รับการดูแลอุปถัมภ์ แต่ทุกวันนี้เราจึงอยากจะทำอะไรเราก็ทำ ความเชื่อเหล่านี้ลดลงด้วยกระแสอื่น ๆ ที่มาแรงจากภายนอกชุมชน และโครงการพัฒนาของรัฐที่พุ่งเข้าไปอย่างรวดเร็ว พิธีกรรมต่าง ๆ ต่อเรื่องนี้ เด็กรุ่นหลังไม่รู้เรื่องอีกแล้ว

เพราะฉะนั้น รากฐานความคิดของชุมชนต่าง ๆ ที่มีทรัพยากรอยู่มาก เพราะเรามีความเชื่อที่หลากหลาย ตั้งแต่ภูเขาลงถึงทะเล อาจพิสูจน์ไม่ได้ทางวิทยาศาสตร์ แต่ถ้ามั่นทำให้เราพิสูจน์ได้ว่า ความเชื่อเป็นการ “รวมศูนย์” ของชุมชนร่วมกัน ใช้ทรัพยากรร่วมกันอย่างประหยัดและรู้คุณค่า อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในแนวทางมานุษยวิทยาจึงมีคุณค่าที่ควรดำรงอยู่ กรณีบั้งไฟพญานาคก็เป็นอีกแง่มุมหนึ่งให้ช่วยกันร่วมคิดว่า ทำอย่างไรที่จะให้สังคมคิดถึงเรื่องเหล่านี้ให้มากขึ้น ทำอย่างไรให้ชุมชนกลับมา คำนึงที่ดูแลและรักษารัฐธรรมนูญเหมือนที่รักตัวเองจะเกิดขึ้นใหม่ เพราะการฟื้นฟูธรรมชาติไม่ใช่แค่การไปปลูกต้นไม้ ปลูกป่า แต่ต้อง “ปลูกฟื้นฟูวัฒนธรรม” ด้วย เพราะทั้งหมดนี้ คือ “ชีวิต” ชีวิตที่ไม่ต้องพิสูจน์และหาเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ ขอให้ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคเป็นการร่วมกันฟื้นฟูความเชื่อ และความสามารถร่วมกันดูแลธรรมชาติให้กลับฟื้นขึ้นมาได้ นอกจากนี้ผู้ศึกษายังพบว่า จากการศึกษาในแง่มานุษยวิทยาแท้ที่จริงแล้ว “ผี” ในทัศนะของชาวบ้าน ไม่ใช่วิญญูณหรือสิ่งเหนือธรรมชาติลอย ๆ เพราะอย่างน้อย “ผีอารักษ์” ต่างก็มีความเกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้กำลังเป็นทรัพยากรที่มีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของชาวชนบทในภาคอีสานเป็นอย่างมาก ผีจึงเป็นมนต์เสน่ห์ที่ด้วยสิทธิอำนาจดั้งเดิมของชุมชนอีสาน ดังนั้นความซับซ้อนและความละเอียดอ่อนของ “ผีอารักษ์” และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกิดในชุมชนอีสานจึงไม่ใช่เรื่องไร้สาระดังที่ “คนภายนอกชุมชน” มักจะกล่าวหาแต่อย่างใด ในทางตรงกันข้าม ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับ “ผีอารักษ์” กลับเป็นสิทธิอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นรูปแบบของอำนาจสูงสุดอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในสังคมวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนอีสาน และที่สำคัญชาวอีสานได้ใช้สิทธิอำนาจ ดังกล่าวอย่างชาญฉลาดแห่งสติปัญญาอันล้ำเลิศที่ยกให้ “ผี” เป็นสื่อกลางในการจัดการความสัมพันธ์ของคนในสังคม (โดยผ่านการติดต่อกับ “เจ้า” และภูธระเบียบหรือ “จะล่า”) และยกให้ผีเป็นสื่อกลางในการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ (เช่น ผ่านการขอฝน การขอความอุดมสมบูรณ์ ขอให้ปลอดภัยจากพายุ หรือแม้กระทั่งข้อห้ามในการฆ่าสัตว์ป่าบางชนิดที่พบในบริเวณสถานที่ประกอบพิธีกรรม เป็นต้น) ในยามที่ชุมชนอีสานต้องเผชิญหน้ากับสภาพวิกฤติของทรัพยากรธรรมชาติ ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน บทบาทของ “ผี” จึงทวีความ

สำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังที่พบเห็นกันอยู่เสมอในสังคมไทย โดยเฉพาะภาคเหนือและภาคอีสานมี มโนทัศน์ความเชื่อเรื่องผีเป็นประเด็นหลักของสังคม ในแง่คิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร และ ภูมิปัญญาชาวบ้าน ต่อการใช้ทรัพยากรแบบยั่งยืนหรือเศรษฐกิจแบบพอเพียง ผีอารักษ์จึงเป็น ขบวนการความคิดที่ส่งผ่านต่อระบบความเชื่อเรื่องพญานาค ทำให้สามารถจุดประกายให้มองเห็น ระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงได้ ทั้งนี้ “ผี” หรือพญานาค เป็นศูนย์กลางเชื่อมโยงโลกทัศน์ แนวคิด และแบบแผนพฤติกรรมของชาวบ้านหรือชาวอีสานเกี่ยว กับการจัดการทรัพยากร การใช้ภูมิปัญญา และพิธีกรรมบนความเชื่อเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืนและ แน่นแฟ้นนั่นเอง

อิทธิพลทางศาสนา

1. พญานาคในความหมายของกลุ่มชนดั้งเดิมในดินแดนเอเชียอาคเนย์ คือ “ลัทธิการบูชา งู” (Totem) วิเคราะห์กับข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 มีรัฐ เกิดขึ้นมากมายทั้งในแถบที่ราบลุ่มบนผืนแผ่นดินใหญ่ และในคาบสมุทรของอุษาคเนย์ เช่น อาณา จักรเขมรและชวา วิวัฒนาการมาจากประชาชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในอุษาคเนย์ภาคพื้นทวีปมาเป็นเวลา นานหลายร้อยปี ได้ปรับตัวให้เข้ากับสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีลักษณะเฉพาะของดินแดนแถบนี้ พื้นที่ ส่วนใหญ่อยู่ในสภาพที่มีอุณหภูมิสูงและมีฝนตกจากลมมรสุม สภาพภูมิอากาศจึงเหมาะสมกับ สัตว์ที่อาศัยอยู่ในเขตร้อนชื้น โดยเฉพาะสัตว์เลื้อยคลานและสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ ก่อนที่ผู้คนในภูมิ ภาคนี้จะมีระบบความเชื่อเกี่ยวกับ “โลกภูมิ” ที่รับอิทธิพลจากศาสนาภายนอก มีการนับถือผีอยู่ ก่อนแล้ว และบูชาสัตว์ (Totem) เช่น “งู” “เงือก” หรือ “นาค” ซึ่งเป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่กับพื้นดินให้ เป็นสื่อระหว่างบรรพบุรุษในบาดาลกับคนบนโลกที่ยังมีชีวิตอยู่ เพราะเชื่อว่าพื้นดินให้กำเนิด สรรพสิ่งและพืชพันธุ์ต่าง ๆ เป็นผลผลิตมาจากดิน (ปราณี วงษ์เทศ, 2543 : 207) นอกจากนี้แล้ว “การนับถือพวงนาคเป็นความเชื่ออีกรูปแบบหนึ่งที่แพร่หลายอยู่ในหมู่พวกคนไท-ลาว ทั้ง “ตำนานสุวรรณโคมคำ” และ “ตำนานล้านช้าง” กล่าวถึงเรื่องนี้ เช่น เมื่อกล่าวถึงกำเนิดเมืองหลวง พระบางซึ่งฤๅษีสองพี่น้องเป็นผู้สร้างเมืองหลวงพระบางมีนาค 15 ตระกูลสิงสถิตอยู่คอยปกป้อง พิทักษ์รักษา ต่อมาแกนก็ให้ขุนบูลมมาเกิดปกครองบ้านเมืองและพลเมืองทั้งลาวทั้งข่า อีกเรื่อง หนึ่งในตำนานสุวรรณโคมคำ กล่าวถึง “พญาศรีสัตตนาคน” และ “พญาสุตตนาคน” ควบคู่แผ่นดิน เป็นหนองน้ำ ลำน้ำ และแม่น้ำใหญ่ ๆ คือ “แม่น้ำโขง” ก่อให้เกิดทำเลอันเป็นที่ตั้งเมืองสุวรรณโคม คำ กล่าวได้ว่าคติเรื่องนาคเป็นความเชื่อเชิงสัญลักษณ์สำหรับผู้คนในลุ่มน้ำโขงบริเวณนี้ซึ่งยังทิ้ง ร่องรอยความเชื่อนี้ในคำเรียกอาณาจักรสำคัญของพวกลาวว่า “ศรีสัตตนาคนหุตล้านช้าง” (ธิดา สาระยา, 2536 : 119-120) จะเห็นได้ว่า ตำนานเกี่ยวกับชุมชนบ้านเมืองในลุ่มน้ำโขงตอนกลางและ ตอนล่าง ชี้ให้เห็นว่าก่อนการขึ้นมาใช้อำนาจของพวกลาว บริเวณนี้ใช้ว่าปลอดจากผู้คนตั้งถิ่นฐาน แท้ที่จริงมีหลายกลุ่มหลายเหล่าต่างความเชื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกข่าซึ่งมีเป็นจำนวนมาก จน

เมื่อพวกเขาเข้าสู่ลุ่มน้ำโขง มีการตั้งเมืองใหญ่ให้เป็นศูนย์กลางถึงสามเมืองตามฝั่งน้ำโขง ได้แก่ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ มีกษัตริย์ปกครอง และได้เผยแพร่วัฒนธรรมพุทธศาสนาไปในหมู่คนพื้นเมือง

งูบางพันธุ์จัดเป็น “พญางู” หรือสัญลักษณ์แห่งความศักดิ์สิทธิ์ เช่น งูเห่าและงูจงอาง โดยเฉพาะงูที่แผ่แม่เบี้ยได้เป็นสัญลักษณ์ของนาคหรือ “นาคา” สัญลักษณ์ดอกจอกอยู่บนแม่เบี้ย เช่น งูเห่า จัดเป็นงูศักดิ์สิทธิ์แห่งองค์นารายณ์ แต่กระนั้นงูบางพันธุ์ที่แผ่แม่เบี้ยไม่ได้ เช่น งูสามเหลี่ยมก็จัดเป็นพญางูด้วยเช่นกัน เพราะพฤติกรรมทางธรรมชาติของงูชนิดนี้จะกินงูชนิดอื่นจึงเห็นอกว่าด้วยเหตุที่รูปปลักษณ์ของงู เป็นรูปปลักษณ์ที่น่าฉงนรวมทั้งการเป็นอยู่ที่ลึกลับ งูจึงมักพบเป็นสัญลักษณ์ทางจิตวิญญาณและไสยเวทอยู่เสมอ งูมักอยู่ตามโพรงไม้โพรงใต้ดิน และชอบอยู่ในที่เย็น งูจึงกลายเป็นตัวแทนของพิภพใต้ดิน บาดาล เมฆหมอก และฝน “...ลักษณะรวมของงูยังรวมไปถึงความหมายของรู้งู 7 สี ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของบันไดจากโลกไปสู่สวรรค์ หรืออีกนัยหนึ่ง คือจากโลกียะไปสู่โลกุตระ ...“พญานาค” หรือ “งู” ยังมีความหมายในเชิงจิตวิญญาณอย่างอื่นอีก เช่น เรื่องของงูลอกคราบ เป็นการสื่อภาวะของการข้ามภพ อธิบายว่าเมื่อคนตายไปแล้ว ทรัพย์สมบัติทั้งหลาย บุคคลอันเป็นที่รัก ยศถาบรรดาศักดิ์ ชื่อเสียงเรียงนามที่เคยจะมีค่า เปรียบดังคราบของงูที่ลอกออกไปแล้วทิ้งไป ตัวงูที่เลื้อยต่อไปเปรียบได้กับจิตวิญญาณที่ต้องเดินทางต่อไปข้างหน้า ไปสู่ภพอื่น ๆ ต่อไป” (อ. บุรพา, 2544 : 11-13) พญานาคมีความหมายซ่อนเร้นทาง “จิตวิญญาณ” ทั้งเป็นสัญลักษณ์และรูปปริศนาธรรม ชวนให้เราได้คิดได้ตีความมากมายไม่ว่าจาก “วรรณคดีไทย” และ “สุภายิต” (ผู้ศึกษาอธิบายอย่างละเอียดไว้แล้วในบทที่ 5 ลำดับเนื้อหาที่ว่าด้วยเรื่อง “นาคในวรรณคดีไทย”) อันเป็นมิติทางวัฒนธรรมต่อการเข้าใจรูปแบบพฤติกรรมต่าง ๆ ของมนุษย์อีก รูปแบบหนึ่งที่มีต่อระบบความเชื่อเรื่องพญานาค (Myth) เหตุนี้เอง ร่องรอยแห่งนาคาในรูปปลักษณ์อื่น ๆ เช่น เพชรพญานาค กระจกพญานาค หรือแม้แต่บั้งไฟพญานาค ย่อมมีความหมายซ่อนเร้นอยู่ในตัว สุดแท้แต่ปัญญาของผู้ใดจะพิจารณา ในคัมภีร์ที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงพญานาคไว้อย่างละเอียดลอบมาก ก็ได้จำแนกไว้ถึง 1,024 ชนิด มีลักษณะแตกต่างกัน (ผู้ศึกษาสามารถติดตามอ่านจากหนังสือเรื่อง “พญานาค” ของ (ส. พลายน้อย, 2539) ในตำนานหรือนิทานเก่า ๆ ของเขมร ไทย อินเดีย พม่า มีเรื่องธิดาพญานาคมาได้ด้วยโอรสกษัตริย์ หรือพระราชธิดาไปได้กับพญานาค เป็นเรื่องปนเปแสดงถึงความมีบุญตามความเชื่อของคนในสมัยนั้น ตำนานการสร้างบ้านเมืองต่าง ๆ ก็มักจะมีพญานาคเข้ามาเกี่ยวข้อง นอกจากนี้แล้ว พญานาคยังมาเกี่ยวข้องกับทิศทางที่จะปลูกเรือน พื้นที่ที่ต้องตรวจให้ได้ลักษณะเป็นชัยภูมิจึงจะใช้ได้ มโนทัศน์แห่งการท่องตำราวรรณกรรมนาคาจึงเป็นประโยชน์ในด้านการศึกษาขนบธรรมเนียมประเพณี ว่าแต่ก่อนถือกันอย่างไรบ้างเท่านั้น ไม่ได้คิดจะให้เป็น “ตำรา” เป็นเพียงการเล่าสู่กันฟังเท่านั้น บนรอยต่อของพิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน อันเป็นที่มาในความเชื่อเรื่องพญานาค

2. พญานาคในศาสนาพราหมณ์และฮินดู พวกทราวาท มีลักษณะพื้นเมืองเดิมของอินเดียนั้นมีหลายชนเผ่าหลายภาษา เช่น นิกริโตในภาคใต้ และหมู่เกาะอันดามัน นิโคบาร์คล้ายกับพวกเซมังชาไก บางกลุ่มคล้ายอเบอร์จินในออสเตรเลีย เช่น ทมิฬบางกลุ่มเป็นมองโกลอยด์ เช่น มุนด์คล้ายมอญ-เขมร พุคภาษาเตลุกู (“เตลิง” “เตลง” คือ มอญ) และในแคว้นอัสสัมยังมี “พวกนาคา” ในจังหวัดนาคาแลนด์ เป็นต้น พวกคนถิ่นบางเผ่าอาจนับถือสัตว์ต่าง ๆ เป็นเทพเจ้า ครั้นยุคหลังเทพเจ้าสำคัญของอารยันจึงมีพาคณะเป็นสัตว์ท้องถิ่น เช่น พระศิวะ (อิศวร) ทรงโค พระพรหมทรงหงส์ พระอินทร์ทรงช้าง ฯลฯ ซึ่งอาจหมายถึงเทพเจ้าอารยันมีชัยชนะต่อชนถิ่นเมืองนั้นก็ได้ ตริมูรติ มหาเทพ 3 องค์ของฮินดูจึงมี “นาค” เกี่ยวข้องด้วย เช่น พระศิวะทรงใช้ “นาคเป็นสังวาลย์” คล้องพระองค์ พระวิษณุ (นารายณ์) ทรงบรรทมเหนือ “พญานาคนาคราช” พระพรหมถึงจะลดบทบาทความสำคัญลงแต่ก็มี “ศรนาคบาศ” ประทานให้อินทร์ชิตแผลงถูกพระลักษมณ์ และกองทัพวานรจนหนุมานฆ่าแย้มมาแล้ว และเทพดั้งเดิมในกลุ่มอาทิตยเทพ คือ พระวรุณาทิตย์ (พระพิรุณ) ยุคต่อมาที่ทรงพญานาคเป็นพาคณะ เช่นเดียวกับ “ตราพระพิรุณเหยียบนาค” ของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ไทยปัจจุบัน

กล่าวโดยสรุปก็คือ “...ในแผ่นดินอินเดียโบราณ ชนชาวทราวาทิเดียนซึ่งเป็นชนชาวพื้นเมืองดั้งเดิมของอินเดียก็มีลัทธิบูชางูมาแต่ดึกดำบรรพ์ และยังปรากฏร่องรอยให้เห็นมาจนถึงปัจจุบัน “เทศกาลนาคาปัญจมี” หรือ “เทศกาลบูชาพญานาค” ของชาวอินเดียตอนใต้ในแคว้นมหาราษตรา เป็นประเพณีที่ชาวเมืองจะนำพืช ผัก ผลไม้ นม และเนยไปเช่นสังเวทแก้ว “งูเห่า” ต่อมาชนเผ่าอารยันได้เข้ายึดครองอินเดีย และต้องการปกครองคนอินเดียทั้งร่างกายและจิตใจจึงปรับความเชื่อใน “ลัทธิบูชางู” ให้เข้ากับศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นศาสนาของชนชาติตน โดยการเติม “มงกุฎ” ให้แก่งู ซึ่งเรียกว่า “หงอน” เพิ่มฤทธิ์เดชให้สามารถแปลงกายในลักษณะที่เป็น “อมมนุษย์” คือ ท่อนบนเป็นคนท่อนล่างเป็นงู และยกย่องให้เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งในศาสนาพราหมณ์ ให้ชื่อว่า “นาค” เป็นใหญ่กว่าบรรดาภูตทั้งหลาย มีนาคเพียงตัวเดียวเท่านั้นที่มีขนาดใหญ่ที่สุด มีพลังกำลังและฤทธิ์เดชมากที่สุด นอกจากนี้ยังเป็นผู้มีคุณธรรมมากที่สุดในหมู่นาคทั้งหลาย นาคตัวนี้คือ “พญานาคนาคราช” ได้รับการยกย่องให้เป็นใหญ่ที่สุดในหมู่นาคด้วยกัน พระนารายณ์ได้ขอให้เป็นบงบังลังก์ของพระองค์ขณะประทับอยู่ในเกษียรสมุทร พระอิศวรเทพเจ้าสูงสุดอีกพระองค์ของศาสนาพราหมณ์ ใช้นาคเป็นสร้อยสังวาลคล้องพระศอก การปรับเปลี่ยนให้ “งู” กลายเป็น “เทพเจ้า” มีหน้าที่รับใช้เทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์นั้น เป็นการชักจูงให้ประชาชนยอมรับนับถือศาสนาใหม่ที่ได้เผยแพร่เข้าไปและเป็นสัญลักษณ์บ่งบอกถึงความมีชัยของอารยันต่อชาวพื้นเมืองด้วย เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในประเทศอินเดียท่ามกลางศาสนาพราหมณ์ที่กำลังรุ่งเรืองผู้ที่หันมานับถือพระพุทธศาสนาในขณะนั้นก็ล้วนเคยนับถือศาสนาพราหมณ์มาก่อน ด้วยเหตุนี้ความเชื่อต่าง ๆ ในศาสนาพราหมณ์ย่อมส่งผลต่อพระพุทธศาสนามีการผสมผสานความเชื่อศาสนาพราหมณ์เข้ากับ

พระพุทธศาสนามากมายหลายเรื่อง ๆ ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับพระพรหม พระอินทร์ที่มากลายเป็น เทวดาในพระพุทธศาสนา มีเวลาหมดบุญและต้องมาจุติในโลกมนุษย์ เพื่อสร้างสมความดีใหม่ และมนุษย์ธรรมดาก็สามารถทำความดีจนไปเกิดเป็นพระอินทร์ เป็นพระพรหมได้เช่นกัน ...ใน พ.ศ.200 กษัตริย์นั้นทศปุตตะแห่งราชวงศ์คุปตะซึ่งมีอำนาจอยู่ทางตอนเหนือของประเทศอินเดียได้ สนับสนุนให้มี “การบูชา” และ “พญานาค” ขึ้นในแคว้นแคว้นของพระองค์ ควบคู่ไปกับการนับถือ พระพุทธศาสนาที่กำลังเจริญรุ่งเรืองอยู่ในขณะนั้นด้วยและเมื่อความนิยมนับถือพระพุทธศาสนา ในประเทศอินเดียเสื่อมลง นาคารชุนก็ได้ปฏิรูปความเชื่อเดิม โดยอ้างว่านาคเป็นผู้เก็บรักษาคำสั่ง สอนของพระบรมศาสดาเอาไว้ และจะมอบให้แก่มนุษย์ที่มีคุณค่าควรที่จะได้รับคำสั่ง และเขา จะเป็นผู้นำบันทึกนี้มาเปิดเผยแก่ชาวโลก นาคจึงมีบทบาทในการรักษาพระพุทธรูปศาสนานับแต่นั้น มา และเมื่อพระพุทธศาสนาได้เผยแพร่ออกไปสู่ดินแดนเหล่านั้นด้วย โดยผสมผสานเข้ากับ “ลัทธิบูชา” ที่มีมาก่อนแล้วในถิ่นนั้น ๆ ใน พ.ศ. 300 ตรงกับสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดีย พระองค์ มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทรงจัดให้มีการสังคายนาครั้งที่ 3 นับแต่พระพุทธ องค์ดับขันธปรินิพพาน และเมื่อมีการสังคายนาพระไตรปิฎกเรียบร้อยแล้ว พระองค์ก็ทรงส่งสมณะ ชูตออกไปเผยแผ่ศาสนาพุทธตามดินแดนต่าง ๆ ในเอเชียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พญานาคจึง เริ่มเข้ามามีบทบาทและถูกผนวกผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม “ผี” (แถน) และพระพุทธศาสนาตั้ง แต่บัดนี้เป็นต้นมา ดินแดนทางภาคอีสานและแอ่งอารยธรรมอื่น ๆ ต่างมีพญานาคเป็นพันธุนาการ แห่งสังคมวัฒนธรรม (กรกมล สีขาว, 2544 : 45-46)

“นาค” (Naga) ไม่เกิด ไรท์ ผู้เชี่ยวชาญทางด้านทมิฬศึกษา ไทยศึกษา ภาษาศาสตร์ คำว่า “นาค” ไม่ใช่ภาษาดั้งเดิมของอารยัน ดังนั้น ภาษาบาลี-สันสกฤต น่าจะรับศัพท์นี้มาจากคนถิ่นหรือ อุษาคเนย์ แต่ที่แน่ ๆ คือ “สัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์” เกี่ยวพันกับแม่น้ำและฝน ซึ่งปฏิทิน หลวงไทยก็ยังระบุนาคให้น้ำก็ด้วทุกปี ศาสนาฮินดูเป็นศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดของอินเดีย เดิมศาสนา นี้มีชื่อเรียกว่าศาสนาพราหมณ์ จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เช่น จารึกสุโขทัย ทำให้เชื่อกันว่า ศาสนาฮินดูเข้ามายังประเทศไทยอย่างน้อยที่สุดก็ในสมัยสุโขทัย ชาวไทยทั่วไปไม่ค่อยคุ้นเคยกับ ศาสนานี้ แต่ศาสนาฮินดูก็มีอิทธิพลต่อสังคมไทยมาก แม้จะไม่เท่าพุทธศาสนาก็ตาม ในสมัย อยุธยา ศาสนาฮินดูก็มีอิทธิพลต่อสถาบันกษัตริย์ จาริตและพิธีกรรมต่าง ๆ ในราชสำนักส่วนใหญ่ เป็นจาริตและพิธีกรรมตามหลักศาสนาฮินดู “...ปางกูรมาวตาร เป็นภาคหนึ่งของพระนารายณ์ ซึ่ง จะมีพญานาค 7 เศียร เข้ามาช่วยทำพิธีกวนน้ำอมฤตในเกษียรสมุทร โดยเอาตัวพันรอบเขามันตระ (เขาพระสุเมรุ) ให้พวกยักษ์ดึงที่หัวของพญานาค ส่วนพวกเทวดาดึงที่หางพญานาค สาเหตุที่มีการ กวนน้ำอมฤตครั้งนี้สืบเนื่องมาจากพระอินทร์ไปมีเรื่องกับพระฤาษีชื่อ “มุณีทิวาส” (อ. บูรพา, 2544 : 37) “...พญานาคนั้นตนาคราช หรือ “พญาเศษนาค” ตำนานของศาสนาพราหมณ์กล่าวไว้ว่า พญาเศษนาคนี้จะมีใบหน้าเป็นมนุษย์ มีหางเป็นงู จัดอยู่ในจำพวกกึ่งเทวดา บางตำนานว่าพญาเศษ

นามี 7 เศียร และ 7 หาง เป็นบัลลังก์ให้กับพระนารายณ์บรรทมพักในระหว่างสร้างโลก เมื่อครั้ง กวนเกษียรสมุทรก็เป็นเชือกพันรอบเขาพระสุเมรุให้กับพระนารายณ์และปรากฏว่าทุกภาคที่พระ นารายณ์อวตารมายังโลกมนุษย์ พญาเศษนาคนี้จะติดตามพระนารายณ์อยู่เสมอ เช่น เมื่อพระ นารายณ์อวตารเป็นพระราม เศษนาคก็มาเป็นพระลักษมณ์ เมื่อพระนารายณ์เป็นพระกฤษณะ พญา เศษนาคก็มาเป็นพระพลมา ...คนเก่าคนแก่สมัยโบราณยังมีความเชื่อว่า โลกของเราทุกวันนี้ตั้งอยู่ บนศีรษะของพญาเศษนาค แถมศีรษะของพญาเศษนาคคนนี้อยู่รองรับบาดาลทั้งเจ็ดชั้นไว้อีกด้วย ครั้นเมื่อเวลาหาหรือกระดิกตัว แผ่นดินก็จะสั่นไหวไปทั่ว เมื่อสั่นกลับก็จะพ่นพิษเปลวไฟไหม้ โลกจนหมด” (อ. บุรพา, 2544 : 39) พญานาคจึงมีความเกี่ยวข้องกับแม่น้ำ มหาสมุทรทั้งหลายโดย ตามคติฮินดูและสืบเนื่องมาถึงพุทธศาสนา อรุณเทพ คือ เทพแห่งฝนและสาครเทพ เจ้าแห่งห้วงน้ำ เป็นจอมนาคผู้ยิ่งใหญ่ พญานาคนคราษก็เปรียบประดุจห้วงน้ำแห่งจักรวาล กล่าวคือ การไหล เวียนของสายพลังงานต่าง ๆ ในจักรวาล เป็นห้วงน้ำที่ไม่ประมาณและไม่มีสิ้นสุด คุณนามที่ว่า “อนันต” นั่นเอง ฉะนั้น คนไทยและชาวอีสานจึงรู้จัก “นาค” กันดีจากภาพลักษณ์ที่สร้างมาจาก จินตนาการของคนโบราณที่จดจารึกผูกขึ้นเป็นนิยายหรือนิทานปรัมปรา ที่เล่ากันมานมนามในครั้ง อดีตกาล

3. พญานาคในพุทธศาสนา เมื่อครั้งพุทธกาลนั้นเชื่อว่าศาสนาฮินดูคงรับความเชื่อเรื่อง พญานาคไว้มากแล้ว จึงปรากฏมีเรื่องนาคในพุทธประวัติและชาดกต่าง ๆ มาก เช่นเชื่อว่าพญานาค อยู่แม่น้ำมณที่ที่คอยเฝ้าถาดทองคำของผู้ที่จะตรัสรู้ ครั้นพระโพธิสัตว์เสวยขี้วามธุปายาสแล้ว ลอยถาดทองคำเลี้ยงทาย ถาดจะลอยทวนน้ำแล้วจมบาดาล พญานาคก็จะตื่นขึ้นประกาศสาธุ โมทนาทีหนึ่ง จนพระพุทเจ้าตรัสรู้แล้วในสัปดาห์ที่ 7 ทรงประทับอยู่ที่ใต้ต้นจิก (มุจลินทร์) เกิดฝน ตกหนัก พญามุจลินทร์ก็ผุดขึ้นแผ่พังพานป้องฝนให้เรียก “พระปางนาคปรก” ซึ่งเป็นพระประจำ วันเกิดวันเสาร์ ทั้งยังกล่าวถึงพระโมคคัลลานะอัครสาวกเบื้องซ้ายผู้เลิศฤทธิ์ปราบพญานัน โทปนันทนาคจนเป็นพระสูตรบทหนึ่งในการปราบงูเงี้ยวเงี้ยวขอทั้งปวง (มหาวิทาลัยขอนแก่น, 2540 : 7-10) “...นอกจากพุทธศาสนา “อุบัติ” ขึ้นในสังคมศาสนาพราหมณ์หรือศาสนาฮินดูระยะต้น และพุทธศาสนาไม่ยอมรับนับถือความศักดิ์สิทธิ์ของคัมภีร์พระเวทอันเป็นคัมภีร์สำคัญของศาสนา พราหมณ์ เนื่องจากไม่ยอมรับความเชื่อเรื่องพระเจ้าสร้างโลก ดังนั้น บรรดาคำสอนทั้งหลายอัน เป็นคัมภีร์พระเวทและงานรุ่นหลังของพราหมณ์จึงเป็นคำสอนที่พุทธศาสนาไม่ยอมรับ แต่การไม่ ยอมรับนี้เป็นการไม่ยอมรับเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องถึงพระเจ้า ส่วนความคิดหลัก ๆ เช่น กรรม การเวียนว่ายตายเกิด อวิชชา ความหลุดพ้น ชีวิตเป็นทุกข์ วรรณะ เหล่านี้พุทธศาสนายอมรับ แต่มี คำอธิบายที่ต่างออกไปบ้าง โดยคำอธิบายนั้นมีรากฐานจากความคิดแบบธรรมชาตินิยมของพุทธ ศาสนา โลกเกิดขึ้นเมื่อไรและเกิดอย่างไร พุทธศาสนาไม่ให้ความสนใจ แม้ว่าจะมีข้อความเกี่ยว กับเรื่องนี้อยู่ใน “อัครัญญสูตร” บางส่วน แต่ก็มีข้อสงสัยได้ว่าส่วนนั้นเป็นคำสอนของพระพุทธ

เจ้าหรือไม่ว่า แม้จะเป็นคำสอนนั้นก็มุ่งสอนเรื่องกรรมมากกว่าเรื่องการ “กำเนิดโลก” แต่พูดถึงการเกิดโลกตามที่คนอินเดียสมัยนั้นเชื่อเพียงเพื่อเป็นส่วนประกอบในการอธิบายเรื่องกรรมที่สำคัญกว่า” (ปริชา ช้างขวัญยืน, 2543 : 178) จากความเชื่อเหล่านี้ทำให้พญานาคได้ถูกนำมาอธิบายในเรื่อง “ทำไมพญานาคจึงไม่บรรลุนิพพาน” ทั้งนี้เพราะพญานาคเป็นสัตว์อยู่ในเครื่องานภูมิ เป็นอยู่ด้วยสัญญา 3 อย่าง คือ “จำได้หมายรู้ใน 3 เรื่อง” ซึ่งประกอบไปด้วย 1. กามสัญญา คือ การรู้จำในกามกิเลส 2. อาหารสัญญา คือ การรู้จำในการหากินอาหาร 3. มรณะสัญญา คือ วิจารณ์ทุกชนิดย่อมรู้จักตาย สิ่งที่พญานาคไม่มีก็คือ “ธรรมสัญญา” จึงไม่สามารถบรรลุนิพพานได้ นาคบางหมู่บางพวกก็ถึงกับไม่รู้บาป ไม่รู้บุญ รู้จักบำเพ็ญตบะธรรม มีความละอาย และเกรงกลัวต่อบาปแต่ยอมไม่สามารถบรรลุเป็นอริยบุคคลได้ ตัวธรรมสัญญานี้มีมากน้อยต่างกันในกลุ่มนาคหรือสัตว์เครื่องานแต่ละตัว ก็ขึ้นอยู่กับบุญบาปที่เคยสะสมมานั่นเอง นอกจากนี้บั้งไฟพญานาคคงเป็นปรากฏการณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดในโลกสามได้เป็นอย่างดี จึงใช้ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ พิจารณาให้เกิดภูมิธรรมและเกรงกลัวต่อบาป การที่ได้เป็นมนุษย์นั้นประเสริฐยิ่งนัก ครั้นพุทธกาลพญานาคเองยังเคยแปลงกายมาขอบวชในบวรพุทธศาสนา แม้จะบวชไม่ได้ ยังได้รับพุทธานุญาตเรียกผู้บวชก่อนบวชหนึ่งว่า “นาค” บั้งไฟพญานาคจึงไม่ใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์อันอัศจรรย์ เพื่อความสนุกสนาน และความบันเทิงใจเท่านั้น หากยังแฝงปริศนาธรรมให้เกิดอนุสติคิดตรองว่าพญานาคกำลังสอนอะไรให้กับเราผู้มนุษย์ทั้งหลาย

สังเกตได้จากอุปนิสัยของพญานาคมักมีลำดับพัฒนาการดีขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งนี้เพราะพญานาคมีบทบาทส่งเสริมบารมีของพระพุทธเจ้า ซึ่งตามคติพุทธศาสนาสอนให้กระทำความดีละเว้นความชั่ว สังเกตจากรรณกรรมปรมปรธาตุ ๆ มา เริ่มมีเหตุการณ์ที่พญานาคเหล่านี้เข้าไปเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ เช่น เกี่ยวข้องกับอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เกี่ยวข้องกับพุทธทำนายต่าง ๆ ที่มีต่อดินแดนแถบนี้ ซึ่งทำให้บทบาทของนาคลดลงเหลือเพียงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ในการคุ้มครองพุทธศาสนา และรักษาระเบียบสังคมเท่านั้น คติทางพุทธศาสนาที่กล่าวถึงเรื่อง “พญานาค” ปรากฏในวรรณกรรมหลัก เช่น ไตรภูมิโลกวินิจัยกถา (2520 : 231-246) ได้แสดงให้เห็นถึงภพภูมิของนาค สภาวะความเป็นอยู่ ชาติกำเนิด ประเภทลำดับชั้นของนาค อิทธิฤทธิ์และอำนาจ โดยที่สภาวะของนาคถูกจัดเป็นเครื่องานประเภทหนึ่ง “...ที่ถึงจะมีความสุข มีฤทธิ์มาก แม้จะเสวยทิพย์สุขในปราสาทแก้ว มีแก้ว 7 ประการ ก็ยังห่างไกลจากการตรัสรู้ธรรม เพราะเหตุนี้ พระโพธิสัตว์ แม้ทั้งปวงผู้มียศใหญ่ คือ จัมเปยนนคราษ ภูริทัตตนาคราษ และนาคราษอื่น ๆ มีสังขปาลนาคราษ เป็นต้นต่างกระทำความปรารถนาในใจอย่างมั่นคงเพื่อความพ้นจากอัทภพแห่งนาค พวกกันไปสู่ถิ่นมนุษย์รักษาอุโบสถในสภาวะของบุรุษ” (โลกที่ปลสาร, 2529 : 49-52) เหตุการณ์พุทธประวัติจากหนังสือ “ปฐมสมโพธิกถา” กล่าวถึงการที่นาคจะได้บรรลุเข้าสู่พระธรรม โดยการขอบวชในพุทธศาสนา อันเป็นต้นเค้าของประเพณีบวชนาค เป็นต้น พระยามูจลินทร์นาคราษ ที่แผ่พังพานปกป้องพระ

พุทธเจ้า หลังจากพระองค์ตรัสรู้ แล้วแปลงกายเป็นมาณพหนุ่มเพื่อขอสำเร็จในมรรคผลวิมุติธรรม (ปฐมสมโพธิกถา, 2503 : 177-178) ยังมีพระยาภาวนาคราช ที่ทำหน้าที่สถิตประจำ ณ สถานที่พระพุทธองค์จะทรงเสด็จลอยถาดก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเพื่อรักษาถาดนั้นไว้ร่วมกับอดีตพุทธองค์อื่น ๆ ในภัทธกัปป์ และเฝ้ารออนาคตของพระพุทธองค์ต่อไปตามพุทธประเพณี (ปฐมสมโพธิกถา, 2503 : 130-131) ความคิดเรื่องนาคกับการบรรลุมรรคยังปรากฏอยู่ใน “นันทโพนันทสูตรคำหลวง” อันเป็นเรื่องราวที่พระมหาโมคคัลลานะเถระทรมานสั่งสอนพระยานันทโพนันทนาคราช โดยตั้งปณิธานว่า “และจะปลดเปลื้องพระญาณจากมารคมฤทธานฤช อันมีมิบริสุทธิ อันอัสบบุรุษ พาลา สบปราราดนาปริยาตม เสพด้วยสามารถอันหลง และดำรงให้เข้าไป ในทางธรรมอันเลิศ อันประเสริฐบริสุทธิ อันอัสบบุรุษทั้งผอง ส่องเสพในธรรมา” (เจ้าฟ้าธรรมมาธิเบศร, ร.ศ. 126 : 18) “...ในทศชาติชาดก กัณฑ์กฐิตกุมารทอง (2524 : 1-89) ก็มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับวิเวทหวมงคลระหว่างมนุษย์กับนาค ซึ่งให้กำเนิดพระบรมโพธิสัตว์หน่อเนื้อพุทธางกูรเจ้า เสวยพระเจ้าเป็นพญานาค “กฐิตกั” ซึ่งบำเพ็ญบารมี รักษาอุโบสถศีลเพื่อหวังได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในภายภาคหน้า “...เรื่องของนาคที่ปรากฏในวรรณกรรมปรัมปราทั้งหลาย หากวิเคราะห์ในเบื้องต้นจะเห็นว่า “นาค” ในตำนานและพงศาวดาร ถือเป็นสัตว์มีฤทธิ์ มีอำนาจ และมีความศักดิ์สิทธิ์ ในแง่ของการให้ความเคารพบูชา เป็นผู้ให้กำเนิดและคุ้มครองรักษาธรรมชาติ และบางครั้งต้นกำเนิดของกลุ่มคนบางกลุ่ม ก็เกิดมาจากบรรพบุรุษของตนแต่งงานกับลูกสาวพญานาค ซึ่งแสดงถึงความเกี่ยวพันอันลึกซึ้งระหว่างกลุ่มชนแถบนี้ที่มีต่อพญานาค หลังจากนั้น สถานะความมีอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของนาค ได้ถูกนำมาใช้ทำหน้าที่ในการปกป้องรักษาพุทธศาสนา หรือรักษาธรรมในศาสนาอื่นคู่ ซึ่งทำให้เห็นว่า มีความคลี่คลายและเปลี่ยนแปลงไปของมายาคติ (Myth) เรื่อง “นาค” ของผู้คนในแถบนี้...” (พิเชฐ สายพันธ์, 2539 : 49)

แนวคิดเกี่ยวกับศาสนากับสังคม ของ “ระบบความเชื่อและพิธีกรรม”

พิธีกรรมตามหลักมานุษยวิทยา คือ รูปแบบที่สำคัญในการสื่อความหมายของแก่นสำคัญทางวัฒนธรรมและสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรมนั่นเอง ที่เป็นตัวส่งผ่านแก่นสำคัญนั้น ในการประกอบพิธีกรรม มนุษย์จำลองเอาความสัมพันธ์ และสถานการณ์ทางสังคม หลักการและคุณค่าจากความเป็นจริงในสังคม แล้วย่อส่วนบรรจุลงในสัญลักษณ์ที่มีพลังอำนาจ “พิธีกรรม” ก็เหมือนกับศิลปะรูปแบบอื่น ๆ ในแง่ที่เป็นระบบฉายภาพ (Projective System) คือ เป็นการแสดงความรู้สึกลึกซึ้งนอกโดยผ่านกระบวนการที่เป็นอัตวิสัยภายใน กระบวนการภายในจิตใจดังกล่าวนี้ ส่วนใหญ่จะถูกสร้างขึ้นมาจากประสบการณ์ทางสังคมของแต่ละคน ในความหมายนี้ พิธีกรรมจึงสร้างความหมายของมันเองขึ้นมาจากทุกมิติของชีวิตประจำวัน นับตั้งแต่ความสัมพันธ์ทางเพศจนถึงลำดับช่วงชั้นทางการเมือง สำหรับนักมานุษยวิทยาแล้วสิ่งที่ดึงดูดความสนใจในการศึกษา “พิธีกรรม” มากที่สุด คือ รูปแบบที่เป็นทางการหรือพิธีการ (Formality) และลักษณะเชิงโครงสร้างที่

กำหนดพฤติกรรมในระหว่างประกอบพิธีกรรม (Structuredness) การประกอบพิธีกรรมจึงถูกกำหนดโดยกฎระเบียบชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นกฎที่เชื่อกันว่าอยู่นอกเหนือกรอบของกาลเวลา หรืออย่างน้อยก็เก่าแก่พอสมควรและสัมฤทธิ์ผลของพิธีกรรมก็เชื่อว่า ขึ้นอยู่กับการปฏิบัติตามกฎระเบียบที่มีมาก่อนหน้านี้ พิธีกรรมจึงเป็นรูปแบบพฤติกรรมที่ได้รับการจัดโครงสร้างมากที่สุดในบรรดากิจกรรมต่าง ๆ ของมวลมนุษย และนักมานุษยวิทยาก็สนใจที่ตรวจสอบ “โครงสร้าง” ที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมดังกล่าวของมนุษย์ (Davis อ้างใน สุริยา สมุทคุปต์, 2536 : 46)

หากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งจะทำความเข้าใจ “พิธีกรรม” โดยอาศัยกรอบแนวความคิดและวิธีการวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา ใจความสำคัญของบทความจะต้องพิจารณา “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ในฐานะ “พิธีกรรม” อย่างหนึ่งที่ชาวอีสานยึดถือและปฏิบัติสืบเนื่องกันมาจนกลายเป็นประเพณีในทางมานุษยวิทยานั้น การศึกษาพิธีกรรมโดยการวิเคราะห์และตีความหมายจากสัญลักษณ์ที่ใช้ในพิธีกรรม (Interpretation of Ritual Symbols) เป็นสิ่งที่จำเป็นเท่า ๆ กับการวิเคราะห์และตีความจากบริบทแวดล้อม (Context) และการมองเชิงองค์รวม (Holistic View) อันเป็นองค์ประกอบบางส่วนถือว่าเป็นหัวใจของวิชามานุษยวิทยาโดยตรง ทั้งนี้เพราะความหมายอย่างกว้างขวาง...“พิธีกรรม” หมายถึง ลำดับที่แน่นอนของกิจกรรม ซึ่งรวมถึงการกระทำ คำพูด และสิ่งของที่ถูกจัดขึ้นในสถานที่ที่แน่นอน และจัดขึ้นเพื่อสนองต่อความมุ่งหมายและผลประโยชน์ของผู้ประกอบพิธี” (Turner, 1983 : p. 360) นิยามความหมายนี้ การกระทำ หรือพฤติกรรม คำพูด และสิ่งของที่เกิดขึ้นและ/หรือใช้ในพิธีกรรมนั่นเอง ที่เป็น “สัญลักษณ์” ในการศึกษาครั้งนี้ก็มุ่งให้ความสำคัญที่การวิเคราะห์และตีความหมายสัญลักษณ์สำคัญ (Interpretation of Dominant Symbols) ตามแนวความคิดของ Victor Turner (1987, 1983) เพื่อที่จะอธิบาย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ที่ไม่จำกัดเฉพาะพิธีกรรม หากยังหมายรวมถึงปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่งในสังคมอีสานด้วย

นอกจากนี้การศึกษาพิธีกรรมจากมิติทางมานุษยวิทยานั้นเชื่อกันว่า แท้ที่จริงก็คือการศึกษากระบวนการของพิธีกรรม (Ritual Process) ว่าพิธีนั้น ๆ สื่อความหมายอะไร และมีความสำคัญอย่างไรต่อสังคมนั้น ๆ ในช่วงเวลานั้นเหมือนกับที่ Leach (1968 : p. 524) ได้อธิบายว่า... “พิธีกรรม คือ ชุดของพฤติกรรมที่ถูกกำหนดโดยวัฒนธรรมทำหน้าที่คล้าย ๆ กับภาษาชนิดหนึ่ง... ดังนั้น ทางที่ดี “พิธีกรรม” ควรจะได้รับการศึกษาในมิติของการสื่อความหมายของพฤติกรรม (Communicative Aspect of Behavior) หรือพิธีกรรมนั้นมีบทบาทอย่างไร (Do Things) เท่า ๆ กันกับหมายความอย่างไรหรือสื่ออะไร (Say Things) นั่นคือ 1. สัญลักษณ์ 2. ลำดับของการกระทำหรือพฤติกรรม 3. กฎเกณฑ์ที่อยู่เบื้องหลังการกระทำนั้น 4. ประเภทของผู้เข้าร่วมกิจกรรม 5. รูป

แบบของการมีส่วนร่วมในพิธี (Leach อ้างใน สุริยา สมุทคุปต์, 2533 : 9) โดยสรุปในเบื้องต้นนี้ บทความนี้จะศึกษา “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” จากมิติทางมานุษยวิทยาในฐานะพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นในบริบทของสังคมวัฒนธรรมอีสาน การพิจารณาดังกล่าวมุ่งจะตอบคำถามที่ว่า “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของชาวบ้านอสง ต่าบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ช่วยให้เรา (นักวิชาการ นักศึกษา นักพัฒนา และผู้สนใจทั่วไป โดยเฉพาะผู้ที่เกิดและเติบโตนอกสังคมอีสาน) เข้าใจสังคมวัฒนธรรมอีสานได้อย่างไร โดยอธิบายผ่านการวิเคราะห์ สังเคราะห์ “พิธีกรรม” ที่จะเกิดขึ้นต่อไปนี้ แห่งร่องรอยความคิดเรื่อง “นาค” (Myth) ที่ได้ “ชุบชีวิต” ให้พิธีกรรมครั้งแล้วครั้งเล่าในความหมายที่บุคคลหรือชุมชนกลายเป็นหนึ่งเดียวกับองค์อำนาจศักดิ์สิทธิ์สูงส่งในพิธีกรรม หรือประเพณี

“ระบบความเชื่อ พิธีกรรม และศาสนา” เป็นวัฒนธรรมที่มนุษย์ในทุกสังคมจะต้องมี ไม่ว่าจะเป็นสังคมที่เจริญหรือไม่เจริญ สังคมที่มีตัวอักษรใช้หรือไม่มีตัวอักษรใช้ สังคมล่าสัตว์ สังคมเกษตรกรรม หรือแม้แต่ว่าสังคมอุตสาหกรรมก็จะต้องมีสถาบันความเชื่อและศาสนา เพราะมนุษย์ไม่ว่าจะอยู่ในสังคมใด ระดับใด ย่อมต้องเผชิญกับภาวะที่ไม่สบายใจ ภาวะที่จิตใจไม่มั่นคงรู้สึกว่าจะต้องเสี่ยง และไม่มั่นใจในอนาคต เมื่อถึงกาลนั้นพิธีกรรมและศาสนาก็จะช่วย “บำบัดรักษา” จิตใจให้คนผู้นั้น ความไม่มั่นคงทางจิตใจของมนุษย์นี้เป็นสากล แต่วิธีการของแต่ละสังคม แต่ละวัฒนธรรม จะนำมาบำบัดรักษาใจนี้เป็นเรื่องของแต่ละวัฒนธรรม เป็นการสรรค์สร้าง เป็นประเพณีปฏิบัติของแต่ละวัฒนธรรม ไม่มีประเพณีพิธีกรรมของสังคมใดดีกว่าประเพณีพิธีกรรมของสังคมใด พิธีกรรมและแนวปฏิบัติในแต่ละสังคมวัฒนธรรมเป็นเรื่องของคนในแต่ละสังคมนั้น ทุกสังคมวัฒนธรรมมีวิธีการจัดการกับภาวะที่ไม่มั่นคงทางใจดังกล่าวนี้ พิธีกรรมทางศาสนามีขึ้นอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า มีอำนาจเหนือธรรมชาติ หรือมีผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งอาจจะเป็ผี เทวดา พระเจ้า เป็นผู้ทำให้เกิดภาวะหรือสถานการณ์ดังกล่าวนี้ และผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติจะช่วยให้สถานการณ์อันเลวร้ายดีขึ้นได้ ทุกสังคมวัฒนธรรมมีวิธีการจัดการกับอำนาจเหนือธรรมชาติต่าง ๆ กันไป ความเชื่อ พิธีกรรม และศาสนา จึงเป็นกลไกทางวัฒนธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อช่วยให้มนุษย์มีสภาวะจิตใจที่ดีขึ้น

ดังเช่นพิธีกรรมที่จะกล่าวต่อไปนี้ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของชาวบ้านอสง ต่าบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ที่ชาวบ้านกล่าวขานถึงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ถึง “พญาฮูใหญ่” ที่อาศัยอยู่ภายใต้ท้องน้ำโขง จนเกิดเป็นตำนานความเชื่ออันเป็นปรัมปราคติที่ผู้คนชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงเชื่อว่ามิใช่จริงที่เลาะเลียบบไปตามฝั่ง โขงบนดินแดนที่เป็นตำนานอารยธรรมและวิถีชีวิตผสมผสานดำรงสืบเนื่อง

มายาวนาน เป็นการยืนยันความเชื่อของชาวบ้าน จากนิทานปรัมปราแห่งร่องรอยความคิดเรื่องนาคที่เล่าสืบทอดกันต่อ ๆ มา บริเวณจังหวัดหนองคาย คือ “เมืองหลวง” ของบาดาลหรือพิภพพญานาค ชาวจังหวัดหนองคายเชื่อกันว่า เมืองบาดาลอยู่ใต้เมืองมนุษย์ ลึกลงไปได้ดิน 1 โยชน์ หรือราว ๆ 16 กิโลเมตร ที่นั่นมีปราสาทราชวังสวยงามวิจิตรไม่แพ้เมืองสวรรค์แถมยังมีถึง 7 ชั้น เรียงซ้อนกัน ชั้นที่สูงจะมีความเป็นอยู่ที่สุขสบาย ไม่ต่างจากแดนสวรรค์ 7 ชั้น แต่ไม่ว่าประจักษ์หลักฐานจะน่าเชื่อถือมากน้อยอย่างไร แต่คนโบราณริมสองฝั่งโขง (หนองคาย-เวียงจันทน์) ก็เชื่อมั่นและเล่าสืบทอดต่อกันมาจนกลายเป็นตำนาน ที่เชื่อกันว่าเมืองหนองคายและเมืองเวียงจันทน์สร้างขึ้นด้วยพญานาค ครั้นนั้นมีพญานาครักษาหัวเมืองต่าง ๆ ถึง 14 ตัว พญานาคประจำแม่น้ำโขงชื่อ “สุทโธนาค” ความเชื่อนี้เชื่อมโยงกับวิถีชาวบ้านแห่งบ้านเมืองสองฝั่งแม่น้ำโขง เช่น เมืองเวียงจันทน์และเมืองหนองคาย มีสัญลักษณ์ความเชื่อเรื่องพญานาคแพร่กระจายไปทั่ว วัดวาอารามต่าง ๆ ริมฝั่งโขง แทบจะไม่มีวัดไหนไม่มีสัญลักษณ์ของ “พญานาค” ส่วนที่ว่า “วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11” หรือ “วันออกพรรษา” พญานาคและบั้งไฟพญานาค ตำนานเล่าว่า หลังจากพระพุทธองค์เสด็จขึ้นไปเทศนาโปรดพระมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ครบ 1 พรรษา และเสด็จกลับในวันเพ็ญ 15 ค่ำ เดือน 11 ด้วยบันไดแก้ว บันไดเงิน และบันไดทอง พญานาคมีความเลื่อมใสศรัทธาแสดงความชื่นชมด้วยการจุดบั้งไฟจากเมืองบาดาล ถวายเป็นพุทธบูชา ฉลองการเสด็จกลับในวันออกพรรษา จนเกิดเป็นประเพณีของพิภพบาดาล ทุกปีที่ผ่านมา ประเพณีบั้งไฟพญานาคได้เป็นมนต์ดลใจ จุดสัสนความอยากรู้อยากเห็นให้กับมนุษย์ จนทำให้การจราจรในเขตอำเภอต่าง ๆ ริมฝั่งแม่น้ำโขง จังหวัดหนองคาย แน่นขนัดไปด้วยคลื่นมหาชน สำหรับมนุษย์แล้วเงื่อนงำในการท่องเที่ยวเกี่ยวกับเหตุผลเป็นคนละเรื่องกัน

“แก่งอาสง” เมืองหลวงของพญานาค : พื้นที่ภาคสนามกับการวิจัยทางมานุษยวิทยา

มูลเหตุอันเป็นที่มาของ “พิธีกรรม” (Ritual) นี้ ผู้ศึกษาได้พบว่า วันนี้เช่นเดียวกันกับที่ผู้คนที่อยู่อาศัยบริเวณฝั่งแม่น้ำโขง เขตจังหวัดหนองคาย คือปฏิบัติตามธรรมเนียมชาวพุทธทั่วไป นอกเหนือไปจากนั้น ชาวบ้านยังได้จัดเตรียม ดอกไม้ รูปเทียน ในกระทงบาย้อมที่ประดิษฐ์ขึ้นเอง บ้างก็มีหัวหมู ไก่ต้มทั้งตัว ไช้ไก่ ไช้เป็ด ตามแต่กำลังทางเศรษฐกิจของตนเองที่พอจะหาได้ สิ่งของที่ชาวบ้านริมแม่น้ำโขง จัดเตรียมนั้น คือ เครื่องเช่น บวงสรวง เพื่อสังเวทสังคีตศีลธรรมตามความเชื่อถือ ซึ่งเรา ๆ ท่าน ๆ ก็คงจะพอคุ้นเคยกับภาพเหล่านี้ ที่สามารถจะพบกันได้ทั่วไป แม้วิธีการจะดูเหมือน ๆ กัน แต่เป้าหมายหรือสิ่งที่บูชาต่างกัน เราอาจจะรู้ว่าโดยปกติผู้คนทั่วไปจะนำเครื่องเช่นเหล่านี้บูชาสังคีตศีลธรรมตามบ้านเรือน ป่าเขา ต้นไม้ ฯลฯ แต่คนที่บูชาสังคีตศีลธรรมที่สถิตอยู่ใต้น้ำโขงอันลึกลับ โดยปกติการบวงสรวงพญานาคของผู้คนแถบนี้ก็จะกระทำกันทั้งปี เพื่อขอขมาลาโทษ สิ่งที่ได้กระทำล่วงเกิน หรือขอโชคลาภเป็นกรณีพิเศษ แต่ในวันออกพรรษา จะถือว่าเป็น “วันพิเศษ” กว่าทุกวันในรอบปี บริเวณนี้จะถือเป็นวันสำคัญสำหรับบวงสรวงพญานาค เพราะ

ในวันนี้หลังพระอาทิตย์ตกดินจะมี “ปรากฏการณ์ประหลาด” เกิดขึ้นให้ผู้คนได้สัมผัสกันทุกปี สิ่ง ที่เรียกกันว่าบั้งไฟพญานาคจะมีมาตั้งแต่ครั้งใดไม่มีหลักฐานกล่าวไว้ แต่จากการรวบรวมข้อมูล และการศึกษาตามแนวทางมานุษยวิทยา พบว่าบั้งไฟพญานาคเกิดขึ้นมาช้านานแล้ว ได้สอบถามผู้ เฒ่าผู้แก่จากผู้มีอายุ 80 ปีเป็นอย่างต่ำ ต่างก็อ้างว่าได้เคยพบเห็นมาตั้งแต่เล็กจนเติบโต และได้ยิน ได้ฟังจากพ่อแม่ต่อ ๆ กันมา ในสมัยก่อนผู้ที่พบเห็นลูกไฟประหลาดนี้ ก็ไม่คิดว่าเป็นบั้งไฟพญานาค พวกเขาบ้านที่ออกหาปลาในแม่น้ำโขง เมื่อพบลูกไฟดังกล่าวก็จะรีบพายเรือเข้าหาฝั่ง และ เรียกลูกไฟเหล่านั้นว่า “บั้งไฟผี” (สังเกตการณ์ทางมานุษยวิทยา ณ ทำน้ำต่าง ๆ ริมฝั่งโขง เขต อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ. 2544)

บทความสงสัยแห่งผลิตผลทางสังคมวัฒนธรรมอีสานเรื่อง “บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ ของแม่น้ำโขง” ทำให้ผู้ศึกษาสะกิดใจคำของผู้เฒ่าผู้แก่ที่เรียกลูกไฟดังกล่าวว่า “บั้งไฟผี” ที่กล่าว มาแล้วในตอนต้น ตามคติความเชื่อของคนโบราณ เมื่อพบเห็นแสงตามทุ่งตามหนองคลองบึงก็เข้า ใจว่าเป็นผี เช่น เห็นแสงวิบวับ ๆ สีเขียวเป็นดวงโตก็เข้าใจกันว่าเป็นผีกระสือ ผีโคมด ผีดังกล่าว มีแสงเคลื่อนไปตามพื้นน้ำพื้นดิน ส่วนบั้งไฟผีเปลวออกไป คือ พุ่งขึ้นไปเบื้องสูงเช่นเดียวกับ “บั้งไฟ” หรือ “บั้งไฟ” ของชาวอีสานที่จุดในพิธีขอฝน หรือจุดบั้งไฟถวายพญาแถน และบั้งไฟ เหล่านี้นิยมทำเป็นรูปพญานาคประดับ จึงอาจเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่มีผู้คิดเปลี่ยนชื่อบั้งไฟผีเป็นบั้ง ไฟพญานาค บนเส้นทางแห่งสายวัฒนธรรมแม่น้ำโขงกับวิถีชีวิตของคนอีสาน จากการสังเกต การณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (Interview) ผู้คน ในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงแถบจังหวัดหนองคายและจังหวัดอุดรธานี ผู้ศึกษาพบปรัมปรา คติอันเป็นที่มา “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทาง มานุษยวิทยา” ส่วนหนึ่งมาจากระบบความเชื่อเรื่องนาคจากนิทานปรัมปรา (Myth) โดยเฉพาะ “ตำนานอูรังคธาตุ” ได้แสดงเรื่องราวกำเนิดองค์พระธาตุ ซึ่งมีนาคเข้ามาเกี่ยวข้องกับ โดยอ้างอิง กับเหตุการณ์ทางพุทธศาสนา และอิทธิฤทธิ์ของนาคที่นอกเหนือธรรมชาติ คือ การสร้างธรรมชาติ และสร้างบ้านแปงเมือง นาคยังมีอิทธิพลกับคนอีสานในฐานะที่เป็น “บรรพบุรุษ” หรือเป็นอะไรที่ มากมายแห่งปรากฏการณ์ที่เหนือคำอธิบาย สันนิษฐานว่าแรกทีเดียวอาจมีการนับถือสูง ต่อมาได้รับการ บูชาในฐานะเป็นลัทธิทางศาสนา และมักเกิดร่วมกับปรากฏการณ์ธรรมชาติอันทรงคุณแก่ มนุษย์ เพราะนาคเป็นสัตว์ที่มีความสัมพันธ์กับสายน้ำและมีบทบาทต่อความเชื่อและพิธีกรรม ด้วย เหตุที่พญานาคมักว่าด้วยวาระสุดท้ายและความพินาศล่มจมของบ้านเมือง เนื่องจากการกระทำของ มนุษย์ที่ผิดศีลธรรม “นาคในลัทธิทางศาสนา” จึงเป็นกรอบความคิดและให้คำอธิบายเกี่ยวกับ สถานภาพของคนในสังคม และวางระเบียบแนวปฏิบัติทางจริยธรรมให้กับคนในสังคม จึงมีส่วน ในการกำหนดพฤติกรรมของคนในสังคมมาก จึงนับได้ว่าความหมายของนาคในลัทธิทางศาสนา ได้ให้โลกทัศน์ กำหนดมาตรฐานทางจริยธรรม และวางแนวทางให้การหาทางออกทางใจให้แก่

คนในสังคม จากการวิจัยเอกสารและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องพบว่า ทั้งนี้ภาคเป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติที่สำคัญ บันดาลให้เกิดแม่น้ำ หนองบึง ภูเขา และแหล่งที่อยู่อาศัย กลุ่มชนเหล่านี้ในชั้นแรกมีการนับถือ “ผี” มีการบูชาภาคเป็นสำคัญ การเคลื่อนย้ายลงมาตั้งหลักแหล่งในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้มีโอกาสมพบปะติดต่อกับกลุ่มชนที่เคยอยู่ในดินแดนแถบนี้มาก่อน เช่น กลุ่มชนที่มีความเจริญรู้จักการหล่อสัมฤทธิ์ขึ้นใช้ และกลุ่มชนที่อยู่ใกล้ทะเลที่มีการติดต่อบริเวณธรรมชาติกับต่างประเทศ เช่น แคว้นจูปินในเขตตั้งเกี่ยวทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และแคว้นอินทปัฐนคร ซึ่งอยู่ต่ำลงไปทางใต้แถวใกล้ปากแม่น้ำโขง

ความเป็นปรากฏการณ์สากลของสังคมมนุษย์บนความสงสัยที่ว่า “เกิดอะไรขึ้นที่แม่น้ำโขง ในเขตจังหวัดหนองคาย” จึงเป็นที่มา “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” การวิจัยทางมานุษยวิทยาของผู้ศึกษาได้เลือกพื้นที่เป็นกรณีศึกษา ณ หมู่บ้านอาสง อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย คือพิภคที่เป็น “สะดือแม่น้ำโขง” คือบริเวณที่ลึกที่สุดของแม่น้ำโขง บริเวณฝั่งตลิ่งริมวัดเต็มไปด้วยโขดหินน้อยใหญ่เรียงรายอยู่รอบ ๆ บริเวณ ปกคลุมไปด้วยป่าดงดิบดงดิบหนาแน่นและสะพรั่งทั่ว พร้อมทั้งความสงบวิเวกชวนให้เกิดจินตนาการต่าง ๆ ที่ว่าด้วยเรื่อง “ผีสาวเทวดา” ส่วนบริเวณลำแม่น้ำโขงทั้งริมฝั่งและกลางแม่น้ำเต็มไปด้วยโขดหินทั้งฝั่งไทยและฝั่งลาว ในฤดูฝนเดือนสิงหาคม เป็นฤดูน้ำหลากท่วมโขดหินจนมองไม่เห็น จะเห็นแต่กระแสน้ำไหลกระทบโขดหินทำให้เกิดเป็นคลื่นมีเสียงดังตลอดเวลา ตรงส่วนบริเวณที่เป็นสะดือแม่น้ำโขงนั้น กระแสน้ำจะไหลวนเป็นบริเวณกว้าง เป็นหลุมลึกคล้าย ๆ รูปกรวยขนาดใหญ่ เวลาพิเศษไม้ ต้นไม้ ตลอดจนวัตถุต่าง ๆ ที่มีขนาดมหึมาใด ๆ ก็ตาม จะถูกแรงดึงดูดของกระแสน้ำไหลวนดึงเข้าไปรวมกันไหลวนอยู่ในเขตรศมีของรูปกรวย และจะวนอยู่นานเกือบชั่วโมงแล้วระเบิดดังตูมขึ้น กระแสน้ำบริเวณนี้ก็จะแตกกระจายรูปกรวยก็จะค่อย ๆ จางลงแล้วเกิดกระแสน้ำไหลวนแบบเรียบปกติ อีกไม่นานก็จะก่อตัวไหลวนเป็นหลุมรูปกรวยเหมือนเดิมอีกอยู่อย่างนี้ตลอดทั้งวันทั้งคืน การไหลวนเป็นรูปกรวยจะหมดไปก็ต่อเมื่อน้ำในแม่น้ำโขงลดลงในราวเดือนกันยายนแต่ก็ยังไหลวนผิวน้ำเรียบปกติตลอดฤดูแล้ง (จากการสัมภาษณ์คุณลุงสมศรี สุขสำราญ อายุ 67 ปี เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม 2544)

คุณลุงมานิจ เกษางาม อายุ 71 ปี ได้เล่าให้ผู้ศึกษาฟังเกี่ยวกับบริเวณสะดือแม่น้ำโขงว่า ในฤดูน้ำหลากเต็มฝั่ง เป็นอันตรายต่อเรือทั้งเล็กและใหญ่มาก หากวิ่งผ่านเข้าไปในรัศมีรูปกรวย ฉะนั้น เรือที่แล่นผ่านไปมาในบริเวณนั้นจะต้องหลีกเลี่ยงให้ห่างออกไปจากบริเวณดังกล่าว บริเวณสะดือแม่น้ำโขงในฤดูแล้งเดือนเมษายน มีความลึกประมาณ 48 วา ซึ่งถือว่าเป็นส่วนลึกที่สุดของแม่น้ำโขง ทราบได้โดยการใช้เชือกมัดก้อนหินขนาดใหญ่ที่ถ่วงลงไปจนถึงพื้น เนื่องจากเมื่อครั้งอดีตคุณลุงมานิจ เกษางาม เคยทำอาชีพการประมงน้ำจืดตามลำแม่น้ำโขงบริเวณแก่งอาสง

แห่งนี้เป็นเวลากว่า 20 ปี เริ่มตั้งแต่เข้ามาอยู่ที่หมู่บ้านนี้เมื่อปี พ.ศ. 2509 ซึ่งเป็นปีน้ำท่วมมากที่สุดตามลำแม่น้ำโขง ปัจจุบันได้เลิกอาชีพนี้ไปแล้ว ทำให้ทราบเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแปลก ๆ ตามธรรมชาติบริเวณนี้พอสมควร นอกจากนี้คุณลุงยังได้เล่าว่า แม่น้ำโขงบริเวณแก่งอาซงนอกจากมีสิ่งดังที่กล่าวมาแล้วยังมี “อ่างปลาบึก” ซึ่งเป็นปลาน้ำจืดที่ใหญ่ที่สุดอีก เพราะปลาบึกชอบอาศัยอยู่ตามถ้ำโขดหินที่มีน้ำลึกและมีอาหารชุกชุมคือตะไคร่น้ำที่เกิดตามโขดหิน นอกจากปลาบึกแล้วบริเวณแก่งแห่งนี้ยังชุกชุมไปด้วยปลานานาชนิด ที่สำคัญและเป็นข่าวเลื่องลือในปัจจุบันก็คือ “บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” เป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ยังพิสูจน์ไม่ได้ว่าคืออะไรกันแน่ แก่งอาซง คือ “เมืองหลวงของพญานาค” เป็นที่เกิดบั้งไฟพญานาคแห่งแรกของแม่น้ำโขง แล้วขยายขึ้นไปตอนเหนือของลำแม่น้ำโขง ที่ทำน้าวัดหลวง อำเภอโพธิ์ชัย วัดหินหมากเป้ง อำเภอศรีเชียงใหม่ และที่บ้านน้ำเป กิ่งอำเภอรัตนวาปี ล้วนแต่เป็นอำเภอในท้องที่ของจังหวัดหนองคายทั้งสิ้น “...ก็ในเมื่อเชื่อว่ามีเมืองมนุษย์ เมืองสวรรค์ได้ ทำไมจะมีเมืองบาดาลไม่ได้...” (สัมภาษณ์คุณลุงมานิจ เกษางาม อายุ 71 ปี เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2544)

นอกจากนี้แล้วผู้ศึกษาายังพบว่า “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ถือว่าเป็น “พุทธศาสนาแบบชาวบ้าน” ตามแนวคิดของฉลาดชาย รมิตานนท์ (2527) ตามที่ผู้ศึกษาได้อธิบายแล้วข้างต้น คือ แบ่งหน้าที่ต่อปัจเจกบุคคล และหน้าที่ต่อสังคมส่วนรวม พิธีกรรมทางศาสนาเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของบุคคล และทำให้สังคมมีความรู้สึกร่วมกัน การวิจัยทางมานุษยวิทยาครั้งนี้ เป็นการหยิบยก “ศาสนาและความเชื่อ” ในอีกรูปแบบหนึ่งของกลุ่มชนหนึ่งคนอีสาน จากความหมายของศาสนา ความเชื่อ และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในแต่ละแง่มุมบนมิติทางสังคมวัฒนธรรม ณ โลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา จากมิติความสัมพันธ์ในระบบความเชื่อโดยระเบียบการวิจัยทางด้านมานุษยวิทยาแล้ว ซึ่งนำมาเชื่อมโยงกับวิถีที่เป็นอยู่ของศาสนาความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มีความแนบแน่นกับความเชื่อเกี่ยวกับพญานาค จนไม่อาจสามารถแยกแยะออกจากพื้นฐานทางด้านความคิดที่ได้รับการสั่งสม บนพื้นฐานความเชื่อดังกล่าวแสดงให้เห็นอิทธิพลของ “ลัทธิขงจื้อ” ที่เข้ามาเชื่อมโยงในวิถีแห่งพุทธศาสนา การเลื่อนไหลทางด้านวัฒนธรรมแห่งระบบคิดเกี่ยวกับนาคได้สร้างปรากฏการณ์สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นกับศาสนา นั่นคือเป็นวิถีที่สร้างความเชื่อมั่นและมีส่วนเสริมให้ศาสนาพุทธมีความแข็งแกร่งและเข้มแข็งกว่ารากเหง้าของโลกทัศน์เดิม ในขณะที่สังคมและวัฒนธรรมในรูปแบบของความสัมพันธ์กับศาสนายังคงดำเนินไปย่อมเป็นบทพิสูจน์ให้เห็นถึงความมีอิทธิพลของนาคในพระพุทธศาสนา และในวิถีชนของชาวบ้าน นับเป็นยุทธศาสตร์ที่มีความลึกในมิติใหม่ที่เป็นการเชื่อมโยงนาคให้เข้ามามีบทบาทในศาสนา ตลอดจนนำความเชื่อความคิดที่เกี่ยวกับนาคมารับใช้เพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่นและนำมาสร้างความเป็นเอกภาพให้กับสังคม การสร้างความเข้มแข็งทางด้านวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับนาคย่อมนำสู่องค์ความรู้ที่จะนำมากล่าวถึง ณ ที่นี้ เป็นการเสนอแนะ

แต่เพียงบางมุมมองที่นักมานุษยวิทยาถือว่าเป็น “ระเบียบวิธีการวิจัยขั้นพื้นฐาน” และเป็นแนวทางการศึกษาการเก็บข้อมูลที่ควรนำไปปฏิบัติใช้เป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของการวางแผน “การวิจัยทางมานุษยวิทยา”

ส่วนที่ 2 พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค (ใช้ข้อมูลปีล่าสุด พ.ศ. 2545 เป็นหลักการวิจัย)

องค์ประกอบของพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคประกอบด้วย

1. ขั้นตอนของพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค
2. สถานที่ประกอบพิธีกรรม
3. อุปกรณ์และสิ่งที่ใช้ในพิธีกรรม

1. ขั้นตอนของพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค

การประกอบพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค กระทำกันในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ก่อนวันออกพรรษา 1 วัน เหตุที่ทำในช่วงนี้เนื่องจากการเกิดปรากฏการณ์ประหลาดบั้งไฟพญานาค ก่อนประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ต้องขออนุญาตและบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าฐาน ผู้ปกป้องรักษาอยู่บริเวณแก่งอาสง คือ “ปู่ตาแก่งอาสง” และ “ลูกสาวสองคน” เพื่อให้ท่านได้รับทราบในการจัดงานครั้งนี้ หลวงปู่ท่านจะได้ปกป้องรักษาคุ้มครองทุกคนที่มาร่วมพิธี ได้ปราศจากภัยพิบัติต่าง ๆ ทั้งทางน้ำและทางบก ให้การประกอบพิธีราบรื่น สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีตามวัตถุประสงค์ ซึ่งคุณลุงมานิจ เกษางาม ได้เป็นประธานฝ่ายพิธีการหรือหัวหน้าชุมชนทางศาสนาของบ้านสง เป็นผู้กล่าว “คำอัญเชิญ” ให้ปู่ตาแก่งอาสงมาร่วมในพิธีกรรมครั้งนี้

คำอัญเชิญหลวงปู่แก่งอาสง

“ท่านหลวงปู่แก่งอาสง ผู้ทรงศีลและมีอิทธิฤทธิ์ วันนี้ลูกและฝูงชนทั้งหลาย อันประกอบด้วยเจ้าหน้าที่ผู้หลักผู้ใหญ่จากกระทรวง จากทั่วสารทิศ และหัวเมือง ได้มาร่วมชุมนุมประกอบพิธีกรรมบวงสรวงพญานาคขึ้น ณ บริเวณแก่งอาสงแห่งนี้ เนื่องในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 อันเป็นวันออกพรรษา ในการประกอบพิธีได้จัดใหญ่โตมโหฬารให้กับหลวงปู่ ซึ่งเป็นผู้ครองนครแห่งพญานาคราชทั้งหลาย ผุ่งข้าทั้งหลายจึงขออัญเชิญหลวงปู่ได้แจ้งไปยังพญานาคราชตามหัวเมืองน้อยใหญ่ ตั้งแต่ภูหอ ภูโอง และทุก ๆ ที่ ให้ได้มาร่วมกันเพื่อเข้าร่วมพิธีกรรม รับเครื่องบวงสรวงที่ผุ่งข้าทั้งหลายได้นำมาประกอบพิธีอุทิศให้ และขอให้หลวงปู่ได้มีบัญชาการแก่คณะพญานาคราชทั้งหลาย จงได้ปรากฏตัวให้ฝูงชนที่มาร่วมกันจำนวนมหาศาลได้เห็น และปล่อยบั้งไฟขึ้นมาให้ได้ดู ได้ชมเป็นพุทธบูชาจำนวนมากกว่าทุกทีในคืนนี้ด้วยเถิด สาธุ สาธุ”

การขออนุญาตและบอกกล่าวปู่ตาแก่อาจประกอบพิธีกรรม ณ ศาลปู่ตาประจำหมู่บ้าน ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของวัดอาสงศิลาวาส ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ดิถีริมฝั่งแม่น้ำโขง สามารถมองเห็นฝั่งลาวได้อย่างถนัดตา พบว่า “ศาลปู่ตา” ตั้งอยู่ในบริเวณที่เงียบสงัดวังเวง มีต้นไม้ใหญ่ปกคลุม บริเวณนั้นมีอยู่ด้วยกัน 4 ศาล คือ “ศาลปู่ตาแก่อาจ” “ศาลของลูกสาวสองคนอีก 2 ศาล” และ “ศาลพญานาค” เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งก็คือ ศาลปู่ตาแก่อาจและลูกสาวทั้ง 3 ศาล นั้นหันมาเข้าหมู่บ้าน แต่ศาลพญานาคนั้นได้หันหน้าสู่แม่น้ำโขง จึงตีความและสรุปในบริบททางสังคมวัฒนธรรมได้ว่า “พญานาคสิงสถิตอยู่ภายใต้ท้องน้ำโขง” ภายในศาลนั้นจะมี “รูปเคารพ” พญานาคตั้งบูชาอยู่ ทำนั้งขัดสมาธิแต่ตรงศีรษะของรูปเคารพทำเป็นหงอนพญานาค คล้ายกับพระพุทธรูปปางนาคปรก แต่มีเศียรและหงอนเป็นพญานาค ผู้ศึกษาได้ลงไปสำรวจพื้นที่อย่างละเอียด รู้สึกว่าศาลพญานาคตั้งมาเนิ่นนานพร้อมกับการเกิดของหมู่บ้าน พญานาคจึงเป็นระบบความเชื่อพื้นบ้านอย่างหนึ่งของชาวบ้านอาสงควบคู่กับความเชื่อทางพุทธศาสนา จากสภาพที่มีลักษณะเหมือนศาลปู่ตาทั่วไป คือ มีลักษณะเป็นศาลไม้มีหลังคาเหมือนบ้านแต่เสาเป็นเสาต้นเดียว ห่างจากริมน้ำโขงเพียง 8 เมตร เท่านั้น คุณมีความขลังและความศักดิ์สิทธิ์เป็นอย่างยิ่งในสายตาของผู้ศึกษา มองไปทิศทางใดของหมู่บ้านก็เห็นแต่แม่น้ำโขงอย่างสุดลูกหูลูกตา สาเหตุชั้นมูลฐานก็คือหนองคายเป็นจังหวัดที่มีรูปร่างเรียวยาวทอดไปตามลำน้ำโขง แต่ความกว้างนั้นจะกว้างเพียง 25-50 กม. เท่านั้น มีเนื้อที่ประมาณประมาณ 7,332 ตร.กม. กล่าวได้ว่าแทบทุกอำเภอจะมีแม่น้ำโขงไหลผ่าน พิบัติเป็นความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษของหมู่บ้าน และชาวบ้านอาสงเชื่อถือและยึดมั่นกันอย่างเหนียวแน่นมาแต่เดิม ชาวบ้านอาสงนอกจากจะมีวัดเป็นศูนย์กลางชุมชนแล้วยังมี “ศาลหลวงปู่อาสง” เป็นศูนย์รวมจิตใจของคนทั้งหมู่บ้านจนกลายเป็นสถาบันหนึ่งของสังคมหมู่บ้าน

เวลาประมาณ 15.30 น. ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ณ วัดอาสงศิลาวาส หมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย พระภิกษุสงฆ์จำนวน 59 รูป เจริญพระพุทธมนต์และแผ่อุทิศส่วนกุศลให้แก่เจ้าที่เจ้าทางและหมู่มวลพญานาคทั้ง 15 ตระกูล อันเป็นที่รู้จักและนับถือกันมากในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง กล่าวคือ

1. พุทโธธปาปนาค	2. หัตถิถัญจนาค	3. สขรณาค
4. ไชยเชษฐนาค	5. ปีกขนาค	6. มุลนาค
7. สุวรรณนาค	8. สุกันธนาค	9. กายโลหะนาค
10. เอกจักษุนาค	11. อินทจักกนาค	12. สิทธิโกคนาค
13. สิริวัฒนนาค	14. สหัสพลนาค	15. คันธัพพนาค

(สัมภาษณ์คุณพ่อพรหมณ์พร้อม โม่อินทร์ เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม 2544)

บรรดาหม่อมหลวงพญานาคเหล่านี้มีปรากฏจาก “ตำนานอุรังคธาตุ” ในลำดับส่วนที่ว่า พญานาคได้ช่วย “บุริจันอ้วยล้วยพ่อเมืองสร้างนครเวียงจันทน์” (ประชุมพงศาวดารเล่ม 2, 2506 : 134-135) บรรดาพญานาคบางตระกูลมีใจเป็นธรรมคอยช่วยเหลือบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุข แต่บางตระกูลเป็นที่ใจดำ ถ้าบ้านเมืองทำการสักการะตนไม่ถูกหรือน้อยไปไม่เป็นที่พอใจ ก็จะบันดาลให้บ้านเมืองเกิดความเดือดร้อน เช่น ทำให้น้ำท่วมทำลายไร่นาของชาวบ้านให้พังพินาศเป็นอันมาก นี้คือ ต้นสายปลายเหตุแห่งการบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคอีกโลกทัศน์หนึ่งของชุมชนอีสานแห่งลุ่มน้ำโขงก็อาจเป็นไปได้ เพราะเนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของอำเภอบึงกาฬ มีแม่น้ำโขงกั้นกลางระหว่างอำเภอบึงกาฬและสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว การตามรอยพญานาคดูไม่เป็นเรื่องที่ง่ายดาย หากแต่ผู้ศึกษาได้พยายามสืบเสาะเรื่องราวจากท่านผู้รู้หลายท่านด้วยกัน โดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ตามอำเภอต่าง ๆ ของจังหวัดหนองคายอย่างเป็นทางการเป็นระยะเวลาอันร่วมสองปี เพราะในคลุ่มลิกของแม่น้ำโขง มีความเป็นจิตวิญญาณต่อผู้คนอีสานเป็นอย่างมาก และเนื่องจากชาวบ้านส่วนมากเข้าใจความหมายของพญานาคก็คือ “งูหงอน” ที่มีวิมานเมืองแมนอยู่ภายใต้ลำน้ำโขงเพียงเท่านั้น มิติทางสังคมและวัฒนธรรมระหว่างผู้ศึกษากับชาวบ้านจะเห็นห่างและตีความหมายแตกต่างกัน ความเข้าใจตรงแง่มุมของการวิเคราะห์ สังเคราะห์ ข้อมูล จึงเป็นไปด้วยความยากลำบาก เหตุที่พฤติกรรมที่เกิดขึ้นมักชุกซ่อนความนัย คือ “รหัสทางวัฒนธรรม” และ “ความหมายของสังคม”

จากการสัมภาษณ์คุณลุงมานิจ เกษงาม และชาวบ้านอาสง ได้พบกับเหตุการณ์มหัศจรรย์คือ หลังจากการกล่าวคำอัญเชิญเจ้าที่เจ้าทางและพญานาคแล้ว เย็นวันนั้นเวลาประมาณ 16.30 น. ณ ริมฝั่งแก่งอาสง ใกล้กับศาลพญานาค มีผู้คนรวมทั้งตัวคุณลุงเองได้พบเห็นพญานาคได้โผล่ศีรษะขึ้นมาเหนือน้ำ แต่ไม่ใช่มีลักษณะเหมือนพญานาคที่ปรากฏให้เห็นเช่นดังผลงานศิลปกรรมอันเป็นถาวรวัตถุ ตามเชิงบันไดวัด หรือรูปปั้นเคารพที่พบเห็นแต่อย่างใด แต่สิ่งที่ตัวคุณลุงเองและชาวบ้านเห็นเป็นประจักษ์แก่สายตาก็คือ “พญา 2 ตัว ขนาดตัวเท่าลำต้นตาล สีทอง และสีเผือก” โผล่ขึ้นมาเหนือน้ำโขง ดวงตาแดงก่ำสามารถสะกดผู้คนนับร้อยให้ตกอยู่ในวังวนด้วยมหัศจรรย์แห่งมนตรา มีลำตัวยาวใหญ่และน่าสะพรึงกลัวแก่ผู้ที่พบเห็น “ไม่เชื่อก็อย่าลบหลู่” เพราะผู้ศึกษาได้ไปสัมภาษณ์แบบเจาะลึก และประมวลเหตุการณ์จริงที่สื่อผ่านออกมาให้เห็นเป็นมิติทางมานุษยวิทยาจึงเป็นเรื่องที่เหลือเชื่อ และไม่คาดฝันว่าเหตุการณ์เหล่านี้ได้บังเกิดขึ้นจริง ชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีอัญเชิญพญานาคนั้น บางคนถึงกับล้มป่วยเจ็บไข้หลายคนก็มี ขณะนั้นผู้ศึกษาไม่ทันสังเกตการณ์เพราะต้องวิเคราะห์เก็บเนื้อหาทางพิธีกรรมแต่ละลำดับขั้นตอนให้ละเอียด แต่รู้สึกรว่าในขณะที่มีเหตุการณ์พบเห็นพญานาคโผล่ขึ้นมาเหนือน้ำนั้น มีเสียงอื้ออึงอยู่พักใหญ่และนิ่งเงียบราวต้องมนต์สะกดในอำนาจบางสิ่งบางอย่างที่มนุษย์ไม่สามารถคาดการณ์และหยั่งรู้ได้ จากคำบอกเล่าของคุณลุงมานิจ เกษงาม ผู้ซึ่งผู้ศึกษาขอเรียกท่านว่า “พ่อครูทางวัฒนธรรม” ได้เล่าให้ฟัง

ว่า “หากอยากรู้อารมณ์ความรู้สึกของพญานาคทั้ง 2 คนที่ชาวบ้านเห็นขอได้ดูที่กล่องไม้ขีดไฟที่พิมพ์ตราพญานาค” นอกจากคุณลุงมานิจ เกษางามแล้ว ผู้ศึกษาได้สอบถามจากชาวบ้านร่วม 10 คน ที่ได้ประสบพบเห็นพญานาคต่างก็เล่าเป็นเสียงเดียวกันว่า “งูหงอน” บางครั้งผู้ศึกษาก็รู้สึกหวาดหวั่นเหมือนกันขณะที่เดินสำรวจสภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้าน เพราะเป็นหมู่บ้านที่เป็นแนวยาวมากกว่าแนวกว้างขนานกับแม่น้ำโขงอย่างสุดลูกหูลูกตา มองไปทางใดก็พบแต่แม่น้ำโขงและพื้นที่ร่องร่วมลำน้ำเดียวกัน คือ ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว เหตุการณ์ไม่ได้บังเกิดขึ้นเพียงครั้งสองครั้งเท่านั้นแต่เกิดขึ้นเป็นประจำหากมีงานบุญและงานสำคัญทางพุทธศาสนา และเหตุการณ์ที่น่าสะพรึงกลัวในฤกษ์อำนาจของพญานาคจะเป็นเหตุการณ์ย้อนหลังเมื่อ 10 กว่าปีที่ผ่านมา เมื่อ พ.ศ. 2533 ผู้คนที่มาร่วมพิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคจากปากชาวบ้านเล่าว่า เป็นคนภูมิลำเนาเดียวกันกับผู้ศึกษา คือ จังหวัดอุบลราชธานี ประมาณ 23.00 น. ในขณะที่กำลังยืนดู ปรากฏการณ์แห่งบั้งไฟพญานาค ได้ยินเสียงน้ำแตกกระซัดกระเซ็น กระจาดกระจายรอบฝั่งโขงตรงบริเวณแก่งอาง ริมฝั่งไทย เห็นส่วนโค้งคือลำตัวของพญานาคโผล่ขึ้นมา ก่อน มีลักษณะเหมือนงูเหลือม แต่มีหลากหลายสีดูเหมือน “สีรุ้ง” เกิดคลื่นวิบวาว ปรากฏให้เห็นอยู่ประมาณ 10 นาทีจากนั้นก็อันตรธานหายไป (สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2544)

แนวการศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาเรื่องเล่าแห่งร้อยรอยความคิดเรื่อง “พญานาค” ของคนอีสาน เป็นเรื่องเล่าประสบการณ์ของตนเอง เสมือนเป็น “ประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่า” (Oral History) อันเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ซึ่งผู้ศึกษาได้เก็บข้อมูลจากการสัมภาษณ์ จด หรือบันทึกข้อมูลลงเทป โดยที่ได้มีการเตรียมคำถามเตรียมหัวข้อของเนื้อหาที่ต้องการเก็บไว้ล่วงหน้าเป็นส่วนใหญ่ แล้วนำมาเสนอโดยการเรียบเรียงเหตุการณ์สำคัญออกเป็นลำดับ ๆ และการศึกษาครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้สัมภาษณ์นำข้อมูลที่เลือกสัมภาษณ์มาเรียบเรียงเพื่อให้ได้ความต่อเนื่องสะดวกต่อการอ่าน เหตุที่บทความกลุ่มลึกลับของ “พญานาค” ที่แม่น้ำโขงเป็นเรื่องราวที่เป็นประเพณีจากการบอกเล่า (Oral tradition) เช่น ตำนาน นิทานปรัมปรา มักเป็นเรื่องที่มีการถกเถียงกันอยู่เสมอถึงความน่าเชื่อถือ หรือความเหมาะสมที่จะนำไปใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาประวัติศาสตร์ หรือมานุษยวิทยาในสังคมไทย จากข้อมูลข้างต้นที่เราได้รับรู้ในระบบความเชื่อเรื่องนาค ของกรณีหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงก็บ่งบอกให้รับรู้ว่า ความเชื่อเรื่องนี้เป็นความเชื่อที่ฝังรากลึกอยู่ในความเด่นเป็นอีสาน หากเราสอบถามและความเป็นมาของพญานาค ทุก ๆ คนก็รับรู้สัญลักษณ์นี้เป็นอย่างดี แม้ว่าคำตอบอาจตื่นลึกลับบางอย่างแตกต่างกันไป แต่ก็ไม่ใช่ปัญหาอะไรสำหรับการศึกษาประเพณีจากการบอกเล่า แม้ว่าข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์หรือวัฒนธรรม อาจทำให้ผู้ศึกษาเองลี้มคิดคำนึงถึงเวลา สถานที่ และกลุ่มคนด้วย ข้อเท็จจริงเหล่านี้มีคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นอย่างมาก แม้ว่าเรื่องของความเชื่อมีความโอ้อ่า และเกินความเป็นจริงก็ตาม แต่พญานาคก็ยังคงความศักดิ์สิทธิ์และเป็นพลัง

ที่ไม่มีสิ่งใดช่วงชิงไปได้ และสิ่งสำคัญเหล่านี้เป็นสื่อ หรือ “รหัสทางวัฒนธรรม” ที่จะช่วยให้เกิดความกระจ่างต่อความเข้าใจหรือการเข้าถึงค่านิยม โลกทัศน์ และจิตสำนึกคิดร่วมของการเป็น “จิตวิญญาณ” ของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงได้เป็นอย่างดี การศึกษาครั้งนี้เป็นประสบการณ์ทางภาคสนามที่เป็นกระบวนการทางสังคมและไหลลื่นผ่านเข้าหา “ระบบคิด” หรือ “โครงสร้างทางสังคม” ของคนอีสาน โดยวิธีเก็บข้อมูลทางมานุษยวิทยาในเขตหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ในระหว่างปี พ.ศ. 2544-2545 โดยเน้นเก็บรวบรวมข้อมูลจากการบอกเล่าเป็นสำคัญ ดังมีคำบอกเล่าว่า “...เมื่อก่อนคุณก็เฉย ๆ เดียวนี้คนดูมาก พอถูกไฟขึ้นก็ฮือฮา ตื่นตื้นกันยกใหญ่ สำหรับตัวเองเชื่อ เพราะจะมีใครที่ไหนจะลงเอาบั้งไฟไปจุดได้น้ำ ใครจะมีความสามารถขนาดนั้น ทำไมต้องมาเกิดเฉพาะวันออกพรรษา...” (สัมภาษณ์คุณลุงประดิษฐ์ อายุ 77 ปี เมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2544)

เวลาประมาณ 16.30 น. ประกอบพิธีกรรมพราหมณ์ มีจำนวนหมอปราหมณ์จากหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งสิ้น 9 คนด้วยกัน นุ่งขาวห่มขาว เหมือนลักษณะพราหมณ์ทางภาคกลางที่ประกอบพิธีสำคัญ ๆ ทั้งจากประเพณีราษฎร์และประเพณีหลวง ดังมีรายนามต่อไปนี้

รายนามหมอปราหมณ์

1. คุณพ่อพราหมณ์มานิจ เกษางาม (พ่อครูทางวัฒนธรรม)	จากหัวเมืองแก่งอาสง
2. คุณพ่อพราหมณ์พร้อม ไม้อินทร์	จากหัวเมืองท่าไคร้
3. คุณพ่อพราหมณ์หนู พิลา	จากหัวเมืองบึงกาฬใต้
4. คุณพ่อพราหมณ์สุวัฒน์ สุวรรณสาร	จากหัวเมืองบึงกาฬเหนือ
5. คุณพ่อพราหมณ์ชั้น แสนปัญญา	จากหัวเมืองท่าไคร้
6. คุณพ่อพราหมณ์วันคำ ไชยสิทธิ์	จากหัวเมืองบึงกาฬเหนือ
7. คุณพ่อพราหมณ์อำพร แก้วอุดร	จากหัวเมืองท่าสะอาด
8. คุณพ่อพราหมณ์สมศรี สูดพรม	จากหัวเมืองสุขสำราญ
9. คุณพ่อพราหมณ์ประดิษฐ์ พันธัง	จากหัวเมืองศึกษาธิการ

หมอปราหมณ์ทั้ง 9 เข้าประจำที่ในปะรำพิธี “หัวหน้าพราหมณ์” คือ คุณลุงมานิจ เกษางาม ได้เชิญประธานพิธีจุดธูปเทียนนพเคราะห์ อันประกอบด้วย ธูป 9 เทียน 9 แล้วลั่นฆ้องชัยเพื่อเป็นการเอาฤกษ์เอาชัยแห่งสิริมงคลแก่ผู้ประกอบพิธีและผู้ร่วมงาน ต่อจากนั้นเชิญคุณพ่อพราหมณ์พร้อม ไม้อินทร์ จากหัวเมืองท่าไคร้ ผู้ที่ชาวอำเภอบึงกาฬให้ความเคารพและศรัทธาของคนในชุมชนเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ท่านได้บวชเรียนมาก่อน มีความรู้มนต์พิธีต่าง ๆ เพื่อประกอบกิจและพิธีกรรมทางศาสนา ได้กล่าว “คาถาเจริญคุณ” อันเป็น “คำไหว้ครู” ดังนี้ คือ

คำไหว้ครู

“วันทีตะวา สัพพะพุทธานัง สัพพะคุณณะ มะเหลินัง
 ปาทะสะ อาจะริยัสสะ ปาทัง มัคคานะทัสสะนัง
 ภูมเมสุ เกวะสัถฺกเมสุ ปาทัง มัคคานะทัสสะนัง
 พรหมมะเทเว มะหิตทิโก กาทามิติ มะริกัมมัง สุททายะ พุททะสาสะเน
 สัพเพปิ อันตระรายาเม มาहेสุง ตัสสะเตชะสา
 สิทธิ จิตจัง สิทธิกัมมัง สัพพะสิทธิ พะวันตุเม”

การประกอบ “พิธีไหว้ครู” หรือ “ยกครู” มีทั้งพิธีทางพุทธศาสนา และพิธีพราหมณ์ควบคู่กันไปด้วย ทั้งนี้เท่ากับเป็นการเชื่อมโยงความรู้สึกรักของพุทธศาสนิกชนกับความเชื่อซึ่งยังยึดถือและเชื่อมั่นไม่เสื่อมคลาย “...การนับถือศาสนาของไทยที่พิธีสงฆ์มีพิธีพราหมณ์ทางไสยศาสตร์เข้าไประคนปนอยู่ด้วยก็เพราะเกี่ยวกับความเชื่อถือของประชาชนส่วนใหญ่ หรืออีกอย่างหนึ่งเป็นเรื่องของพิธีพราหมณ์แท้ ๆ แต่ที่เอาพิธีสงฆ์เข้าไปแทรกก็เพื่อให้เกิดความรู้สึกรักทางพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณได้บ้าง...” (เสฐียรโกเศศ, 2510 : 119) ประเด็นที่น่าสนใจในทัศนะของผู้ศึกษาครั้งนี้ได้พบว่า พิธีกรรมได้จัดขึ้นใน ณ วัดอสงสิลาวาส วัดเป็นสถาบันกลาง เป็นสถานที่เก็บรักษา ที่เผยแพร่ ตลอดจนเป็นแหล่งอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมของชาวบ้าน ชาวบ้านอสงประกอบพิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคเกิดจากความคิดของชาวบ้านที่ว่า สรรพสิ่งทุกอย่างทุกอย่างที่เป็นอยู่ในธรรมชาติ เช่น ต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ สัตว์ป่า มีเจ้า (ผี) คอยคุ้มครองรักษาจะทำการใด ๆ ต่อสิ่งเหล่านี้ต้องประกอบพิธีกรรมเสียก่อน ความเชื่อในเรื่องเจ้าจึงเข้ามามีอิทธิพลก่อให้เกิดพิธีกรรมครั้งนี้ การแสดงออกในพิธีกรรมเป็นการสื่อความหมายระหว่างชาวบ้านอสงกับพญานาคทั้ง 15 ตน ที่สิงสถิตภายใต้ท้องน้ำ ที่ชาวบ้านเรียกว่า “เมืองพญานาค” หรือ “เมืองบาดาล” หรือ “เจ้าแห่งแม่น้ำโขง” โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพื่ออ้อนวอนขอให้หมู่บ้านมีความสุขและร่มเย็น

“ผู้นำพิธี” บุคคลที่เกี่ยวข้องในพิธีกรรม คือ พราหมณ์ทั้ง 9 คน พราหมณ์เหล่านี้เป็นผู้ที่ยึดมั่นในหลักคำสอนของศาสนา นับถือพุทธศาสนามีฐานะทางสังคมเป็นคนดีมีศีลธรรม เป็นผู้อาวุโสของชุมชน วิถีชีวิตก็เหมือนกับชาวบ้านทั่วไป หากแต่รักษาศีล 8 อย่างเคร่ง มีความรู้ความเข้าใจในการประกอบพิธีกรรมโดยได้รับการถ่ายทอดวิชาความรู้มาเป็นรุ่น ๆ ในลักษณะศิษย์กับครู นอกจากนี้พราหมณ์จะต้องปฏิบัติตามข้อปฏิบัติส่วนตัว เช่น ห้ามกินมังสา 10 อย่าง ห้ามลอดราวตากผ้า ห้ามกินน้ำเต้าและหมากแพง ห้ามลอดเครือกล้วย ห้ามกินอาหารในงานศพ เป็นต้น โดยเฉลี่ยจะมีอายุประมาณ 65 ปี ขึ้นไป จากนั้นเมื่อกล่าวบทคำไหว้ครูเสร็จแล้ว คุณพ่อพราหมณ์พร้อม ไม้อินทร์ ก็เรียก “คาถาเข้าที่” ซึ่งมีบทกล่าวดังนี้ คือ

กาลาเข้าที่

“โอม พระภูมิ สะติตะริ ปะยะตุ โภณะชะตุ สะวาหะ” (กล่าว 3 จบ)

“กาลาเข้าที่” คือ กาลาที่เสริมพลังความศักดิ์สิทธิ์ให้กับกาลาอื่น ๆ สร้างพลังงานภาพที่จะบังเกิดและสำแดงขึ้นในพิธีกรรม และคลั่นดาลให้ประสบความสำเร็จในกิจกรรมต่าง ๆ ไม่ให้มีปัญหาอุปสรรคใด ๆ บันดาลลาภยศ สรรเสริญ ความอุดมสมบูรณ์ และความเป็นมหายศแห่งศรีเมือง ด้วยเหตุนี้เอง “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ต้องอาศัยผู้รู้ผู้ชำนาญหรือพราหมณ์ผู้อาวุโส ทั้ง 9 คน เป็นสื่อกลางที่จะทำให้นุชย์บรรลุเป้าหมายตามความเชื่อของตน และเป็นบุคคลที่อยู่ในศีลธรรม จึงสามารถติดต่อกับสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ และชาวบ้านอาจมีความเชื่อที่ลุ่มลึก ถึงกับเชื่อว่า “บริเวณแก่งอาสง” คือ “เมืองหลวงของพญานาค” ชาวบ้านไม่ได้มองเป็นเครื่องราง หรือที่ได้พบเห็นกันทั่วไป หากแต่เป็น “เทพดา...ประจำแห่งสายน้ำโขง” อาศัยอยู่ที่เมืองบาดาลใต้น้ำที่ลึก ๆ มาก เพราะ “นาค” หมายถึง ผู้ประเสริฐ ผู้ไม่ทำบาป นิสสัยโดยทั่วไปแล้วจึงฝึกฝนในคุณธรรม มีจิตใจเมตตา โอบอ้อมอารีย์ประจักษ์ความชุ่มเย็นของสายน้ำ และในบางครั้งชาวบ้านก็เห็นจำแลงแปลงกายเป็นมนุษย์ขึ้นมาฟังธรรมกับพระอรិยะสงฆ์ ความแตกต่างระหว่างพญานาคกับมนุษย์นั้น จากการสัมภาษณ์ผู้เฒ่าผู้แก่ที่ตั้งบ้านเรือนริมฝั่งโขงได้เล่าให้ผู้ศึกษาฟังว่า พญานาคนั้นมีความสง่างาม ผิวพรรณสดใส เหลืองดั่งทอง รูปร่างสันทัด ผมหักศก มีทั้งชายและหญิง แต่มีกิริยาอาการสำรวมกว่าบุคลทั่วไป ที่มาแสวงหาพระธรรม หลังจากฟังธรรมแล้วเสร็จ ลักพักมนุษย์นาคเหล่านี้ ก็จะเดินออกห่างจากกลุ่มชาวบ้าน และมุ่งตรงไปยังแม่น้ำโขง แล้วหายวับไปกับตา สอบถามชาวบ้านด้วยกันก็ไม่รู้ว่า เป็นใครมาจากไหน แต่ชาวบ้านทุกคนรับรู้เป็นเสียงเดียวกันว่าเป็น “พญานาค” และด้วยประการนี้เองเรื่องราวความมหัศจรรย์และลึกลับต่าง ๆ เหล่านี้ จึงยังเป็นประสบการณ์ที่ชาวบ้านรับรู้อยู่เสมอ และเป็นปรากฏการณ์ที่หาคำตอบได้อย่างไม่สิ้นสุด และคำว่า “ไม่เชื่อ อย่าลบหลู่” จะเป็นคำที่ชาวบ้านให้คำตอบกับผู้ศึกษาในตอนท้ายเรื่องเล่าของประสบการณ์ที่ตนได้ประสบพบเห็นอยู่เสมอ

นอกจากนี้ ในขั้นเตรียมการชาวบ้านก็จะมีตัวแทนจากชายและหญิง จำนวน 15 คน ด้วยกัน หรือชาวบ้านเรียกว่า “ช่างฟ้อน” เพื่อเป็นขบวนอัญเชิญพญานาคขึ้นมาประดิษฐานในปะรำพิธี ส่วนใหญ่ช่างฟ้อนจะอยู่ในวัยหนุ่มสาว อายุเฉลี่ย 17-25 ปี อีกความหมายหนึ่ง เป็นการเปิดโอกาสให้คนหนุ่มสาวได้มีโอกาสพบปะกัน วันประกอบพิธีกรรมเห็นได้ชัดว่า หนุ่มสาวที่ไปทำงานในกรุงเทพฯ ก็มีโอกาสมพบปะกัน แลกเปลี่ยนความคิด เกี่ยวพากัน เสมือนว่าเป็น “วันคืนคู่เหี่ยว” อย่างหนึ่งของคนอีสาน “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟ บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” พญานาคเป็นสัญลักษณ์สำคัญอย่างหนึ่งให้พี่น้องในชุมชนอีสานแห่ง

ลุ่มน้ำโขง ต้องกลับบ้านเกิดเมืองนอนสู่ดินแดนอีสานไปหาญาติมิตร สัตว์ลักษณะทางวัฒนธรรมอย่างหนึ่งของพิธีกรรม คือ การสร้างความปึกแผ่นให้กับสังคมคนอีสานอย่างเห็นได้ชัด ความเชื่ออีกสิ่งหนึ่งที่ “โดดเด่นเป็นอีสาน” ของคนสองฝั่งแม่น้ำโขงก็คือ ความเชื่อเรื่องพญานาคที่แพร่หลายทั่วไปตามลำแม่น้ำโขงและลำน้ำสาขา ในยามที่ปรากฏการณ์ภัยธรรมชาติ เช่น น้ำท่วม บ้านเมืองล่มจม หรือภัยพิบัติอื่น ๆ ไฉนท้องถิ่น หรือแม้แต่ข้าวยากหมากแพง ก็มักจะถูกนำมาเชื่อมโยงและอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับ การ “ลงโทษ” ของพญานาคอันเนื่องมาจากการกระทำที่ชั่วร้ายหรือผิดศีลธรรมของคนในสังคม ผู้ศึกษาได้ลงภาคสนามตั้งแต่เขต อ. ศรีเชียงใหม่ จ.หนองคาย ลงไปจนถึงพระธาตุพนม ก็เชื่อว่าพญานาคมีตัวตนจริง และนอกจากมีความเชื่อเรื่องพญานาคแล้วยังมีความเชื่อเรื่องอื่น ๆ ที่ปรากฏแห่งร่องรอยของอดีตของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงเชื่อเรื่อง “แม่” ผู้รักษาแม่น้ำโขงเป็นอิสตรี เรียกว่า “เจ้าแม่สองนาง” เป็น “เงือก 1 คู่” จึงเรียกเช่นนั้น (เงือก นาค) มี “ศาลเจ้าแม่สองนาง” เกือบทุกอำเภอริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งในความเชื่อเรื่องเจ้าแม่สองนางเป็นความเชื่อของชาวประมงและผู้สัญจรทางน้ำไม่ให้ประสบภัยอันตรายและเกิดสิริมงคลอีกด้วยในกิจการค้า ผู้ศึกษาได้พบข้อมูลเชิงประจักษ์อันเป็นหลักฐานความเชื่อเรื่องพญานาคอีกเรื่องหนึ่งโดยเฉพาะในเขตวัดหินหมากเป้ง วัดพระพุทธรบาท อ. ศรีเชียงใหม่ ต่างก็มี “รูปพญานาค”^{*} หรือ “โพรงพญานาค” เป็นเครื่องยันในความเชื่อนี้ สอบถามจากผู้เฒ่าผู้แก่ ก็ทราบความว่า หากนำลูกมะพร้าวมาทิ้งในรูปพญานาคนี้แล้ว พรุ้งนี้ให้ลองไปดูที่ริมฝั่งแม่น้ำโขงก็จะเห็นผลมะพร้าวลูกนั้นติดอยู่ตลิ่งริมน้ำ รูปพญานาคไม่ใช่ความเชื่อเฉพาะในระดับชาวบ้านเท่านั้น หากแต่มีใน “ตำนานพระพุทธรบาทบัว” และ “พระพุทธรบาทบัวบาน” ในเขตอำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ที่ “วัดพระธาตุบังพวน” ในเขตจังหวัดหนองคาย หรือที่ “พระธาตุคำ” ในเขตนครเวียงจันทน์ รวมทั้งในบริเวณ “ศูนย์วัฒนธรรมลาว” ริมฝั่งใกล้เมืองเวียงจันทน์ด้วย จนมีผู้กล่าวว่าวัดพระธาตุที่สำคัญในเขตเวียงจันทน์และหนองคายนั้น ส่วนใหญ่ตั้งอยู่ ณ บริเวณ “ปากรุ” หรือ “ปล่อง” พญานาค นครเวียงจันทน์ก็เป็นเมืองพญานาคเป็นผู้สร้างขึ้นและผู้พิทักษ์ปกป้องนครเวียงจันทน์โดยตรง

เวลาประมาณ 17.00 น. คุณพ่อพรหมณ์พร้อม ไม้อินทร์ พร้อมคณะ ได้กล่าว “คำอัญเชิญเทวดาและพญานาค” เป็นการบอกกล่าวขอขมาในการใช้สถานที่เพื่อให้เทวดารับรู้ในการที่จะประกอบพิธีกรรม หมอพรหมณ์จะอ่าน “โองการ” ซึ่งถ้าพิจารณาอย่างละเอียดในบริบททาง

^{*} “หลุมดิน” หรือ “รูปพญานาค” เป็นที่ฝังกระดูกคนตามประเพณีฝังศพครั้งที่สองแล้วมีฝาปิด หลุมดินเสมือนรูปพญานาค หรือโพรงที่เป็นหนทางลงสู่เมืองบาดาลที่ชาวเกาะชุกชุกเนย์กลุ่มหนึ่งเชื่อว่า โพรงนี้เป็นทางที่เมื่อถึงเวลากลางคืน พระอาทิตย์ลงจากขอบฟ้าไปให้ความสว่างแก่เมืองบาดาล บางทีก็ฝังศพในเวลาพระอาทิตย์ตกดินด้วยเชื่อว่า เมื่อพระอาทิตย์ลงไปเมืองบาดาลจะได้นำเอาวิญญาณผู้ตายลงไปที่เมืองบาดาลซึ่งเป็นที่อยู่ของคนตายด้วย

สังคมวัฒนธรรมอีสานพบว่า ลำดับขั้นตอนการอ่านโองการจะมีปรากฏทุกชุมชน และทุกพิธีกรรมแห่งระบบความเชื่อเรื่อง “ผีसाงเทวดา” (งานบุญผะเหวด, งานทอดกฐิน, งานทอดผ้าป่า, งานสู่ขวัญ) และหลังจากนั้นมีการตั้งเครื่องบวงสรวงเทวดาอันมีข้าวตอกดอกไม้ อาหารคาวหวาน ผลไม้ รวมทั้งบายศรีปากชามด้วย สิ่งที่จะต้องทำในการประกอบพิธีกรรมครั้งนี้ จะมีการอัญเชิญพญานาคมาไว้ในพิธี ด้วยเชื่อว่าพญานาคมีความศักดิ์สิทธิ์มากจะมาช่วยปกป้องรักษาหมู่บ้านและชุมชน อีกทั้งบอกกล่าวเทวดาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายที่มาเป็นสักขีพยาน ให้งานดำเนินไปอย่างราบรื่นไม่มีอุปสรรคขัดขวาง การบวงสรวงเทวดาจึงเป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งซึ่งมักจะทำก่อนเริ่มพิธีกรรมทุกอย่าง โดยหมอพราหมณ์จะอ่าน “คำอัญเชิญเทวดา” เพื่อให้เทวดามารับเครื่องบูชาที่จัดเตรียมไว้ ดังมีคำกล่าวไว้ว่า

คำอัญเชิญเทวดา

“ข้าพเจ้าขอกล่าวอัญเชิญเทวดา เจ้าที่เจ้าฐานแก่งอาสง ภูติผีไร้ญาติในพื้นที่พิภพในลำแม่น้ำโขง หมู่มณฑลพญานาคราชตามหัวเมืองน้อยใหญ่ ตลอดทั้งเจ้าเมืองภูหอ ภูโสม ถ้าก่อนธาตุ ของงได้มาร่วมชุมนุมกัน ณ เมืองหลวงแห่งนี้ เพื่อร่วมประกอบพิธีบวงสรวงไหว้พระรับศีล และมารับส่วนกุศลที่มวลมนุษยโลกได้มาชุมนุม เพื่ออุทิศให้กับบรรดาท่านทั้งหลาย ณ เพลานี้ด้วยเถิด โดยเฉพาะหลวงปู่แก่งอาสงพร้อมด้วยธิดาทั้งสอง ผู้มีอิทธิฤทธิ์ คุ่มครองอยู่ ณ สะดือแม่น้ำโขง ของงได้มาเข้าร่วมพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ ณ สถานที่แห่งนี้ด้วยเถิด”

เมื่อกล่าวอัญเชิญเทวดาเสร็จ คุณพ่อพราหมณ์ประดิษฐ์ พันซัง นำไหว้พระรับศีลตามพิธีทางศาสนา จากนั้นพระภิกษุสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ พร้อมทั้งมีการถวายไทยธรรมและรับพร พร้อมทั้งทำทักษิณานุประทานเพื่ออุทิศส่วนกุศลไปยังบรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้วด้วย คนอีสานถือว่าเมื่อตนเองจะประกอบงานบุญงานกุศล แน่นนอนผลบุญนั้นตนเองย่อมได้รับอยู่ แต่ก็ยังรำลึกถึง และอยากให้บรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้วได้บุญกุศลด้วยจึงทำพิธีทักษิณานุประทานบังสุกุลขึ้นมาด้วย เป็นอันเสร็จสิ้นพิธีทางสงฆ์ หลังจากนั้น ก็กล่าว “คำบูชาฤกษ์” ว่าดังนี้

คำบูชาฤกษ์

“นะมามิสิระसानาคัง	ปะฐะเวียยัง ปะภาคะรัง
เอตัง ทะเวธา ปะถัง	ยัตวา ภาวาเย วิภาวาเย
ปุริมัสมิง ฆตรัฎฐุ	มหารราชา ทิสภาคาเค
โโส ปี คุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สุขะนะ จะ
อนุกิตายะ ปุริมาเย	คันธัพพะโป มหิตทิกโก

โต ปี ตุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สฺวเณนะ จะ
วิรุฬหะโก มหาราชา	ทักขิณายะ ทิสายะ ปี
โต ปี ตุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สฺวเณนะ จะ
ทักขิณายะ ทิสายะ	เทวา จะ มหาราชา
เต ปี ตุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สฺวเณนะ จะ
ปัจฉิมายะ วิรูปักโข	ทิสายะ จะ มหาราชา
โต ปี ตุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สฺวเณนะ จะ
ปัจฉิมายะ ทิสายะ	มหานาคา มหิททิกา
เต ปี ตุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สฺวเณนะจะ
อุตตะเร จะ ทิสากาเก	กุเวโร มหายุโธ
โต ปี ตุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สฺวเณนะ จะ
อุตตะรายะ ทิสายะ	สุป้อนณา มหัพผลา
เต ปี ตุมเห อนุรักขันตุ	อะโรคะเยนะ สฺวเณนะ จะ
สุปะ พยัญชนะนะสัมปันนัง	โกชะนัง ปี มรฺุระสัง
ปริกฺขุชฺชันตุ เต เทวา	สะทา โสตถิ ภาวันตุโว
คัจฉามิ พุทฺธะระตะนัง	ปะชานัญจะ คุณากะรัง
คัจฉามิ ฐัมมะระตะนัง	ตะถานัญจะ คุณากะรัง
คัจฉามิ สังฆะระตะนัง	ธนानัญจะ คุณากะรัง
ปุริมะทิสัง ฐะตะรัฏฺโฐ	ทักขิณนะ วิรุฬหะโก
ปัจฉิเมนะ วิรูปักโข	กุเวโร อุตตะรัง ทิสัง
จัตตาโร มหาราชา	สมันตา จะตุโร ทิสา
จันโท เจวะ สุริโย จะ	เทวะสุโต จะ มาตะถิ
อาโป จะ เทวา ปะฐะวี จะ	เตโช วาโย ตะทาอะมุง
วารุณา วารุณา เทวา	โตโมยะ สะสาสะหะ
อิทธิมันโต วันนะวันโต	อาคันตวา ชะนาสะพา
ยะถาสุขัง ทะลิกัมมัง	รักขันตุวะ มหาเทวาติ ฯ”

เมื่อกล่าวคำบูชาฤกษ์เสร็จแล้วเพื่อเอาฤกษ์เอายาม ต่อจากนั้นหมอปราหมณ์ผู้ประกอบพิธี ทั้ง 9 กล่าวคำ “ประกาศชุมนุมเทวดา”

ประกาศชุมนุมเทวดา

“โอกาสะ ข้าพเจ้าขอกล่าวประกาศ อัญเชิญไทเทวราช สุราฤทธิ์ ดนสิงสถิตอยู่ในวิมานแมนแดนสวรรค์ ทุกแห่งห้อง ช่องชั้นฟ้า สะดาลัย เทพเจ้าเหล่าใด ทรงศักดิ์เดชเป็นจอมเทวัญ สัตตะเทเวศ อันเรื่องฤทธิ์ มีกมล สมาริจิต สงบสงัด ตั้งอยู่ในปัญจเวราวิโรดิ เป็นสัตตบุรุษ มีพระรัตนประเสริฐสุด เป็นสาระเครื่องกำจัดโทษภัย อุปัทวะ วิบัติเหตุ ในทิพยนิเวศ ภูมิมณฑล เบื้องต้นเวหานภากาศ ที่ทุกแห่งแห่งจักรวาลนี้ และจักรวาลอื่น ผู้มีหทัยชุ่มชื่น กิดขวนขวายในส่วนคุณธรรมตลอดกาล ขอเชิญเทพทั่วทิพยสถาน ได้เสด็จลีลาลงมา ณ สถานที่นี้ ณ บัดนี้ ข้าพเจ้ามีความยินดีขอเชิญเทพผู้ทรงฤทธิ์ มีมหิทธิ มหเสถ์ในสำนักรัตนวิมาน ผู้มีบวรสันดานบริสุทธิ เปรียบประคองคังควงแก้วอันสดใส ขอเชิญเทพไท ได้เสด็จลีลาลงมา หลังเดชาให้ศักดิ์สิทธิ์ สมดังจิตมุ่งหวังตั้งใจเทอญ”

แล้วกล่าวกำนุชาเป็นภาษาบาลี อันเป็น “ประกาศสังเวทยเทวดา” ดังต่อไปนี้

ประกาศสังเวทยเทวดา

“ซิเน พลัง นะมามิหัง ธิปุมารัง ะราหะริง ข้าแต่พระภูมิ เทวารัตน์ หลักเมทนะนี้ ชื่อพระมงคลบดี อคฺลยเดช อสุรกายเปรต ภูมิพิศาสของฤทธิ์ ทรงเปลื้องผิคนิยคเบียดเบียนสิ้น สัตว์แผ่นดินได้ร่มบารมี เชิญพระภูมิมิตี รับสังเวทย สัพพะโภช เครื่องสังเวทยรส โอษา รับพวงมาลา ข้าวตอกดอกไม้มี่ เครื่ององค์สำอางค์ อาอินทริย์ ฐูปเทียนทอง เชิญพระช่วยคุ้มครองประชาสัตว์ ผู้โสมนัส จัดเครื่องพลีกรรม บำบวงบาท มาตาปุตตัง ะ โอระสัง ข้าแต่พระภูมิ เทวารักษ์ อันเรื่องฤทธิ์ ผู้มีไมตรีจิต รักษาณารกร ดังมารดาณอมลูก ในอูรา ให้เริ่งริน เทวานุกรรม ปีโตโกโส มวลมนุษย์ในแผ่นดินพสุธา เทวดาเกาะกุมอยู่ คุ้มครอง สะทา ภัทธานิ ปีสสติ ย่อมจะมองเห็น สัพพะสิริ สุขสวัสดิ์ พิระเดช ในกายประเทศ ผู้บูชาอัญ วันทามะหัง ระตะนะตะยัง ขอขอกวิวันท์ ให้ไว้พระไตรรัตนอันไพโรจน์ รุ่งจรัส ล่วงทิวากร ปุณฺณุกเขตตัง เป็นบุญบวร บ่อเกิดของปวงสัตว์ทุกสถาน เชิญพระช่วยคุ้มครอง ผู้มาในงาน ให้สุขสำราญ ทั่วกันทุกวันคืน อายุวัฑฒโก ให้อายุยืน สุขสดชื่น กำลั้งบร่วรงโรย ธนวัฑฒโก ผู้มีทรัพย์เจริญ เงินทองแก้วกองโกยอย่างรู้ขาด สิริวัฑฒโก ทรงสิริวิลาส เลื่องลือชาเกียรติยศ ทุกข์โศกโรคกำสรด จงเสื่อมหาย อุบาทว์อันตราย แรงกาลิงพินาศ เลื่องลือเกียรติยศ คฤหาสน์หอห้อง จงเรียงรอง ให้อยู่ครองคู่เกษมสดชื่น แลเทอญ”

เวลาประมาณ 18.00 น. ก็จะมีขบวนแห่ “อัญเชิญพญานาค” ขึ้นจากท้องน้ำโขง โดยมีการจำลองให้ชายและหญิงแต่งเครื่องทรงอันมีลักษณะคล้ายเช่นดังพญานาค แต่เป็นพญานาคจำแลง

แปลงกายเป็นมนุษย์ อันมีรูปร่างงดงาม บริสุทธิผุดผ่อง ตั้งมั่นอยู่ในสายพระธรรม ชาวบ้านเรียกว่า “ช่างฟ้อน” จำนวน 15 คน เพราะในความเชื่อของชาวอีสานแล้ว พญานาคเป็นผู้สะสมพุทธบารมี และคติของนาคอยู่ในฐานะที่เป็นผู้ปกป้องรักษาพระศาสนา และฐานะของผู้ที่จะเข้าสู่การปฏิบัติธรรม เสมือนว่าพญานาคขึ้นมาขอพึ่งเทศน์ฟังธรรมจากพระอริยะสงฆ์เจ้า เสมือนการขอบวชจากองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อบรรลुकุณวิเศษสำเร็จเป็นพระอรหันต์

เวลาประมาณ 19.00 น. พราหมณ์ผู้ประกอบพิธี เลือกลงเครื่องบวงสรวงพญานาค (เครื่องบัตร์พลี) ชนิดละเอียด ใสในกระทงพญานาค ข้าวตอกดอกไม้ เครื่องสังฆภัณฑ์ แก้วแหวนเงินทอง และปัจจัยจัญ ที่เห็นเป็นการสมควรและเกิดประโยชน์ ลำดับขั้นตอนการลอยกระทงพญานาคมีลักษณะคล้ายกับพิธีกรรมบวงสรวงพญานาค ของ อ. ศรีเชียงใหม่ จ. หนองคาย แต่ที่ อ. บึงกาฬ จะมีรายละเอียดเนื้อหาของมโนภาพทางพิธีกรรมที่คมชัดลึกมากกว่า ดูเป็นทางการมากกว่า จากการสังเกตการณ์ทางมานุษยวิทยาในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ในการลอยกระทงพญานาคนี้ ทางบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำใหญ่ ๆ เช่น แม่น้ำโขง แม่น้ำมูล ชาวหลวงพระบาง เวียงจันทน์ อุบลราชธานี หนองคาย นครพนม สุวรรณเขต ฯลฯ ได้นิยมถือกันเป็นพิธีใหญ่เป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ผู้ศึกษาพบว่าบางหมู่บ้าน บางชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงมีการไหลเรือไฟ และลอยกระทงผนวกเนื้อหาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรม ผู้เฒ่าผู้แก่บางท่านเชื่อว่า ลอยกระทงเพื่อขอขมาแม่คงคาที่ให้เราได้อาศัยน้ำกิน น้ำใช้ และขอมาต่อท่านที่ทิ้งสิ่งปฏิกูลลงน้ำ หรือบูชาพระอุปคุต ซึ่งบำเพ็ญบริกรรมคาถาอยู่ในท้องทะเลลึกหรือลอยทุกข์โศกโรคภัยและบาปต่าง ๆ ให้พ้นไปจากตัว แต่สังเกตได้ว่ามีสิ่งหนึ่งที่เหมือนกัน คือ เป็นการแสดงกตัญญูรู้คุณต่อผู้มีพระคุณทั้งสิ้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จึงได้ก่อกำเนิดขึ้นบนความเชื่อที่ว่า “พญานาค : จิตวิญญาณของสายน้ำ” แห่งความลุ่มลึกของแม่น้ำโขงกับการพลิกตำนานแห่งอดีตเพื่อตามรอยพญานาค

2. สถานที่ประกอบพิธีกรรม

สถานที่ประกอบพิธีกรรมเริ่มที่บริเวณ “ศาลปู่ตาแก่งฮาง” และ “ลูกสาวสองคน” พร้อมทั้ง “ศาลพญานาค” ที่ตั้งเคียงกัน เพื่อบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าฐาน ผู้ปกป้องรักษาอยู่บริเวณแก่งฮาง เมื่อเสร็จพิธีกรรมบูชาศาลปู่ตา จากนั้นก็เคลื่อนย้ายขบวนมาทำ “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟบนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ณ วัดอาสงศิลาวาส ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย เพื่อประกอบพิธีกรรมภายในบริเวณรอบพิธีกรรมจะประกอบด้วย “ปะรำพิธี” อันที่ตั้งเครื่องบวงสรวงพญานาค มีขนาดใหญ่ลักษณะคล้ายแพรเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีขนาด 4×6 เมตร ตั้งอยู่หน้าปะรำพิธี ชาวบ้านเรียกกันว่า “กระทงบูชาพญานาค” หากแต่กระทงนี้ไม่ใช่กระทงใบเล็ก ๆ แบบที่ลอยกันในภาคกลางและเขตวัฒนธรรมอื่น ๆ ภายในกระทงนั้นบรรจุข้าวของเครื่องใช้สารพัดคล้ายเครื่องถ้วยสังฆทาน อันประกอบไปด้วย ที่นอนหมอนมุ้ง เครื่อง

อุปโภคบริโภคในครัวเรือน บาทพระ รวมทั้งทรัพย์สินเงินทอง เป็นไปได้ว่า พิธีกรรมบูชาบั้งไฟ พญานาคน่าจะมีส่วนสัมพันธ์กับการขึ้นของบั้งไฟพญานาคเหตุที่ตำนานพญานาคกับชุมชนอีสาน แห่งลุ่มน้ำโขงนั้นนับได้ว่า มีความผูกพันในเรื่องของพญานาคมาก อย่างเช่น พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคก็เป็นพิธีกรรมทางจิตวิญญาณ โดยแท้ที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความสงบสำรวมของผู้คนที่ มาร่วมงาน และคงความศักดิ์สิทธิ์ ประหนึ่งว่า พญานาคได้เข้าร่วมงานพิธีนี้แล้ว ประรำพิธีตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงพอประมาณ ซึ่งหากจะพรรณนาให้เห็นความคมชัดลึกเรื่องของที่ตั้งแล้ว ผู้ศึกษาขอกล่าวเพียงคร่าว ๆ เท่านั้น คือ “...โดยรอบ ๆ อันเป็นที่ตั้งประรำพิธีตั้งอยู่บนเนินมหินริมฝั่งไทย ขนาดมหึมาหลายกอนซ้อนทับกันเป็นลานหินโผล่ขึ้นเหนือพื้นน้ำ มีฝนปรอย ๆ ครอบคลุม ๆ มณฑล พิธี ราวกับมีว่ามีเหล่าทวยเทพ มวลหมู่พญานาค และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ได้มาชุมนุมร่วมอำนวย อวยพรและช่วยเปิดเป่าอุบัติวันตรายและสิ่งอัปมงคลทั้งหลายทั้งปวงอันจะเป็นอุปสรรคในพิธีกรรมครั้งนี้ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี สมดังดังแรงปรารถนาแห่งกระแสน้ำแห่งธรรมที่ศรัทธาต่อ ความเชื่อของชาวบ้านอาสง อย่างแท้จริง...” (สังเกตการณ์ ณ ทำนาริมฝั่งวัดอาสงศิลาวาส เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2545)

สิ่งแวดล้อมรอบ ๆ ประรำพิธี นอกจากจะมีกระทงบูชาพญานาค ยังมี “บายสี” ขนาดใหญ่ ตั้งรายรอบล้อมกระทงบูชาพญานาคทั้ง 4 มุม ชาวอีสานเชื่อว่าพราหมณ์ในพิธีสามารถสื่อสารกับ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้มักจัดทำบายศรีเป็นเครื่องสักการะ ...“บายศรี” ถือเป็นของสูงของบริสุทธิ์สมควร อย่างยิ่งในการนำมาสักการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือ ...“บาย” ในภาษาอีสาน หมายถึง จับต้อง สัมผัส และต้อง “ศรี” หมายถึง สิ่งที่ดีงาม จะสังเกตเห็นได้ว่าเมื่อกล่าวคำเชิญขวัญมักต้องขึ้น ด้วย “ศรี” “ศรี” คำว่า “บายศรี” จึงน่าจะหมายถึงสิ่งที้นำมาหรือสิ่งนำให้สัมผัสกับหรือพบกับ ความดีงาม เป็นสิริมงคล ขณะที่ทำพิธีบายศรีสู่ขวัญทุกคนจะต้องยื่นมือแตะขันบายศรีรอบ ๆ ผู้อยู่ วงนอกออกไปก็แตะกันต่อ ๆ กันไปทั่วทุกคน” (เบญจมาศ แพทอง, 2540 : 38)

3. อุปกรณ์และของที่ใช้ประกอบพิธีกรรม

3.1 บายศรี

สำหรับบายศรีที่ใช้ประกอบพิธีกรรมครั้งนี้ เรียกว่า “บายศรี” เป็นบายศรีขนาดใหญ่ ใช้ ภาชนะใหญ่ คือ ฟานหรือขันขนาดใหญ่แล้วนำบายศรีนมแมวที่จัดทำอย่างนมแมวที่วงรอบเป็น ของบายศรีใหญ่วางลงในภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่งที่กล่าวแล้วข้างต้น พนมขึ้นเป็นจอมกลาง ภาชนะ บางทีทำเป็นโครงเตี้ยตั้งกลางภาชนะ แล้วเอาบายศรีนมแมวประดับตามโครงนั้น ประดับ ด้วยดอกไม้สีต่าง ๆ ตามแต่ที่จะหามาได้ มีเทียนขี้ผึ้งยาวตามความคาดคะเน แต่เท่าที่สังเกตการณ์ เทียนขี้ผึ้งมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 15 เซนติเมตร ถือว่ามีขนาดใหญ่เท่ากับการวัดรอบศีรษะของ คน นอกจากนี้ยังมีเทียนเล็กอีก 4 คู่ มีด้ามแก้ว ทอง เงิน นาก งาเขา หรือไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง

ขนาดมีคัพหรือมีคอกอนรวมด้วยกัน 4 เล่ม หรืออย่างน้อย 2 เล่ม ข้าวต้มมัด 4 กlib กลัย 4 หน่วย ถ้ามีขนมแห้งก็ใส่ลงในบายศรีด้วย ของเหล่านี้ต้องใช้สิ่งละคู่หรือมากกว่า แต่ต้องเป็นจำนวนคู่เสมอ ใส่แก้ว แหวน เงินทอง แล้วแต่จะมี กับด้ายสายสิญจน์สำหรับโยงจากปะรำพิธีไปหาผู้ประกอบพิธีกรรม อันได้แก่ พระภิกษุสงฆ์ และพราหมณ์จากหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วทุกสารทิศ ความสูงของบายศรีประมาณ 3 เมตร ซึ่งพูดตามหลักความหมายของบายศรีว่า มีความสูงถึง 7 ชั้น ซึ่งถือว่าเป็นบายศรีที่ยิ่งใหญ่ไม่น้อยเลยทีเดียว รวมเป็นจำนวนทั้งสิ้น 4 กระถางด้วยกัน ตั้งรายรอบกระถางบูชาพญานาคทั้ง 4 มุม

ชาวอีสานถือว่าพิธีบายศรีเป็นพิธีมงคลสูงสุดกว่าพิธีใด ๆ มาแต่โบราณกาลสืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน และชาวอีสานจะทำพิธีบายศรีเฉพาะในเรื่องที่เป็นมงคลเท่านั้น ถ้าเป็นพิธีบายศรีให้แก่ ปุชนิยสถาน ปุชนิยวัตถุ สัตว์ สิ่งของ เรียกว่า “บายศรีสมโภช” ถ้าเป็นบุคคลเรียกว่า “บายศรีสู่ขวัญ” ผู้ที่ได้รับการบายศรีสู่ขวัญต้องเป็นผู้ที่มีเกียรติและเป็นผู้ที่ชาวอีสานให้ความเคารพนับถือ ยิ่ง จึงได้มอบความเป็นมงคลสูงสุดให้ สำหรับพิธีบวงสรวงบั้งไฟพญานาคถือว่าพานบายศรีที่จัดวางในปะรำพิธี คือ “บายศรีสมโภช” เพื่อเชื้อเชิญพระพรหมทั้งหลาย เทพยดา มวลหมู่พญานาค ให้มาร่วมประกอบพิธีกรรม ยังคงความศักดิ์สิทธิ์สิริมงคลและความสำเร็จให้บังเกิดขึ้น พิธีกรรมจึงเป็นสิ่งสมมติขึ้นเพื่อเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ พิธีกรรมจึงเกี่ยวข้องกับความเชื่อในเรื่องผีสงเวทดา ศาสนาพุทธ พราหมณ์ ฮินดู โดยเฉพาะพิธีกรรมหลักของชาวอีสานเป็นผลจากความเชื่อบูชาผี บูชาแถน บูชาธรรมชาติ และผีบรรพบุรุษ ในการศึกษาจะเน้นเฉพาะพิธีอันเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์ คือ “แถน” และ “พญานาค” ตามความเชื่อดั้งเดิมที่ว่า แถนมีส่วนบันดาลให้ชีวิตเป็นไปในแนวทางใดก็ได้ ให้คุณให้โทษแก่นุญชย์และมีบทบาทสำคัญต่อวิถีชีวิตของชาวอีสาน พิธีกรรมที่กล่าวถึงอย่างเด่นชัดเท่าที่ปรากฏให้เห็นและมีความสัมพันธ์กับ “บายศรี” คือ พิธีสู่ขวัญ พิธีอัญเชิญแถนสู่ขวัญ และพิธีสะเดาะเคราะห์ต่าง ๆ “ชาวไทยภาคอีสานและในหลายภาคเชื่อว่ามนุษย์มีขวัญประจำตัวตั้งแต่เกิดมาเราจึงมักชอบเรียกคนและสิ่งของที่เรารักว่า “ขวัญ” พิธีเรียกขวัญ มีอุปกรณ์สำคัญคือ “บายศรี” ซึ่งทำในขันและมีพานรองรับอีกชั้นหนึ่งมีดอกไม้อ ข้าวต้ม ขนม กลัย เทียน ฟ้ายผูกแขวน แล้วจัดพานอีกใบหนึ่ง สำหรับใส่ผ้าฝืน หวี น้ำอบ น้ำหอม สร้อย แหวน ซึ่งเป็นเครื่องแต่งตัวของเจ้าของขวัญ อุปกรณ์เหล่านี้ เรียกว่า “พาขวัญ” (พระมหาปริชา ปริญาโณ, 2495 : 250-251)

3.2 อุปกรณ์เครื่องบวงสรวงพญานาค (เครื่องบัตร์พลีพญานาค) ประกอบไปด้วย

1. เทียนชัย	2. น้ำมันหอม
3. พานใส่ใบพลู ตลับแป้งเจิม	4. หัวหมู
5. อาหารและขนม	6. รูปเทียนบูชา

7. ด้ายผูกข้อมือ

8. มะพร้าวอ่อนปอกเปลือกเจาะปากทรงพาน

9. ชั้นปักแวนเวียนเทียน เรียกว่า “ชั้นเหม” ใส่ข้าวสารสำหรับปักแวน

ผู้ศึกษาได้สัมภาษณ์จากผู้ใหญ่บ้านอาสง และหมอปราหมณ์ผู้ประกอบพิธีกรรมทั้ง 9 คน อย่างละเอียดรอบคอบก่อนเริ่มวันงาน 1 วัน โดยเฉพาะคุณพ่อพราหมณ์พร้อม โมอินทร์ จากหัวเมืองท่าไคร้ และคุณพ่อพราหมณ์หนู พิลา จากหัวเมืองบึงกาฬได้ ด้วยเหตุที่ว่าท่านคือนักปราชญ์อีสานอย่างแท้จริง และนอกเหนือจากการสัมภาษณ์แล้ว ผู้ศึกษามีโอกาสได้มีส่วนร่วมในการทำบายศรีแต่ไม่สามารถช่วยได้ตลอดเพราะเส้นทางแห่งวัฒนธรรมอีสานยังมีอีกมากหลายที่กำลังค้นหาความหมายและความเป็นมาของ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” นอกจากนี้ผู้ศึกษายังพบว่า ผลไม้ที่หามนำร่วมในพิธีกรรม เพราะถือว่า “จะล่า” (ผิดจารีต) คือ 1. ละมุด ความหมายทางนัยคือการทำอะไรไม่ขึ้นหรือรุ่งเรือง 2. น้อยหน่า เพราะเนื้อของผลไม้จะแตกแยกเป็นเม็ด ๆ ความหมายทางนัยคือ การแตกแยกไม่มีความสมานฉันท์เกิดขึ้นในชุมชนและหมู่บ้าน ที่เหลือชาวบ้านอาสงสามารถนำมาใช้ประกอบพิธีกรรมได้ทั้งหมด ตามแต่จะจัดหามาขึ้นกับความสะดวก ในขั้นตอนนี้เป็นขั้นเตรียมการของชาวบ้านจะจัดเตรียมวัตถุดิบของ เครื่องใช้ วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่พอจะเอื้ออำนวยความสะดวกให้งานพิธีสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ผู้เฒ่าผู้แก่และผู้หญิงจะมีบทบาทในขั้นเตรียมการอย่างมาก เพราะสุภาพสตรีชาวอีสานเป็นผู้มีความประณีต และถูกอบรมบ่มนิสัยให้เป็นผู้มีความพร้อมทุก ๆ เรื่อง โดยเฉพาะงานฝีมือแล้วนั้น ชาวอีสานหากว่าไปแล้วก็ไม่ได้น้อยหน้าไปกว่าใคร ส่วนผู้ชายนั้นจะไปหาผลไม้ และวัสดุคิบที่ต้องใช้กำลังแรงงาน เช่น ไม้ กระดาน และอื่น ๆ ที่เห็นสมควรนำมาใช้ประกอบพิธีกรรมครั้งนี้ แต่ขาดไม่ได้เลยก็คือ ทวายนมะพร้าว ก้านมะพร้าว ดั่นกล้วย เพราะวัสดุคิบเหล่านี้ ต้องนำมาแปรและประดับตกแต่งออกเป็นลวดลายได้ เพื่อให้ประำพิธีมีความงดงามและน่าเลื่อมใสและศรัทธาในความวิริยะอุตสาหะที่คนอีสานพึงมีต่อ “พญานาค” ในฐานะผู้ที่เป็นเจ้าแห่งแม่น้ำโขง “เทพดาประจำสายน้ำ”

3.3 กระทรงพญานาค การทำกระทรงพญานาคใช้ต้นกล้วยทั้งต้นมาเสียบไม้ต่อกันให้ยาววางขนานกันสองแถวกว้างห่างกันพอประมาณ เป็นโครงร่างคล้ายกับเปล่งน้ำแต่จะมีขนาดเล็กกว่า มีการนำไม้ไผ่มาเสริมแรงทาน้ำหนักสิ่งของที่บรรจุในกระทรงพญานาค สังเกตการณ์พบว่า น้ำหนักนับรวม 30 กิโลกรัม สำหรับปัจจัยที่นำมาบรรจุลงในกระทรง เพราะนอกจากสิ่งของที่ผู้ศึกษาได้กล่าว นอกจากนี้ยังมีเครื่องอุปโภคบริโภค เช่น ฟ้านุ่ง ฟ้าห่ม กล้วย อ้อย เผือก มัน เป็นต้น สำหรับให้ท่านแก่ผู้สัจจร ผู้ศึกษาได้สัมภาษณ์ คุณพ่อพราหมณ์พร้อม โมอินทร์ แห่งหัวเมืองท่าไคร้ว่า ภายในกระทรงพญานาคยังมี “ใบประกาศ” หรือ “หนังสือแจ้งแก่พญานาค” ว่าลูกหลานหมู่บ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหนองคาย จัดพิธีกรรมครั้งนี้ เพื่อรำลึกถึงพระคุณของพญา

นาคที่มีต่อบ้านเมือง แวนแคว้น แห่งลูกหลานชาวเมืองหนองคาย ขอให้ได้รับกุศลผลบุญที่ลูกหลานนำมาถวายแก่ท่าน แต่แท้จริงแล้วคือ “กุศโลบาย” สำหรับการให้ท่านแก่ผู้สัจจริงไปตามตามลำนำ แล้วลากกระทรวงพยานาคลงสู่ท้องน้ำโขง ร้องรำทำเพลงอย่างสนุกสนาน ต่อจากนั้นก็ปล่อยให้ลอยไปตามกระแสน้ำอย่างช้า ๆ พร้อมด้วยการจุดพลุดะไลเฉลิมฉลอง สังเกตได้ว่า กระทรวงที่ลอยกันเพื่อบูชาพยานาคนี้ ไม่ใช่กระทรวงใบเล็ก ๆ แบบที่ลอยกันในงานลอยกระทงทั่วไป แต่เป็นกระทรวงใบใหญ่มหึมาขนาดเตียงนอนเห็นจะได้ เนื้อหาทางพิธีกรรมเหมือนกับการบวงสรวงพยานาคในลาว ซึ่งจะกระทำในเดือนสิบสอง “ช่วงเฮือบูชาอุสุพระยานาค 15 ตระกูล” ของที่นำมาใส่กระทงจะประกอบไปด้วย ที่นอน หมอนมุ้ง เครื่องอุปโภคบริโภคครัวเรือน บาตรพระ รวมทั้งทรัพย์สินเงินทอง โดยเขาจะมีพระสวดมนต์คล้ายพิธีถวายสังฆทาน “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพยานาค” เริ่มต้นด้วยการเตรียมสถานที่หลายวันล่วงหน้า โดยชาวบ้านจะตกแต่งบริเวณปะรำพิธีที่จะใช้ประกอบพิธีกรรมด้วยราชวัตร ถักร ชง เกศกษัตริย์ พร้อมด้วยเครื่องบูชาต่าง ๆ รวมถึงตกแต่งบริเวณและสถานที่โดยรอบ ซึ่งสิ่งของที่ใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีก็ดี เครื่องบูชาก็ดี หรือเครื่องประดับตกแต่งก็ดีล้วนมีความหมายทั้งสิ้น การจัดเตรียมสิ่งของและสถานที่นั้นจะต้องทำอย่างประณีตและพิถีพิถัน หากสิ่งใดสิ่งหนึ่งขาดตกบกพร่องไปก็จะแสดงถึงการไม่ตั้งใจที่จะประกอบงานบุญ อานิสงส์ที่จะพึงได้รับก็จะลดลงไป คนอีสานเชื่อว่าการเตรียมสิ่งของต่าง ๆ ไม่ครบถ้วน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเครื่องบูชาซึ่งชาวอีสานเรียกว่า “เครื่องคาย” แล้ว จะส่งผลให้ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ความแห้งแล้งจะเกิดขึ้น พิธีกรรมบูชาพยานาคจึงเป็นวิธีการที่สื่อสารติดต่อกับ “ผี” หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ให้รับรู้ถึงความต้องการของชาวบ้าน “ผู้ประกอบพิธี” “อาหาร” และ “เครื่องบวงสรวง” รวมทั้งการกระทำของชาวบ้าน เช่น ฟ้อน รำ ร้อง หมอลำ เป่าแคน ฯลฯ ล้วนแต่เป็นการกระทำที่บ่งบอกถึงความต้องการที่จะสื่อสารกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอำนาจเหนือธรรมชาติทั้งสิ้นในการทำพิธีแต่ละครั้ง

ส่วนที่ 3 วิเคราะห์ความหมายของ “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพยานาค”

ก่อนที่พุทธศาสนาเข้ามา เดิมชาวไทยอีสาน-ลาว มีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่อง “ผี” เพราะฉะนั้น ในการประกอบพิธีกรรมทุกอย่าง จึงมีเพียง 2 อย่าง คือ “คน” กับ “ผี” ซึ่งยังคงยึดมั่นกับสองอย่างนี้ตลอดมาจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้ว่าพุทธศาสนาจะเข้ามาแล้วก็ตาม ก็จะแบ่งอย่างชัดเจนว่า พิธีกรรมอะไรบ้างที่มีทั้งศาสนาและผีควบคู่กันไป หรือพิธีกรรมใดบ้างที่มีเฉพาะคนกับผีเท่านั้น ดังเช่น “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพยานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” และความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี” บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ของชาวไทย-ลาว ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย มีลักษณะการผสมผสานระหว่างพุทธ-พราหมณ์-ผี อันเป็น “พุทธศาสนาแบบชาวบ้าน” ในด้านการจัดระเบียบสังคม ผู้ศึกษาได้ใช้แนวความคิดของ Durkheim

(1917) ซึ่งกล่าวถึงหน้าที่ของพิธีกรรมว่า พิธีกรรมช่วยกระชับความสัมพันธ์ทางสังคมให้แน่นแฟ้น ทำให้เกิดความเป็นปึกแผ่นทางสังคม (Social Solidarity) และทำให้สังคมดำรงอยู่ต่อไป (Continuity) สำหรับ “พิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” นั้น เป็นพิธีกรรมที่มีหน้าที่สำคัญคือทำให้บุคคลมารวมกัน เกิดความยึดเหนี่ยวกันขึ้น และทำให้เกิดการผนึกกันทางสังคม จะเห็นจากรูปแบบที่ชาวบ้านทั้งหมู่บ้าน อ่าง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย มารวมตัวกันที่ศาลปู่ตาและศาลพญานาค ริมฝั่งแม่น้ำโขง และตรงบริเวณลานวัดทางทิศตะวันออก บ่ายหน้าเข้าหาอาณาจักรลาว พิธีกรรมนี้เป็นเทศกาลสำคัญของหมู่บ้านที่จัดให้มีขึ้นประจำปีวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นวันที่เกิดปรากฏการณ์ บั้งไฟพญานาค มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง จนเกิดเป็นวัฒนธรรมของคนอีสานที่พอใกล้ถึงวันออกพรรษา จะมีรายการ “คืนสู่เหย้า” (เหมือนชาวพ่ายที่ปฏิบัติในประเพณีวันสงกรานต์) นับเป็นประเพณีท้องถิ่นที่สืบทอดกันมานานของชาวจังหวัดหนองคาย งานนี้เป็น “พิธีทำบุญใหญ่” ที่ชาวบ้านมีการถวายสิ่งของและปัจจัยต่าง ๆ อย่างมากมายให้ทางวัดและพระภิกษุสงฆ์ และเป็นการเข้าฟังธรรมเทศนา ตามแนวความคิดของ Malinowski (1939) กล่าวว่า “ศาสนามีหน้าที่หลักในการลดความวิตกกังวลและอารมณ์ตึงเครียดอันเกิดจากความรู้สึกไม่แน่นอนในชีวิต และความกลัวของมนุษย์ต่อความล้มเหลวในกิจกรรมต่าง ๆ หากปล่อยให้ความกลัว และความวิตกกังวลต่อความไม่แน่นอนในชีวิตนั้นดำรงอยู่ ความรู้สึกเหล่านั้นก็อาจขัดขวางต่อการทำงานและความราบรื่นต่อเนื่องของสังคม ด้วยเหตุนี้เอง มนุษย์จึงคิดค้นศาสนาหรือระบบความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่หลักในการให้ความยึดเหนี่ยวทางจิตใจให้ความเข้าใจ และคำอธิบายต่อธรรมชาติรอบตัว นอกจากนั้นพิธีกรรมต่าง ๆ ยังช่วยให้มนุษย์มีความเชื่อมั่นในตนเองมากขึ้น พิธีกรรมทำหน้าที่ลดความขัดแย้ง และความวิตกกังวลอันเกิดจากความไม่แน่นอนของชีวิต”

บทบาทของผู้นำพิธีกรรม

จากการศึกษาภาคสนามพิธีกรรมทางศาสนาหรือ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ผู้ศึกษาพบว่ามีผู้นำอย่างน้อย 2 กลุ่ม ที่มีบทบาทสำคัญในขั้นตอนต่าง ๆ ของพิธีกรรม กล่าวคือ

1. ผู้นำทางการของชุมชน ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือคณะกรรมการหมู่บ้าน แม้ว่าผู้นำทางการในชุมชนหมู่บ้านอีสานโดยทั่วไป จะมีบทบาทสำคัญในการบริหาร การจัดการกิจกรรมทางโลก หรือกิจกรรมที่มีความสำคัญต่อชุมชนในทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง การศึกษา ฯลฯ รวมทั้งเป็นตัวแทนของชุมชนในการติดต่อกับหน่วยงานภายนอก แต่ผู้นำทางการดังกล่าว ก็มีบทบาทสำคัญไม่น้อยในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา โดยเฉพาะประเพณีการทำบุญประจำปี และพิธีกรรมที่เป็นพิธีของชุมชนส่วนรวม (Communal Cult) กำนันและคณะกรรมการหมู่บ้าน

ของชุมชนบ้านอสงที่มีบทบาทสำคัญที่สุดในการประกอบพิธีกรรมบูชาพญานาค ซึ่งเป็นเทวดาแห่งสายน้ำโขงเพื่อเฉลิมฉลองปรากฏการณ์บังไฟพญานาค ซึ่งเป็นประเพณีสำคัญของชาวอีสานในจังหวัดที่ติดกับแม่น้ำโขง เป็นการขอขมา และรำลึก ถึงพระคุณของแม่คงคาอีกความเชื่อหนึ่ง ยังเป็นการบูชาพระพุทธเจ้าในวันเสด็จจากดาวดึงส์ (วันพระเจ้าเปิดโลก) ซึ่งตามเรื่องในพุทธประวัติที่กล่าวไว้ว่า ในครั้งหนึ่งพญานาคได้ทูลอาราธนาพระพุทธองค์ไปแสดงธรรมในพิภพนาค ครั้นจะเสด็จกลับ พญานาคได้ทูลขออนุสาวรีย์ไว้กราบไหว้บูชา พระพุทธองค์จึงได้ทรงประทับรอยพระบาทไว้ที่หาดทรายริมฝั่งแม่น้ำ บรรดานาคทั้งหลายจึงได้สักการะบูชารอยพระบาทนั้น แทนพระพุทธองค์ ผู้ศึกษาสังเกตเห็นว่า ผู้นำทางการโดยเฉพาะกำนัน มีบทบาทสำคัญในการเชิญชวนชาวบ้านโดยการประกาศหอกระจายข่าว และอำนวยความสะดวกโดยการจัดรถยนต์เป็นพาหนะ รวมทั้งกำชับให้ชาวบ้านผู้มีบทบาทเกี่ยวข้องจัดเตรียมอุปกรณ์ทำบุญที่สำคัญในการทำบุญ ไม่เฉพาะแต่พิธีกรรมบูชาบังไฟพญานาค ยังมีพิธีกรรมอื่น ๆ ที่สำคัญในรอบปีของหมู่บ้าน เช่น บุญบังไฟ บุญกองหาด บุญพระเวส ฯลฯ ผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้านของหมู่บ้านศูนย์กลาง ก็เป็นกลุ่มผู้นำทางการที่มีบทบาทสำคัญในการประกอบพิธีกรรมเช่นเดียวกัน ผู้ศึกษารวบรวมบทบาทของผู้นำทางการจากการศึกษาภาคสนามได้ ดังนี้

1.1 การนัดหมาย การกำหนดวันที่เหมาะสมสำหรับการจัดพิธีกรรมบูชาบังไฟพญานาค มักเริ่มต้นด้วยความเห็นของ “จ่า” หรือ “ผู้อาวุโส” ของหมู่บ้านที่จะตกลงเลือกเอาวันเวลาที่แน่นอน จากนั้นเป็นงานของผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้าน ที่จะต้องนัดหมายวันเวลาดังกล่าวกับชาวบ้านในชุมชนของตนเอง และชุมชนใกล้เคียงที่เข้าร่วมพิธีกรรมสำคัญ ๆ ในรอบปีกัณมานาน วิธีการนัดหมายมีทั้งการบอกกล่าวด้วยวาจาหรือ “การบอกบุญ” และการเขียนจดหมายชาวบ้านเรียกจดหมายที่ใช้ในการนัดหมายว่า “ใบฎีกา” (ซึ่งหมายถึงหนังสือที่เขียนนิมนต์พระสงฆ์, ใบเบิกเงิน, ใบบอกบุญเรียไร) (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2530 : 112) บางครั้งชาวบ้านก็เรียกใบฎีกาว่า “ใบบอกบุญ”

1.2 การประชาสัมพันธ์ โดยทั่วไปวิธีการสำคัญในการเผยแพร่ข่าวสารต่าง ๆ ในหมู่บ้านชนบทอีสานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 จนถึงปัจจุบัน ได้แก่ การประกาศผ่านหอกระจายข่าวประจำหมู่บ้าน ซึ่งอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้าน ผู้นำทางการของทุกชุมชนต่างประชาสัมพันธ์ข่าวสารของประเพณีการทำบุญประจำปี เช่น บุญบังไฟ บุญพระเวส โดยใช้หอกระจายข่าวทั้งสิ้น และมักประกาศในช่วงเวลา 4-5 วัน ก่อนจะถึงวันงาน แล้วย้ายการนัดหมายและรายละเอียดต่าง ๆ อีกครั้งในตอนเช้าตรู่ของวันงาน

1.3 การอำนวยความสะดวก ผู้นำทางการของชุมชนส่วนมากมักจะมีฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมดีกว่าชาวบ้านทั่วไป สังกศจากยานพาหนะ บ้านเรือนและเครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ กำนันตำบลโคสีมีรถกระบะสีลือชื่อ TOYOTA สีเขียว ให้ชาวบ้านที่ร่วมทำบุญโดยสารไปด้วย ทั้งยังเป็นผู้นำในการวางแผนจัดงานในปีต่อไปให้คึกคักและยิ่งใหญ่โดยจะจัดให้เป็นทางการมากขึ้นกว่านี้

1.4 เป็นผู้นำกิจกรรมทางโลก กิจกรรมต่าง ๆ เช่น การเตรียมอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำบุญ บริจาคเงินทำบุญ รวมไปถึงการจัดมหรสพและการละเล่นต่าง ๆ เช่น การรำอัญเชิญพญานาคร่วมพิธีกรรม ล้วนแต่เป็นงานสำคัญที่อยู่ในความรับผิดชอบของผู้นำทางการของชุมชนที่เป็นศูนย์กลางของพิธีกรรมทั้งสิ้น

2. ผู้นำไม่เป็นทางการของชุมชน ที่มีบทบาทสำคัญในพิธีกรรมของชุมชน ได้แก่ จำ มรรคทายก พระภิกษุ และกลุ่มผู้อาวุโส หรือผู้เฒ่าผู้แก่ของชุมชน ผู้นำเหล่านี้มีบทบาทหน้าที่ในพิธีกรรมแตกต่างกัน กล่าวคือ “จำ” หรือคนที่ทำหน้าที่ติดต่อระหว่างผีบรรพบุรุษ หรือผีอารักษ์ของชุมชนกับหมู่บ้าน มีหน้าที่สำคัญในการทำพิธีบอกกล่าวบวงสรวงหรือติดต่อกับผีอารักษ์ต่าง ๆ รวมทั้งปิดกวดดูแลบริเวณศาล ในบางชุมชนที่มีมรรคทายก และ “จำ” เป็นคนเดียวกัน หน้าที่ของมรรคทายกคนนั้น จึงต้องดูแลทั้งกิจกรรมที่วัดและผีอารักษ์ โดยทั่วไปมรรคทายกมักจะมีบทบาทในการนิมนต์พระภิกษุ ดูแลพิธีเกี่ยวกับสงฆ์รวมทั้งเป็นผู้นำในการสวดมนต์ไหว้พระในระหว่างประกอบพิธีด้วย แต่พิธีกรรมบูชาพญานาคครั้งนี้ ใช้พราหมณ์เป็นผู้นำพิธีสวดมนต์ในระหว่างประกอบพิธี พระภิกษุ สามเณร เป็นผู้นำไม่เป็นทางการที่มีบทบาทสำคัญกลุ่มหนึ่งในการทำพิธีกรรม ชาวบ้านนิมนต์พระภิกษุเข้าร่วมพิธีกรรมทุกครั้งไม่ได้ขาด ทั้ง ๆ ที่พิธีกรรมดังกล่าวเป็นการบูชาพญานาค หลักฐานตรงนี้ แสดงให้เห็นถึงลักษณะสำคัญของพุทธศาสนาของชาวอีสาน ซึ่งเน้นการผสมผสานระหว่างศาสนาพุทธนิกายเถรวาท ความเชื่อเกี่ยวกับผีและวิญญาณ และลัทธิพราหมณ์แบบพื้นบ้าน (โปรดดูรายละเอียดใน Kirsch, 1977) พระภิกษุนอกจากทำหน้าที่เป็นผู้นำพิธีทางศาสนา เช่น สวดมนต์ไหว้พระและให้ศีลให้พรแก่ชาวบ้านแล้ว ในบางกรณีพระภิกษุก็มีบทบาทสำคัญในการกำหนดวันเวลาของการทำบุญ นัดหมายและประชาสัมพันธ์ เช่น กรณีของเจ้าอาวาส วัดอสงสิลาवास ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย เป็นผู้นำพิธีทางศาสนาและกำหนดวันทำพิธี โดยการออก “ใบฎีกา” ฝากรถโดยสารประจำทางและญาติโยมไปให้ผู้นำและเจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ในชุมชนใกล้เคียง รวมทั้งประกาศข่าวผ่านหอกระจายข่าวของหมู่บ้าน เป็นต้น

จากการศึกษาภาคสนาม : กรณีศึกษาหมู่บ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ผู้ศึกษาพบว่า “กลุ่มผู้อาวุโส” ของชุมชนอยู่กลุ่มหนึ่งประกอบด้วยผู้เฒ่าผู้แก่ทั้งเพศชาย

และหญิง อายุประมาณ 50-70 ปี ขึ้นไป เป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการประกอบพิธีกรรมและความเชื่อ ผู้เฒ่าเหล่านี้เป็นคณาคอยชักชวนเพื่อนบ้าน ญาติพี่น้อง และลูกหลาน เตรียมอาหารเตรียมสิ่งของเครื่องใช้ในการทำพิธี และทำหน้าที่เรียกร้อยเงินสำหรับถวายพระ กลุ่มผู้เฒ่าผู้แก่เหล่านี้พบว่า เป็นชาวบ้านกลุ่มหลักและมีบทบาทสำคัญในประเพณีการทำบุญทั้ง 6 กรณี ที่พวกเรามีโอกาสเข้าไปศึกษา ผู้นำไม่เป็นทางการช่วยดำเนินการสร้างกองอำนวยการ เต็นท์พระ เต็นท์แขกผู้ใหญ่ พร้อมประดับตกแต่ง จัดเก้าอี้ประจำกองอำนวยการ ประมาณ 200 ตัว ชุดรับแขก 3 ชุด กางโต๊ะ ตั้งเครื่องบวงสรวงและตกแต่งความสวยงาม จัดหาและประดับธงขาว (ตุง) ธงพญานาค รวมทั้งตกแต่งรอบ ๆ ประรำพิธีในงาน เป็นแรงงานสนับสนุนการทำบายศรี เพราะเป็นผู้เชี่ยวชาญในพิธีกรรมต่าง ๆ รอบปีของหมู่บ้าน กลุ่มอาวุโสยึดรูปแบบการดำรงชีวิตจาก “ฮิดลิบสอง” และ “คองลิบสี่” อย่างเคร่งครัด และผู้เฒ่าเหล่านี้ถือว่าประเพณีโบราณของชาวอิสาน คือ เบ้าหลอมของความ เป็นลูกอิสานอย่างแท้จริง

ผู้เข้าร่วมพิธีกรรม (Ritual Participants)

เป็นที่น่าสังเกตว่า “ผู้ชาย” จะมีบทบาทมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ชายที่แต่งงานแล้ว และเป็นหัวหน้าครอบครัว ส่วนใหญ่อยู่ในวัยกลางคนทั้งนี้เพราะผู้ชายในสถานะและวัยดังกล่าวจะมีบทบาทเป็นผู้นำทั้งในระดับครอบครัวและในระดับชุมชน ผู้ชายเหล่านั้นจะเป็นผู้ริเริ่มกระบวนการต่าง ๆ ของพิธีกรรม เช่น ช่างทำกระทงพญานาค จัดแต่งประรำพิธี อุปกรณ์และเครื่องบัตร์พลิพญานาค เป็นกรรมการจัดงาน เป็นผู้นำและมีส่วนร่วมในขบวนแห่อัญเชิญพญานาคจากแก่งอางขึ้นสู่ประรำพิธี โดยมีพ่อพรหมณ์พร้อม หม้ออินทร์ เป็นผู้รู้เรื่องคาถาอาคมต่อการรำยมนต์พิธี ส่วนเพศหญิงบทบาทส่วนมากจะเป็นผู้ชม เพราะหลายขั้นตอนของพิธีกรรมจะมีข้อห้าม (จะล่า) สำหรับผู้หญิงโดยเฉพาะ เช่น การอัญเชิญพญานาคจากห้องน้ำโจง ผู้หญิงไม่สามารถแตะต้องสิ่งของต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องหมายสัญลักษณ์ต่อการอัญเชิญพญานาค ทำให้ผู้ศึกษาพบว่า อาจเป็นไปได้ที่วาคานิยมและบรรทัดฐานของสังคมอิสานถือว่า ผู้หญิงเป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่สามีและลูก กฎหรือข้อห้ามต่าง ๆ มักมีบทบังคับให้กับสตรียิ่งโดยเฉพาะในวันประกอบพิธีห้ามไม่ให้การเล่น การดื่มสุรา การแต่งกายที่ผิดไปจากปกติ เช่น เนื้อผ้าบางหรือรูปทรงสั้นเกินไป หรือเจตนาจะใส่เสื้อผ้าที่แสดงให้เห็นถึงสรีระบางส่วนของร่างกายที่ควรจะปกปิด หรือการสนุกสนานเกินขอบเขตในที่สาธารณะอาจจะไม่เหมาะสมสำหรับเพศหญิง “ฮิดลิบสอง” และ “คองลิบสี่” เป็นบรรทัดฐานทางสังคมและเป็นกฎเกณฑ์ให้กับสุภาพสตรีชาวอิสานยึดถือปฏิบัติ ในปัจจุบันเมื่อสังคมพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างคู่สมรสจะมีเพิ่มขึ้นขณะที่ความสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติจะลดน้อยลง สังคมจะเน้นความสัมพันธ์ของสามีภรรยามากกว่าระหว่างพ่อแม่กับลูก ดังจะเห็นจากการที่คู่สมรสมักแยกไปอยู่ต่างหากหลัง

แต่งงาน ซึ่งในสังคมดั้งเดิม คู่สมรส มักจะต้องอยู่กับพ่อแม่ของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเสมอ ซึ่งในกรณีของสังคมอีสาน สามีหรือ (ฝ่ายชาย) ต้องไปอยู่บ้านพ่อแม่ของทางฝ่ายภรรยา

การวิเคราะห์ “ลวดลายผ้า” แห่งงานศิลปหัตถกรรมภูมิปัญญาชาวบ้านกับกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชาวบ้านไทย อันเป็นความหมายเชิงปัจเจกและความหมายกลุ่ม และยัง เป็น “คลังความรู้” ของผู้หญิงเพื่อถ่ายทอดความหมายไปสู่สังคมถึงบทบาทเพศที่แตกต่างกัน ระหว่างหญิงและชาย ผู้หญิงเป็นผู้ผลิตผ้า ส่วนผู้ชายเป็นผู้ผลิตข้าว “ลายนาค” เป็นลายผ้าลาวที่มีคุณค่าและจิตวิญญาณสูงส่งและเป็นการถ่ายทอดความคิดของความเป็นระบบเครือญาติแห่งสาย มาตุพงศ์ แม้ว่าผลผลิตที่เป็นงานจิตรกรรม และสถาปัตยกรรม จะมีได้แสดงออกถึงเพศของนาค อย่างเห็นได้ชัดเจน แต่นิทานปรัมปราบางเรื่องจะมีเรื่องเล่าที่สื่อให้เห็นว่า “นาคนั้นเป็นผู้หญิง” ความสัมพันธ์ระหว่าง “นาค ผู้หญิง และลายผ้า” จึงมักมีเรื่องเล่าของธิดาพญาสาวมายอ้อมพืมคำ หุก (ทอผ้า) จากชาวบ้าน พอพลบค่ำหญิงทั้งสองตกลงค้างคืนที่หมู่บ้านแต่ไม่ชอบใจในที่นอนที่ จัดให้ และขอให้เจ้าของบ้านจัดที่นอนในเพนียด (กระโจมใบใหญ่ ๆ) ตกตึกเจ้าของบ้านจึงจุดไฟ ออกมาส่องดู ก็ปรากฏว่าเห็นร่างทั้งสองได้เปลี่ยนเพศเป็นงูใหญ่ 2 ตัว ผู้หญิงจึงเป็นที่คาดหวัง สำหรับสังคมอีสานเป็นอย่างมาก และยังถือว่าผู้หญิงคนใดคำหุกไม่เป็นยังคงเป็น “คนดิบ” อยู่ แต่ ถ้าเรียนรู้กิจกรรมทางศิลปหัตถกรรม บทบาทของสตรีก็จะสมบูรณ์เป็นแม่เห่าแม่เรือนและถือว่าเป็น “คนสุก” แต่สังเกตว่า ในวันนั้นผู้หญิงทั้งผู้เฒ่าผู้แก่ ตลอดจนเด็กสาวต่างนุ่งขาวห่มขาวพร้อม ที่จะเข้ารับฟังธรรมจากพระภิกษุสงฆ์อย่างสงบเสงี่ยมหลังจากการประกอบพิธีกรรมแล้วเสร็จ เพราะในวันนั้นมีการช้อนทับของพิธีกรรมระหว่าง “การบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” และ “วัน ออกพรรษา” จึงเป็นงานที่อลังการเป็นอย่างมากหากเมื่อเทียบกับประเพณีบุญบั้งไฟแล้วมีความยิ่งใหญ่พอ ๆ กัน ดังนั้น โดยภาพรวมแล้วเพศชายจะมีบทบาทมากที่สุด เพราะเหตุผลทางสรีระและ บทบาทของผู้ชายจึงเข้ามาแทนที่ผู้หญิง เนื่องจากสังคมอีสานเป็นสังคมเกษตรกรรมต้องการแรงงานการผลิตข้าว เหตุนี้เองเพศชายจึงเข้ามามีบทบาทแทนเพศหญิง นาคมักเกี่ยวข้องกับความสุข สมบูรณ์และสะท้อนความเชื่อและสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับเพศ โดยเฉพาะนาคเป็นสัญลักษณ์ของเพศ หญิงผู้ให้กำเนิดและความอุดมสมบูรณ์ การยกย่องเพศหญิงจึงเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมที่เป็นพื้นฐาน ของสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้หญิงในดินแดนแถบนี้จึงมีบทบาทสำคัญในการผลิต และมี อำนาจสูงในทางพิธีกรรมและไสยศาสตร์ สถานภาพและบทบาทของเพศหญิงยังคงเป็นรากเหง้า ปรากฏให้เห็นสืบเนื่องต่อกันมา แต่เมื่อสังคมแถบนี้ได้รับอารยธรรมอินเดีย เพศชายจึงเข้ามา มีบทบาทสำคัญทางสังคมวัฒนธรรมแทนเพศหญิง “...อย่างไรก็ตาม “การอยู่ไฟ” หลังจากการคลอด บุตร และอาศัยการบวชของลูกชายก็เป็นกระบวนการทางสังคมวัฒนธรรมที่พิจารณากันว่า จะช่วย ให้ผู้หญิงเป็น “คนสุก” และได้บุญมาก สามารถขึ้นสวรรค์ได้หลังจากที่ตายแล้ว...” (Kirsch อ้าง ใน สุริยา สมุทคุปดี, 2533 : 29) เพราะตามวินัยของสงฆ์นั้น “ผู้หญิงไม่สามารถบวชเป็นพระภิกษุ

ได้ และผู้หญิงก็ถูกจัดอยู่ในลำดับชั้นที่ต่ำสุดของศาสนา จึงทำให้ผู้ชายมีสถานะสูงกว่าผู้หญิง เพราะผู้ชายสามารถบวชเป็นพระสืบต่อพระศาสนาได้ มีบทบาทในทางพิธีกรรมทางสังคมมากกว่าฝ่ายหญิงตามที่ผู้ศึกษาอธิบายข้างต้นแห่งเหตุผลของ “การแพร่กระจายวัฒนธรรม” ของระบบเครือญาติและโครงสร้างของครอบครัว

โครงสร้างทางสังคมของชาวอิสาน

นอกจากนี้ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” และพิธีกรรมต่าง ๆ ในสังคมวัฒนธรรมอิสาน โดยรวมสะท้อนให้เห็นถึงภาพทาง “โครงสร้างและการจัดระเบียบที่สำคัญในสังคมอิสาน” คือ การสืบมรดกและการอยู่อาศัยกับครอบครัวฝ่ายหญิงหลังจากที่แต่งงานแล้ว รูปแบบทั่วไปของการอยู่อาศัยหลังการแต่งงานโดยเฉพาะในภาคอิสานและภาคเหนือของไทยรวมทั้งลาวด้วย ฝ่ายสามีจะต้องไปอยู่ที่บ้านของฝ่ายภรรยาอย่างน้อยก็ช่วงระยะเวลาหนึ่ง ก่อนจะแยกเรือนออกไปเป็นเอกเทศ หรืออยู่เคียงคู่พ่อแม่เพื่อรับมรดกต่อไป ที่ดินและที่นาที่เป็นมรดก ก็มักจะตกเป็นของลูกสาวและสามี (โดยมากจะเป็นลูกสาวคนสุดท้าย) ความจริงแล้ว “ความเป็นผู้หญิง” (Femininity) ตามที่ปรากฏอยู่ในความเชื่อเรื่องขวัญ จะประกอบด้วยผืนดิน (หรือแม่โพสพ/แม่ธรณี) ซึ่งเราถือกันว่าเป็น “แม่” ของสิ่งมีชีวิตทุกอย่างในโลก น้านมของแม่และข้าว จากความเชื่อดังกล่าวนี้เองที่แสดงให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของผู้หญิงทั้งในระดับที่เป็นโลกทัศน์และที่เป็นระเบียบของสังคม ในกรณีนี้ ลูกสาวคนสุดท้ายจะได้มรดกและดีกว่าคนอื่น ยิ่งถ้าจะย้อนประวัติศาสตร์ไปแล้ว ลูกคนโตจะไม่ได้รับมรดกเลยให้ไปเอากับฝ่ายภรรยาของตนต่อไป ความเชื่อเรื่องพญานาคกับผู้หญิงมักจะแสดงผ่านทางสัญลักษณ์ที่เป็นลวดลายผ้า

ดังนั้นผู้หญิงผู้มีความสามารถในการทอผ้าจึงถือว่าเป็นกุลสตรีซึ่งประกอบด้วยความอดทน อดกลั้น มีเหตุมีผล และเป็นบรรทัดฐานอย่างหนึ่งของการเป็น “สุภาพสตรี” ฉะนั้น ผ้าและกระบวนการทอผ้าของสุภาพสตรีชาวอิสานได้ช่วยทำให้ผู้หญิงมีความเป็นผู้หญิง (Womanhood) สมบูรณ์เพียบพร้อมตามความคาดหวังของสังคมแต่ละช่วงวัย เพราะในหมู่บ้านอิสานผู้หญิงจะต้องเรียนรู้และทอผ้าตั้งแต่เด็กจนวัยชรา และ “ผ้า” ก็มีความหมายทางสังคมที่ใช้เป็นกระบวนการฝึกอบรมผู้หญิงในสังคมนั้น ลักษณะเหล่านี้เองที่เราอาจกล่าวได้ว่า แบบแผนทางสังคมวัฒนธรรมเป็นตัวกำหนดความคิดและโลกทัศน์ของคนในเวลาเดียวกัน จิตสำนึก ความคิดและโลกทัศน์ของคนก็ส่งผลกระทบต่อแบบแผนทางสังคมวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้วย ถึงแม้ว่าผู้ชายจะมีบทบาทเป็นผู้นำ แต่เราต้องเข้าใจด้วยว่า บทบาทของเพศหญิงนั้นจริง ๆ แล้วเป็นตรรกะมีเหตุมีผลที่สามารถถ่วงดุลกับบทบาทของเพศชายได้ กล่าวคือ เพศหญิงเป็นเป็นเจ้าของผืนนาและมรดกอีกทั้งการอยู่อาศัยหลังการแต่งงาน ยิ่งทำให้การจัดระเบียบของครอบครัวและชุมชนผ่านทาง

ระบบเครือข่าย เช่น “ระบบเจ้าโคตร” เอื้ออำนวยต่อฝ่ายหญิงมากขึ้น ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า ในหมู่บ้านอีสานเพศหญิงเป็นผู้มีบทบาทอยู่เบื้องหลัง บทบาทผู้นำทางสังคมเป็นของเพศชายแทบทั้งหมด แต่เป็นเพราะว่า กลไกและกระบวนการอบรมทางสังคมและวัฒนธรรมนั่นเองที่ทำให้เพศทั้งสองแตกต่างกันออกไป ตามที่บรรทัดฐานของแต่ละสังคมวางเอาไว้ และคาดหวัง รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมที่เกิดจากการติดต่อกับสังคมภายนอกและรัฐด้วย

นอกจากนี้ สุริยา สมุทคุปดี (2533 : 31) ได้อธิบายโลกทัศน์ของสังคมอีสานเพิ่มเติมว่า ความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุเป็นผลถึงฝ่ายหญิงที่เป็นเจ้าของมรดก ได้แก่ ที่นา ไร่ ไร่ควาย บ้านเรือน ฯลฯ แต่ผู้ชายกลับมีบทบาทในการเป็นผู้นำครอบครัว โดยเฉพาะในสังคมเกษตรกรรมแรงงานของฝ่ายชายจะมีบทบาทสูงในการทำมาหากิน การประกอบอาชีพ และการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันเป็นสังคม เราจะได้เห็นว่าผู้ชายจะมีบทบาทเป็นผู้นำ เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ข้าราชการ ผู้นำในพิธีกรรมต่าง ๆ มากกว่าฝ่ายหญิง ประเด็นสำคัญที่พยายามจะอธิบายก็คือ ลักษณะการจัดระเบียบในระดับครอบครัวและชุมชนของชาวอีสานที่ว่า แม้ระเบียบทางสังคมจะวางอยู่บนพื้นฐานทางเครือญาติและมรดกฝ่ายหญิง (ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุด) แต่ความรับผิดชอบในชีวิตครอบครัวและชุมชนกลับเป็นบทบาทของเพศชาย เราจึงเรียกได้ว่า สาเหตุที่บุญบังไฟเป็นพิธีกรรมที่มีสัญลักษณ์ของเพศชาย และส่วนมากเพศชายจะมีบทบาทสำคัญที่สุดในพิธีกรรม เหตุผลก็คือ

1. เมื่อพิจารณาถึงระบบการทำงาน เพศชายจะเป็นฝ่ายรับผิดชอบทำงานหนัก เช่น ไถ คราด คูแฉะเรื่องน้ำ ปลูก ฯลฯ เพราะฉะนั้นทางสตรีระ ส่วนผู้หญิงจะรับผิดชอบงานที่เบากว่า เช่น ถอนกล้า ดำนา ฯลฯ และมีบางกิจกรรมที่ต้องทำร่วมกัน สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ การทำพิธีแหกนาก่อนฤดูทำนาทุกปี การบอกกล่าวแก่วิญญาณบรรพบุรุษ หรือผีที่ทำหน้าที่ปกป้องรักษาผืนนานั้น เป็นหน้าที่ของเพศชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัว (ส่วนมากเป็นผู้เฒ่าผู้แก่) ความหมายตรงนี้ก็คือ ในการทำนาซึ่งเป็นภาระกิจที่สำคัญของหมู่บ้านอีสานนั้น ผู้ชายจะแสดงออกถึงความรับผิดชอบในการผลิตและการจัดหาปัจจัยในการผลิต หรือดูแลความอุดมสมบูรณ์ของผืนนา ผู้ชายมีหน้าที่ดูแลรักษาผืนนาที่ตัวเองมาอาศัยทำกิน ทั้งในแง่ของการทำงานหนักและในแง่ของจิตวิญญาณอีกด้วย และผืนนานั้นก็เป็นมรดกฝ่ายภรรยาของตน

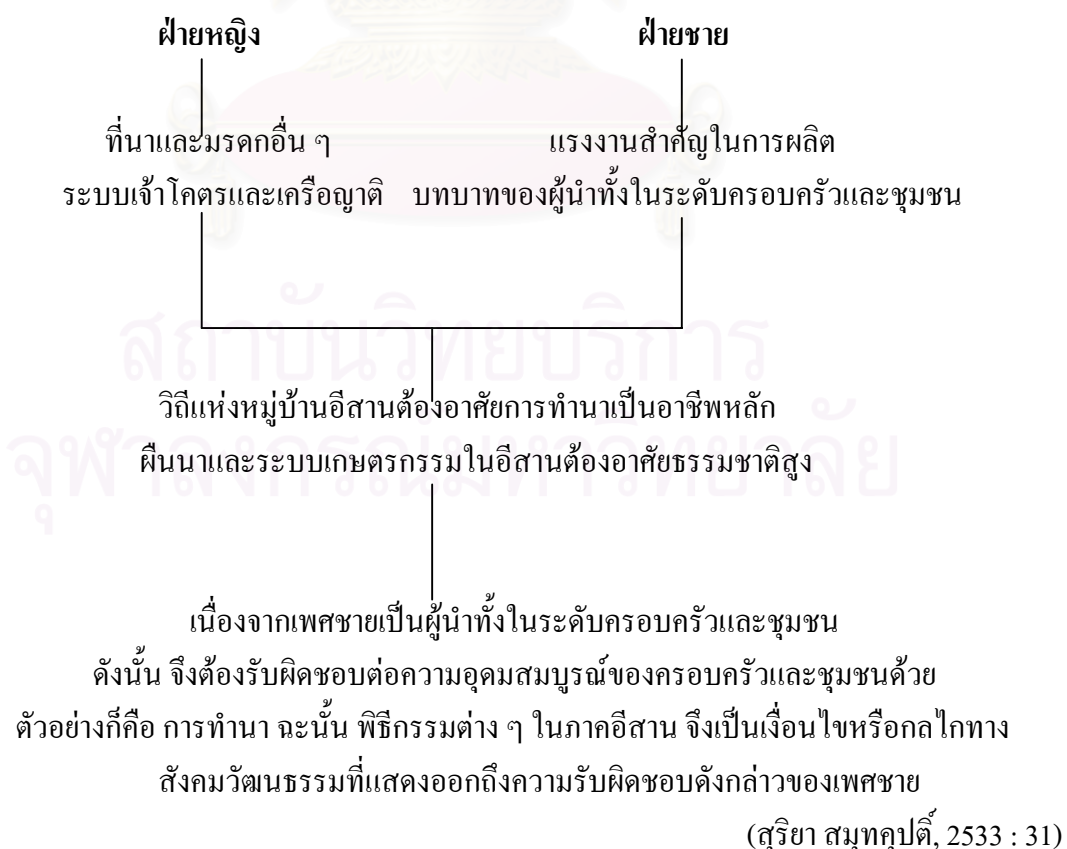
2. โดยนัยและความหมายเดียวกันนี้เอง การทำพิธีกรรมสำคัญต่าง ๆ ของชุมชน อันเป็น “พิธีกรรมที่เกี่ยวกับชุมชน” หรือ “สังคม” ส่วนใหญ่เป็น “พิธีกรรมขอความอุดมสมบูรณ์” ให้แก่ชุมชนจาก “พญาแถน” และ “พญานาค” และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสามโลกนี้ จึงเป็นกลไกทางสังคมวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงความรับผิดชอบและจิตสำนึกของฝ่ายชายที่มีต่อหมู่บ้านต่อครอบครัว โดยอาศัยเงื่อนไขของสภาพแวดล้อมและข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์เป็นเหตุผลสำคัญ ขณะ

เดียวกันพิธีกรรมต่าง ๆ ก็แสดงให้เห็นถึงลักษณะโครงสร้างและการจัดระเบียบทางสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบเครือญาติและระบบเจ้าโคตรของฝ่ายหญิง แต่เนื่องจาก “ระบบความเชื่อและศาสนา” มักเปิดโอกาสให้กับฝ่ายชายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในชุมชน

นอกจากการนับถือผีวิญญาณต่าง ๆ ซึ่งเป็นระบบความเชื่อดั้งเดิมของไทยแล้ว เมื่อศาสนาพุทธและฮินดูแผ่ขยายเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คนไทยเราก็กลายเป็นพุทธศาสนิกชนไป และในขณะเดียวกันก็รับเอาขนบธรรมเนียมประเพณีหลายประการของศาสนาฮินดูเข้ามาด้วย อาทิ ประเพณีการโกนจุกเด็ก แนวความเชื่อเรื่อง “สตรี” เป็นเพศที่ต่ำต้อยกว่าชายและภรรยาเป็นผู้รับใช้สามีซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับแบบแผนทางญาติโดยตรง แต่เดิมมีหลักฐานว่า สตรีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และรวมทั้งของไทยเราดำเนินชีวิตอยู่โดดเดี่ยวหรือใกล้เคียงกับชาย ภรรยาถือว่าเป็น “น้องสาว” หรือเป็น “เพื่อนคู่ทุกข์คู่ยาก” ของสามีมากกว่าที่จะนับถือว่าเป็นผู้รับใช้หรือทาสที่จงรักภักดีต่อสามีแบบสตรีโบราณของอินเดีย แม้แต่แนวคิดเรื่องสตรีมีค่าต่ำกว่าชายตามแบบธรรมเนียมจีนก็ได้เป็นแนวปฏิบัติที่พบว่ามิได้อยู่ในสังคมดั้งเดิมแต่อย่างไร ตรงกันข้ามกับมีหลักฐานต่าง ๆ พบว่าทั้งสามีและภรรยาไทยต่างก็ช่วยกันทำมาหากิน แม้ว่าตามปกติชายจะทำงานหนักหญิงจะทำงานเบา แต่เมื่อถึงคราวจำเป็นอย่างเช่นเมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งป่วยหรือไม่อยู่ อีกฝ่ายหนึ่งก็เข้ามาช่วยทำแทนได้เท่าที่กำลักร่างกายและสติปัญญาของตนจะเอื้ออำนวย พุทธศักราชแบบนี้ยังมีปรากฏให้เห็นอยู่ในสังคมชาวไร่ชาวนาไทยทั้งในภาคกลาง ภาคเหนือ และ “ภาคอีสาน” โดยเฉพาะในท้องถิ่นชนบทที่ห่างไกลจากตัวเมืองพอสมควร อิทธิพลของแนวความเชื่อแบบใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากศาสนาฮินดูได้มีผลต่อแบบแผนทางสัมพันธภาพของเครือญาติไทยหลายประการ อย่างเช่นในเรื่องที่เกี่ยวกับฐานะของสตรีในครอบครัว ก็ได้เปลี่ยนฐานะของสตรีให้ “ต่ำต้อย” ลงอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มครอบครัวของชนชั้นปกครองซึ่งรับเอาธรรมเนียมประเพณีของฮินดูเข้ามาปฏิบัติมากกว่าชาวไร่ชาวนา ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่าสตรีในสังคมชั้นสูงของไทยในระยะต่อมาถูกกีดกันและจำกัดสิทธิต่าง ๆ มากมาย จนกลายเป็น “ข้างเท้าหลัง” ไปอย่างชัดเจน ส่วนสตรีในชนบทนั้นแม้ว่าจะมีฐานะต่ำต้อยกว่าแต่ก่อนบ้าง แต่โดยทั่ว ๆ ไปก็ยังมีเสรีภาพมากกว่าสตรีชั้นสูง โดยเฉพาะพวกที่อยู่ในรั้วในวัง (สนิท สมักรการ, 2519 : 80-83)

บทบาทหญิงชาย และการแบ่งแยกทางเพศในสังคมอีสานได้รับอิทธิพลจากระบบค่านิยมและบรรทัดฐานทางสังคมตลอดจนความเชื่อทางศาสนา และอุดมการณ์อำนาจที่กำหนดตำแหน่งฐานะและบทบาทหน้าที่ของหญิงชาย ในฐานะที่เป็นลูกและสามีภรรยาเอาไว้อย่างชัดเจน “ฮิตสิบสองคองสิบสี่” บรรทัดฐานทางสังคมเป็นภาพสะท้อนของตัวแบบเชิงอุดมคติหรือความคาดหวังของสังคม หากแต่ในชีวิตจริง ความสัมพันธ์ระหว่างหญิงกับชาย สามีกับภรรยา อาจมีความซับซ้อนมากกว่าตัวแบบเชิงอุดมคติ มีการต่อรอง มีความขัดแย้ง และยอมเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไข

และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม หากพิจารณาข้อมูลทางภาคสนาม ณ หมู่บ้าน
 อาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย พบว่าบทบาทหญิงและชายและการแบ่งแยกทาง
 เพศในสังคมอีสานตอนเหนือ (หนองคาย อุตรดิตถ์ สกลนคร นครพนม) ทั้งในแง่ที่เป็นอุดมคติ
 หรือความคาดหวังของสังคมและในชีวิตประจำวันที่เกิดขึ้นจริงในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง
 ในจักรวาลวิทยาของคนอีสาน ผู้ชายมีสถานะแห่งบุญสูงกว่าผู้หญิง หรือพูดง่าย ๆ ก็คือ คนอีสาน
 เชื่อว่าผู้ชายมีบุญมากกว่าผู้หญิง ความเชื่อดังกล่าวได้รับอิทธิพลมาจากคำสั่งสอนทางพุทธศาสนา
 ที่กำหนดให้ผู้ชายเท่านั้นมีสิทธิบวชเป็นพระสงฆ์ ผนวกกับแนวคิดที่ว่า ผู้ชายมีความสมบูรณ์ทาง
 ด้านร่างกายและจิตวิญญาณมากกว่าผู้หญิง ผู้ชายเท่านั้นที่อาจเข้าถึงนิพพานหรือบรรลุเป็นพระ
 อรหันต์ได้ แม้กระนั้นก็ดีบทบาทฐานะของผู้หญิงภายในครอบครัวและชุมชน ก็ได้รับการยอมรับ
 ว่ามีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าผู้ชาย ลูกสาวเป็นที่ต้องการ และนำมาซึ่งความชื่นชมยินดีต่อผู้
 เป็นพ่อแม่ไม่น้อยไปกว่าลูกชาย บทบาทของผู้หญิงถูกกำหนดโดยบรรทัดฐานทางสังคมให้แบกรับ
 ภาระในการดูแลบ้านเรือน หุงหาอาหารและเลี้ยงลูก ด้วยเหตุนี้เอง ผู้หญิงจึงเป็นฝ่ายทำงาน
 หนักกว่าผู้ชาย เพราะผู้หญิงทำงานในไร่นาเท่า ๆ กับผู้ชายแต่ยังต้องทำงานบ้านเลี้ยงลูก ผู้หญิงยัง
 เป็นฝ่ายแบกรับภาระในด้านการค้าขาย ดังนั้น ผู้หญิงจึงมีงานยุ่งอยู่ตลอดเวลาทั้งวัน ภาพของผู้
 หญิงทำงานในไร่นา แบกผักกลับบ้านเพื่อต้มข้าวหมู และอื่น ๆ อีกมากมายถึงภาระหน้าที่แห่ง
 ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม

“ระบบมาตุพงศ์” : สถานภาพของผู้หญิงชาวอีสาน

จากการวิเคราะห์บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงในหมู่บ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย พบว่าพิธีกรรมเป็นภาพสะท้อนสังคมและย้อนขนาดวัฒนธรรมอย่างน่าสนใจ กระทั่งและรัดกุม พิธีกรรมทางภาคอีสานส่วนใหญ่เป็น “ลัทธิความอุดมสมบูรณ์” และสื่อสัญลักษณ์ล้วนแสดงความหมายถึงความเจริญงอกงาม การเปลี่ยนผ่านของชีวิต ซึ่งชาวบ้านจะใช้ประโยชน์ในการปลูกพืชผลทางการเกษตร ในขณะที่เดียวกันการใช้สัญลักษณ์เพศเป็นเครื่องบูชาส่วนมากก็เป็นการบูชาผีเจ้าแม่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น “ผียายแก้ว” “ผียายเพ็ช” “ผีเจ้าแม่สองนาง” หรือ “เจ้าแม่สองนางพี่น้อง” พื้นที่ภาคสนามพบว่าผีเจ้าแม่สองอยู่ 2 ศาล และเป็นพี่น้องกัน ในบางความเชื่อบอกว่าเป็น “ธิดาแฝด” ของพญาศรีสุทโธ (ลูกสาวพญานาค) ผู้เป็นใหญ่กว่าพญานาคทั้งหมดทั้งปวงแห่งผืนน้ำโขง ดังนั้นความสำคัญจึงไม่ได้อยู่ที่สัญลักษณ์เพศอย่างเดียวเท่านั้น แต่อยู่ที่จุดมุ่งหมายของการบูชา นั่นคือ “ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดิน” หรือไม่ก็คือ “ผีเจ้าแม่” และเมื่อพิจารณาถึงสถานภาพของหญิงชาวอีสานด้วยแล้ว ทำให้เห็นว่า สัญลักษณ์เพศที่ปรากฏอยู่ในภาคอีสานนั้น เป็นสัญลักษณ์ที่สอดคล้องกับสถานภาพของหญิงชาวอีสาน ซึ่งมีสถานภาพค่อนข้างสูงจากระบบการแต่งงาน การเลือกที่อยู่หลังการแต่งงาน และระบบการสืบทอดมรดกที่เอื้ออำนวยแต่ก่อนที่กล่าวไว้ สิ่งเหล่านี้ยังผลให้สถานภาพของผู้หญิงชาวอีสานสูงอย่างไรวินั้น จะขอกกล่าวถึงสถานภาพรวมของหญิงต่าง ๆ ว่าเป็นอย่างไร รวมทั้งคติความเชื่อในศาสนาฮินดูและพุทธ ว่าจะมีอิทธิพลต่อหญิงชาวอีสานอย่างไร

การผูกขาดอำนาจโดยเพศชาย เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นแทบทุกแห่งทั่วโลกในระดับที่แตกต่างกัน ถึงแม้ว่าปัจจัยทางชีววิทยา เช่น ร่างกายที่เล็กกว่า การตั้งครรภ์ และความจำเป็นในการเลี้ยงดูเด็กทารก จะมีส่วนช่วยเอื้ออำนวยให้ผู้หญิงตกอยู่ในสภาพที่เสียเปรียบ แต่หลักฐานทางมานุษยวิทยาได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ปัจจัยทางชีววิทยามีไข่มุกเงื่อนไข หรือปัจจัยอันสำคัญที่ก่อให้เกิดความเหลื่อมล้ำและการเอารัดเอาเปรียบทางเพศ นอกจากนี้การผูกขาดปัจจัยทางการผลิต และการควบคุมการแบ่งปันทรัพยากรก็เป็นพื้นฐานของอำนาจทางสังคม ที่เอื้ออำนวยให้ผู้ชายมีสถานภาพ และมีสิทธิอำนาจในการตัดสินใจที่สูงกว่าเพศหญิง ในยุคปัจจุบันผู้หญิงเริ่มเข้ามา มีบทบาทเศรษฐกิจ และทางการเมืองมากขึ้น แต่อคติต่อเพศหญิงก็ยังแฝงอยู่ในความเชื่อของศาสนาฮินดู สถานภาพของผู้หญิงค่อนข้างจะต่ำกว่าผู้ชายมาก โดยเฉพาะหากจะพิจารณาจากกฎของพระมนูศาสตร์ ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ทางศาสนาที่กำหนดสถานภาพและข้อปฏิบัติของผู้หญิงไว้อย่างชัดเจน กฎของฮินดูเชื่อว่าผู้หญิงจะเป็นอิสระไม่ได้กล่าวคือ ถ้ายังสาวพ่อจะเป็นผู้ดูแล เมื่อแต่งงานแล้วจะอยู่ในความดูแลของสามี และเมื่อแก่ลูกชายจะเป็นผู้ดูแล ผู้หญิงฮินดูจึงต้องอยู่ภายใต้การดูแลของผู้ชายตลอดชีวิต จะมีอำนาจมากขึ้นบ้างเมื่อตนเองมีลูกสะใภ้แต่ก็เป็นช่วงสั้น ๆ อำนาจของเธอจะลดลงทันทีเมื่อตนเองมีอายุมากขึ้น เมื่อเป็นหม้ายหรือเมื่อลูกสะใภ้มีความสำคัญ

มากขึ้น นอกจากเพศชายจะได้รับการยกย่องว่าเป็นเพศที่สูงกว่าเพศหญิง การมองว่าผู้หญิงเป็นเพศของคนบาป ผู้หญิงจะตกอยู่ภายใต้อำนาจของชายตามที่กล่าวมาแล้ว การเคารพยกย่องสัญลักษณ์แห่งความเป็นชายคือ “คิ้วลิงค์” ว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งพระเจ้า ย่อมเป็นประจักษ์พยานแห่งการนับถือเพศชายได้เป็นอย่างดี ความจริงแล้วความเชื่อในศาสนาฮินดูมีการยกย่องเพศหญิงที่อุทิศตนเป็นมารดาที่ดีให้เสมอเทพต่าง ๆ เช่น ศักติ ในลัทธิตันตระ และผู้หญิงได้รับการยกย่องสูงสุดในฐานะของเทพีทูรคา แต่ลัทธิตันตระก็ไม่สามารถต้านทานความเชื่อที่เก่าแก่กว่า ที่เกี่ยวกับอคติต่อผู้หญิงซึ่งฝังรากลึกมาแต่สมัยโบราณได้ (ปราณี วงศ์เทศ, 2534 : 120-124)

ในพระพุทธศาสนา แม้ว่าสถานภาพของผู้หญิงจะดีกว่าหญิงฮินดู แต่พุทธศาสนาก็ยกย่องเพศชายว่าเป็น “เพศที่มีบุญ” กว่าเพศหญิงอยู่ดี ความเหลื่อมล้ำระหว่างชายและหญิง ปรากฏตามความเชื่อในพุทธศาสนาเรื่อง “บุญ” และ “บาป” ว่าลำดับของการกลับมาเกิดในชาติต่าง ๆ ของมนุษย์ เมื่อสัตว์ชั้นต่ำทำบุญก็จะได้กลับมาเกิดเป็นสัตว์ชั้นสูงไป เมื่อสัตว์ชั้นสูงมีบุญถึงระดับหนึ่งก็จะมาเกิดเป็นมนุษย์แต่เป็นผู้หญิง เมื่อผู้หญิงทำบุญมากจึงจะได้เกิดเป็นผู้ชาย โดยสรุปในการจัดระดับการมีบุญนั้น เพศชายมีบุญมากกว่าเพศหญิงโดยทั่วไป นอกจากนี้ยังถือว่าเพศหญิงเป็นเพศของคนบาปเช่นเดียวกับศาสนาฮินดู ตัวอย่างเรื่องนี้ ปรากฏอยู่ในพระธรรมบท เช่น เรื่องพระอานนท์และพระโสเรยยะ เป็นต้น ซึ่งในอดีตชาติพระอานนท์เคยเป็นชู้กับภรรยาคนอื่นจึงต้องตกนรกขุมโลหนิมพลี หลังจากใช้กรรมในนรกเสร็จสิ้นแล้ว ก็ไปเกิดเป็นหญิง 14 ชาติ เป็นหมัน 7 ชาติ แล้วจึงได้ไปเกิดเป็นผู้ชายปกติ (ธรรมบท ฉบับแปล ภาค 2 , 2527 : 232-347) วัฒนธรรมอินเดียไม่ว่าจะเป็นด้านศาสนา ภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรม ได้แพร่เข้ามามีอิทธิพลในประเทศไทยพร้อม ๆ “ลัทธิบุรุษนิยม” ที่ยกย่องผู้ชายให้เป็นใหญ่เหนือผู้หญิง ค่านิยมในผู้ชายเจ้าชู้มีภรรยาแบบขุนแผน และพระอภัยมณี ได้มีอิทธิพลต่อสังคมไทยพร้อม ๆ สถานภาพที่ตกต่ำของผู้หญิง “โดยเฉพาะในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นสถานภาพของผู้หญิงตกต่ำลงไปมาก ชีวิตของผู้หญิงต้องขึ้นอยู่กับผู้ชาย ผู้ชายสามารถที่จะขายภรรยาของตนลงไปเป็นทาสได้ สภาพผู้หญิงไทยเริ่มดีขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเลิกทาสและผู้หญิงได้เข้ามามีบทบาททางการบริหารบ้านเมืองโดยเฉพาะสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้รับการไว้วางพระทัยให้ปฏิบัติภารกิจแทนพระองค์” (บุญยงค์ เกศเทศ, 2532 : ไม่ปรากฏเลขหน้า)

ภาคอีสานแม้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย แต่ผู้หญิงชาวอีสานกลับมีสถานภาพทัดเทียมกับบุรุษ การที่สถานภาพของหญิงชาวอีสานแตกต่างจากหญิงไทยภาคกลางเช่นนี้ ก็เนื่องจากเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน คือ แม้ว่าชาวอีสานตลอดจนเวียงจันทน์ หลวงพระบาง จะตกอยู่ใต้อำนาจทางการเมืองของราชธานีไทย เมื่อ พ.ศ. 2322 สมัยสมเด็จพระเจ้าธนบุรี แต่

หัวเมืองอีสานก็ไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับราชธานีมากนัก เนื่องจากทางราชธานีไทยได้ปล่อยให้หัวเมืองอีสานปกครองตนเองตามธรรมเนียมการปกครองของล้านช้าง และขึ้นกับราชธานีไทยแบบประเทศราช (ยกเว้นเมืองนครราชสีมา) ครั้นเมื่อ พ.ศ. 2436 (สมัย ร. 5) เป็นต้นมา ได้มีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองอีสาน จึงถูกผนวกเป็นรัฐประชาชาติเดียวกับราชธานีไทย โดยส่งข้าหลวงต่างพระเนตรพระกรรณไปควบคุม เรียกว่า “ระบบเทศาภิบาล” และลดอำนาจเจ้าเมืองลง จนถึงยกเลิกเจ้าเมือง ดังนั้น ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อ และคตินิยมของชาวอีสาน จึงมีลักษณะร่วมกับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงมากกว่าลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา (ชวีช ปุณโณทก, 2528 : 352-354) “...จากเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวมา จึงทำให้สถานภาพของหญิงชาวอีสานไม่ได้ตกต่ำไปตามสถานภาพของหญิงไทยภาคกลาง ซึ่งได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียมากกว่า อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่ชาวอีสานจะไม่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาพุทธ/ฮินดู เพราะปรากฏร่องรอยของพุทธ/ฮินดู ทั้งที่เป็นหลักฐานทางโบราณคดี และที่ปรากฏในวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น พระลักพระราม ท้าวสุริยวงศ์ เป็นต้น แม้กระทั่งในนิทานเรื่องขุนบรมก็ปรากฏพระนารายณ์และพระอิศวร เป็นเทวดารักษาพิศของชาวอีสาน” (ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 43, 2513 : 257)

แม้ว่าอิทธิพลทางศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธได้เข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมชาวอีสาน แต่ก็ไม่ได้ทำให้สถานภาพของผู้หญิงชาวอีสานตกต่ำลงแต่อย่างใด ตรงกันข้ามกลับทำให้หญิงชาวอีสานมีสถานะเด่นยิ่งขึ้น ภาพของผู้หญิงแบบพระนางมัทรีในเวสสันดรชาดก และนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่เป็นผู้ใจบุญสุนทานและเคารพสามีได้เป็นแบบอย่างของหญิงในอุดมคติของชาวอีสาน การที่หญิงชาวอีสานไม่ได้มีสถานภาพตกต่ำลง แม้ว่าอารยธรรมจากอินเดียจะมีอิทธิพลต่อสังคมชาวอีสานนั้น ปัจจัยสำคัญอาจเป็นเพราะขนบธรรมเนียมประเพณีอันเข้มแข็งของท้องถิ่น ดังนั้น ในที่นี้จะขอกล่าวปัจจัยต่าง ๆ ที่เอื้ออำนวยต่อสถานภาพของหญิงชาวอีสานโดยเฉพาะ ระบบการแต่งงาน การเลือกที่อยู่หลังการแต่งงาน การสืบทอดมรดก และการเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจของหญิงชาวอีสาน

ระบบการแต่งงาน ประเพณีของชาวอีสานสมัยก่อน ก่อนการแต่งงานฝ่ายชายบางรายอาจจะเข้าไปอาศัยอยู่กับครอบครัวของฝ่ายที่ตนรัก เพื่อรับใช้ครอบครัวฝ่ายหญิง ฝึกความอดทน ศึกษานิสัยใจคอของกันและกัน และปรับตัวให้เข้ากับครอบครัวของฝ่ายหญิงก่อนเป็นระยะเวลาหนึ่ง เมื่อบิดามารดาของหญิงสาวเห็นว่าสมควรแล้วจึงจะขอลูกสาวให้แต่งงานด้วย การแต่งงาน (การกินดอง) ฝ่ายชายจะเป็นผู้ออกค่าสินสอดในการแต่งงาน แต่ถ้าหากไม่มี ญาติทางฝ่ายหญิงอาจผ่อนผันให้ติดค้างไว้ก่อนได้ ถ้าชายนั้นยังอยู่ในเรือนพ่อตาแม่ยายตราบใดก็จะไม่มีการทวงถาม แต่เมื่อใดชายคนนั้นออกจากเรือนพ่อตาแม่ยายไป จะเป็นเพราะเหตุประการใดก็ตาม เมื่อนั้นผู้ใหญ่

ของฝ่ายหญิงก็จะต้องทวงถามเอาเงินค่าสินสอดที่ติดค้างนั้นคืนทันที เรียกว่า “อยู่ที่-หนีถาม” (สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร, 2519 : 542)

หลังจากการแต่งงาน (กินดอง) ครั้งแรกแล้ว ตามประเพณีโบราณจะต้องกินดองอีกถึง 5 ครั้ง คือ (พระมหาปริชา ปริญญาโณ, 2525 : 36-38)

1. ครั้งที่ 1 เรียกว่า “การแปลง” ทำหลังจากที่ชายหญิงอยู่ด้วยกันมา 9 วัน
2. ครั้งที่ 2 เรียกว่า “การกินกก” ทำในเวลาที่ได้ลูกคนแรก
3. ครั้งที่ 3 เรียกว่า “การกินกาว” ทำเมื่อได้ลูกคนที่ 2
4. ครั้งที่ 4 เรียกว่า “การกินซอด” ทำเมื่อได้ลูกคนที่ 3
5. ครั้งที่ 5 เรียกว่า “การกินหม่อมสอย” ทำเมื่อได้ลูกคนที่ 4

การกินดองแต่ละครั้ง ฝ่ายชายจะจัดหาเหล้ายาปลาบั้งไปไหว้ผีของผู้หญิง และนำไปเลี้ยงญาติฝ่ายหญิง แสดงให้เห็นถึงการพยายามที่จะปรับตัว ในเมื่อตัวเองต้องอยู่ท่ามกลางญาติของฝ่ายหญิง เมื่อแต่งงานแล้วตามประเพณีฝ่ายชายต้องย้ายมาอยู่กับครอบครัวฝ่ายหญิง มีน้อยมากที่หญิงจะย้ายเข้าไปอยู่ชายหลังการแต่งงาน ยกเว้นครอบครัวของฝ่ายชายจะมีลูกคนเดียวแต่ก็ไม่ค่อยนิยมให้หญิงย้ายเข้าไปอยู่กับครอบครัวของชาย ซึ่งประเพณีนี้ชาวอีสานถือกันมากถึงกับมีภาษิตเตือนไว้ว่า

“เอาลูกเขมาเลี้ยงพ่อเต่าแม่เต่า (พ่อตาแม่ยาย) ปานได้ข้าวมาใส่เต้าใส่เขย เอาลูกไก่มาเลี้ยงปู่เลี้ยงย่า ปานเอาผีห่ามาใส่เฮือนใส่ชาน”

(พระมหาปริชา ปริญญาโณ, 2525 : 24)

ระยะเวลาที่ฝ่ายชายจะอยู่บ้านพ่อตาแม่ยาย เพื่อช่วยทำงานหลังแต่งงาน ก่อนจะแยกตัวออกไปปลูกเรือนอยู่ตามลำพังนั้น อาจเป็น 2-10 ปี หรือเมื่อลูกสาวคนถัดไปของพ่อตาแม่ยายแต่งงานและนำสามีมาอยู่ด้วย หรือเมื่อได้ลูกคนแรกหรือมีเจนนั่นก็อาจเกิดการขัดแย้งระหว่างลูกเขยกับพ่อตาแม่ยาย การแยกเรือนก็อาจจะเกิดก่อนกำหนดได้ ส่วนใหญ่พ่อแม่ของผู้หญิงจะใช้ระยะนี้เป็นระยะทดลองลูกเขยว่าจะมีความขยันขันแข็ง หรืออุปนิสัยเป็นที่ไว้วางใจพอที่จะให้เป็นผู้ดูแลลูกสาว และทรัพย์สินมรดกคือที่ดินที่จะยกให้หรือไม่ เมื่อคู่ถึงระบบการแต่งงานที่ฝ่ายชายต้องย้ายไปอยู่บ้านของผู้หญิงหลังการแต่งงานแล้ว ฝ่ายชายจึงมีฐานะเหมือนแขกท่ามกลางญาติพี่น้องของฝ่ายภรรยา ขณะเดียวกันพี่น้องผู้ชายของฝ่ายภรรายก็ต้องย้ายออกไปอยู่กับภรรยาของตนเช่นกัน ฝ่ายชายจึงต้องปรับตัวให้เข้ากับญาติของฝ่ายภรรยาให้ได้ การกินดองหลังงานแต่งงานแล้วถึง 5

ครั้ง ก็เป็นกลวิธีหนึ่งในการปรับตัว ตามระบบการสืบทอดมรดกของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บ้านและที่ดินที่ปลูกบ้าน มักจะสืบทอดต่อไปทางฝ่ายหญิง ซึ่งปกติจะเป็นลูกสาวคนสุดท้อง หรือถ้าไม่มีลูกสาวก็เป็นลูกชายคนสุดท้อง และจะเป็นผู้เลี้ยงดูพ่อแม่ในยามชรา ปกติทรัพย์สินที่มีใช้ที่ดินจะแบ่งให้แก่ชายหญิงเท่า ๆ กัน ที่นาจะแบ่งออกเป็นสวน ๆ เท่ากับจำนวนลูกชายและลูกสาว พ่อแม่จะเหลือไว้ส่วนหนึ่ง เพื่อที่ตนเองจะได้ทำกินโดยความช่วยเหลือของลูกสาวและลูกเขย เมื่อพ่อแม่สิ้นชีวิต บ้านที่ดินที่ติดกับบ้าน และที่ดินที่เป็นส่วนของพ่อแม่จะตกเป็นสิทธิ์แก่ลูกสาวคนสุดท้อง หรือลูกคนที่ช่วยพ่อแม่อยู่เป็นคนสุดท้าย ตามประเพณีแล้วลูกชายจะมีสิทธิ์ในทรัพย์สินโดยเฉพาะที่ดินเท่ากับลูกสาว แต่เนื่องจากเมื่อผู้ชายแต่งงานแล้ว จะต้องไปอยู่กับพ่อแม่ฝ่ายหญิงและได้รับส่วนแบ่งที่นาจากพ่อแม่ภรรยา ฉะนั้นปกติผู้ชายมักสละสิทธิ์ที่ดินให้แก่พี่น้องผู้หญิงนอกหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล ผู้ชายเมื่อแต่งงานจึงอาจได้รับส่วนแบ่งจากพ่อแม่เป็นวัว ควาย หรือเงินทองเพื่อเป็นทุนเท่านั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่ครอบครัวฝ่ายหญิงและชายจะตกลงกัน (สุเทพ สุนทรเกสัช, 2511 : 66-68)

ด้านเศรษฐกิจ จากการที่ผู้ชายต้องย้ายไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายหญิงหลังการแต่งงาน (หรือแม้จะแยกตัวออกมาตั้งเรือนใหม่ ส่วนมากก็เป็นบริเวณใกล้เคียงกับบ้านพ่อแม่ฝ่ายหญิง) ตลอดถึงการทำงานในไร่นารวมของพ่อแม่ฝ่ายหญิง ในระยะที่มีการรวมและแยกออกจากกันของครัวเรือนนี้ ครอบครัวโดยทั่ว ๆ ไป จะประสบกับความมั่งคั่งรุ่งเรืองมีการจับจ่ายใช้สอยมาก เป็นระยะเวลาที่แรงงานในครอบครัวจะมีมากที่สุด ทำให้สามารถที่จะเพิ่มผลผลิตให้สูงขึ้น ถ้ามีที่ดินเพียงพอที่จะใช้ หรือถ้าสามารถหาที่ดินมาเพิ่มมากขึ้นได้ “อย่างไรก็ตามแม้ว่าคู่สมรสจะแยกตัวออกมาอยู่เอกเทศ แต่จากการสืบทอดมรดกที่ส่วนมากจะสืบทอดมาทางฝ่ายหญิงแล้ว ผู้หญิงจึงเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตที่สำคัญ นั่นคือที่ดิน นอกจากนั้นผู้หญิงยังเป็นแรงงานที่สำคัญในการทำงานในไร่นา และผู้หญิงยังมีบทบาทในการจำหน่ายผลผลิตที่ได้มา ที่สำคัญคือผู้หญิงจะเป็นผู้เก็บเงินและจัดการกับรายรับรายจ่ายในครอบครัว” (อาบ นคะจัด, 2518 : 3) “จากบทบาททางด้านเศรษฐกิจเหล่านี้ ทำให้อำนาจในครอบครัวตกอยู่ภายใต้การควบคุมของผู้หญิง ผู้หญิงจึงมีส่วนสำคัญในการตัดสินใจในด้านต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ยังผลให้ผู้หญิงมีสถานภาพสูงขึ้นไม่ใช่น้อย อย่างไรก็ตามแม้ว่าสิ่งเหล่านี้จะยังผลให้ผู้หญิงอีสานมีสถานภาพสูง แต่แนวโน้มความสัมพันธ์เป็นไปในลักษณะของความร่วมมือ และถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน คือภรรยาไม่แนวโน้มยกย่องสามีให้เป็นหลักหรือหัวหน้าครอบครัว โดยมีสมาชิกคนอื่น ๆ ในครอบครัวร่วมมือและประสานประโยชน์กันอย่างใกล้ชิด” (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530 : 27)

ด้านการเมือง เท่าที่ผ่านมาแม้ว่าผู้หญิงจะมีส่วนในการปกครองชุมชนน้อย แต่หากจะพิจารณาถึงระบบการแต่งงานที่การเลือกคู่ครอง มักทำกันในบรรดาคนที่อยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน แต่

เมื่อมีการแต่งงานเป็นภรรยาคนนอกหมู่บ้านเกิดขึ้น ก็มักจะเป็นฝ่ายชายที่ออกไปจากหมู่บ้าน เนื่องจากความโน้มเอียงมักจะเป็นไปในทางการแต่งงานภายในหมู่บ้าน ครอบครัวในหมู่บ้านมักจะมี ความเกี่ยวพันกันทางสายโลหิตและโดยการแต่งงาน จากระบบการแต่งงานดังกล่าว ทำให้เกิดกลุ่ม สังคมขึ้น โดยเป็นกลุ่มทางสังคมที่เกิดจากญาติพี่น้องของผู้หญิง ดังนั้นผู้นำของชุมชนแม้ว่าจะเป็น ผู้ชาย แต่ผู้ที่ให้การสนับสนุนก็เป็นญาติพี่น้องทางฝ่ายหญิง จะเห็นว่าผู้หญิงไม่เพียงแต่เป็นผู้ที่มี อิทธิพลในบ้านเท่านั้น แต่ยังมีอิทธิพลต่อชุมชนด้วย เพียงแต่อิทธิพลดังกล่าวมิได้แสดงออกโดย ชัดแจ้งจากพฤติกรรมโดยตรงของผู้หญิงเอง หากแต่เป็นอิทธิพลที่แอบแฝงอยู่โดยผ่านอำนาจของ ผู้ชาย จากกรบบทบาททางด้านเศรษฐกิจและการเมืองเหล่านี้ ทำให้อำนาจในครอบครัวตกอยู่ภาย ใต้การควบคุมของผู้หญิง และผู้หญิงจึงมีส่วนสำคัญในการตัดสินใจในด้านต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ยังผล ให้ผู้หญิงมีสถานภาพสูงขึ้นไม่ใช่น้อย (ธอมัส อี. ลักซ์, 2511 : 207-208)

ด้านศาสนาและความเชื่อ สำหรับความเชื่อพื้นเมือง ผู้หญิงจะมีบทบาทสูงมากเรื่องการ เลี้ยงและการทรงผีส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นการเลี้ยงผีปู่ตา การลงช่วงผีฟ้า เป็นต้น ผู้หญิงนับว่ามี ส่วนสำคัญในฐานะที่เป็นผู้ประกอบพิธีกรรมทั้งสิ้น บางแห่งถือว่าเป็นเรื่องของผู้หญิงโดยตรง เช่น การเลี้ยงผีปู่ตาทั้งการเตรียมงาน การจัดงาน และผู้ที่มาร่วมงาน เป็นผู้หญิงแทบทั้งสิ้น ส่วนผู้ ชายมีเพียงไม่กี่คน ส่วนมากมักจะแวมมาดูเท่านั้น นอกจากนี้ นายบำเพ็ญ ฌ อุบล ยังกล่าวว่าการ เลี้ยงผีปู่ตาเป็นงานของผู้หญิง ส่วนงานบุญบั้งไฟเป็นงานของผู้ชาย (พระมหาสมชาย ไมตรี, 2536 : 172)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่า มีปัจจัยหลายประการที่เอื้ออำนวยให้ผู้หญิงมีสถาน ภาพสูง แต่ส่วนมากผู้หญิงก็เคารพยกย่องให้ผู้ชายเป็นผู้นำครอบครัวตามคติของพุทธศาสนา แม้ว่า ผู้หญิงจะมีอำนาจในการตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ อันเกิดจากการที่ผู้หญิงเป็นผู้ควบคุมเศรษฐกิจของ ครอบครัว แต่การตัดสินใจนั้นมักจะเป็นการตัดสินใจร่วมกันระหว่างหญิงชาย และผู้หญิงยังมีอิทธิ พลต่อการกระทำของผู้ชายในหลาย ๆ กรณี ดังนั้นอำนาจต่าง ๆ ของผู้หญิง จึงเป็นอำนาจที่ถูกใช้ โดยผ่านทางผู้ชายเสียมากกว่าที่จะแสดงออกโดยตรง นอกจากสถานภาพของผู้หญิงอีสานในชีวิต จริงแล้ว ภาพพจน์ของผู้หญิงที่ปรากฏในวรรณกรรมนั้น ผู้หญิงมีภาระหน้าที่ค่อนข้างจะหนัก และมีสิทธิตามสมควร ในวรรณกรรมรุ่นเก่าผู้หญิงได้รับการยอมรับไม่ยิ่งหย่อนกว่าผู้ชาย เช่น ในเรื่อง ท้าวสูงหรือเจือง ผู้หญิงเป็นกษัตริย์ครองเมืองได้ เรื่องการละแอกก็เช่นเดียวกัน ผู้หญิงได้รับมอบ หมายให้เป็นแม่เมืองนั่งเมืองปกครองไพร่พลแทนบุรุษ และในกฎหมายโบราณ ดังที่ปรากฏใน เรื่องพื้นขุนบรมราชาธิราช ได้กล่าวไว้ว่า ผู้หญิงมีสิทธิในทรัพย์สินที่สามีหามาได้เช่นเดียวกับผู้ เป็นสามี (จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2528 : 22)

จากที่กล่าวมาทั้งหมด “ระบบมาตุพงศ์ : สถานภาพของผู้หญิงชาวอีสาน” เป็นการชี้ให้เห็นถึงการยกย่องผีเจ้าแม่ ซึ่งเป็นผีผู้หญิง และเมื่อหันมาพิจารณาถึงสถานภาพของผู้หญิงชาวอีสานแล้ว ก็มีสถานภาพค่อนข้างสูงจากปัจจัยต่าง ๆ ที่เอื้ออำนวย ดังนั้นสถานภาพทางเพศของผู้หญิงในภาคอีสานนั้นจึงเป็นการใช้ที่มีความสัมพันธ์กับสถานภาพของผู้หญิงตามที่กล่าวมาแล้ว ปัจจุบันการใช้สัญลักษณ์เพศเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมและบูชาผีเจ้าแม่กำลังลดลง เนื่องจากบริบททางสังคมวัฒนธรรมเปลี่ยนไปพร้อม ๆ กับสถานภาพของผู้หญิงชาวอีสานลดลงเนื่องจากการเป็นเจ้าของการผลิต และบทบาททางเศรษฐกิจลดลง แต่ถึงอย่างไรพิธีกรรมที่แสดงให้เห็นร่องรอยของความเชื่อในการให้ความสำคัญต่อผู้หญิงในสังคมไทยนั้น

พิธีกรรมกับวัฒนธรรมแบบวัตถุนิยม

จากการศึกษาพิธีกรรมครั้งนี้ ยังพบว่าการประกอบพิธีกรรมของชาวบ้านอสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านวัตถุประสงค์ไปบ้างแล้ว จึงขอแยกกลุ่มที่เข้าร่วมพิธีกรรมด้วยวัตถุประสงค์ที่ต่างกัน ออกเป็น 2 กลุ่ม

1. กลุ่มบุคคลประเภทที่ 1 มีวัตถุประสงค์เพื่อปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณี
2. กลุ่มบุคคลประเภทที่ 2 มีวัตถุประสงค์ทางด้านเศรษฐกิจ และการทำมาหากิน

ในบุคคลทั้ง 2 กลุ่ม ขออธิบายสาเหตุและปัจจัยที่ทำให้แต่ละกลุ่มเข้าร่วมพิธีกรรมด้วยวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน ดังนี้

1. กลุ่มบุคคลประเภทที่ 1 กลุ่มนี้เข้าร่วมพิธีกรรม ตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อ ๆ กันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ทั้งนี้ด้วยความเชื่อว่าเป็นการสักการะบูชาเช่นสรวงมวลหมู่พญานาค และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายที่สิงสถิตอยู่ ณ แก่งอสง เป็นการแสดงสำนึกบุญคุณที่พญานาคมีต่อชุมชนสองฟากฝั่งโขง โดยเฉพาะนครเวียงจันทน์และจังหวัดหนองคาย ต่างมีความเชื่อที่ลุ่มลึกกว่าพญานาคได้สร้างบ้านแปงเมืองขึ้น พิธีบูชาพญานาคสืบทอดกันมาของกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาว ที่อยู่ริมน้ำโขง อันมีความสัมพันธ์ต่อปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค กลุ่มบุคคลประเภทที่ 1 จึงเน้นการเป็นจิตวิญญาณแห่งสายน้ำ ซึ่งเต็มไปด้วยความสำรวมกายใจ และเมื่อตนเองได้เช่นสรวงปวงพญานาคทั้งหลายนี้ ก็ทำให้มีความสุขสบายใจด้วยหวังว่ามีผู้คุ้มครองดูแลให้ความปลอดภัยแก่ตน

2. กลุ่มบุคคลประเภทที่ 2 เป็นกลุ่มที่มีปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ และต้องการหาโอกาสรวยทางลัด ด้วยการซื้อ “หอย” และฟังสิ่งศักดิ์สิทธิ์และดีสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในพิธีกรรมออกมา

เป็นตัวเลข แม้แต่จำนวนของเครื่องบัตรพลีพญานาคก็นับออกมาและตีเป็นตัวเลข แล้วนำไปเลี้ยง
 โชค พบว่าเป็นกลุ่มที่มีฐานะปานกลางในหมู่บ้าน ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพข้าราชการและชาวนา
 ที่มีอายุประมาณ 30-50 ปี ประสบปัญหา เพราะความเหลื่อมล้ำทางสังคมและเศรษฐกิจ เนื่องจากมี
 การแข่งขันกันทางด้านการทำงานหนัก การสร้างฐานะ ความมีหน้ามีตาในสังคม มีสิ่งเดียวเท่านั้น
 ที่กลุ่มบุคคลประเภทที่ 2 มุ่งแสวงหาหาก็คือ “การเลี้ยงโชค” ต่อการเปลี่ยนผ่านระดับสังคมอันมี
 สถานภาพและบทบาทเป็นเครื่องกำหนดต่อระบบทุนนิยม เช่น มีบ้านที่หลังใหญ่โตดูโอ้อ่า มีรถ
 ยนต์ โดยเฉพาะรถปิกอัพเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาแก่สังคมอีสานเป็นอย่างมาก หลังจากประกอบพิธี
 กรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคเสร็จสิ้น จะมีการบอกกล่าวกลุ่มพวกพ้องเดียวกันว่ามีการ
 “ทรงเทพ” “ทรงเจ้า” หรือ “ทรงพญานาค” เกิดขึ้นในที่ใดบ้างของละแวกบ้านหรือชุมชนใกล้เคียง
 สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เอง กลุ่มบุคคลประเภทที่ 2 เรียกว่า “บอกบุญ”

จากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมของบุคคลทั้ง 2 กลุ่ม พบว่า ถึงแม้จะเข้าร่วมพิธีกรรม
 ด้วยวัตถุประสงค์ที่ต่างกันก็ตาม แต่ทั้ง 2 กลุ่ม ก็ไม่มีความขัดแย้งกัน เพราะโดยลักษณะนิสัยของ
 คนอีสานแล้วถือว่าเป็น “คนดีและรู้จักกาลเทศะและมีความอ่อนน้อมถ่อมตน” จึงสามารถแยก
 แยะระหว่างวัตถุประสงค์ของพิธีกรรมและลำดับเวลาที่ควรพึงปฏิบัติ แสดงให้เห็นว่า หน้าที่ของ
 พิธีกรรมได้เปลี่ยนไปบ้างตามเหตุผล ตามกาลเวลา แต่อย่างไรบุคคลทั้งสองกลุ่มก็ยังยึดถือพิธี
 กรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ไม่ว่าเขาเหล่านั้น จะเข้าร่วมพิธีกรรมด้วยวัตถุประสงค์ใดก็ตาม
 แต่ต่างก็เข้าร่วมพิธีด้วยกัน เพื่อแสวงหาสิ่งยึดเหนี่ยวทางใจเป็นการรวมคนให้มาอยู่ด้วยกันก่อให้เกิด
 เกิดความเป็นปึกแผ่นทางสังคม ดังนั้น ความเชื่อของมนุษย์จึงเกิดจากความไม่รู้ ความกลัวเป็น
 ประการสำคัญ เมื่อได้พบเหตุการณ์ทางธรรมชาติ เช่น ฟ้าผ่า ฟ้าร้อง แผ่นดินถล่มลุ่มจม ก็เกิดความ
 คิดว่าต้องมีสิ่งหนึ่งสิ่งใดอยู่เบื้องหลังบังคับให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ จึงได้สร้างให้มีผี
 วิญญาณ เทพารักษ์ ขึ้นตามจินตนาการของตน และทำพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อสักการบูชาเช่นสรวง
 เพื่อให้สิ่งที่ให้ร้ายนั้นอ่อนคลายความรุนแรง และมีเมตตากรุณาไม่ทำร้าย บันดาลความสุขมาให้
 ซึ่งต่อมาภายหลังก็เกิดเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีขึ้นมา ความเชื่อจึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด ที่จะ
 กำหนดการแสดงออกของคนในสังคม เมื่อคนในสังคมมีความเชื่อในเรื่องใด ก็จะแสดงออก
 ด้วย “ประเพณีและพิธีกรรม” ที่สอดคล้องกับความเชื่อนั้น ๆ “...สำหรับความเชื่อเรื่องผีนั้น คน
 ไทยมีความเชื่อเรื่องนี้ตั้งแต่ครั้งยังไม่ได้นับถือพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากนิยาย นิทาน ความรู้
 ต่าง ๆ ที่เป็นคติความเชื่อของชาวบ้าน ทั้งนี้เนื่องจากคนโบราณเห็นความเป็นไปในสิ่งต่าง ๆ ใน
 ธรรมชาติมีอำนาจรุนแรง ยากแก่การที่มนุษย์จะควบคุมเอาไว้ได้ และมักไม่ร่วมมือกับมนุษย์ด้วย
 เช่น ถ้าปีใดเกิดฝนแล้งทำนาทำไร่ไม่ได้ เกิดน้ำท่วมแผ่นดินไหว หรือเกิดภัยพิบัติแก่พืชที่ปลูกไว้
 ก็ถือว่าเป็นเพราะ “ผี” หรือบันดาลให้เกิดขึ้น ดังนั้น ด้วยความกลัวจึงได้กำหนดให้มีผีขึ้นมา เพื่อ
 ทำหน้าที่ต่าง ๆ เช่น เป็นเจ้าที่ เจ้าป่า เจ้าเขา ฯลฯ ดังนั้น ผีที่ชาวบ้านเชื่อถือจึงมีอยู่ 2 ประเภท คือ

“ผีดี” กับ “ผีร้าย” ผีดี คือ ผีที่ทำให้ชนะศัตรู ได้รับความปลอดภัย ส่วนผีร้าย คือ ผีที่คอยจ้องทำร้าย ทำให้คนได้รับความเดือดร้อน ทำให้หาความสุขสบายไม่ได้ ผีร้ายนี้จะมียู่อยู่ทั่วทุกหัวระแหง เช่น ตามทุ่งนา ภูเขา ในน้ำ บนดิน บนฟ้า ในบ้านในเมือง เมื่อปีใดที่เกิดฝนแล้ง ทำไร่นาไม่ได้ หรือ เกิดน้ำท่วมแผ่นดินไหว ชาวบ้านก็โทษว่าเป็นเพราะผีทำ...” (ศิริลักษณ์ สุภากุล, 2533 : 60)

โครงสร้างของพิธีกรรม

ลำดับขั้นตอน “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์พิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของคำคืนวันออกพรรษาเป็นเทศกาลสำคัญของหมู่บ้านอาสง ตำบล ไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ที่เกิด “ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค : แห่งความมหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” โดยทางโครงสร้างแล้วพิธีกรรมแบ่งออกเป็น 3 ช่วง คือ

ช่วงแรก เป็นการอัญเชิญพญานาค เทพดาประจำแม่น้ำโขงให้มาร่วมในพิธี พญานาคนี้มีความเกี่ยวข้องกับหมู่บ้านในแง่ให้การคุ้มครองและอำนวยความสะดวก และเป็นผู้รักษากฎระเบียบทางสังคม สัญลักษณ์ของพญานาคจึงอยู่ในฐานะผู้คุ้มครองและรักษาบ้านเมืองและชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง เมื่อใดที่สังคมปฏิบัติตนออกนอกจารีตและกฎระเบียบ เมื่อนั้นสังคมก็ถึงจุดจบและล่มสลายไปกับสายน้ำโดยพญานาคที่มีอิทธิฤทธิ์มหาศาล อย่าง “อุทกภัย” ล้างแผ่นดินที่เกิดขึ้นเมื่อกลางปี พ.ศ. 2545 ผู้ศึกษาได้กลับไปยังพื้นที่ภาคสนามอีกครั้งและสอบถามปัญหาและความเดือดร้อนที่ชาวบ้านได้รับจากผลพวงน้ำท่วม ชาวบ้านเชื่อกันว่าพญานาคเป็นผู้กระทำ เพราะบางชุมชนทำผิดจารีต (ชะล่า) ไม่เคารพยำเกรง พญานาคจึงลงโทษต่อชุมชนบ้านเมืองของตน ผู้ศึกษาตีความได้ว่าเป็นการเข้ามีส่วนร่วมในธรรมชาติและควบคุมธรรมชาติของมนุษย์ เพราะมนุษย์ไม่สามารถควบคุมธรรมชาติ อีกทั้งมนุษย์ไม่ได้สร้างแม่น้ำเอง แต่ธรรมชาติเป็นผู้สรรค์สร้างต่างหาก เหตุนี้เองมนุษย์จึงควรให้การเคารพยกย่องและยำเกรงต่อธรรมชาติ

ช่วงที่สอง คือ การอัญเชิญและเซ่นสรวงเทวดาทั้งหลายที่ถือว่าเป็นผู้คุ้มครองในพระศาสนา ชั้นนี้เป็นตัวแทนของการร่วมสามัคคีระหว่างมนุษย์กับโลกเหนือมนุษย์ (เทวดา) ที่มีเมตตาต่อมนุษย์ พญานาคเป็นตัวกลางมนุษย์กับธรรมชาติ เทวดาทั้งหลายเป็นตัวกลางระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ช่วงนี้ทำให้เกิดความสามัคคีและสำนึกรักบ้านเกิด พบว่าพี่น้องที่ไปทำงานต่างถิ่นเมื่อมาถึงเทศกาลวันออกพรรษาก็จะคืนถิ่นกลับบ้านเกิดเป็นประจำทุกปี จึงเป็นอีกทางหนึ่งที่ผู้ที่อยู่ห่างไกลจะมีโอกาสพบเห็นญาติพี่น้องและพวกพ้องด้วยการเข้าร่วมพิธีกรรมครั้งนี้ และเป็นจุดเด่นที่สุดในงานบุญวันออกพรรษา เพราะหลังจากการกระทำเสร็จสิ้นก็มีโอกาสชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคด้วยกัน “ศาสนาและความเชื่อ” แห่ง “นาคพิธี” มีหน้าที่ทางสังคมที่ลึกซึ้งเพราะเป็นกลไกที่ยึดเหนี่ยวสังคมเข้าด้วยกัน ความเชื่อเป็นภาพสะท้อนทางสังคม การที่เราจะอธิบายปรากฏการณ์

ทางสังคมนั้น จะดูที่มูลเหตุอย่างเดียวไม่พอจะต้องดูหน้าที่ (Function) ของสิ่งนั้นด้วย การที่เราจะเข้าใจ “พิธีบวงสรวงบูชาพญานาค” ของคนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงว่า พญานาคคุ้มครองรักษาบ้านเมือง และผืนดินผืนน้ำของแผ่นดินอีสานดูเป็นเพียงมูลเหตุที่ทำให้เกิดความเชื่อเรื่องพญานาคเท่านั้น แต่หน้าที่ที่ซ่อนเร้นและดำเนินอยู่แห่งความเป็นพญานาค เป็นเรื่องของความกังวลใจที่เกิดขึ้นในปัจจุบันบุคคล (Individual) การบูชาพญานาคเพื่อขอความคุ้มครองคุ้มภัย และในกลุ่มที่ประสบปัญหาต่าง ๆ ยิ่งโดยเฉพาะปัญหาฝนแล้ง ข้าวยากหมากแพง ดูเสมือนว่า “ลัทธิพิธีแห่งความอุดมสมบูรณ์” ของชาวอีสานจะต้องขอยกให้ “พญานาค...เจ้าแห่งแม่น้ำโขง” แต่เพียงผู้เดียว สิ่งต่างเหล่านี้ หากมองอย่างลุ่มลึกและเป็นมิติทางสังคมวัฒนธรรม พญานาคเป็นสัญลักษณ์สำคัญต่อการขอฝน ขอความอุดมสมบูรณ์จาก “พญาแลน” (ผู้ศึกษาอธิบายอย่างละเอียดแล้วในนิทานปรัมปราเรื่อง “พญาคันคาก”) ซึ่งพญานาคเข้ามาพัวพันเกี่ยวกับปรากฏการณ์ในครั้งนี้นับแผ่นดินอีสานแต่เนื่องจากกระบวนการทางสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบเครือญาติและ “ระบบเจ้าโคตร” ของฝ่ายหญิง (สายมาตุพงศ์) เมื่อหญิง-ชาย แต่งงานกันแล้วฝ่ายชายจะต้องไปอยู่กับฝ่ายหญิงนั่นเอง (นาคเกี่ยวข้องกับ “ตำราพรหมชาติ”) แต่ระบบความเชื่อและศาสนา เช่น ผู้ชายเท่านั้นที่บวชสืบทอดศาสนาได้ ค่านิยมบางอย่างและคำสั่งสอนที่พบใน “พะหยาย” และเหตุผลทางสรีระด้วย ผู้ชายจึงมีบทบาท และสถานภาพสูงกว่าผู้หญิง อันเป็นลักษณะทั่วไปของสังคมไทยและสังคมอีสานนั่นเอง “พอนาค” ในพิธีกรรมการบวชจึงเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ทำให้ผู้หญิงมีโอกาสขึ้นสวรรค์ได้อย่างผู้ชาย ด้วยการอาศัยผ้าเหลืองของลูก (พอนาค) การประกอบพิธีกรรมครั้งนี้จึงเป็นการแสดงออกทางจิตวิญญาณอย่างแท้จริง

ช่วงที่สาม พิธีกรรมเป็นการแสดงถึงการยอมรับนับถือพุทธศาสนาของพญานาค เพราะจากการสังเกตการณ์พบว่าอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่เป็น “เครื่องบัตร์พญานาค” นอกเหนือจากที่ผู้ศึกษาอธิบายไปแล้วข้างต้น หากยังมีเครื่อง “อัฐบริวาร” ประกอบด้วย บาตร จีวร กาน้ำ ผ้ากรองน้ำ ร่ม เป็นต้น เสมือนว่านาคขอบวชเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า โดยให้พญานาคเป็นผู้รับใช้และคุ้มครองพระพุทธศาสนา สิ่งของเครื่องใช้ในพิธีก็เป็นสัญลักษณ์ของภาวะการเป็นพระภิกษุสงฆ์อย่างแจ่มชัด พญานาคถูกอัญเชิญให้ขึ้นจากแม่น้ำโขงและขึ้นสถิตเข้าสู่ปะรำพิธีที่ตั้งอยู่ ณ บริเวณวัดอาสงสีลาวาส หลังจากนั้นบทบาทของพญานาคก็คือการเป็นผู้คุ้มครองพิทักษ์รักษาความสงบสุขและความเป็นระเบียบเรียบร้อย พิธีกรรมนี้พญานาคเข้ามามีบทบาทในการคุ้มครองหมู่บ้านแทนผีปู่ตา (เจ้าปู่แก่งอาสง) แต่กรณีของหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย พบว่าชาวบ้านมีความเชื่อที่ผสมผสานและซ้อนทับกันอยู่ระหว่าง “ผีปู่ตา” และ “พญานาค” ทั้งนี้เพราะปรากฏพยานหลักฐานที่มีศาลพญานาคปลูกขึ้นมาพร้อมกับศาลปู่ตา ที่ตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกัน แต่เนื่องจากบนความพิเศษของแม่น้ำโขงแห่งความวิเศษของพญานาคต่อปรากฏการณ์ประหลาดที่เหนือธรรมชาติ บทบาทและสถานภาพแห่งตัวตนทางสังคมทำให้พญานาคอยู่เหนือกว่าสถาบันผีปู่

ดาที่มีน่าน ในขณะที่ผีปูดานี้ก็คงมีอยู่ต่างหากอย่างไม่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา บนความศรัทธา แห่งพญานาคทำให้เกิดการสร้างรูปพญานาคประจำศาลที่หันหน้าสู่แม่น้ำโขง ตรงพิภคที่ลึกที่สุดที่เป็นสระคือแม่น้ำโขง หรือ “เมืองหลวงพญานาค” ตามคติชนความเชื่อของเมืองหนองคาย สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เป็นวัฒนธรรมวัตถุประเภทหนึ่งที่หล่อหลอมดวงใจแห่งแรงศรัทธาของชาวบ้านที่มีต่อพญานาคอย่างมิขาดสาย และเชื่อว่าพญานาคมี “วิหารอยู่กลางสระคือแม่น้ำโขง” เพราะระหว่างประกอบ พิธีกรรมชาวบ้านจะอัญเชิญพญานาค ณ แก่งอาสง เพราะเชื่อว่าพญานาคสถิตอยู่ ณ ที่นั้น และเป็น สัญลักษณ์สากลอย่างหนึ่งแสดงให้เห็นความเป็นมา และเป็นที่ยอมรับร่วมกันว่าแม่น้ำโขงเป็นที่สถิตของพญานาค พิธีกรรมครั้งนี้สามารถจัดความขัดแย้งทางสังคม สร้างความร่วมมือร่วมใจของคนในกลุ่ม ทำให้กลุ่มมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงยิ่งขึ้น เพราะเหตุที่มีพญานาคเป็นพันธุนาการ แห่งชีวิตบนความลุ่มลึกของแม่น้ำโขงที่ยังคงเป็นอาถรรพ์ ต่อจากนั้นก็นำกระทงพญานาคไป ปล่อยลอยอยู่กลางท้องน้ำโขง กระทงพญานาคไม่ใช่มีขึ้นลอย ๆ แต่มีระบบสัญลักษณ์เป็นความหมายที่แฝงในตัว ไซ้ว่าจะมีแต่ความโอ้อ่า งงามตระการตาเพียงเท่านั้น แต่คุณค่าและสิ่งที่แฝงปรัชญาทางศาสนา คือ สิ่งที่ได้รับจาก “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ความเชื่อจากอานิสงส์ที่ได้รับร่วมทำบุญ จิตใจที่ทำให้ใสสะอาดจากการฟังเทศน์และสวดท้ายอุบายที่มีอยู่ในประเพณี คือ “กฏอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา”

ขั้นตอนนี้เหมือนกับการถวายสังฆทาน แล้วนำกระทงติดกับแพเพื่อไปลอยในแม่น้ำโขง โดยชาวอีสานเชื่อกันว่าพญานาคจะรับข้าวของเหล่านี้ไป เป็นไปได้อย่างยิ่งว่า “พิธีกรรม” นี้ที่ว่ามาข้างต้นมีการจัดกันมาอย่างช้านานทางฝั่งลาวเพียงฝ่ายเดียว แต่ต่อมาเกิดกระแสความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาคที่หนุนพลังความเชื่อเหล่านี้ ก็มีการจัดพิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคทุก ๆ อำเภอของริมแม่น้ำโขงฝั่งไทยในเขตจังหวัดหนองคาย แต่สอบถามจากชาวบ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ชาวบ้านก็บอกเป็นเสียงเดียวกันว่า จัดกันมาจนกลายเป็นพิธีบูชาพญานาคสืบทอดกันมา และน่าจะมีส่วนสัมพันธ์กับการขึ้นของบั้งไฟพญานาค พิธีกรรมเป็นการแสดงถึงการขอมตนเข้ารับนับถือพุทธศาสนาของพญานาค หลังจากนั้นบทบาทของพญานาคก็คือการเป็นผู้คุ้มครองพิทักษ์รักษาความสงบสุขไว้การขัดแย้งในหมู่บ้าน เราอาจกล่าวได้ว่าพิธีกรรมครั้งนี้พญานาคเข้ามามีบทบาทในการคุ้มครองหมู่บ้านแทนผีปูดานี้ ในขณะที่ผีปูดานี้ก็คงมีอยู่ต่างหากอย่างไม่เกี่ยวข้องกับทางพุทธศาสนา

จากการศึกษา “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” กรณีศึกษา หมู่บ้านอาสง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย บังเกิดขึ้นมาจากระบบความเชื่ออันเป็นปรัมปราคติ “คติแห่งนาค” (Myth) ได้รับการถ่ายทอดเรื่องราวอยู่ในความคิดของผู้คนในดินแดนภาคอีสาน โดยเฉพาะชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงล้วนเลื่อมใส

ศรัทธาต่อพญานาค แต่นิทานปรัมปราอาจไม่เสร็จสมบูรณ์ได้หากขาดรูปธรรมของการถ่ายทอดความคิด ความเชื่อ ความหมายบนโครงสร้างของหน้าที่ที่ก้าวผ่านรูปแบบของ “พิธีกรรม” (Ritual) พิธีกรรมเป็นกลวิธีสำคัญที่ใช้ในกระบวนการสืบทอด (Transmission) และเป็นรูปแบบทางวัฒนธรรมอีกรูปแบบหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นว่า เมื่อผู้คนเหล่านี้มีระบบความเชื่อต่อสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว ความคิดความเชื่อนั้นได้ถูกแสดงออกมาเป็นรูปธรรมเช่นไร พิธีกรรมได้ทำให้ระบบความเชื่อเรื่องพญานาคสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น กรณีบั้งไฟพญานาคจึงเป็นการ “รื้อฟื้น” ประเพณีเก่า ๆ ที่มีนิทานปรัมปราเป็นมูลเหตุแห่งรูปแบบพิธีกรรมครั้งนี้ ทั้งนี้ยังเป็นการแสดงตัวตนหรือยืนยันของ “ศาสนาและความเชื่อ” ที่นับถือศาสนาดั้งเดิมต่อการนับถือ “พญาภู” หรือ “งูหงอน” (Totem) ตามความเข้าใจของคนอีสานอย่างแท้จริง เพราะก่อนที่ผู้คนในภูมิภาคนี้จะมีระบบความเชื่อเกี่ยวกับโลกภูมิที่รับอิทธิพลจากศาสนาพุทธ และศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นอิทธิพลจากภายนอก ชุมชนอีสานมีการนับถือผิอยู่ก่อนแล้ว และบูชาสัตว์ (Totem) ซึ่งเป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่กับพื้นดินให้เป็นสื่อระหว่างบรรพบุรุษในบาดาลกับคนบนโลกที่ยังมีชีวิตอยู่ เพราะเชื่อว่าผืนแผ่นดินได้ให้กำเนิดสรรพสิ่งและพืชพันธุ์ต่าง ๆ เป็นผลิตผลมาจากดิน สังเกตมีการนับถือ “พระแม่ธรณี” วิวัฒนาการจากวัฒนธรรมหินตั้งเป็นลำดับต่อมา และพิธีกรรมครั้งนี้ของชาวบ้านอาสง ตำบลโคสิ อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย เป็นเรื่องราวที่ตรงกันข้ามกับคติทางพุทธศาสนาในแง่ที่พญานาคเป็นตัวแทนของธรรมชาติ และเป็นอีก “อำนาจหนึ่ง” โดยศักดิ์ศรีของตนเองซึ่งมนุษย์จะต้องหาทางประนีประนอมด้วยในระดับหนึ่ง พญานาคได้ขัดแย้งกับมนุษย์มากมาย เห็นจากนิทานเรื่อง “ท้าวผาแดง-นางไอ่คำ” เป็นข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ทำให้รับรู้มโนทัศน์ของพิธีกรรมครั้งนี้ “...นิทานปรัมปราได้จำลองเหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างพญานาคกับมนุษย์เพื่อแย่งชิงนางไอ่คำ และแสดงถึงอำนาจในการบันดาลภัยพิบัติของฝ่ายหลัง แต่ในระดับลึกลงไปนิทานปรัมปราเรื่องนี้สถาปนาความสัมพันธ์ระหว่างสังคมและธรรมชาติในรูปของการมีส่วนร่วมซึ่งกันและกัน กล่าวคือ แม่น้ำและหนองบึงมีส่วนอำนาจหลักฐานยืนยันทางประวัติศาสตร์ให้แก่ชุมชนมนุษย์รอบ ๆ อาณาเขตนั้น ๆ นิทานเรื่องนี้ทำให้มีการยอมรับอำนาจของพญานาคในฐานะวิญญูณผู้มีอำนาจในแหล่งน้ำและที่สำคัญกว่านั้นเป็นการชี้ให้เห็นความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องประสานกับธรรมชาติเพื่อที่จะมีชีวิตทางสังคมที่มีระบบระเบียบและมั่นคงอีกด้วย...” (จันทิรา กลัมพะสุด, 2526 : 23)

สำหรับ “เนื้อหาพิธีกรรม” อันแสดงออกจากริทานปรัมปราเป็นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการ อันเนื่องมาจากอุดมคติเฉพาะในพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน ซึ่งเสนอกระบวนการความคิดเชิงศาสนาในรูปของการปฏิบัติพิธีกรรมขั้นพื้นฐานอย่างเป็นขั้นตอน อุดมคติของการปฏิบัติพิธีกรรมทางพุทธศาสนา คือ การที่มนุษย์จะเอาชนะธรรมชาติที่มีกิเลสเพื่อรับใช้การปรับปรุงตนเองด้านจิตวิญญาณซึ่งมีการแสดงออกในพิธีกรรมที่เกี่ยวกับพญานาคในแง่ของการ ไน้มน้ำวจิตใจพญานาคให้มาน้อมรับนับถือพุทธศาสนา “...ในอีกแง่มุมหนึ่งอุดมคติของเทวนิยมฝ่ายพุทธศาสนา คือ การ

ที่เทวดาทิ้งหลายได้รับอัญเชิญให้เข้าร่วมอยู่ในจักรวาลพุทธศาสนาในฐานะพุทธศาสนิกชนที่ทรงไว้ซึ่งความเมตตากรุณา ดังนั้น เทวนิยมนและพิธีกรรมจึงเป็นตัวแทนของทัศนคติด้านศีลธรรมที่ดำรงอยู่ด้วยกัน หลักการของพิธีกรรมเช่นสรวงดวงวิญญาณผู้คุ้มครอง คือ การต่อรองและเอาใจ “พ่อ” โดยชาวบ้านซึ่งเป็น “ลูกหลาน” นี้เป็นความสัมพันธ์เชิงพึ่งพาอำนาจ พิธีกรรมแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์อันนี้ เทวนิยมแสดงออกซึ่งอุดมคติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่มีอยู่ในพลังธรรมชาติซึ่งได้รับสถานภาพของผู้คุ้มครองผ่านข้อขัดแย้งกับมนุษย์ และการที่มนุษย์ยอมอ่อนน้อมหรือเข้าร่วมกับธรรมชาติ มันแสดงให้เห็นว่ามนุษย์เมื่อมีการเผชิญหน้ากับธรรมชาติจะต้องยอมรับข้อเท็จจริงในชีวิตและยอมรับอำนาจของพลังธรรมชาติในการลงโทษทัณฑ์ต่าง ๆ กับการให้รางวัล เทวนิยมนและพิธีกรรมจึงแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างกัน...” (จินทิรา กลัมพะสุต, 2526 : 31)

โดยสรุป “เทวนิยมนเชิงพุทธศาสนา” (Buddhist Theology) และวิธีการปฏิบัติเชิงศีลธรรมเป็นข้อเสนอแนะที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์หรือการทำความรู้จักโลกของมนุษย์ ในขณะที่พิธีกรรมและเทวนิยมนที่เกี่ยวกับวิญญาณผู้คุ้มครองแสดงให้เห็นความสัมพันธ์แบบขัดแย้งในความคิดของคนไทยแล้วทั้งสองสิ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องเกิดอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในขณะที่หลักการที่แสดงออกอาจจะเป็นแบบไทย แต่รูปแบบเป็นทางการที่ปรากฏนั้นเป็นเรื่องการที่มนุษย์ใช้การปฏิบัติอย่างมีขั้นตอนและมีเหตุผลในรูปของการขัดแย้งและการเสริมตอซึ่งกันและกัน แห่งความเป็นสิ่งตรงข้ามและทางเลือกในทางประนีประนอม อันเป็นสัญลักษณ์ระหว่างการที่สังคมมนุษย์ถูกธรรมชาติครอบงำ (Naturalization) และการรวมตัวของผลผลิตทางวัฒนธรรมของมนุษย์กับธรรมชาติ ก็แสดงให้เห็นถึงการเข้าครอบงำธรรมชาติโดยมนุษย์ (Humanization of Nature) การรวมตัวกันระหว่าง “ธรรมชาติ” กับ “มนุษย์” จึงเป็นสมการที่สมดุลอันนี้เองและเข้าใจรูปแบบพิธีกรรมและความเชื่อของคนอีสานมากขึ้น “นิทานปรัมปราเกี่ยวกับพิธีกรรม” เป็นของกลุ่มกัน นิทานปรัมปราเป็นเรื่องเล่าที่ใช้อธิบายที่มาและเหตุผลของการประกอบพิธีกรรม นิทานจึงเกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศาสนา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติในสังคมนั้น ๆ ดังนั้น เราจึงสามารถวิเคราะห์ความเชื่อทางศาสนาในสังคมนั้น ๆ จากเนื้อหาของนิทานได้ (จินทิรา กลัมพะสุต, 2526 : 32)

โลกทัศน์และความเชื่อของชาวอีสาน

โดยทั่วไปแล้ว จากการศึกษาของ สิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ และคณะ (2531) พบว่า โลกทัศน์และความเชื่อพื้นฐานของชาวอีสานบางส่วนปรากฏอยู่ในวรรณคดีอีสาน ดังผลการศึกษาต่อไปนี้ วรรณคดีอีสานเป็นวรรณคดีที่อ้างอิงพุทธศาสนา วรรณคดีทั้งเจ็ดเรื่อง ได้แก่ สังข์ศิลป์ชัย ชุลี-นางอ้ว เสียวสวาด จำปาสีตัน ท้าวกำกาคำ นางผมหอม และขุนทิง มี 2 เรื่องที่กล่าวถึงพญานาค คือ “สังข์ศิลป์ชัย” และ “ขุนทิง” มีความเชื่อพื้นฐานว่าสภาพความเป็นจริงประกอบด้วยสวรรค์

โลกมนุษย์ และนรก มนุษย์มีการเวียนว่ายตายเกิด การกระทำหรือกรรมเป็นสิ่งที่ส่งผลต่อผู้กระทำ จากรากฐานความเชื่อเช่นนี้นำไปสู่พันธะทางจริยธรรมที่ว่า คนต้องทำความดี มิฉะนั้นจะตกนรก หรือได้รับความทุกข์ยาก และเกณฑ์ที่ใช้ตัดสินว่า การกระทำใดหรือไม่ก็คือผลของการกระทำนั้น การเป็นคนดีก็คือ คนที่กระทำในสิ่งที่ไม่เป็นผลร้ายต่อตัวเอง ระบบจริยธรรมเช่นนี้เองที่สอดคล้องกับความต้องการความสุขสบายอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต อย่างไรก็ตามองค์ประกอบของศาสนาและความเชื่อของอิสลามนั้น ไม่ได้มีเฉพาะแต่พุทธศาสนาเท่านั้น หากยังรวมไปถึงความเชื่อเกี่ยวกับผีและอิทธิพลของลัทธิพราหมณ์ด้วย เมื่อพิจารณาข้อเสนอของ Kirsch (1977) ในแง่มุมที่สอดคล้องกับการศึกษา “ระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอิสลาม” ของการศึกษาครั้งนี้ อาจกล่าวได้ว่า การปรับเปลี่ยนและผสมกลมกลืนระหว่างองค์ประกอบพุทธ-พราหมณ์-ผี ในระบบศาสนาของสังคมอิสลาม หลักฐานที่ปรากฏจากการศึกษาเป็นที่ยืนยันอย่างชัดเจนว่า “องค์ประกอบพื้นฐานของศาสนาในสังคมไทย (รวมทั้งอิสลามด้วย) ได้แก่ “พุทธ-พราหมณ์-ผี” แต่ลักษณะที่สำคัญก็คือ พุทธศาสนาจะมีความสำคัญมากที่สุด และเป็นศูนย์กลางของระบบค่านิยมในสังคมไทย

ดังนั้นเมื่อเราพิจารณาขั้นตอนและรายละเอียดตามที่ปรากฏใน “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” และความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี” บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอิสลามแห่งลุ่มแม่น้ำโขง เห็นได้ว่า ความเชื่อเกี่ยวกับผี หรือสิ่งเหนือธรรมชาติ (Animism) เช่น โลกทัศน์ของชาวอิสลามจะเห็นได้ว่าปรากฏอยู่ในขั้นตอนของพิธีกรรมด้วย ว่ากันว่า โลกทัศน์และความเชื่อของชาวอิสลามนั้น “เชื่อว่ามีโลกมนุษย์ โลกเทวดา และโลกบาดาล” มนุษย์อยู่ภายใต้อิทธิพลของเทวดา ชาวอิสลามเรียกเทวดาว่าแกน หรือ “พญาแกน” เมื่อถือว่ามีแกนก็ถือว่า ผ่น ฟ่า ลม แดด เป็นอิทธิพลแกนด้วย หากทำให้แกนโปรดปราน มนุษย์ก็จะมีความสุข ดังนั้น จึงมีพิธีบูชาแกนหรือถวายแกนด้วยการแห่บั้งไฟ ยิ่งไปกว่านั้น โลกทัศน์และความเชื่อเหล่านี้ ยังสามารถอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผลว่า ในหมู่บ้านอิสลามนั้น สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์และดินฟ้าอากาศเป็นปัจจัยที่จำกัดและมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนอิสลามอยู่มาก และชาวอิสลามยังเชื่อว่าภายใต้แผ่นดินลึกลงไป 16 โยชน์ คือ เมืองบาดาล อันเป็นที่อยู่อาศัยของพญานาค

โลกทัศน์และความเชื่อนั้น ยังมีอีกความหมายหนึ่งในแง่ที่ว่า เป็นผลผลิตจากความคิดแบบแผนทางสังคมวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อม สิ่งหนึ่งที่เราสามารถตีความต่อไปได้ก็คือ การมองหาแบบแผนทางความคิดของคนจาก “โครงสร้างของโลกทัศน์” เหล่านี้ ในทางมานุษยวิทยา โครงสร้าง (Structural Anthropology) เชื่อกันว่า ความคิดของคนมีโครงสร้างที่แน่นอน โดยเฉพาะการวิเคราะห์ผ่านภาษาและการใช้คำ เพราะมนุษย์นั้นไม่สามารถคิดนอกภาษาได้ ภาษาที่ใช้จึงมี

ความหมายเชิงโครงสร้างอยู่ในตัวเอง และโครงสร้างที่แน่นอนนั้นก็คือ ความหมายของคู่ตรงข้าม (Binary Oppositions) ของเลวี-สเตราส์ เมื่อพิจารณาจากพิธีบุญบั้งไฟของอีสาน เราสามารถจำแนกความหมายของคู่ตรงข้ามในความคิดของคนอีสานได้ ดังต่อไปนี้

สวรรค์ (โลกของเทวดา)	โลกของมนุษย์
ฟ้า	ดิน
แก่น	แม่ธรณี
ผู้ชาย	ผู้หญิง
น้ำฝนและความอุดมสมบูรณ์	แหล่งที่ทำให้กำเนิดความอุดมสมบูรณ์

(ศุริยา สมุทคุปดี, 2533 : 28)

การที่ตำนานปรัมปราหลายเรื่องของคนชาติไทได้ “บันทึก” เรื่องราวที่เกี่ยวกับความขัดแย้งทางความเชื่อทางศาสนาของคนในภูมิภาคนี้ สอดคล้องกับความคิดของเลวี-สเตราส์ (Levi-Strauss) นักมานุษยวิทยาชาวฝรั่งเศสที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในบทความเรื่อง “The Structural Study of Myth” (1963) ซึ่งสรุปความไว้ว่า ข้อมูลประเภทตำนานปรัมปราในกลุ่มชนต่าง ๆ พยายามจะส่งสาร (Message) ที่เป็นปมความขัดแย้งทางความคิดความเชื่อที่มีอยู่ในใจของคนในกลุ่มชนนั้น ๆ ให้คนรุ่นหลังได้ทราบ และปมความขัดแย้งนั้น ๆ มักจะแสดงออกผ่านความคิดที่มีลักษณะเป็นคู่ตรงข้าม (Binary Opposition) คู่ตรงข้ามที่พบบ่อย ๆ ในตำนานปรัมปราของกลุ่มชนต่าง ๆ เช่น คู่ตรงข้ามระหว่างอำนาจเหนือธรรมชาติกับมนุษย์ ซึ่งอาจปรากฏในรูปของความขัดแย้งระหว่างพระเจ้า/เทพเจ้า กับมนุษย์ (God : Men) ในตำนานต่าง ๆ จึงมักมีเรื่องของมนุษย์ที่ทั้ง “ยอมรับ/ไม่ยอมรับ” อำนาจของพระเจ้า/เทพเจ้า ซึ่งความขัดแย้งระหว่างตัวละครคู่นี้สะท้อนให้เห็นความคิดของมนุษย์ที่มีต่อธรรมชาติทั้งในลักษณะที่พยายามปฏิเสธการพึ่งพาธรรมชาติและทั้งที่ต้องยอมรับอำนาจเหนือธรรมชาติ หากเรานำเอาข้อสังเกตของเลวี-สเตราส์ มาพิจารณาด้านานเรื่องต่าง ๆ ของชนชาติไท ก็พอจะเห็นได้ว่า “คู่ตรงข้าม” ในตำนานหลายเรื่องของคนไทเป็นเรื่องของ “อำนาจเหนือธรรมชาติกับมนุษย์” คู่หนึ่ง และ “ความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา” อีกคู่หนึ่ง จึงดูเหมือนว่าตำนานปรัมปราของคนไทพยายามจะ “ส่งสาร” ให้คนรุ่นหลังได้ตระหนักว่า คนไทในอุษาคเนย์นี้ก็ได้ผ่านประสบการณ์ความขัดแย้งและการต่อสู้ทางความคิดระหว่างอำนาจเหนือธรรมชาติกับมนุษย์ ดังเช่นเรื่องของ “แม่ขวัญข้าว” ที่โครงมนุษย์ที่ปฏิบัติตนนางโดยมิชอบ หรือเรื่องของแก่นในตำนานน้ำเต้าปุงที่บันดาลให้เกิดน้ำท่วมโลกเมื่อมนุษย์ไม่เชื่อฟังและไม่เช่นสรวงบุชา นอกจากนี้เลวี-สเตราส์ ยังตั้งข้อสังเกตว่าตำนานปรัมปราเป็นเสมือนภาษา (Language) ที่พยายามถ่ายทอดความคิดและประสบการณ์ของคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง การที่เราจะรับสารที่ตำนานพยายามถ่ายทอดได้นั้นต้องเอาตำนานหลาย ๆ เรื่องมาเปรียบเทียบเชื่อมโยงกันดู เพราะตำนานหลาย ๆ

เรื่องมักพยายามส่งสารที่ “ซ้ำ ๆ กัน” จะพบว่ามีความหมายของคนไทยอีกหลายเรื่องที่พยายามส่งสารที่ “ซ้ำ ๆ กัน” ในประเด็นเรื่องความขัดแย้งและการต่อสู้ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา ซึ่งถ้าวิเคราะห์สถานภาพของตัวละครที่เป็น “แณ” ในตำนานเรื่องต่าง ๆ เปรียบเทียบกันจะสามารถเห็นพัฒนาการของสถานภาพของแณ ซึ่งเป็นตัวแทนของระบบความเชื่อดั้งเดิม ถ้าจากตำนานน้ำเต้าป๋ง หรือ “พงสาวดารล้านช้าง” ในตอนต้น ๆ เรื่องจะเห็นบทบาทในเชิงอำนาจของแณในฐานะเป็นผู้สร้างมนุษย์ มนุษย์ต้องเช่นไหว้แณ เมื่อมนุษย์ไม่เชื่อฟังและเลิกเช่นไหว้แณ แณก็บันดาลให้เกิดน้ำท่วมเมืองลุ่มซึ่งคือ เมืองมนุษย์ ทำให้มนุษย์ล้มตายเป็นอันมาก เรื่องราวในตอนนี้จะยังแสดง “อำนาจ” ของแณอย่างชัดเจน (ศิริพร ณ ถลาง, 2545 : 194-195)

ในประวัติศาสตร์ลาว เมื่อมีการสถาปนาอาณาจักรล้านช้าง พระมหากษัตริย์ทรงห้ามการเช่นผีแณ เพราะได้หันมารับนับถือพุทธศาสนา เราก็ได้เห็นบทบาทของแณที่ปรากฏในนิทาน/ตำนาน และวรรณกรรมเปลี่ยนไป ใน “ตำนานพญาคันคาก” พญาคันคากเป็นพระโพธิสัตว์ที่อยู่ในทศพิศราชธรรม ทำให้ประชาชนหันมาบูชาพญาคันคากและลี้บูชาพญาแณ พญาแณก็ได้แสดงอิทธิฤทธิ์ด้วยการไม่ให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล พญาคันคากจึงยกกองทัพขึ้นไปรบกับพญาแณบนเมืองฟ้าและเอาชนะพญาแณได้ พญาแณยอมแพ้และบอกให้มนุษย์จุดบั้งไฟขึ้นไปบอกเมื่อถึงเวลาต้องการฝน ตำนานเรื่องนี้จึงสะท้อน “ความพ่ายแพ้ของแณ” และ “อำนาจของพญาแณที่ถูกทำลาย” ซึ่งตรงกันข้ามกับเรื่องราวในตอนต้นของตำนานน้ำเต้าป๋ง หรือ “พงสาวดารล้านช้าง”

นิทานอีสาน/ลาวอีกเรื่องหนึ่ง ชื่อ “หน้าผากไกลกะดัน” เป็นเรื่องของพระอินทร์ (เทวดาฝ่ายพุทธ) ที่กำลังจะเดินทางไปเที่ยวโลกมนุษย์ ระหว่างทางพบกับแณ แณขอไปด้วย แต่พระอินทร์ปฏิเสธพร้อมทั้งบริภาษแณว่าเป็น “ผีชั้นต่ำ” แณโกรธมากจึงตัดเศียรพระอินทร์ขาด โดยแยกหน้าผากกับท้ายทอยของพระอินทร์ออกจากกัน หน้าผากกับท้ายทอยมาเกิดเป็นมนุษย์ ภายหลังได้แก้แค้นให้พระอินทร์ไปรบกับแณและแณแพ้ ในเรื่องนี้ เราจึงเห็นอีกขั้นหนึ่งถึงพัฒนาการของความเชื่อดั้งเดิมซึ่งแณถูกเทวดาฝ่ายพุทธดูถูกว่าเป็น “ผีชั้นต่ำ” การที่แณได้ตัดเศียรพระอินทร์เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงพลังของแณ แต่ท้ายที่สุดแณก็พ่ายแพ้ต่อเทวดาทางฝ่ายพุทธ ทั้งตำนานเรื่อง “พญาคันคาก” และนิทานเรื่อง “หน้าผากไกลกะดัน” จึงสะท้อนความขัดแย้งและการต่อสู้เชิงอำนาจระหว่างความเชื่อดั้งเดิมเรื่องแณกับพุทธศาสนา และสะท้อนให้เห็นอำนาจของแณซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมที่ลดลง และ “พ่ายแพ้” ต่อพุทธศาสนาในที่สุด

นอกจากนี้แล้ว ศิริพร ณ ถลาง (2545 : 198-199) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า หากเรานำข้อมูลทางคติชนหลาย ๆ ประเภท หลาย ๆ เรื่อง มาศึกษาเปรียบเทียบเชื่อมโยงกัน โดยพิจารณาทั้งแบบ

เรื่องแต่ละแบบที่เป็นตัวแทนความคิดความเชื่อที่ต่างกัน ความขัดแย้งระหว่างตัวละครอันนำไปสู่การพินิจหาสิ่งทีเรียกว่าเป็น “คู่ตรงข้าม” ทางความคิด เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นลักษณะของความขัดแย้งและการประนีประนอมในเชิงสัญลักษณ์ เราก็จะสามารถเห็นความคลุ่มลิกทางวัฒนธรรมจากสิ่งที่ยึดมั่น นิทาน และวรรณกรรมพยายามจะบอกได้ ในแง่นี้ข้อมูลทางคติชนและวรรณกรรมจึงสามารถนำมาใช้ในการศึกษาวัฒนธรรม โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางความเชื่อและศาสนาของชนชาติไทได้อีกทางหนึ่ง อนึ่ง ในประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ย่อมมีการรับวัฒนธรรมจากภายนอกเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิม ข้อมูลทางคติชน เช่น นิทานและตำนาน ช่วยทำให้เห็นว่าในการรับวัฒนธรรมจากภายนอกนั้นมิได้รับอย่างราบรื่นหรือรับเข้ามาทั้งหมด หากย่อมมีความขัดแย้ง และการปรับเปลี่ยน และถ้ามีความขัดแย้งทางความคิดความเชื่อ เจ้าของวัฒนธรรมดั้งเดิมพยายาม “ต่อสู้” อย่างไร และได้มีความพยายามในการปรับและบูรณาการ “วัฒนธรรมใหม่” เข้ามาไว้ในวัฒนธรรมเดิมอย่างไร ดังที่แสดงให้เห็นแล้วในกรณีที่ยึดมั่นข่าวได้บันทึกร่องรอยความขัดแย้งระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางพุทธศาสนาที่รับเข้ามาใหม่ รวมทั้งได้บันทึกให้เห็นขั้นตอนการผสมผสานความเชื่อในระบบเก่าและระบบใหม่ในขั้นที่บูรณาการแล้ว ในแง่นี้จึงน่าจะลองศึกษาข้อมูลคติชนในกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ในภูมิภาคนี้ด้วยการสะท้อนประเด็นความขัดแย้งทางวัฒนธรรมในเรื่องใด เพราะต่างชาติพันธุ์ต่างกลุ่มวัฒนธรรมอาจเผชิญกับความขัดแย้งในเรื่องที่ต่างกันและมีวิธีการปรับเปลี่ยนเข้าหากันในลักษณะอื่น ๆ ได้

สัญลักษณ์สำคัญ (Dominant Symbols) : การตีความหมายทางมานุษยวิทยา

จากการวิเคราะห์ สังเคราะห์ ความหมายของสัญลักษณ์ (Dominant Symbols) ของ Victor Turner (1967) พบว่า พิธีกรรมเป็นระบบของความหมาย พิธีกรรมแต่ละประเภทเป็นกระบวนการที่มีแบบแผน หน่วยของพิธีกรรมก็คือการรวมกันเข้าของสัญลักษณ์และชุดของพิธีกรรมสัญลักษณ์ และสร้างความเป็นเอกภาพของการรับรู้และถอดความหมายออกมาจากระบบคิด และชุดของสัญลักษณ์จะรวมตัวอยู่ด้วยกันอย่างกระชับ (Condensation) คือ วัตถุ การกระทำ คำพูด หรือถ้อยคำ ที่นำมาประกอบตามกระบวนการขั้นตอนมาเป็นสัญลักษณ์ในพิธีกรรมที่รวมความหมายอยู่ด้วยกันอย่างกระชับ นอกจากนี้ความหมายของสัญลักษณ์ยังแบ่งเป็นออกเป็นสองขั้ว (Polysemy) ทั้งที่เป็น 1. ขั้วอุดมคติ (Ideological Pole) และ 2. ขั้วความรู้สึก (Sensory Pole) ทั้งสองขั้วมีความหมายและสร้างสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรมให้มีความสำคัญ

การเกิดขึ้นของพิธีกรรมและสัญลักษณ์ในพิธีกรรมนั้น เป็นสิ่งที่เกิดมาอย่างมีความหมายสัมพันธ์กับชีวิตของบุคคลและสังคมที่อยู่โดยรอบ เพราะความหมายที่เกิดขึ้นของสัญลักษณ์ไม่ได้เกิดขึ้นมาด้วยตัวของมันเอง แต่สัญลักษณ์ได้ดึงความหมายจากระบบความเชื่อในวัฒนธรรมนั้น ๆ แล้วแผ่คลุมความหมายของมันออกไปสู่สังคมและบุคคลในระหว่างที่พิธีกรรมกำลังดำเนินไป

กระบวนการทางสัญลักษณ์ที่เกิดขึ้นในพิธีกรรมจึงเป็นกระบวนการหนึ่งที่เกิดขึ้นท่ามกลางความเป็นไปของสังคมและต่อเนื่องเกี่ยวเนื่องอย่างแยกไม่ออก อย่างปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคของความเชื่อหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ต่างมีความหมายที่ครอบคลุมถึงพื้นที่แห่งพิธีกรรม ภูมิหลังพญานาคแห่งร่องรอยอดีตล้วนมีความหมายต่อระบบสังคมและมีความต่อเนื่องอย่างยาวนาน หากมองแบบผิวเผินและขาดมิติทางมานุษยวิทยาอาจทำให้ขาดรายละเอียดที่ลุ่มลึกของพิธีกรรม ทั้งนี้เราไม่สามารถวิเคราะห์สัญลักษณ์ในพิธีกรรมได้ หากไม่ทำการศึกษาเปรียบเทียบความสัมพันธ์กับเหตุการณ์อื่น ทั้งนี้เพราะสัญลักษณ์ได้ถูกเกี่ยวโยงอย่างสำคัญเข้าไปในกระบวนการทางสังคม (Socialization) ตามที่ผู้ศึกษาอธิบายถึงหน้าที่ของพิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคข้างต้น หรือแม้แต่โครงสร้างหน้าที่ของนิทานปรัมปราต่างมีคุณสมบัติประการสำคัญให้ระบบสังคมมีการทำงานอย่างมีพลวัตรและเผชิญสถานสังคมโดยใช้พิธีกรรมเป็นตัวเชื่อมโยงบริบทสังคมวัฒนธรรมระหว่าง “มนุษย์” กับ “สังคม” อาทิเช่น เป็นการสังสรรค์ทางวัฒนธรรม ทั้งหมดนี้คือพิธีกรรมที่จะทำให้ชาวบ้านทุกคนรู้สึกว่าคุณเอง เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนหรือสังคมหรือประเทศนั้น ๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นสัญลักษณ์ของความเป็นกลุ่มสังคม

ดังนั้นเมื่อได้ลองตีความหมายจากสัญลักษณ์สำคัญที่ปรากฏในพิธีกรรม เช่น 1. รูปเคารพพญานาค 2. เครื่องบวงสรวงบัตรพืพญานาค 3. วันพิธี 4. พ่อพราหมณ์ทั้ง 9 รวมทั้งพฤติกรรมการแสดงออกในการประกอบพิธี คำอัญเชิญเทวดาพญานาค และคาถาคำสวดต่าง ๆ ระหว่างพิธีพุทธและพิธีพราหมณ์อยู่ในบริบทของพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคของหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ซึ่งส่งเสริมและสนับสนุนแนวความคิดของ Victor Turner เป็นอย่างดีที่กล่าวว่า “สัญลักษณ์ในพิธีกรรม” พิจารณาได้จากแบบแผนพฤติกรรมกระทำ วัตถุประสงค์ และบริบทสถานที่และกาลเวลาของพิธีกรรมนั้น ๆ ฉะนั้น “พิธีกรรม” จึงมิใช่กำเนิดขึ้นมาอย่างโดด ๆ เท่านั้น การศึกษาทำความเข้าใจความหมายทางสัญลักษณ์ครั้งนี้ ผู้ศึกษาต้องทำความเข้าใจและศึกษาบริบทแวดล้อมของชุมชนหมู่บ้านอาสง เป็นระยะเวลาอันร่วม 3 ปีทีเดียว สำหรับการถอดรหัสความหมายที่แสดงโลกทัศน์ของชาวบ้านได้ นับตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2543-2545 จึงไม่ใช่การศึกษา “บนหอคอยงาช้าง” อย่างใดเลย เป็นการอาศัยวิธีบูรณาการความคิดมองแบบคนใน(emic) และคนนอก (etic) เพื่อเป็นกระจกส่องให้เห็นวัฒนธรรม สัญลักษณ์ในพิธีกรรมที่ปรากฏให้เห็นมีดังต่อไปนี้ คือ

1. **รูปเคารพ และศาลพญานาค** เป็นเนื้อหาหลัก (Content) ของความหมายที่อยู่ภายใต้คติพุทธศาสนา หมู่มวพญานาคทั้ง 15 คน ที่มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาบางคนสร้างแม่น้ำโขง-ชี-มูล และลำน้ำสาขาต่าง ๆ ทั้งในประเทศไทยและสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

บรรดาหม่อมหลวงพญานาคเหล่านี้มีปรากฏจาก “ตำนานอุรังคธาตุ” เพราะจากการศึกษาคติชนแห่ง นาคพบภูมิหลังของระบบความหมายที่ปรากฏในสัญลักษณ์อยู่ 2 ข้อด้วยกัน คือ 1. พญานาค : ผู้ สร้างสรรค์ 2. พญานาค : ผู้ทำลายล้าง ทั้งนี้ “พญานาคคือเจ้าแห่งดินและน้ำ” นิทานปรัมปราได้ เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของปมสังคมาระหว่างชุมชนสองฝั่งแม่น้ำโขงว่า พญานาคมีอิทธิพลต่อ ระบบคิดของคนอีสานเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะข้าวทำลายล้างที่สามารถทำให้ดินแดนที่เคยเป็น แผ่นดินต้องล่มสลายไปกับมหาวาตภัยล้างแผ่นดินระลอกแล้วระลอกเล่า ความหมายของพญานาค ซ้อนกันอยู่ถึง 3 ชั้นด้วยกัน ตามที่ผู้ศึกษาอธิบาย “อิทธิพลทางศาสนา” ของร่องรอยความคิดเรื่อง พญานาค แต่ความหมายที่โดดเด่นและสำคัญที่สุด คือเป็นผู้ปกป้องรักษาพระพุทธศาสนาให้แทน ความหมายดั้งเดิมโดยได้สื่อความหมายดังกล่าวผ่านพิธีกรรมครั้งนี้ ตำนานอุรังคธาตุ และตำรา พรหมชาติ ได้พูดถึงรูปร่างหน้าตาและพฤติกรรมของพญานาค โดยการรวบรวมได้ว่าพญานาคมี ลักษณะคล้ายงูแต่มีพลังอำนาจเหนือกว่า “งู” และ “เงือก” * ซึ่งเป็นบริวารของตน ร่างกายของนาค แตกต่างจากงูตรงหงอนแดงบนหัวและเศียรได้คางที่งูไม่มี หัวนาคอาจมีมากกว่าหนึ่งและมีสี เหลือง สีแดง สีขาว ลึนสองแฉก เขี้ยวและฟันในปาก ลำตัวนาคหุ้มด้วยเกล็ดซึ่งมีสีต่าง ๆ คือ สี ทอง สีเหลือง สีนํ้าตาล สีนํ้าเงิน สีขาว สีดำ การแบ่งฐานะจากสีกาย เช่น เกล็ดทองค่านํ้าเงินชั้น สูง พลังอำนาจของนาคทำให้สามารถเปลี่ยนแปลงร่างกายเป็นมนุษย์และสัตว์สังคมาที่มีงูเป็น บริวาร นาคเป็นสัตว์ที่แสดงอารมณ์ทั้งในด้านดีและด้านร้าย จึงเป็นสนับสนุนความเชื่อเรื่องพญา นาคอย่างดีที่ว่าพญานาคคือผู้สร้างสรรค์และทำลาย ด้วยเหตุนี้เอง ชาวบ้านอาฮงและชุมชนอีสาน แห่งลุ่มแม่น้ำโขงต่างให้ความเคารพยำเกรงพญานาคในฐานะเป็นสัญลักษณ์ความศักดิ์สิทธิ์

2. เครื่องบวงสรวงบัตร์พญานาค อาทิเช่น บายศรี กระถางพญานาค พิธีกรรมจึงเป็นสิ่ง สมมติขึ้นเพื่อเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ พิธีกรรมเกี่ยวข้องกับการบูชาอำนาจเหนือธรรมชาติ คือ พญานาคเป็นความคิดทางไสยศาสตร์ ชาวบ้านถือว่ามูลเหตุการเกิดบั้งไฟพญานาคเป็นการกระทำ

* คำว่า “เงือก” ตามความหมายของไทยภาคอีสานว่าเป็นบริวารของนาค รูปร่างเป็นอย่างไรไม่ได้รับความชัดเจน แต่ว่าสามารถจำแลงแปลงกายได้ต่าง ๆ และมักจะทำร้ายมนุษย์ ผิดกับพญานาคซึ่งบางทีก็ช่วยเหลือคน

มีนิทานปรัมปราของชาวอีสานว่า ภายหลังเมืองเวียงจันทน์แตก มีพระสงฆ์องค์หนึ่งว่าเป็นศิษย์ของ พระครูหนามแห่ง ซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่ชาวบ้านนับถือมากกว่าเป็นผู้วิเศษ ได้มาอยู่ที่เมืองร้อยเอ็ดที่นั่นกั้นคานํ้าพระ สงฆ์รูปนั้นพร้อมกับชาวบ้านขุดสระหานํ้าใช้ สระนั้นมีนํ้าแต่ฤดูฝน พอเข้าหน้าแล้งนํ้าก็แห้งหมด พระสงฆ์รูป นั้นจึงใช้วิชาอาคมไปจิ้งเงือกที่แม่น้ำโขง เงือกนั้นมีตัวเป็นเมือกคล้ายแมงกะพรุน เอาหัวฟ้ามามาแล้วปล่อยลงใน สระที่ขุด ตั้งแต่นั้นมานํ้าในสระก็มีใช้ตลอดฤดูกาล สระนี้คือ “บึงพะลานไชย” ในจังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบันนี้ (เสฐียร โกเศศ, 2515 : 211-212)

ของพญานาคที่อยู่ใต้เมืองบาดาล ณ แก่งอาสง แซ่ช่องสรรเสริญที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงมาจากดาวดึงส์ลงมาสู่มนุษยโลกหลังจากที่ออกพรรษาแล้ว ชาวบ้านถือเป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง ความชั่วร้ายที่คนเชื่อว่าเกิดจากการกระทำของผีและสิ่งอัปมงคลต่าง ๆ นอกจากนี้ผู้ศึกษายังพบว่า ผลไม้ที่ห้ามนำร่วมในพิธีกรรมเพราะถือว่า “ชะล่า” (ผิดจารีต) คือ 1. ละมุด ความหมายทางนัยคือการทำอะไรไม่ขึ้นหรือรุ่งเรือง 2. น้อยหน้า เพราะเนื้อของผลไม้จะแตกแยกเป็นเม็ด ๆ ความหมายทางนัยคือการแตกแยกไม่มีความสมานฉันท์เกิดในชุมชนและหมู่บ้าน สิ่งของเกือบทุกชนิดมักจะลงท้ายด้วยเลขสี่ คือ สาม ห้า เจ็ด เก้า แต่ส่วนใหญ่จะลงท้ายด้วยสามเสมอ เสฐียรโกเศศได้อธิบายไว้ในเล่าเรื่องไตรภูมิว่า “**ไตรภูมิ**” แปลว่า แคนสาม ซึ่งแยกเป็น กามภูมิ 1 รูปภูมิ 1 อรูปภูมิ 1 สัตว์ทั้งหลายเกิดมาขอมเวียนวนไปมาเกิดใน 3 ภูมินี้ (เสฐียรโกเศศ, 2531 : 3-5)

1. **กามภูมิ** คือ แคนที่ข้งอยู่ด้วยกามตัณหา ยังมีความโลภ โกรธ หลง ดิ้นรน ระคนอยู่ด้วยเรื่องอยาก ๆ เรื่องรัก ๆ ใคร่ ๆ มีสุข มีทุกข์

2. **รูปภูมิ** คือ แคนที่สุขอันไม่มีเรื่องกามเข้าไปปะปน ผู้ไปเกิดยังแดนนี้เรียกว่า “พรหม” มีแดนอันเป็นที่อยู่เรียกว่า “พรหมโลก” รวม 16 ชั้น หรือ 16 ห้องฟ้า

3. **อรูปภูมิ** คือ แคนของพรหม ซึ่งไม่มีรูป มีหมดด้วยกัน 4 แคน ผู้ไปเกิดในแดนทั้ง 4 นี้เป็นพรหมเหมือนกัน แต่เป็นพรหมไม่มีรูปร่าง มีแต่ “จิต” (mind) หรือหมายความว่า “วิญญาณ” (soul) ก็ทราบไม่ได้ชัด เขาเขียนเป็นรูปพรหม ซึ่งไม่มีรูปร่างนี้เป็นรูปดวงไฟ ลอยอยู่เหนือแท่นภายในวิมาน

3. **กระทงพญานาค** เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ปรากฏเด่นชัดในพิธีกรรม เพราะกระทงพญานาคเป็น “หัวใจ” สำคัญของพิธีกรรม ชาวบ้านทุก ๆ คน สามารถเข้าร่วมพิธีกรรมตรงนี้อย่างพร้อมหน้าพร้อมตา นอกจากนี้ยังมี “ใบประกาศ” หรือ “หนังสือแจ้งพญานาค” ว่าลูกหลานหมู่บ้านอาสง จัดพิธีกรรมครั้งนี้เพื่อวัตถุประสงค์อะไร มีการรำลึกถึงพระคุณของพญานาคที่มีต่อบ้านเมืองและแคว้นแคว้น ผู้ศึกษาพบว่าภายในกระทงพญานาคประกอบด้วยเครื่องอัฐบริหาร ที่นอนหมอนมุ้ง เครื่องอุปโภคบริโภคครัวเรือน เสมือนการขอฝากตัวเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า แม้ว่านาคและผู้หญิงที่เข้าร่วมพิธีจะปรารถนาพุทธอุดมคติเดียวกันก็ตาม แต่ทั้ง 2 ฝ่ายกลับเป็นบุคคลที่อยู่นอกกรอบของผู้ที่จะบรรลุเป้าหมายเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าได้ อย่างไรก็ตาม สัญลักษณ์นาคได้พยายามปรับตัวเองเพื่อเปลี่ยนผ่านตนเข้าสู่ภาวะพุทธะให้ได้ การปฏิบัติธรรมเพื่อสะสมบารมีของพญานาคจึงเป็นตัวอย่างในการเทียบเคียงกับฐานะของผู้หญิงในพุทธศาสนา ว่ามีโอกาสเข้าสู่ภาวะนี้ได้จากมรรควิธีปฏิบัติเช่นเดียวกับพญานาคได้เหมือนกัน

ความหมายทางสัญลักษณ์อีกอย่างหนึ่งสำหรับกระทรวงพยานาค เชื่อกันว่าเป็นการสะเดาะเคราะห์ ลอยความทุกข์โศกให้ไหลไปกับสายน้ำ เชื่อว่าเครื่องกับปียกัณฑ์และสิ่งของเหล่านี้ มวลหมู่พยานาคจะได้รับอันนิสงส์ผลบุญด้วย จุดมุ่งหมายในการทำจึงเป็นตัวแทนของตนและ “ชีวิตหลังความตาย” ชาวบ้านอาสงยังเชื่อในเรื่อง “ล๋ามลี้” ล๋ามที่ใช้ในความหมายนี้ คือ “ผู้รักษาเมือง” (เมฆเมือง) ทั้ง 4 ทิศ คอยตรวจตราผู้คิดฮืดผิดคอง โดยมีพยานาค 4 คนประจำทิศ คอยตัดสินลงโทษ แต่ความเชื่อนี้ปรากฏซ้อนกันอยู่ระหว่างพุทธ-พราหมณ์-ผี ที่เชื่อว่าทิศทั้ง 4 มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์พิทักษ์รักษา แม่น้ำโขงมีความศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านอาสงเชื่อว่าทุกวันพระห้ามลงแม่น้ำโขงโดยเด็ดขาด หากมีกิจกรรมใดก็ขอให้หยุดชะงักเพราะวันนั้นเป็น “วันศีล” พยานาคจะขึ้นมาเฝ้ารักษาอุโบสถศีล นอกจากนี้ยังเป็นร่องรอยทางภาษาที่ยังให้ความสำคัญต่อการเรียกชื่อสิ่งสำคัญ ๆ ในสังคมด้วยคำนำหน้าเป็นเพศหญิง เช่น แม่ทัพ แม่กอง แม่พิมพ์ แม่แบบ รวมทั้งแม่น้ำด้วย จากร่องรอยของภาษาที่ใช้คำว่า “แม่” นำหน้า

ปราณี วงษ์เทศ (2533 : 110) ได้อธิบายว่า แม่แต่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น เทพ หรือผี ในสังคมไทยที่มีเพศหญิง เช่น นางกวัก แม่โพสพ แม่ธรณี แม่จื่อ แม่ย่านาง นางตานี ก็ยังเป็นสิ่งที่คนไทยส่วนใหญ่ทั่วไปเคารพกลัว กราบไหว้มาแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะสิ่งของที่ใช้ในการทำมหากินที่เชื่อว่า มีผู้หญิงสิงสถิตอยู่ เช่น แม่เตาไฟ แม่นางดั่ง นางครก นางสาก เรื่องแม่ธรณีในพระปฐมสมโพธิ ได้ให้ความสำคัญของแม่ธรณีไว้ตอน “มารผจญ” ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้ไม่กี่ชั่วโมง ได้มาขัดขวางโดยดื้อว่า ตรงที่พระพุทธเจ้าประทับนั่งเป็นของตน พญามารอ้างพยานบุคคลคือพวกพ้องของตน พระพุทธเจ้ามองหาใครเป็นพยานไม่ได้ เทพเจ้าก็หนีกันหมด พระองค์ให้พระนางธรณีชื่อจริงว่า “สุนทรีวินิตา” ผุดขึ้นมาเพื่อเป็นพยาน คือสตรีที่ปีบมวยผมนั่นเอง ดังที่กล่าวไว้ว่า

“ปฐมสมโพธิว่า พระธรณีก็มีอาจดำรงกายอยู่ได้ ก็อุบัตินันดาลเป็นรูปนารี ผุดขึ้นจากพื้นปฐพี แล้วกล่าวเป็นพยานพระพุทธเจ้า พร้อมบีบน้ำออกจากมวยผม น้ำนั้นคือสิ่งที่เรียกว่า “ทักษิโณทก” อันได้แก่ น้ำที่พระพุทธเจ้าทรงกรวดน้ำทุกครั้งเวลาที่ทรงบำเพ็ญบุญบารมีชาติปางก่อนเป็นสำคัญมา ซึ่งแม่พระธรณีเก็บไว้ที่มวยผม เมื่อนางบีบก็หลังไหลออกเป็นต่อธารมหามหรรณพ พญามารก็พ่ายแพ้ไปในที่สุด “มาร” คือ กิเลสในใจคน ตรงข้ามกับสติปัญญา ความดีที่ทำไว้นั้นไม่หนีไปไหน ถ้าใครไม่เห็นฟ้าดินก็เห็น ดินคือแม่พระธรณี”

(พระปฐมสมโพธิ, 2514 : 25)

4. **ขันหมากเบ็ง** ทำมาจากกลีบใบตองประดิษฐ์ขึ้นมาเป็น “เสียวพญานาค” ขันนี้แทนความหมายของความอุดมสมบูรณ์ นิยมทำในพิธีมงคลต่าง ๆ ของภาคอีสาน เช่น พิธีบวชนาค พิธีฮีดตรง พิธีแต่งงาน พิธีขึ้นบ้านใหม่ “หมากเบ็ง” เป็นสัญลักษณ์ของเพศชาย แทนความหมายของ “น้ำผู้ให้กำเนิด” ผู้ศึกษาสอบถามจากชาวบ้านพบคติความเชื่อที่ว่า หากหนุ่มสาวคู่ใดแต่งงานไปแล้ว ยังไม่มีลูกก็ให้มาทำพิธีขอลูกจากพระสงฆ์ แต่สิ่งสำคัญที่ขาดหลงลืมไม่ได้ก็คือ “หมากเบ็ง” เป็นการดัดแปลงสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับอวัยวะเพศ โดยเฉพาะพญานาคเราก็อาจถือได้ว่า เป็นสัญลักษณ์ที่หมายถึงอวัยวะเพศชายอย่างหนึ่ง ...“รูปอื่น ๆ ที่มีความหมายหรือการใช้ในลักษณะเดียวกับสัญลักษณ์อวัยวะเพศ เช่น รูปงู และรูปสัตว์เลื้อยคลาน โดยเฉพาะรูปงูนั้นพบอยู่มากมาย ทั้งที่เป็นลายบนภาชนะดินเผาหรือรูปงูที่ทำเป็นกระจ่าง เช่น ที่เขาสามเหล็กม จ. กาญจนบุรี ทำเป็นดินปั้นเสริมประดับภาชนะและที่ซั้บจำปา จ. ลพบุรี ซึ่งเป็นของสมัยหินใหม่ด้วยกันทั้งสอง เครื่องปั้นดินเผาชิ้นหนึ่งทำเป็นรูปกระจ่างคล้ายงูกำลังแผ่แม่เบี้ย ที่กำไลสัมฤทธิ์บางอันก็มีรูปหัวงู นอกจากนี้แล้วยังพบภาชนะดินเผาลายขีดขูด และลายเขียนสีรูปสัตว์เลื้อยคลาน เช่น งู จิ้งจก ตู๊กแก แะ กิ้งก่า เป็นต้นมากมาย ทั้งที่ขุดได้จากบ้านเชียง จ. อุรธานี บ้านโนนคำ จ. ขอนแก่น และบ้านเก่า จ. กาญจนบุรี นักมานุษยวิทยาบางท่านให้ความเห็นว่า “รูปงู” นั้น ชนบางพวกก็ทำขึ้นแทนอวัยวะเพศของชาย รูปสัญลักษณ์สัตว์เลื้อยคลานเหล่านี้มีส่วนสัมพันธ์กับน้ำอยู่บ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับงู และมังกร แต่บางทีเกี่ยวข้องกับแผ่นดิน บางทีเกี่ยวกับไฟ และบางทีก็แทนรูปอวัยวะสืบพันธุ์ของผู้ชาย ซึ่งคงมีความหมายนอกเหนือจากนี้อีก งูเป็นสัญลักษณ์ในนิยายเกี่ยวกับกำเนิดของมนุษย์หลายชาติ และเป็นเครื่องหมายของอาชีพบางอาชีพ เช่น แพทย์แผนปัจจุบัน” (พระมหาสมชาย ไมตรี, 2536 : 26-27)

5. **วัน** วันก็เป็นสัญลักษณ์อีกประการหนึ่งของการประกอบพิธีกรรม เหตุที่ประกอบพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ชาวอีสานถือว่าเป็น “วันศีล” หรือ “วันพระ” ซึ่งเป็นวันออกพรรษา เป็นวันที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงมาจากดาวดึงส์ลงมาสู่มนุษย์โลกหลังจากที่ออกพรรษาแล้ว และจะถึงมนุษย์โลกในวันรุ่งขึ้น ดังนั้นเพื่อเป็นการต้อนรับพระพุทธเจ้าบรรดาพญานาคทั้งหลายที่อยู่ในบริเวณลำน้ำโขง เขตจังหวัดหนองคาย จึงได้ทำบั้งไฟถวายพระพุทธเจ้าเป็นพุทธบูชา ลูกไฟที่พุ่งขึ้นมาจากลำน้ำโขง จึงเรียกว่า “บั้งไฟพญานาค” เป็นลูกไฟแปลกประหลาดมหัศจรรย์นำพิศวง ที่ยากต่อการพิสูจน์ให้ทราบแน่ชัดว่ามันเป็นอะไร เกิดขึ้นมาได้อย่างไร ทั้ง ๆ ที่แม่น้ำโขงเป็นแม่น้ำนานาชาติสายยาว ทำไมต้องมาเกิดเฉพาะในช่วงอำเภอริมฝั่งแม่น้ำโขงของจังหวัดหนองคายเพียงแห่งเดียวเท่านั้น หรือว่าเมืองหนองคายเป็นเมืองพญานาคจริงดังความเชื่อของคนอีสาน ในช่วงเทศกาลออกพรรษาของทุกปีโดยเฉพาะคืนวันเพ็ญ 15 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งเป็นวันออกพรรษา (ปีใดมีแปดสองหนจะเลื่อนไปหนึ่งวัน คือ วันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ซึ่งตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ ของประเทศลาว) มหาชนจากทั่วทุกสารทิศจะหลั่งไหลมาที่อำเภอต่าง ๆ ริมฝั่งแม่น้ำ

โงงของจังหวัดหนองคายอย่างเนืองแน่น ชนิดที่จะหาที่จอดรถหรือเดินก็แทบไม่ได้ มหาชนเหล่านี้มาเพื่อที่จะร่วมงานประเพณีไหลเรือไฟและจุดมุงหมายที่สำคัญก็คือมาชม “บั้งไฟพญานาค” ลูกไฟมหัศจรรย์ที่พุ่งขึ้นมาจากลำน้ำโขง ที่เรียกว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์นั้นเพราะยังหาข้อพิสูจน์ไม่ได้ว่าเกิดขึ้นจากอะไร ทำไมเกิดขึ้นเฉพาะวันออกพรรษาเท่านั้น แม้ว่าวันออกพรรษาของแต่ละปีจะคลาดเคลื่อนไปไม่ตรงกับวันเดิม “บั้งไฟพญานาค” ก็จะเคลื่อนไปตามวันออกพรรษาของปีนั้น ๆ และทำไมถึงต้องมาเกิดเฉพาะแม่น้ำโขงบริเวณจังหวัดหนองคายอันเป็นเมืองหลวงหรือราชธานีของหมู่มวลพญานาคตามคติความเชื่อของคนไทยอีสานและลาว

6. พ่อพราหมณ์ เป็นสัญลักษณ์สำคัญของการประกอบพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค พ่อพราหมณ์เป็นผู้ทำหน้าที่ในการติดต่อกับเทวดาและหมู่มวลพญานาค และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก หรือรับคำบัญชาจากสรรพสิ่งที่เหนือโลกเอนกประการมาแจ้งแก่ชุมชนและหมู่บ้าน รวมทั้งมีหน้าที่ทำพิธีขอมาต่อผีปู่ตาและธิดาของท่านทั้งสอง เมื่อมีผู้ประพฤติปฏิบัติมิเป็นการสมควร ชาวบ้านเชื่อว่าผู้ที่เป็พ่อพราหมณ์ได้นั้นต้องเป็นผู้ที่นำเคารพและนับถือของคนในหมู่บ้าน เพราะประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดี มีความเมตตากรุณา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ใจกว้าง สุขุม รอบคอบ มีความอ่อนน้อม ตลอดจนไม่ดื่มสุรายาเมา เสียบุคลิก ไม่ประพฤติผิดศีล มีคุณธรรม มีความรู้เรื่องไสยศาสตร์และมนต์พิธีต่าง ๆ ระหว่างพุทธและพราหมณ์ ไม่กลัวผีสง จากคุณสมบัติดังกล่าวทำให้ชาวบ้านเชื่อถือและศรัทธาต่อผู้ที่ได้รับการคัดเลือกเป็นพ่อพราหมณ์ ฉะนั้นเมื่อพ่อพราหมณ์บอกกล่าวอะไรกับชาวบ้านก็จะเชื่อและปฏิบัติตามด้วยดี ในบางครั้งพ่อพราหมณ์ยังทำหน้าที่เป็น “เฒ่าจ้ำ” อีกสถานภาพอย่างหนึ่ง สมัยก่อนที่ยังไม่มีการเลือก “ผู้นำแบบทางการ” (อธิบายข้างต้นแล้ว) ไม่ว่าจะด้วยวิธีใดก็ตาม เวลามี “คติความ” ก็มีเฒ่าจ้ำเป็นผู้ตัดสินคติความภายในหมู่บ้าน (สัมภาษณ์คุณลุงมานิจ เกษางาม เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2545)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้มุ่งที่จะให้ความสนใจกับสัญลักษณ์สำคัญ (Dominant Symbols) ในรูปของวัตถุทางวัฒนธรรม เช่น 1. รูปเคารพและศาลพญานาค 2. เครื่องบวงสรวงบัตรพลีพญานาค 3. กระตงพญานาค 4. ชันหมากเบ็ง แต่การพิจารณาสัญลักษณ์ที่ใช้ในพิธีกรรมนั้นทางมานุษยวิทยากำหนดไว้ชัดเจนว่า วัตถุเป็นเพียงสัญลักษณ์ประเภทหนึ่งเท่านั้น สัญลักษณ์ในบริบทของพิธีกรรมยังหมายรวมถึง “วัตถุ การกระทำและคำพูด หรือถ้อยคำที่ใช้ในพิธีกรรมนั้น” ดังนั้นการพิจารณาสัญลักษณ์สำคัญในพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาคของชาวบ้านอาจนำที่จะพิจารณาในรายละเอียด ดังจะได้นำเสนอต่อไป

คำพูดหรือถ้อยคำที่ใช้ในพิธีกรรม (Words) ภาษาที่ใช้ในพิธีกรรมโดยทั่วไปนั้น ทางมานุษยวิทยามักจะอธิบายว่าเป็นภาษาชนิดพิเศษ หมายความว่า ผู้คนที่เข้าร่วมพิธีกรรมหนึ่ง ๆ จะ

ใช้ภาษาที่แตกต่างไปจากภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งอาจเป็นไปได้ทั้งสองกรณีคือ ต่างภาษาไปเลยก็ยังคงเป็นภาษาเดียวกันแต่ต่างระดับการใช้คำ ต่างความหมายและต่างบริบทกัน เช่น บทสวดภาษาบาลีในพิธีกรรมของพุทธศาสนา หรือศาสนาพราหมณ์ กลอนคำที่แม่หมอใช้เล่าในขณะรักษาคณป้วย คาถาหรือคำพูดของหมอขวัญในพิธีบายศรีสู่ขวัญ เป็นต้น

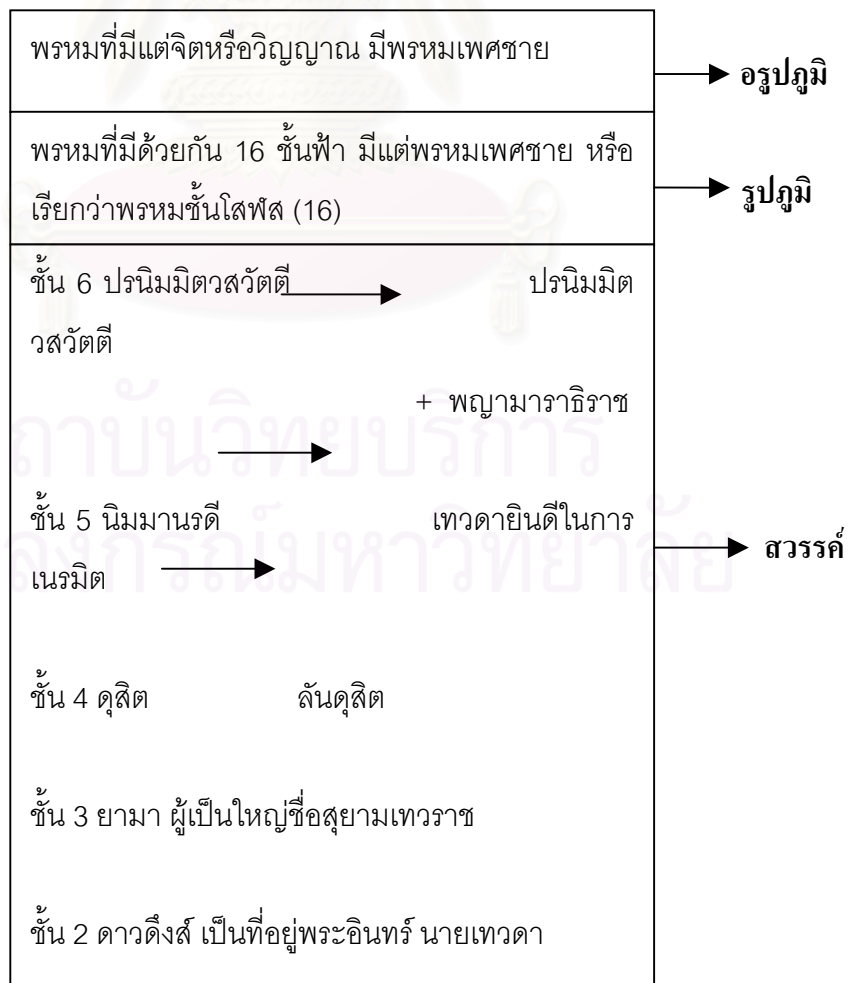
องค์ประกอบของคำพูดหรือถ้อยคำที่ใช้ในพิธีกรรมครั้งนี้ ประกอบด้วย 1. คำอัญเชิญ หลวงปู่แก่งอาสง 2. คำไหว้ครู 3. คาถาเข้าที่ 4. คำอัญเชิญเทวดา 5. คำบูชาฤกษ์ 6. ประกาศขุมนุมนเทวดา 7. ประกาศสังเวชเทวดา จากคำพูดหรือถ้อยคำ (Words) ทำให้เราเข้าใจโลกทัศน์ของชาวอีสาน ดังคำกล่าว ผู้ศึกษาขอหยิบประเด็น “ประกาศขุมนุมนเทวดา” (ยกมาอธิบายบางขั้นตอน)

“โอกาสะ ข้าพเจ้าขอกล่าวประกาศ อัญเชิญไทเทวราช สุราฤทธิ์ คนสิงสถิตอยู่ในวิมานแมนแดนสวรรค์ ทุกแห่งห้อง ช่องชั้นฟ้า สะดาลัย เทพเจ้าเหล่าใด ทรงศักดิ์เดชเป็นจอมเทวัญ สัตตะเทเวศ อันเรื่องฤทธิ์ มีกมล สมาริจิต สงบสงัด ตั้งอยู่ในปัญจเววาริวัติ เป็นสัตตบุรุษ มีพระรัตนประเสริฐสุด เป็นสาระเครื่องกำจัด โภภัย อุปัทวะ วิบัติเหตุ ในทิพยนิเวศ ภูมิมณฑล เบื้องต้นเวหานภากาศ ท้าวทุกแห่งแห่งจักรวาลนี้ และจักรวาลอื่น ผู้มีหทัยชุ่มชื่น คิดชวนขวายในส่วนคุณธรรมตลอดกาล ขอเชิญเทพทั่วทิพยสถาน ได้เสด็จลีลาลงมา ณ สถานที่นี้ ณ บัดนี้ ข้าพเจ้ามีความยินดีขอเชิญเทพผู้ทรงฤทธิ์ มีมหิทธิ มหะศักดิ์ในสำนักรัตนวิมาน ผู้มีบรรณสันดานบริสุทธิ์ เปรียบประคองคังดวงแก้วอันสดใส ขอเชิญเทพไท ได้เสด็จลีลาลงมา หลังเดชาให้ศักดิ์สิทธิ์ สมดังจิตมุ่งหวังคังใจเทอญ”

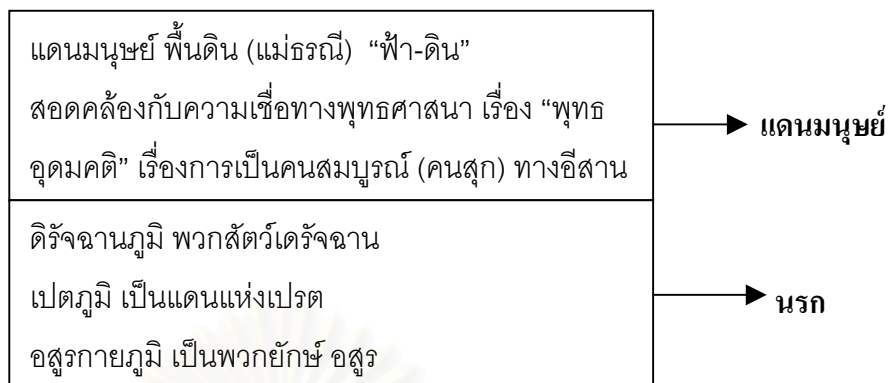
จากประกาศขุมนุมนเทวดาข้างต้น ทำให้เราเข้าใจถึงความเชื่อในการบูชาศาสนสถาน และความหมายในการบูชาทางพุทธศาสนา โดยการให้ความสำคัญขององค์พระศาสดาและสิ่งจำลองเหล่านี้ เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายความคิดทางพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน ผสมผสานระหว่างพุทธ-พราหมณ์-ผี เป็นสัญลักษณ์แทนความหมายความสำคัญทางพุทธศาสนา ในการจะช่วยปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนิกชนในยามที่เห็น แม้ว่าสิ่งเหล่านั้นจะไม่มีตัวตนแล้วก็ตาม สัญลักษณ์ทั้งหลายจะเป็นสิ่งที่แทนความรู้สึกนั้นได้ นอกจากคำพูดและถ้อยคำที่ปรากฏในพิธีกรรมครั้งนี้ทำให้สามารถขยายโลกทัศน์อื่น ๆ ของหมู่บ้านอาสง และชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงได้อีกว่า โดยรวมแล้วโลกทัศน์ของชาวอีสานมีความเชื่อพื้นฐานว่าสภาพความเป็นจริงประกอบด้วยสวรรค์และนรก มนุษย์ มีการเวียนว่ายตายเกิด การกระทำหรือกรรมเป็นสิ่งที่ส่งผลต่อผู้กระทำ จากรากฐานความเชื่อเช่นนี้นำไปสู่พันธะทางจริยธรรมที่ว่า คนต้องทำความดี มิฉะนั้นจะตกนรกหรือได้รับความทุกข์ยาก และเกณฑ์ที่ใช้ตัดสินว่า การกระทำใดหรือไม่ก็คือผลของการกระทำนั้น การเป็นคนดีก็คือ คนที่กระทำในสิ่งที่ไม่เป็นผลร้ายต่อตัวเอง ระบบจริยธรรมเช่นนี้เองที่สอดคล้องกับ

ความต้องการความสุขสบายอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต องค์ประกอบพื้นฐานของศาสนาในสังคมไทย (รวมทั้งอิสลามด้วย) ได้แก่ พุทธ-พราหมณ์-และผี แต่ลักษณะที่สำคัญก็คือ พุทธศาสนาจะมีความสำคัญมากที่สุด และเป็นศูนย์กลางของระบบค่านิยมในสังคมไทย นอกจากนี้ทำให้เข้าใจว่า บทบาทของผู้หญิงที่ปรากฏในสังคมอิสลามมีความสำคัญน้อยกว่าผู้ชาย ทั้งนี้การผสมผสานระบบความเชื่อของสังคมอิสลามที่รับอิทธิพลทางศาสนาพราหมณ์ด้วย ทำให้เห็นบทบาทของเพศหญิงในลักษณะของ “ไตรภูมิ” เรื่องการทำบุญ เพศหญิงก็ยังเป็นผู้เตรียมและอำนวยความสะดวกเป็นผู้อยู่เบื้องหลังให้เพศชายและเปลี่ยนฐานะสูงขึ้น ทั้งด้านชีวิตในโลกปัจจุบันและในโลกอุดมคติ จากความคิดในเรื่องนรก สวรรค์ โลกมนุษย์ ของหมู่บ้านอาสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย จาก “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา เป็นความคิดพื้นฐานมาจากความเชื่อในเรื่องไตรภูมิ สามารถเขียนออกมาเป็นแผนผังให้เห็นได้เพื่อความเข้าใจ เพราะพื้นที่ในแต่ละแห่งในความคิดของชาวบ้านจากพื้นฐานเรื่องนี้ได้ถูกแบ่งเขตอย่างชัดเจน รวมไปถึงกฎเกณฑ์และเพศ แสดงถึงความไม่เท่าเทียมทางเพศที่ถูกกำหนดไว้ในไตรภูมิ เพศและพื้นที่จึงเป็นกฎเกณฑ์ที่สำคัญในระบบจักรวาล

ไตรภูมิประกอบด้วยภูมิต่าง ๆ ดังนี้

-ต่อ-

(ปรับปรุงจาก เสาวภา เชาว์ศิลป์, 2535 : 73)

หมายเหตุ

1. อรูปภูมิ เป็นพรหมผู้ชายล้วน
2. รูปภูมิ เป็นพรหมผู้ชายล้วน
3. กามภูมิ เพศชายจะเป็นใหญ่ เพศหญิงจะเป็นได้แค่มเหสีเท่านั้น
4. แคนมนุษย์ มีทั้งชายและหญิง
5. นรก มีพระยายมราชเป็นนายเมืองนรก หรือยมเป็นชื่อเทวดาประจำความตาย ศาสนาฮินดูเรียกว่า พระยม

โลกทัศน์ว่าด้วยภพภูมิแบบพุทธ-พราหมณ์มีพลังในการอธิบายเรื่องโลก ชีวิตและจักรวาลได้ชัดเจน ละเอียด ลึกซึ้ง และน่าเชื่อถือเหนือกว่าโลกทัศน์ผีวิญญาณแบบพื้นบ้านดั้งเดิม ไตรภูมิวิทยาจัดเป็นวาทกรรมชั้นสูง เหตุเพราะมีพลังในการชักนำคนทั้งมวลในสังคมชาวพุทธกลุ่มนี้ ผลงานของเสฐียรโกเศศ “เล่าเรื่องเมืองสวรรค์ และชาวสวรรค์” ตามความเชื่อสายวัฒนธรรมหลวงแนวพุทธ-พราหมณ์ กล่าวไว้ว่า

“...ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง สูงขึ้นไปไกลจากพื้นดินแห่งโลกนี้ได้ 46,000 โยชน์ ถึงสวรรค์ชั้นแรกเรียกว่าจาตุมหาราชิกภูมิ แปลว่าเป็นดินแดนแห่ง 4 มหาราช สวรรค์ชั้นนี้ตั้งอยู่เหนือจอมเขาคุณธรอันเป็นเขาเทือกแรกในเทือกทั้ง 7 ที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ บนเขาคุณธรทั้ง 4 ทิศ โดยถือเขาพระสุเมรุเป็นหลักมีเมืองใหญ่ 4 เมือง มีท้าว...พระยา...เป็นใหญ่แก่บริวาร...ท้าวมหาราชทั้ง 4 นี้ เรียกเป็นสามัญว่าท้าวจตุโลกบาลหรือโลกบาลทั้ง 4 คือเป็นผู้ดูแลรักษาโลกทั้ง 4 ทิศ ...เทวดาในชั้นจาตุมหาราชิกภูมิ ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นต่ำสุด...อยู่ปราสาทแก้ว ลอยอยู่กลางอากาศ เรียกว่าวิมานหรือ

พิมาน ...ผู้ใดทำบุญกุศลไว้ตายแล้วก็ไปเกิดเป็นเทวดาชั้นนี้ ...สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ย่อมเป็นที่อยู่ของเทวดาดังกล่าวแล้ว ...มีปัญหาอยู่ด้วยพวกบริวารของท้าวจตุโลกบาล ซึ่งมีพวกคนธรรพ์ กุมภกัณฑ์ นาค และยักษ์ ...ตามตำราจะอยู่ร่วมกันไม่ได้เพราะผิดวรรคกัน ชะรอยจะอยู่ถัดและต่ำลงมาตอนดินสวรรค์เป็นแน่ และต้องเป็นพวกอยู่ต่างหากจากภูมิต่าง ๆ คือนรกภูมิ ดิรัจฉานภูมิ เปรตภูมิ อสุรกายภูมิ และมนุษย์ภูมิ ด้วยจะอยู่ในภูมิเหล่านี้ไม่ได้ เหตุคั้งนั้นท่านจึงกล่าวว่า อมนุษย์จำพวกนี้มีกำเนิดเป็นเทวโยนิ คือจัดเข้าอยู่ในจำพวกกำเนิดเป็นเทวดา บางทีพวกยักษ์และพวกอมนุษย์เหล่านี้จะเป็นชาวพื้นเมืองเดิมอยู่บนสวรรค์มาก่อน ตอนเมื่อถูกพระอินทร์และพวกเทวดาแย่งเมืองสวรรค์ไปพวกเหล่านี้ไม่ตามพวกตนไปอยู่ที่อื่น จึงยอมสวามิภักดิ์เป็นเชลยหรือเข้ารับใช้เทวดา จึงได้มีโอกาสกำเนิดเป็นเทวดาด้วย ...ฟ้าชั้นฟ้าอันชื่อว่าจาตุมหาราชิกาภูมิขึ้นไป ...เท่ากับระยะจากพื้นดินโลกขึ้นไปถึงจาตุมหาราชิกา ก็ถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อันตั้งอยู่เหนือจอมเขา...เขาพระสุเมรุสวรรค์ชั้นนี้เป็นเมืองพระอินทร์ ผู้เป็นพระยาแก้วเทวดาทิ้งหลาย ...คำว่าสวรรค์ซึ่งอยู่บนฟ้าและเป็นทีเทวดาอยู่ เดิมเขาหมายเอาชั้นฟ้าของพระอินทร์แห่งเดียวเท่านั้น ตรงกันกับคติของลัทธิฮินดูหรือไสยศาสตร์ซึ่งเขามีแต่เมืองฟ้าเพียงชั้นเดียว คือ สวรรค์แปลว่าเป็นทีมีแต่ความรู้เรื่อง ...เดิมพระอินทร์เป็นมนุษย์...มีเพื่อนสนิทอยู่ 32 คน ได้ทำบุญกุศลไว้มาก เมื่อตายจึงไปเกิดเป็นเทวดาผู้ใหญ่อยู่บนสวรรค์ ซึ่งมีเมืองหลวงอยู่ตรงกลางเป็นเมืองของพระอินทร์ โดยเฉพาะชื่อว่าเมืองสุทศน์ แปลว่าดูงาม...ส่วนสหาย 32 คนที่ไปเกิดเป็นเทวดาด้วย ต่างก็มีเมืองของตนตั้งอยู่รอบเมืองสุทศน์ของพระอินทร์ แบ่งกันอยู่ 4 ทิศ ๆ ละ 8 เมือง จึงมีเมืองทั้งหมดด้วยกัน 33 เมือง...พระอินทร์ของพระพุทธศาสนาไม่เป็นที่ตำแหน่งประจำตายตัว ใครทำบุญกุศลไว้มากอาจขึ้นไปเกิดเป็นพระอินทร์เพราะด้วยบารมีที่ทำไว้ เป็นพระอินทร์อยู่ตลอดเวลาที่บุญกุศลยังส่งให้อยู่ หมกบุญเมื่อใดก็ต้องจุติคือเคลื่อนจากความเป็นอยู่เดิมหรือตายจากเทวดา ลงไปเกิดยังภพอื่น จะไปเกิดยังภพใดภูมิใดแล้วแต่กรรมที่ทำไว้ ส่วนตำแหน่งพระอินทร์คนอื่นที่เขามีบุญสมควรกันก็ขึ้นไปแทน และเป็นตำแหน่งคอยป้องกันและส่งเสริมพุทธศาสนาให้เจริญถาวรสืบไป”

(เสฐียร โกเศศ, 2515 : 3-10)

ไตรภูมิข้างต้นจึงเป็นมิติในเรื่องของเวลา และพื้นที่ และตัวบุคคลในพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค ของหมู่บ้านอสง ต่าบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย มนุษย์ในแต่ละที่จะให้ความหมายและความสำคัญในเรื่องของเวลา พื้นที่ และตัวบุคคลแตกต่างกันไปในแต่ละวัฒนธรรม การที่มนุษย์จะจัดวางระเบียบหรือการกระทำสิ่งใดที่ใด เขาต้องรู้ความหมายและความสัมพันธ์ที่มีต่อเขาในแต่ละเรื่อง และรู้ว่าควรจะต้องจัดการกับสิ่งที่ต้องการกระทำอย่างไร โดยมิติเวลาเป็นเรื่องของอดีตและการหมุนเวียนของโลก มิติของพื้นที่ไม่เกี่ยวกับธรรมชาติแต่เป็นประสบการณ์

หรือความเข้าใจของมนุษย์ในการใช้พื้นที่อยู่บนโลก ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับพื้นที่ของจักรวาล ฉะนั้น ความเชื่อเรื่องจักรวาลสะท้อนให้เห็นมิติของพื้นที่ ตัวบุคคลให้ความสำคัญกับการแบ่งเพศ รวมทั้ง สภาวะร่างกายในเรื่องการเจ็บป่วยหรือตาย ในแต่ละสังคมจะเข้าใจแตกต่างกัน ดังนั้นพื้นที่ความคิดของชาวบ้านจึงถูกแบ่งออกเป็นส่วน ๆ โดยมีเขตแบ่งที่ชัดเจน และแต่ละส่วนจะมีลักษณะและคุณสมบัติที่พิเศษแตกต่างกันไปในแต่ละส่วน และในแต่ละพื้นที่จะนำหลักปฏิบัติ หรือกฎระเบียบที่มนุษย์หรือชาวบ้านปฏิบัติในชีวิตจริงบนโลกมนุษย์นี้ ไปใช้ในพื้นที่อีกแห่งในอุดมคติหรือความคิดในพื้นที่นั้นไม่ได้ เช่น แม่น้ำสีทันดรซึ่งอยู่รอบเขาพระสุเมรุในนอกป่าหิมพานต์ ในความเชื่อเรื่องไตรภูมิ แม่น้ำนี้จับช้อนมีลักษณะพิเศษ ซึ่งผิดกับแม่น้ำในพื้นทีบนโลกมนุษย์ ซึ่งลงไปว่ายเล่นได้ แต่แม่น้ำสีทันดรมนุษย์คงจะว่ายน้ำเล่นไม่ได้ เพราะเปรียบไว้ขนาดขนนกตกลงไปยังจม แล้วมนุษย์จะว่ายน้ำได้อย่างไร (เสาวภา เชาว์ศิลป์, 2535 : 84)

แม้กระทั่งความคิดความเชื่อในอุดมคติในเรื่องของไตรภูมิ สวรรค์ และนรก ก็จะถูกแบ่งแต่ละชั้นอย่างชัดเจน และมีกฎเกณฑ์ในแต่ละชั้นไม่เหมือนกัน มนุษย์จะเข้าไปสู่พื้นที่เหล่านี้ก็ต้องประพฤติปฏิบัติตัวอย่างไรในโลกปัจจุบัน ในชีวิตประจำวันแบบไหน อย่างไร ถึงจะเข้าไปสู่สวรรค์หรือนรกเหล่านี้ เช่น โภกพ้อแม่ ไม่ดูแล ทบตีทำร้ายบุพการี ต้องตกนรกเป็นเปรต สิ่งเหล่านี้เป็นกฎให้คนประพฤติปฏิบัติหรือจริยธรรมนั่นเอง ดังนั้นการที่จะเข้าสู่พื้นที่ต่าง ๆ ที่คนธรรมดาไปไม่ได้ ต้องเป็นคนที่มี “ฤทธิ์” เช่น ต้องนั่งสมาธิให้ถึงขั้นใด เพื่อที่จะได้เห็นนรกสวรรค์ หรือติดต่อกับคนที่ตายไปแล้ว และอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ ได้ คนมีฤทธิ์เหล่านี้ก็จะมี เช่น พระสงฆ์ที่บำเพ็ญเพียรมีตะบะแก่กล้า คนทรง มดหมอต่าง ๆ รวมไปถึงพิธีกรรม การเข้าสู่พื้นที่อื่นจะต้องเปลี่ยนตัวเองไปตามกฎของพื้นที่นั้น วิธีการเปลี่ยนนั้นทำได้ 4 ลักษณะด้วยกัน ตามแต่ความจำเป็นของพื้นที่นั้น ๆ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2534 : 190-191)

1. เปลี่ยนรูปร่าง นับตั้งแต่การแต่งกายเมื่อจะเข้าสู่พื้นที่อื่น ทั้งในแนวระนาบและแนวตั้ง ในกรณีที่จะเข้าพื้นที่ซึ่งแตกต่างจากพื้นที่ปกติมาก ๆ เช่น ปรภพ ก็อาจต้องเปลี่ยนตัวเองมากกว่าการแต่งกาย คือต้องตายจนกลายเป็นวิญญาณไปแล้ว

2. เปลี่ยนพฤติกรรม อันเป็นผลให้มีบุคลิกภาพที่แตกต่างออกไป เช่น สำรวม ระวังรักษา มารยาทบ้าง หรือได้ฉานแก่กล้าพอจะท่องเที่ยวไปยังภพอื่น ๆ หรือสำเร็จมรรคผลจนก้าวเข้าสู่พื้นที่ตามลำดับของพระอริยบุคคล เป็นต้น

3. เปลี่ยนตัวเองโดยอาศัยพิธีกรรม เช่น การเซ่นสังเวยก่อนเข้าป่า หรือพิธีบวงสรวงเพื่อให้สามารถเข้าถึงพื้นที่ซึ่งฆราวาสไปไม่ถึง พิธีปลุกเสกให้อยู่ยงคงกระพันนั้นก็ดูเป็นการเตรียมตัวเข้าสู่พื้นที่พิเศษเช่นกัน

4. เปลี่ยนตัวเองโดยอาศัยอิทธิฤทธิ์ คดีเกี่ยวกับพื้นที่นั้นเป็นเรื่องสำคัญ เพราะเป็นพื้นฐานของโลกทัศน์ของคนในวัฒนธรรมนั้น ๆ คนไทยมองทั้งพื้นที่และเวลาเป็นส่วน ๆ ไม่สืบเนื่องกัน จะทำอะไรจึงต้องทำให้ถูกกาลเทศะ

บทสรุป

จึงกล่าวได้ว่าใน “ร่องรอยแห่งอดีต” ชีวิตของผู้คนจะดำเนินอยู่ภายใต้ “ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนา” แทบทุก ๆ ด้าน โดยพื้นฐานแล้วสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นสังคมเกษตรกรรม จึงมีพิธีกรรมความเชื่อมากมายที่เกี่ยวกับ “ความอุดมสมบูรณ์” ในชีวิต ที่ฝังรากลึกมาตั้งแต่มนุษย์ยังแสวงหาอาหารด้วยการล่าสัตว์ เก็บหาอาหารป่า ความเชื่อเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์เป็นความเชื่อที่เป็นสากลและจะพบอยู่ในกลุ่มชนทุกเผ่าพันธุ์ทั่วโลก เนื่องจากความต้องการพื้นฐานในการดำรงชีวิต คือ การต้องการมีอาหารพอกินและความกลัวความอดอยากจะเหมือนกัน พิธีกรรมที่สะท้อนจากความเชื่อในเรื่องนี้จึงมีความคล้ายคลึงถึงความเป็นมนุษยชาติร่วมกันไม่ว่าจะอยู่แห่งใดในโลก ความแตกต่างจะอยู่ที่มนุษย์แต่ละกลุ่มต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมและภูมิอากาศที่แตกต่างกันอย่างไรเท่านั้นจากสภาพภูมิศาสตร์และดินฟ้าอากาศของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า ผู้คนแถบนี้จึงต้องเผชิญกับปัญหาพื้นฐานในการทำมาหากิน เพื่อความอยู่รอดคล้ายคลึงกันมาอย่างต่อเนื่อง นับเป็นเวลาหลายพันปีจวบจนทุกวันนี้ ในประเทศไทยแม้ในปัจจุบัน ตามทุ่งนาในชนบทที่ห่างไกลจึงมักมีศาลเล็ก ๆ ที่สร้างขึ้น เพื่อปกป้องข้าวในนาและขับไล่สิ่งชั่วร้ายที่จะมาทำให้แม่โพสพไม่พอใจ พิธีกรรมต่าง ๆ ในหมู่บ้านจึงมักมีขึ้นเพื่อให้เกิดความมั่นใจว่าข้าวจะอุดมสมบูรณ์ และตามด้วยเทศกาลเฉลิมฉลองญาติพี่น้องหรือเทพที่ให้ความคุ้มครอง พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับวัฏจักรของการเพาะปลูกเหล่านี้พบทั่วไปในอุษาคเนย์อย่างต่อเนื่องมาช้านาน มูลเหตุทำให้แลเห็นภาพรวมของภูมิภาคแถบนี้และผู้คนในบริเวณนี้ว่าอยู่ภายใต้อิทธิพลของลมมรสุมตั้งแต่บนพื้นแผ่นดินใหญ่จนถึงพวกที่อยู่ในหมู่เกาะ เพราะลมมรสุมจะพัดพาฝนตกมาเป็นประจำตามฤดูกาล รวมทั้งอาจทำให้เกิดร่องมรสุมจนเป็นพายุที่ทำให้เกิดน้ำท่วม นอกจากนี้ลมที่พัดสม่ำเสมอตามฤดูกาลยังเป็นประโยชน์ต่อการคมนาคมทางทะเลทำให้ผู้คนในภูมิภาคนี้เดินทางไปมาหาสู่ซึ่งกันและกัน และสามารถเดินทางออกไปค้าขายกับภายนอก รวมทั้งช่วยให้ผู้คนจากภายนอกเดินทางเข้ามาค้าขายกับคนภายในโดยไม่ยาก ทั้งฝนและลมจึงมีบทบาทต่อพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมในภูมิภาคนี้ ดังสามารถเห็นได้จากพิธีกรรมและระบบความเชื่อทางศาสนาและไสยศาสตร์ที่ผู้คนในภูมิภาคนี้ปฏิบัติกัน (ปราณี วงษ์เทศ, 2543 : 225-226)

พิธีกรรมอันคลาสสิกในระบบความเชื่อที่สำคัญต่อการดำรงชีวิต และการอยู่ร่วมกันในสังคม คือ “พิธีกรรมเนื่องในความอุดมสมบูรณ์” และสิ่งที่ทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ คือ “ฝน” สำหรับหลักฐานเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยที่แสดงร่องรอยของความเชื่อที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ที่เน้นความสำคัญของน้ำมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ จะเห็นได้จากการขุดพบหม้อลายเขียนสีจำนวนหนึ่งที่บ้านเชียง ที่เขียนเป็นลวดลายรูป “งู” ฝังอยู่ในหลุมฝังศพของบุคคลที่คงมีตำแหน่งสำคัญ มีอายุในยุคโลหะหรือประมาณเกือบ 3,000 ปีมาแล้ว ซึ่งแสดงว่ามนุษย์ยุคโลหะในบริเวณแอ่งสกลนคร มีการนับถืองูเป็นการนับถือ “นาค” หรือ “พญานาค” ดังที่เราเห็นในปัจจุบันว่า “พญานาค” เป็น “เจ้าแห่งดินและน้ำ” และเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์รวมทั้งเป็นพาหนะของเทพในศาสนาฮินดู คือ “พระนารายณ์” เมื่อได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมอินเดียแล้ว ดังปรากฏหลักฐานว่ามีกรนับถือพญานาคอยู่อย่างแพร่หลายอยู่ในวรรณกรรมพื้นเมือง ที่เป็นตำนานนิทานปรัมปรา ทั้งในประเทศไทย ลาว เขมร มอญ พม่า มาช้านาน ในบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง ร่องรอยจากตำนานพระธาตุพนมสนับสนุนความเชื่อเรื่องการยกย่องนาค ว่าเป็นผู้ให้กำเนิดแม่น้ำและแอ่งน้ำสำคัญ ๆ เช่น น้ำชี น้ำมูล น้ำอู หนองหานหลวง หนองหานน้อย “...นาคยังได้รับการยกย่องว่าเป็นบรรพบุรุษของชาวพื้นเมืองแถบนี้ด้วย แต่ที่เป็นรูปธรรมและเห็นชัดเจนที่สุด คือ ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ถึงกับบ่งบอกให้รับรู้ “ฮิดหนึ่ง” ในประเพณีสิบสองเดือนของชาวลาว ยังมีปฏิทินประจำปีแห่งพิธีกรรมการบูชาพญานาค เดือนสิบสองช่วงเฮือนบูชาอุสุภนาค 15 ตระกูล...” (อุทัย เทพสิทธิ์, 2511 : 179) พิธีนี้ทำพระยาต้องเป็นผู้จัดกระทำด้วยการกำหนดวันทำพิธี ในวันขึ้น 13 ค่ำ เดือน 12 พิธีนี้ต้องใช้เรือแห่ แสดงว่าการบูชาพญานาคมีมาอย่างช้านาน เป็นทั้งประเพณีราษฎร์และประเพณีหลวงของชาวลาว เพราะหลังจากที่ผู้ศึกษาทางภาคสนามทางภาคมนุษย์วิทยา เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2544 ที่ อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย พบว่าฝั่งลาวมีการบูชาพญานาคตลอดเวลาเป็นประจำ และไม่จำเป็นต้องเป็นบูชาตาม “ปฏิทิน” ประจำปีสามารถกระทำได้ตลอดเวลา อันเป็นหลักฐานพฤติกรรมของมนุษย์ (Ritual Participants) ทำให้พบว่า ชาวลาวยังคงรักษาจารีตประเพณีการนับถือพญานาคอย่างเหนียวแน่นมากกว่าคนอีสาน เสมือนเป็นการนับถือ “พุทธศาสนาแบบชาวบ้าน” ของ “นาคพิธี” บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา ที่ผู้ศึกษาได้มีประสบการณ์ในงานศึกษาชิ้นนี้ ทำให้ชี้ชัดและสนับสนุนความคิดของปรานี วงษ์เทศ ได้ดียิ่งว่า ชาวเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งชาวอีสานของประเทศไทยมีการนับถือพญานาคมาอย่างช้านาน ซึ่งมักจะรวมพญานาคเป็น “สัตว์สัญลักษณ์” (Totem) ใน “พิธีกรรมอันเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์”

นอกจากนี้แล้ว “...นิทานเรื่องขุนบรมราชา ยังเล่าว่าบริเวณสองฝั่งโขงมีพญานาค 15 ตระกูล คุ่มครองอยู่ทำให้บ้านเมืองสองฝั่งโขงมั่งคั่งธรรมชาติอุดมสมบูรณ์จากความเชื่อนี้ประชาชนจึงมีประเพณีจัดพิธีบวงสรวงพญานาคเหล่านี้ และการแข่งเรือเพื่อบูชาพญานาค 15 ตระกูลใน

ช่วงบุญเดือน 12 คั้งนั้น ประเพณีการแข่งขันเรือจึงมีความหมายที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์มาก่อน...” (ส. พลายน้อย, 2540 : 21) “...พม่าเองก็เป็นประเทศหนึ่งที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมความเป็นพญานาคอย่างเหนียวแน่นประเทศหนึ่ง เช่น ชาวชิวคองเจดีย์เหนือกรุงพุกามมีศีลารูปพญานาคไว้ที่ฐานเจดีย์ มินิทานกล่าวว่า พญานาคเป็นผู้ชะลอพื้นดินตรงที่ตั้งพระเจดีย์นั้นขึ้นมาจากแม่น้ำอิระวดี ที่เจดีย์อีกองค์หนึ่งซึ่งอยู่ใกล้กับอาณันทเจดีย์ก็มีกระเบื้องที่พญานาค “พ่นพิษ” เข้าไว้ในหนังสือบางเล่มได้เล่าไว้ว่า พระราชบิดาของพระเจ้าอโนรธามังถ่อ ได้ทรงสร้างวัดพระพุทธศาสนาขึ้นวัดหนึ่ง แต่ก็ยังทรงสร้างรูปพญานาคขึ้นไว้สักการบูชาอีก แสดงว่าพญานาคเป็นสัตว์ที่ยากจะลืมเลือนไปจากความทรงจำของชาวพม่าได้ หรือแม้แต่ตำนานการสร้างบ้านเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะแต่ในภาคอีสานและภาคเหนือของประเทศไทยเท่านั้น ทางพม่าเขามีเรื่องเล่าว่า พวกพญานาคได้มาช่วยสร้างพระราชวังเมืองตะโก้ง (ผู้ศึกษาอธิบายอย่างละเอียดไว้ใน “นาคในนิทานปรัมปรา”) เมื่อสร้างเสร็จแล้ว กษัตริย์ของพวกนาคทั้งหลายได้มาอภิเษกพระเจ้าแผ่นดินพม่าด้วยเรื่องของพญานาคที่เกี่ยวข้องกับราชวงศ์พม่ามีมากมาย เช่น พญานาคยกธิดาให้เป็นมเหสีฝ่ายซ้ายของพระเจ้าทุดตะบอง ต่อมาเกิดคิดใจกัน พระเจ้าทุดตะบองลงเรือพระที่นั่งเสด็จไปทางทะเลพญานาคมาหนุนเรือพระที่นั่งล่ม พระเจ้าทุดตะบองจมน้ำสวรรคต...” (ส. พลายน้อย, 2545 : 119) สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ หากวิเคราะห์ และสังเคราะห์ทำให้พบว่า สังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีการเคารพยกย่องพญานาคว่าเป็น “เจ้าแห่งผืนดินและผืนน้ำ” ... “ในภาคอีสานของประเทศไทยมีความเชื่อเรื่อง “สระพญานาค” เป็นสระโบราณอยู่บริเวณวัดพระธาตุบังพวน (ใกล้กับองค์พระธาตุบังพวน) ตำบลดอนหมู อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย ห่างจากศาลากลางจังหวัดประมาณ 18 กิโลเมตร สระพญานาคเป็นสระน้ำขนาดเล็ก มีน้ำตลอดฤดูกาล มีเรื่องเล่าว่าสระพญานาคเป็นสระน้ำที่เกิดจากน้ำพุที่ไหลออกมาจากรูพญานาคที่ใฝ่พระธาตุบังพวน (ชาวอีสานมีความเชื่อว่าพระธาตุสำคัญ ๆ จะมีพญานาคเฝ้าอยู่ มักจะขุดรูอยู่ใต้องค์พระธาตุเหล่านั้น) พระเถระเจ้าอวาสวัตพระธาตุบังพวน (คงเป็นสมัยเริ่มสร้างพระธาตุบังพวน) พบว่าน้ำพุไหลออกมาจากรูพญานาคจึงบอกญาติโยมให้ช่วยกันขุดสระน้ำรองรับไว้ แล้วทำพิธีพุทธาภิเษกเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ครั้นสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชครองเมืองเวียงจันทน์ (พ.ศ. 2093-2115) ได้มาบูรณะวัดพระธาตุบังพวน ในครั้งนั้นได้สร้างพระพุทธรูปที่บริเวณสระพญานาคด้วย น้ำในสระพญานาคนี้ชาวบ้านได้ใช้เป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งพิธีกรรมของพุทธศาสนา และพิธีกรรมทางไสยศาสตร์สืบต่อมา เพราะเชื่อกันว่าเป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ได้กระทำพิธีพุทธาภิเษกแล้ว บุคคลที่นำน้ำจากสระพญานาคมาอาบ ดื่ม ย่อมเป็นสิริมงคลและขจัดสิ่งชั่วร้ายให้พ้นออกไปจากตนและครอบครัว” (วัช ภูณโณทก, 2542 : 4421)

สัตว์ที่มีความสัมพันธ์กับน้ำและมีบทบาทต่อ “ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์” ของดินแดนแถบนี้อีกประเภทหนึ่ง คือ “กบ” เพราะมนุษย์คงสังเกตเห็นเมื่อใดที่กบร้อง

ฝนมักจะตก กบจึงเป็นสัตว์ที่สัมพันธ์กับฝนและน้ำ ชนเผ่าจ้วงที่อยู่ทางใต้ของประเทศจีนนับถือ กบเป็นเทพธิดาแห่งฝน และเป็นบรรพบุรุษด้วย เพราะเป็นผู้ให้ความเจริญเติบโตต่อพืชพันธุ์ ัญญาหารต่าง ๆ ด้วยการนำน้ำมาให้ ชาวจ้วงจึงมีเทศกาลบูชากบด้วยการนำกบแล้วตีกลอง มโหระทึกให้ดังก้องกังวานไปทั่ว เพื่อให้วิญญาณกบได้ยินแล้วจะได้ร้องส่งเสียงให้เทพแห่งฟ้า ร้องส่งฝนมาให้แก่มนุษย์ กบจึงเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์ที่มนุษย์นำไปประดับตกแต่งกลองมโหระทึก ซึ่งความเชื่อนี้แพร่หลายในกลุ่มชนอื่น ๆ ที่มีประเพณีตีกลองมโหระทึกเพื่อขอฝนด้วย เช่น ชนเผ่า เย้า ลัวะ กะเหรี่ยง ตลอดจนบริเวณตั้งแต่ตอนใต้ของประเทศจีนจนถึงหมู่เกาะสุมาตรา (ปราณี วงษ์ เทศ, 2543 : 227) ในสังคมอีสานก็มีลัทธิบูชา กบ หรือ “พญาคันคาก” ผสมผสานกับลัทธิบูชา “พญานาค” อันเป็นที่มาของพิธีกรรมการบูชาพญาแถน “...ในเทศกาลบุญบั้งไฟ รูปทรงของบั้งไฟ และการตกแต่งบั้งไฟประกอบด้วย 2 ส่วน คือ “ตัวบั้งไฟ” หรือกระบอกไม้ไผ่ที่บรรจุดินปืน (ปัจจุบันในบางท้องถิ่นใช้เหล็ก หรือท่อพลาสติกแทน) และ “ส่วนหาง” ที่ทำจากไม้ไผ่ที่ยาวเรียว และตรง ยาวประมาณ 5-7 เมตร ทำหน้าที่ช่วยการลอยตัวในอากาศจริง ๆ แล้ว แม้ว่าบั้งไฟจะไม่มี ลักษณะที่เกี่ยวกับเพศโดยตรงแต่ในทางสัญลักษณ์แล้ว รูปทรงที่ยาก เรียว บรรจุด้วยเชื้อดินปืนที่ เป็นพลังในการขับเคลื่อนและการตกแต่งด้วยรูปสัตว์ เช่น “พญานาค” เราก็คงจะถือได้ว่า “บั้งไฟ” เป็นสัญลักษณ์ที่หมายถึง “อวัยวะเพศชาย” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกิจกรรมต่าง ๆ ของบุญบั้งไฟนั้น โดยส่วนใหญ่จะเป็นกิจกรรมของเพศชาย การทำบั้งไฟ การประกอบบั้งไฟ การตกแต่ง การละเล่น การทำสัญลักษณ์จำลอง ฯลฯ จะมีเพศชายแสดงบทบาทเป็นผู้นำ ยิ่งไปกว่านั้น บางกิจกรรมจะมี ข้อห้ามสำหรับเพศหญิง เช่น การประกอบบั้งไฟ ชาวอีสานโดยทั่วไปเชื่อกันว่าถ้าเพศหญิงเข้าไป เกี่ยวข้องด้วยบั้งไฟนั้นจะไม่ประสบความสำเร็จ อาจจะจุดไม่ขึ้นหรือแตกระเบิดก็เป็นได้...” (สุรียา สมทศุภดี, 2533 : 18) หากพิจารณาจากโอกาสในการประกอบพิธีที่เกี่ยวกับความอุดม สมบูรณ์โดยเฉพาะพิธีขอฝนแล้วอาจแบ่งออกได้เป็น 2 โอกาส คือ พิธีที่ทำกันเป็นประจำเมื่อถึง กำหนดเวลาในรอบปี เช่น พิธีการแห่และจุดบั้งไฟขอฝนจากพญาแถน ซึ่งจะทำการประจำปีในเดือน หกก่อนจะเริ่มทำนา และเมื่อรับพระพุทธศาสนาแล้ว จึงถูกนำไปรวมกับพิธีกรรมในวันวิสาขบูชา กับพิธีที่ทำเฉพาะเวลาเกิดฝนแล้ง เช่น “พิธีแห่นางแมว” หรือ “พิธีสวดคาถาปลาช่อน”

ในอีสานจะมีพิธีกรรมที่นิมนต์พระมาเทศน์เรื่อง “พญาคันคาก” ชาดกที่กล่าวถึงตอนที่ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นคางคกทอง ซึ่งถือเป็นสัตว์ที่เป็นสัญลักษณ์ของผู้ให้กำเนิดน้ำหรือ การบูชา “พระอุปคุต” ในพม่าที่มีพิธีนำรูปพระอุปคุตลงต้มในน้ำเดือดในช่วงฤดูแล้ง ด้วยความ เชื่อที่ว่า จะก่อให้เกิดฝนตกนำความเย็นมาให้แก่พระอุปคุต ในเขตอีสานก็มีความเชื่อเรื่องพระอุป คุตเช่นกัน ชาวบ้านจะอัญเชิญพระอุปคุตจากหนองน้ำเพื่อไปแห่ในงานบุญพระเวสในช่วงเดือน 6 หรือพิธีแห่บั้งไฟเพื่อขอฝนจากพญาแถน ซึ่งเป็นพิธีที่แพร่หลายทั่วไปในอีสาน และประเทศลาว รวมถึงรัฐฉานในพม่า บั้งไฟถูกสมมติเป็น “อวัยวะเพศชาย” การยิงขึ้นไปบนฟ้า นอกจากจะเป็น

การบอกกล่าวแก่พญาเถนเพื่อขอฝนแล้ว ยังเป็นพิธีกรรมที่เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ รวมทั้งพิธีปั้นเมฆเพื่อขอฝนหรือน้ำอสุจิของเทพให้หลั่งลงมาสู่แม่ดิน เพื่อให้เกิดชีวิตและความอุดมสมบูรณ์ นอกจากพิธีขอฝนแล้ว ในช่วงเดือน 12 ที่น้ำมาก จะมีพิธีขอคุณฟ้าฝนและน้ำ ด้วยการลอยกระทงเพื่อขอให้ฝนหยุด มีการนำรูปพระอุปคุตมาบูชาแล้วจับเสีรลงจุ่มน้ำแล้วสวดในประเทศเขมร โปเร่มาสเปโร (Poree-Maspero, 1964) บันทึกว่า มีการแข่งเรือบริเวณทะเลสาบเขมรที่กรุงพนมเปญ ซึ่งพระมหากษัตริย์และทางราชสำนักเข้าร่วมพิธีด้วยเพื่อขอให้น้ำหยุดท่วมในเวียงจันทน์ก็มีพิธีแข่งเรือเพื่อให้ น้ำลดเช่นเดียวกับในสมัยกรุงศรีอยุธยาที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงเอาดาบฟันลงไปน้ำ 3 ครั้ง เพื่อให้ น้ำลด แม้พิธีทั้งหมดที่กล่าวมาจะทำในช่วงที่เริ่มสังเกตเห็นอย่างค่อนข้างชัดเจนแล้วว่าน้ำที่ท่วมกำลังลดลง (ปราณี วงษ์เทศ, 2543 : 229-230) การใช้สัญลักษณ์เพศในการประกอบพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์นั้น เกิดจากความเชื่อที่ว่า ผีมีความชอบ และโปรดปรานสิ่งเหล่านี้ จึงทำขึ้นเพื่อบูชาผี เมื่อผีเห็นแล้วก็จะเกิดความพอใจ และบันดาลให้ตามที่ปรารถนา ดังนั้น สังคมวัฒนธรรมอีสานได้กล่าวถึงการใช้นิยัตลักษณ์เพศในพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ที่สำคัญ ๆ เช่น พิธีแห่บั้งไฟ พิธีแห่นางแมว พิธีปั้นเมฆ เป็นต้น ซึ่งพิธีกรรมเหล่านั้นมีวิธีปฏิบัติต่าง ๆ กันออกไปตามสภาพแวดล้อมและชุมชนชาวนาแห่งวัฒนธรรมอีสาน

พระยาอนุমানราชชน (2515 : 100-101) กล่าวถึงความเชื่อในเรื่องการเอาเรื่องเพศมาเล่นในพิธีปั้นเมฆและแห่บั้งไฟว่า ชาวอีสานสมมติว่า ฟ้าเป็นเทวดาผู้ชาย และดินเป็นเทวดาของผู้หญิงที่เกิดแห่งแสงจะทำให้คนต้องอดตายก็เพราะเทวดาฟ้าดินลืมทำหน้าที่ของตน เพื่อเป็นการกระตุ้นท่านไม่ให้หลงลืมหรือเพิกเฉยไม่ทำหน้าที่ของท่าน มนุษย์จำต้องทำเล่ห์กระเท่ห์ต่าง ๆ หากท่านอยู่เบื้องบนเล็งทิพย์เนตร ไม่เห็นสิ่งที่มนุษย์ทำเป็นตัวอย่าง เช่น รูปปั้นเมฆ ก็จะทำเป็นบั้งไฟเพื่อจุดขึ้นไปให้สูงที่สุดเพื่อท่านจะได้ยินแล้วเล็งทิพย์เนตรลงมา เห็นการร้องรำทำเพลงของคน ก็เกิดสำนึกในหน้าที่ ไม่สามารถจะเพิกเฉยต่อไปได้อีกก็ส่งฝน คือ น้ำเชื้อของท่านลงมา นางธรณีเทวดาประจำแผ่นดิน ก็รับน้ำเชื้อหรือน้ำฝนไว้ในอุทร คือ ภายในแผ่นดิน ไม่ซ้ำพืชพันธุ์ต่าง ๆ ก็งอกงามขึ้น

“งานบุญบั้งไฟ” นับว่าเป็นประเพณีที่สำคัญอย่างหนึ่งของชาวอีสาน เพราะเป็นพิธีที่ทำขึ้นเพื่อบวงสรวงขอฝนจากเถน บุญบั้งไฟนี้กำหนดเอาเดือนหกเป็นเวลาทำจึงเรียกว่า “บุญเดือนหก” มูลเหตุของพิธีกรรมเป็นความเชื่อจากนิทานปรัมปราเรื่องต่าง ๆ อาทิเช่น พญาคันคาก ผาแดง-นางไอ่ พระพรหมและพญานาค ท้าวขัตตะนาม จากเรื่องเล่ามูลเหตุแห่งประเพณีที่กล่าวมานี้ บางเรื่องก็ไม่มีการกล่าวถึงแล้ว แต่บางเรื่องก็ยังมีเล่ากันอย่างแพร่หลาย โดยเฉพาะเรื่องพระยาคันคาก ซึ่งเป็นเรื่องที่แฝงด้วยอิทธิพลของพุทธศาสนา แต่อย่างไรก็ตาม ข้อใหญ่ใจความของงานบุญบั้งไฟที่จัดทำกันในต้นฤดูฝนเป็นงานประจำปี คือ การทำพิธีขอฝน นั่นเอง “สัญลักษณ์สำคัญ

(Dominant Symbols) ใน “บุญบั้งไฟอีสาน” ตามที่ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของพิธีกรรม ในบทความชิ้นนี้จะพิจารณาเริ่มต้นจากวัสดุต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. **อวัยวะเพศชายจำลอง** ซึ่งชาวบ้านทำขึ้นเพื่อใช้ประกอบในขบวนแห่บุญบั้งไฟ รูปจำลองดังกล่าวมักจะทำด้วยไม้เนื้ออ่อนที่มีน้ำหนักเบาและง่ายต่อการตัด สลักลวดลาย เช่น ไม้จิว จากนั้นก็ตกแต่งด้วยสีที่ให้ความรู้สึกรุนแรง ฉูดฉาด เช่น สีแดง สีเขียว และสีดำ บางกรณีก็อาจจะทาสีหรือตกแต่งด้วยการคาดผ้าแดงที่ส่วนปลายของอวัยวะเพศจำลองนั้น โดยทั่วไปชาวอีสานจะเรียกว่า “บักแบ่น” หรือที่ในภาษาไทยกลางเรียกว่า “ปลักจิก” ในบุญบั้งไฟชาวบ้านจะทำ “บักแบ่น” หลายขนาดตั้งแต่ขนาดเล็กเท่าไมโครโฟน จนถึงขนาดใหญ่ที่ต้องใช้ไม้คานหาบก็มี และ “บักแบ่น” ก็เป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญที่สุดในพิธีนี้

2. **ตุ๊กตาชาย-หญิงในท่าร่วมเพศ** ชาวบ้านทำมาจากวัสดุชนิดเดียวกันกับ “บักแบ่น” คือ ไม้เนื้ออ่อนสลักและตกแต่งเป็นตุ๊กตาชาย-หญิงในท่าร่วมเพศ ที่แสดงให้เห็นถึงอวัยวะเพศอย่างชัดเจนและพยายามตกแต่งให้เหมือนคนจริง ๆ มากที่สุด เช่น ตกแต่งตุ๊กตาผู้หญิงด้วยการแต่งหน้าทาปากด้วยสีแดง ทาขอบตาด้วยสีเขียว นำเอาเส้นผมของคนที่ตัดทิ้งแล้วมาตกแต่งเพื่อแสดงให้เห็นลักษณะทางเพศที่ชัดเจน เอาเศษผ้าหรือกางเกงขขึ้นในจริง ๆ มาสวมให้ตุ๊กตานั้น เป็นต้น โดยมากสัญลักษณ์จำลองชนิดนี้ ชาวบ้านจะทำปุ่พิเศษที่แขนหรือขาของตุ๊กตาเพศชาย แล้วใช้เชือกดึงหรือกระตุกในตุ๊กตานั้นเคลื่อนไหวไปมา ขึ้นลงได้ ในลักษณะที่เหมือนกับพฤติกรรมของคนจริง ๆ ส่วนชื่อของตุ๊กตาชนิดนี้ปรากฏในงานของ สังคม ศรีราช (2522) เรียกว่า “ชายแก้ว” สำหรับเพศหญิง ในงานของ จารุวรรณ ธรรมวัตร (มปป.) อธิบายว่า คือ “ท้าวผาแดง-นางไอ่คำสมสู่กัน” ชาวบ้านที่เข้าร่วมในขบวนแห่บั้งไฟที่เล่นกับตุ๊กตาเหล่านี้ทั้งหมดเป็นเพศชาย และส่วนมากจะเป็นชายที่อยู่ในวัยผู้ใหญ่แต่งงานมีครอบครัวแล้ว ซึ่งก็คล้าย ๆ กันกับช่วงที่ประกอบบั้งไฟและจุดบั้งไฟ

3. **ตุ๊กตาสัตว์ในท่าร่วมเพศ** ชาวบ้านเรียกว่า “ลิงเต้าไม้” * เพราะส่วนมากชาวบ้านจะทำเป็นรูปลิงตัวผู้ แสดงให้เห็นอวัยวะเพศอย่างชัดเจน โดยทำมาจากไม้เนื้ออ่อน (ไม้จิว) เช่นเดียวกัน

* สาเหตุที่ชาวบ้านทำเป็นรูปลิง (ไม่ทำเป็นรูปสัตว์ชนิดอื่น ๆ) อาจเนื่องมาจากว่า ลิงตามที่อ้างถึงในนิทานพื้นบ้านอีสานก็คือ “พญาทอน” ซึ่งเป็นลิงที่วิเศษลึกลับ ล่องหนหายตัวได้ และที่สำคัญคือ “เจ้าผู้” พญาทอนมักจะลักลอบไปสมสู่กับสาวบริสุทธิ์ เมื่อสมสู่แล้วหญิงคนนั้นก็จะมีประจำเดือนทันที โดยมากหญิงคนนั้นก็มักจะเห็นพญาทอนในความฝัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ นิทานพื้นบ้านที่อธิบายถึงสาเหตุการมีประจำเดือนของ “ผู้หญิง”

แล้วทาสีดำตามลำตัว ทาสีแดงที่อวัยวะเพศ และที่ใบหน้าตุ๊กตาลิงนี้มักจะถูกตอกตะปูดไว้กับไม้ไผ่ที่ยาวประมาณ 2-2.5 เมตร ขนาดของลำไผ่ ชาวบ้านจะเลือกขนาดที่พอเหมาะมือ ไม้ใหญ่ไม่เล็กจนเกินไป เพื่อความสะดวกในการถือไป-มา ร่วมกับขบวนแห่ “ลิงเด้าไม้” มีลักษณะเหมือนกับตุ๊กตาชาย-หญิงในท่าร่วมเพศอย่างหนึ่งก็คือ ชาวบ้านจะใส่สลักไว้ที่แขนและขาแล้วใช้เชือกโยง เพื่อที่จะดึงให้ “ลิง” นั้นอยู่ในท่าเคลื่อนไหวขึ้นลงได้ ซึ่งภาษาอีสานเรียกลักษณะกิริยาเช่นนี้ว่า “เด้า” ฉะนั้น “ลิงเด้าไม้” จึงมีความหมายตรงตัวว่าลิงกำลังแสดงท่า “เด้า” หรือตามความหมายของราชบัณฑิตยสถานก็คือ “กระเด้า” ทำกันขึ้น ๆ ลง ๆ กับลำไผ่ที่ชาวบ้านตอกยึดไว้นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าบทความชิ้นนี้มุ่งที่จะให้ความสนใจกับสัญลักษณ์สำคัญในรูปของวัตถุ เช่น “บักเบ๊น” และ “ลิงเด้าไม้” แต่การพิจารณาสัญลักษณ์ที่ใช้ในพิธีกรรมนั้น ทางมานุษยวิทยาไว้ชัดเจนว่า วัตถุเป็นเพียงสัญลักษณ์ประเภทหนึ่งเท่านั้น สัญลักษณ์ในบริบทของพิธีกรรมยังหมายรวมถึง “วัตถุ การกระทำ คำพูด หรือถ้อยคำที่ใช้ในพิธีกรรมนั้น” (Turner อ้างใน Freilich, 1983 : p. 362) ดังนั้น การพิจารณาสัญลักษณ์สำคัญในบุญบั้งไฟของชาวอีสานน่าที่จะพิจารณาในรายละเอียดที่ “คำพูดที่ใช้ในพิธี” (Words) อันได้แก่ 1. คำเซ็งบั้งไฟ 2. คำพูดที่ไม่ใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น คำพูดที่เกี่ยวกับอวัยวะเพศ การร่วมเพศ ฯลฯ (สุริยา สมุทคุปดี, 2533 : 16-18)

สุกัญญา ภัทราชัย (2539 : 32-33) ได้รวบรวมและศึกษาพิธีกรรมขอฝนในกลุ่มคนไท 6 กลุ่ม ได้แก่ ไทขาว ไทดำในเวียดนาม ไทลื้อในสิบสองปันนา ไทลาว ไทจีนที่เชียงตุง และไทโหลง (ไทเหนือ) หรือไทใต้ (สิบสองปันนา) ผลการศึกษาพบว่า กลุ่มไทลาวในภาคอีสานและภาคใต้ จะมีพิธีขอฝนค่อนข้างมาก เพราะอยู่ในภูมิภาคที่ขาดแคลนน้ำฝนมากกว่าไทกลุ่มอื่น พิธีแห่บั้งไฟของกลุ่มลาวเวียงจันทน์ และกลุ่มชาวอีสานของไทยสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ที่แสดงผ่านสัญลักษณ์ทางเพศอย่างชัดเจนและหลากหลาย เช่น นอกจากจะจำลองอวัยวะเพศชายแล้ว ยังมีตุ๊กตาชาย-หญิงในท่าร่วมเพศ ยายแก้วหรือรูปท้าวผาแดง-นางไอ่ ตุ๊กตาสัตว์ในท่าร่วมเพศ “ลิงเด้าไม้” และการใช้สัญลักษณ์ทางวาจา คือ “คำเซ็ง” ที่ว่าด้วยเรื่องเพศอย่างหยาบคาย เพื่อให้ทวดาโครธจะได้ส่งฝนลงมา โดยปกติพิธีขอฝนจะทำเมื่อเกิดแล้งจัด และฝนไม่ตกในช่วงเวลาที่ควรตกซึ่งถือว่าผิดปกติ ชาวบ้านมักปรึกษาแก้ปัญหาด้วยการหาสาเหตุผ่านการเข้าทรง ว่าเกิดจากการผิดศีลอะไรบ้าง คนไทยหลายกลุ่มมีความเชื่อว่า แม่ม่ายที่ท้องโดยไม่มีพ่อเป็นสาเหตุของอาเพศ ในกลุ่มชาวไทใต้คงจะบังคับให้หญิงท้องโดยไม่มีสามีทำความสะอาดหมู่บ้าน จัดพิธีเลี้ยงบ้านหรือปรับเงิน ไทลื้อที่สิบสองปันนาปรับเงินไว้ใช้ทำพิธีกรรมของเมือง ส่วนไทขาวจะแห่แม่ม่ายไปทั่วหมู่บ้านให้ร้องประณามตนเองและขอโทษฟ้าดิน เป็นต้น

พิธีขอฝนสะท้อนความเชื่อที่มีพื้นฐานมาจากสังคมดั้งเดิมที่เป็นสังคมเกษตรกรรม และให้ความสำคัญต่อ “น้ำ” หรือ “ฝน” ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของชีวิตและพืชผลที่อุดมสมบูรณ์ น้ำจึงเป็นสิ่งเหมือนสิ่งที่ให้กำเนิดทุกสิ่งทุกอย่างและเป็นสัญลักษณ์ของชีวิต พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์และพิธีขอฝนจึงสะท้อนความเชื่อและสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับเพศ ทั้งเพศชายและเพศหญิง ทั้งในฐานะเทพผู้ให้กำเนิด เช่น พ่อฟ้า แม่ดิน แดน พญานาค กบ แม่ธรณี และเน้นความสำคัญของการร่วมเพศ เพื่อความเจริญงอกงามของพืชพันธุ์ธัญญาหาร รวมทั้งความสำคัญของเพศหญิงในฐานะเป็นสัญลักษณ์ของผู้ให้กำเนิดและความอุดมสมบูรณ์ การยกย่องเพศหญิงจึงเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมที่เป็นพื้นฐานของสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผู้หญิงในดินแดนแถบนี้ จึงมีบทบาทสำคัญในการผลิต และมีอำนาจสูงในทางพิธีกรรมและไสยศาสตร์ สถานภาพและบทบาทของเพศหญิงยังคงความสำคัญอย่างสืบเนื่องจนเมื่อสังคมแถบนี้ได้ปรับรับอิทธิพลจากจีน อินเดีย และตะวันตก เพศชายจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญทางสังคมวัฒนธรรมแทนเพศหญิง อย่างไรก็ตาม พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์และพิธีขอฝนที่ยังมีความสำคัญสืบเนื่องอยู่ในกลุ่มประชากรที่ยังต้องพึ่งพิงผลิตผลเกษตร และการปลูกข้าวเป็นหลัก แม้จะถูกปรับให้เป็นพุทธและมีอิทธิพลพราหมณ์เข้ามาเพิ่มความขลังและความศักดิ์สิทธิ์ ก็ยังรักษาความเชื่อดั้งเดิมที่เน้นการเคารพยกย่องเพศหญิงในฐานะสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และผู้ให้กำเนิดอยู่อย่างชัดเจน “สื่อสัญลักษณ์สำคัญในนาคพิธี” ที่ปรากฏในสังคมวัฒนธรรมอีสานตามที่ผู้ศึกษาหยิบยกมาเป็นประเด็นการศึกษาแต่ละพิธี หรือแม้แต่ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ก็เป็นผลพวงอันเป็นผลิตผลทาง “ศาสนาและความเชื่อ” แห่งโลกทัศน์ของสังคมที่มีต่อ “พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์” ของดินแดนภาคอีสาน หากจะวิเคราะห์โครงสร้างหน้าที่ของพิธีกรรมอันเป็นที่มา “พิธีการบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ของชาวบ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย อย่างโดด ๆ และขาดมิติวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างสังคมอีสานอันมีพญานาคผู้เป็นพันธมิตรการก่อรูป “นาคพิธี” แต่นิยามความหมายของ “ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” ก็ยังมีสาเหตุไม่เป็นที่แน่ชัด เนื้อหาและรายละเอียดบนความเชื่อเรื่องบั้งไฟพญานาคยังไม่เห็น “ร่องรอย” และ “แบบแผนทางพิธีกรรม” ที่จะวิเคราะห์แนวโครงสร้างและหน้าที่ให้เหมือนพิธีกรรมอื่น ๆ ที่โดดเด่นเป็นอีสาน แต่สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็นผลิตผลทาง “ศาสนาและความเชื่อ” อันมี “ลัทธิความอุดมสมบูรณ์” กำกับอยู่เบื้องหลังของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่ว่าด้วยพิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากวิทยานิพนธ์เรื่อง “พญานาค...เจ้าแห่งแม่น้ำโขง การเชื่อมของพิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน” (2545) มักมีความเชื่อทางศาสนาหลายระบบ ทั้งความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อที่รับมาจากแหล่งอื่นหรือความเชื่อที่รับมาในชั้นหลัง อาทิ เช่น ความเชื่อดั้งเดิมก่อนรับพุทธศาสนา ความเชื่อที่มาจากทางพุทธศาสนา ความขัดแย้งหรือประนีประนอมระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา ก็จะทำให้เราเห็นความซับซ้อน และ “ชั้น”

ทางความเชื่อทางศาสนาของคณีสานที่สะท้อนจากนิทานปรัมปรา (Myth) แต่ละเรื่อง ที่เรียกว่า “พุทธศาสนาแบบชาวบ้าน” โลกทัศน์และความเชื่อที่ประกอบด้วยพุทธศาสนา ลัทธิพราหมณ์ และความเชื่อเรื่องผี (Animism) แห่งการวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา

ภาคอีสานนับว่าเป็นภาคที่ประสบกับปัญหาความแห้งแล้งมาโดยตลอด เนื่องจากอาชีพส่วนใหญ่ของชาวอีสาน เป็นอาชีพทางการเกษตรแบบดั้งเดิมที่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก แต่พายุที่ได้อาจจากธรรมชาตินั้นหาความแน่นอนไม่ได้ บางปีก็เกิดฝนแล้ง บางปีน้ำก็ท่วมสร้างความเดือดร้อนให้แก่ชุมชน และการเพาะปลูกอยู่บ่อย ๆ ความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ทำให้ชาวอีสานต้องอ่อนนุ่มต่อสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ในลักษณะที่ต้องอ่อนน้อม หรือขอร้องสิ่งนอกเหนือธรรมชาติให้สร้างความสม่ำเสมอในการเกษตร และความมั่นคงในการดำรงชีวิตให้กับตัวเอง จึงมีการทำพิธีที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Cults) ขึ้น สำหรับมูลเหตุของพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ ก็มีที่เล่ากันอยู่หลายเรื่อง คือ (พระมหาสมชาย ไมตรี, 2536 : 31-32)

1. จากคติที่นิยมเล่ากันว่า มีเทพบุตรองค์หนึ่งชื่อว่า “วัสสกาลเทพบุตร” ชาวอีสานเรียกว่า “พระยาแถน” มีหน้าที่ในการบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล เนื่องจากว่าเทพองค์นี้เป็นเทพบุชายไฟ ไครบุชายไฟถือว่าบุชายท่าน แล้วท่านจะบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ดังนั้นเพื่อเป็นการเอาใจ และช่วยเตือนวัสสกาลเทพบุตรมิให้หลงลืมหน้าที่ ชาวบ้านจึงบูชาด้วยไฟโดยการคิดสิ่งประดิษฐ์ ที่เรียกว่า “บั้งไฟ” ส่งขึ้นไปบวงสรวงท้องฟ้า

2. จากวรรณคดีเรื่องผาแดง-นางไอ่คำ ซึ่งเป็นนิทานพื้นบ้านที่เล่ากันอย่างแพร่หลาย แต่มูลเหตุบั้งไฟ ในเรื่องผาแดง-นางไอ่คำนี้ ก็มีเล่าแตกต่างกัน บ้างก็ว่าการทำบุญบั้งไฟนั้นเป็นการทำขึ้นเพื่อแข่งขันเอาบ้านเอาเมืองกันของกษัตริย์ บั้งไฟเมืองใดขึ้นสูงกว่าอีกฝ่ายก็จะชนะได้บ้านเมืองผู้แพ้ไป บ้างก็เล่าว่าบั้งไฟนั้นพระยาขอมแห่งเมืองหนองหานจัดให้มีการแข่งขันขึ้นเพื่อเลือกคู่ครองให้แก่นางไอ่คำผู้เป็นธิดา บ้างก็เล่าว่า บั้งไฟนั้น ท้าวผาแดงเสนอให้กษัตริย์ขอมทำขึ้นเพื่อเป็นการบวงสรวงขอฝนจากพระยาแถน เรื่องมูลเหตุการทำบั้งไฟนี้ บางครั้งก็รวมเอาเรื่องผาแดง-นางไอ่คำ และเรื่องพระยาแถนเข้าด้วยกัน โดยกล่าวว่าท้าวผาแดงไปเกิดเป็นพระยาแถนก็มี

3. จากชาดกเรื่องพญาคันคาก (พระยาคางคก) กล่าวว่ากาลครั้งหนึ่ง พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นคางคก อาศัยอยู่ใต้ต้นพญาโพธิ์ศรีสามกิ่ง ในเมืองพันธุมวดี ในครั้งนั้นพระยาแถนมีความโกรธเคืองมนุษย์ จึงกลั่นแกล้งไม่ยอมให้ฝนตกเป็นเวลาถึง 7 ปี 7 เดือน พระยาแถนจึงอาสาไปรบกับพระยาแถน เอาชนะพระยาแถนได้ และตกลงทำสัตย์กันว่า พระยาแถนจะบันดาลให้ฝนตกทุก ๆ ปี โดยสังเกตจากการจุดบั้งไฟขอฝนของพวกมนุษย์เป็นสัญญาณ จากนั้นชาว

อีสานจึงได้จัดให้มีงานประเพณีบุญบั้งไฟขึ้น ระหว่างเดือนหกของทุก ๆ ปี เมื่อจุดบั้งไฟไปถวาย แถนเป็นการแจ้งข่าว พระยาแถนก็จะบันดาลให้ฝนตกตามสัญญา

4. จากเรื่องพระพรหมและพระยานาค กล่าวกันว่า พระพรหมและพระยานาคเป็นมิตรกัน และทำสัญญากันว่าปีหนึ่งจะส่งข่าวถึงกันครั้งหนึ่ง ถ้าปีใดพระยานาคสบายดี ก็ให้ทำบั้งไฟจุดขึ้นไปบนสวรรค์ เมื่อพระพรหมเห็นบั้งไฟถ้าพระพรหมสบายดี ก็จะส่งข่าวตอบลงมายังพระยานาค โดยส่งพระพิรุณให้ทำฝนตกลงมา เมื่อพระยานาคเห็นฝนก็จะทราบเรื่องตามสัญญา

จากผลการวิจัยมานุษยวิทยาภาคสนาม ณ หมู่บ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย และชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ตลอดจนพี่น้องชาวลาวแห่งประเทศไทยสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ที่ว่าด้วย “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” และความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี” บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ทำให้รับรู้เรื่องราวในประวัติศาสตร์เท่าที่ประมวลภาพมานั้น ทำให้ได้เห็นภาพที่เคลื่อนไหวและบทบาทของคนที่อยู่ไม่น้อย ในที่นี้จะเสนอภาพทางประวัติศาสตร์ที่ผสมผสานของการเป็น “นักวัฒนธรรม” แห่งการวิจัยข้ามวัฒนธรรม ผู้ศึกษาพบว่า “ผี” ในสังคมอีสาน คือ วิญญาณของผู้ที่ตายไปแล้ว เมื่อตายแล้วผู้ตายจะ ไปอยู่ในภพของผี แม้นกับผีจะแยกภพกันแต่ก็อยู่ในโลกเบื้องล่างนี้ด้วยกัน ไม่ได้อยู่บนฟ้า (ผีบรรพบุรุษ) แต่ผีฟ้าพญาแถนจะอยู่เบื้องบน (สวรรค์) สังเกตจากสุภาษิตโบราณที่มักกล่าวว่า “ผีซำดำพลอย” ก็เป็นคติชนอย่างหนึ่งที่มีต่อระบบความเชื่อเรื่องผี ว่าผีมีพลานุภาพและเป็นพลังแห่งความศักดิ์สิทธิ์ มนุษย์ควรเคารพและยำเกรง ผีบรรพบุรุษคอยปกป้องพิทักษ์รักษาคนในโคตรตระกูลเดียวกัน ผีของพ่อแม่ปู่ย่าตายายอยู่ใกล้ชิดคอยคุ้มครองอารักขาลูกหลาน ผีประเภทนี้จึงใกล้ชิดกับผู้คน บ้างก็สถิตอยู่ที่เสาเอกของเรือน จึงเรียกว่า “ผีเรือน” หรือ “ผีดำ” นอกจากผีเรือน ก็มักเป็นผีหัวหน้าหมู่บ้าน ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษของหมู่บ้านเรียก “ผีปู่ยา” “ผีตายาย” และ “ผีปู่ตา” พื้นที่ภาคสนาม ณ หมู่บ้านอสง ตำบลโคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ก็มี “ศาลหลวงปู่แก่งอสง” เป็นศาลหลักประจำหมู่บ้าน ความเชื่อและศาสนาของคนอีสานจึงส่งผลต่อพัฒนาการของประวัติศาสตร์อีสานให้ชัดเจนขึ้น เราจึงสามารถพบร่องรอยของโบราณวัตถุสถานมากมายที่หลงเหลืออยู่ด้วยความเข้าใจมากขึ้น แห่งมโนทัศน์ “พุทธ-พราหมณ์-ผี” ที่ควบคุมแผ่นดินอีสานมาอย่างเนิ่นนาน ทั้งนี้และทั้งนั้นวรรณกรรมสองฝั่งโขงยังมีเรื่องราวอีกมากมายที่จะสืบสาวราวเรื่องให้ได้ไกลและมากกว่านี้ เพราะคุณค่าของการศึกษาทางด้าน “ประวัติศาสตร์อีสาน” ผู้ศึกษามองว่ากระบวนการทัศน์ที่ได้กล่าวถึงข้างต้นนี้มีคุณค่าทางด้านจิตใจและความศรัทธาของชาวอีสานและชาวลาวเป็นอย่างมาก เพราะความจริงแล้วดินแดนแห่งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองทางด้านวัฒนธรรมมานานแล้ว อีกทั้งในปัจจุบันคนไทยกำลังมุ่งแสวงหาเอกลักษณ์ประจำชาติของตนเอง และ

หันมาสนใจศิลปวัฒนธรรมของชาติกันมากขึ้น ถึงอย่างไรก็ตามผู้ศึกษาไม่แน่ใจว่าในเนื้อหาของบทนี้จะสมบูรณ์และตอบสนองความต้องการของนักวิชาการและนักศึกษาได้ทุกประเด็น เพราะว่าการรวบรวมศึกษาเรื่องราวทางภูมิภาคอีสานนั้นต้องใช้เวลายาวนาน และประกอบด้วยความรักในการค้นคว้า การรวบรวมข้อมูลด้วยความวิริยะอุตสาหะ ตลอดจนการลงทุนลงแรงอย่างยอดเยี่ยม ถึงกระนั้นก็ตามยังไม่สามารถที่จะได้ข้อมูลดังใจประสงค์ครบทุก ๆ ตอนได้ อีกประการหนึ่งยังไม่ค่อยปรากฏว่าได้มีนักวิชาการที่พอจะใช้อ้างอิง เรื่องเหล่านี้จึงเป็นปัญหาอย่างมากสำหรับการเขียนและเรียบเรียงในครั้งนี้ แต่ใน “ความเด่นเป็นอีสาน” อันเป็นลักษณะร่วมของภูมิภาคระบบนิเวศน์ อิทธิพลของพุทธศาสนา วัฒนธรรมข้าว และสายสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์ ล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่มีอิทธิพลในการหล่อหลอมชีวิตของชาวอีสานโดยรวม ถึงกับมีคำกล่าวที่ว่า

“ธรรมดาพื้นที่ซึ่งเป็นที่ข่มขู่รักษาหมู่มิทุกพันธุ์ให้สดชื่นเขียวชอุ่มตลอดสามฤดูกาล บันดาลให้อากาศดี ไม่มีพิษร้ายแรงช่วยปวงชนที่อยู่อาศัยให้ได้รับความสำราญบานใจ มีมิติที่ควรพิจารณาอยู่ว่า พื้นภูมิที่มีแร่ธาตุเกลือหนึ่ง มีทรายมากหนึ่ง มีน้ำที่ซึมซาบได้ดินหนึ่ง ลักษณะทั้งสามนี้เป็นลักษณะสำหรับเพาะพืชพันธุ์มนุษย์ให้เจริญ ทั้งจักมีสติปัญญาด้วย”

(จาวรธรรม ธรรมวัตร, 2538 : 90)

นอกจากนี้ผีบรรพบุรุษแล้วก็ยังนับถือ “ผีประจำสถานที่” เช่น ภูเขาใหญ่ แม่น้ำ ถ้า ว่ามีอำนาจศักดิ์สิทธิ์สามารถบันดาลให้คุณให้โทษแก่ผู้กระทำผิดไม่เชื่อตรงในกิจการต่าง ๆ ลักษณะโยกย้ายหรือกระทำผิดคำสาบาน เป็นต้น และผีที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง คือ “พญานาค...เจ้าแห่งแม่น้ำโขง” เทพดาแห่ง “พิภพบาดาล” ที่พวกเขา นับถือและเกรงกลัวต่อพลังอำนาจ การนับถือผีในสังคมแรกเริ่มนั้น ผีและคนดูไม่ห่างกันนักเพียงแค่ห่างกันอยู่ระหว่างโลกที่ตนที่มีชีวิตอยู่กับโลกหลังความตาย แต่การรับนับถือพุทธศาสนาทำให้ชาวอีสานเริ่มรับรู้ถึงอำนาจอันเป็นสากลในจักรวาล มีการจัดลำดับสิ่งที่อยู่เหนือโลก คือ “สวรรค์” สิ่งที่อยู่ใต้โลก คือ “นรก” ผีที่อยู่บนสวรรค์ ผีร้ายก็อยู่ในนรก “จักรวาลวิทยา” แบบไตรภูมิของพุทธศาสนาก็เข้ามามีบทบาทในระบบความคิดของชาวอีสานเป็นอย่างมาก นอกเหนือไปจากอิทธิพลความคิดของศาสนาพราหมณ์ที่ถูกนำมาใช้อย่างในพิธีกรรมเสริมความเชื่อ เรียกว่า “ไสยศาสตร์” เพื่อสร้างความขลังและคู่มืออำนาจ ในการนับถือผีนั่นผู้คนต้อง “ไหว้พลี” คือ แสดงความเคารพและเช่นสรวงบูชาเพื่อไปถึงภพของผี ผีในความเชื่อดั้งเดิมของสังคมอีสาน เมื่อกลายเป็นเทวะหรือเทวดาแล้วก็อยู่บนสวรรค์ ส่วนพวกที่อยู่ภพเดียวกันกับโลกก็ยังเรียกว่าผีต่อไปบ้าง เช่น ผีปู่ตา ยาย พระภูมิ ผีบ้าน ผีเรือน ผีเมือง ผีเจ้าป่าเจ้าเขา หนองน้ำและอื่น ๆ ทั้งหมดเหล่านี้ต่างรับการไหว้พลีจากผู้คน ร่องรอยความคิดเรื่อง “พญานาค” จึงเป็นศาสนาประเภทหนึ่งที่เรียกว่าการนับถือ

ธรรมชาติ (Naturalism) เป็นการยึดถือ กราบไหว้ บูชาสรรพสิ่งในธรรมชาติโดยตรง เช่น การกราบไหว้ต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ ไฟ ก้อนหิน สัตว์ ฯลฯ ศาสนาจึงเป็นระบบสัญลักษณ์หนึ่งที่เป็นระบบเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ที่มนุษย์จำเป็นต้องเกี่ยวข้องด้วยตั้งแต่เกิดจนตายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ศาสนาเป็นปรากฏการณ์ทางจิตใจซึ่งบุคคลแสดงออกมาทางความเชื่อ และพิธีกรรมครั้งนี้เต็มไปด้วยความสำรวมแห่งความเป็นจิตวิญญาณความเชื่อเรื่องพญานาคอย่างเหนียวแน่นและสูงส่ง และนอกจากนี้คติความเชื่อเรื่องพญานาคนี้ ยังสะท้อนให้เห็นระบบความเชื่อที่นักมานุษยวิทยาเรียกว่า “ระบบโทเท็ม” (Totem System) อันเป็นคติที่ว่าด้วยการนับถือสัตว์เป็นสัญลักษณ์ประจำเผ่าของตนเอง สัตว์เหล่านี้จะมีความสัมพันธ์เป็นพิเศษกับสมาชิกของเผ่า เช่น ถือว่าเป็นบรรพบุรุษต้นตระกูลของกลุ่ม และห้ามรับประทานสัตว์ชนิดนั้น เป็นต้น “...ดังที่นักวิชาการบางกลุ่มได้อธิบายถึงมูลเหตุของการนับถือพระพิฆเนศวร์ของชาวฮินดูไว้ว่า “พระพิฆเนศวร์” นั้นแต่เดิมเป็นเทพของชาวพื้นเมืองดั้งเดิมของอินเดียซึ่งมีกำเนิดมาจาก “ลัทธิบูชาสัตว์” ซึ่งอธิบายจากหลักทางมานุษยวิทยาเกี่ยวกับความเชื่อของมนุษย์สมัยก่อนว่าเป็นความเชื่อแบบลัทธิบูชาพืชและสัตว์ (Totemism)* เป็นความเชื่อของกลุ่มชนที่คิดว่า พวกตนมีความสัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วนใหญ่จะเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ สิ่งของในธรรมชาติ พืช หรือสัตว์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ของตนในขณะนั้น และนักวิชาการบางกลุ่มก็สันนิษฐานว่า พระพิฆเนศวร์อาจมีกำเนิดมาจากการเป็นเทพประจำเผ่าของคนป่าเผ่าอารยัน ซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่อันกว้างใหญ่บนภูเขาและในป่าของอินเดีย คนเหล่านี้จะต้องเผชิญกับฝูงช้างที่น่ากลัว จึงเกิดการเคารพบูชาในรูปแบบของช้างขึ้นเพื่อปกป้องคุ้มครอง เทพองค์นี้ต่อมาอาจเข้ามาสัมพันธ์กับปศุติ (Pasupati) สังคะระ (Sankara) และภูตปติ (ศิวะ) และเมื่อได้กลายเป็นเทพชั้นสูงขึ้นของชาวอารยัน ก็ได้มีการกล่าวถึงกำเนิดของพระพิฆเนศวร์แตกต่างกันไปในคัมภีร์ปุราณะต่าง ๆ ทั้งนี้จากข้อสมมติฐานต่าง ๆ นักวิชาการของอินเดียก็สรุปว่า “พระ

* พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยาอังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2532 (พิมพ์ครั้งที่ 2) น. 398-399 ได้อธิบายความหมายของโทเท็ม (Totem) กับ คติโทเท็ม (Totemism) ไว้ว่า

“โทเท็ม” คือ สัตว์ พืช หรือวัตถุตามธรรมชาติ จะเป็นชนิดก็ได้ ที่กลุ่มชนซึ่งสืบสายโลหิตเดียวกัน (Sib) ใช้เป็นชื่อกลุ่มของตน สมาชิกของกลุ่มนี้จะรู้สึกมีความสัมพันธ์และแสดงท่าทีเป็นพิเศษกับสัตว์ พืช หรือวัตถุตามธรรมชาติที่ถือว่าเป็นโทเท็มนั้น

“คติโทเท็ม” คือ การจัดระเบียบทางสังคมและการปฏิบัติทางศาสนาแบบหนึ่ง ลักษณะสำคัญ คือ การเน้นความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างกลุ่มชนหนึ่งที่สืบสายโลหิตเดียวกันกับโทเท็มของกลุ่มชนนั้น โทเท็มถือว่าเป็นบรรพบุรุษหรือมีความเกี่ยวข้องอย่างลึกซึ้งกับบรรพบุรุษของกลุ่มชนนี้และเป็นที่มาของชื่อกลุ่ม สมาชิกของกลุ่มถูกห้ามมิให้กินสัตว์หรือพืชที่เป็นโทเท็มเป็นอาหาร

พินเนศวร์” อาจมีกำเนิดมาจากการเป็นเทพพื้นเมืองของอินเดีย และต่อมาในยุคหลังได้ปรากฏเป็นเทพสำคัญในศาสนาฮินดู มีลักษณะเป็นเทพที่มีเศียรเป็นช้าง เนื่องจากลัทธิพื้นเมืองของอินเดียเป็นลัทธิบูชาสัตว์ มีเทพมีเศียรเป็นสัตว์เป็นเทพประจำเผ่า และเนื่องจากช้างนั้นเป็นสัตว์ที่ใหญ่ที่สุดในอินเดีย พระพินเนศวร์ที่มีเศียรเป็นช้างจึงได้รับการยกย่องเป็นหัวหน้าของเทพที่มีเศียรเป็นสัตว์ทั้งหลาย สำหรับประเทศไทยความเชื่อเกี่ยวกับพระพินเนศวร์ได้วิวัฒนาการจากคติของเทพแห่งอุปสรรคไปสู่ความหมายที่หลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเป็นเทพแห่งศิลปวิทยาดังเป็นที่รู้จักกันทั่วไป...” (สมหมาย ชินนาค, 2539 : 205)

ฉะนั้น “ร่องรอยแห่งความคิดเรื่องพญานาค” ตามที่ผู้ศึกษาได้อธิบายข้างต้นล้วนมีสาเหตุมาจาก “อิทธิพลทางศาสนาและความเชื่อ” จึงน่าจะนำมาบูรณาการกับความเชื่อเรื่องพระพินเนศวร์ร่วมกันที่บังเกิดในสังคมอินเดีย เพราะรากเหง้าแห่งระบบความเชื่อและศาสนาของดินแดนสุวรรณภูมิ ต่างก็ได้รับอิทธิพลศาสนาจากประเทศอินเดียด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น แห่ง “วิวัฒนาการความเชื่อและศาสนา” ในสังคมวัฒนธรรมไทย อันมีอารยธรรมอินเดียเป็นบ่อหลอมกับกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชุมชนเอเชียอาคเนย์ “...ในกระบวนการสังเคราะห์ วิเคราะห์ วัฒนธรรมจากอินเดียที่ปรากฏการณ์ที่สำคัญ คือ การรับพุทธศาสนา เมื่อกล่าวถึงการรับพุทธศาสนา ในที่นี้ต้องเข้าใจด้วยว่า คนพื้นเมืองมิใช่รับมาแต่พุทธศาสนาเท่านั้น ที่จริงอาจกล่าวได้ว่า ศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู ได้แพร่เข้ามาสู่แผ่นดินนี้ก่อนพุทธศาสนาด้วยซ้ำไปใน มีหลักฐานเกี่ยวกับศาสนาฮินดูปรากฏอยู่ตามที่ต่าง ๆ ...สันนิษฐานว่าเมื่อมีการเผยแพร่พุทธศาสนาเข้ามาในคนพื้นเมืองในท้องถิ่นหลายแห่งคงได้ปรับพุทธศาสนาให้เข้ากับคติความเชื่อของตน เช่น การรับคติในการสร้างเสมา กับการปักหินตั้งแสดงแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ของคนพื้นเมืองเดิม พุทธศาสนาได้เข้ามาจัดระบบความเชื่อเกี่ยวกับเรื่อง “ผี” ของคนพื้นเมืองจนเกิดความสอดคล้องกัน เช่น ความเชื่อเรื่อง “เถน” ถูกเปลี่ยนเป็น “อินทรา” ในพุทธศาสนา อีกทั้งลัทธิการนับถือพระพุทธรูปเจ้าในฐานะมหาบุรุษผู้มีทั้งบารมีและปาฏิหาริย์ของพระพุทธรูป ใกล้เคียงกันทั่วไปยิ่งกว่าอำนาจอันน่าสะพรึงกลัวของเทพเจ้าในศาสนาฮินดู ...ชนชั้นปกครองนั้นได้เผยแพร่พุทธศาสนาในฐานะเป็น “ปรัชญา” ความรู้ส่งเสริมการสร้างศิลปสถาปัตยกรรมเพื่อสนองศรัทธาแก่ตนเองและผู้เลื่อมใสจัดระบบขนบธรรมเนียมประเพณีและพระราชพิธี ทั้งทางพุทธและพราหมณ์ให้สัมพันธ์กัน แต่ในที่สุดแล้วขนบธรรมเนียมประเพณีทางพุทธศาสนากลับยังรากลึกในหมู่ประชาชนได้ยาวนาน จนกลายเป็นแก่นหลักของพัฒนาการแห่งอารยธรรม” (ชิตา สาระยา, 2545 : 314-315)

นอกจากนี้แล้ว “ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาค” ยังแฝงไปด้วยความเชื่อพื้นฐานใน “ศาสนาพราหมณ์” นั้นมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับโลกแห่งความหลุดพ้นอันสมบูรณ์ ซึ่งผูกพันกับความเชื่อในการข้ามภพข้ามชาติ ปริမ်ณฑลของระบบความเชื่อไม่ได้จำกัดอยู่เพียงการคิดคำนึงถึงคุณลักษณะทางจริยธรรมของมนุษย์ในสังคมเท่านั้น หากแต่มีคำอธิบายทางศาสนาต่อมิติที่อยู่เหนือ

ชีวิตโลกนี้ด้วย แนวคิดเกี่ยวกับ “พรหมัน” และ “โมกษะ” ถือว่าได้เป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะความเชื่อที่ว่า การกระทำทุกอย่างในโลกถูกกำหนดด้วย “กฎแห่งกรรม” คือ ความเชื่อที่ว่าทำสิ่งใดก็ย่อมได้รับผลตอบแทนเป็นสิ่งเดียวกัน อาทิเช่น พญานาคในวรรณคดีชาดกต่างปวารณาตั้งจิตใจอธิษฐานขอเกิดเป็นมนุษย์ ด้วยการภาวนาจำศีลอยู่ในทุกวันนี้ 15 ค่ำ ในการรักษาอุโบสถศีลเพราะเนื่องจากเป็นภพชาติ “เดรัจฉานภูมิ” จึงไม่สามารถพบเห็นทางสว่างแห่งวิมุติธรรมได้

ความเชื่อเรื่องพญานาคจึงมีมาช้านานและถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง จึงไม่สามารถจำแนกแยกแยะคนอีสานออกไปพญานาคได้ (จากการสัมภาษณ์ชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง แถบจังหวัดหนองคายและชุมชนใกล้เคียง) ตามประวัติชาวบ้านเล่าว่า “คนหาปลาได้พบเห็นลูกไฟที่มีลักษณะคล้ายผลส้มสีแดงพวยพุ่งขึ้นมาจากกลางแม่น้ำโขงในคืนวันออกพรรษา หลังจากนั้นชาวบ้านริมชายฝั่งโขงก็เริ่มสังเกตเห็นปรากฏการณ์นี้” และใน “คืนวันออกพรรษา” ของทุกปี ลูกไฟสีส้มสดก็ปรากฏขึ้นกลางลำน้ำโขง เป็นที่น่าสังเกตว่าปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคนั้นจะปรากฏขึ้นเฉพาะวันออกพรรษาเท่านั้น โดยเฉพาะวันออกพรรษาของประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ซึ่งมักจะเป็นวันหลังวันออกพรรษาของไทยหนึ่งวัน แต่ในบางปีก็ตรงกัน สรุปว่า ยี่ด้าววันออกพรรษาของทางลาวเป็นหลัก บั้งไฟพญานาคจะขึ้นมากที่สุด ที่บริเวณหน้าวัดไทย อำเภอโพธิ์พิสัย จังหวัดหนองคาย (ผู้ศึกษาเผื่อรอชมปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคตั้งแต่เที่ยงคืน-รุ่งเช้าอีกวัน) แต่ปีนี้ฝนตกหนัก แต่ผู้ศึกษาก็มีโอกาสเห็นบั้งไฟพญานาคที่ “ชุมพวง” ขึ้นเหนือริมแม่น้ำโขง 15 ลูก ท่ามกลางสายฝนที่โหมซัดกระหน่ำกระทบเนื้อตัวอย่างหนาวสั่น สำหรับพื้นที่แรกของการลงภาคสนามทางมานุษยวิทยา คือ อำเภอศรีเชียงใหม่ สถานที่อีกแห่งหนึ่งที่คนส่วนใหญ่มองข้ามไป คือ ที่บริเวณวัดหินหมากเป้ง และตามแนวเขตอำเภอศรีเชียงใหม่ ตามประวัติถือว่าพญานาคได้ปรากฏตัวขึ้นมา ณ บริเวณนี้เป็นแห่งแรกและเป็น “หัวหน้า” เหล่าพญานาคทั้งมวลอีกด้วย แต่ขัดกับการสัมภาษณ์ของชาวบ้านในอำเภออาสง กลับบอกกับผู้ศึกษาว่า ณ แ่งอาสง นี้ คือ “เมืองหลวงพญานาค” สิ่งต่าง ๆ นี้ก็ขึ้นอยู่กับพิจารณาของผู้สนใจเรื่อง “พญานาค...เจ้าแห่งแม่น้ำโขง” แต่เนื้อหา “พิธีกรรม” ระหว่างอำเภอศรีเชียงใหม่ และอำเภอบึงกาฬ มีลักษณะคล้าย ๆ กัน หากแต่อำเภอศรีเชียงใหม่จะมีการบูชาพญานาคเกือบทุก ๆ วัน เมื่อครั้งใดที่ชาวบ้านเกิดทุกข์ใจหรือประสบปัญหาต่าง ๆ ถือว่าเป็นชุมชนที่หล่อหลอมรวมดวงใจไว้ที่แม่น้ำโขงเสมือนเป็นลมหายใจของชุมชน สำหรับอำเภอบึงกาฬจะมีการประกอบพิธีกรรมเป็นช่วงเทศกาลเท่านั้น คือ “วันออกพรรษา” แต่ก็มี “ศาลพญานาค” อยู่บนพื้นที่แสดงเนื้อหาทางวัฒนธรรมที่ควบคู่กับ “ศาลปู่ตา” โดยที่ผ่านมามีนักวิชาการมากมายท่านพยายามอธิบาย “ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” ว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเท่านั้น ว่าบั้งไฟพญานาคเกิดขึ้นจากการที่ซากพืช ซากสัตว์ ทับถมกันที่ก้นแม่น้ำโขงจึงทำให้เกิดก๊าซบาง

ชนิดขึ้น เมื่อถึงจุดหนึ่งบรรดาก๊าซเหล่านั้นก็ลอยขึ้นบนผิวน้ำ ลูกเป็นไฟ และลอยตัวขึ้นไปในอากาศ แต่ที่มีบรรดานักวิชาการเหล่านั้นยังตอบปัญหาเหล่านี้ไม่ได้ พญานาคกำลังสอนอะไรให้กับมนุษย์ นอกเหนือจากให้ผู้คนเดินทางมาเสพ “ความบันเทิงเรริงใจ” จากการได้ดูสิ่งมหัศจรรย์ที่แม่น้ำโขง หากสิ่งที่พญานาคพยายามจะสื่อสาร ไม่สามารถจะโน้มนำให้บังเกิด “ภูมิธรรม” เพื่อเป็นพุทธานุสติแก่มนุษย์ได้ อีกไม่นานปรากฏการณ์นี้คงต้องจบลง “บั้งไฟพญานาค” คือ ปรากฏการณ์ที่เต็มไปด้วยปริศนาธรรม มนุษย์ตีความผิดพลาดในสิ่งที่พญานาคกระทำ มีหน้าซ้ำยังมีผู้คนอีกจำนวนมากไปตีความปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคและรอยพญานาคเป็น “ตัวเลข” ไปเสี่ยงโชคในทางอบายมุขเสียอีก เราอยู่ใกล้ชีวิตกิเลสมากเกินไป กิเลสมันเลยเกาะจิต เหมือนกับสนิมที่กัดกินเนื้อเหล็ก เราต้องใช้ปัญญาในการพิจารณาเหตุการณ์และปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพญานาค เพื่อที่จะตระหนักว่าทั้งหลายทั้งปวงนั้นล้วนเป็นภูมิธรรม นำมาพิจารณาให้เกิดปัญญาได้ แล้วเราเองจะได้อะไรมากกว่าการไปดู “ของแปลกอัศจรรย์ที่แม่น้ำโขง”

แม้ว่าในปัจจุบันผู้คนส่วนใหญ่จะไม่เชื่อ แต่บุคคลที่เชื่อและประจักษ์ในกาลภูมินี้ก็ยังมีแม้เป็นส่วนน้อยก็ตาม และขณะเดียวกันพญานาคก็ยังมีอยู่ ภพภูมิของนาคก็กำลังดำเนินต่อไป ภพภูมิของนาคกับมนุษย์นั้นไม่มีวันแยกขาดออกจากกัน แม้บุคคลที่รู้และเข้าใจในเรื่องภพภูมิเหลือน้อยเต็มทีในสังคม แต่บุคคลเหล่านี้ย่อมเป็นส่วนหนึ่งของการเชื่อมต่อและตราบเท่าที่พระพุทธศาสนา ยังคงดำรงอยู่ ความเชื่อในเรื่องทางจิตวิญญาณยังคงสืบสายต่อเนื่องในหมู่มวลมนุษย์อย่างเราและท่านอยู่ ตราบนั้นคนผู้ปฏิบัติในสายอริยมรรคก็ย่อมไม่สูญหายไปแน่นอน และนาคกับมนุษย์ก็ยังคงเกี่ยวพันเชื่อมโยงซึ่งกันและกันไม่เปลี่ยนแปลง แม้วันนี้ความเชื่อเรื่องการ “เวียนว่ายตายเกิด” ดูเหมือนเป็นสิ่งที่เชยล้าสมัย การตายของคนถูกถกเถียงว่าจะพิจารณาจากสมองหรือหัวใจหยุดทำงาน หากผู้รู้แจ้งในชีวิตย่อมถือเอา “จิต” ใส่ออกจากรูปจันท์เป็นที่สุดของชีวิตหากเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตในภพภูมิใหม่ ๆ ที่เวียนวนเป็นวงกลม อันเป็น “วัฏสงสาร” จากจุดหนึ่งไปจุดหนึ่งยังไปไกลก็ยิ่งไกลที่เดิม กาลเวลาจะเป็นสิ่งพิสูจน์สังขธรรมแล้วเราแต่ละคนจะได้รู้เห็นเองไม่วันใดก็วันหนึ่ง เป็นเวลาช้านานมาแล้วที่พญานาคสื่อกับมนุษย์ด้วยวิธีต่าง ๆ ทั้งกับเฉพาะบุคคล หรือโดยปรากฏการณ์ เช่น “รอยพญานาค” หรือ “บั้งไฟพญานาค” และ “คนทรง” ที่กล่าวถึงในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ซึ่งนับเป็นสิ่งทำทนายสาชดาและปัญญาของบุคคลทั้งหลาย แต่สำหรับผู้รู้จักคิดและ “คิด” เป็นอันหมายถึง คิดอยู่ในมรรควิธีสามารถมองคบไฟที่พุ่งจากลำน้ำโขง จนเห็นดวงไฟในกลางกระแสห้วงน้ำแห่งใจคน มองย้อนคิดถึงตัวตนภายใน คนเช่นนี้ย่อมเข้าใจสิ่งที่พญานาคพยายามสื่อ ขอบพระคุณพญานาคราชที่เมื่อครั้ง 15 ปีผ่านมา ได้แสดงอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ปรากฏกายให้เห็นเมื่อครั้ง “พิธีไหลเรือไฟ” ณ ริมฝั่งแม่น้ำมูล ประจำจังหวัดอุบลราชธานี สิ่งต่าง ๆ ที่กำลัง “สื่อ” กับผู้ศึกษาไม่ว่าจะแสดงผ่านทางที่ดีหรือทางร้าย แต่ก็เป็แรงบันดาลใจที่สูงส่งอันเป็นพลังผลักดันและชูให้เห็นพลังอำนาจที่ไม่มีใครช่วงชิงไปได้ หากจิตวิญญาณการรับรู้ระหว่าง

ภพภูมิสื่อถึงกันได้ ในฐานะเป็นลูกหลานคนหนึ่งอยากบอกว่า “สัตว์ทั้งหลายล้วนเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น เราล้วนเป็นพี่น้องกัน มาจากที่เดียวกัน เวียนเกิดเวียนตายนับชาติไม่ถ้วนตามภพภูมิต่าง ๆ และก็กลายมาเป็นเจ้ากรรมนายเวรต่อกัน เป็นเจ้าหนี้ เป็นลูกหนี้กัน การไม่เอาฆาตพยาบาลของเวรซึ่งกันและกัน ย่อมเป็นหนทางของการหลุดพ้น” เพราะในเรื่องจริงหรือไม่จริง ของไม่จริงมันกำลังออกมายืนยันว่ามีของจริง เหมือนความชั่วกำลังยืนยันให้ความดี เหมือนคนชั่วกำลังประกาศหาตัวคนดี ฉันใดก็ฉันนั้น ในหมู่คนที่ขาดธรรมะก็จะเห็นเป็นของไม่จริง ผู้มีจิตเป็นกุศลเท่านั้นจึงจะเห็นว่าเป็นของจริง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 7

บทสรุป

บูรณาการทางความคิดแห่งบทประพันธ์องค์ความรู้เกี่ยวกับคติชน และวรรณกรรมปรัมปราแห่งร่องรอยพยานาคของจิตวิญญาณชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

เรื่องราว “พยานาค” คือเป็นเรื่องราวที่ชวนหลงใหลและน่าติดตาม สืบเสาะค้นหาเพื่อ “ตามรอยนาคา” แห่งวัฒนธรรมอีสาน จากการท่องสำรวจเค้าโครงความหมายของพยานาค พบว่า สัญลักษณ์นาคได้ปรากฏเป็นมิติทางวัฒนธรรมที่ดูซ้อนทับจนเกิดความความยิ่งใหญ่ของความหมายนาค ชุมชนอีสานแห่งลุ่มน้ำโขงมีนาคผูกเป็นสายสัมพันธ์อย่างแน่นเกลียวจนแยกไม่ออกว่า นาคกับผู้คนอีสานนี้แตกต่างกันอย่างไร เพราะนี่คือจิตวิญญาณของวัฒนธรรมน้ำ ไม่ว่าจะในด้าน สถาปัตยกรรม จิตรกรรม หัตถกรรม วรรณกรรมปรัมปรา และพิธีกรรม ซึ่งทำให้เห็นว่า สัญลักษณ์นาคเป็นมรดกทางวัฒนธรรมอันมั่งคั่งที่มีอยู่ในแทบทุกซอกมุมของชีวิตความเป็นคนอีสานเลยทีเดียว และในที่สุดท้ายของวิทยานิพนธ์ “บทที่ 7 บูรณาการทางความคิดแห่งบทประพันธ์ องค์ความรู้เกี่ยวกับคติชนและวรรณกรรมปรัมปราแห่งร่องรอยพยานาค” ได้นำ “พยานาค” มาตีความในเบื้องต้นเพื่อให้เห็นภาพรวมและเค้าโครงความหมายของนาคอย่างคมชัดลึกอันเป็นเนื้อแท้ของวัฒนธรรมอีสาน โดยการมองผ่านจากนาคในวรรณกรรมปรัมปรา (Myth) ท้องถิ่น พิธีกรรมต่าง ๆ ที่มาจากนาค (Ritual) เป็นหลัก ซึ่งสามารถถ่ายทอดความหมายของนาคได้ดังนี้ คือ

1. พยานาค : ผู้สร้างสรรค์และผู้ทำลาย

“นิทานปรัมปรา” (Myth) คือวิถีคิดหรือเรื่องมีที่มนุษย์ใช้อธิบายความคิด ความเชื่อ ความเข้าใจตนเองต่อจักรวาล ธรรมชาติของโลก สิ่งมีชีวิต สภาพแวดล้อม ทั้งพืชและสัตว์ และสังคมของตนเอง นิทานปรัมปรามักอธิบายความเป็นมาของชุมชน หรือ บ้านเมือง ของผู้คนเมื่อครั้งบรรพกาลได้เป็นอย่างดี นิทานปรัมปราจำนวนมากจึงเป็นการพยายามโยงสถานที่ และเหตุการณ์ในเรื่องกับสถานที่จริงในท้องถิ่น สังเกตจากร่องรอยของอาณาจักรโบราณต่าง ๆ ล้วนมีนิทานเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่เนื่อง ๆ และเป็นที่น่าสนใจยิ่งกว่า ตำนานที่กล่าวถึงการสร้างแปลงเมืองส่วนใหญ่ในลุ่มน้ำโขง มักเกี่ยวข้องกับพยานาคเป็นผู้เนรมิตสร้างบ้านแปลงเมืองแห่งนั้นขึ้นมา “อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม)” ยังได้กล่าวถึง พยานาคสร้างเวียงจันทบุรีที่สองฝั่งแม่น้ำโขง นิทานปรัมปราที่สำคัญที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างนาคกับมนุษย์ มักจะบอกว่า หากกษัตริย์หรือเจ้าเมืองใดเป็นผู้ปกครองโดยทศพิธราชธรรมก็จะได้รับการพิทักษ์รักษาจากพยานาคผู้ทรงฤทธานุภาพ แต่ถ้าหากกษัตริย์หรือเจ้าเมืองไม่ยึดมั่นในทศพิธราชธรรมก็จะถูกพยานาคทำลายบ้านเมืองให้ล่มจม นิทานปรัมปราที่สำคัญที่กล่าวถึงพยานาคกับกำเนิดและความมลายสิ้นแห่ง

บ้านเมืองเหล่านี้มีอยู่มากมาย โดยมีรูปแบบของนิทานเป็นไปในทำนองเดียวกัน ได้แก่ ตำนานสุวรรณโคมคำ ตำนานสิงหนวัตกุมาร อรัญคนิทานหรือตำนานพระธาตุพนม ตำนานเมืองหนองหานในพงศาวดารเมืองสกลนคร และจากนิทานท้าวผาแดงกับนางไอ่คำ เป็นต้น

“ตำนานสิงหนวัต” (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61, 2478) หลังจากที่เมืองสุวรรณโคมคำล่มสลายแล้ว มีพญานาคตนหนึ่งชื่อ “พันธุนาคราช” ได้เนรมิตกายเป็นพราหมณ์เข้ามาทูลเจ้าสิงหนวัตว่า “ขอให้พระองค์ตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรม แล้วบ้านเมืองจะรุ่งเรือง และข้าพระเจ้าจะได้ชี้ที่ตั้งเมืองให้” เมื่อพญานาคแปลงชี้ที่ตั้งเมืองให้แล้วก็หายไป ตกกลางคืนพญานาคขึ้นค้ำควกพื้นดินเป็นคูเมืองสี่ด้าน กว้างด้านละ 3,000 วา และกลับไปเมื่อตอนจะสว่าง ตอนเช้าเมื่อเจ้าสิงหนวัตกุมารทอดพระเนตรเห็นคูและคันดิน เป็นขอบเขตขึ้นมาเช่นนั้น ก็โสมนัสตรัสสั่งให้สร้างเมืองขึ้น ณ ที่นั้น เสร็จแล้วให้ชื่อว่า “เมืองนาคพันธุสิงหนวัต” ต่อมาทรงรวบรวมบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นเปลี่ยนชื่อมาเป็น “แคว้นโยนกนาคนคร”

ก่อนที่จะเกิดเมืองนาคพันธุสิงหนวัต ได้มีเมืองสุวรรณโคมคำเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่แต่แล้วก็ล่มสลายด้วยอิทธิฤทธิ์ของพญานาค เนื่องจากพระยาขอมไม่มีศรัทธา เคาริบเอาเรือและสินค้าของชายเชลยใจไปถึงสองครั้งสองครา โดยเรือและสินค้าถูกเนรมิตด้วยฤทธิ์อำนาจของธิดาทั้ง 3 ของพญานาค ความถึงหูบิดา เหตุนั้นพญานาคจึงนำบริวารขึ้นมาบันดาลให้น้ำในแม่น้ำโขงเอ่อขึ้นมาท่วมเมืองสุวรรณโคมคำ จมหายไปได้น้ำสิ้นภายในคืนเดียว พระยาขอมและชาวเมืองที่ไม่ตั้งอยู่ในศีลศรัทธาก็พากันจมน้ำตายหมด เหลือแต่ผู้ที่ตั้งในสุจริตธรรมเท่านั้น แต่นั้นมาเมืองก็หายไปเหลือแต่ท่าเรือ เรียกว่า “ท่าโคมคำ” อยู่จนบัดนี้

ใน “อรัญคนิทาน” (วิทยาลัยครูมหาสารคาม, 2521 : 62-69) กล่าวถึง เมืองเวียงจันทบุรีหรือ นครเวียงจันทน์ ซึ่งพญานาคได้ขึ้นมาเนรมิตบ้านเมืองให้แก่บุรีจันอ้วยด้วย พร้อมทั้งแต่งตั้งพญานาคขึ้นมาดูแลและรักษาบ้านเมือง มีตำแหน่งเป็นล่ำ 4 ศรี 5 หมายถึงความว่า นาคทั้ง 4 เป็นล่ำเมืองสำหรับดูแลรักษาบ้านเมืองทั้งหลาย ควรกตก็ให้กต ควรกินก็ให้กิน ล่ำทั้ง 4 ตัวนี้คือ กายโลหะนาค เอกจักขุนาค สุคันธนาค และอินทจักกนาค ให้กายโลหะนาคกับเอกจักขุนาคอยู่นอกเวียง สุคันธนาค อยู่หาดทรายกลางแม่น้ำ อินทจักกนาค อยู่ปากห้วยมวงคล นอกจากนี้ยังมีนาคอีก 5 ตัวรักษาเป็น “ศรีเมือง” เป็นใหญ่กว่า นาค เจือก งูทั้งหลาย นาคที่เป็นตำแหน่งศรี 5 ได้แก่ สหัสสพลนาค สิทธิโภคนาค คันธัพพนาค และสิริวัฒนนาค และพุทโธชปาปนาคเป็นใหญ่กว่านาคทั้งหลายบอกชื่อมาแล้วข้างต้นนั้น ล่ำ 4 ศรี 5 รวมเป็นนาค 9 ตัวที่กล่าวมานั้นย่อมอยู่รักษาบ้านเมืองและพระพุทธศาสนา ตามเรื่องดังกล่าวมาแล้วแต่โดยย่อ นี้ จะเห็นว่าตลอดลุ่มแม่น้ำโขงระหว่างประเทศไทยกับประเทศลาวนี้ เป็นที่สิงสถิตของพญานาคและได้ช่วยสร้างบ้านเมืองมาแต่

ครั้งโบราณกาล อันเป็นเหตุให้เกิดประเพณีความเชื่อสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบันว่า ในลำแม่น้ำโขง สายนี้ยังมีสิ่งเร้นลับแฝงอยู่และมีปรากฏการณ์ประหลาดขึ้นทุกปี หากต้องการขยายโลกทัศน์ถึง พญานาค 14 ตน ปกปักษ์รักษาอยู่เป็นมหามงคลว่า “สี่งสอง หนองสาม ลำน้ำ ศรีห้า” สามารถติดตามอ่านจากหนังสือ “บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์แม่น้ำโขง” (วิทยาเขตสารสนเทศหนองคาย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2540 : 17-22)

สัญลักษณ์ของนาคจึงอยู่ในฐานะผู้รักษากฎระเบียบของสังคม เมื่อใดที่สังคมปฏิบัติตน ออกนอกจารีตและกฎระเบียบ เมื่อนั้นสังคมก็ถึงจุดจบและล่มสลายไปกับสายน้ำโดยพญานาคที่มี อิทธิฤทธิ์มหาศาล ฉะนั้นฐานะของนาคจะอยู่ระหว่างการสร้างสรรค์ (ผู้ให้กำเนิด) และชั่วของการ ทำลายล้าง (หายหน้าหรือน้ำท่วม) จึงสามารถบันดาลให้เกิดสิ่งที่ดีและไม่ดีต่อสังคมได้ นาคจึงเป็น อำนาจเหนือมนุษย์ มีพลังและเป็นอันตรายและเป็นตัวแทนในการที่จะใช้อำนาจที่มีอยู่ทั้งสองขั้ว นั้นให้บังเกิดผลในทางที่ดีหรือร้ายเพื่อการจัดระเบียบทางสังคม พญานาคอาจเป็นตัวแทนของการ กระทำหรือพฤติกรรมสังคมที่ผิดแผกจากจารีตประเพณีเดิม ๆ ก็ว่าได้ เช่น การกินเนื้อตะเพียน เผือกหรือแม้แต่กระรอกก่อน เป็นเครื่องหมายและสัญลักษณ์ของการกระทำที่ผิดไปจากเดิม จน ท้ายที่สุดผู้ที่จัดการและยุติเรื่องราวทั้งหมด ก็คือ “พญานาค” นั่นเอง นิทานปรัมปรา มักสอดแทรก คติชนต่าง ๆ ที่เป็นแบบแผนการดำเนินชีวิตของผู้คน แต่จะไม่บอกโดยตรงหากแต่มีสัญลักษณ์ เป็นสื่อความหมายของการกระทำนั้น ๆ เช่น การกินเนื้อกระรอกก่อน เป็นต้น

2. พญานาค : ระบบเครือญาติแห่งสายมาตุพงศ์

สิ่งที่ปรากฏเห็นได้อย่างชัดเจนคือ การวิเคราะห์หลายคำลาว จากงานวิจัยมานุษยวิทยา เรื่อง “สื่อสัญลักษณ์ผ้าลาวเวียงจันทน์” (2541) ความหมายของสัญลักษณ์ในลวดลายผ้าที่สามารถจัด แบ่งออกเป็นความหมายเชิงปัจเจกและความหมายกลุ่ม และยังเป็นคลังความรู้ของผู้หญิงเพื่อถ่ายทอดความหมายไปสู่สังคมถึงบทบาทเพศที่แตกต่างกันระหว่างหญิงชาย คือ ผู้หญิงเป็นผู้ผลิตผ้า ส่วนผู้ชายเป็นผู้ผลิตข้าว และลวดลายผ้าเป็นการถ่ายทอดความคิดของความเป็นระบบเครือญาติ แห่งสายมาตุพงศ์ แม้ว่าผลผลิตที่เป็นงานจิตรกรรม และสถาปัตยกรรม จะมีได้แสดงออกถึงเพศ ของนาคอย่างเห็นได้ชัดเจน แต่นิทานปรัมปราบางเรื่อง จะมีเรื่องเล่าที่สื่อให้เห็นว่า “นาคนั้นเป็นผู้ หญิง” เป็นแม่ผู้ให้กำเนิด แต่นิทานก็ได้ปฏิเสธเรื่องราวของผู้ชายเพราะสังเกตจากการผสมพงศ์ วงศ์วานกันขึ้น นาคนั้นจะให้กำเนิดมนุษย์ซึ่งเป็นการบอกถึงการสืบเชื้อสายจากนาคอีกด้านหนึ่ง เช่น “พระทอง-นางนาค” สืบเนื่องพระทองมาจากชาวอินเดียโบราณเดินทางเข้ามาติดต่อกับคน พื้นเมืองอุษาคเนย์โบราณ แล้วนำศาสนาจากอินเดียมาเผยแพร่ และพระทองอาจเป็นตัวแทนของ โคตรหรือ “ตระกูล” ของพราหมณ์สกุลหนึ่งหรือเผ่าหนึ่งซึ่งเคยมีบทบาทโด่งดังในอินเดีย ส่วน นางนาคเป็นตัวแทนของคนพื้นเมืองในประเทศเขมร แล้วร่วมเกิดการผสมพงศ์วงศ์วานขึ้นมาจาก

ตระกูลทั้งสอง เป็นไปได้ว่าเขมรใช้วรรณกรรมอินเดียเป็นพื้นฐานในการแต่งนิทานอธิบายที่มาของราชตระกูลของตน นิทานที่มาของราชตระกูลเขมรอาจจะสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างอินเดียกับเขมรแต่ไม่ได้บอกโดยตรงหากแต่บอกเป็นนัย ๆ

โครงเรื่องในนิทานเรื่องอื่น ๆ ก็มักจะมีเค้าโครงกับนิทานข้างต้น กล่าวคือ มีกษัตริย์หนุ่มได้พบรักกับนางนาค แล้วอยู่กินด้วยกันจนนางนาคให้กำเนิดทารกน้อยขึ้นมา (ส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย) หลังจากนั้นก็จะเกิดเหตุการณ์ที่ทำให้นางนาคต้องพลัดพรากจากลูกและสามีของตน โครงเรื่องดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในครอบครัวของสังคมที่ยึดถือระบบเครือญาติแห่งสายมาตุพงศ์นี้ด้วย

นอกจากนี้ สุจิตต์ วงษ์เทศ (2538 : 10) ยังได้อธิบายว่า แม้จะยกตัวอย่างจากเขตวัฒนธรรมเขมรและวัฒนธรรมไทยภาคกลาง แต่ก็ช่วยให้เห็นความสำคัญต่อสัญลักษณ์แม่ของนาคที่มีในบริเวณเอเชียอาคเนย์ นิทานของเขมรเรื่องหนึ่ง “พระทองกับนางนาค” พระทองคือสัญลักษณ์ของกษัตริย์ชาวต่างชาติมาสมสู่กับนางนาค เมื่อพระทองเข้าไปนครทมิฬในปี 1839 กลางคืนพญานาคจะแปลงร่างเป็นหญิงสาวสวย พระเจ้าแผ่นดินเขมรต้องขึ้นไปบนปราสาทแห่งนี้เพื่อสมสู่กับนางนาค ถ้าคืนใดไม่ไปสมสู่กับนางนาคบ้านเมืองจะวิบัติ ส่วนในประเทศไทย เพลงนางนาคมีความหมายต่อสังคมไทยมาก ยกตัวอย่างในพิธีทำขวัญนาค จะขึ้นเพลงนางนาคในตอนทำขวัญนาคคนที่ทำขวัญนาคจะต้องเรียกเพลงนางนาคตอนที่เวียนเทียนให้กับนาคที่จะบวช เพราะถือว่านางนาคคือสัญลักษณ์ของแม่

เมื่อสัญลักษณ์นาคโยงโยอยู่กับคู่ความเป็นแม่ อำนาจของนาคที่ปรากฏย่อมสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจของเพศแม่ที่มีอยู่ในสังคมนั้นด้วย หากแต่สิ่งที่น่าสนใจยิ่งไปกว่าการตีความหมายว่านาคหมายถึงบรรพบุรุษในสายตระกูลมาตุพงศ์แล้ว เมื่อเรากลับไปดูเรื่องราวในนิทานท้องถิ่นเราจะเห็นเรื่องราวที่แสดงการคลี่คลายอำนาจเชิงอำนาจของนาคให้น้อยลง ซึ่งก็หมายถึงอำนาจแม่ในสังคมน้อยลงตามกาลด้วย ในขณะที่วรรณกรรมยุคหลัง จะมีการเพิ่มอำนาจทางพุทธศาสนาให้มีบทบาทมากขึ้น ซึ่งพุทธศาสนามักยกย่องและให้บทบาท (ในตัวละครทางพุทธประวัติ) สำหรับเพศชายมากกว่า โดยเห็นชัดเจนว่า พระพุทธเจ้า (ตัวแทน) ผู้ชาย ได้เข้ามามีอำนาจเหนือพญานาค (ตัวแทน) ผู้หญิง ในดินแดนแถบนี้ และหลังจากนั้นอำนาจของนาคที่เคยมีอยู่มากมายก็ลดเหลือเพียงส่วนที่ดูแลรักษาพระศาสนาเท่านั้น หรือจะมองในอีกมุมหนึ่งก็คือ ความสำคัญของการนับถือญาติฝ่ายแม่ในสังคมระบบมาตุพงศ์ได้ถูกลดลงไปอย่างมาก โดยมีการให้ความสำคัญต่อบทบาทและอำนาจทางฝ่ายชายมากขึ้น

พญานาคมักเกี่ยวข้องกับความสุขสมบูรณ์และสะท้อนความเชื่อและสัญลักษณ์ที่เกี่ยวกับเพศ โดยเฉพาะนาคเป็นสัญลักษณ์ของเพศหญิงผู้ให้กำเนิดและความอุดมสมบูรณ์ การยกย่องเพศหญิงจึงเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมที่เป็นพื้นฐานของสังคมอุษาคเนย์ ผู้หญิงในดินแดนแถบนี้ จึงมีบทบาทสำคัญในการผลิต และมีอำนาจสูงในทางพิธีกรรมและไสยศาสตร์ สถานภาพและบทบาทของเพศหญิงยังคงความสำคัญอย่างสืบเนื่องจนเมื่อสังคมแถบนี้ได้ปรับรับอิทธิพลจากจีน อินเดีย และตะวันตก เพศชายจึงเข้ามามีบทบาทสำคัญทางสังคมวัฒนธรรมแทนเพศหญิง

3. พญานาค : จิตวิญญาณของสายน้ำ

“อุรังคธาตุ” (ตำนานพระธาตุพนม) ตำนานเมือง “สุวรรณโคมคำ” ต่างก็กล่าวถึงกำเนิดของแม่น้ำสายต่าง ๆ ล้วนมาจากการคู่ควักของพญานาค เช่น แม่น้ำโขงในตำนานสุวรรณโคมคำ เกิดจากพญานาคชื่อศรีสัตตนาคน แต่ในตำนานอุรังคธาตุมีพญานาคมากมายหลายคนเป็นผู้ให้กำเนิดสายน้ำ ธรรมชาติจึงคู่ควักเป็นแม่น้ำออกไปถึงเมืองกรุงธนกร แม่น้ำนั้นจึงได้เรียกชื่อว่า “แม่น้ำมูลนที” ตามชื่อนาคตัวนั้น ชีวนาคตัวนั้นจึงคู่ควักจากแม่น้ำมูลนที ออกเป็นแม่น้ำอ้อมเมืองพระยามหาสุรอุทก ที่กินเมืองหนองหานหลวง พร้อมทั้งเมืองขุนขอมนครหนองหานน้อยตลอดขึ้นไปถึงเมืองกรุงธนกร แต่นั้นมา แม่น้ำนั้นจึงได้ชื่อว่า “แม่น้ำชีวนที” (อุรังคธาตุ, 2521 : 56)

ในนิทานเรื่อง “ขุนบรมราชา” ยังเล่าว่าบริเวณสองฝั่งโขงมีนาค 15 ตระกูลคุ้มครองอยู่ทำให้บ้านเมืองสองฝั่งโขงมั่งคั่งธรรมชาติอุดมสมบูรณ์จากความเชื่อนี้ประชาชนจึงมีประเพณีบวงสรวงนาคเหล่านี้ และการแข่งเรือเพื่อบูชาพญานาค 15 ตระกูลในช่วงบุญเดือน 12 ดังนั้นประเพณีการแข่งเรือจึงมีความหมายที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์มาก่อน (ศ.พลายน้อย, 2539 : 24)

เช่นเดียวกับในนิทานเรื่อง “พญาคันคาก” ซึ่งพญาเถนกับพญาคันคากโกรธเคืองกัน ด้วยเห็นว่าพญาคันคากมีอำนาจบารมีมากกว่าตนทั้งที่อยู่แค่เมืองมนุษย์ พญาเถนจึงสั่งให้บรรดาพญานาคทั้งหลายห้ามเล่นน้ำ เพื่อให้พญานาคทั้งหลายห้ามเล่นน้ำ เพื่อให้เมืองมนุษย์เกิดความแห้งแล้งว่า

“เถนก็คิดเคียดคันคากฤทธิเฮือง	มันเป็นคนมีบุญหลายชุ่มเมืองเถนฟ้า
เถนก็บันดาลให้โบกขรณีพญานาค	บให้เล่นน้ำในพื้นที่แม่ะที
บให้น้ำโคลอยคิดทางหลั่น	เกิดคนตายฮ้อนชลทหาน้ำเงินขาด
ฝนบ่ตกหยาดฮ้อยอำพันแผ่นดิน	เจ้าเอย”

(จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, ม.ม.ป. : 263)

หนังสือผูกเรื่อง “พญาคันคาก” ซึ่งในเรื่องมีอยู่ว่า

“ในกาลก่อนโพ้น มีนคร ๆ หนึ่งชื่อว่า “นครอินทปัตถนคร” มีพญาเอกราชราชา และพระนางจันครองราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ภายหลังทั้งสองพระองค์มีบุตรชาย คนหนึ่ง เมื่อเกิดมาใหม่ ๆ มีรูปร่างตัวคันคาก (คางคก) ผิวเป็นทอง พระราชาและพระราชินีเลี้ยงดูบุตรชายอย่างทะนุถนอม ภายหลังเจ้าชายน้อยคันคากเกิดรูปเป็นชายรูปงาม และได้แต่งงานกับลูกกษัตริย์เมืองอุรละที่ป และต่อมาได้ครองราชย์แทนพระบิดาและครองราชย์โดยทศพิธราชธรรมและได้เป็นมหาราช มีเมืองต่าง ๆ ในชมพูทวีปมาขึ้นเป็นข้าขอบขัณฑสีมารวมทั้งเมืองของพญานาค พญาครุฑ เมื่อครองราชสมบัติมาก็ได้มีเมืองต่าง ๆ ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวาย เป็นเหตุให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น ไม่มีเมืองใดในโลกสู้ได้ มาในระยะหนึ่งบ้านเมืองเกิดเหตุฝนแล้งไม่ตกต้องตามฤดูกาล ทำให้ประชาชนเดือดร้อนไปตาม ๆ กัน เพราะข้าวกล้าในมาไม่ได้ผล พญาคันคากจึงได้เชิญพญานาคมาไต่ถามถึงสาเหตุ พญานาคจึงได้บอกเหตุที่ฝนแล้งให้ทราบว่า เดิมทีเดิยแต่โบราณ เมืองต่าง ๆ ในโลกมนุษย์ต้องส่งเครื่องบรรณาการไปถวายพญาแถน และพญานาคก็ต้องไปเล่นน้ำในสระหนองกระแสนทุกปีตามฤดูกาล และเป็นเหตุให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล แต่เมื่อพญาคันคากเป็นมหาราชมีเมืองต่าง ๆ ส่งเครื่องบรรณาการมาถวายไม่ได้ ส่งสวนเครื่องบรรณาการแก่พญาแถน พญาแถนจึงปิดประตูสระหนองกระแสนาคจึงไปเล่นน้ำในสระนั้นไม่ได้เป็นเหตุให้ฝนไม่ตก

พญาคันคากจึงให้ยกทัพขึ้นไปรบกับพญาแถน โดยให้พญานาคเป็นกองทัพนำทางและสร้างทางขึ้นไปรบ แล้วก็เกณฑ์เอากองทัพจากเมืองขึ้นต่าง ๆ ให้สมทบเป็นกองทัพใหญ่ กองทัพต่าง ๆ มีหมู่กองทัพของสัตว์ต่าง ๆ เช่น กองทัพมด กองทัพมอด กองทัพปลวก เมื่อยกทัพไปถึงเมืองแถน พญาแถนก็ยกทัพออกมารบ ได้ต่อสู้กันเป็นสามรบ เล่ากันว่าพญาคันคากก็ถูกแถนตีจนตัวฟกช้ำเป็นเหตุให้ตัวคางคกมีผิวหนังเป็นพองฟกช้ำเป็นเม็ดเป็นต่อ ดังที่เห็นมาจนบัดนี้ แต่ในที่สุดพญาแถนก็แพ้สงคราม ขอมทำสัญญาสงบศึกกับพญาคันคาก มีสัญญาว่าแถนยอมเปิดหนองกระแสนให้พญานาคไปเล่นน้ำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และให้พญาคันคากให้สัญญาว่าต้องการฝนเมื่อใดจะต้องเปิดสระหนองกระแสนให้พญานาคไปเล่นน้ำได้ พญาคันคากจึงตกลงสงบศึกกับพญาแถน และให้สัญญาว่าเมื่อถึงเดือนหกก็จะส่งสัญญาให้ทราบว่าโลกมนุษย์ต้องการน้ำฝนแล้ว โดยให้พญาแถนคอยฟังเสียงสัญญา ก็แรกก็เสียงกบจะร้องขึ้น พร้อมกันในระยะที่ต้องการฝน ดังนั้น เมื่อเข้าหน้าฝนเราทั้งหลายจะได้ยินเสียงกบร้องคอยฝนมาจนบัดนี้ แล้วอีกประการหนึ่งจะได้ส่งบั้งไฟขึ้นไปทวง โดยให้ “พญานาค” เป็นผู้ไปทวง ด้วยข้อสัญญานี้ชาวโลกมนุษย์จึงต้องทำบุญบั้งไฟ เพื่อส่งไปทวงและเตือนให้พญาแถนรู้ว่าโลกมนุษย์ต้องการฝน

แล้ว ขอให้เปิดสะพานองกระแสน้ำให้พญานาคขึ้นไปเล่นน้ำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ด้วยความเชื่อว่าพญาคันคากได้ตกลงกับพญาแถนดังกล่าวแล้ว ชาวมนุษย์จึงทำบุญบั้งไฟให้มีหัวบั้งไฟเป็นรูป “พญานาค” ส่งขึ้นไปขอฝนจากพญาแถน ฝนจึงได้ตกลงมาตามฤดูกาล ชาวโลกและสัตว์ทั้งปวงจึงได้รับความชุ่มชื้นจากฝนและได้ผลิตผลจากการทำไร่ทำนา เลี้ยงชีวิตพลโลกสืบมา” (คุณพ่อบำเพ็ญ ณ อุบล, 2540 : 105-106)

และนาคก็ยังคงสถิตอยู่ “นาคพิภพ” หรือ “เมืองบาดาล” ซึ่งอยู่ใต้ดินอันเป็นแหล่งกำเนิดน้ำ และคุ้มครองแม่น้ำลำคลอง เช่น คุ้มครองแม่น้ำโขงที่เกี่ยวเนื่องชีวิตมนุษย์ด้วย

“อาณาจักรนาคมีรัศมีแผ่กว้างถึง 1,000 โยชน์ ประดับด้วยแก้วมณีและมุกดาอันเป็นทิพย์หลากชนิด อุดมไปด้วยหม้อน้ำอันสวยงาม มีบันไดแก้วผลึกทอดลงสู่พื้นน้ำ ภายนอกโลกมีสายน้ำอันใสสะอาดหลายสาย ร่มรื่นด้วยรุกขชาตินานาพันธุ์และหมู่ถ้ำนานาชนิด ประตูเมืองของนาคทั้งหลายมีความกว้าง 5 โยชน์และสูงถึง 1,000 โยชน์...” (อรพิมพ์ บุญอุภา, 2523 : 22)

ดังที่เราพบเห็นในปัจจุบันว่าพญานาค เป็นเจ้าแห่ง “ดิน” “น้ำ” และสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ปรากฏหลักฐานว่ามีการนับถือพญานาคอยู่อย่างแพร่หลายในวรรณกรรมพื้นเมืองที่เป็นตำนาน นิทานปรัมปรา ทั้งในประเทศไทย ลาว มอญ พม่า มาช้านาน ในบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขง ร่องรอยจากตำนานพระธาตุพนมสนับสนุนความเชื่อเรื่องการยกย่องนาค ว่าเป็นผู้ให้กำเนิดแม่น้ำโขงและแอ่งน้ำสำคัญ ๆ เช่น น้ำชี น้ำมูล น้ำอู หนองหารหลวง หนองหารน้อย นาคยังได้รับการยกย่องว่าเป็นบรรพบุรุษของชาวพื้นเมืองแถบนี้ด้วย

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา (2528 : 28) ได้เสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับสัญลักษณ์นาคที่ปรากฏบนสถาปัตยกรรมทางศาสนาว่า นาคที่ประดับโบสถ์ที่ถือเป็นศูนย์กลางของจักรวาลนั้น มีความหมายถึงน้ำและความอุดมสมบูรณ์ จากตำนานการต่อสู้ของเทพที่มีรูปเป็นสัตว์และที่มีรูปเป็นมนุษย์ การทำความเดือดร้อนให้แก่มนุษย์ด้วยการขโมยน้ำของนาค ทำให้โลกถึงกลับกลายเป็นกาพย์ยุค พระอินทร์จึงต้องมาทำลายนาคเพื่อคืนน้ำและความอุดมสมบูรณ์กลับสู่โลกมนุษย์ ซึ่งอิทธิพลความหมายนี้ได้มาจากความเชื่อในศาสนาฮินดูจากจุดนี้บ่งชี้ให้เห็นว่านาคในทางศาสนาฮินดูนั้นมีลักษณะที่ทำร้ายมนุษย์แต่ในทางพุทธศาสนานาคจะมี 2 กลุ่ม โดยฝ่ายหนึ่งจะคอยค้าจุนศาสนาและอีกฝ่ายหนึ่งต่อต้านศาสนาแต่ในท้ายที่สุดก็กลับตัวมาเป็นคนดี ถ้าเทียบกับความคิดท้องถิ่นแล้ว นาคมีพลังอำนาจทั้งในด้านดีและด้านร้ายขึ้นอยู่กับกระทำของมนุษย์ เหตุผลใด ๆ ตามแต่ความหมายของนาคจากดังกล่าวข้างต้น “นาค : จิตวิญญาณของสายน้ำ” คือพลังของธรรม

ชาติที่มนุษย์สามารถต่อรองได้ อีกทั้งนาคเป็นขั้วความรู้สึกอีกด้านหนึ่งของมนุษย์ที่มองว่า นาคคือความอุดมสมบูรณ์ที่เต็มเปี่ยมอย่างไม่ขาดสายเปรียบประดังเป็นพลังของสายน้ำ

4. พญานาค : ลัทธิทางศาสนา และผู้สะสมธรรมเพื่อบรรลุพุทธภาวะ

นาคเป็นลัทธิทางศาสนา หมายความว่า ระบบความเชื่อดั้งเดิมของกลุ่มชนที่อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งแต่ทางตอนใต้ของมณฑลยูนนานหรือหนองแสต่อเนื่องลงมาเป็นลัทธิบูชานาค ต่อมาวัฒนธรรมอินเดียได้แพร่กระจายเข้ามา โดยเฉพาะศาสนาพุทธและพราหมณ์ ลัทธิบูชานาคก็ได้ผสมผสานกลมกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิทางศาสนาใหม่ ดังจะเห็นได้จากตำนานอุรังคธาตุ เรื่องการที่พระพุทธเจ้าทรงทรมานนาคที่ดี เรื่องพระอิศวรและพระนารายณ์รบกับพญานาคที่ดี ล้วนเป็นการแสดงชัยชนะของศาสนาใหม่ที่มีระบบความเชื่อเก่า แต่ความเชื่อเรื่องนาคก็มีได้หายไปเลยทีเดียว ในทางตรงข้ามกลับผนวกเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาใหม่ด้วย ดังเกิดจากอุปนิสัยของนาคมักมีลำดับพัฒนาการดีขึ้นเรื่อย ๆ ทั้งนี้เพราะนาคมีบทบาทส่งเสริมบารมีของพระพุทธเจ้า ซึ่งตามคติพุทธศาสนาสอนให้กระทำความดีละเว้นความชั่ว นาคในลัทธิใหม่ที่มีแก่นเป็นพุทธศาสนามักจะปรากฏในรูปของผู้ที่ไฝ่ธรรมะ โดยเฉพาะนาคราชที่สำคัญ ๆ เช่น สังขपालนาคราช จัมเปยนาคราช ภูริทัตตนาคราช และบรรดานาคอื่น ๆ ก็มักจะมีบทบาทที่เป็นผู้ลงโทษผู้กระทำความชั่ว เช่น พญานาคคังเคยยะ โกรธก็จะทำลายชีวิตพวกมนุษย์ที่ทิ้งเศษอาหารลงในน้ำ นาคในมหาเวณิษชาดกและชรุทปานชาดกได้ฆ่าบรรดาพ่อค้าที่มีความโลภ แต่ในขณะที่เดียวกันนาคก็ตอบแทนความดีแก่ผู้ที่บำเพ็ญความดีและมีบุญคุณแก่ตน โดยการให้ทรัพย์สมบัติอันมีค่า

การสะสม “ทานบารมี” ของพญานาคจึงเป็นภาวะหนึ่งของการเปลี่ยนผ่านไปสู่วาระที่ดีขึ้น ดังเห็นจากพุทธอุคคคติ ดังเช่นที่พระสมณโคดม ก่อนจะได้เป็นพระพุทธเจ้า ก็เคยเสวยชาติเป็นพญานาคอดุลยนาคราชทั้งสองพระชาติ หรือจากนิทานท้องถิ่น ในภัทรกัปป์ซึ่งก็คือกัปป์ที่กำลังดำเนินอยู่ในปัจจุบัน มีพระพุทธเจ้าอยู่ 5 พระองค์ หนึ่งในนั้นทรงเป็นไปที่เกิดมาจากแม่นาคเอาไปฟักกก เมื่อไข่ฟักออกมาก็เป็นนาคผู้เฝ้ากัวหนึ่ง มีนามว่า “โกนาคมนโน” (ตำนานพระธาตุเชิงชุม, 2509 : 2)

พุทธประวัติตอนหนึ่งที่มีกล่าวถึงมูลเหตุของการบวชนาค ดูเหมือนจะเป็นตัวอย่างที่ดีในการอธิบายถึงแนวความคิดการผ่านภาวะ (Transition) เพราะเป็นการเปลี่ยนผ่านสถานะปกติจากบุคคลธรรมดาสามัญ หรือที่เราเรียกกันว่าเพศฆราวาสเพื่อเปลี่ยนเข้าไปสู่สถานะใหม่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์เพิ่มขึ้นเป็นพระสงฆ์ หรือที่เราเรียกว่าเพศบรรพชิต ภาวะที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงเป็นภาวะที่เกิดขึ้นระหว่างโครงสร้าง (Structure) ทั้งที่เป็นโครงสร้างอันเก่าและโครงสร้างอันใหม่ที่กำลังจะเกิดขึ้น สถานะที่อยู่ในช่วงนี้จึงยังคงกำกวม ผู้ที่จะบวชเป็นนาคจึงมีข้อห้าม

ต่าง ๆ มากมาย เพราะการเปลี่ยนผ่านครั้งนี้เป็นการเปลี่ยนพื้นที่ทางวัฒนธรรม จากโครงสร้างที่มีระเบียบทางวัฒนธรรมหนึ่ง ไปสู่โครงสร้างที่มีระเบียบทางวัฒนธรรมอันใหม่ที่แตกต่างออกไป ดังนั้นสถานภาพของผู้ที่จะขอบวชที่เรียกว่า “นาค” นั้น จึงต้องถูกจำกัดพื้นที่ทางวัฒนธรรมโดยอาศัยกรอบทางพิธีกรรมกำหนดกฎห้ามเอาไว้

5. พญานาค : เจ้าที่

นอกจากนาคจะเป็นผู้ดูแลผืนน้ำแล้ว แผ่นดินอีสานส่วนใหญ่ก็มีนาคดูแลทั้งสิ้น การขุดหลุมฝังเสาบ้านลาวต้องเกี่ยวข้องกับการเคลื่อนที่ของนาคในกรอบของพื้นที่และเวลา สังคมล้านนาต้องกระทำพิธีกรรมขอพื้นที่จากนาคก่อนการขุดหลุมเสา ตำราคุณุภยยามของชาวอีสานซึ่งหากจะทำสิ่งใด ๆ ในวันนั้นต้องดูให้ตรงกับผู้เฝ้าแผ่นดินด้วย เช่น “จัน 1 คำ วันพุธ นาคเฝ้าแผ่นดิน จะทำการอันใดมักจะอยู่เย็นเป็นสุขดี” (พระมหาปริชา ปริญาโณ, 2525 : 465-466) โดยเฉพาะการปลูกเรือน จำเป็นต้องดู “นาควัน” และ “นาคเดือน” ซึ่งเป็นการกำหนดการเข้าครอบครองพื้นที่หรือพื้นดินให้ตรงตามปัจจัยการหมุนเวียนของเวลา โดยอาศัยการหมุนตัวของนาคตามทิศต่าง ๆ ในแต่ละช่วงเวลาที่ต่างกันไป เมื่อเริ่มปลูกเรือน ชาวลาวทางล้านนามีพิธีขอที่ดินจากพญานาคก่อนเริ่มลงมือปลูกเรือน และต้องทำพิธีเช่นสรวงเจ้าที่ หรือพญานาคอีกด้วย (วิวัฒน์ เตมียพันธ์, 2521 : 32-33) แม้แต่การหาไม้ทำเสาเรือน ลักษณะมงคลของไม้ประการหนึ่ง คือไม้ที่มีกิ่งก้านยาววิเหมือนหางนาค ถือว่าเป็นไม้ที่มีลักษณะดี เหมาะที่จะนำมาใช้ในการปลูกเรือน

นอกจากนี้ “เสาเมือง” หรือเสาหลักเมืองในอาณาจักรล้านช้างซึ่งเป็นดินแดนในตำนานการสร้างเมืองของนาค ก็ได้พบคำว่า “สี” เข้ามาเกี่ยวข้องกับเสาหลักเมือง ในการศึกษาเกี่ยวกับผู้หญิงในตำนานการกำเนิดและเมืองของ Mayoury Ngaosyvathn กล่าวถึงการสร้างเมืองเวียงจันทน์ว่าเสาหลักเมืองนี้มีชื่อว่า “สาวสี” (Sao Si) หรือรู้จักกันทั่วไปในนามว่า Nya Mae Si Meuang ในคติการสร้างเมืองเวียงจันทน์จะต้องฝังหญิงตั้งครกก่อนในหลุมเสาหลักเมือง (The City Pillar) อันเป็นไปอย่างสอดคล้องกับชื่อเมืองโบราณ เช่น เมืองสี (ศรี) สัตตนาคนहुต เมืองศรีโคตรบอง ซึ่งให้เห็นถึงการเชื่อมโยงกับบันทึกนอกรอบเวลา เช่น พงสาวครและตำนานลุ่มน้ำโขงที่เชื่อกันว่านาคเป็นผู้สร้างเมืองและเป็นเจ้าของดินแดนแถบนี้ (Mayoury Ngaosyvathn, 1995 : p. 150)

นอกจากนี้ คำว่า “สี” ยังปรากฏในพิธีกรรมเก่าแก่ที่เป็นของไทยลาวอย่างแท้จริง คือ พิธีบายศรีสวดขวัญ หรือพิธีบาศรี เป็นพิธีเปลี่ยนผ่านของมนุษย์ในแต่ละช่วงเวลา คือ วัยเด็ก วัยหนุ่มสาว การแต่งงาน เป็นต้น โดยขอบเขตพื้นที่ของพิธีกรรมจะกระทำบนบ้านที่มีฐานรากของนาค บทสวดขวัญสัตว์ที่เกี่ยวกับการเพาะปลูกในทางภาคใต้ของไทยมีปฐมบทเริ่มต้นบูชาพญานาคเป็นอันดับแรก บทสวดขวัญของไทยลาวจำแนกบทเริ่มต้นได้ 2 รูปแบบ คือ คำที่เกี่ยวข้องกับเวลา

“มือนี้นิ้วนี้วันดี” และคำว่า “ศรีศรี” เป็นต้น สิ่งที่ติดตามมาคือข้อกังขาทางภาษากับลักษณะความเป็นไทลาว โดยหลักภาษาลาวแล้ว อักษร “ศ” หรือ “สร” และคำควบกล้ำ “สร” หรือ “สร” นั้นไม่มีไวยากรณ์ภาษาลาวไม่มีลักษณะการออกเสียงอักษร “ร” และอักษรควบ “สร” อนึ่ง อิทธิพลของภาษาบาลีและสันสกฤตในสังคมไทลาวได้กลมกลืนเป็นหนึ่งอันเดียวกันกับภาษาท้องถิ่นการปะติดปะต่อรอยคำนี้คงเป็นเส้นสีที่ช่วยแต่งแต้มภาพอันเลื่อนลางให้แจ่มชัดยิ่งขึ้น ฉะนั้นตามไวยากรณ์หลักภาษาไทลาวแล้ว คำว่า “บายศรี” หรือ “บาศรี” น่าจะเป็น บายสีหรือบาลี และบทสวดบทแรกว่า “ศรีศรี” เป็นคำว่า “สีสี” การแต่งแต้มภาษาสังคมนี้ ทำให้การเกิดคำใหม่ในพื้นที่ที่สังคมเดิมชี้ให้เห็นความเป็นจริงของสังคมที่ได้เกิดการเปลี่ยนแปลง คำว่า “นาค” ได้แสดงออกถึงอิทธิพลความเชื่อจากฮินดูและพุทธศาสนา ที่ช่วงชิงศรัทธาจากกลุ่มคนที่ศรัทธา “สี” เดิม ด้วยการสร้างภาพลักษณ์เชิงศิลปะ ภาษา พิธีกรรม ที่มุ่งหมายให้ยอมรับอำนาจความเชื่อใหม่ในสังคม ข้อพิสูจนข้างต้นพอเพียงหรือไม่ในการกล่าวว่า “สี” เป็นคำเรียกงูในภาษาไทลาวที่สูญหายไปให้แก่ นาค ไปแล้ว (ชนิดา ตั้งถาวรสิริกุล, 2541 : 56-57)

ร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคที่กล่าวมาข้างต้น จึงเป็นการบูรณาการทางความคิดแห่งบทประเมินองค์ความรู้จากคติชนได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ระบบความหมายทางสัญลักษณ์ของพญานาค หากแบ่งตามกฎเกณฑ์ตามระบบคิดที่ได้จากแก่นของนิทานปรัมปราและวรรณกรรมอีสาน ซึ่งตามธรรมดาและความเข้าใจทั่วไปที่เชื่อว่า พญานาคเป็นตัวแทนของแม่น้ำหลัก ๆ ของภูมิภาคอีสานคือ โขง-ชี-มูล ที่อิงกับลัทธิความอุดมสมบูรณ์ แท้จริงหากมีการศึกษาอย่างเป็นระเบียบวิธีก็ทำให้เข้าใจเค้าโครงความหมายของพญานาคได้เป็นอย่างดี ความหลากหลายดังกล่าวเป็นพลังของการต่อสู้จากอิทธิพลภายนอกนับตั้งแต่การเข้าไปของวัฒนธรรมทวารวดีในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12-16 วัฒนธรรมลพบุรีซึ่งนำคติแบบฮินดูแพร่เข้ามาในพุทธศตวรรษที่ 16-21 (ผู้สนใจสามารถติดตามอ่านได้จาก “หนังสือแองอารยธรรมอีสาน” ของศรีศักร วัลลิโภดม) เราจึงสามารถเห็นร่องรอยความเชื่อของชาวอีสานมีลักษณะเป็นแบบพุทธ-พราหมณ์-ผี จากนิทานปรัมปราที่สื่อให้เห็นในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มีการเน้นและให้ความสำคัญที่มนุษย์จำเป็นต้องพึ่งพิงธรรมชาติ และมีความเหมาะสมพอดีกันระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ อันได้แก่วิญญูณต่าง ๆ ที่สิงสถิตอยู่ในธรรมชาติที่มีพลังอำนาจเหนือมนุษย์ อาจะบันดาลให้เกิดความเป็นไปต่าง ๆ นานา ฉะนั้นนิทานปรัมปราแห่งแนวคิดชนจึงได้ตราไว้ข้อถ้อยในการเคารพธรรมชาติ “พญานาค” เป็นสื่อสัญลักษณ์อย่างหนึ่งที่ปรากฏในนิทานปรัมปราและพิธีกรรมที่มีการผสมผสานระหว่างความเชื่อเรื่องผี และลัทธิทางศาสนาพราหมณ์ จึงมีการซ้อนทับความหมายต่าง ๆ ดังเห็นจากอิทธิฤทธิ์ของพญานาคสามารถจำแลงแปลงกาย เสกสรรปั้นแต่งโลกเหนืออนุโลกประการที่ตรงกับหลักความเชื่อของศาสนาพราหมณ์และฮินดู ที่เน้นเรื่องไสยเวท แม้ว่าพญานาคจะมีความหลากหลายทางสัญลักษณ์ แต่มีความกลมกลืนผสมผสานเป็นเนื้อหาเดียวกันอันมีพญานาคเป็นตัวละครของเรื่อง

ดำเนินไปอย่างมีหลักการแห่งแนวคิดทางวิวัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม บริบทของเหตุการณ์ จึงขึ้นอยู่กับผู้ใช้ และผู้ศึกษาจึงหยิบยกเรื่องราวต่าง ๆ เหล่านี้มาใช้ในการแบ่งกฎเกณฑ์และความสำคัญแห่งร่องรอยความคิดเรื่องพญานาค พญานาคเป็นตัวเชื่อมโยง (Mediator) ระหว่างความสัมพันธ์แบบชั่วคราวข้าม เช่น การสร้างสรรค์-การทำลาย การเกิด-การตาย ฟ้า-ดิน ภาวะสามัญ-ภาวะศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งพญานาคจะเป็นผู้นำพาให้ขั้วทั้งสองมีความหมายและความสำคัญอย่างสมบูรณ์ เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับมนุษย์และนาคต่างก็ดำรงอยู่ในภาวะโครงสร้างคู่ของพื้นที่และเวลา การเปรียบเทียบโครงสร้างคู่ระหว่างธรรมชาติ นาค และมนุษย์

ธรรมชาติ	=	น้ำ	+	ดิน
นาค	=	เวลา	+	พื้นที่
	=	หัว	+	หาง
มนุษย์	=	ชาย	+	หญิง

สิ่งเหล่านี้เป็นโลกทัศน์และความเชื่อที่ยังมีความหมายในแง่ที่ว่า เป็นผลผลิตจากความคิดแบบแผนทางสังคมวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อม สิ่งหนึ่งที่สามารถตีความต่อไปได้ก็คือการมองหาแบบแผนทางความคิดของคนจากโครงสร้างของโลกทัศน์เหล่านั้น ในทางมานุษยวิทยาโครงสร้าง (Structural Anthropology) เชื่อกันว่า “ความคิดของคนมีโครงสร้างที่แน่นอน โดยเฉพาะการวิเคราะห์ผ่านภาษาและการใช้คำ เพราะมนุษย์นั้นไม่สามารถคิดนอกภาษาได้ ภาษาที่ใช้จึงมีความหมายเชิงโครงสร้างอยู่ในตัวเอง และโครงสร้างที่แน่นอนนั้นก็คือ ความหมายของคู่ตรงข้าม (Binary Opposition) ของเสตราส์ ตามที่ผู้ศึกษาขยายโลกทัศน์จากพิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค พญานาคจึงเป็นคลังความรู้ของสังคมอีสาน เพราะความสำคัญของการปรากฏตัวพญานาคแต่ละครั้งจึงเป็นระบบคิดของมนุษย์ที่พลังและความหมายแฝงภายในตัวเอง วิทยานิพนธ์เล่มนี้จึงเป็นการโต้ตอบระหว่างมนุษย์กับพญานาค และธรรมชาติแวดล้อม ผ่านรูปแบบนิทานปรัมปรา พิธีกรรม และงานศิลปกรรม ทั้งที่เป็นวัฒนธรรมทางความเชื่อและวัฒนธรรมทางวัตถุ ที่ผสมผสานกันของระบบความหมายและกระบวนการทางสังคม ที่นอกเหนือจากพลังทางอารมณ์แล้วยังดำรงอยู่ด้วยอำนาจทางความคิดให้แก่คนในสังคมอีสานอีกด้วย สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นการจัดตำแหน่งทางจักรวาลของมนุษย์ ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และการจัดระเบียบตนเองระหว่างมนุษย์กับสังคม ซึ่งเป็นสังคมที่มีโครงสร้างที่ให้ความสำคัญต่อระบบเครือญาติแบบมาตุพงศ์ และท้ายที่สุดคนไทยในยุคปัจจุบันกำลังมุ่งแสวงหาอัตลักษณ์ประจำชาติของตนเอง งานเขียนที่ปรากฏทุกเนื้อกระดาษจึงเน้นถึงการสอนให้เกิดความภาคภูมิใจและความเป็นมาของสังคมวัฒนธรรม พญานาคจึงเป็นตัวที่เร่งเร้าให้มีความสำนึกกรักบ้านเกิดของตนเองที่นำเสนอความเป็นมาของชาวอีสานทางด้านประวัติศาสตร์และการสืบทอดทางวัฒนธรรม

บทที่ 8

ข้อเสนอแนะ

ผลิตผลทางสังคมศาสตร์จากประสบการณ์วิจัยมานุษยวิทยา ในฐานะพิธีกรรมบนปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง

จากการศึกษาของวิทยานิพนธ์เรื่อง “พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน” (2545) เป็นบูรณาการความคิดเรื่อง “ศาสนาและความเชื่อ” ของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงเพื่อตามรอยพญานาค ตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เน้นการศึกษาตำนานความเชื่อเรื่องพญานาค/การใช้พญานาคเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม ตั้งแต่จังหวัดหนองคาย นครพนม มุกดาหาร และอุบลราชธานี และวิเคราะห์พิธีกรรมการบูชาพญานาคต่อการจัดระเบียบและโครงสร้างทางสังคมอีสาน พบว่ามีลักษณะเป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน คือ “พุทธ-พราหมณ์-ผี” เนื่องจากงานศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการศึกษาวรรณกรรมปรัมปรา (Myth) และนำมาวิเคราะห์ร่องรอยแห่งอดีตของความเชื่อเรื่องพญานาคว่าระบบสัญลักษณ์แห่งนาคพิธีที่ปรากฏอยู่ในพื้นที่ทางวัฒนธรรม อันมีแม่น้ำโขงเป็นเจ้าหลอมวิถีชีวิตของคนในชุมชนพร้อมเป็นสายใยความผูกพันความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวได้เป็นอย่างดี หากกล่าวถึงระบบความเชื่อเรื่องพญานาคจะเป็นเนื้อหาหลักของงานศึกษาชิ้นนี้ เพราะจากการสำรวจวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องอันเป็นร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคมีอยู่มากมาย อาทิเช่น ตำนานอุรังคธาตุ ตำนานสุวรรณโคมคำ ตำนานสิงหนวัติกุมาร ตำนานเมืองสกลนคร ตำนานท้าวผาแดง-นางไอ่คำ ฯลฯ ล้วนบ่งบอกให้รับรู้ได้ว่า ความเชื่อเรื่องพญานาคไม่ใช่เป็นธรรมดาอย่างที่คิดกัน หากแต่เป็นจิตสำนึกของผู้คนแถบลุ่มแม่น้ำโขง ความหมายทางสัญลักษณ์ของนาคยังได้ปรากฏในความหมายอื่น ๆ ต่อการถอดรหัสออกมามากมาย ส่วนใหญ่ความหมายของพญานาคแฝงอยู่ในรูปแบบความเชื่ออันเป็นปรัมปราคติเมื่อบูรณาการทางความคิดตามหลักมานุษยวิทยาเชิงสัญลักษณ์ของงานวิทยานิพนธ์เล่มนี้ หากแบ่งตามกฎเกณฑ์ตามบริบทสังคมวัฒนธรรมไทยแบ่งลักษณะความหมายของพญานาคออกเป็น 3 กลุ่มด้วยกัน คือ 1. พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มชนดั้งเดิม 2. พญานาคเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ (ลัทธิความอุดมสมบูรณ์) 3. พญานาคเป็นลัทธิทางศาสนา ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์สังเคราะห์ พบว่าข้อเท็จจริงทางวิชาการแห่งการประมวลองค์ความรู้ความเชื่อเรื่องพญานาคมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนอีสานอย่างเต็มเปี่ยมและทรงพลังอำนาจ โดยเฉพาะการส่งเสริมให้สังคมเป็นปึกแผ่น ทำให้พิธีกรรมและประเพณีคงอยู่ในสังคมด้วยการอธิบายเหตุและผลของพิธีกรรมและพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมที่ได้รับจากนิทานปรัมปราอันเป็นความเชื่อดั้งเดิม ยิ่งไปกว่านั้นจากความเชื่อเรื่องพญานาคยังใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษา การขัดเกลาทางสังคมแก่คนในสังคมให้ยึดมั่นในสิ่งที่ดีงาม ด้วยค่านิยม “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ของกฎแห่งกรรมตามความเชื่อชาวบ้าน มี

ความกตัญญูทเวที รู้คุณเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เคารพและเชื่อฟังผู้หลักผู้ใหญ่ และรู้จักกฎแห่งกรรมที่ว่า ด้วยเรื่อง “อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” แม้ว่าอักษรานุกรภาพที่ปรากฏเป็นภาษาจากการสื่อสัญลักษณ์ออกมาให้คนรุ่นหลังรับรู้ดูเป็นเรื่องที่ค่อนข้างสับสน จนเชื่อว่าเป็น “นิยาย” เรื่องหนึ่งมากกว่าเป็น “โลกแห่งความจริง” ผลที่ตามมาแห่งพลังอำนาจบนนิยามความหมายขององค์ความรู้เกี่ยวกับคติชนและวรรณกรรมปรัมปราแห่งร่องรอยพญานาค เป็นการตอบสนองความจำเป็นร่วมในการใช้ความเชื่อเรื่องพญานาคเป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคม ควบคุมความประพฤติและเป็นแนวทางปฏิบัติของคนในสังคมอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงได้เป็นอย่างดี นั่นก็เป็นการเชิดชูเกียรติให้เป็นเทพเจ้าผู้ศักดิ์สิทธิ์ประจำ ณ สายานทีแห่งนี้ บนความลุ่มลึกของพญานาคที่แม่น้ำโขงกับการคลี่คลายในความร่วมสมัยจึงเป็นมนต์เสน่ห์อย่างหนึ่งของความเป็น “หยาดเพชร” ของเนื้อหาทางวัฒนธรรมอีสานและความเป็นที่สุดของศาสนาและความเชื่อที่มีอยู่ในขณะนี้ แม้แต่บั้งไฟพญานาคที่พวยพุ่งขึ้นจากแม่น้ำโขง ไม่ว่าจะเป็เหตุผลการใด ๆ ก็ตามแต่ ก็ถือว่าพญานาคยิ่งใหญ่ที่สุดที่มนุษย์โน้มนำปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ จนผนวกเป็นลัทธิศาสนาอีกรูปแบบหนึ่ง ที่คละเคล้ากับพุทธศาสนาแห่งความเป็นเนื้อนาบุญอันเป็นปรมาตม์ขั้นสูงสุดแห่งความจริงที่เป็นนิจันรันคร์ ที่ว่ามนุษย์ทุกคนทุกชาติต่างมีศาสนาเป็นพลังทางสังคมที่ผลักดันความหนักหน่วงทุกสิ่งทุกอย่างที่แบกรับภาระทุกเรื่องราวแห่งระบบสังคม ไม่ว่าจะเป็เศรษฐกิจและสังคม การเมือง การปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ล้วนมีลัทธิทางศาสนาเป็นโอสภทิพย์ที่เชื่อม โยงและประสานรอยร้าวทางสังคมได้ดีที่สุดเมื่อสังคมเกิดการเจ็บป่วยหรือพลวัตรทางสังคมเกิดการหยุดชะงักลง เท่าที่มีแห่งปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรม

“ปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ที่แม่น้ำโขง” ยังคลุมเครือหาเหตุผลมาอธิบายตามหลักวิทยาศาสตร์ไม่เป็นที่แน่ชัดว่าเป็นฝีมือหรือการกระทำของใคร ๆ เพราะนั่นเป็นวัฒนธรรมความเชื่อ การชี้ชัดและหิบบยกประเด็นมาศึกษาครั้งนี้จึงมีความเหมาะสมแล้วว่า “พลังทางศาสนา” เป็น “พลังทางสังคม” ที่หล่อหลอมดวงใจมนุษย์ทุกผู้ทุกนามต่อการรวมกลุ่มทางสังคมอย่างหาเหตุผลมิได้ เพราะนั่นเป็นปรากฏการณ์แห่งความมหัศจรรย์ของมนุษยชาติ งานภาคสนามแห่งงานวิจัยทางมานุษยวิทยาที่ว่าด้วยเรื่อง “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” กรณีศึกษา หมู่บ้านอาสง ตำบลโคสิ อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย จึงเป็นบันทึกความทรงจำของชีวิตและจิตใจของผู้ศึกษาเป็นอย่างมาก อีกทั้งเนื้อหาพิธีกรรมยังเป็นพันธมิตรแก่งานวิจัยข้ามวัฒนธรรมชั้นนี้ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้อันเป็นที่มาจากพญานาคล้วนแสดงถึงข้อเท็จจริงทางมานุษยวิทยาที่ว่าด้วย “โครงสร้างทางสังคม” แม้ว่าการตามรอยพญานาคเต็มไปด้วยอุปสรรคนานา แต่นั่นก็เป็นการพยายามยิ่งใหญ่ต่อการถอดรหัสทางความคิดของมนุษย์ต่อระบบสัญลักษณ์ของพญานาค พิธีกรรมได้สรุปทุกสิ่งทุกอย่างแห่งผลผลิตความเชื่อเรื่องพญานาค งานศึกษาครั้งนี้จึงมีความโอ้อ่าและน่าระทึกใจเมื่อครั้งทำการศึกษาพิธีกรรมครั้งนี้

และเส้นทางแห่งวัฒนธรรมสำหรับการอธิบายความหมายของพญานาคที่ขี้แฉะและเห็นในทางตรงที่สุด ก็คือ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” เพราะหลังจากที่ผู้ศึกษาได้สำรวจวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องใน “บทที่ 4 พิธีกรรมกับความหลากหลายทางสังคมวัฒนธรรมแห่ง “นาคพิธี” บนสายสัมพันธ์ทางศาสนาและชาติพันธุ์ ต่อวิถีชีวิตชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง” เสมือนเป็นเค้าโครงแห่งความหมายของพญานาคเพียงเท่านั้น อาทิเช่น พิธีไหลเรือ พิธีแห่พระอุทิศ พิธีปลุกเรือ่น ฯลฯ ซึ่งบริบททางสังคมวัฒนธรรมได้กล่าวถึงพญานาคเป็นเพียงทางอ้อม สื่อที่เห็นต้องทำการวิเคราะห์ สังเคราะห์ และเจาะมิตของวันเวลาเพื่อตามหาร่องรอยของอดีตที่มีพญานาคผูกพันกันเป็นเกลียวทางความคิด และซ่อนเงาเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติอย่างน่าสนใจ อันว่าด้วยเรื่องราวของพญานาคที่จุดบั้งไฟถวายเป็นพุทธบูชา จึงเป็นรูปธรรมที่ชัดแจ้งเห็นเป็นจริงที่สุดของร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคที่แม่น้ำโขง พิธีกรรมครั้งนี้จึงเป็นการกระชับความสัมพันธ์ที่แนบแน่นของกลุ่มคนอีสานให้เกิดเป็นพลังทางสังคม คือทำให้บุคคลมารวมกัน เกิดความยึดเหนี่ยวกันขึ้น อันเป็นผลึกทางสังคมตามข้อสมมติฐานของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ พิธีกรรมและความเชื่อจึงเป็นผลของการกระทำของมนุษย์ที่จะอยู่ร่วมกันระหว่างธรรมชาติ มนุษย์ และโลก เข้าด้วยกันที่เป็นอุดมคติของมนุษย์ที่ว่าสังคมเต็มไปด้วยความสุขสงบ กลมเกลียวสมานฉันท์ และมีที่มาที่ไปต่อการอธิบายความเป็นมาของระบบคิดได้อย่างลึกซึ้ง ดังนั้นร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคจึงมีแนวความคิดการกำเนิดโลกและจักรวาลตามแนวพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน จากความเชื่อเรื่องพญานาคในลัทธิผีสางเทวดาของคนอีสานนี่เองที่ทำให้เกิดพิธีกรรมต่าง ๆ แห่ง “นาคพิธี” ขึ้นในสังคม บทบาทของพญานาคที่ปรากฏบนเนื้อหาทางพิธีกรรมล้วนเป็นตัวแทนแห่งลัทธิความอุดมสมบูรณ์ พิธีกรรมที่เห็นชัดเจนมากที่สุดนอกเหนือจากพิธีกรรมบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค ตามที่ผู้ศึกษาลงมือศึกษางานวิจัยทางมานุษยวิทยา คือ พิธีบุญบั้งไฟ สื่อสัญลักษณ์ที่ปรากฏฉายเด่นของพิธีกรรมแสดงบทบาทต่อระบบคิดของมนุษย์ต่อการอธิบายถึง “ลัทธิของความอุดมสมบูรณ์” กำกับอยู่ของข้อความหมายและข้อความรู้ลึก

ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าวชวนให้เกิดคำถามตามว่า ในทางสังคมศาสตร์เราได้ผลิตผลทางด้านใดไปโดยเฉพาะสาขาวิชามานุษยวิทยา “อธิบายและตีความหมายพิธีกรรมอย่างไร” เพราะโดยทั่วไปการศึกษาทางสังคมศาสตร์ (ไม่เฉพาะแต่ “มานุษยวิทยา”) จะต้องตอบต่อความสนใจพื้นฐานที่ว่า การศึกษาจากแง่มุมเฉพาะนั้น จะต้องมุ่งไปที่การทำความเข้าใจวิถีชีวิต สังคมวัฒนธรรมโดยรวมของกลุ่มคนหรือสังคมนั้น ๆ โดยเฉพาะปรากฏการณ์ทางพิธีกรรมมีอะไรซ่อนอยู่เบื้องหลังซึ่งเป็นที่แน่นอนว่า การปะติดปะต่อสำหรับการเดินทางอย่างยากเย็นถึง 3 ปีเต็ม ๆ ด้วยกัน ก็ทำให้การก่อเกิด “อาณาจักรแห่งหน่อนาคราช” ของชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงมากมาย จนเกิดเป็นมิตทางสังคมวัฒนธรรม เพราะจากเดิมที่เรามีโลกทัศน์อันเป็นสมมติฐานของการวิจัยที่ดูเหมือนจะ

แคบและมีคมนั่งเช่นกับการงมเข็มในมหาสมุทร แต่พอเข้าไปทำการศึกษาพื้นที่ภาคสนาม ณ หมู่บ้านออง ตำบลไคสี อำเภอบึงกาฬ จังหวัดหนองคาย ตลอดจนชุมชนสองฟากฝั่งแม่น้ำโขงที่มีร่องรอยของความเชื่อเรื่องพญานาคทำให้โลกทัศน์ได้เบิกกว้างมากขึ้น จากการศึกษาข้อมูลทางด้านเอกสารและการค้นคว้า จึงเป็นข้อมูลขั้นมูลฐานอันปรากฏการณ์เฉพาะผิวหน้าเท่านั้น จึงไม่เพียงพอสำหรับการศึกษาเจาะประเด็นความคมชัด ลึก ของมิติชุมชนได้ ดังนั้นการศึกษภาคสนามน่าจะเป็นการเน้นความสำคัญการศึกษา “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” ของชาวจังหวัดหนองคายอย่างเป็นทางการในฐานะประเด็นทางสังคม ทำให้ผู้ศึกษาสามารถสรุปความหมายของ “วัฒนธรรมความเชื่อ” ในแง่มุมต่าง ๆ ดังนี้ คือ

1. ในฐานะพิธีกรรม พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค หรือพิธีบูชาพญานาคถือได้ว่า เป็นพิธีกรรมหรือประเพณีที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของชาวอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งนี้ตลอดระยะเวลา 3 ปี ผู้ศึกษาเฝ้าศึกษาความหมายของพิธีกรรมอย่างลุ่มลึกพบว่ามีผลกระทบต่อเนื่องและเป็นระบบสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง นอกจากนี้โดยภาพรวมนัยยะความหมายของพญานาค คือ “ลัทธิของความอุดมสมบูรณ์” เป็นหลัก ทำให้วิเคราะห์ได้ว่า การบูชาพญานาคเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสานด้วยที่ประสบปัญหาความแห้งแล้งมาโดยตลอด เนื่องจากอาชีพส่วนใหญ่ของชาวอีสานเป็นอาชีพทางเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมที่ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ทำให้ชาวอีสานต้องอ่อนน้อมต่อสภาพแวดล้อมธรรมชาติในลักษณะที่อ่อนน้อม หรือร้องขอสิ่งนอกเหนือธรรมชาติให้สร้างความสม่าเสมอในการเกษตร จึงมีการทำพิธีที่เกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Cults) ขึ้น

2. ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในสังคมอีสานความสำคัญของพิธีบูชาพญานาคนั้นจะเห็นได้ชัดว่า มีปรากฏการณ์ประหลาดคือ “บั้งไฟพญานาค” ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับมูลเหตุความเชื่อของความชาวอีสานในวันออกพรรษา หรือวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ที่ว่าพญานาคมีความยินดีแซ่ซ้องสรรเสริญการเสด็จกลับจากดาวดึงส์มามนุษย์โลกหลังจากออกพรรษา ดังนั้นเพื่อเป็นการต้อนรับพระพุทธเจ้า บรรดาพญานาคทั้งหลายที่อยู่บริเวณลำน้ำโขงเขตจังหวัดหนองคายจึงได้ทำบั้งไฟจุดถวายเป็นพุทธบูชา ลูกไฟที่พวยพุ่งขึ้นจากลำน้ำโขงจึงเรียกว่าบั้งไฟพญานาค ความเป็นมาของภูมิหลังพญานาคในแง่มุมทางประวัติศาสตร์และตำนานของบุญบั้งไฟก็มีเรื่องราวที่สอดคล้องอย่างยาวนานและต่อเนื่อง ดังปรากฏในวรรณกรรมพื้นบ้านหลายเรื่อง อาทิเช่น ผาแดงนางไอ่คำ ตำนานหนองหาน นิทานเรื่องพญาคันคาก ขุนทิง ๑๗๓ ดังนั้นในแง่ความสำคัญของการบูชาพญานาคจึงไม่เพียงแต่เป็นปรากฏการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมอีสานในวงกว้างเท่านั้น หากยังเป็นปรากฏการณ์ที่มีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อ ค่านิยม และโลกทัศน์อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิตโดยรวมของชาวอีสานอีกด้วย

3. ในฐานะของกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม อย่างน้อยที่สุดเรามักจะพบเสมอว่า ปัจจุบันบั้งไฟพญานาคได้กลายเป็นวัฒนธรรมความเชื่อที่โด่งดังที่สุดทางภาคอีสาน และเป็นสินค้าทางวัฒนธรรมอีกรูปแบบหนึ่ง ที่ถูกนำมาประยุกต์ใช้กับระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่อย่างได้ผล ตัวอย่างที่มีชื่อเสียงที่สุดคือ “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” ของจังหวัดหนองคาย แทบทุกอำเภอมีการแสดงและขายสินค้าพื้นเมืองต่าง ๆ นานา ตามแต่ที่จัดหามาและแสดงความเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม จากความร่วมมือร่วมใจกันจัดขึ้นได้กลับแปรเป็นเงินตราและการได้เผยแพร่ประชาสัมพันธ์ท้องถิ่นให้สังคมภายนอกรับทราบโดยมากไม่ต้องลงทุนแต่อย่างใดเลย โดยเฉพาะอำเภอที่มีปรากฏการณ์ของบั้งไฟพญานาคได้จัดพิธีกรรมต่าง ๆ ขึ้นมา เช่น อำเภอศรีเชียงใหม่ อำเภอโพนพิสัย อำเภอปากคาด อำเภอบึงกาฬ ล้วนจัดหางานอย่างเอิกเกริก จากพิธีกรรมเล็ก ๆ ที่แต่ก่อนมองว่าเป็นเรื่องปกติสำหรับลูกไฟประหลาดภายในและระหว่างชุมชนเพื่อนบ้าน จนถึงงานส่งเสริมการท่องเที่ยวระดับชาติ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้คือ การเปลี่ยนแปลงถึงแม้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในตัวของมันเองในระดับล่างจะ แต่เมื่อมีคนเข้ามาช่วยกันกระทำการเปลี่ยนแปลงก็ย่อมกลับกลายมาเป็นประเด็นทางสังคมด้วย การเปลี่ยนแปลงในระยะเวลาหนึ่ง สถานที่หนึ่ง และเหตุการณ์เฉพาะใด ๆ ย่อมจะส่งผลกระทบต่ออื่น ๆ ที่อยู่แวดล้อมด้วย ในทางมานุษยวิทยาก็เช่นเดียวกัน “พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค” ก็เป็นส่วนหนึ่งของสังคมวัฒนธรรมอีสานย่อมสนองตอบต่อมนุษย์ ความเชื่อ อุดมการณ์ และค่านิยมของคนในสังคมนั้น ขณะเดียวกันก็ย่อมมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ฉะนั้นความสำคัญดังกล่าวนี้จึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ โดยเฉพาะคำถามที่ว่า พัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมอีสานจะมีผลกระทบต่อพิธีกรรมอย่างไร และการเปลี่ยนแปลง การคงอยู่ของพิธีกรรมนั้นจะตอบสนองต่อสังคมวัฒนธรรมหรือไม่

แง่มุมทั้ง 3 ประเด็นจากงานวิจัยภาคสนามถือว่าหรืออาจจะเป็นผลิตผลทางสังคมศาสตร์อีกรูปแบบหนึ่งที่ต้องการหาคำตอบ และทำการศึกษาครั้งต่อไปสำหรับนักวัฒนธรรมรุ่นต่อไปของสำนักจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หรือสถาบันอื่น ๆ ที่มีความผูกพันกับพญานาคเช่นเดียวกันกับผู้ศึกษาที่เห็นแก่นแท้แห่งความเป็น “ลูกอีสาน” สำหรับความหมายของพญานาคที่ว่า ...“มนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติ มนุษย์ต้องยอมรับความเป็นจริงที่ว่าธรรมชาตินั้นให้ทั้งคุณและโทษ ในเรื่อง “ผาแดง-นางไอ่คำ” และวรรณกรรมอีสานเรื่องอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน จะเห็นความขัดแย้งระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ สังคมกับธรรมชาติ รวมทั้งเหตุการณ์ที่จบลงในลักษณะที่แสดงให้เห็นว่า ธรรมชาติเหนือกว่ามนุษย์ เมืองถล่มล่มจมสลายไปกับสายน้ำเป็นหนองหาน เพราะชาวเมืองกินเนื้อกระรอกเผือกที่พญานาคแปลงตัวมา (พญานาคกับน้ำเป็นสัญลักษณ์ของธรรมชาติก็เป็นผลจากการที่มนุษย์อยู่กับธรรมชาตินั่นเอง” (Tambiah, 1970 : 298-309) ดังนั้น ...“หลายสังคมจึงมีพิธีกรรมที่ตรงข้ามกับความจริง (Ritual of Reversal) เพื่อลดความขัดแย้ง ในพิธีดังกล่าวกลุ่มคนต่าง ๆ จะเปลี่ยนไปแสดงบทบาทที่ตรงกันข้ามกับความจริง เพื่อทำให้เกิดความมั่นคงในสังคม โดยอนุญาตให้

กลุ่มคนที่อยู่ในฐานะที่ต่ำกว่าอีกกลุ่มปลดปล่อยความกดดัน...” (งามพิศ สัตย์สงวน, 2532 : 190-191) สิ่งสำคัญที่สุดที่รับรู้โลกทัศน์และความเชื่อของชาวอีสานตามองค์ประกอบของศาสนาและความเชื่อของชาวอีสานนั้น ไม่ได้มีเฉพาะแต่พุทธศาสนาเท่านั้น หากยังรวมไปถึงความเชื่อเกี่ยวกับผีและอิทธิพลของลัทธิพราหมณ์ด้วย ดังที่ปรากฏในงานของ Kirsch (1967, 1977) ที่ยืนยันอย่างชัดเจนว่า องค์ประกอบพื้นฐานของศาสนาในสังคมไทย (รวมทั้งอีสานด้วย) ได้แก่ พุทธ-พราหมณ์-ผี แต่ลักษณะที่สำคัญที่สุดก็คือ “พุทธศาสนา” จะมีความสำคัญมากที่สุด และเป็นศูนย์กลางของระบบค่านิยมในสังคมไทย พิธีกรรมอาจจะเป็นเงื่อนไขหรือช่วยตอบสนองต่อภาวะวิกฤติในชีวิตของปัจเจกชน หรือชุมชนเราเรียกพิธีกรรมชนิดนี้ว่า พิธีกรรมที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไข (Contingent Rituals) ซึ่งอาจแบ่งย่อยออกเป็นพิธีที่เกี่ยวข้องกับภาวะวิกฤติในช่วงชีวิต เช่น การเกิด การตาย การชำระบาป (Purity) การแต่งงานหรืออื่น ๆ ทั้งนี้เพื่อที่จะส่งผ่านระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่งในรอบชีวิตของปัจเจกชน และพิธีกรรมที่เกี่ยวกับภัยพิบัติ (Ritual of Affliction) ที่จัดขึ้นเพื่อปลดปล่อย บำรุงขวัญ โดยการติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อกันว่าเป็นต้นเหตุแห่งภัยพิบัตินั้น เช่น โรคภัยไข้เจ็บเคราะห์ร้าย ความเจ็บป่วยของผู้หญิง (Gynecological Troubles) ความเจ็บป่วยทางกายและอื่น ๆ

ตามที่คุณศึกษาได้ตั้งประเด็นปัญหาในการทำวิจัยทางมานุษยวิทยาแห่งร่องรอยพญานาคไว้ 4 ประเด็น คือ 1. ตำนานความเชื่อเรื่องพญานาคเป็นสายสัมพันธ์อันแนบแน่นต่อชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง 2. ความหมายเชิงสัญลักษณ์ของพญานาคทำให้บุคคลมารวมกันเกิดความยึดเหนี่ยวกันและเกิดการผนึกกันทางสังคม 3. พญานาคเป็นกลไกทางสังคมในการควบคุมพฤติกรรมมนุษย์และเป็นบรรทัดฐานแบบจารีตประเพณีต่อชุมชนอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง 4. การเกิดขึ้นของพิธีกรรมมีความสัมพันธ์กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขง จึงเป็นจริงทุกประการตามข้อสมมติฐานในการวิจัยข้างต้นนี้ ความหลากหลายร่องรอยความคิดเรื่องพญานาคได้ปรากฏในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ทั้งหมดแล้ว เหตุนี้เองผู้คนในภูมิภาคนี้จึงมีคำบอกเล่าในลักษณะของนิทานปรัมปราเกี่ยวกับพญานาคมากมาย หลากหลายสำนวนจนนับไม่ถ้วน แล้วเชื่อกันว่าเป็นเรื่องจริงทั้งนั้น ร่องรอยความเชื่อได้สะท้อนให้เห็นถึงการจัดตำแหน่งทางจักรวาลของมนุษย์ ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และการจัดระเบียบตนเองระหว่างมนุษย์กับสังคม ซึ่งเป็นสังคมที่มีโครงสร้างที่ให้ความสำคัญต่อระบบเครือญาติแบบมาตุพงศ์ และในท้ายที่สุด สัญลักษณ์ของพญานาคที่มีชีวิตเคลื่อนไหวผ่านประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นที่ผ่านมามีในสังคมอีสานแห่งลุ่มแม่น้ำโขงอย่างเป็นภาพรวมกว้าง ๆ อีกด้วย นี่ก็คือ “สัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์” อย่างแท้จริง

ข้อเสนอแนะ เนื่องจากการศึกษาในแง่การวิเคราะห์ร่องรอยความเชื่อเรื่องพญานาคแห่งการวิเคราะห์ทางมานุษยวิทยา ยังไม่มีผู้ใดทำมาก่อน หากมีแต่ก็เป็นเพียงการศึกษาในแง่มุมใดมุม

หนึ่งเท่านั้น การบูรณาการทางความคิดทางสังคมศาสตร์จึงยังไม่เป็นมิติทางสังคมวัฒนธรรม เนื้อหาของวิทยานิพนธ์เล่มนี้เสมือนเป็นกระสอบที่เต็มไปด้วยทุกสิ่งทุกอย่างแห่งการบรรจุ “องค์ความรู้” ของศาสนาและความเชื่อ แม้ว่าจะมีระเบียบวิธีการวิจัยที่รัดกุมเป็นระบบ ทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏเป็นผลงานการศึกษาทางมานุษยวิทยาของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ อาจมีข้อผิดพลาดเป็นบางประการ โดยเฉพาะในเนื้อหาของ “บทที่ 6 พิธีบวงสรวงบูชาบั้งไฟพญานาค บนปรากฏการณ์ของพิธีกรรม แห่งโลกทัศน์ทางมานุษยวิทยา” ที่มีความพิเศษกว่าความเชื่ออื่น ๆ ในเรื่องพญานาค เพราะปรากฏการณ์บั้งไฟพญานาคยังไม่สามารถค้นหาคำตอบหรือคำเฉลยใด ๆ ได้ หรือมุ่มมองทางสังคมศาสตร์ อาจหมายความว่า “โครงสร้างทางพิธีกรรม” เพิ่งก่อกำเนิดขึ้นมาแห่งบริบททางสังคมวัฒนธรรมออกมาเป็นรูปร่าง กลไกทางสังคมและการจำแนกหน้าที่ของบั้งไฟพญานาคจึงยังคงคลุมเครือ และยังไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดแห่งวงวิชาการทำการศึกษาในแง่มุมมานุษยวิทยาจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาเพิ่มเติมมากยิ่งขึ้น ของการแสวงหาองค์ความรู้ใหม่ ๆ เพื่อเสริมส่งพัฒนาภาพแห่งพลังทางศาสนาของวิทยานิพนธ์เรื่อง “พญานาค เจ้าแห่งแม่น้ำโขง : พิธีกรรมกับระบบความเชื่อพื้นบ้านแห่งวัฒนธรรมอีสาน” มีความเกรียงไกรและเป็นข้อมูลที่เชิงประจักษ์ต่อการกำจัด “อวิชชา” ทั้งหมดทั้งปวงสำหรับผู้ที่เป็นมนุษย์ที่ไม่ยอมหยุดนิ่งอยู่กับที่ต่อการเสาะแสวงหาองค์ความรู้ใหม่ ๆ แห่งแง่มุมทางวิชาการ สิ่งทั้งหลายในสากลก็ไม่สามารถสรุปเป็นภาพรวมของโลกทัศน์ของชาวอีสานทั้งหมดได้ จนกว่าจะมีการตรวจสอบแก้ไขจากการเก็บข้อมูลภาคสนามในจังหวัดหนองคายของ “บั้งไฟพญานาค : มหัศจรรย์ของแม่น้ำโขง” เพิ่มเติมต่อการวิจัยมานุษยวิทยาครั้งนี้ และสุดท้ายผู้ศึกษาขอขอบพระคุณที่จะมีข้อเสนอแนะในการปรับปรุงแก้ไขต่อไปตามที่คุณศึกษาต้องข้อสังเกตจากการวิจัยครั้งนี้ หากเปรียบเทียบอนุภาค (Motifs) ที่น่าสนใจพบว่าอนุภาคบางอนุภาคปรากฏซ้ำ ๆ ในคติชน/วรรณกรรมไทกลุ่มต่าง ๆ จึงน่าจะมีการวิจัยเพื่อเปรียบเทียบความสัมพันธ์ทางความคิดและความนิยมอนุภาคนั้น ๆ โดย “ใช้อนุภาคเป็นหลัก” และอาจศึกษาเปรียบเทียบการปรากฏของอนุภาคนั้น ๆ ในคติชน วรรณกรรม หรือลวดลายในผ้าทอของชนชาติไทกลุ่มต่าง ๆ ด้วย อนุภาคที่น่าสนใจ เช่น “อนุภาคเรื่องนาค” นาคเป็นตัวละครที่มีอยู่อย่างแพร่หลายที่สุด เช่น ตัวละครนาคในวรรณกรรมอีสานเรื่องผาแดง-นางไอ่คำ นาคในตำนานแม่น้ำโขง พระทองกับนางนาคในพงศาวดารเมืองเขมร พระร่วงกับธิดาพญานาคในตำนานพระร่วง พญานาคสร้างเมืองในตำนานสิงหนวัติ เรื่องพญานาค-ธิดาพญานาคนี้แม้จะมีผู้รวบรวมและศึกษาวิจัยไว้บ้างแล้ว แต่ก็ยังน่าศึกษาให้ลึกซึ้งต่อไปในเชิงเปรียบเทียบความเชื่อและการปรากฏในตำนาน/วรรณกรรมต่าง ๆ ของชนชาติไทเพื่อสืบสาวไปถึงรากเหง้าทางความคิด ความเชื่อของคนไทต่อไป และเป็นไปอย่างยิ่งว่า “พิธีกรรมบูชาพญานาค” ที่ว่ามาข้างต้นนี้ มีจัดกันมาช้านานทางฝั่งลาวเพียงฝ่ายเดียวแต่ต่อมาเกิดความเชื่อร่วมกันกับชาวไทยอีสานจนกลายเป็นประเพณีที่ยิ่งใหญ่และน่าทำการศึกษาเชิงเปรียบเทียบวัฒนธรรมของทั้งสองพื้นที่ และน่าจะมีส่วนสัมพันธ์กับการขึ้นของบั้งไฟพญานาคในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 หรือวันออกพรรษาอีกด้วย “พญานาค” คืออะไรกันแน่

เหตุใดจึงมีเรื่องราวเกี่ยวพันใกล้ชิดกับมนุษย์ หรือจะเป็นเพียงแค่เรื่องในตำนานและจินตนาการ ก็สุดแล้วแต่ใครจะเชื่อ “ไม่ควรหลบหลู่” เพราะเสียงลือ เสียงเล่าอ้างอันใดก็ล้วนแต่มีเหตุผลในตัว ของมันเอง “พญานาคข่มมัยอำนาจจิต เนรมิตกายเป็นมนุษย์ได้เป็นการชั่วคราว ไม่อาจสามารถ ดำรงธาตุขันธ์อยู่บนโลกมนุษย์ได้อย่างถาวร พญานาคเฝ้าสัจมาทัญญ่อมอริชฌานจิตขอถือกำเนิด เป็นมนุษย์เพื่อหนทางหลุดพ้น ดังนั้น มนุษย์ควรมองเห็นคุณค่าและใช้โอกาสของมนุษย์ประกอบ กุศลคุณงามความดี จะได้ไม่เสียชาติกำเนิด” ดังพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมเทศนา และบรรยาย เหตุปัจจัยที่จิตวิญญาณต้องมาเสวยชาติเป็นภพภูมิพญานาค

เหตุนี้เองการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จึงอาจเริ่มต้นจากประวัติศาสตร์วัฒนธรรม ได้ เพราะเผยให้เห็นโลกของการต่อสู้และการผสมผสานทางวัฒนธรรม ที่เกี่ยวข้องกับการให้ ความหมาย คุณค่า และชีวิตจิตใจของชาวบ้านธรรมดา แต่การหยุดอยู่เพียงเท่านั้นไม่เพียงพอที่จะเข้า โจมโนทศน์ของผู้คนซึ่งต้องต่อสู้กับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในลักษณะต่าง ๆ ที่เคลื่อนไหวตลอด มา หากจำเป็นต้องศึกษาโครงสร้างและรูปแบบของขบวนการเคลื่อนไหวของสังคมและผู้คนอีก ด้วย เพื่อเป็นบริบทให้กับสำนักทางประวัติศาสตร์ภายในท้องถิ่น และเป็นเงื่อนไขสำหรับเหตุ การณ์และปฏิบัติการของผู้คน ที่เกิดขึ้นในบริบททางวัฒนธรรมที่หลากหลาย ดังนั้นจะขอเรียก แนวการศึกษาเช่นนี้ว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” การใช้คำว่า “มิติวัฒนธรรม” ก็เพื่อที่จะสื่อความหมายให้กว้างขวางขึ้น และหลีกเลี่ยงความหมายที่คุ้นเคยกันอยู่ในประวัติ ศาสตร์วัฒนธรรม ซึ่งมักจะครอบคลุมความหมายของวัฒนธรรมในแง่ที่เป็นรูปแบบความคิด จิต ใจ และระบบคุณค่าที่แน่นอนตายตัวของสังคมยุคใดยุคหนึ่ง ขณะที่ในความเป็นจริงแล้ว วัฒน ธรรมไม่ใช่ระบบปิดเสมอไป หากสามารถแสดงออกอย่างสลับซับซ้อน และบางครั้งก็ขัดแย้ง ในตัวเอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทในประวัติศาสตร์ บางยุคอาจจะหมายถึงโลกทัศน์ที่ประมวลขึ้นมา ได้อย่างชัดเจนและเข้มงวด บางสมัยอาจเป็นวาทกรรมทางความคิดที่กำลังลื่นไหล หรือปรากฏรูป ใหม่ๆ นักคิดทั้งหลายจึงสรุปได้ว่า วัฒนธรรมมีทั้งที่แสดงออกมาเป็นอุดมการณ์หลัก มีทั้งเหลืออยู่ เพียงซากบางส่วน และมีทั้งกำลังปรากฏรูปขึ้นมาใหม่ ดังนั้น มิติทางวัฒนธรรมในที่นี้จึงหมายถึง การเคลื่อนไหวทางความคิด ที่มนุษย์พยายามสร้างความหมายเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ในการ ดำรงชีวิตทางสังคม บนพื้นฐานของอุดมการณ์หลักและการต่อต้านการครอบงำดังกล่าว บางครั้งก็ เกิดเป็นระบบคิดที่เป็นระเบียบ และบางครั้งก็ไร้ระเบียบ เพราะการต่อสู้ แลกเปลี่ยน และผสม ผสานความหมายของความเป็นมนุษย์แตกต่างกันไปในแต่ละบริบทที่เฉพาะเจาะจงของประวัติ ศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม หมายถึง การศึกษา ประวัติศาสตร์ของการต่อสู้ทางความคิดเกี่ยวกับอำนาจในสังคม ซึ่งสามารถมองเห็นได้โดยผ่าน วาทกรรมหรือการแสดงออกทางสัญลักษณ์ใดสัญลักษณ์หนึ่งแต่สื่อความหมายที่มีนัยแตกต่างกัน เช่น ชาติพันธุ์ ชนชั้น และเพศ เป็นต้น

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กงธิมา อินธิราช. **บั้งไฟพญานาค : Phayanak Rocket**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ: (ม.ป.ท.), 2545.

กรกมล สีขาว, ร้อยเอกหญิง. “เพราะเหตุใด จึงต้องเป็นนาค ?.” **เสนาศึกษาศาสตร์**. 67,3 (พ.ย. 44) : 43-52.

ก่อ สวัสดิ์พาณิชย์. **อีสานเมื่อวันวาน**. กรุงเทพฯ: บริษัท พี. วาทิน พับลิเคชั่น จำกัด, 2533.

กาญจนา แก้วเทพ. **มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา**. กรุงเทพฯ: สภาคณาจารย์แห่งประเทศไทย, 2530.

การประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง ภูมิปัญญาพื้นบ้านกับวิถีชีวิตของคนไทย, (2540 : มหาวิทยาลัยมหาสารคาม). **ภูมิปัญญาพื้นบ้านกับวิถีชีวิตของคนไทย = Folk wisdom and the Thai peoples way of life**. (มหาสารคาม) : มหาวิทยาลัย, 2540.

กิ่งแก้ว อรรถากร. **คติชนวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2516.

กลุ่มนักพัฒนาอีสาน. “ความเชื่อในชีวิตชาวอีสาน.” **สังคมพัฒนา** ฉ. 5-6 (2527) : 31-39.

เกษม บุญศรี. **ประเพณีทำบุญเนื่องในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารเรือ, 2512.

ขนิษฐา สุวรรณชาติ. “ฮีตบุญบั้งไฟเมืองยโสธร.” **ถิ่นวีร** 5, 4 (เม.ย. 2531) : 25-28.

ของดีอีสาน. อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ นางสาวสำรวย ศาสตราคม ต.ช., ต.ม. วัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี, 2 พฤษภาคม 2520.

คำเอียง กองสิน. “อีสานคดี.” **วารสารภาษาและวัฒนธรรม** 1,1 (ม.ค. – มี.ย. 2524.) : 50-52.

คู่มือประจำจังหวัดนครพนม. พระนคร: ศูนย์วิจัยและพัฒนาการทหารระหว่าง ไทย-สหรัฐ, 2511.

จ. เปรียญ. ประเพณีพิธีมงคลของไทย. กรุงเทพฯ: อำนวยสาสน์, 2521.

จ. เปรียญ. ประเพณีพิธีมงคลไทยอีสาน. กรุงเทพฯ: อำนวยสาสน์, 2522.

จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. ของดีอีสาน. กองวัฒนธรรม กรมศาสนา, ไม่มีปีที่พิมพ์.

จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. “การสักขาลาย และการบ่ง เอกลักษณะของชนเผ่าอ้ายลาว หรือไทยลาว” ใน
อีสานปริทัศน์. หน้า 20-27. รวบรวม และจัดพิมพ์โดย ผศ. สิริวัฒน์ คำวันสา.
กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

จารุวรรณ ชรรมวัตร. คติชาวบ้าน. เอกสารประกอบการศึกษาวัฒนธรรมพื้นบ้าน
ภาควิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2530.

จารุวรรณ ชรรมวัตร. บทบาทหมอลำต่อสังคมอีสานในช่วงถึงศตวรรษ. สถาบันวิจัยศิลปะและ
วัฒนธรรม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2528.

จารุวรรณ ชรรมวัตร. ลักษณะวรรณกรรมอีสาน. เอกสารประกอบการศึกษาวิชา ท. 426
ลักษณะวรรณกรรมท้องถิ่น มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.
กาฬสินธุ์: จัดพิมพ์, 2522.

จารุวรรณ ชรรมวัตร. แลลดพงสาวดารลาว. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, (ม.ป.ป.).

จดหมายเหตุการบูรณะปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2522.

จรัส พัทธมราชศักดิ์. อีสาน 1 : ศาสนาและวรรณกรรมในท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: โอ. เอส.
พรินติ้ง เฮ้าส์, 2534.

จำนงค์ กิตติสกุล. **ประติมากรรมรูปนาคประดับสีมในเขตอีสานเหนือ**. ปรินญาณิพนธ์ศิลปศาสตรมหา
บัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2533.

จำนงค์ วัฒนสิทธิ์. **ประวัติแนวความคิดทางสังคม**. กรุงเทพฯ: โอเดียร์สโตร์, 2524.

จิตร ภูมิศักดิ์. **ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ
ฉบับสมบูรณ์** เพิ่มเติมข้อเท็จจริงว่าด้วยชนชาติขอม. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2524.

ฉัตร ปิยะอุย. **งานบุญสะเทวด มุกดาหาร ณ วัดมโนภิรมย์ บ้านชะโนด อำเภอหว้านใหญ่ วันที่ 14-15
มีนาคม พ.ศ. 2541 ตรงกับวันแรม 3 ค่ำ เดือน 4 ปีชวด**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพฯ:
พริสเกล, 2541.

ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์. **มาตสตรีนในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: บริษัทสามัคคีสาส์น, 2528.

ชนิดา ตั้งถาวรศิริกุล. **สัญลักษณ์ผ้าลาวเวียงจันทน์ : Symbolism of Lao Textiles**. พิมพ์ครั้งแรก
รวบรวมและจัดพิมพ์โดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.

ชลธิรา สัตยาวัฒนา. “สายใยความสัมพันธ์ไทลาวบนผืนผ้า” ใน **มรดกและแหล่งท่องเที่ยวลาว**. หน้า
144-152. เวียงจันทน์: องค์การท่องเที่ยวแห่งชาติ สปป. ลาว และสำนักพิมพ์เพื่อนชีวิต,
(ม.ป.ป.)

ชลิต ชัยครรชิต. “ยุคเหล็กอีสาน : พัฒนาการทางเทคโนโลยีและสังคม” ใน **เอกสารการประชุมทาง
วิชาการ 60 ปี รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม วิธีทรรศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง : The Laos
Perspective in Communities on both Side of The Mekong Basin**. หน้า. 21-53. 19
กันยายน 2541ณ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.

ชาติกัฏฐกถา. 10 ภาค. ภาคที่ 2 เอกนิบาตวรรณนา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พาณิชย์สุกผล, 2467.

ชาติกัฏฐกถา. ภาคที่ 3 ทุกนิบาตวรรณนา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พาณิชย์สุกผล, 2465.

ชาติกัฏฐกถา. ภาคที่ 4 ดิกนิบาตวรรณา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไท, 2465.

ชาติกัฏฐกถา. ภาคที่ 5 นัคนิบาต-สัตตกนิบาตวรรณา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พาณิชย์สุกผล, 2465.

ชาติกัฏฐกถา. ภาคที่ 6 ทวาทสนิบาต-ปกิณณกนิบาตวรรณา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พาณิชย์สุกผล,
2466.

ชาติกัฏฐกถา. ภาคที่ 7. วิสตนิบาต-ติงสตนิบาต-จัตตافیสนิบาตวรรณา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
พาณิชย์สุกผล, 2465.

ชาติกัฏฐกถา. ภาคที่ 10 มหานิบาตวรรณา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไท, 2465.

ชลิ สัมโพธิปัญญา. พญานาคทั้งเจ็ดที่พระธาตุพนม. กรุงเทพฯ: บริษัทประชาช่างจำกัด, 2518.

ชิน อยู่ดี. มรดกทางวัฒนธรรมบนพื้นแผ่นดินไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การ
ศาสนา, 2513.

ชิน อยู่ดี. วัฒนธรรมบ้านเชียงในสมัยก่อนประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2516.

ฐิติมา ออนุกุลวรรณะ. ไทยคดีศึกษา. กรุงเทพฯ: ฝ่ายเอกสารและตำรา สถาบันราชภัฏสวนดุสิต,
2540.

ณรงค์ศักดิ์ ธีระวงษ์. ความคิดเกี่ยวกับอำนาจในวรรณกรรมนิทานอีสาน. วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญา
รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2530.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า. เทียมมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด.
2512.

เดชาดิศร, กรมพระยา. ประชุมโคลงโลกนิติ. พระนคร: กรมศิลปากร, 2504.

คำเนียร เลขะกุล. “นาค-งู-ปลาไหล-กระรอก” ใน **สัตว์ในเทพนิยาย**. หน้า 55-92. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2521.

ตำนานพระธาตุพนมหรืออูร์งคินิทาน. มหาสารคาม: วิทยาลัยครูมหาสารคาม และมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2521.

ศรีวิสุทธิคุณ, พระมหาราชครู บาง เสมเสริมสุข และอุระคินทร์ วิริยะ, บุรณะ เรียบเรียง, **ตำราพรหมชาติฉบับหลวง**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ลูก ส. ชรรมภักดี, 2511.

เดิม วิกาศพจนกิจ. **ประวัติศาสตร์ลาว 1893-ปัจจุบัน**. เวียงจันทน์: วิชากิจโรงพิมพ์แห่งรัฐ, 2532.

เดิม วิกาศพจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.

ไตรภูมิโลกวินิจัยกถา ฉบับถอดความ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2528.

ถิรมย์สิทธิการ, ชุน. **ตำนานพระธาตุเชิงชุม**. พิมพ์ในงานศพ เปลี่ยน ถิรมย์สิทธิการ, 2509.

ทอง เมฆพัด. **ประเพณีโบราณไทยและพิธี 12 เดือน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิทยาการ, 2522.

ทองสา ฐานทินโน, พระ. **ชีวประวัติหลวงปู่คำคะนิง จุลมณี**. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองศาสน์การพิมพ์, 2530.

ทองสืบ ศุภมาร์ค. **พงศาวดารลาว**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2528.

ทรงวิทย์ ดลประสิทธิ์. “บุญบั้งไฟกับความเชื่อของชาวอีสาน” **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์** 34, 37 (8-14 พ.ค. 2531) : 32-33.

เทพมณี (วิลาส ฉญาณวโร ป.ศ. 9), พระ. **กรรมที่ปณี**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2527.

ธวัช ปุณ โณทก. “ความเชื่อพื้นบ้าน อันสัมพันธ์กับวิถีชีวิตในสังคมอีสาน” พิมพ์ครั้งที่ 2 ใน
 วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ. หน้า 350-392. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย เพ็ญศรี คุ้ม.
 กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

ธวัช ปุณ โณทก. เที้ยวอีสาน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2532.

ธวัช ปุณ โณทก. วรรณกรรมอีสาน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2522.

ธรรมาธิเบศร, เจ้าฟ้า. นันทโพนันทสูตรคำหลวง. ร.ศ. 126.

ธิดา สาระยา. เมืองประวัติศาสตร์ : เมืองพิมาย เขาพระวิหาร เมืองอุบล เมืองศรีสะเกษ.
 กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2538.

ธิดา สาระยา. เมืองอุบล : ธานีแห่งราชะ ศรีสง่าแห่งไพรพดุง. กรุงเทพฯ: ศรีบุญอุตสาหกรรมการ
 พิมพ์, 2536.

ธิดา สาระยา. ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2529.

ธีรพงษ์ จตุรพานิชย์. “พระอุปกุศกับงานบุญสะเทวด” เมืองโบราณ 24, 4 (ต.ค.-ธ.ค. 2541) : 130-
 135.

น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง). ศิลปกรรมโบราณในสยามประเทศ. กรุงเทพฯ: ดวงศิการพิมพ์, 2524.

นคร พันธุ์รงค์. นิทานพื้นบ้านของท้องถิ่นสุโขทัยและบริเวณโดยรอบ. พิษณุโลก : ศูนย์สุโขทัย
 ศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, 2522

นที ลานโพธิ์. พระอริยสงฆ์เผชิญพญานาค. กรุงเทพฯ: บริษัท ไพลินสีน้ำเงิน จำกัด, 2542.

นาค, พระมหา. ปุณโณทกคำฉันท์. พระนคร: กรมศิลปากร, 2503.

นียบรรณ (ผลวัฒนธรรม) วรรณศิริ. **มานุษยวิทยาวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2540.

บาลี พุทธรักษา. **จักรวาทพิปนี กัณฑ์ที่ 5**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษา
ตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

บุญเรือง ถาวรสวัสดิ์. แคน กับ ลำ ใน หมอลำ เอกสารวันชิงชนะเลิศการประกวดหมอลำ
ครั้งที่ 3. หน้า 41-49. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย คณะกรรมการตัดสินและหมอลำผู้ชิง
ชนะเลิศ, ขอนแก่น: ขอนแก่นการพิมพ์, 2521.

บุญธรรม กิ่งแก้ว. “ทำไมพระมหากษัตริย์จึงชนะพญามาร” ใน **นิทานท้องถิ่นไทย**. หน้า 335-338.
รวบรวมและจัดพิมพ์โดย ยุทธ เดชคำรณ, กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2521.

บุญเลิศ สดสุขชาติ. “บั้งไฟกับชีวิตคนอีสาน” **วารสาร มศว. มหาสารคาม** 1, 2 (ก.ค.-ธ.ค. 2525) :
19-33.

ประกอบ โชประการ. **วิวัฒนาการทางชนบประเพณีไทย สมัยกรุงศรีอยุธยา-รัตนโกสินทร์**.
กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์, 2513.

ประจักษ์ บุญอารีย์. “นาค ทำไมต้องมีนาคประดับหลังคาสำนักศิลปวัฒนธรรมกาญจนาภิเษก”
ใน **เอกสารเผยแพร่วัฒนธรรม ของสำนักศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี**,
หน้า 94-96. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย สถาบันราชภัฏอุบลราชธานี, 2544.

ประจันตประเทศธานี, พระยา. **พงศาวดารเมืองสกลนคร**. (ม.ป.ท.): คณะกรรมการฝ่ายการศึกษา
สโมสรไลออนสกลนคร, 2524.

ประชาวิชาพูล, พระยา. **พงศาวดารล้านช้าง**. พระนคร: โรงเรียนช่างพิมพ์, 2482.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 61. “ตำนานสิงหนวัติกุมาร.” 2478.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 72. “ตำนานเมืองสุวรรณโคมคำ.” พิมพ์ในงานศพ นายเฉลิม ปริญญาจารย์.
พระนคร: โรงพิมพ์สหกรณ์ขายส่ง, 2504.

ประชุมพงศาวดารเล่ม 1. “พระร่วงอรุณ कुमारเมืองสวรรคโลก.” องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดารเล่ม 2. “พงศาวดารมอญ พม่า.” และ “พงศาวดารล้านช้าง.” พระนคร: องค์การค้า
คุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดารเล่ม 9. “บ้านแพนงเมืองหลวงพระบางราชธานี.” พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา,
2507.

ประถม ก กา หัดอ่าน. พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2513.

ประมวล ดึกคินตัน. **คติชนชาวบ้าน : การศึกษาในด้านมานุษยวิทยา.** พระนคร: แพร์พิทยา, 2521.

ประยูทธ สิทธิพันธุ์. **พระราชประเพณี และประเพณีชาวบ้าน.** กรุงเทพฯ: ปรีทสันศาสตร์, 2524.

ประสิทธิ์ คุญรัตน์. “บุญบังไฟ.” **จุลสารสังคมศาสตร์** 4, 1 (พ.ย. 2524-เม.ย. 2525) : 38-44.

ปราณี วงษ์เทศ. “นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน” ใน **พื้นถิ่น-พื้นฐาน.** หน้า 132-143.
ศิลปวัฒนธรรมพิเศษ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ). กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม, 2531.

ปราณี วงษ์เทศ. **พิธีกรรมเกี่ยวกับความตายในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป, 2534.

ปราณี วงษ์เทศ. **พื้นบ้านพื้นเมือง.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2525.

ปราณี วงษ์เทศ. **สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์.** เรือนแก้วการพิมพ์ : กรุงเทพฯ, 2539.

ปราณี วงษ์เทศ. **สำนึกเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์ของชาวอุษาคเนย์ ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย.**
หน้า 69-89. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2542.

ปรีชา ช่างขวัญยืน, บก. **มนุษย์กับศาสนา**. กรุงเทพฯ:โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543

ปรีชาญาณมุนี, พระ. **ท้าวหน้าผากและท้าวกะดั้น**. พระนคร: โรงพิมพ์วัดมหาธาตุ, 2498.

ปรีชา ปริญญาโณ, พระมหา. **ประเพณีโบราณไทยอีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 5. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรม, 2525.

ปรีชา พิณทอง. **ผาแดงนางไอ่**. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรม, 2524.

ผ่าน วงษ์อ้วน. **พญาคันคาก**. มหาสารคาม: ศูนย์วัฒนธรรม วค. มหาสารคาม, 2525.

เผด็จ สุขเกษม. **รูปแบบลิมที่พบในจังหวัดหนองคาย**. ปริญญาโทพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2535.

ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์. **มานุษยวิทยากับการศึกษาเด็กชาวบ้าน**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493. พระนคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2513.

พนมเจติยานุรักษ์, พระ. **ประวัติพระธาตุเชิงชุม**. อนุสรณ์งานเทศกาลนมัสการพระธาตุเชิงชุม, 2505.

พัทธา สายหนู. **กลไกของสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

พิเชฐ สายพันธ์. **“นาคาคติ” อีสานลุ่มน้ำโขง : ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย**. วิทยานิพนธ์ มานุษยวิทยามหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.

พิเชฐ สายพันธ์. **น้ำเต่าปุง : วรรณกรรมปรัมปรา (Myth) กับการศึกษาเชิงโครงสร้าง ใน สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย**. หน้า 118-135. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2542.

พุด บุตรรัตน์. “โล่ทั้งปั้ง” **ความรู้คือประทีป**. 1, 32 (ม.ค.-มี.ค. 2532) : 26-31.

พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. **บทละครเรื่องอุณรุท**. พิมพ์ครั้งที่ 3.กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2515.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. เล่ม 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2521.

ไพโรจน์ เพชรสังหาร. “คติความเชื่อและพิธีกรรมในการปลูกเรือน” ใน **สถาปัตยกรรมอีสาน**.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เมฆาเพชร, 2530, หน้า 32-33.

พูลหลวง. **คติความเชื่อและประเพณีเกี่ยวกับการสร้างเรือน**. กรุงเทพฯ: มหานาค, 2526.

ไพโรจน์ สโมสรร. “ลอยเรือไฟ.” **เมืองโบราณ** 10, 1 (ม.ค.-มี.ค. 2527) :116-121.

ภิญโญ จิตต์ธรรม. **ความเชื่อ (คติชาวบ้านอันดับ 5)**. สงขลา: มงคลการพิมพ์, 2522.

กิรินัย โชติกันตะ. **แดน : นิยายปรัมปราเรื่องแดน วิเคราะห์ความเชื่อตามพงศาวดารล้านช้าง**.
วิทยานิพนธ์มานุษยวิทยามหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.

มณี พยอมยงค์. **ความเชื่อของคนไทย. ใน วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ**. หน้า 66-122. รวบรวม
และจัดพิมพ์โดย เพ็ญศรี ตู่ก และคณะ. บก.,โครงการไทยศึกษา ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2528.

มหาสิลา วีระวงส์. **ประวัติศาสตร์ลาว**. แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2535.

มานพ ถนอมศรี. “เรื่องของนาคที่มาเลื้อยอยู่ในศิลปกรรมแบบไทย” **วารสารคุรุปริทัศน์**. 11
(มี.ย. 2529) : 80-84.

มูณี พันทวี. **การปริวรรตหนังสือโบราณ**. มหาสารคาม: สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน.
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2522.

มุนินทรานูวัตต์, พระ. “เรื่องนาค” ใน **ตำนานเมืองสวรรค์โลก**. พระนคร: โรงพิมพ์ ส. ประสิทธิ์,
2511.

ไมเคิล ไรท์. “ต้นราชตระกูล นางนาคกับพราหมณ์โกณฑินยะ.” **ศิลปวัฒนธรรม**. 16, 7
(พ.ศ. 2538) : 74-76.

ไมเคิล ไรท์. “ปราสาทหินพนมรุ้ง วิวัฒนาการที่ยังไม่จบ.” **ศิลปวัฒนธรรม** 11, 5 (มี.ค. 2533) : 80-
87.

“ช่างสด.” **ศิลปวัฒนธรรม** 16,1 (พ.ย. 2537) : 32-33.

ละไม. “นาค...น้ำ ผู้บันดาลความอุดมสมบูรณ์แห่งชีวิต” **กินรี** 12, 6 (มิ.ย. 2538) : 66-69.

ยมโดย เพ็งพงศา. **ครุฑและนาคในวรรณคดีสันสกฤตและบาลี**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

รณี เลิศเดื่อมใส. **ฟ้า-ขวัญ-เมืองจักรวาลที่สันติดั้งเดิมของไทย : ศึกษาจากคัมภีร์โบราณไปทอหม.**
กรุงเทพฯ: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2544.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา**. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์,
2524.

เรื่องอุไร กุศลาสัย. **สตรีในวรรณคดีพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, 2535.

ฤดีมน ปริดีสนิท. **มองตำนานอ่านอดีต : พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนสองฝั่งโขง**. กรุงเทพฯ:
สุวีริยาสาส์น, 2544.

ลีไท, พระญา. **ไตรภูมิพระร่วง**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสภา, 2518.

ลองธารา. **คำชะโนด เมืองพญานาค**. กรุงเทพฯ: ฉัตรรพี, 2542.

วาสนา อรุณกิจ. **พิธีกรรมและโครงสร้างทางสังคมของลาวโซ่ง** วิทยานิพนธ์มานุษยวิทยา
มหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

วรรณพันธ์. “พิธีแห่บั้งไฟ” **วารสารวัฒนธรรมไทย** (15 มี.ค. 2511) : 51-54.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พุทธประวัติ 3 เล่ม**, พิมพ์ครั้งที่ 44
กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2519.

วารารณ์ จิวชัยศักดิ์. “นาค : สัญลักษณ์แห่งน้ำ” **เนชั่นสุดสัปดาห์**. 10, 491 (29 ต.ค.-พ.ย. 2544) : 78-
79.

วิจิตรวาทการ, หลวง. **ประชุมพงศาวดาร ฉบับความสำคัญ**. พระนคร: เพลินิจิตร, 2493.

วิวัฒน์ เตมียพันธ์. **ประเพณีการปลุกเรื้อน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2521.

ศิราพร จิตะฐาน. **ทฤษฎีการแพร่กระจายของนิทาน**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2523.

ศิราพร จิตะฐาน. “หน่วยที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อและศาสนาในสังคม” พิมพ์ครั้งที่ 2 ใน เอกสาร
**การสอนชุดวิชา 12304 ความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย : Beliefs and Religions in Thai
Society**. สาขาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2535.

ศิราพร จิตะฐาน. **ในท้องถิ่นมีนิทานและการละเล่น**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2533.

ศิราพร ณ ถลาง. **ชนชาติไทในนิทาน : แลลลอดแคว้นคติชนและวรรณกรรมพื้นบ้าน**. กรุงเทพฯ: มติชน,
2545.

ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ 1 ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมไทยกรุงรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2525.

ศิลปากร, กรม. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 1 เล่ม 1**. พระนคร: ก้าวหน้า, 2506.

ศิลป์ากร, กรม. **ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 9.** พระนคร: ก้าวหน้า, 2506.

ศิลป์ากร, กรม. **ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 11.** พระนคร: ก้าวหน้า, 2507.

ศิลป์ากร, กรม. **ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 70.** (เล่ม 43) กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสสา, 2512.

ศิลป์ากร, กรม. **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1.** กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2521.

ศิลป์ากร, กรม. **ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 3.** กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508.

ศักดิ์ศรี เข้มนัคดา. “นาค” **ความรู้คือประทีป.** เล่ม 4 กรุงเทพฯ : บริษัทเอสโซ่แสดนคาร์ดประเทศไทย จำกัด, 2522.

ศักดิ์ศรี เข้มนัคดา. “เชิงป้องไฟ.” วารสาร **พัฒนาชุมชน** 16, 5 (พ.ค. 2520) : 31-42.

ศรีปราชญ์. **โคลงกำสรวลศรีปราชญ์.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์, 2510.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **ค้นหาอดีตของเมืองโบราณ.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2538.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **พระธาตุพนม.** (กรุงเทพฯ) : บริษัทเมืองโบราณจำกัด, 2518.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **เมืองสวรรค์ และผีสิง เทวดา.** กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2515.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **รอยต่อทางโบราณคดีจากความทรงจำ.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, (ม.ป.ป.)

ศรีศักร วัลลิโภดม. **แองอารยธรรมอีสาน.** กรุงเทพฯ: มติชน, 2533.

ส. พลายน้อย. **นิทานลาว.** กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2528.

ส. พลายน้อย. พญาครุฑ พาหนะแห่งพระเป็นเจ้า. กรุงเทพฯ: น้ำฝน, 2542.

ส. พลายน้อย. พญานาค. กรุงเทพฯ: น้ำฝน, 2539.

ส. พลายน้อย. เล่าเรื่องพม่ารามัญ. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2515.

ส. พลายน้อย. เล่าเรื่องม้งกร : รวมเรื่องตำนานและประเพณีและความเชื่อที่เกี่ยวกับม้งกร. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2531.

ส. พลายน้อย. อมนุษย์นิยาย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2521.

ส. พลายน้อย. วันขึ้นปีใหม่...ของชาวไทย : ตรุษสงกรานต์. กรุงเทพฯ: สายฝน, 2543.

สมหมาย ชินนาค. คติความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษของชาวไทย-กวย (ส่วย) เลียงซ่าง จังหวัดสุรินทร์.
มานุษยวิทยามหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

สมชาย ไมตรี, พระมหา. ของพึงใจ : สัญลักษณ์เพศชายในบริบททางสังคมและวัฒนธรรม.
วิทยานิพนธ์มานุษยวิทยามหาบัณฑิต สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536.

สมพงษ์ เกரியงไกรเพชร. ประเพณีไทยโบราณ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, 2505.

สมัย สุทธิธรรม. ปราสาทเขาพระวิหาร. กรุงเทพฯ: เลิฟแอนด์ลิฟเพรส, 2535.

สมัย สุทธิธรรม. ประเพณีต่างชาติและเรื่องน่ารู้. พระนคร: โรงพิมพ์เฟื่องอักษร, 2505.

สิลา วีระวงค์. อีตลิบสอง. อุบลราชธานี: ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม, วิทยาลัยครูอุบลราชธานี, 2517.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. “นาง (นาค) แม่น้ำโขง” เชื่อมโยงเครือญาติ “ไทย-ลาว” กับ “มอญ-เขมร”
ศิลปวัฒนธรรม 15,5 (มี.ค. 37) : 122-129.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. “แอ่งอารยธรรมอีสานในข้อค้นพบของ ศรีศักร วัลลิโภดม” ใน **วิถีทรรศน์ลาวในชุมชนสองฝั่งโขง : The Laos Perspective in Communities on both Side of the Mekong Basin**. หน้า. 5-20 เอกสารการประชุมทางวิชาการ 60 ปี รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม 19 กันยายน 2541 รวบรวมและจัดพิมพ์ สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย โครงการเมธีวิจัยอาวุโส คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรมออฟเซต, 2541.

สุชาติ ภูมิบริรักษ์. **อีสาน แผ่นดินแห่งเลือด และน้ำตา**. กรุงเทพฯ: อักษรสยามการพิมพ์, 2516.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **ประวัติศาสตร์ศาสนา**. กรุงเทพฯ: รวมสาส์นการพิมพ์, 2511.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **อีสาน แผ่นดินแห่งเลือด และน้ำตา**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2524.

สุเทพ สุนทรเกสัช. “ความเชื่อเรื่อง “ผีปูด้า” ในหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ใน **สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**, หน้า 45-138 รวบรวม และจัดพิมพ์โดย สุเทพ สุนทรเกสัช. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สมาคมสังคมสงเคราะห์ศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2511.

สุนทร ปุณโณทก. “ค้นไม้กับความเชื่อ” ใน **วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ**, หน้า 633-689. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย เพ็ญศรี ติ๊ก, กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. **น้ำ : บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529.

สุริยา สมุทคุปดี. **สื่อสัญลักษณ์สำคัญในบุญบั้งไฟ : การวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา**. ขอนแก่น: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2533.

สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. **จากยอดห้วยถึงบุญบั้ง : สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชี**. นครราชสีมา: โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑสถานมานุษยวิทยาของอีสาน สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2536.

สุริยา สมุทกุลปต์, พัฒนา กิติอาษา และนันทิยา พุทธะ. แม่ญิงตำฮุก ใน ผ้าไทย. หน้า 201-241.

รวบรวมและจัดพิมพ์โดย 2527 ปีรณรงค์วัฒนธรรมไทย สำนักงานคณะกรรมการ
วัฒนธรรมแห่งชาติ, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2537.

สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร. 13 คนเผ่าในลาวตอนใต้ วิถีชีวิตและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ,
2544.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ เล่ม 1. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี, 2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 4. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 6. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 7. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 8. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 9. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 11. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 12. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 13. พระนคร: โรงพิมพ์อิมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 14. พระนคร: โรงพิมพ์อัมศรี,
2493.

สำนักอบรมครูวัดสามพระยา. พระคัมภีร์ชาดกแปลฉบับ ส.อ.ส. เล่ม 19. พระนคร: โรงพิมพ์อัมศรี,
2493.

เสฐียร โกเศศ. ประเพณีเกี่ยวกับเทศกาล. (ม.ป.ท.): สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย,
2506.

เสฐียร โกเศศ. เทศกาลสงกรานต์. พระนคร: โรงพิมพ์มิตรเจริญ, 2507.

เสฐียร โกเศศ. ประเพณีเนื่องในการแต่งงานและประเพณีเนื่องในการปลูกเรือน. (ม.ป.ท.): สมาคม
สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2507.

เสฐียร โกเศศ. ประเพณีเนื่องในเทศกาล. (ม.ป.ท.): สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506.

เสฐียร โกเศศ. เมืองสวรรค์และผีตางทูม. พระนคร: แพร่พิทยา, 2503.

เสฐียร โกเศศ. ศาสนาเปรียบเทียบ. พระนคร: แพร่พิทยา, 2503.

สถาพร ดงขุนทด, บก., ประเพณีชักพระ. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร,
2536.

สิทธิพร ณ นครพนม. “บั้งไฟพญานาคแห่งหนองคาย : Naga Rockets of Nong Khai” กิณี 15, 9
(ก.ย. 2541) : 62-66.

สิทธิพร ณ นครพนม. “พญานาคลุ่มแม่น้ำโขง” ศิลปวัฒนธรรม 16, 4 (ก.พ. 2538) : 83-85.

สิริวัฒน์ คำวันสา. “เรื่องท้าวผาแดง-นางไอ่และบุญบั้งไฟ” ใน อีสานปริทัศน์. หน้า 43-49.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์, 2523.

สิริวัฒน์ คำวันสา. **อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์ (เน้นประเทศไทย)**. กรุงเทพฯ:
กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, 2522.

หลวงปู่คำตา สิริสุทโธ. **เมืองชะโนด**. (ม.ป.ท.: ม.ป.ป.)

หุมพันธ์ รัตนวงศ์, ท้าว. “นาค (นาคะ) และความเชื่อของชนชาติลาว” ถอดความโดย วรณศักดิ์ พิจิตร
บุญเสริม. **วารสารมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม** 12, 2 (ก.ค.-ธ.ค.2537) : 106-
110.

อ. บุรพา. **ร่องรอยนาคา**. กรุงเทพฯ: บริษัท ที. ไอ. เอ็น. พับลิชชิง จำกัด, 2544.

อาจารย์ทอง. **ประเพณีโบราณไทยและพิธี 12 เดือน พิธีมงคลต่าง ๆ ฉบับสมบูรณ์**. นครหลวง ฯ:
พิทยาการ, 2515.

อดุลย์เดช ดิยะบุตร. **บั้งไฟพญานาค**. อุดรธานี : โรงพิมพ์ภาคอีสาน, 2536.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชานุวัตร. อดีตเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนม,
ฉบับคณะศิษยานุศิษย์จัดพิมพ์, 2538.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชานุวัตร. อดีตเจ้าอาวาสวัดพระธาตุพนม,
ฉบับร้อยธรรมนำชีวิต, 2538.

อพิสิทธิ์ ชีระจรัสวรรณ. “ในความลุ่มลึกของนาคแม่น้ำโขง.” **ศิลปวัฒนธรรม** 17, 2 (ธ.ค. 2538) :
26-30.

อมรา พงศาพิชญ์. **ความหลากหลายทางวัฒนธรรม กระบวนทัศน์และบทบาทในประชาสังคม**.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

อมรา พงศาพิชญ์. **วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา**. กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541.

อริยานุวัตร, พระ (เขมาจีเถระ). “คติความเชื่อของชาวอีสาน” ใน **วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ**.
หน้า 1-65. รวบรวมและจัดพิมพ์โดย เพ็ญศรี คุ้ม และคณะ, บรรณาธิการ, พระนคร:
ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

อุทัย เทพสิทธิ์า. **เมืองลาว ฟัน้องฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง**. กรุงเทพฯ: สหสยามพัฒนา จำกัด, 2511.

อรัญคณิทาน (ตำนานพระธาตุพนม). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537.

อรัญคณิทาน (ตำนานพระธาตุพนม พิสดาร). พระเทพรัตนโมลีเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ 6. (ม.ป.ท.:
ม.ป.ป.): 2505.

อรัญคณิทาน (ตำนานพระธาตุพนม พิสดาร). พระธรรมราชานุวัตรเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ 10,
กรุงเทพฯ: นีลนารากการพิมพ์, 2537.

อรัญคณิทาน (ตำนานพระธาตุพนม พิสดาร). พระพนมเจตยานุรักษ์เรียบเรียง, กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์ พ. พิทยาการ, 2496.

อำคา แสงงาม. **การเฝ้าไฟของชาวสุวรรณภูมิจังหวัดร้อยเอ็ด**. ปรินิพนธ์ศิลปศาสตร
มหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นมนุษยศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
มหาสารคาม, 2537.

เอกวิทย์ ณ ถลาง. **ภูมิปัญญาอีสาน : หนังสือชุดภูมิปัญญาชาวบ้าน กับกระบวนการเรียนรู้และการ
ปรับตัวของชาวชนบทไทย**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2544.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาษาอังกฤษ

Durkheim, Emile. **The Elementary Form of Religious Life**. Translated by J.W. Swain. 2nd ed. London: Allen & Unwin, [1976]

Geertz, Clifford. **The Interpretation of Culture**. New York: Basic Books, Inc., 1973.

Geertz, Clifford. "From the Native's Point of View": on the Nature of Anthropological Understanding." In **Symbolic Anthropology**, pp. 55-70. Edited by Janet L. Dolgin. New York: Columbia University, 1977.

Geertz, Clifford. **Negara: the Theatre State in Nineteenth-Century Bali**. New Jersey: Princeton University Press, 1980.

Levi-Strauss, Claude. **The Savage Mind**. Chicago University of Chicago Press, 1966.

Levi-Strauss, Claude. **Savage Mind**. Chicago : University of Chicago Press, 1966.

Levi-Strauss, Claude. **The Elementary Structure of Kinship**. Boston: Beacon Press, 1969.

Levi-Strauss, Claude. **Myth and meaning**. London: Routledge & Kegan Paul, 1978.

Malinowski, Bronislaw. **Argonauts of the Western Pacific**. New York: Dutton, 1922.

Malinowski, Bronislaw. **Magic, Science and Religion. III**. New York: The Free Press, 1944.

Malinowski, Bronislaw. **Scientific Theory of Culture**. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1944.

Radcliffe-Brown, A.R. **The Andamand Islanders**. London: Cambridge University Press, 1922.

Radcliffe-Brown, A.R. "The Social Organization of Australian Tribes." **Cceania** 1 (1930).

Radcliffe-Brown, A.R. *Structure and Function in Primitive Society*. New York: Free Press, 1952.

Turner, Victor W. **The Forest of Symbols : Aspect of Ndembu Ritual**. New York: Cornell University Press, 1967.

Turner, Victor W. "Symbols in African Ritual." **In Symbolic Anthropology**. Pp. 183-195. Edited by Janet L. Dolgin. New York: Columbia University, 1977.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาพที่ 1 ศาลปู่ตาแก่งอาสง

ภาพที่ 2 ศาลพ่อพญานาค

ภาพที่ 3 พิธีบวงสรวงบูชาขี้ไฟพญานาค

ภาพที่ 4 รำอัญเชิญพญานาค

ภาพที่ 5 เครื่องอัฐบริหาร

ภาพที่ 6 เครื่องอัฐบริหาร (ขนาด : ขอบวชจากพระพุทธรเจ้า)

ภาพที่ 7 พ่อพรหมณ์ผู้อัญเชิญพญานาคขึ้นจากแม่น้ำโขง

ภาพที่ 8 เศียรพญานาคที่หนองหานหลวง จ. สกลนคร

ภาพที่ 9 หนองหานหลวง พญานาค : ผู้สร้างสรรค์และทำลาย

ภาพที่ 10 เรือไฟฟูชาพญานาคที่ลุ่มแม่น้ำโขง

ภาพที่ 11 อาทิตย์กำลังอัสดง ชาวบ้านเริ่มลงมือกระทำพิธีบูชาพญานาค

ภาพที่ 12 แม่น้ำโขง อ. โพนพิสัย จ. หนองคาย

ภาพที่ 13 บ่อน้ำพญานาค วัดพระพุทธรบาท อ. ศรีเชียงใหม่ จ. หนองคาย

ภาพที่ 14 รูปพญานาค วัดพระพุทธรบาท อ. ศรีเชียงใหม่ จ. หนองคาย

ภาพที่ 15 ฐานอุดรพ่อพญานาคราช วัดพระพุทธรบาท อ. ศรีเชียงใหม่ จ. หนองคาย

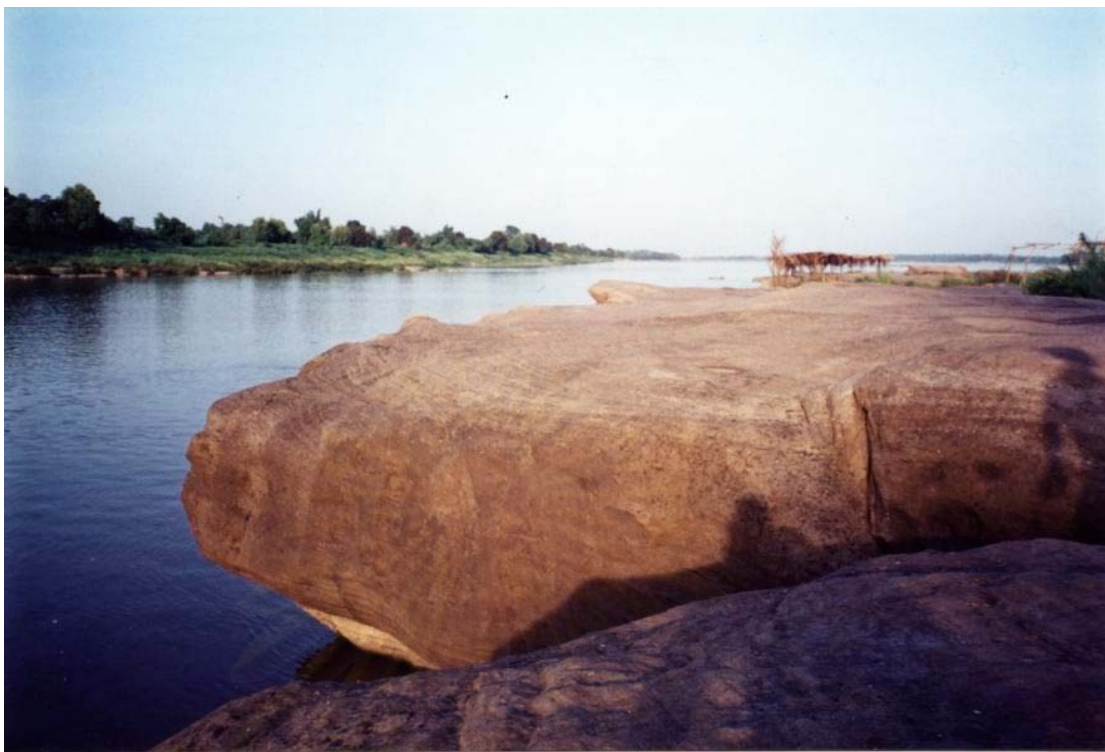
ภาพที่ 16 ส้าง (บ่อน้ำ) หลังอุโบสถใหญ่ วัดพระพุทธรบาท อ. ศรีเชียงใหม่ จ. หนองคาย

ภาพที่ 17 ส้าง (บ่อน้ำ) หลังอุโบสถใหญ่อีกมุมหนึ่ง

ภาพที่ 18 แผ่เมตตาแต่พ่อพญานาคที่ “บ่อน้ำพญานาค”

ภาพที่ 19 เงามหินโผล่เหนือน้ำโขง เชื่อกันว่าข้างใต้ก้อนหินเป็นเมืองพญานาค

ภาพที่ 20 ถ้ำพญานาค

ภาพที่ 21 การสัมภาษณ์การเข้าทรงเจ้าพ่อพญานาคของนักข่าว ITV.

ภาพที่ 22 การรำอัญเชิญศาลหลักเมือง “ใจเมือง” อ. โพนนีสัย จ. หนองคาย

ภาพที่ 23 ชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีร่วมกันรำอัญเชิญศาลหลักเมือง

ภาพที่ 24 ร่ายมนต์เพื่อเข้าทรงพญานาค ณ ทำน้ำวัดห้วยหลวง อ. โพนพิสัย จ. หนองคาย

ภาพที่ 25 รำทรงกับอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่สำแดงในพิธีกรรมบูชาพญานาค

ภาพที่ 26 บายศรีบูชาพญานาค

ภาพที่ 27 พญานาคออกจากรางทรง

ภาพที่ 28 ผู้วิจัยกับพ่อพราหมณ์มานิจ เกษางาม

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายจิตรกร เอมพันธ์ เกิดเมื่อวันที่ 9 กรกฎาคม พ.ศ. 2518 ที่จังหวัดอุบลราชธานี การศึกษาระดับมัธยมศึกษาตอนปลายจบจากโรงเรียนเบ็ญจะมะมหาราช แผนกวิทยาศาสตร์-คณิตศาสตร์ และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาบรรณารักษศาสตร์และสารนิเทศศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และในปีการศึกษา 2542 ได้เข้าศึกษาต่อในหลักสูตรสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยขอนแก่น คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2542

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย